

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTÜTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

«BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ VƏ AZƏRBAYCAN»
*mövzusuna həsr olunmuş
beynəlxalq elmi konfransın materialları*

XÜSUSİ BURAXILIŞ

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

Материалы международной научной конференции
«ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И АЗЕРБАЙДЖАН»

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

**1947-ci ildən
nəşr olunur**

48, 49, 50 / 2014

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

*Əməkdar elm xadimi,
Dövlət mükafatı laureati,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə VƏLİXANLI, akad. Teymur BÜNYADOV, akad. İsmayıł HACIYEV,
t.ü.e.d. Nərgiz AXUNDOVA, t.ü.e.d. İradə BAĞIROVA,
t.ü.f.d. Cəbi BƏHİRAMOV (baş redaktor müavini), t.ü.e.d. Həsən ƏLİBƏYLİ,
İradə ƏLİYEVA (buraxılışa məsul), t.ü.f.d. Sevinc ƏLİYEVA,
Aıllahverdi ƏLİMİRZƏYEV, t.ü.e.d. Şahin FƏRZƏLİYEV, t.ü.e.d. Qasim HACIYEV,
t.ü.f.d. Hacı HƏSƏNOV, r.ü.f.d. Mehri XANBABAYEVA, t.ü.e.d. Ədalət QASIMOV,
t.ü.f.d. Nigar MAKSELL, t.ü.e.d. Adil MƏMMƏDOV,
t.ü.f.d. Gökər MƏMMƏDOVA (məsul katib), t.ü.f.d. İsrafil MƏMMƏDOV,
t.ü.f.d. İradə MƏMMƏDOVA, t.ü.f.d. Elmar MƏHƏRRƏMOV,
t.ü.e.d. Tamilla MUSAYEVA, t.ü.e.d. Tofiq MUSTAFAZADƏ, t.ü.f.d. Tofiq NƏCƏFLİ,
t.ü.e.d. Məryəm SEYİDBƏYLİ, t.ü.e.d. Kərim ŞÜKÜROV

ISBN 978-9952-8212-1-5

* AZƏRBAYCAN TARİXÇİLƏRİ İCTİMAİ BİRLİYİ

© AMEA, Tarix İnstitutu, 2014

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi,

AMEA-nın müxbir üzvü,

Dövlət Mükafatı Laureati

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

Beynəlxalq elmi konfransın açılışında

GİRİŞ SÖZÜ

Bakı, 20 iyun 2014

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Əziz qonaqlarımız!

Xanımlar və cənablar!

İcazənilə, Beynəlxalq elmi konfrans işinə başlamazdan əvvəl, bütün Azərbaycan tarixçiləri adından müstəqil Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda keçirilən bugünkü konfransa gəlmiş bütün xarici qonaqları səmimi qəlbdən salamlamaq istərdim. Ev sahibi kimi bizim üçün çox xoşdur ki, “**Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan**” mövzusunda keçirilən beynəlxalq Bakı konfransında qardaş Türkiyə Cumhuriyyətindən və Rusiya Federasiyasından görkəmli tarixçilərdən ibarət geniş tədqiqatçılar heyəti iştirak edir. Türkiyə tarixçilərinə Atatürk Araşdırma Mərkəzinin rəhbəri Mehmet Ali Beyhan, Rusiya Federasiyasından gəlmiş tarixçilərə Rusiya Elmlər Akademiyası Rusiya Tarixi İnstitutunun direktoru Yuri Aleksandroviç Petrov kimi dünya məqyasında tanınmış tarixçilər başçılıq edirlər. Konfransımızda, həmçinin qonşu və qardaş Gürcüstanın görkəmli tarixçiləri iştirak edir. Mən böyük məmənuniyyətlə konfransımızda iştirak etmək üçün Türkiyədən, Rusiya Federasiyasından, o cümlədən qonşu Dağıstandan, İnquşetiyanadan, Adıgedən, həmçinin Gürcüstandan, Özbəkistandan, Fransadan Bakıya gəlmiş bütün tarixçi həmkarımıza bu gün bizimlə birlikdə olduqları üçün dərin minnətdarlığını bildirirəm!

Əziz dostlar! Bizim dərin inamımıza görə yaşadığımız regionun bütün ölkələrinin tədqiqatçıları tarixi keçmişimizin bir çox məsələləri ilə bağlı vaxtaşırı görüşməli, köhnəlmış konsepsiyalardan cəsarətlə uzaqlaşmalı və tarixi reallıqları əks etdirən əsərlərin yazılımasına üstünlük verməlidirlər. Fikrimizcə, region ölkələrinin müstərək tarixində ciddi elmi müzakirələrə ehtiyacı olan problemlərdən biri də Birinci Dünya müharibəsinin tarixidir. Birinci Dünya müharibəsi tarixinin çox məsələləri yenidən yazılmalıdır. Biz açıq bəyan etmək istəyirik ki, Birinci Dünya müharibəsi ilə bağlı bizim xalqımızın tarixi də çox ağır saxtalaşdırılmalara məruz qalmışdır. Sovet-bolşevik metodologiyası ilə yazılmış əsərlərdə 1918-1920-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycanın bütün bölgələrində bizim xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımlarının tarixi təhrif olunmuş, qəsdən saxtalaşdırılmışdır. Bütün Şərqdə ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin tarixi elmdə layiq olduğu qiyməti almamışdır. 1918-ci il mayın 29-da Şimali Azərbaycan torpağında – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

ermənilərə dövlət yaradılmasının üstündən sükutla keçirilmişdir. Çar Rusyasının Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranı ərazisindən erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının ərazisinə köçürməsi, 1828-ci ildə bizim torpaqlarımızda “Erməni vilayəti”nin yaradılması məsələsinin üstündən də sükutla keçilmişdir.

Başqa bir məsələ haqqında. Bu bir həqiqətdir ki, Birinci dünya müharibəsi zamanı böyük dövlətlər Osmanlı imperiyasını möglub etmək və onun ərazisini bölüşdurmək üçün erməni amilindən istifadə etdilər. Erməni millətçilərinə silahlı yardım göstərdilər, onları Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdılar. Bunun nəticəsində Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırımları törədildi. Bu tarixi fakt dünyadan gizlədildi və yalançı “erməni soyqırımı” məsələsi gündəmə gətirildi.

Fikrimizcə Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycan siyasetində də aydınlaşdırılmalı məqamlar çoxdur. Məsələn, müharibə dövründə Türkiyənin ələ keçirdiyi Azərbaycan ərazisində – İrəvan və onun ətraflarında erməni dövlətinin yaradılması məsələsində Osmanlı sarayındakı ayrı-ayrı qruplaşmaların mövqeyi, nəzərdə tutulan layihələr, ermənilərə dövlət yaradılmasında Osmanlı Türkiyəsinin fəal rol oynaması, Qafqaz İslam Ordusu ilə Azərbaycan hərbçilərinin və xalq könüllülərinin birləşdirməsi döyüş əməliyyatları və başqa məsələlərin daha dərindən araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin sovet-bolşevik müdaxiləsi nəticəsində aradan qaldırılması tarixşunaslıqda öz obyektiv əksini tapmayışdır və s., və i.a. Əlbəttə, mən konfransın başlanması ərefəsində bütün mübahisəli məsələlərin hamısını diqqətinizə çatdırmaqla Sizi yormaq istəməzdəm. Bu qısa Giriş sözündə onların ancaq bəzilərinə diqqətinizi cəlb etmək istərdim!

“Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirməkdə məqsədimiz tamamilə başqdır. Bizim region ölkələri ilə, qonşularımızla qədim dostluq və qardaşlıq əlaqələrimiz vardır. Biz mehriban qonşuluğumuza, dostluq və qardaşlıq əlaqələrimizə layiq əsərlər yazmaq istəyirik. Biz istəyirik ki, bir qonşu kimi, dost kimi, qardaş kimi Azərbaycan xalqının tarixinə hörmətlə yanaşılsın, bizim tariximiz necə var, o cür də işıqlandırılsın! Biz istəyirik ki, bizim qonşularımızın tarixi də necə var, elə yazılsın! Bizi incident açıq-aşkar saxtakarlığa yol verilməsidir. Hamiya yaxşı məlumdur ki, Qarabağ tarixi Azərbaycan torpağıdır, bura ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusyası tərəfindən köçürülüb gətirilib. İrəvan xanlığı, yəni müasir Ermənistən ərazisi Azərbaycan torpağıdır. Bura da ermənilər XIX əsrin əvvəllərində köçürülüb gətirilib. Sübut: **1828-ci ildə imperator I Nikolayın fərmanı ilə yaradılmış “Erməni vilayəti” və yüzlərlə arxiv sənədləri!** Biz bütün bu tarixi reallıqların tarixşunaslıqda düzəldilməsini, saxtakarlıqların aradan qaldırılmasını istəyirik. Biz dostluq-qardaşlıq əlaqələrimizin tarixini olduğu kimi əks etdirən, regiondakı bütün qonşu xalqları, ölkələri daha da yaxınlaşdırıran, mehribanlaşdırıran əsərlər yazılımasını istəyirik. Gəlin bu müqəddəs işdə əl-ələ verək. Müştərək tariximizi birləşdirək, birgə tədqiqatlar aparaq, tarixi keçmişimizi birləşdə yazaq! Bizim bu konfransı keçirməkdə əsas məqsədimiz budur!

Bu işıqlı məqsəd naminə konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

“Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan” mövzusuna həsr olunmuş beynəlxalq konfransı açıq elan edirəm.

* * *

Многоуважаемые участники конференции!

Дорогие гости!

Дамы и господа!

Приветствую вас - участников нашего научного форума, посвященного столетию одного из самых крупнейших исторических событий XX века.

С учетом того, что среди наших гостей присутствуют и видные ученые из России, позвольте мне в своем вступительном выступлении сказать несколько слов и на русском языке.

Азербайджано-российские отношения имеют богатую историю. Веками они создавались и развивались на основе доброго соседства, дружбы и взаимного уважения. Эти отношения получили развитие в самых различных сферах – политической, экономической, культурной, гуманитарной.

История взаимоотношений Азербайджана и России берет свое начало еще с древнейших времен. Дипломатические отношения между нашими странами начали развиваться с XV века, со времен существования азербайджанских государств Ширваншахов и Агююнлу. В период существования Азербайджанского государства Сефевидов, в XVI-первой половине XVIII веков, азербайджано-российские отношения приняли регулярный характер. Впоследствии политические и экономические отношения между нашими странами были продолжены.

В XVIII – начале XIX веков Азербайджан занимал важное место в кавказской политике Российской империи. Но именно в этот период азербайджанский народ пережил ряд судьбоносных потрясений. Речь идет, прежде всего, о разделе исторического Азербайджана между Российской империей и Гаджарским государством. С тех пор северная часть Азербайджана почти два века развивалась в рамках сперва российской, а затем советской государственности, а Южный Азербайджан по сей день пребывает в составе иранского государства.

Трагический след в судьбе азербайджанского народа оставил осуществленное властями царской России переселение армян из Османской империи и Гаджарского государства на территорию Северного Азербайджана – земли Карабахского, Нахчыванского и Иреванского ханств. Вследствие этого произошли серьезные изменения в этническом составе населения Азербайджана и всего Южнокавказского региона.

Вскоре после окончательного завоевания Северного Азербайджана Российской империей на исконных землях Азербайджана – территории бывшего Иреванского и Нахчыванского ханств в 1828 году была искусственным образом создана для армян-переселенцев из Османской империи и Гаджарского государства «Армянская область». Это стало первым этапом на пути создания армянского государства на Южном Кавказе за счет Азербайджана и его исторических земель.

Собственно, все эти события почти двухсотлетней давности заложили фундамент кровопролитного карабахского конфликта, который разгорелся в начале XX века и, к сожалению, по сей день не нашел своего разрешения.

Таким образом, процесс разделения земель Азербайджана был продолжен уже в рамках российского государства. Однако, несмотря на пережитые азербайджанским народом трагические события, добрососедские и дружественные отношения азербайджанского

и российского народов не были приостановлены. Огромную роль в укреплении этих отношений сыграли выдающиеся просветители, деятели культуры наших народов.

В начале XX века азербайджано-русские связи получили новое политическое измерение. Передовые представители наших народов совместно боролись за обретение социальных, политических, экономических прав и свобод, всеми силами добиваясь того, чтобы Российской империя перестала быть «тюрьмой народов». На этом поприще отличился и ряд видных азербайджанских общественных и политических деятелей, ставших депутатами Государственной думы (Али Мардан бек Топчибашев, Адиль Хан Зиатханов, Фатали Хан Хойский, Халил бек Хасмамедов, Мамед Юсиф Джагаров и другие). В стенах российского парламентаризма они прошли школу государственной деятельности, а уже в 1918 году стали основателями первой на всем мусульманском Востоке республики - Азербайджанской Демократической Республики.

Значительной вехой в истории наших народов стала Первая мировая война. Важно подчеркнуть, что, к величайшему сожалению, на протяжении долгих десятилетий, да и в современный период, в освещении кавказской политики царской России, а затем и советско-большевистского режима допускались и допускаются тенденциозность и искажения. В этой антинаучной практике была велика роль армянских националистов, засевших в российских властных органах и научно-исследовательских учреждениях. Искажения присутствуют и в изучении истории Первой мировой войны, ее воздействия на судьбы народов, населявших Российскую империю.

Известно, что Первая мировая война стала результатом политики великих держав, стремившихся к новому переделу мира. Азербайджан был одним из эпицентров ожесточенной геополитической борьбы, развернувшейся накануне и в период Первой мировой войны. Между тем, именно в эти годы с особой силой проявились тесные отношения азербайджанцев с народами Российской империи. Яркий показатель этого – роль азербайджанских солдат и офицеров на фронтах мировой войны. Особо следует упомянуть азербайджанских генералов российской армии – Самед бека Мехмандарова, Али Ага Шихлинского, Гусейн Хана Нахчыванского, Ибрагим Ага Векилова и других.

Несмотря на вышеизложенное, азербайджанцы стали одним из наиболее пострадавших народов вследствие Первой мировой войны. Политика России и других заинтересованных держав, направленная на создание христианского буфера на Кавказе, привела в этот период к образованию армянского государства на исторических землях Азербайджана – территории бывшего Иреванского ханства. Именно за счет азербайджанских земель и интересов азербайджанского народа впервые на Кавказе было создано 29 мая 1918 года армянское государство. Сразу после этого Армянская Республика начала проводить политику геноцида и этнических чисток в отношении местного азербайджанского населения.

Армянские националисты, пользуясь вынашиваемыми некоторыми великими державами планами разделения Османской империи, встали на путь создания пресловутой «Великой Армении». В этом практическую поддержку армянским националистам оказывали вначале царское, а затем и большевистское правительства России. К процессу создания армянского государства на территории Азербайджана были привлечены армянские военные силы. Главной ударной силой в этом деле стали офицеры и солдаты армянской национальности, сражавшиеся в рядах российской армии.

Всё это позволило армянским националистам, выступавшим, главным образом, от имени партии «Дашнакцутюн», осуществить в период Первой мировой войны акции геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии. Решающую роль в организации и практическом осуществлении геноцида азербайджанцев сыграл Бакинский Совет во главе со Степаном Шаумяном, который согласно сведениям управления жандармерии Тифлисской губернии от июля 1908 года входил в состав Бакинского комитета партии «Дашнакцутюн» (*Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики, ф. 276, оп. 8, д 412, л. 4-5*). О большом политическом влиянии Шаумяна свидетельствовало его назначение чрезвычайным комиссаром Кавказа, а также возложение на главу Бакинского Совета, в соответствии с декретом большевистского правительства России об османских территориях от 11 января 1918 года, задачи оказания «всяческого содействия» в решении вопроса о создании армянского государства в Восточной Анатолии. Руководство Советской России доверило судьбу «революционного дела» в регионе человеку, который оказался в действительности проводником не пролетарского интернационализма, а воинствующего армянского национализма.

Бакинский Совет, захвативший власть в Баку и Бакинской губернии, прикрываясь лозунгами большевизма, осуществил весной 1918 года массовое истребление азербайджанского населения. Сотни тысяч мирных людей, в том числе стариков, женщин, детей, были уничтожены только за то, что были азербайджанцами и мусульманами. Результатом политики Бакинского Совета стало массовое истребление не только азербайджанцев, но и представителей других национальностей, населяющих Азербайджан.

Ответственность за осуществление геноцида азербайджанцев несут Степан Шаумян и его ближайшее окружение – Амазасп Срванцян, Татевос Амирян, Степан Лалаян, Григорий Корганов (Корганян), Анастас Микоян и другие махровые армянские националисты и головорезы, привлеченные главой Бакинского Совета Степаном Шаумяном к кровавым карательным операциям против мирного населения Азербайджана.

Эта трагическая правда подтверждается многочисленными документами, хранящимися в архивах Москвы, Санкт-Петербурга, Махачкалы, Берлина, Парижа, Лондона, Дели, Анкары, Стамбула, Тбилиси, а также в архивах Азербайджана.

Самым убедительным свидетельством преступлений армянского национализма являются материалы Чрезвычайной Следственной Комиссии, созданной в 1918 году руководством Азербайджанской Демократической Республики. Именно эта комиссия, которая, к слову сказать, состояла в основном из видных юристов-неазербайджанцев (Новацкого, Михайлова, Клуге, Клоссовского и других) зафиксировала многочисленные факты, доказывающие совершение армянскими военными отрядами массового истребления азербайджанского населения в целом ряде городов и селений Азербайджана.

По нашему твердому убеждению, история Первой мировой войны должна исследоваться всесторонне и непредвзято. Реалии того чрезвычайно тяжелого, наполненного социальными и политическими катаклизмами времени должны исследоваться вне зависимости от сегодняшней geopolитической конъюнктуры. История должна быть написана так, какой она была в действительности. Это касается и исследования истории народов

Кавказа периода Первой мировой войны. Равно как касается и исследования различных этапов азербайджано-российских отношений. В этом направлении необходимо предпринять совместные усилия. Поэтому мы призываем наших коллег из России и других стран к реализации совместных научно-исследовательских проектов.

В процессе исследования событий, произошедших в регионе в период Первой мировой войны, значительную роль могут сыграть в том числе и турецкие историки. Нам представляется чрезвычайно важным обстоятельное исследование роли Османской империи в событиях того времени на Южном Кавказе, включая и вопросы, связанные с позицией Турции в вопросе создания армянского государства на исторических территориях Азербайджана. На наш взгляд, необходимо также не однобокое, а всестороннее изучение миссии Кавказской Исламской Армии, в рядах которой воевали тысячи сынов Азербайджана, не только профессиональных военных, но и добровольцев. Иными словами, существует потребность в новом взгляде на многие доселе неизученные и малоисследованные вопросы истории начала XX века, в особенности периода Первой мировой войны.

От имени Института истории Национальной Академии наук Азербайджана выражаю надежду на то, что наша конференция будет иметь важное научное значение в контексте исследования интересующих всех нас вопросов истории Первой мировой войны. В то же время позволю себе выразить надежду на то, что конференция будет иметь и большое политическое значение. Поскольку она может дать толчок совместным историческим исследованиям, которые, я уверен, будут способствовать дальнейшему укреплению отношений дружбы и добрососедства между нашими странами и народами.

А теперь, с вашего позволения, объявляю конференцию, посвященную теме «Первая мировая война и Азербайджан», открытой и желаю всем участникам нашего научного форума успешной, плодотворной работы.

Ягуб Махмудов

Заслуженный деятель науки

Член-корреспондент НАНА

Лауреат Государственной премии

Ирада Багирова

Доктор наук по истории

Институт истории НАНА

ПРОБУЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В этом году исполняется столетие самой грандиозной по масштабам, человеческим жертвам и разрушениям первой мировой войне. Год ее окончания - 1918 стал общепризнанным в мировой исторической науке рубежом, завершающим новую историю и открывающим новейшую, а послевоенное мироустройство получило название Версальско-Вашингтонской системы.

Хотя безусловным зачинщиком войны явилась Германия, каждый из воюющих блоков - Антанта и Четверной союз, преследовал в ней свои цели. Немецкие правящие круги разрабатывали программу создания "Всегерманского рейха", включающего в себя огромные территории от Скандинавии до Персидского залива. Относительно Кавказа был разработан также план создания Тифлисского наместничества под германским протекторатом, охватывающего весь Кавказ и Закавказье с нефтеносными землями Апшерона.(1, с.115,119)

Что касается России, то хотя российскими историками и делаются попытки доказать, что захват Константинополя и проливов не фигурировал в качестве конечной стратегической цели России в войне,(2) вместе с тем не отрицаются и экспансионистские стремления России в Азии. "Имперский менталитет правящей бюрократии не допускал мысли о хотя бы временном отказе от великодержавной роли, по крайней мере в традиционных Восточном и славянском вопросе"(3, с.68).

Важная роль в реализации планов Германии отводилась Турции, ставшей ее экономическим и военным союзником. Вместе с тем Турция вынашивала и собственные планы, объявив войну джихадом и призвав мусульман всего мира к объединению. Но турецкое правительство вело переговоры не только с мусульманами. В частности, на Южном Кавказе грузинам в случае победы было обещано образование независимого грузинского государства, в которое войдут Тифлисская, Кутаисская губернии и Батумский район. Хотя общего настроения грузинского населения это не отражало, тем не менее часть из него в лице партии социал-федералистов участвовала в этих переговорах.(4, оп 8. д. 523. л.3) Наиболее антирусски и протурецки настроенными были аджарцы, сурово поплатившиеся впоследствии за свою помощь турецким войскам.

Представители правящих кругов Турции неоднократно обращались также к дашнакам, предлагая им создание автономного государства в обмен на обещание поднять восстание в русском тылу.(4, оп 8. д. 458. л.4) Однако дашнаки отвергли это предложение, предпочтя ему в будущем антитурецкое восстание и тем самым предрешив судьбу своего народа.

Судя по словам уполномоченных партии "Иттихад ве терегги", приехавшим в 1914 году в Эрзерум, мусульманам (азербайджанцам) в случае их поддержки Турции также были предложены часть Северного Кавказа вместе с Дагестаном, Бакинская и часть Елисаветпольской губернии.(4, оп 8. д. 458. л.4) Существовал также план одного из представителей партии «Дифаи» Аслан хана Хойского, по которому под гарантии поднятия восстания в тылу турки и немцы обещали азербайджанцам предоставление статуса республики, в которую войдут Бакинская, Елисаветпольская, Эриванская губерния и Дагестан. (5, с.81) Однако поражения Турции в 1915 г. на театре военных действий сделали, однако, нереальным осуществление этих проектов.

31 октября 1914 г. в ответ на обстрелы Севастополя, Одессы и Новороссийска немецкими и турецкими кораблями Россия объявила войну Турции. Во время войны

Турция фактически вела боевые действия на пяти фронтах, главным из которых был Кавказский. В разгар войны, в период наступления турецких войск на Тебриз в 1915 г. фронт простирался от Южного Азербайджана до побережья Черного моря.(6, с. 743) Превращение Закавказья сначала в арену военных действий (в период продвижения турецкой армии в район Аджарии), а затем в прифронтовую полосу (после поражения турок под Сарыкамышем в январе 1915 г.- И.Б.) оказало значительное влияние на политическую обстановку и экономическую жизнь края.

Социальные верхи единодушно выступили с поддержкой России в войне, это нашло свое отражение как в публичных выступлениях представителей либеральной интеллигенции, так и в официальных документах и заявлениях. Тон в этой патриотической компании задала мусульманская фракция IV Государственной думы, опубликовавшая обращение "К мусульманскому населению России". Представитель Азербайджана М.Ю.Джафаров от имени членов мусульманской фракции назвал войну освободительной и в то же время отметил, что поскольку "русская армия несет свободу зарубежным народам, то тем более та же свобода должна быть возвещена и многочисленным народам, входящим в состав Российской империи". (7, с.112) Прогрессивная азербайджанская интеллигенция, внешне сохранив лояльность правительству, надеялась обернуть последствия этой войны в максимально выгодное для своего народа русло. Показательны в этом отношении слова будущего премьер-министра Азербайджанской Республики Фатали хана Хойского, сказанные им в 1915 г.: "После войны все изменится, сильные державы выйдут из нее слабыми и израненными, и тогда наступит наше время диктовать свои условия, что означает свободу для нас. Эта свобода исходит от нашей силы, наших денег и нашей нефти. Поэтому не забывайте: мир нуждается в нас больше, чем мы в нем."(8, с. 111)

Еще в мае 1914 председателю мусульманской фракции IV Думы К.Б.Тевкелеву было направлено письмо из Баку за подписью "Кавказских мусульман" с просьбой доложить премьер-министру нужды мусульман, одной из которых являлась необходимость отбывать воинскую обязанность в рядах русской армии.(7, с.113-114) Но царские власти, верные своим традициям чрезмерной подозрительности и недоверия по отношению к мусульманским народам, ограничились лишь объявлением призыва 3000 азербайджанцев на военно-оборонительные работы, что вызвало лишь недовольство местного населения и протест депутатов Мусульманской фракции. (9, 1916. 20 авг.) Но с началом войны назрела необходимость в формировании военных частей из «воинственных кавказских народов», что и было осуществлено 27 июля 1914 г., когда по разрешению императора началось формирование Татарского конного полка в составе Кавказской туземной дивизии (10, с.3)

Война вызвала также оживление политической жизни азербайджанского общества, пробуждение после репрессий национального движения, которое достигло своей кульминации в 1917-1918 годах. Оно было вызвано прежде всего надеждой на перемены, которые по мнению большинства политических деятелей должны были произойти в жизни мусульман по окончании войны.

В сентябре 1915 г. на место И.И.Воронцова-Дашкова кавказским наместником был назначен великий князь Николай Николаевич, более терпимо относившийся к мусульманам. На нового наместника возлагали большие надежды как представители городских властей и буржуазии, так и прогрессивной интеллигенции. Промышленники Исабек Гаджинский, Г.З.Тагиев вместе с выражением верноподданнических чувств, высказали и надежду на введение в крае земства, высшего учебного заведения, суда присяжных, разрешение национального вопроса и пр.(10, № 9-10. с.121) Ожиданиями больших перемен была проникнута и статья Узеира Гаджибекова в газете "Ени Игбал": "Наконец-то с нас снимут это оскорбительное имя - отсталые мусульмане... Мы докажем, что достойны прогресса и культуры... Когда подойдет время реформ, мусульмане не должны остаться в стороне..."(11, 1915, 25 сентября) Наместник в своей речи пообещал

проведение на Кавказе всех назревших реформ, однако тут же добавил, что практическое осуществление требований политического характера в настоящий момент, "когда миллионы людей на поле сражений подставляют грудь вражеским пулям", не представляется возможным "сейчас же, на месте". (9, 1915. 25 сент.) Некоторые уступки были сделаны лишь в области прессы разрешением выпуска ряда газет. С личного разрешения наместника в октябре 1915 г. М.Э.Расулзаде начал издавать газету "Ачыг сёз", которая до 1918.г. являлась центральным органом "Мусавата". "Ачыг сёз" впервые в мусульманском мире была названа "ежедневной тюркской газетой", а язык, на котором она издавалась назван тюркским, а не татарским, как было принято русскими властями его называть. Передовица первого номера газеты, написанная самим М.Э.Расулзаде и озаглавленная "Наш путь", по-существу явилась воззванием партии, где давалась оценка войны и выдвигались новые задачи. Начинается статья с пожелания "нашей общей Родине России успехов и победы в войне."(12, 1915, 2 окт.) В то же время Расулзаде заявляет, что в награду за этот патриотизм все нации, в том числе и мусульмане, ожидают, что "обновленная Россия не откажет проживающим под ее милосердным крылышком народам в естественной свободе, обеспечивающей будущую культурную жизнь." "Какая бы сторона не победила в войне, - продолжал он, - этот мир не может быть долгим и прочным, если отдельные нации не получат свободу и право на существование. (13, 1915, 2 окт.)

Однако в Азербайджане были организации, которые видели спасение народа лишь в единении с Турцией. К последним относились действовавшая в Нахчыване организация «Муджахид», именуемым в полицейских донесениях «кружком панисламистов». Организация насчитывала более 60 членов и возглавлялась Гаджи Мир-Багиром Мир Гейдарзаде(4.. 8, д. 528а, л.1) Основным направлением в деятельности организации была агитация в мечетях, чайханах и других общественных местах, сводившаяся к мысли о единении мусульман независимо от их принадлежности к шиитам или сунитам и оказании всевозможной помощи Турции в войне против России. Но деятельность организации не ограничивалась лишь пропагандой. Осенью 1915 года одним из членов организации Исмаилбеком Джамалбековым была доставлена в Тебриз для передачи туркам крупная сумма денег.(4, ф. 276, оп. 8, д. 528а, л.9)

В свою очередь турки также переправляли в Нахчыван деньги, на которые закупались оружие и патроны. По заданию организации И.Джамалбеков и Сеид-Али Абдуллаев регулярно выходили на вокзал ко времени прибытия воинских эшелонов и добывали сведения о количестве людей и оружия в них, а также о направлении движения. За эту деятельность они были высланы за пределы Кавказского края на все времена войны. (4, оп. 8, д. 528а, л.19-20) Действия организации стали принимать угрожающий для властей характер не только на русской, но и на персидской территории. Сагитированные Р.б.Сафаралибековым 18 ноября 1916 г. персидские рабочие начали забастовку на Тебризской железной дороге. Русская администрация, вдохновленная к тому же успехами на Кавказском фронте, приняла решение о ликвидации организации. В декабре 1916 г. в Нахичевани было арестовано 11 человек во главе с М.Б.Мир-Гейдарзаде. В селениях было арестовано 40 человек. Из них 30 "наиболее опасных" из Нахичеванской уездной тюрьмы были отправлены под конвоем в Эриванскую тюрьму. (4, лл.59, 70)

Таким образом, несмотря на жестокие преследования властей, деятельность азербайджанских партий и организаций, хоть и в сильно ограниченных размерах продолжалась и во время войны. Если одни из них ("Мусават") в конце войны пришли к идеи возрождения нации и получения наибольших выгод для нее в результате поражения великих держав, то другие ("Муджахид") видели спасение народа лишь в единении с Турцией.

Особенно усердствовала в годы войны в своем прислужничестве царскому правительству армянская буржуазия и партия "Дашнакцутюн". Их вера в русскую армию как освободительницу армян от турецкого ига были не лишены оснований. Еще до

объявления войны Турции Николай II выпустил специальное обращение к армянам, в котором обнадежил их в предоставлении "свободы и правосудия" при условии непоколебимой верности и помощи царю в борьбе с "деспотичным игом турок". (4, оп.8, д.502, л.36) Характерно, что еще до вступления Турции в войну (октябрь 1914 г.) дашнаки начали создавать добровольческие дружины. Цель создания дружин ни от кого не скрывалась - создание с помощью русской армии автономного или независимого Армянского государства на территории заселенных армянами турецких вилайетов. Формировались дружины, однако, в основном на территории Закавказья. С этой целью сюда прибыли известные террористы и "генералы" Хечо (Г.Амирев), Дро (Драздамат Канаян), Андраник (Озанян), Самсон Тадевосян, С.Грузинян и др.(4, д.498, л.36 об.) Организация добровольческих дружин являлась также одной из главных задач Бакинского Центрального комитета "Дашнакцутюн", возглавляемого известным дашнакским деятелем Абрамом Гюльханданяном. (4, д.536, л.4)

Результатом военной подготовки дашнаков стало поднятое ими в марте-апреле 1915 г. восстание в Ванском вилайете вслед за наступлением русских войск, сопровождавшееся истреблением местного турецкого населения и принятие в ответ на это турецким правительством решения о массовой депортации армян из прифронтовых вилайетов в Сирию, (14, с.46) которая в армянской историографии и общественном мнении по сей день именуется словом "геноцид".

Однако трагический 1915 год не послужил уроком для дашнаков, которые не собирались отказываться от своей агрессивной политики. Акции возмездия со стороны дашнаков не заставили себя долго ждать. Летом 1915 г. в результате наступления русской армии были заняты многие турецкие области и города Карс, Эрзерум, Трабзон, Эрзинджан и др. Одновременно с русскими частями сюда вошли и дашнакские формирования, которые учили зверскую расправу над турецкими и азербайджанскими жителями ряда местностей. Особенно жестокими были действия дашнаков в Карсе, где погибло большое количество жителей-азербайджанцев. После этих событий на встречу к заместителю командующего кавказским фронтом генералу А.Мышлаевскому прибыла представительная азербайджанская делегация во главе с А.М.Топчибашевым с требованием "оградить азербайджанское население от армян, жаждущих кровавых столкновений". (4, оп.8, д.463, л.23) С протестом против этой расправы над мирными жителями выступил и депутат IV Государственной Думы М.Ю.Джафаров. (15, Стлб.84) Все попытки дашнаков, а затем и более умеренных армянских партий создать свое государство на территории Турции потерпели жестокое поражение.

По мере продолжения военных действий, приведших империю в состояние глубокого кризиса, политика российского правительства становилась все менее популярной, что отразилось на общественной атмосфере и откровенно звучало в выступлениях думских депутатов. На очередной сессии Государственной Думы 9 августа 1915 года был образован так называемый "Прогрессивный блок", центральным пунктом программы которого было требование создания "министерства общественного доверия".(16, с.52) Хотя Мусульманская фракция не вошла в блок, она полностью поддерживала его требования. По мере углубления политического и экономического кризиса, прихода к власти нового кабинета министров во главе с Горемыкиным на страницах бакинских газет стали появляться статьи, открыто выражавшие недовольство "пагубной для страны" политикой царского правительства, которая "привела страну на третий год войны в состояние какого-то ошеломления".(17, 1916, 13 нояб.) К концу последнего для России года войны либеральные круги азербайджанского общества вслед за Петербургом и Москвой выступили уже с более решительным требованием создания "ответственного министерства".(17, 23 нояб.) Однако все эти выступления оставались лишь благими пожеланиями до тех пор, пока революционный натиск масс не уничтожил

окончательно самодержавие в России и не создал условия для образования демократического правительства.

Коренным перелом в судьбах всех населяющих Россию народов произошел после Февральской революции 1917 года. Весть о революции была получена в Баку 2 марта 1917 г. и встречена единодушным ликованием всех слоев общества. На рэте по случаю Новруз-байрама Ф.Хойский огласил текст телеграммы, посланной в Петроград в адрес Родзянко и председателя Мусульманской фракции от имени 30-ти мусульманских общественных организаций г. Баку. В телеграмме выражалась уверенность, что "возвещенные Временным правительством основы гражданской, политической, национальной и религиозной свободы и равенства всех граждан государства Российского будут отныне незыблемы, и мусульмане, освободившиеся от вековых гонений низвергнутого в прах режима, возродятся к новой светлой созидающей жизни в свободной России". под телеграммой стояли подписи М.Асадуллаева, Ф.Х.Хойского, М.Э.Расулзаде. (9, 1917, 10 марта)

22 марта собрание представителей азербайджанской интеллигенции, рабочих профсоюзов, прессы и духовенства под руководством Ф.Х.Хойского учредило Национальное бюро Комитета мусульманских общественных организаций во главе с М.Г.Гаджинским.(17, 1917, 29 марта). В духе консолидации национальных сил прошло заседание Совета мусульманских общественных организаций, состоявшееся 6 апреля 1917 года. и принявшее взвывание к "Мусульманам".[17, 6 апр.] Резко осуждая царский режим, ущемлявший права мусульман, взвывание приветствовало Февральскую революцию и Временное правительство. Далее объяснялось, для какой цели создан Временный Комитет бакинских мусульманских общественных организаций (КМОО) - "в целях ознакомления широких мусульманских масс с исторической важностью переживаемого момента, для объединения всех мусульманских общественных сил, а также выяснения и популяризации национально-политических идеалов".. [17, 9 апр.] Комитет призвал всех мусульман встать выше личных интересов, сгруппироваться вокруг национально-политических лозунгов, высказался также за необходимость демократической республики.

Активное участие в работе Совета и Комитета принимали члены, вышедшие из подполья партии "Мусават", о чем свидетельствует тот факт, что официальным печатным органом Совета стала газета "Ачыг сёз". В пользу комитета и газеты Муса Нагиев пожертвовал 25 тыс. рублей. [17, 9 апр.]

М.Э.Расулзаде восторженно приветствовал Февральскую революцию, выразив надежду на разрешение Учредительным собранием проблем населяющих Россию народов. В руководимой же им партии Мусават в это время произошла определенная трансформация, приведшая к объединению гянджинской партией федералистов. Возобновившая с конца марта в Гяндже свою деятельность "Тюркская партия федералистов" во главе с Н.Усуббековым провозгласила уже более далеко идущую цель - проведение в жизнь идеи федеративной республики в рамках демократической России. 2 апреля партией был организован в Елисаветполе (Гяндже) многолюдный митинг, на котором была зачитана программа партии, произнесены речи с призывом к единению мусульман и к усиленной политической деятельности. [17, 11 апр.] За короткое время в партию записалось 500 человек. Федералистами на митинге развивались красные знамена с надписями на азербайджанском языке: "Да здравствует демократическая республика!", "Да здравствует автономия Азербайджана!", [9, 1917, 12 апр.] т.е. впервые официально было произнесено слово "Азербайджан". Первая информация об этом митинге и программных требованиях федералистов была напечатана в "Ачыг сёз", и она, на наш взгляд, оказала сильное влияние на М.Э.Расулзаде, который к тому времени, и сам пришел к аналогичным убеждениям.

На открывшемся в Баку 15 апреля I съезде кавказских мусульман М.Э.Расулзаде выступил именно с требованием территориальной автономии для мусульман России,

решение о которой должно было вынести будущее Учредительное собрание. [17, 18 апр.] С призывом прийти к Учредительному собранию объединенными общими стремлениями и идеалами обратился ко всем кавказским мусульманам А.М.Топчибашев. [17, 18 апр.]

Идею о территориальной автономии отстаивал М.Э.Расулзаде и на проходившем в Москве с 1 по 11 мая 1917 г. Всероссийском мусульманском съезде, где из двух предложенных на обсуждение делегатов резолюций (А.Цаликова - о культурно-национальной автономии и М.Э.Расулзаде - о территориальной) была принята формулировка Расулзаде, гласившая, что "формой государственного устройства России, наиболее обеспечивающей интересы мусульманских народностей является демократическая республика на национально-территориально-федеративных началах". [18, с.27] Более конкретно это требование, гарантирующее свободное развитие составляющих Россию национальностей, было сформулировано в программе "Тюркской демократической партии федералистов Мусават", образованной в июне 1917 г. из слившихся в одну партию "Мусават" и гянджинских федералистов, что значительно увеличило ее ряды. В рассматриваемый же нами период "Мусават" находился на стадии трансформации из подпольной группы единомышленников в массовую партию, которой предстояло познать как лавры триумфатора, так и горькие плоды изгнания. Однако мусаватисты не могли даже представить, какую участь им уготовили большевики с дашнаками уже в следующем, 1918 году.

Получив путем сфальсифицированных выборов декабря 1917 г. большинство в Бакинском Совете, большевики во главе с Шаумяном решили, выражаясь современным языком, «зачистить» Баксовет от национальных сил, т.е. прежде всего от Мусавата. Эта «зачистка» превратилась в кровавую расправу, фактически в геноцид азербайджанского населения Баку и практически всех уездных городов Азербайджана от Шемахи до Ленкорани. Только в Баку от рук дашнакских и большевистских вооруженных отрядов с применением авиации погибло свыше 12 тыс. человек. Интересно, что дашнаки сделали все возможное, чтобы привлечь к этой резне и русское население, распустив ложный слух об истреблении русских мусульманской «дикой» дивизией. Русские матросы, сагитированные возглавляемым С.Саакяном эсеровским профсоюзом, поначалу присоединились к большевистским и дашнакским отрядам, но поняв, что это чистой воды провокация и никто не истребляет русское население, прекратили вести огонь. То же самое сделали и молокане, доставленные дашнаками в Баку из Мугани, отказавшись стрелять по мирным жителям. Они были немедленно разоружены, а оружие их раздано армянским «добровольцам». (4, оп.2, д.20, л.69) Позже, оправдываясь перед ЦК за устроенный в Баку геноцид, С.Шаумян изобразил это как борьбу между Красной армией и армянскими национальными формированиями с одной стороны и руководимой партией "Мусават" мусульманской "дикой дивизией" и вооруженными бандами – с другой. Однако дальше он раскрывает истинную цель этой резни – «Если бы они в Баку одолели нас, город был бы объявлен столицей Азербайджана, и немусульманские элементы были бы разоружены и истреблены». (19, с.) Вот так, с неподражаемым цинизмом было дано объяснение кровавой бойне, уничтожившей десятки тысяч людей.

Тем не менее Баку, несмотря на апокалиптические страхи Шаумяна, все таки стал столицей Азербайджана, но для этого потребовалось еще полгода беспримерной борьбы азербайджанского народа за свою независимость и принесение им еще многих жертв на этом пути.

Таким образом, конец первой мировой войны ознаменовал коренной перелом в судьбах как России, так и всех населяющих ее народов. Наступил качественно новый этап и в общественно-политической жизни Азербайджана, национально-освободительное движение получило новый импульс, достижение национальной независимости приобрело реальные очертания и не замедлило претвориться в жизнь с появлением первой в

мусульманском мире демократической республики. Если империю мировая война привела к краху и распаду, то ее окраины, в частности, Азербайджан, получил уникальный шанс для преобразования бывшей колонии абсолютистского государства в первую на мусульманском востоке демократическую республику.

Примечания

1. 1 Первая мировая война 1914-1918 гг, М. 1968
2. Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. М. 1994; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы; от Венского конгресса до Крымской войны. М., 1985.
3. Виноградов В.Н. Еще раз о новых подходах к истории первой мировой войны - "Новая и новейшая история", 1995, №5
4. АПДУП АР. ф. 276, оп 8.
5. Swentochovski T. Russian Azerbayjan, 1905-1920. Cambridge University: 1985, p.81
6. История Азербайджана.т. II, Баку, 1963, с. 743
7. Сеидзаде Д.Б.Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России.Баку,1991
8. Цит. по кн. Т.Свентоховского "Russian Azerbayjan"
9. «Баку»
10. Опрышко О.Л. Кавказская конная дивизия.1914-1917. Возвращение из небытия. Нальчик, 2007
11. "Известия Бакинской городской думы", 1915
12. "Ени Игбал"
13. "Ачыг сез"
14. Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года. Баку. 1990. с. 46
15. Государственная дума: Стеногр. отчеты. Сессия V, Стлб. 84
16. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. М. 1988
17. «Каспий», 1916, 13 нояб.
18. Программные документы мусульманских политических партий. Оксфорд, 1985
19. Шаумян С.Г. Избранные произведения, изд.2, Баку, 1978

Юрий Петров
Д.и.н., директор Института
Российской истории РАН, Москва

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: КТО ВИНОВАТ?
(историографический этюд)

Общепризнанно, что Первая мировая война явилась и первой тотальной информационной войной в истории человечества, важной составной частью которой стал вопрос о непосредственном виновнике мирового вооруженного конфликта. Идейные битвы по этому вопросу грянули почти одновременно с залпами на фронтах. С первых дней войны правительства воюющих стран начали спешно издавать сборники своих дипломатических документов, призванные обелить себя и возложить ответственность за войну на противника. Германская «Белая книга» (в составе 27 документов) была представлена в рейхстаг уже 3 августа 1914 г.; британская «Синяя книга» (169 документов) появилась 6-го числа; российская «Оранжевая книга» (79 документов) увидела свет 7 августа; французская «Желтая книга» (159 документов) – 1 декабря; австро-венгерская «Красная книга» (69 документов) – 3 февраля 1915 г. Помимо них в конце 1914 г. появились бельгийская «Серая книга» и сербская «Голубая», позднее вышли аналогичные издания правительств Болгарии, Греции и ряда германских «земель». Составить объективное представление о виновнике войны на основании этих публикаций было сложно. «Как могла быть найдена истина, – вопрошал в этой связи итальянский историк Лучано Марджини, – если каждая сторона выступила сама себе и судьей, и адвокатом и если в пропагандистских целях достоянием публики сделала исключительно благоприятные для себя материалы?»¹. Действительно, из сотни документов, опубликованных в Берлине и Вене, ни один не отражал хода секретных германо-австрийских переговоров в последние предвоенные дни и недели. Документы, изданные в Париже и Петрограде, были отчасти воспроизведены с лакунами и, как потом выяснилось, с намеренными искажениями оригинала.

Проблема виновности за войну стала одним из ведущих сюжетов официальной пропаганды и публицистики воюющих стран. Российские обозреватели всех общественно-политических лагерей с редким единодушием возлагали ответственность за начало «великой геологической катастрофы», сотрясавшей Европу, на политическую верхушку Германии во главе с Вильгельмом II². «Битва документов» продолжилась и в послевоенные годы, когда «боевые порядки» сторон пополнили мемуары и дневники участников и современников войны, включая крупных государственных деятелей и военачальников, ведущих политиков и дипломатов. Их воспоминания внесли свою лепту в изучение интересующих нас вопросов. Так, еще за год до окончания войны в США вышли в свет мемуары американского посла в Стамбуле Г. Моргентау. Сведения о планах и действиях военно-политической верхушки Германии в решающие дни июля 1914 г. этот американский дипломат получил от своего немецкого коллеги сразу по возвращении последнего из поездки в Берлин. Откровения немецкого посла не оставили у Моргентау сомнений в непосредственном виновнике войны. «Синие, красные и желтые книги, наводнившие Европу вскоре после начала войны, как и сотни документов, изданные немецкой пропагандой в стремлении доказать невиновность Германии, никогда не производили на меня

¹ Margini L. Preface // Albertini L. The Origins of the War of 1914 / translated from Italian. Vol. 1. Oxford University Press, 1952. P. V.

² Андреева Т.А. Образ германского императора Вильгельма II в русской публицистике периода Первой мировой войны // Опыт мировых войн в истории России. Сб. статей / под ред. И.В. Нарского и др. Челябинск, 2007. С. 159.

ни малейшего впечатления, – вспоминал американский дипломат. – Ибо мои заключения об ответственности [за войну] основаны не на подозрениях, не на вере или косвенных данных. Мне нет нужды спорить. Я просто знаю. Заговор, который привел к этой величайшей трагедии человечества, был вынесен кайзером и его имперской шайкой». «Стоит ли в таком случае тратить время и далее обсуждать этот вопрос?», – заключал Моргентай¹. С выводами американского дипломата солидаризировались министры С.Д. Сазонов, Р. Пуанкаре, Р. Вивиани и другие высокопоставленные русские и французские мемуаристы. Напротив, предвоенные руководители Германии (Т. фон Бетман-Гольвег, Г. фон Ягов и др.) в своих воспоминаниях снимали со своей страны всякую ответственность за начало боевых действий. В мае 1919 г. немецкие ученые знаменитости, среди которых были выдающиеся историки Ганс Дельбрюк и Макс Вебер, выступили с коллективным меморандумом, в котором утверждали, что Германия вела с царской Россией оборонительную войну.

Письмо немецких ученых стало ответом на заключение созданной в марте 1919 г. странами-победительницами международной комиссии по вопросу о виновниках войны. Изучив публикации «цветных» книг, комиссия пришла к выводу, что «война была заранее спланирована центральными державами вместе со своими союзниками, Турцией и Болгарией, и стала результатом их умышленных действий, направленных на то, чтобы сделать ее неизбежной. Германия в союзе с Австро-Венгрией целенаправленно разрушала мирные инициативы стран Антанты и их настойчивые усилия по предотвращению войны». 231-я статья Версальского мирного договора, подписанныго в июне 1919 г. в том числе немецкой делегацией (которая, правда, пыталась протестовать, настаивая на дополнительном и непредвзятом изучении вопроса о виновнике), устанавливала, что война «была навязана» Антанте «агрессией Германии и ее союзников». Справедливость такого обвинения позднее подтвердил глава Следственной комиссии рейхстага. «Антантофильским» духом оказались проникнуты и исторические сочинения 1920-х годов, например, – исследование Пьером Ренувеном «непосредственных причин войны»². В нем и в своих последующих, ставших классическими, работах этот мэтр французской историографии доказывал, что первый мировой вооруженный конфликт возник преимущественно на почве стремления Германии удовлетворить свои национальные амбиции путем достижения европейской гегемонии. Казалось, что исторический вердикт – обвинение держав Тройственного союза в ответственности за Первую мировую войну – окончен и бесповоротен. На деле на десятилетия вперед этот вопрос превратился в предмет ожесточенной научной полемики, политических дебатов, журналистских рассуждений и общественных споров³.

Революционные события в России, Германии и Австро-Венгрии 1917-1918 гг. сопровождались рассекречиванием и обнародованием документов их дипломатических ведомств. В 1920-1930-е годы масштабные археографические работы были продолжены и в других государствах-участниках прошедшей войны. В 1922-1927 гг. в Германии под редакцией Карла Каутского вышла в свет подборка из без малого 16 тысяч документов (в 39 томах) за 1870-1914 гг.; в аналогичное австрийское издание, начатое в 1930 г., вошло более 11 тысяч документов. Многотомная коллекция Форин офис, опубликованная в 1926-1938 гг., включила свыше 8,5 тысяч документов британского внешнеполитического ведомства. Наиболее профессионально выполненными и полными документальными собраниями этих лет стали подготовленные в 1930-е годы во Франции и России – в бывших «аутсайдерах» археографической гонки. Во Франции под руководством того же П. Ре-

¹ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918. P. 85-86.

² Renouvin P. Les origines immédiates de la guerre (28 juin-4 août 1914). Paris, 1927.

³ Павленко О.В. Австро-Венгрия и Германия в российских планах подготовки к «большой европейской войне» // Актуальные проблемы истории Первой мировой войны. Сб. статей / под ред. Е.Ю. Сергеева. М., 2014. С. 5.

нуvena были опубликованы “Documents diplomatiques français, 1871-1914”; в советской России – такая же многотомная документальная подборка «Международные отношения в эпоху империализма, 1878-1917» под редакцией М.Н. Покровского (оба издания не были завершены). О количественной стороне дела можно составить представление по тому, что только 3-ю серию французской публикации, посвященную периоду с ноября 1911 по начало августа 1914 г., составили 11 томов, в которые в общей сложности вошло свыше 6,5 тысяч документов. В заключительную (третью) серию советской подборки, обнимавшую время с января по начало августа 1914 г., их было включено более 2 тысяч. Благодаря археографическому буму 1920-1930-х гг., общее число документов по интересующей нас проблеме, введенных в научный оборот до начала Второй мировой войны, превысило 60 тысяч, и это не считая источников личного происхождения.

Одним из следствий появления огромного массива документальных материалов, существенно дополнивших «цветные» книги военной поры, стало то, что в общественных и научных кругах сначала Германии, а затем и других стран Запада возникло движение за ревизию упомянутых обвинений держав Тройственного союза образца 1919 г. После принятия на Лондонской конференции 1924 г. нового репарационного плана в отношении Германии (так называемого «плана Даусэса») этот «ревизионизм» проник, а затем и пышно расцвел в США, Англии и даже во Франции. В середине 1930-х гг. русские эмигранты, бывшие фронтовики, для которых ответственность Германии за развязывание Первой мировой войны была аксиомой, с изумлением узнали о результатах анкетирования профессиональных историков в США. 108 из 215 опрошенных возложили вину за войну на Антанту и лишь 107 – на державы германского блока¹. Такая же ситуация сложилась и в мировой научной печати. Работы одних историков (американца Гарри Барнса², француза Жоржа Демарсиля и др.) «прямую и непосредственную ответственность» за развязывание войны возлагали на Францию и Россию; другие писали о коллективной ответственности держав обоих блоков, указывая при этом, однако, что неизбежной войну сделала мобилизация русской армии (профессор Гарварда Сидней Фэй, М.Н. Покровский, французы Матиас Морар и Жюль Исаак³); третьи авторы (Бернадотт Шмитт⁴, К. Каутский, П. Ренувен) эту ответственность в большей степени возлагали на Германию и Австро-Венгрию. Стали появляться и более сложные причинно-следственные конструкции. Немецкий историк Герман Лютц выделил три этапа эскалации общеевропейской напряженности летом 1914 г., в конечном счете приведшей к войне, и обозначил виновников каждого из них. Ответственными за кризис, вызванный сараевским убийством, он считал Сербию, Россию и Австро-Венгрию, за последовавший австрийский ультиматум

¹ Деникин А.И. Путь русского офицера. Статьи и очерки на исторические и геополитические темы. М., 2006. С. 272.

² Barnes H.E. The Genesis of the World War: An Introduction to the Problem of War Guilt. New York, 1926 (в пер. на франц. яз. – Париж, 1929).

³ Morhardt M. Les trois enfants abandonnés. Paris, 1920; Isaac J. Le débat historique 1914. Le problème des origines de la guerre. Paris, 1933; Fay S. The Origins of the World War. 2nd edition. New York, 1934; Покровский М.Н. Империалистическая война. Сб. статей. М., 1934. С. 115. «Царское правительство всячески отрицало, что оно начало мобилизовывать первое, ибо совершенно очевидно, что тот, кто первый начал мобилизацию, и является непосредственным виновником войны», – безапелляционно утверждал Покровский.

⁴ Schmitt B.E. The Coming of the War, 1914. New York and London, 1930; *idem*. Triple Alliance and Triple Entente. New York, 1934. В своей последней работе, увидевшей свет полвека спустя, Шмитт выстроил следующую цепь событий, непосредственно приведших к войне: «потсдамские решения Вильгельма II и Бетман-Гольвега», «решительные действия Австрии против Сербии» после того, как Вена отвергла ответ Белграда на свой ультиматум, и «совместное давление Сазонова и генералов на царя» с последующей всеобщей мобилизацией русской армии. Вопрос о том, мог ли мировой катаклизм быть избегнут, он назвал «бесконечным» (*never-ending*), то есть, фактически, неразрешимым. – Schmitt B.E., Vedeler H.C. The World in the Crucible, 1914-1919. New York, 1984. Р. 17.

Сербии и объявление ей войны – державы Тройственного союза, а за мобилизацию русской армии – Россию, Францию и Великобританию¹.

Базой для шаткого консенсуса, достигнутого в историографии к концу 1930-х гг., стало признание участниками дискуссии, что Первая мировая война явилась результатом фатальной комбинации неверных оценок и ошибочных шагов всех будущих участников мирового вооруженного конфликта. По сути на том же на международных конференциях начала 1950-х годов сошлись историки Франции, Великобритании и Западной Германии. Итальянский сенатор и журналист Луиджи Альбертини, изучив огромный массив опубликованных документов, оспорил заключения своих современников-историков о том, что войны 1914-1919 гг. никто из ее участников не желал и потому и не несет «моральной ответственности» за ее начало (сам он основную вину за эскалацию международной напряженности накануне войны возложил на Германию и Австро-Венгрию²). На фоне таких настроений, отмечает канадский историк Кит Нейлсон, выводы Альбертини профессиональное историческое сообщество игнорировало, и его трехтомный труд на Западе по сей день охотно цитируют, но редко изучают³.

Отечественная историография на протяжении советского периода своего существования настаивала на неизбежности и предопределенности мировой войны самим фактом неравномерности экономического и политического развития капитализма и указывала на равную ответственность обеих «групп разбойничих держав» – Тройственного союза и Антанты – за ее начало. Еще в 1919 г. Покровский в характерной для большевистской публицистики манере писал: «Империалистическая сволочь Германии не меньше всякой другой стремилась к этой бойне, но и не больше всякой другой ... “Виноват” в кровопролитии не тот или другой империализм, а империализм вообще — французский, английский или русский — не меньше германского или австрийского»⁴. Основную причину войны он видел в стремлении правительства всех воюющих стран «предупредить надвигавшуюся с неудержимой, стихийной силой социальную революцию» (курсив Покровского. – Авт.)⁵. Так решался вопрос о причинах и виновниках конфликта. Проблема же его непосредственного инициатора с течением времени стала толковаться двояко. Покровский заверял, что «нас совершенно не интересует вопрос об индивидуальных ответственностях»⁶. В то же время К.Б. Виноградов атtestовал ту же проблему как «второстепенный сюжет», «искусственный объект дискуссии», а многолетний интерес к ней западной историографии – как «эффективный отвлекающий маневр», «удачный способ одурачивания народных масс»⁷. «Вопрос о том, какая группа нанесла первый удар или первая объявила войну, не имеет никакого значения», заявлял Н.П. Полетика, но тут же констатировал, что «выбор момента для развязывания мировой империалистической войны» взяли на себя «германские империалисты». Большая советская энциклопедия также называла германский империализм «непосредственным зачинщиком» этой войны⁸. Что касается

¹ Lutz H. Die europäische Politik in der Julekrise 1914. Berlin, 1930.

² Albertini L. The Origins of the War of 1914 / translated from Italian. Vol. 1-3. Oxford University Press, 1952, 1953, 1957 (первое издание на итальянском языке – Милан, 1942-1943).

³ Neilson K. 1914: The German War? Любезно предоставленная автором рукопись статьи, принятой к публикации в июльском (2014) номере журнала “European History Quarterly”. Главное внимание К. Нейлсон сосредоточил на изучении в современной англоязычной историографии подготовки и участия в Первой мировой войне Великобритании, Франции и Турции – сюжетов, которые почти не затрагиваются в настоящем очерке.

⁴ Покровский М.Н. К вопросу о виновниках войны // Покровский М.Н. Империалистическая война. С. 102.

⁵ Там же. С. 101.

⁶ Там же. С. 95.

⁷ Виноградов К.Б. Буржуазная историография первой мировой войны. Происхождение войны и международные отношения 1914-1917 гг. М., 1962. С. 16.

⁸ БСЭ. 2-е изд. Т. 32. М., 1955. Стлб. 344.

России, то она как «подчиненный» и «второстепенный» участник Антанты, именовалась «последней в смысле желания развязать войну» (из-за неподготовленности к ней)¹. В войне 1914-1917 гг., утверждал вслед за В.И. Лениным Полетика, «не было “нападающих” и “обороняющихся”, а были две взаимно друг на друга нападающие стороны, которые вели друг против друга наступательную войну»². Такой подход фактически делал излишними дальнейшие исторические изыскания по интересующему нас вопросу, и на отечественном историческом небосклоне он вновь возник только в постсоветские времена³. Систематическое изучение внешней политики царской России началось в СССР лишь после Второй мировой войны.

С ее окончанием исследователи получили возможность ознакомиться с очередным массивом прежде закрытых документов 30-40-летней давности, что дало новый импульс рассмотрению военно-политических планов Антанты и Тройственного союза. К материалам стран бывшей германской коалиции западные ученые нередко получали доступ как к трофеям, а свои документы государства-члены бывшего Согласия в 1940-1950-е годы продолжали открывать сами. Многие из них затем были опубликованы⁴. Крупнейшим событием в изучении интересующих нас сюжетов в послевоенный период стал выход в свет работ гамбургского профессора-историка Фрица Фишера и его последователей в Германии и Австрии⁵. Опираясь на вновь открытые архивные документы, главным виновником Первой мировой войны эти авторы объявили германское и австрийское имперское руководство, которое в конечном счете действовало в интересах национальных промышленных групп. В ходе состоявшейся весьма бурной дискуссии историки этой школы доказывали, что цель завоевания мирового господства появилась не в фашистской, а еще в кайзеровской Германии (почему рейхсканцлера Бетман-Гольвега они называли «Гитлером 1914 г.»), которая и выступила инициатором Первой мировой войны, неся, таким образом, основной груз ответственности за ее возникновение. Ученик Фишера Иммануил Гейсс доказывал, что неизбежной войну сделали *Weltpolitik* Германской империи и ее стремление «всеми способами» защищать консервативные и монархические принципы внутри и вовне.

Работы школы Фишера раскололи не только академическое сообщество Германии, но и «саму германскую нацию»; затем, по словам Хью Стрэчана, стороны «окопались»⁶ и перешли к эшелонированной обороне. Широкий общественный резонанс их трудов не помог сторонникам Фишера достичь в германской историографии идейного преобладания. Среди немецких исследователей продолжал господствовать тезис о миролюбии Германии, в предвоенные годы стремившейся-де лишь вступить в клуб великих держав и защититься от внешних угроз, а в качестве главных виновников развязывания мировой катастрофы фигурировали страны Антанты и, в первую очередь, Россия, которая якобы

¹ Полетика Н.П. Возникновение Первой мировой войны (Июльский кризис 1914 г.). М., 1964. С. 12-13, 571, 572, 575, 576.

² Там же. С. 575.

³ См., напр.: Туполев Б.М. Дискуссии в прошлом и настоящем о причинах войны // Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война. Историч. очерк / под ред. В.Л. Малькова и Г.Д. Шкундина. М., 2002. С. 21-33.

⁴ См.: Germany and the Revolution in Russia, 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / ed. by Z. Zeman. London, 1958; The Outbreak of the First World War / ed. by I. Geiss. London, 1967; и др.

⁵ Fischer F. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Hamburg, 1961 (английское издание – 1967); *idem*. World Power or Decline: the Controversy over German's Aims in the First World War. London, 1974 (первое немецкое издание – 1965); *idem*. War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914. New York, 1975 (первое немецкое издание – 1969); Geiss I. German Foreign Policy, 1870-1914. Routledge, 1977 (первое немецкое издание – 1973); Rauchensteiner M. Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz, Wien, Köln, 1994; и др.

⁶ Strachan H. The Outbreak of the First World War. Oxford University Press, 2004. P. V, 5-6.

действовала под лозунгом “*Drang nach Westen*”¹. Даже те западные историки, которые были готовы прислушаться к аргументам Фишера, старались соблюсти оценочный «баланс» между экспансионистскими и милитаристскими устремлениями Германии, с одной стороны, и «агрессивностью французских националистов» вкупе с характерным для царской России «необычайным смешением шовинизма, коррупции и военно-политической некомпетентности», с другой².

В духе концепции Ренувена о «глубинных силах», которые определяют характер международных отношений (с особым акцентом на национальные и политические факторы применительно к Первой мировой войне), милитаризм и имперская экспансия рассматривались как результат множества почти равноценных внутренних политических и идеологических воздействий. В качестве общих, или «структурных» (*structural*) предпосылок мирового вооруженного конфликта исследователи указывали на гонку вооружений, охватившую державы Старого Света, на систему военно-политических блоков как продукт их тайной дипломатии, на воинствующие националистические общественные настроения. Все это фактически предопределяло признание их коллективной, а то и равной ответственности за развязывание войны. Подобные взгляды укоренялись и в общественном сознании. Влиятельный политик, многолетний председатель ХСС и министр-президент Баварии Франц-Йозеф Штраус, выступая в 1980 г. по западногерманскому телевидению, как многое ранее в своих воспоминаниях и Ллойд-Джордж, объявил Первую мировую войну результатом соперничества всех европейских великих держав, из коих ни одна не желала войны, но все просто «слепо» в нее «соскользнули». По свидетельству историка Виллибальда Гуче, сходные оценки причин и обстоятельств начала войны тиражировали школьные учебники Западной Германии³.

Почти на те же оценочные категории опиралась и заокеанская историография 1960-1970-х гг. Ее главной новацией стало стремление на материале Первой мировой войны выстроить универсальную матрицу механизма возникновения международных кризисов и конфликтов. Китаист Роберт Норт, политологи Назли Чоукри и Оле Холсти, их коллеги и последователи в США и Канаде⁴ действовали при этом в двух направлениях. Одни с помощью методик контент-анализа моделировали стереотип мышления политиков в кризисной предвоенной ситуации (объектом их анализа выступали настроения правящей верхушки, исходя из сформулированного Холсти убеждения, что «начало Первой мировой войны явилось результатом решений, принятых или не принятых политическими деятелями в Вене, Белграде, Берлине, Петербурге, Париже и Лондоне», причем война «не являлась целью ни одного из европейских лидеров»); другие занялись разработкой теории «бокового (поперечного) давления» (*lateral pressure*). Эта, последняя, разновидность клиометрии базировалась на представлении о том, что мировая война явилась результатом действия долговременных политических, экономических, демографических, культурных и других внутренних равноправных факторов, поддающихся формализации. Таким образом,

¹ Подробнее о германоязычной историографии 1960—1970-х гг. см.: Писарев Ю.А. Германский империализм и Балканы: Роковые решения Вильгельма II Гогенцоллерна // Новая и новейшая история. 1983. № 5. С. 61, 72.

² Turner L.C.F. The Russian Mobilization in 1914 // The War Plans of the Great Powers, 1880-1914 / ed. by Paul M. Kennedy. London, 1979. P. 266.

³ Гуче В. Об ответственности германского империализма за развязывание Первой мировой войны (основные тенденции буржуазной историографии ФРГ) // Исследования по истории германского империализма начала XX века / под ред. Б.А. Айзина и В. Гуче. М., 1987. С. 35-36.

⁴ См.: Holsti O., North R. Comparative Data from Content Analysis: Perceptions of Hostility and Economic Variables in the 1914 Crisis // Comparing Nations. The Use of Quantitative Data in Cross-National Research / ed. by R. Merrit and S. Rokkan. Yale University Press, 1966; North R., Lagerstrom R. War and Domination: A Theory of Lateral Pressure. New York, 1971; Choucri N., North R. Nations in Conflict. National Growth and International Violence. San Francisco, 1975; и др.

генезис мирового вооруженного конфликта стал рассматриваться одновременно «сверху» и «снизу». Согласно общей логике исследователей Нового Света, искать конкретного виновника Первой мировой войны не имело смысла, поскольку в ее основе лежал потенциальный экспансионизм всех ее участников, осложненный страхами и фатальными ошибками политического руководства обоих противостоявших военно-политических блоков. Вопрос заключался лишь в степени и направленности этого экспансионизма.

«Шкала агрессивности», предложенная Чоукри и Нортом, включала пять элементов, которые оценивались в баллах: (1) степень экспансии данного государства (единицей измерения выступала площадь его колоний); (2) конфликты интересов (единица измерения – условная величина); (3) военный потенциал (размер военного бюджета); (4) союзы (их количество) и (5) потенциал насилия, направленного вовне (условная величина). На первый взгляд, подобная схема была способна приблизить к объективной оценке характера внешней политики того или иного государства, однако в действительности оставляла широчайшее поле для предвзятости и субъективизма. Так, исчисляя коэффициент внешней экспансии России, Чоукри и Норт исходили из того, что ее колонией была вся территория к востоку от Урала; относительно же Германии аналогичный показатель принимал в расчет лишь ее незначительные заморские владения и не учитывал планы Берлина создать подконтрольную себе *«Mittelleuropa»*. В общем, путь предложенный заокеанскими клиометристами, не произвел революции в изучении ни международных отношений XX века, ни причин и виновников Первой мировой войны. Исследование менталитета правящих верхов и их мотиваций при принятии внешнеполитических решений накануне Первой мировой войны в 1980-е годы продолжил «ветеран» этой темы, британский профессор-историк Джеймс Джолл¹.

Стремление выставить агрессором Россию оставило свой след в работах и тех историков, которые изучали военно-политические планы участников мировой войны традиционными методами. Так, сравнивая сентябрьские (1914 г.) тезисы высшего германского руководства, введенные в научный оборот Ф. Фишером, с русской предвоенной «программой войны», Дэвид Кейтли приходил к выводу, что Петербург, в отличие от Берлина, во-первых, вступил в борьбу с «определенным аннексионистским планом и ясной схемой переклейки межгосударственных границ» и, во-вторых, добился санкции на их реализацию союзниками по Антанте и неуклонно следовал этой «программе агрессии» на практике². Впрочем, в 1970-1980-е годы наиболее заметной тенденцией западноевропейской историографии стало изучение происхождения Первой мировой войны на материале отдельных стран, ее участниц (большинство работ на эту тему вышло в серии

¹ Joll J. Intellectuals in Politics. Three Biographical Essays. London, 1960; *idem*. The Origins of the First World War. London and New York, 1984.

² Keithly D. Did Russia also have War Aims in 1914? // East European Quarterly. 1987. Vol. 21. № 2. P. 139-143. «Программу войны» Кейтли усмотрел в решениях одного из петербургских Особых совещаний (февральского 1914 г. по босфорской проблеме), а, говоря о «схеме переклейки границ», имел в виду «эскиз» послевоенного мироустройства, который российский министр иностранных дел предложил союзникам по Антанте на обсуждение в сентябре 1914 г. (с легкой руки французского посла в Петрограде М. Палеолога, в зарубежной историографии его принято называть «13-ю пунктами Сазонова»). Со своей стороны, историк Уильям Рензи полагал, что Палеолог был склонен к мистификациям и, сообщая эти мифические «пункты» в Париж, тем самым «сбил с толку» и свое правительство, и «три поколения историков». Помимо необходимости крайне осмотрительно относиться к сообщениям французского дипломата, это обстоятельство, подчеркивал Рензи, выбивает почву из-под ног тех его коллег, которые из «пунктов Сазонова» выводили стремление России ускорить развязывание мировой войны для скорейшей реализации содержавшейся в них «чрезмерно амбициозной, даже грандиозной программы территориальных приобретений» (Renzi W. Who Composed 'Sazonov's Thirteen Points'? // The American Historical Review. 1983. Vol. 88. № 2. P. 347, 357). Впрочем, соображения Рензи относительно недостоверности информации Палеолога — всего лишь гипотеза.

издательства Макмиллан «The Making of the Twentieth Century»)¹. Внимание исследователей оказалось сфокусировано на значении и соотношении внешне- и внутриполитических факторов, которые толкнули в войну каждую из них. Независимо от признания примата комплексов тех или иных причин в каждом конкретном случае, в общей оценке предвоенных курсов Германии и Австро-Венгрии школа Фишера продолжала обретать сторонников. В отличие от авторов 1920-1930-х гг., Дэвид Стивенсон пришел к выводу, что предвоенная гонка вооружений европейских держав сама по себе не являлась «фактором войны» и играла подчиненную по отношению к политике роль².

Что касается России, то общим местом западной историографии стал «великодержавный запрос» и «русских элит», и широких общественных кругов как неотъемлемой части политического ландшафта Российской империи и ее внешнеполитических акций³. Большая часть российского политического класса, установил Доминик Ливен, старалась избежать войны, но стремление элит сохранить за Россией великодержавный статус заставило их ввязаться в мировой конфликт, несмотря на отчетливое осознание сопутствовавших огромных внутриполитических рисков. Исследования Нормана Стоуна и Питера Гатрелла показали, что предвоенную программу модернизации русской армии в целом осуществить удалось, а в годы самой войны военный сектор экономики России исправно функционировал⁴. Подготовку же командного состава российских вооруженных сил западные авторы оценивают критически, уровень военного планирования считают низким, предвоенные планы – непоследовательными, толкавшими русскую армию к одновременному наступлению по «двум расходящимся стратегическим направлениям»⁵. Все это, по мнению Брюса Мэннинга, обрекало ее на неудачи и делало зависимой от союзников (о русских победах и вообще военных успехах в Первой мировой войне в зарубежной историографии по давно заведенной традиции говорить не принято).

В конце XX века, по мере усложнения представлений об истоках и причинах крупных вооруженных конфликтов, в западной историографии шло дальнейшее «размывание» ответа на вопрос об ответственных за Первую мировую. Известный финский специалист Перти Лунтинен, например, полагал, что «назначение» ее «индивидуального виновника» является проблемой не исторической науки, но пропаганды. Ответственность за войну он и его единомышленники возлагали не на конкретное государство, а на всю «европейскую политическую и военную культуру», по меркам которых нормой считался вооруженный способ защиты «национальной чести, силы, влияния и интересов»⁶. Кристофер Кларк также считает поиск виновников войны некорректным, поскольку такая постановка вопроса, по его мнению, предполагает допущение, что политическая верхушка европейских

¹ Berghahn V.R. Germany and the Approach of War in 1914. London: Macmillan, 1973 (второе издание — Лондон, 1993); Steiner Z.S. Britain and the Origins of the First World War. New York, 1977; Bosworth R. Italy and the Approach of the First World War. London and Basingstoke: Macmillan, 1983; Keiger J.F.V. France and the Origins of the First World War. London and Basingstoke: Macmillan, 1983; и др.

² Stevenson D. Armaments and the Coming of War. Europe 1904-1914. Oxford, 1996.

³ См., напр.: Smith C.J., jr. The Russian Struggle for Power, 1914-1917. A Study of Russian Foreign Policy during the First World War. New York, 1956; Geyer D. Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914 / translated from German. Yale University Press, 1987 (первое немецкое издание — 1977); Lieven D.C.B. Russia and the Origins of the First World War. London and Basingstoke, 1983.

⁴ Stone N. The Eastern Front 1914-1917. London, 1975; Gatrell P. Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900-1914. Cambridge University Press, 1994.

⁵ Snyder J. The Ideology of the Offensive. Military Decision Making and the Disasters of 1914. Ithaca and London, 1984. Р. 166; Мэннинг Б. Фрагменты одной загадки: Ю.Н. Данилов и М.В. Алексеев в русском военном планировании в период, предшествующий Первой мировой войне // Последняя война императорской России. Сб. статей / под ред. О.Р. Айрапетова. М., 2002. С. 86 (по-английски статья вышла в 2003 г. в 25-м томе (№ 4) журнала «International History Review»).

⁶ Luntinen P. French Information on the Russian War Plans, 1880-1914. Helsinki, 1984. P. 205-206; Schmitt B.E., Vedeler H.C. The World in the Crucible. P. 22-23.

держав действовала не ситуативно, как в действительности, а по заранее продуманному плану¹. Современные историки, подтверждает британец Джон Бурн, не склонны клеймить кого-либо конкретно за начало военных действий, но «пытаются понять страхи и амбициозные замыслы тех европейских правящих элит, которые принимали судьбоносные решения относительно войны». «Страхи были важнее амбиций», поскольку из всех стран, вовлеченных в войну, утверждает Бурн, «лишь Сербия имела ясные экспансионистские планы»². «Максимум, на что мы можем рассчитывать, – замечает Маргарет Макмиллан по этому же поводу, – это как можно лучше понять тех, кто делал выбор между войной и миром, их сильные и слабые стороны, то, что они любили и ненавидели, к чему были пристрастны»³.

Макро категориями склонны оперировать и последователи школы Ренувена (сам мэтр скончался в 1974 г.). Осознавая длительность вызревания причин Первой мировой войны, Р. Жиро, Ж. Бувье и другие французские исследователи сосредоточились на изучении национальных и экономических барьеров, разделивших Европу в ее преддверии и предопределивших национальную обособленность и политico-экономическое противостояние держав. Особо отмечается всплеск гипернационализма в предвоенной Германии и ее роль как главного возмутителя европейского экономического спокойствия в связи с планами создания мощной «Срединной Европы» под своим главенством⁴. В общем, вопрос об ответственности за войну, справедливо замечает соотечественник и коллега Бурна, по сей день продолжает свой путь из области конкретики в сферу милитаризма, национализма, «экономического империализма» и прочих «-измов»⁵. Продолжаются и попытки свести генезис Первой мировой войны к особенностям менталитета европейских элит начала XX века и их политической культуры⁶. Особое внимание специалистов этого профиля традиционно привлекают социал-дарвинизм, пацифизм и другие, столь же различные общественные и интеллектуальные течения Европы предвоенных и военных лет⁷.

Современные российские исследователи истории Первой мировой войны расходятся в оценке целесообразности участия, характера и роли в ней России, но единодушны в том, что ближайшим виновником этого конфликта явились Германия и Австро-Венгрия, гегемонистские устремления которых сделали сползание к войне необратимым⁸. Большинство их западных коллег предпочитает изучать такие проблемы, как особенности функционирования государственного аппарата в условиях войны, феномены коллаборационизма и дезертирства, «человек и война». Вопрос о непосредственных виновниках войны давно утратил бытую остроту и отодвинулся на периферию исторических исследований. Продолжают делаться попытки представить главным виновником мировой войны Россию – например, в связи с ее планами в отношении Турции и особенно Константинополя и Проливов⁹. Тем не менее, в общих оценках чаша весов все более

¹ Clark C. *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. London, 2012. P. 560.

² Bourne J. *Total War I: the Great War // The Oxford Illustrated History of Modern War* / ed. by Charles Townshend. Oxford University Press, 1997. P. 100.

³ Macmillan M. *The War that Ended Peace. The Road to 1914*. London, 2013. P. 645.

⁴ Урибес Санчес Э. Современная французская историография происхождения первой мировой войны // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории / отв. ред. Ю.А. Писарев и В.Л. Мальков. М., 1994. С. 42-43.

⁵ Strachan H. *The Outbreak of the First World War*. P. 4, 107.

⁶ См., напр.: *An Improbable War? The Outbreak of the World War I and European Political Culture before 1914* / ed. by H. Afflerbach and D. Stevenson. New York and Oxford, 2007.

⁷ См.: Brock P. *Pacifism in Europe to 1914*. Princeton University Press, 1972; Chickering R. *Imperial Germany and a World without War. The Peace Movement and German Society, 1892-1914*. Princeton University Press, 1975; Mulligan W. *The Origins of the First World War*. Cambridge University Press, 2010.

⁸ Первая мировая война: Пролог XX века / отв. ред. В.Л. Мальков. М., 1998. С. 32; Виноградов В.Н. Быть или не быть войне? // Мировые войны XX века. Кн. 1. С. 119-120.

⁹ См., напр.: McMeekin S. *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge and London, 2011.

склоняется в пользу школы Фишера¹. Одни современные исследователи наиболее опасной, авантюристической и провокационной считают предвоенную политику Австро-Венгрии², другие полагают, что Первая мировая война явились не более, чем очередной попыткой Германии поставить Европу под свой контроль – одной из многих на протяжении столетий³. Однако степень виновности Берлина за развязывание мирового конфликта, по мнению третьих, остается выясненной не до конца. Например, Х. Стрэчан считает, что предвоенные мобилизационные мероприятия России «загнали Германию в угол», попросту не оставив ей выбора⁴. К. Нейлсон предлагает различать понятия общей виновности и непосредственной ответственности за войну (в его интерпретации, первая категория носит более долговременный и потому объективный характер) и, в целом, отказаться от привычки рассматривать международные отношения в Европе исключительно с точки зрения предопределенности войны в 1914 г. и «германоцентризма», сопутствующего такому подходу: за малыми исключениями до сих пор в трудах историков, пишет он, межгосударственные отношения предвоенных лет рассматриваются только так, «как если бы они вели к грядущему конфликту». Тем не менее, для этого исследователя, как и для большинства современных отечественных и зарубежных историков, неоспоримо, что непосредственная ответственность за начало войны в 1914 г. лежит именно на Австро-Венгрии и Германии⁵.

¹ См.: Lieven D. Russia and the Origins of the First World War. P. 151; Bourne J. Britain and the Great War, 1914-1918. London and New York, 1989. P. 2.

² Fellner F. Austro-Hungary // Decisions for War / ed. by K. Wilson. London, 1995. P. 9-26; Tunstall G., jr. Austro-Hungary // Origins of World War I / ed. by R. Hamilton and H. Herwig. Cambridge University Press, 2003. P. 112-149.

³ Fergusson N. The Pity of War. London, 1998; Simms B. Europe: The Struggle for Supremacy, 1453 to the Present. London, 2013.

⁴ Strachan H. The Outbreak of the First World War. P. VI.

⁵ Neilson K. 1914: The German War?

Doç. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA KAFKASYA POLİTİKASI

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da var olma mücadelesi yükseliş devri ile birlikte başlar. Sonraki asırlarda devam eden varoluş başka güçlerle mücadeleyi kaçınılmaz kılmıştır. Zaman aleyhine işlemiş ve Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıldan itibaren sürekli güç kaybetmiştir. Bu zayıflama, Kafkasya'daki varlığını sarsmış ve rakiplerinin lehine hakimiyet alanını daraltmıştır. Bu gerçeği kabullenmek Osmanlı yöneticilerine oldukça zor gelmişti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde devletin Kafkasya topraklarındaki sınırları, Kars ve Ardahan yöreni hariç bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırlarından ibaretti. Devleti idare eden kadro savaş öncesinde Kafkasya'da ve özellikle Azerbaycan'da yaşanan olayları yakından takip etmeye başlamıştı. Karadeniz'de yaşanan olaylar üzerine Osmanlı Devleti Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşına Kafkas Cephesinde girmiştir. Rusya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya harbine giren Osmanlı yöneticileri Kafkasya bölgesinde ve Rus hâkimiyeti altında yaşayan soydaşları ve dindâşları için bir takım hesaplar yapmıştır. Ancak bu hesapları Mondros Mütarekesi ile tamamen hüsranla dönüştü. Bu çalışmada ana hatlarıyla bahsi geçen olayların ayrıntısına değinilecektir.

THE POLICY OF CAUCASIA OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE WORLD WAR I

The struggle for existence of Ottoman Empire in the Caucasus begins with the Growth Period. Continued existence in the next centuries made the struggle was inevitable with other powers. Time works against the Ottoman Empire, and from the 19th century The Empire lost his power continuously. This weakening shaken the Empire's power on Caucasus and narrowed his dominance in the field in favor of competitors. It was pretty hard to admit to the Ottoman rulers. Before the First World War I Empire's boundaries in the territory of the Caucasian were consists of today's Republic of Turkey's boundaries except Kars and Ardahan. Staff who governed the country prior to the War began to follow the events closely in the Caucasus and especially in Azerbaijan. Ottoman Empire entered the First World War in November 1914 in the Caucasus Front on the events of the in the Black Sea. Ottoman Empire entered World War I by declaring war against Russia, Ottoman rulers made a set of plans for their consanguineous and co-religionists who were living in Caucasus under the domination of Russia. However, these accounts became completely frustrated with Armistice of Moudros. In the current study we will discuss the events mentioned above generally in detailed.

Kafkasya Osmanlı Devleti'nin daima ilgi alanı içinde olmuş bir bölgedir. Osmanlı idaresi, Anadolu coğrafyasına tam anlamıyla hakim olma mücadelesini sürdürürken Kırım ve Kafkasya'yı kontrol altına almayı da önemsemisti. 1475 yılından itibaren Kırım hanları ile kurulan yakınlaşma onların aracılığı ile Kafkasya hakimiyetine de dönüşmüştü. Kırım ve Kafkasya'da kurulan bu Osmanlı düzeni, İran'da Safeviyye hareketinin XVI. Asırdan itibaren güçlü bir hanedana dönüşerek siyasallaşması ile birlikte etkili bir rakip ile karşılaştı. Hanedanın kurucusu Şah İsmail zamanında (1501-1524) Osmanlı idaresi ile Safevi yönetimi arasında başlayan siyasi mücadele başından itibaren bu iki büyük güç arasında aynı zamanda Kafkasya'ya hakim olma mücadeleiydi. Osmanlı ordusunun sahip olduğu üstün güçe rağmen Safevi yöneticileri hanedan yıkılana kadar (1736) mücadeleyi ısrarla sürdürdüler.

Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında iki asrı aşkın bir süre devam eden mücadeleler her iki devlete de bir hayli güç kaybettirmiştir. Hatta bu devletlerin kendi aralarındaki mücadelelerden başka mücadele etmek zorunda oldukları düşmanları da vardı. Mesela Safeviler için Harezm ve Maverünnehir'deki Özbek Hanlığı önemli bir düşman iken,

Osmanlı Devleti'nin batıda başta Avusturya Macaristan İmparatorluğu olmak üzere birden çok düşmanı vardı. Onlara karşı da aynı ağırlıkta ve süreklilikle mücadeleşini sürdürmek zorundaydı. Onlar birbirleriyle ve başka düşmanlarıyla sürekli mücadele ederek güç kaybederken, XVI. Asırdan itibaren Çarlık idaresini kurarak gittikçe güçlenen Rusya, XVIII. Asırdan itibaren Kırım ve Kafkasya olaylarına doğrudan müdahale olmaya başladı. Çar Petro zamanında (1676-1724) Rus yönetimi ülkenin batı medeniyetine ayak uydurması işine büyük önem vererek gelişmenin önünü açmıştır. Ayrıca Rusya için açık-sıcak denizlere ulaşma politikasının temellerini atan Çar, aynı zamanda kendi sağlığında tatbikatını da başlatmıştır [1, 111-112]. Bu cümleden olarak 1722 yılındaki ilk Kafkasya harekatı ile Hazar Denizi'nin batı sahillerindeki Azerbaycan şehirlerini ele geçirerek Tiflis ve Bakü merkezli bir hakimiyet oluşturmaya çalışması oldukça aceleci ve fırsatçı bir tutum olmuştu. Nitekim kalıcı olamadı ve İran'da idareyi ele geçiren Nadir Şah ile Reşt Mukavelesini imzalayarak şimdilik kaydıyla buralardan çekilmek zorunda kaldı [2, 173-178]. Lakin 1768-1774 savaşlarıyla Osmanlı Devleti'ne Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'dan el çektirmesi ve 1783 yılında da Kırım'ı topraklarına kattığını ilan etmesi, Kafkasya'ya doğru ilerleyişini daha sağlam zemine oturtması sonucunu doğurdu. Kırım'ın kaybını kabullenemeyen Osmanlı idaresi Ruslarla bir dizi savaşlar yaptı ise de başarılı olamadı ve başka kayıplara uğradı. XIX. Asırın ilk çeyreğinin sonunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki varlığını tamamen kırarken Balkanlardaki gücünü de ciddi manada sarsmıştı.

Rus Çarlığı XIX. Yüzyılda Kafkasya üzerinde İran'ın nüfuzunu da tamamen kırmayı başarmıştı. Kaçar hanedanı adına Abbas Mirza idaresindeki İran kuvvetlerini yenilgiye uğratarak onları 1813 yılında Gülistan Antlaşması'na ve 1828 yılında da Türkmen Çayı Antlaşması'na razi olmak zorunda bıraktı [3, 151-158]. Türkmençayı antlaşmasından sonra İran'dan Azerbaycan'ın Yukarı Aras bölgesine yani Revan ve Karabağ bölgesine sistematik bir şekilde yerleştirilmiştir. 1828-1830 yılları arasında adı geçen bölgelere yerleştirilen Ermenilerden 40.000 kadarı İran'dan, 80.000 kadarı da Osmanlı topraklarından göçerek gelmişlerdir. Rus hükümeti bu işleri sistematik hale getirmek için bir göç komisyonu kurarak bölgeye gelen Ermenilerin işini olabildiğince kolaylaştırılmaya çalışmıştır[4, 175].

Bu olaylardan sonra Aras nehrinin Kuzeyinde kalan Kafkasya sahasının tamamı Çarlık Rusya'sının idaresi altında kaldı. Rus yönetimi bu topraklarda yaşayan insanları bir süre kendi alışa geldikleri düzen ile idare ettiğinden sonra mahalli idarecileri tasfiye ederek kendi yöneticilerini tayin etti. Bu uygulamalar sonunda Osmanlı Devletinin Kafkasya Müslümanları ve bu coğrafyadaki soydaşları ile maddi bağları büyük ölçüde kopmuş oldu. Halkının büyük ekseriyetinin Türk ve Müslüman olması, padişahın da halen halife sıfatını haiz bulunması kültürel ve manevi bağları canlı tutmaya devam etti. Lakin zamanla Rus idaresi Kafkasya Müslümanlarının kültürel ve manevi alandaki özgürlüklerini de giderek sınırladı ve yok etmeye yöneldi. Ayrıca başta Ermeniler olmak üzere kendi dindarlarına olabildiğince hareket serbestisi tanyarak onların Güney Kafkasya'da kalabalıklaşmasını sistematik olarak teşvik etti. Osmanlı Devleti tüm bu olup bitenlere gücü yetmediği için istemeyerek rıza göstermek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Savaş Öncesi Kafkasya Stratejisi

Kafkasya üzerinde çetin mücadeleler veren bölgenin her üç devletinde de XX. Asırın başında önemli yenilik hareketleri yaşandı. Rusya'da gerçekleşen 1905 inkilabı Rus yönetimi tarafından hakimiyet altına alındıktan sonra her yönden çok bunaltılmış olan Türk ve Müslümanların hareket serbestileri bakımından nefes almalarını sağladı. Bu cümleden olarak onlar birinci, ikinci ve üçüncü Rus Müslüman Kongrelerini topladılar bu kongrelerde aldıkları kararlarla yönetimde daha etkin olmaya çalışılar. Rus yönetimi tarafından sıkça kapatılsa da geçen asırın ikinci yarısından itibaren Müslüman Türk aydınlar kendi seslerini duyuracak gazeteler neşrediyor (Tercüman, Keşgül, Ekinci, Kaspiy gibi), evvela Volga tatarları arasında başlayarak zamanla Rusya Müslümanları arasında giderek yayılan "Ceditçilik" hareketi ile eğitim-öğretim faaliyetlerini modernleştirmeye çalışıyorlardı. Bu sayede gittikçe sayıları artan Türk aydınlar gurubu arasında, aslında XX. Asırın başından itibaren Rus yönetiminin ve

aydınlarının geliştirdiği Pan-Slavizm akımının Türkçülük, ya da Pan-Türkizm şekline dönüşmiş hali görülmeye başladı [5, 65-80]. Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin başında bu düşünceye yakın olan İttihatçıların bulunması, Rusya'daki Türkü aydınlarla Osmanlı Türkçüleri arasındaki irtibatı arttırdı. Lakin Osmanlı Devleti çok zayıflamıştı ve Rusya cihetinde ciddi endişeler taşımaktaydı. Zira Rus idarecilerin Çar Petro'dan beri başta boğazlar olmak üzere Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri bilinmekteydi ve devletin bu Rus emellerine karşı duracak gücü yoktu. Savaş öncesinde Balkanlarda Osmanlı'nın yaşadığı ağır sıkıntıların altında da Rus politikası ve kıskırtmalarının yattığını biliniyordu. Şark vilayetlerinde Ermeniler için isteklerde bulunması ise XVIII. Yüzyıldan beri hiç eksik olmamış, savaş öncesinde (1914 Şubatı) bu vilayetlerde yabancı müfettişlerin nezaretinde ikili bir idare kurulması isteğinde bulunmuştu [6, 392-393]. Bu tedirginliklerin yanında hızla savaşa doğru giden dünyada açık tehditlere maruz kaldığı halde güçlü bir ortak da bulamamıştı. Hemen savaş arifesinde yaşadığı Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinin askeri prestijini çok sarstığı aşikardı. Savaş çanlarının çaldığı böyle bir ortamda askeri bakımdan çok kötü görüntü veren Osmanlı Devleti ile ilk etapta Almanya da dahil kimse ittifaka yanaşmamıştı. Yalnızlığın verdiği endişe zayıflığın verdiği korkuya birleşince Osmanlı Devleti'ne en az bir güçlü müttefik lazımdı. Durum bu merkezde iken yönetimi elinde bulunduran İttihatçılardan özellikle Enver Paşa'nın, Kafkasya ve Orta Asya'da Rus hakimiyeti altında yaşayan Türkleri kurtarak bağımsızlıklarına kavuşturma arzusu, hatta mümkün olursa sınırları birleşik bir Türk vatanı ülküsü bazı beslediği entelektüel çevrelerce vurgulanır [7, 433]. Paşanın savaş öncesinde ve savaş başladığı halde Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruduğu aylarda Kafkasya'da istihbari çalışmalar içinde olduğu görülmektedir. Teşkilât-ı Mahsus'a elemanı olan Ali Murtaza Efendi'nin 1914 Eylülünde Odesa yoluyla Dağıstan'a ulaşarak nüfuz sahibi kimselerle Devlet-i Aliyye lehine irtibata geçmeye çalıştığı, bu cumleden olarak Şeyh Seraceddin'in dostluğunu kazandığı, Avar hanlarını ziyaret ederek onları Rusya'ya karşı isyana teşvik ettiği, hanlardan böyle bir isyanın başlaması ve büyümesi halinde katılacakları cevabını aldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmaları sırasında katkı sağlayacak kabilelere vaat ettiği paranın gelmemesi üzerine İran'a giderek Tahran Ateşemiliteri ile görüşüğü ve kendisine destek gelmesi halinde Kafkasya'da Rus yönetimini zor durumda bırakacak işlerin (ihtilal çıkarmak, köprüleri uçurmak, Bakü petrollerini ateşe vermek gibi) yapıla bileceğine ilişkin raporunu sunmuştur. Sonraki günlerde Ali Murtaza yanına aldığı birkaç kişi ile Bakü'ye gitmiş, yanındakilerden birini, Said Gabiyev'in Rus hakimiyetinden kurtulmak için kurduğu teşkilatla irtibat kurmak üzere Viladikafkas'a göndermiştir. Ayrıca Azerbaycan'daki Musâvâtçılara irtibata geçirilerek, Rus Kafkas ordusunda görevli cemiyet mensubu bir gürcü subay marifetiyle Rus askeri vaziyeti hakkında bilgi alınmaya başlanmıştır. Musâvât Cemiyeti lideri Mehmet Emin Bey de Osmanlı Devleti'nin Tahran elçiliğine gönderdiği raporlarda Rus askeri hareketliliği hakkında bilgi verirken, kendilerine silah yardımını yapılmasını istemiş ancak ne yazılı isteğine ve ne de gönderdiği adamı vasıtasiyla ilettiği taleplere galip ihtimal Rusların aldığı tedbirlerden dolayı olumlu cevap alamamıştı [8, 209-217].

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki bu çabaları karşısında Rus idarecilerin eli boş değildi. Zira o da kendi dindarlarından özellikle Ermenilerle ve onların kurdüğü Taşnakşüyün ve Hınçakyan cemiyetleriyle sıkı bir ilişki içine girmiştir, Türkiye'de yaşayan Ermenileri bu harekete katma hususunda öteden beri yürüttüğü çalışmalarına yenilerini eklemiştir. Ayrıca Osmanlı muhbirlерinin Karadeniz sahilleri üzerinden yürütmeye çalıştığı istihbari çalışmalarla kızarak, sayıları dört yüzeye yaklaşan Osmanlı ahalisini Türk casusu suçlamasıyla tutuklamıştır [9, 283].

Enver Paşa'nın ülke çıkarı söz konusu olduğunda Rus hükümeti ile iyi ilişki kurabileceğine dair yaşamış söyle bir olay da vardır: Aslında bir ironi gibi gözükse de Ege Adaları konusunda Yunanistan'a karşı olan Rusya ile siyasi iz düşümden faydalananmak istediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Osmanlı Devleti ve özellikle Rusya'daki Türk aydınları, Türkçülüğün anlamı ve hayatı geçirilmesi konularında tartışmalar yapmış ise de, 1. Dünya Savaşı başlığında bu konu, daha çok Enver Paşa'nın yönlendirdiği Osmanlı Devleti'nin dış politikasında gündemin birinci

maddesini işgal etmiyordu. Osmanlı Devleti bu dönemde, Limni Adası da dahil olmak üzere bütün Ege Adalarının Yunanlılara verilmesi meselesiyle meşguldü. Bu adaların tamamının Yunanistan'a verilmesine Rusya da karşı çıktı. Bu durumu lehine değerlendirmeye çalışan Osmanlı yönetimi, hemen Rusya ile diplomatik ilişkiye girerek onun desteğini almak için uğraşmıştı [10, 141].

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki hareketinin iktidarda olması, dış politika bakımından sistemin zaten Sultan Abdülhamit zamanından beri ağırlığını hissettiren Almanya'dan yana olan eğilimini daha da kuvvetlendirmesine sebep oldu. Bu tercih, belki Abdülhamit zamanında İngiltere ile yaşanan gerilimlerden dolayı bir denge politikası gereği idi ama İttihatçı kadro için zamanla tercih olmaktan öte bir yakınlaşmaya ve nihayet başta askeri alanlar olmak üzere hemen her alanda sıkı bir iş birliğine dönüştü. Belki normal şartlarda bunun bir sakıncası yoktu ama XX. Asırın başından itibaren dünya genelinde şartlar hiçte normal değildi. Geçen asırda devletlerin aralarında yaşadığı bire bir rekabet, asırın sonun ve XX. Asırın başında merkezi devletlerarasında görülen gruplaşmalar sonucu bloklar arasında güç mücadeleşine dönüştü. Avrupa'nın merkezi devletleri üçlü ittifak ve üçlü itilaf devletleri olmak üzere iki gruba ayrılmış ve aralarında çetin bir güç mücadeleşi başlamıştı. İttihatçıların idaresindeki Osmanlı Devleti Almanya ile yakın ilişki içinde olmasına rağmen henüz bu ülkenin öncülüğünü yaptığı ittifak grubu içinde üye değildi, savaş başlayana kadar durum böyle devam etti.

Savaşın Başlamasından Sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Stratejisi

Savaş başladıkten sonra Osmanlı yönetimi Kafkasya'daki mesaisini artırmak durumunda kaldı. Halkın Ruslara karşı ayaklandırılması için Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle yürütülen faaliyetlere kısaca degenmişti. Onlara ilaveten Ağustos 1914'te bizzat Enver Paşa'nın yönlendirmesiyle Müşir Fuat Paşa "Türk Sıhhi Misyonu" adlı bir teşkilat kurmuş, Kafkaslarda birkaç muhtar bölgeden meydana gelecek bir devletin teşkilini ve başına da bir Osmanlı şehzadesinin geçirilmesini tasarlamıştı [11, 213].

İtilaf Devletleri Cephesinden Osmanlı Devleti'ne bakış savaş başladıkten sonra da pek değişmedi. Onlar her yönüyle Osmanlı ordularının savaşa iştiraki ihtimali üzerinden hazırlıklarını sürdürdüler. Hatta Rus kuvvetleri kuzey İran topraklarını kullanarak sınıra yakın Türk topraklarına karşı daha Türkler resmen savaşa girmeden önce saldırlılar düzenlemeye başlamıştı. Özellikle sınır boyundaki hatta Osmanlı topraklarında yaşayan başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan unsurlar Türklerle karşı, Osmanlı yönetiminin Kafkasya'daki dindaşları arasında yaptığı kıskırtma faaliyetlerinden çok daha taşkın bir şekilde kıskırtılıyordu. Nitekim doğurduğu sonuçlar bakımından konu özellikle siyasi platformlarda halen tartışılmaktadır [6, 225].

Bir yandan Kafkasya özelinde bunlar yaşanırken diğer yandan Osmanlı Devleti'ni adım adım savaşa götüren gelişmeler de yaşanmaktadır. Mesela Osmanlı yöneticileri 2 Ağustos 1914'te Alman hükümeti ile gizli antlaşma imzalarken, 10 Ağustos'ta İtilaf donanmasının önünden kaçan iki Alman savaş gemisinin Türk kara sularına alınması olayı gerçekleşti. Sonra hükümet, çok gürültü koparan kapitülasyonların tek taraflı kaldırıldığının duyurulmasını gerçekleştirdi. Nihayet ekim ayının sonlarında satın aldığı duyurulan bu iki Alman gemisi tarafından Karadeniz'de yaşanan olaylar üzerine Osmanlı Devleti 1 Kasım'da fiilen, 11 Kasım'da da resmen Almanya'nın yanında savaşa girmiş oldu.

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi Kafkas halklarını etkiledi. Zira bu halkların, hakimiyeti altında yaşadıkları Rusya ile gönüllerinde yaşadıkları Osmanlı'nın karşı karşıya gelmeleri onlar için yeni zorluklara neden olacaktır. Çünkü hesapta Osmanlı yokken Rusya, Almanya ve Avusturya'ya savaş ilan ettiğinde Devlet Dumasının Müslüman vekilleri açıkça bağlılık bildirmiştir. Hatta imparatorluğun diğer bütün topraklarındaki Müslümanlar gibi şimdiye kadar askerlik hizmetine alınmayan Müslümanlar kanaat önerileri ve zenginlerinin katkılarıyla hükümete yardım konusunda kolları sıvamıştı. Rus idaresi 1914-1917 yılları arasında onlardan da asker ve gönüllüleri kabul etmeye başlamıştı. Gelişmeler bu minval üzere iken üç ay

kadar sonra Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa tutuşması ve halife sıfatıyla Osmanlı padişahının ağzından "... Halkımız ve memleketimizin milli gayesi bizi Moskof düşmanını yenmeye ve devletimizin ırkdaşlarını birleştiren doğal sınırlarını çizmeye yöneltmekte..." Dini inançlarımız bizi, İslam dünyasını kafirlerin tahakkümünden kurtarmaya sevk etmektedir." beyannamesiyle kutsal savaş ilan etmesi Kafkasya Müslümanları için yeni durumun tezahürüydü [5, 110-111]. Aslında istihbari çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda bu gelişme pek de sürpriz sayılmazdı. Zira Kafkasya'da şimdije kadar Osmanlı istihbaratı birçok çalışma yapmış, muhtemel bir başarının ardından yeniden oluşturulacak dönemin alt yapısı oluşturulmuştu. Mesela galip gelinmesi için Gürcüler Osmanlı kuvvetlerini destekleyecekler, başarının ardından bağımsız olacaklardı. Hatta Erzurum'da düzenlenen Taşnakşutun kongresinde İttihatçı görevliler Ermeni ileri gelenleriyle görüşerek onları da kendilerine celp etmeye çalışılar. Ancak Ermeniler sadakate devam edeceklerini fakat Rusya aleyhinde bir girişimde bulunmayacaklarını bildirdiler.

Osmanlı idaresi, Türk ordusunun Kafkaslara varmasıyla yerli ahaliden coşkulu teveccüh bekliyordu. Enver Paşa'nın akrabası Halil Paşa komutasında hareket eden Türk kuvvetleri İran içlerinden kuzeye yönelik Hazar sahiline, oradan da batıya yönelik sınırları ve Azerbaycan'ı Rus kuvvetlerinden temizleyecekti. Asıl Osmanlı ordusu ise Batum'a girince Kafkas cephesinde işler kızıştı. Küçük çaplı ilk başarıların ardından Enver Paşa büyük bir taarruz planı tatbik etmek üzere Üçüncü Kolordu'nun komutasını üzerine aldı. Kars ile Sarıkamış arasında Rusları mağlup ederek Kafkasya için yapılan planları uygulayacaktı. Taarruz 22 Aralıkta başladı, Ruslar Kars, Sarıkamış ve Ardahan'da sıkıştırılmaya başlamıştı. Hatta baskıyı hafifletmek için müttefiklerinden Türkleri başka yerden sıkıştırma talebinde bulundular. Gelibolu harekatının altyapısı büyük ölçüde bu talepler üzerine şekillenecektir. Yeni yılla birlikte işler Rus kuvvetleri lehine gelişti. Türkler zamanlamayı iyi yapamadıkları gibi lojistik hesaplamaları da başarısızlığa uğratıldı. Sert tabiat şartları en az Ruslar kadar insafsızdı. Saydığımız olumsuzluklar yüzünden 90.000 kişilik Dokuzuncu Kolordu'nun %85'i zayıata uğradı. Bu bozgun Kafkas cephesinde savaşın kaderini Türkler aleyhine tayin etti. Rus kuvvetlerine Ermenilerin desteği Osmanlı idarecilerini Tehcir yasasını uygulamaya yöneltirken, Rus komutanlar da Acaralara ve Lazlara mukabil uygulamalarda bulundular. 1916 yılının başında taarruza geçen Rus kuvvetleri Temmuz ayı itibarıyla Erzincan'a kadar gelmişlerdi. Daha önce İran içlerinde faaliyetlerini sürdürten Halil Paşa'ya, maiyetindeki kuvvetlerle üçüncü orduya katılma emri verilince onun idaresindeki kuvvetler 1915 Ocak'ında Tebriz'i zapt ettiler. Bu durumda kuzey Azerbaycan'daki Rus kuvvetleri ile hem hudut olmuşlardı. Osmanlı Planı iki Azerbaycan'ı birleştirmekti ama başarılı olamadılar. Kars ve Sarıkamış'ta işlerini tamamlayarak Tebriz üzerine yönelen Rus kuvvetleri karşısında başarısızlığa uğrayınca şehri boşaltmak zorunda kaldılar. Bu olumsuzluklar üzerine Musul'a çekilen Halil Paşa yeniden Tebriz üzerine yürüdü lakin Hoy bölgesinde Rus kuvvetlerini geçemedi [12, 196-19].

Kafkasya'da gidişat Rusya lehine stabil hale gelince Azerbaycan'da ve bütün Kafkasya'da İslam ahalii daha temkinli davranışın zorunda kaldı. Durumu memnuniyetle karşılayan Rus idaresilarındaki şikayetler artan Kafkasya genel valisi Vorontsov'u görevden alarak yerine daha ilimli Grandük Nikolas Nikolayaviç'i atadı. Yeni vali zamanın ruhuna uygun olarak zoraki tabilerine de iyi davranışa hatta Mehmet Emin Rasulzade gibi liderlik vasfına haiz birine Açık Söz gazetesini neşretme izni verdi. O da gazetesinde anadilde eğitim başta olmak üzere temel insan hakları talebinin ötesine geçmemeye dikkat etti [13, 25-27].

Kafkas cephesinde Rus kuvvetleri 1916 yılında mutlak üstünlüğü ele geçirdiler. Kafkasya ve Anadolu'da tutsak düşen Türkler Bakü şehrini hemen yanından uzun kafileler halinde Hazar Denizi içindeki Nargin Adası'ndaki tevkif edilecekleri kampa götürülüyordu. Bu manzara muhakkak soydaşlarına karşı gönül bağlı olan Azerbaycanlı şahitleri derinden üzmüştü ama zaman macera zamanı değildi. Bu günlerde onların şahit oldukları manzara karşısında yüreklerinden kopan sessiz çığlığı, Osmanlı başkentinde siyasi mülteci olarak bulunan Ahmet

Ağayev ve Hüseyizade gibi entelektüelleri ifade etmeye çalışiyorlardı. Aynı zamanda bu ikili Rusya mahkumu bütün Müslüman Türklerin hukukunun batılı devletler nezdinde de takipçisi olma çabası içine girdiler [5, 117-118].

Nargin Adası'nda tutulan İslâm Türk esirlerin durumu kardeş Azerbaycan halkın vicdanını sızlatmış, şartlar ne olursa olsun onlara yardım etmeyi kendileri için milli bir vazife bilmışlardır. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım faaliyetlerine lokomotif görevi yapmış, “*kardaş kömegi*” ifadesiyle anılan çaba destansı bir gönül seferberliğine dönüşmüştür. Sonraki yıllarda Azerbaycan Türkü Anadolu'da savaşın acılarını yaşayan soydaşlarına yardımlara devam etmiştir. [14, 85-108].

Rus İhtilali ve Sonrasında Kafkasya'da Yeni Gelişmeler

Rusya'da Ekim ihtilalinin ardından çarlığın devrilmesi üzerine ordular çözüлerek savaş kabiliyetini büyük ölçüde yitirirken ülkede beliren karmaşa Kafkasya'yı da ihata etmeye başlamıştı. İktidarı ele geçirmeyi başarıran Bolşevik yöneticiler bazı tavizler vererek Almanya ve Osmanlı Devleti ile mütareke yapmayı başardılar. Osmanlı idaresi ile 18 Aralık 1917'de yapılan mütareke gereği Rus kuvvetleri işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmeye başlamıştı. Ortaya çıkan boşluktan faydalanan Ermeni çeteleri terör estirmeye başladılar. Aynı durum bütün Kafkasya için geçerliydi. Durumu değerlendirmek üzere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ileri gelenleri 11 Kasım 1917'de Maverayı Kafkas'ın durumunu görüşüller. Müzakereler sonunda 14 Kasım 1917'de Maverayı Kafkas Hükümeti adlı bir idare kurduklarını deklare ettiler. Ancak bu yapı beşeri, siyasi, idari yönlerden sağlam temellere dayanmadığı gibi akli gerçeklere de uygun değildi. Aralarında derin ihtilaflar bulunan bu üç topluluğun bir araya geliş tamamen konjonktürelendi.

Kafkasya halkları arayışlarını sürdürürken Rus idaresi muhataplarıyla 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta barış Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmayla iki ülke arasında 93 harbinden beri anlaşmazlık sebebi olan ve Rusların eline geçen Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne iade etti. Ancak hal-i hazırda Kars Ermenilerin, Batum da Gürcülerin işgali altında olduğundan, bölgedeki Osmanlı 3. ordusu komutanı Vehip Paşa, Maverayı Kafkas hükümetine bir nota vererek bu merkezlerin Osmanlı idaresine terkini istedi. Söz konusu hükümet Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımadığını belirterek bu notayı reddetti, taraflar arasında Trabzon'da yürütülen müzakereler sonuça vermemeyince Osmanlı idaresi güç kullanarak bu üç vilayeti kontrolü altına aldı. Meselenin hukuki zemine oturtulması için taraflar arasında bu defa da Mayıs 1918'de Batum müzakereleri başladı. Oldukça sıkıntılı devam eden müzakerelere Rus idaresinin katılma isteği Osmanlı idaresince reddedilmiş, Rus yönetimi ise sonucu tanımayacağını deklare etmişti. Hatta Alman hükümeti de Osmanlı ordusunun Brest-Litovsk ötesinde bir harekatını kabul etmeyeceğini tehditkar bir ifadeyle açıklamaktan geri durmamıştı [15, 475].

Batum konferansı devam ederken Türk isteklerini kabul ettirmek amacıyla Yakup Şevki Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri Ahıska, Ahıkalek bölgelerinde Gümri ve Karakilise gibi Brest-Litovsk sınırı ötesindeki yerlerde de sınırlı faaliyetler yürüttüyordu. Erivan ve Tiflis yolu Türk kuvvetleri için açık hale geldiği halde Batum'da Halil Menteş Bey'in Türk hükümeti adına isteklerine direniliyordu [15, 477]. Halil Bey nihayet Osmanlı hükümeti adına sert bir notayla ya razi olursunuz ya da daha kötü sonuçlara katlanmak zorunda kalırsını şeklinde özelenecek uyarısını yaptı. Ayrıca Osmanlı Devleti ile kalıcı barış için Transkafaks Konfederasyonunu oluşturan her toplumun kendi bağımsız devletini ilan etmesi gerektiği şeklindeki yeni yaklaşımı muhataplarını oldukça zor durumda bıraktı. Bu yapının siyasi merkezi olan Seym 26 Mayıs 1918'de son toplantısını yaptı ve dağıldı. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi devletlerinin bağımsızlıklarını ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Fakat Azerbaycan'ın işi oldukça zordu, çünkü karmaşanın kol gezdiği, Ermenilerin fütrsuzca hareket ettiği Kafkasya'da askeri güçten yoksun olarak varlığını muhafaza etmesi imkansızdı. Rus idaresi özellikle Azerbaycan Türküne askeri yetenek kazandırmamayı hassas bir politika olarak takip etmişti. Bu gerçeğin farkında olan Azerbaycan idarecileri Türk hükümetinden yardım

istedi. Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarma vazifesini, başına Yarbay Nuri Paşayı tayin ettiği Kafkas İslam Ordusu'na verdi. Padişah Mehmet Reşat, Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanlığını teyid eden ve faaliyetlerini devlet adına yürüttüğünü vurgulayan bir ferman vermişti [16, 72-73]. Nuri Paşa 25 Mayıs'ta Gence'ye gelerek karargahını kurdu. Azeri gönüllülerden asker yetiştirmenin zaman alacağı gerçeğinden hareketle şarkta bulunan üçüncü ordudan takviye kuvvet istedi. Enver Paşanın izniyle istediği takviye kuvvetler süratle bölgeye intikal ettirildi. 5. Kafkas Tümeni (257 subay ve 5575 erden müteşekkildi) Gence'ye vardığında halkın coşkusu âfâka çıkmıştı. Bu birlikler daha sonra gönderilen yeni birliklerle sürekli takviye edildi. Çünkü Azerbaycan'da Ermeni ve Rus kuvvetlerinin tecavüzlerinden dolayı durum hızla ağırlaşıyordu. Kafkas İslam Ordusu hazırlıklarını Gence şehrinde tamamlayarak Haziran ortasında işgal altındaki Bakü'ye doğru ilerledi. Bu askeri harekata müttefik Almanlar da şiddetle karşı çıktı. Bakü'nün idaresini elinde bulunduran Ermeni komünisti Stephan Şaumyan 13 Ağustos itibaren Türk kuvvetlerinin şehir varoşlarına ulaşması üzerine Lenin'den yardım istemek zorunda kaldı [17, 229]. Şehirde Ermeni, Rus ve İngiliz kuvvetleri tarafından yürütülüyordu. Türk kuvvetleri 5 Ağustos taarruzuyla müdafileri derinden sarsmıştı ama cephane sıkıntısı bu ilk taarruzda netice almaya imkan vermedi. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra 14-15 Eylül gecesi ikinci Bakü taarruzu başlatıldı. 15 Eylül saat 16 itibarıyla şehrin batısı ele geçirildi. İngiliz Tugayı 14 Eylül akşamı limana çekilmiş, gece vakti gemilerine binerek ayrılmak zorunda kalmıştı. 15 Eylülde varılan bir antlaşmayla şehir gerçek sahiplerine teslim edildi. 28 Mayıs'ta ilan edilen bağımsız Azerbaycan Devleti 15 Eylülde gerçek başkentine kavuşmuş oldu.

DİPNOTLAR

- (1) **BADEM, Ali** Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, İstanbul 1975, s. 111-112
- (2) **ALİYEV, İgrar**, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1993, s. 173-178
- (3) **ÇAKMAK, Mehmet Ali**, Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 151-158
- (4) **KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, DEDEYEV, Bilal**, Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, 24-26 Ekim 2001 İstanbul, s. 175
- (5) **SWIETOCHOWSKI, Tadeusz**, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920, Çeviren: Nuray Mert, İstanbul 1988, s.65-80.
- (6) **KELEŞYILMAZ, Vahdet**, I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler, Türkler, C. 13, s. 392-393
- (7) **Aydemir, Şeyket Süreyya**, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III, İstanbul 1978, s. 433
- (8) **SARISAMAN, Sadık**, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsus Faaliyetleri", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 7 (1996), s. 209-217
- (9) **KELEŞYILMAZ, Vahdet**, Kafkas Harekatının Perde Arkası, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XVI, S. 47, Temmuz 2000, s. 283.
- (10) **YILMAZ, Reha**, Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, C. III, sayı 6, Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayıncı, s. 141
- (11) **SARKOYUNCU, Ali, ERŞAN, Mesut**, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, 24-26 Ekim 2001 İstanbul, s. 213
- (12) **Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası Şarkşınashılık Enstitüsü**, Cenubî Azerbaycan Tarihine Ocerki, Bakü 1985, s. 196-199
- (13) **RASULZADE, M. Emin**, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü 1990, s. 25-27
- (14) **ASALN, Betül**, Kardaş Kömeği (Yardımı), Ankara 2000, s. 85-108
- (15) **KURAT, Akdes Nimet**, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 475
- (16) **YÜCEER, Nâsır**, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Ankara 1999, s. 72-73
- (17) **SÜLEYMANOV, M.**, Kafkas İslâm Ordusu ve Azerbaycan, Bakü 1999, s. 229

ALFABETİK KAYNAKÇA

- ALİYEV, İgrar**, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1993.
- ASLAN, Betül**, Kardaş Kömeği (Yardımı), Ankara 2000
- AYDEMİR, Şevket Süreyya**, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III, İstanbul 1978.
- Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası Şarkşınashk Enstitüsü**, Cenubî Azerbaycan Tarihine Ocherki, Bakü 1985
- BADEM, Ali** Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, İstanbul 1975.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali**, Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet**, I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler, Türkler, C. 13.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet**, Kafkas Harekatının Perde Arkası, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XVI, S. 47, Temmuz 2000.
- KURAT, Akdes Nimet**, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, DEDEYEV, Bilal**, Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, 24-26 Ekim 2001 İstanbul
- RASULZADE, M. Emin**, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü 1990
- SARKOYUNCU, Ali, ERŞAN, Mesut**, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, 24-26 Ekim 2001 İstanbul,
- SARISAMAN, Sadık**, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Iran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsus Faaliyetleri", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 7 (1996).
- SWIĘTOCHOWSKI, Tadeusz**, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Çeviren: Nuray Mert, İstanbul 1988.
- SÜLEYMANOV, M.**, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü 1999
- YILMAZ, Reha**, Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, C. III, sayı 6, Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayımları
- YÜCEER, Nâsır**, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Ankara 1999

Шамсудин Мансуров
к.и.н., доц. каф «Всеобщей истории» ДГПУ

Шарафетдин Магарамов
к.и.н., н.с. ИИАЭ ДНЦ РАН

ПОЛИТИКА ИНОСТРАННЫХ ГОСУДАРСТВ НА КАВКАЗЕ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Как известно, Кавказ во все времена, в силу своего выгодного геополитического положения, считавшийся «воротами» между Западом и Востоком, привлекал внимание мировых держав. За Кавказ всегда шла острая борьба между мировыми ведущими державами. В конце XIX – начале XX в. с началом добычи на Кавказе «черного золота» - нефти, который сразу же приобретает первостепенное значение, в первую очередь, как стратегическое сырье, нефть начинает играть все возрастающую роль в мировой политике и экономике. Ведущие мировые державы начали поиски нефтяных источников на Кавказе, в результате чего регион стал объектом повышенного интереса противоборствовавших стран. В связи с тем, что Кавказ являлся частью территории Российской империи, то политика иностранных государств, вмешивавшихся в кавказские дела, носила в первую очередь антироссийский характер.

В антироссийской политике на Кавказе принимали участие не только ведущие игроки мировой политики, но и другие, вплоть до Японии, действовавшие по принципу: «чем хуже России, то хорошо». Главным противником России в восточной политике традиционно выступала Англия. В начале XX в., когда речь заходила о Кавказе, Англия, хотя она и была союзницей России, забывала о своих союзнических обязательствах. На Кавказе Англия в это время проводила классическую английскую политику. Революционный период накануне Первой мировой войны особой жестокостью проявилась на Кавказе. Государственный строй Российской империи на Кавказе изнутри разрушали многочисленные революционно настроенные партии и группировки. Именно на эти силы делали ставки иностранные державы, преследовавшие цель разрушить Российскую империю. Так в 1904 г. в Париже представители японской разведки собрали съезд русских революционных организаций, на котором с почетом были встречены представители Южного Кавказа. После этой встречи революционные организации Кавказа стали получать оружие для выполнения антироссийских провокаций.

Наиболее враждебной и опасной для России была тайная армянская “революционная” партия «Дашнакцутюн», которая основной своей задачей считала свержение самодержавия и отторжение от России Кавказа, а также создание самостоятельного армянского государства. Эта террористическая партия, управляемая из Лондона, провоцировала на Кавказе разгул революции, неимоверный размах терроризма, бандитизма и межнациональные конфликты. В октябре 1908 г. вовремя поняв, откуда исходит угроза Российской империи, председатель Совета Министров России А.П. Столыпин направил письмо в адрес наместника Кавказа, где указывалось о чрезмерном развитии террористической деятельности на Кавказе, достигшей высокого напряжения и сопровождающейся значительным числом человеческих жертв и особой жестокостью над ними. Отмечалось, что за 1907 г. по Кавказу зарегистрировано 3600 террористических случаев, из которых 1732 относятся исключительно к грабежам, и что общее число пострадавших убитыми составляло 1239, раненых – 1253.

В этом отношении особенное значение имеет упрочившаяся деятельность армянского “революционного” союза «Дашнакцутюн». Данная организация функционировала в крае открыто, будучи признаваемая даже властями, некоторые члены которой входили с

этой организацией в отношения по отдельным вопросам. Таким образом, в начале XX века правительство имеет перед собой угрожающую по силе и тактике преступную организацию, крепнувшую на глазах местной власти, относившейся в течение нескольких лет безразлично к этому опасному явлению. Данная организация была враждебной по отношению к России и активно вела на Кавказе антироссийскую политику. Цели и задачи этой партии перекликались с задачами английской колониальной политики на Кавказе.

В годы Первой мировой войны мировые державы во главе с Германией также не могли не обратить внимания на Кавказ. В декабре 1914 г. после вступления в войну на стороне Германии Османской империи кавказский вопрос занял одно из ключевых мест в планах германского командования на южном направлении. Поскольку свои военно-политические усилия на южном фланге Берлин координировал со Стамбулом, не удивительно, что турецкие власти ещё до официального вступления в войну продумывали способы организации антироссийских выступлений на Кавказе. Рассматривалась также идея формирования на территории Турции черкесского легиона для участия в боевых действиях против русских войск. Некоторые западные источники указывают, что автором идеи был турецкий политик и дипломат Бекир Сами-бей Кундухов – потомок осетинского мухаджира. При этом в осетинских источниках отсутствуют эти факты.

Германия и ее союзники надеялись не только вывести Россию из войны, но и закрепиться на Кавказе. Кавказ без России означал рост турецкого влияния в регионе и облегчал потенциальную возможность использования Западом Ирана в антироссийских проектах. Стамбул взялся за поддержку протурецких тайных ячеек на Кавказе. Часть из них была объединена в т.н. Кавказский комитет, куда вошли представители Азербайджана, Грузии, Дагестана, Черкессии. В 1914 г. турки приступили к формированию Грузинского легиона из грузин-мусульман и представителей других кавказских народностей, живших в османской Турции. Легионеры принимали участие в боевых действиях на кавказском фронте в составе турецкой армии (иногда ими командовали немецкие офицеры), но после поражения под Сарыкамышем вынуждены были уйти вглубь Турции.

Свои антироссийские цели на Кавказе иностранные державы продолжали реализовывать и после окончания Первой мировой войны.

Сайд-Хасан Мусхаджиев

Канд. ист.н., доц.кафедры «Истории государства и права» ФГБОУ ВПО «МГТУ»

РОССИЯ И КАВКАЗ: МЕЖДУ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ И РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИЕЙ 1917г.

В российской историографии принято связывать Первую мировую войну и февральскую революцию в терминах причинно-следственной связи и в логическом симбиозе внешней и внутренней политики самодержавия. «Забытая война», крылатое название Первой мировой введённой пионером марксистской исторической школы академиком М. Н. Покровским, находилась в плотной тени революционного лихолетья, собственно, ею порождённого, но которое в силу идеологического диктата было в центре внимания советских историков.

И потому совсем не случайно, что как только российские историки в начале 1990-х годов обрели возможность свободно, без идеологического пресса обсуждать актуальные проблемы науки, они начали с пересмотра, с переоценки многих «основополагающих» и прежде незыблемых «твёрдынь» в историографии. Начали именно для того, чтобы понять истинный смысл событий, определивших ход российской и мировой истории.

Первая мировая война является одним из ключевых событий новейшего периода мировой истории. Она во многом определила глобальную трансформацию всего последующего времени. За четыре года произошла подлинная революция в экономике, коммуникациях, международной политике и в социальной системе мира. Первая мировая война придала особый акцент национальному вопросу не только в масштабах европейского континента, но и внутри Российской империи. Эта война фактически разрушила оптимистическую культуру Европы и смяла все достижения тогдашнего мироустройства, сделала насилие легитимным орудием разрешения международных споров и инструментом социальных перемен. Она оставила после себя невиданное озлобление народов, выплеснувшееся в отчуждение 20-30-х годов и кровавую драму Второй мировой войны.

Названная Великой Первая мировая война оставила раны, которые с трудом затягивает даже время. Современный английский автор пишет: "Великая война разбила сердца в масштабах, невиданных до норманнского завоевания и, слава Богу, неведомых за прошедшее тысячелетие. Она нанесла удар по рациональной и либеральной цивилизации европейского просвещения и, таким образом, по всей мировой цивилизации. Довоенная Европа хотя и была имперским центром, вызывала уважение приверженностью принципам конституционализма, правлением закона и представительными правительствами послевоенная Европа лишилась доверия к этим принципам. Они были потеряны в России после 1917 года, в Италии после 1922 года, в Германии в 1933 году, в Испании после 1936 года... Тоталитаризм стал политическим продолжением войны другими средствами"[1].

Россия вступила в Первую мировую войну на стороне «Антанты», совместно с Англией и Францией; к этому союзу она шла с 90-х гг. XIX в., когда стали складываться два противостоящих международных блока государств. Русское самодержавие преследовало и свои собственные цели, в том числе и на Черном море, что привело к столкновению с Турцией. Османская Империя выступала на стороне «Троиственного союза» - австро-германского альянса. Наиболее активные пантюркисты, опираясь на этот союз, пытались реализовать свои национальные интересы на Кавказе и Крыму, мечтали объединить под главенством Турции все российские мусульманские народы, (в т.ч. и азербайджанский ред.), включая «долины Волги и Камы» с татарским населением.

Кавказ занимал не последнее место и в планах Западных держав. Наиболее откровенные планы переустройства Кавказа нашли свое выражение в книге «Кавказ в мировой войне», опубликованной в 1916 г. в городе Ваймар в Германии. Ее автор писал: «Наши политики должны думать над тем, чтобы после поражения России организовать христианскую Грузию в виде Южно-Кавказского буферного государства», которое должно было «границить с нейтральным Кавказским мусульманским государством вблизи от границ России и Турции».[2]

В январе 1917 г. начальник Бакинского губернского жандармского управления доносил наместнику на Кавказе генералу Орлову, что «между мусульманами Дагестана и Терской области состоялось соглашение, по которому они обязались ни в коем случае людей на работы не давать и в случае насилия со стороны властей оказать вооруженное сопротивление, взаимно поддерживая друг друга. В Терской области, по слухам, был создан комитет по организации восстания, который раздал мусульманам деньги для приобретения оружия». В донесении отмечалось, что «проявляемая мусульманами до сего времени лояльность зависит, главным образом, от успехов русского оружия на фронте».

С самого начала войны при непосредственном покровительстве властей шло формирование «добровольческих» полков, которые вошли в Кавказскую конную туземную дивизию, более известную по названию «дикой». В ее состав вошли шесть полков: Татарский (из выходцев Азербайджана), Дагестанский, Кабардинский, Ингушский, Чеченский и Черкесский. Командный состав состоял в значительной части из представителей горской знати, царских офицеров, получивших военную подготовку в российских военных учебных заведениях.

Туземную дивизию возглавил родной брат императора великий князь Михаил Александрович, хоть и находившийся в политической опале, но весьма популярный, как в народе, так и среди аристократии. Поэтому служба в рядах дивизии сразу стала привлекательной для представителей высшей российской знати, занявшей большинство командных постов в дивизии. Здесь были грузинские князья Багратион, Чавчавадзе, Дадиани, Орбелиани, азербайджанский аристократ Файзула Мирза Каджар, горские султаны: Бекович-Черкасский, Хагандоков, ханы Эриванские, ханы Шамхалы-Тарковские, польский князь Радзивилл, представители старинных русских фамилий князья Гагарин, Святополк-Мирский, графы, Воронцов-Дашков, Толстой, Лодыженский, Половцов, Старосельский; принцы Наполеон-Мюрат, Альбрехт, барон Врангель и другие.

В основе создания Кавказской дивизии была политическая цель, «чтобы показать неразрывную связь Кавказа с Россией, с привлечением в общероссийское дело кавказских народностей, а назначение великого князя начальником дивизии являлось особой милостью царя к этим народностям.» [3]

Особенности формирования соединения и менталитет его личного состава оказали значительное влияние на дисциплинарную практику в частях и морально-психологическое состояние всадников (именно так назывались рядовые бойцы дивизии).

Внутренний распорядок в дивизии значительно отличался от распорядка кадровых частей русской армии, поддерживались традиционные для горских обществ отношения. Здесь не существовало обращения на «вы», офицеров не считали за господ, уважение всадников они должны были заслужить храбростью на поле боя. Честь отдавалась только офицерам своего полка, реже – дивизии, из-за чего нередко случались «истории».

Алексей Арсеньев, царский офицер и юрист по образованию в очерке «Кавказская туземная конная дивизия» писал: «Большинство горцев славной «Дикой Дивизии» были или внуками, или - даже сыновьями бывших врагов России. На войну они пошли за нее по

своей доброй воле, будучи никем и ничем не принуждаемы; в истории «Дикой Дивизии» - нет ни единого случая даже единоличного дезертирства.»[4]

Февральскую революцию всадники «Дикой» дивизии встретили хладнокровно. Идеи революции были совершен чужды всадникам и воспринималось ими как нечто враждебное и грозящее бедами. После Николая II от престола отрекся недавний начальник дивизии великий князь Михаил Александрович.

«Тщетно пытались полковые и сотенные командиры втолковать своим «туземцам», что такое случилось... «Туземцы» много не понимали и, прежде всего, не понимали, как это можно быть «без царя». Слова «Временное правительство» ничего не говорили этим лихим наездникам с Кавказа и решительно никаких образов не будили в их восточном воображении». Революционные новообразования в виде дивизионных, полковых и проч. комитетов затронули и Туземную дивизию. Однако здесь в их «устройстве» самое деятельное участие принял старший командный состав полков и дивизии, а дивизионный комитет возглавил командир Черкесского полка Султан Крым-Гирей. В дивизии сохранилось чинопочитание. Самым революционным очагом в дивизии стала команда матросов-пулеметчиков Балтийского флота, приписанная к соединению еще до революции. В сравнении с ними «туземцы выглядели гораздо тактичнее идержаннее». Так что, уже в начале апреля П.А. Половцев мог с облегчением объявить, что в его родной Татарский полк «выходит из горнила революции в полном порядке». Аналогичная ситуация была и в других полках. Историк О.Л Опрышко объясняет сохранение дисциплины в дивизии особой атмосферой, не характерной для прочих частей русской армии: добровольным характером службы и кровными и земляческими узами, которые скрепляли воинский коллектив.[5]

Слухи о переброске Кавказской дивизии в Петроград для «наведения порядка», носились уже давно, и ее офицерам приходилось периодически выступать в прессе с опровержениями. По данным А.П. Маркова, переброска дивизии в Петроград планировалась еще в декабре 1916 г. – царское правительство рассчитывало ею «укрепить гарнизон» столицы, не полагаясь более на распропагандированные запасные пехотные части. По утверждению первого историографа дивизии Н.Н. Брешко-Брешковского реакционные и монархические настроения преобладали в офицерской среде. В уста главного героя своего романа-хроники он вкладывает такое характерное восклицание: «Кто может оказать нам сопротивление? Кто? Эти разложившиеся банды трусов, не бывавших в огне...? Только бы нам дойти, физически дойти до Петрограда, а уж успех вне всяких сомнений!... Встанут все военные училища, встанет все лучшее, все то, что жаждет только сигнала к освобождению от шайки международных преступников, засевших в Смольном!...»

Ключевое значение имели переговоры утром 30 августа на станции Вырица, в которых участвовали генерал Багратион, мусульманские представители, депутаты Петросовета, члены полковых и дивизионных комитетов, командиры полков, многие офицеры. Из Владикавказа пришла телеграмма ЦК Союза объединенных горцев Кавказа, запрещавшего «под страхом проклятия ваших матерей и детей принимать участие во внутренней войне, учиняемой с неизвестными нам и вам целями».

Первая мировая война и революция вновь разбудили дремлющие силы приверженцев независимости Кавказа как внутри России, так и за её пределами в лице кавказской диаспоры. После вступления Турции в войну был образован Кавказский комитет, состоящий из представителей Северного Кавказа, Азербайджана и Грузии.

Президентом этого первого в истории Кавказского комитета, являлся турецкий маршал черкесского происхождения Фуад-паша. Членами были черкес Азиз Мекер, – про-

фессор Константинопольской сельскохозяйственной академии; дагестанец Иса Котсеки-паша, – бригадный генерал и санитарный инспектор Оттоманской армии; грузин князь Георгий Мачабели, – председатель созданного в 1914 г. в Берлине, и, действующего также на территории Турции, Комитета освобождения Грузии; лейтенант кавалерии Кямил Тавдгиридзе, – представитель проживающих на территории Турции грузин-мусульман, а также азербайджанец Селим-бей Бебутов.

Члены Кавказского комитета развернули энергичную дипломатическую деятельность, посетив, в конце 1915 и начале 1916 г., столицы Германской и Австро-Венгерской империи. Во время этих визитов, председатель комитета, Фуад-паша, передал руководителям внешнеполитических ведомств Германии и Австрии составленный на французском языке документ.

Перечислив объективные причины, по которым кавказцы не желают и не могут более оставаться под игом Российской империи, а также, обращаясь с просьбой о поддержке действий комитета Берлином и Веной, авторы документа подчеркивали, что коначной целью их борьбы за освобождение Кавказа, является; «Создать Конфедерацию государств, в которой, каждый из ее членов, получив и сохраняя полную административную автономию, должен будет предоставить, в соответствии со своими средствами и возможностями, необходимые контингенты и финансы, для защиты общих интересов и безопасности страны в целом». [6]

Серьёзную дипломатическую работу с солидными докладами на Европейских форумах проводили от черкесов Исмаил Беданок, делегаты дагестанцев Сеид Тахир аль-Хусейни, Ахмед-бей Каплан-заде. В упомянутых докладах дан квалифицированный и всеобъемлющий анализ трагедии, постигшей в XIX веке народы Северного Кавказа. Анализ, со всей очевидностью доказывающий, что в данном случае, дело шло о вполне преднамеренной и осознанной политике, направленной на физическое уничтожение народов, вся вина которых заключалась в их желании сохранить независимость от стремительно продвигавшегося в то время на юг Российской экспансии. Упомянутую тему, гармонично продолжает доклад «О бесправном положении горцев Северного Кавказа», написанный весной 1916 г. одним из активистов северокавказского национально-освободительного движения той эпохи чеченцем Арсамаковым, выступавшим под псевдонимом Узденъ Хаджи-Мурат Газават.

Небезынтересно отметить, что сразу же после передачи упомянутого документа представителям внешнеполитических ведомств Германии и Австрии в Константинополе, Арсамаков, вместе с уже упоминавшимися нами членами Кавказского комитета в Турции, грузином Георгием Мачабели и азербайджанцем Селим-бей Бебутовым, тайно высадился с немецкой подводной лодки на черноморском побережье Грузии, в районе Анаклии. Из Грузии Арсамаков отправился на Северный Кавказ, где ему, согласно немецким источникам, удалось сколотить небольшую группу местных повстанцев. В мае 1917 г., по данным уже грузинских источников, он участвовал в первом съезде Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана, судя по всему, возвратившись в Турцию лишь в 1918 г. По свидетельству Гайдара Бамматы, министра иностранных дел Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана, летом того же года Арсамаков находился в Германии, где, по мере своих сил, пытался способствовать признанию Германией независимости Северного Кавказа.

Однако, история очередной раз доказала народам Кавказа, что свою судьбу они должны решать сами, что мировые державы в борьбе за гегемонию вряд ли будут акцентировать внимание на проблемах «малых народов» и, самое главное, искать союзников не только на мировой авансцене, но и внутри российского общества.

В начавшейся в 1917 г. гражданской войне Россия потеряла от семи до десяти миллионов своих граждан - в пять раз больше, чем она потеряла в Первой мировой войне.

Экзамен России на цивилизационную зрелость пришелся на период 1914-1917 годов. Россия в случае победы в Первой мировой войне должна была войти в Центральную Европу, в Средиземноморье и принять непосредственное участие в создании в Европе такого политического порядка, при котором треугольник Россия - Британия - Франция определял бы развитие всего евразийского континента. [7] Залогом "окончательного" завершения интеграции России в Европу стал союз с европейским Западом, с Парижем и Лондоном - невиданный доселе эксперимент в дипломатической истории русского государства.

Истоки современной истории России надо искать в 1914 году. Первая Мировая война открыла новый пласт российской национальной истории, создала предпосылки революции, гражданской войны, «эру социализма» и многих десятилетий разобщения с Европой. Эта война служит водоразделом между естественно-историческим, эволюционным развитием и, с другой стороны, зигзагообразным - со взлетами и падениями – революционным составляющим России. Последний век прошел под знаком противостояния двух систем, в котором Россия играла ключевую роль. Между 1914 и 2014 годами лежат пропасти двух Мировых войн и холодной войны, рецидивы которых мы ощущаем и сегодня.

Список использованной литературы

1. Keegan J. The First World War. New York, 1998. p. 4,8.
2. История Чечни с древнейших времен до наших дней. В 2-х т.т. II. История Чечни XX и начала XXI вв. Грозный, 2008. с. 98-100.
3. Половцов П. А. Дни затмения: (Записки главнокомандующего войсками Петроградского военного округа генерала П. А. Половцова в 1917 г.) М., 1999. с. 15-16.
4. Опрышко О. Л. Кавказская конная дивизия. 1914-1917. Возвращение из небытия. Нальчик: «Эль-Фа», 2007. с. 3.
5. Там же.с. 116.
6. Kavkasia. net/ Russia/article/ 1286946125.php
7. Уткин А. Первая мировая война. М.: Эксмо, 2002. с. 496.

Малхаз Мацаберидзе

Доктор политических наук, проф.
Тбилисского Университета

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА КАВКАЗЕ

Война является результатом геополитического противостояния и средством реализации геополитических целей. Вместе с тем, война существенно меняет соотношение геополитических сил и самих геополитических акторов. Хорошой иллюстрацией вышесказанного является первая мировая война (1914-1918 гг.), которая основательно изменила миропорядок, мировую карту и историю человечества.

С геополитической точки зрения, можно анализировать не только мировую арену, но и отдельные регионы. Кавказ можно выделить в качестве одного из исторически сложившихся геополитических регионов, где взаимодействуют глобальные и локальные акторы.

Кавказский фронт Первой мировой войны сформировался относительно поздно, в ноябре 1914 года. Для основных участников войны вооруженные действия на Кавказе имели второстепенное значение, но они могли существенно повлиять на другие фронты войны. Это ярко проявилось в последний год войны, когда Россия потеряла контроль на большую часть Кавказа и в борьбу за приобретение влияния вступили Турция, Германия и Англия, имея далекодиущие геополитические цели.

Если бы германскому блоку удалось бы захватить Закавказье с бакинской нефтью и железной дорогой Батуми-Тбилиси-Баку, это дало бы ему возможность контролировать бассейны Черного и Каспийского морей, создав угрозу британским позициям на Ближнем Востоке и в Индии.

По тому, какие силы являлись геополитическими акторами на Кавказе, и как менялось соотношение сил между ними, можно выделить несколько этапов трансформации геополитической ситуации в регионе.

Первый этап (ноябрь 1914 – январь 1918). Подталкивая Османское государство к войне, Германия пытала создать новые проблемы для России, тем самым облегчая свое положение на главном фронте. У Османской империи же были свои амбициозные планы, которые распространялись на Кавказ, Поволжье и Центральную Азию [7, с.355].

Россия не только отразила наступление турков и защитила свои позиции на Кавказе, но к лету 1916 года Кавказский фронт был передвинут на 250 километров вглубь территории Турции. Россия заняла и территорию северного Ирана и думала о завоевании новых территорий. У государств Антанты уже были разработаны планы разделения Османского государства, в соответствии с которыми к Российской империи отходили Константинополь, Эрзрум, Трабзон, Van и окрестности Урмийского озера [6, с.37-38].

Даже после большевистского переворота 7 ноября 1917 года, когда созданный 24 ноября Закавказский Комисариат не признавал большевистскую власть в России, российская армия сохраняла свои позиции в глубине Турции. В таких условиях, 18 декабря 1917 года было оформлено временное перемирие на Кавказском фронте, фиксирующее существующую *status quo*.

Но гражданская война, последовавшая за большевистским переворотом, а также поражение на германском фронте вынудили Россию уступить позиции на Кавказе.

Второй этап (февраль 1918 – май 1918). Продвижение вперед российской армии в январе 1918 г. оставило кавказский фронт незащищенным и радикально изменило баланс сил в регионе, что было немедленно использовано Турцией. Советская Россия пыталась сохранить позиции в Закавказье борьбой против Закавказского Комиссариата, еще более ослабляя его позиции.

Продвижение Турции на Кавказе могло остановить только быстрая победа Антанты. Следует отметить, что такие ожидания возникли. 20 января 1918 года в Батуми была получена следующая телеграмма: «Англо-французская эскадра заняла Дарданеллский пролив и множеством военных и торговых кораблей вступила в Черное море» [8, 24.01.1918]. Хотя очень скоро выяснилось, что эта информация не соответствовала действительности (англо-французская эскадра появилась в Черном море только 16 ноября 1918 года).

Напротив Турции оказался новый geopolитический субъект – Закавказский Сейм (был создан 23 февраля 1918 года), который был не в состоянии остановить наступление Турции из-за неравенства сил и внутренних противоречий. Вследствии, Турция не только вернула обратно отвоеванные на первом этапе войны российской армией территории, но по оформленному с Советской Россией Брестскому договору (3 марта 1918 года) присоединила к ним еще Батумский, Карсский и Ардаганский области, а потом попытала занять все Закавказье. Экспансия Турции ущемляла интересы Грузии и Армении, Азербайджан же не видел ничего трагического в доминировании Турции [5, с.110].

Закавказский Сейм не был единым образованием, Турция и Германия также предполагали вести отдельные переговоры с Закавказскими странами. К концу мая создалась новая реальность: на месте несостоявшегося закавказского государства образовались три независимые государства – Грузия, Азербайджан и Армения (Армения за счет исконных земель Азербайджана ред.). Турция ориентировалась на Азербайджан, а союзник Турции Германия пыталась не допустить установления полного господства Турции в Закавказье и опереться на Грузию в качестве местного союзника.

Успехи в Закавказье подталкивали Турцию к реализации пантюркских идеалов – воссоединении мусульманских народов Кавказа и Туркестана; Германия же предпочитала направить силы Турции по направлению Персии – против Англии [3, с.198].

Третий этап (июнь 1918 – ноябрь 1918) характеризуется доминированием Турции в Закавказье. 4 июня 1918 года Турция оформила договоры с Грузией и Арменией, которые не только территориально ущемляли их, но и мало что оставляли от независимости этих стран. Поэтому присутствие Турции в Закавказье становилось все более неприемлемым для них.

Но с Турцией соперничали его союзник – Германия – и противник – Англия, которая заняла Баку в августе 1918 года. Хотя она не смогла долго удержаться там, 15 сентября британцы вынуждены были оставить город.

В Грузии Германия воспринималась силой, которая могла остановить Турцию. В июне 1918 года германские силы вступили в Грузию. Конечно, Германия также пренебрегала суверенитетом Грузии, но являлась гарантом избежания дальнейшей экспансии Турции. Все политические партии Грузии, за исключением большевиков, более или менее надеялись на Германию [1, с.246].

Газета грузинских социал-демократов «Эртоба» писала на третий день после объявления независимости: «Мы ни на минуту не должны забыть, что судьба мелких наций – в

руках больших государств, поэтому совершенно лишним является разговор о полной независимости... Политика грузинской нации должна опираться, в первую очередь, на собственные силы, но к нашему несчастью, эти силы недостаточны для самообороны нашей страны, необходима еще внешняя сила, которая укрепила бы нашу независимость... Кроме Турции, в Закавказье рвутся Англия и Россия. Турция хочет сравнить нас с землей, Англия далека, большевистская Россия стремится сюда с целью отмщения, следовательно вопрос ориентации на эти государства сам собой снят. Остается Германия»[8, 28.05.1918].

Четвертый этап (ноябрь 1918 – май 1919). Это – заключительный этап Первой мировой войны, когда Британия попыталась утвердиться в Закавказье. Поражение Германии и Турции в войне вынудило их уйти из Кавказа. 11 ноября 1918 года между Германией и союзниками было заключено временное перемирие. Согласно Мудросскому договору (30 октября 1918 г.) Турция была вынуждена эвакуировать свои войска из Закавказья в начале декабря 1918 года.

Наступил период доминирования Великобритании. 17 ноября англичане вступили в Баку, 22 декабря заняли Батуми, а 23 декабря вошли в Тбилиси. Поражение Турции было существенной потерей для Азербайджана [2, с.275].

Британцы вскоре отказались от идеи «единой России»; они считались с де-факто существующими государствами в Закавказье и признавали их в границах, которые они сами были в состоянии контролировать.

Турция была побеждена, и государства Антанты собирались ее разделить. Россия была занята гражданской войной, поэтому противоборствующие стороны были не в состоянии активно вмешиваться в дела Закавказья. На короткий период создалась ситуация, когда большим geopolитическим акторам было не до кавказского региона. Это был благоприятный период для существования трех независимых государств Закавказья.

Заключения

В период Первой мировой войны, на протяжении трех лет (1914-1917) Россия контролировала ситуацию на Кавказе и смогла распространить свой геополитический контроль на прилегающие территории.

Быстрое изменения геополитической ситуации в Закавказье началось в последний год войны (1918), и это, в значительной степени, было обусловлено процессами, протекающими за пределами региона.

Уход России из Закавказья обострила противостояние геополитических акторов в Закавказье.

Вследствие изменений, обусловленных Первой мировой войной, в Закавказье были созданы три независимые государства – Грузия, Азербайджан и Армения. Условием существования кавказских государств было ослабление основного геополитического актора – России и потеря им контроля над регионом, а также противоречия между новыми геополитическими акторами, появившимися на Кавказе (Турция, Германия).

Образование трех национальных государств в Закавказье выявило серьезные противоречия между ними, которые привели даже к войне (между Грузией и Арменией в декабре 1918 года; между Азербайджаном и Арменией). Противоречия объективно препятствовали укреплению их государственности.

Трудно было быстро и адекватно оценить геополитические изменения. Даже на тре-

тий год войны невозможно было прогнозировать, как изменится военно-политическая ситуация и как будут развиваться военные операции на фронтах мировой войны[4, с.45]. В условиях нехватки информации, новые политические субъекты Закавказья допускали ошибки при оценке геополитической ситуации. Например, Закавказский Сейм не принимал требований Брестского договора, тогда как в конечном итоге ему пришлось согласиться с более тяжелыми условиями.

Для государств Закавказья, образовавшихся на последней стадии Первой мировой войны, вследствие их слабости, остро стоял вопрос внешнеполитической ориентации, при решении которого они исходили из создавшейся геополитической ситуации и ценностных ориентиров.

Список литературы

1. Бендианишивили, Ал. История Грузии. Тбилиси, «Ганатлеба», 1999. (на груз. яз.)
2. Гасанлы Джамиль. Русская революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости 1917-1920. Москва, Издательство «ФЛИНТА», 2011
3. Дарабади Парвин. Геополитическое соперничество на Кавказе в начале века – «Кавказ и глобализация», 2006, № 1
4. История Грузии. XX век. Тбилиси, Изд-во «Артануджи», 2003. (на груз. яз.)
5. Каземзаде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм, CA@CCPRESS, 2010
6. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч.2. М.
7. Очерки истории Грузии, том 6, Тбилиси, 1972. (на груз. яз.)
8. Газета «Эртоба» (на груз. яз.)

Malkhaz Matsaberidze

*Doctor of Political Sciences
Iv.Javakishvili Tbilisi State University*

THE FIRST WORLD WAR AND THE TRANSFORMATION OF GEOPOLITICAL SITUATION IN THE CAUCASUS

Summary

The Caucasian Theater of the World War I was formed relatively later, in November 1914. The warfare activities in the Caucasus had secondary importance for the main players of the war. However, the local situation in the region could exert a significant influence on other fronts of the war, considering the change of main geopolitical actors and their power interplay in the Caucasus. In this respect, the following stages of transformation of geopolitical situation could be differentiated.

During the World War I, for a long period of time, in 1914-1917, Russia not only controlled the situation in the Caucasus, but brought the adjacent areas under its geopolitical control.

On the last year of the WW I, in 1918, the geopolitical situation rapidly changed in the Transcaucasia; it was significantly determined by the ongoing developments beyond the region. During the second stage of the geopolitical situation (February-May 1918), the Ottoman Empire made use of the weak position of Russia and gained the leading positions in the Transcaucasia.

The third stage of the geopolitical situation (June 1918 – November 1918) proved the dominant positions of Turkey in the region, which had been already divided into the three independent republics – Georgia, Azerbaijan and Armenia. The dominant position of Turkey was unacceptable for Georgia and Armenia, while Turkey was the desired partner for Azerbaijan. Georgia tried to reach balance over Turkey through forging links with Germany.

November 1918 – May 1919 could be termed as the fourth stage of the changing geopolitical situation – defeated Germany and its allies block to fulfil the demands of the winners and Britain had tried to gain foothold in the Transcaucasia, although abandoned its aims later.

Vasif Qafarov
T.ü.f.d., a.e.i., AMEA Tarix İnstitutu

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE
OSMANLI İMPERİYASININ AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ**

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində müharibəyə hazırlaşan dövlətlərin hər birinin dünyasının siyasi xəritəsini öz xeyrinə dəyişdirməklə bağlı planları var idi. Büyük dövlətlərin «qurdular süfrəsi»ndə yem olmaq istəməyən Osmanlı dövləti Fransaya, İngiltərəyə, daha sonra Rusiyaya belə hərbi-siyasi ittifaq təklif etsə də, Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq istəyən bu dövlətlərdən heç biri «gənc türklər»in ittifaq təklifini qəbul etmədi. Nəhayət, Osmanlı dövləti, Ənvər paşanın təsiri və «əhvən-i şər» (pislərin ən yaxşısı) hesabı ilə Almaniyadan yanında yer aldı. «Əlavə yük olar» deyə ilk əvvəl Türkiyəni öz tərəfinə çəkmək istəməyən Almaniya az sonra Antantaya qarşı ikinci cəbhə açmaq zərurətindən dolayı Osmanlı dövləti ilə ittifaq bağladı. Türk ordularının döyüş qabiliyyətinin zəif olmasını nəzərə alan Almaniya Şərq cəbhəsindəki rus ordularının bir qismini yayındırmaq məqsədilə Türkiyənin Qafqaz cəbhəsi açmasında maraqlı idi. İstanbulun Rusiyaya müharibə elan etməkdə ləng davrandığını görən Almaniya, Osmanlı dövlətini hərəkətə gətirmək üçün «mühəribənin zəfərlə başa çatacağı təqdirdə Qafqazın Türkiyəyə veriləcəyini» Osmanlı hakim dairələrinə vəd etdi. Mühəribənin başlanması ilə, Türkiyə xaricindəki iki yüz milyondan artıq müsəlmandan və xüsusilə də Rusiyadakı türk-müsəlman zümrələrindən geniş ölçüdə faydalanaq məqsədilə Osmanlı dövləti «Cihad» elan etdi və bütün türk-islam dünyasını Antanta dövlətlərinə qarşı müharibəyə səslədi. Qafqazda isə «türkçülük» və «turəncılığ»ın əsaslarına söykənən bir siyasetin gerçəkləşdirilməsi planlaşdırılmışdı.

Birinci Dünya müharibəsinə girdikdən sonra, Osmanlı dövləti Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatları başladıqda türkçülük ideologiyası ölkənin rəsmi siyasetində əsas yer tutmuşdu. Ənvər paşa Rusiyaya qarşı aparılan hərbi əməliyyatların əsas məqsədini Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan türk xalqlarını, xüsusilə Azərbaycan və Dağıstan müsəlmanlarını çarizmin əsarətindən azad edərək böyük Turan imperiyasının tərkibinə daxil edilməsində görürdü.

Osmanlı dövləti Rusiyaya qarşı müharibəyə başladıqdan sonra «İttihad və Tərəqqi» Cəmiyyəti tərəfindən 1914-cü il noyabrın 11-də cəmiyyətin bütün şöbələrinə göndərilən bəyan-namədə deyilirdi: «Vətənimizin və millətimizin milli idealları bizi Moskva düşmənini məhv etməyə yönəltməkdədir; beləliklə, Rusiyadakı bütün irqdaşlarımızı içində alan, onlarla birləşməyimizə imkan verəcək təbii hüdudlarımız əldə edilmiş olacaqdır» [60, s.12]. Bu idealı gerçəkləşdirmək məqsədilə Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsində ilk böyük hərbi əməliyyat olan Sarıqamış əməliyyatına başlamışdı. Qafqaz cəbhəsində türk ordusunun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: qalib türk orduları bütün Qafqazı tutmalı, Cənubi Azərbaycana keçməli, Xəzər dənizini bütün tərəflərdən əhatə etməli, sonra Volqa-Ural rayonlarında tatar əhalisini və Orta Asiya müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı ayağa qaldırmalı idi.

Qafqaz, Orta Asiya, Krim və Volqaboyunun istilası Turan imperiyasının yaradılması işinin məhək daşı idi. İttihad və Tərəqqi partiyasının görkəmli nümayəndəsi Rifat Mövlanzadənin məlumatlarına görə, hərbi nazir Ənvər paşa gənc türklərin liderlərinin müşavirəsində bildirmişdi ki, Almaniyanın köməyi ilə biz təkcə Makedoniyanı deyil, həm də Qafqaz və Misiri tutacaq və İttihad və Tərəqqi partiyasının hakimiyyətini dünyada ən güclü imperiyaya çevirəcəyik [34, s. 164].

Ənvər paşa Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı ayağa qaldırmaq üçün Dərbəndə ordu hissələri göndərməyi də planlaşdırırdı. O, rus arxa cəbhəsinə müsəlmanların köməyi ilə zərbə vurmaq istəyirdi. Ənvər paşa deyirdi ki, «bu yürüşə mən böyük əhəmiyyət verirəm, yalnız onun sayəsində biz Asyanın müsəlmanlarını ayağa qaldırı bilərik» [39, s. 75-76]. Bu məqsədlə Osmanlı dövləti Qafqaz müsəlmanları ilə temas yaratmaq üçün yollar axtarırıldı. Ancaq Osmanlı dövləti ilə Rusiya (Qafqaz) müsəlmanları arasındaki yolda maneə olan iki xalq vardı: gürcülər və

ermənilər. Osmanlı dövləti Qafqazla bağlı planlarını reallaşdırmaq məqsədilə gürcü və ermənilərdən də faydalanaq qərarına gəldi və hər iki xalqın qabaqcıl nümayəndələri ilə danışıqlar aparmağa başladı. Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı aparılan danışıqlarda Osmanlı hakim dairələri erməni və gürcülərə muxtarİyyət, sonradan gürcülərə müstəqillik vəd etdilər.

Osmanlı dövləti Rusiyaya qarşı müharibədə Azərbaycan və Dağıstan müsəlmanlarının köməyinə ümid bəsləyirdi. Lakin müharibənin əvvəllərində Osmanlı hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinə dair heç bir vəd vermir, onun gələcək Turan imperiyasının tərkibinə qatılmasını planlaşdırırdı[55, s. 111-112].

Türk hərbi komandanlığı bir neçə cəbhədə müharibə aparmasına baxmayaraq, Qafqaz cəbhəsini digər cəbhələrdən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən döyüş meydanı hesab edirdi. Qafqaz cəbhəsində 3-cü ordunun tərkibində 1914-cü ilin sonlarında bütün türk hərbi qüvvələrini əhatə edən 40 piyada diviziyadan 11-i vuruşurdu. Bundan əlavə 3-cü ordu komandanlığının sərəncamına 1 süvari diviziyası və 4 ½ kurd irrequlyar süvari diviziylər verilmişdi. Səciyyəvi hədər ki, ingilis ordularının ciddi-cəhdilə qoruduqları Süveyş kanalını ələ keçirmək üçün türk hərbi komandanlığının Camal paşanın başçılığı altında göndərdiyi hərbi qüvvələr Qafqazdakı türk hərbi qüvvələrindən iki dəfə az idi[36, s. 60].

1914-cü il noyabrın əvvəllərində 3-cü türk ordusu Ərzurum-Sarıqamış istiqamətindən hücuma keçdi və Acarıstanadək irəliləməyə nail oldu. İlk uğurlardan ruhlanan və buna böyük əhəmiyyət verən Ənvər paşa orduya komandanlığı şəxsən öz üzərinə götürdü və böyük hücuma başlamaq əmrini verdi. Ənvər paşanın əsas məqsədi Qars və Sarıqamış arasında rus qoşunlarını məğlub etmək idi. Burada rusların dayaq məntəqəsi yerləşirdi. Bu əməliyyatın uğurla qurtaracağı təqdirdə Cənubi Qafqazın istilası əslində həll edilmiş olurdu[34, s.165].

1914-cü ilin dekabrın 22-dən 1915-ci ilin yanvarın 19-dək davam edən Sarıqamış əməliyyatında yüksək dağlar, yolsuzluq, sərt şaxtalar kimi çox ağır bir şəraitdə türk ordusu göstərdiyi fədakarlıqlara baxmayaraq, rus cəbhəsini yara bilməyib fəlakətlə üzləşdi, 90 min nəfərlik 3-cü ordu 78 min əsgər itirdi[51, s. 279].

Qafqaz cəbhəsində türk və rus orduları arasında gərgin döyüşlərin getdiyi bir vaxtda Ənvər paşa əmisi Xəlil bəyin komandanlığı altında Cənubi Azərbaycana və Qafqaza 13 min nəfərdən ibarət bir ordu göndərdi[47, s. 424]. «Birinci kuvve-i seferiye» adlanan bu ordu Təbrizi tutduqdan sonra Şimali Azərbaycana keçərək Bakını tutmalı, sonra Dağıstana doğru irəliləyib müsəlman əhalisini Rusiyaya qarşı ayağa qaldırmalı, rus ordusuna arxadan zərbə vuraraq onları Xəzər dənizinin qərb sahilərindən geri oturtmalı idi. «Birinci kuvve-i seferiye» 1914-cü il dekabrın 11-də Haydarpaşadan qatarla hərəkətə başladı. Elə həmin gün Ənvər paşa Köprüköydən Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramda bu ordunun vəzifəsini detallarına qədər açıqlayırdı: «Vəzifəniz firkanızla İranda Təbriz üzərindən Dağıstana yürüyərək orada ümumi bir üsyana əsas olmaq, yürüş əsnasında rus dəmir yol və teleqraf xətlərini, xüsusilə Bakı-Tiflis xəttini dağdırıb, rusları Xəzər dənizinin qərbindən geri oturtmaq; yoldakı aşairi ruslar əleyhinə müharibəyə təşfiq və sövq etməkdir»[54, s. 255; 50, s. 136-137; 53, s. 131-132; 38, s. 45].

Xəlil bəyin komandanlığı altında türk ekspedisiya korpusu 1915-ci ilin yanварında Təbrizi ələ keçirdi. Gənc türklər hərəkatının görkəmli xadimi, İttihad və Tərəqqi partiyasının Azərbaycan və Qafqaz üzrə baş müfəttişi təyin olunmuş Ömər Naci Azərbaycanın şimal və cənub hissələrinin Türkiyənin himayəsi altında birləşdirilməsi ideyasını irəli sürdü və Bakı istiqamətində hərəkət etmək üçün, Cənubi Azərbaycandakı şahsevən tayfaları ilə əlaqə yaradaraq, onlardan silahlı dəstələr formalaşdırmağa başladı[38, s. 45; 55, s.113-114]. Lakin Ömər Nacının bu planı baş tutmadı. 1915-ci il yanvarın sonunda rus qoşunları hücumu keçib Təbrizə daxil oldular, Xəlil bəyin ekspedisiyası Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Buna baxmayaraq, Osmanlı dövləti Turançılıq ideyasını həyata keçirmək üçün strateji cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Cənubi Azərbaycanın tutulmasına böyük önəm verirdi. Xəlil bəy baş komandana yazırdı ki, əgər Təbriz bizim əlimizdə olarsa, ruslar əbədi olaraq İranə girə bilməyəcəklər və Şərqi Qafqazın işğalı mümkün olacaq[46, s. 5]. Ənvər paşa tərəfindən

Xəlil bəy «Mosuldan Təbrizə hərəkət etməsi və rusların yenidən Təbrizdən çıxarılması» əmri verildi. Xəlil bəy 1915-ci il martın əvvəllərində Mosula girdi və oradan Rəvanduz-Urmiya istiqamətində hərəkət etməyə başladı. Lakin mayın 1-də Dilman döyüşündə Xəlil bəyin korpusu ruslar tərəfindən məğlub edildi [50, s. 138-139; 53, s. 131] və tezliklə Cənubi Azərbaycandan sıxışdırılıb çıxarıldı. Türk qoşunlarının Cənubi Azərbaycandakı bu uğursuzluğu Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı planlarının reallaşmasına imkan vermədi.

1915-ci ilin fevralında Gəncədə fəaliyyət göstərən «Difai» təşkilatının nümayəndəsi Əmiraslan Xan Xoyski (Fətəli Xan Xoyskinin qardaşı oğlu) gizli surətdə cəbhə xəttini keçərək, Ənvər paşanın Ərzurumda olan qərargahına gəlib Osmanlı hərbi komandanlığının nümayəndələri ilə görüşmişdü. Osmanlı rəsmi dairələri tərəfindən «özünü «Difai» cəmiyyətinin qurucularından olduğunu bəyan edən» Əmiraslan Xan Xoyski haqqında Əhməd bəy Ağaoğludan ətraflı məlumat alındıqdan [19] sonra Ə.X.Xoyski Ənvər paşa tərəfindən qəbul edildi. Danışqlarda o, Ənvər paşaya Qafqazda bir çox millətlərin daxil olduğu İsvəçrə tipli müstəqil bir dövlət qurulmasını təklif etdi[60, s. 16]. Ə.X.Xoyskinin bu səfərdə əsas məqsədi Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları ilə Terek və Dağıstanı əhatə edəcək bir dövlətin qurulması işinə Osmanlı dövlətinin razılığını və yardımını almaq idi.

Ənvər paşaya təqdim edilən layihədə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsindən deyil, burada müstəqil bir dövlətin yaradılmasından söhbət gedirdi. Bunun müqabilində Ə.X.Xoyski Qafqazda yüz minlərlə müsəlmanın Rusiyaya qarşı döyüşməyə hazır olduğunu bildirib, əgər Osmanlı dövləti Cənubi Azərbaycandan dəstək verərsə, Dağıstan və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmağa söz verirdi[59, s. 71; 55, s. 115]. Sarıqamış fəlakətini yaşamış Ənvər paşa bu layihəni məqbul hesab etdi. Bununla da, Qafqazda Rusiya və Osmanlı dövləti arasında bufer rolunu oynayacaq bir müsəlman dövlətinin qurulması fikri ortaya atılmış oldu. Osmanlı hakim dairələrinin mövqeyinə görə, Türkiyənin himayəsində olacaq bu «İslam Dövləti» Osmanlı şahzadəsinin idarəsində olmalı idi.

Osmanlı dövləti Qafqazla bağlı planlarını reallaşdırmaq üçün sadəcə hərbi əməliyyatlar və Qafqaz xalqlarını Rusiyaya qarşı ayağa qaldırmaqla bağlı fəaliyyətlə kifayətlənməyib, diplomatik-siyasi vasitələrdən də istifadə edirdi. Müharibənin əvvəllərində Ənvər paşanın təlimatı və yardımı ilə çərkəz əsilli Osmanlı marşalı Fuad paşa İstanbulda Şimali qafqazlı, azərbaycanlı və gürcülərdən ibarət «Qafqaz Komitəsi» adlı bir təşkilat yaratmışdır[45, s. 32-33; 38, s. 52-53]. Qafqaz xalqlarının apardığı milli istiqlal mübarizəsini Türkiyənin himayəsi altında birləşdirməyə çalışan bu komitə Qafqazda bir neçə muxtar ölkədən ibarət vahid dövlətin yaradılmasını və bu dövlətin idarəsinin Osmanlı şahzadəsinə verilməsini təklif edirdi.

Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün Almaniya və Avstriya-Macarıstanın dəstəyinə ehtiyac duyan «Qafqaz Komitəsi» Fuad paşanın rəhbərliyi ilə, Əziz Meker (çərkəz), İsa Kotseki (Dağıstan), Georgi Maqabeli (gürcü), Kamil Tavqridze (gürcü) və Səlim Behbudovdan (azərbaycanlı) ibarət bir heyəti 1915-ci ilin dekabrında danışqlar aparmaq üçün Vyana və Berlinə yola saldı [24; 59, s. 239; 37, s. 172]. Bütün xərcləri Osmanlı dövləti tərəfindən ödənilən bu səfərdə əsas məqsəd qeyd olunan ideyanın reallaşması üçün Almaniya və Avstriya-Macarıstandan dəstək və kömək almaq, habelə bu ideya ətrafında Avropada təbliğat aparmaqdan ibarət idi. Amma hər iki ölkənin rəsmi dairələri nümayəndə heyətinə Qafqaz xalqlarının Rusiyaya qarşı apardıqları mübarizəni dəstəklədiklərini və müstəqil bir Qafqaz dövlətinin yaradılmasının tərəfdarı olduqlarını bildirməklə kifayətləndilər.

Daha sonra Rusiya məhkumu olan millətlərin, o cümlədən azərbaycanlıların nümayəndələrindən (Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Mehmed Əsəd Çələbizadə və Mukimeddin Beycan) ibarət «Türk-Tatar heyəti» təşkil edilərək 1915-ci il dekabrın 10-da Avropaya göndərildi. Bu heyət «Turan» heyəti kimi də tanınır. Bu heyətlərin təşkil edilməsində əsas məqsəd Rusiya müsəlmanlarının hüquqsuz vəziyyətini, çırazının milli zülm siyasetini Avropaya çatdırmaq və rus imperiyasında yaşayan türk-müsəlman xalqların milli azadlıq mübarizəsinə Avropa dövlətlərinin dəstəyini almaq idi. Lakin bu səfərlər istənilən nəticəni vermədi.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını reallaşdırmaq üçün türk hərbi komandanlığının göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq, 1914-1916-ci illərdə Qafqaz istiqamətində aparılan hückum əməliyyatları tam uğursuzluqla nəticələndi. Canlı qüvvə itkiləri ilə yanaşı Türkiyə ərazisinin bir hissəsi də rus orduları tərəfindən işgal edildi. 1916-1917-ci illərin qışında türk-rus cəbhəsində kəşfiyyat xarakterli hərəkətlərdən başqa elə bir ciddi hadisə olmadı. Sarıqamış əməliyyatından 1917-ci ilin sonlarına qədər Qafqaz cəbhəsində üstünlük Rusiya tərəfində idi. 1917-ci ilin oktyabrında baş vermiş bolşevik çevrilişindən sonra Rusiya daxilində tüğyan edən anarxiya, bolşeviklərin verdiyi «Sülh dekreti» ilə rus cəbhələrinin faktiki olaraq dağıılması və rus dövlətçiliyinin dərin böhrana düşməsi Osmanlı dövlətinin hakim dairələrində «Turançılıq» ideyasının gerçəkləşməsi yolunda yeni ümidi yaratdı. 1917-ci ilin sonlarına doğru yaranmış əlverişli şəraitdə Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını reallaşdırmaq istəyən Osmanlı dövləti Qafqaz bölgəsini özünün fəal xarici siyaset orbitinə daxil etdi.

Sovet Rusiyası ilə Dördlər İttifaqı arasında imzalanan 2 (15) dekabr 1917-ci il tarixli Brest-Litovsk və Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan 5 (18) dekabr 1917-ci il tarixli Ərzincan barışıqları ilə Birinci Dünya müharibəsindəki rus-türk hərbi sona çatdı.

1917-ci il dekabrın 9-da (22-də) Sovet Rusyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh konfransı öz işinə başladı və danışıqlara bir neçə dəfə ara verilməklə konfrans 1918-ci il martın 3-nə (fevralın 18-nə) qədər davam etdi. Bu dövrə Osmanlı dövləti bütün nəzər diqqətini sülh danışıqlarına yönəltmişdi. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk sülh konfransında reallaşdırmaq istədiyi Qafqazla bağlı istəklərini üç qismə bölmək olar:

1. Rusların işgali altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin geri alınması;
2. 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin yekununa görə Osmanlı dövlətinin ödəyə bilmədiyi müharibə təzminatının bir qisminin əvəzi olaraq Rusiyaya vermək məcburiyyətində qaldığı türk torpaqlarının – Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması;
3. Sovet Rusyasının elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək» hüququndan yararlanıb Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyinə nail olmaq və Qafqazda Türkiyənin himayəsi altında bir müsəlman dövləti yaratmaq.

Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması və Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması ilə bağlı türk tələbləri almanın tərəfindən qəbul edilib ruslara verilən son ultimatumda daxil edildikdən sonra Brest-Litovsk konfransının son mərhələsində, 27 fevral 1918-ci il tarixində Osmanlı nümayəndəsi İbrahim Hakkı paşa Rusiya heyəti qarşısında yeni tələblərlə çıxış etdi: «Sovet Rusyasının elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək» hüququ əsas tutularaq, Qafqazda müstəqil bir «İslam Dövləti» qurulmalıdır, həmçinin Kazan, Orenburq, Türküstan və Buxara müsəlmanlarının milli hökumətləri tanınmalıdır»[60, s. 24; 38, s. 108].

Osmanlı nümayəndə heyətinin mövqeyinə görə, Qafqazda Türkiyəye bitişik bir müsəlman dövləti qurulmalı, bu dövlət Rusiya ilə Türkiyə arasında bir bufer dövlət rolunu oynamalı idi. Bu dövlətə Azərbaycan və Dağıstanın daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sovet heyəti bu təklifə qəti etiraz etdi. Almanlar da öz mənafələri baxımından belə bir müsəlman dövlətini müvafiq görmədiklərinə görə, türk təklifini dəstəkləmədilər[42, s. 99]. Nəticədə bu təklif qəbul edilmədi. Bununla belə, ruslar Qafqaz müsəlmanlarına geniş hüquqlar verəcəklərini vəd etdilər.

Osmanlı dövləti Brest-Litovsk konfransında yalnız bu tələblərlə kifayətlənmirdi. Türk heyəti yalnız Qafqaz müsəlmanlarını deyil, Rusiyadakı bütün türk-müsəlmanların Osmanlı dövlətinin himayəsi altına keçirilməsini istəyirdi[30]. Onlar Rusiyadakı türklərə geniş siyasi və mədəni haqların verilməsini tələb edir və bunların tətbiqinə bir növ Osmanlı dövləti tərəfindən nəzarət edilməsini nəzərdə tuturdular. Onu da qeyd edək ki, Rusiyadakı türk-müsəlmanların haqlarının tanınması məsələsi ilk dəfə idi ki, beynəlxalq müstəvidə müzakirə olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, türk heyətinin Qafqaz və bütövlükdə Rusiyada yaşayan bütün türk-müsəlman xalqları ilə bağlı tələbləri almanın tərəfindən məqbul hesab edilmədi və dəstəklənmədi.

Avstriya-Macaristan nümayəndələri də tələbini sülh üçün təhlükə kimi qiymətləndirdilər və dəstəkləmədilər. Türk heyətinin heç olmasa öz müttəfiqlərinin dəstəyini almaq üçün cəhd göstərməyə də vaxt yox idi. Danışqlar çox sürətlə sona doğru gedirdi. Bu səbəbdən Sovet nümayəndələri Almaniya və Avstriya-Macaristanın mövqeyindən istifadə edərək türk tələblərini rədd etdilər. Bununla belə, sülh şərtlərində Rusiyadakı türk-müsəlmanlarla bağlı bəzi qeydlər yer aldı. Məsələn: Rusiya müsəlmanlarından Türkiyəyə köçmək istəyənlərə Sovet hökuməti tərəfindən heç bir maneçilik törədilməməli idi və s. Bununla da Sovet hökuməti Osmanlı dövlətinin Rusiyadakı türk-müsəlmanlarla maraqlandığını qəbul və təsdiq etmək məcburiyyətində qaldı.

Artıq Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması sülh şərtlərinə daxil edilmişdi. Osmanlı rəsmiləri də bununla kifayətlənib sülhü təhlükəyə salmamaq qərarına gəldilər. Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi nəinki Rusiya, heç Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri tərəfindən də dəstəklənmədi. Digər tərəfdən Brest-Litovsk danışqlarının əvvəlki mərhələləri nəticəsiz başa çatdıqda Antanta dövlətləri müharibəni davam etdirəcəyi təqdirdə Sovet Rusiyasına öz yardımlarını vəd edirdilər. Bolşeviklərin öz daxilində də Brestdə Rusiya qarşısında irəli sürürlən tələblərin qəbul edilməsini Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qəbul edən və müharibənin davam etdirilməsini istəyənlər az deyildi. Bütün bunları nəzərə alan Osmanlı rəsmiləri Qafqaz müsəlmanları ilə bağlı tələblərində israr etməyi lazımlı bilmədilər.

Nəhayət, 1918-ci il martın 3-də Döndlər İttifaqı ilə Sovet Rusiyası arasında imzalanan Brest-Litovsk sülhü ilə Osmanlı dövləti bu konfransda qarşısına qoyduğu Qafqazla bağlı üç tələbindən ikisini – Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması və Elviye-i Səlasənin Türkiyəyə qaytarılması məsələsini öz istəyinə uyğun şəkildə həll edə bildi.

Ənvər paşa 1918-ci il fevralın 16-da Xəlil paşağa göndərdiyi bu telegramında Azərbaycan və Qafqazla bağlı planlarının artıq həyata keçirilməsi mərhələsinin başlandığını bildirirdi. Onun əmrinə görə Cənubi Qafqaz, Dağıstan, Türküstən və Rusiyadakı digər müsəlman xalqlara onların ehtiyac duyduqları yardım və dəstəyin verilməsi üçün mərkəzi Tehrandə olan bir təşkilat yaradılmalı və adı çəkilən yerlərə bacarıqlı türk zabitləri göndəriləlməli idi. Ənvər paşanın fikrincə, onun ögey qardaşı yarbay Nuru bəy Tehrandakı mərkəzin rəhbəri olmalı, yarbay Şövkət bəy Dağıstana və Xəlil paşanın münasib bildiyi başqa zabitlər isə Qafqazın digər bölgələrinə göndəriləlməli idi[58, s. 42].

Osmanlı hökumətində, daha doğrusu, İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Təşkilatında gedən müzakirələrin nəticəsində ilk hədəf kimi Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazda Türkiyənin lehinə fəaliyyət göstərəcək bir təşkilatın qurulması qərara alındı. Bu məqsədlə İttihad və Tərəqqi partiyasının «Qafqaz Şöbəsi» adlı bir təşkilat yaradıldı və Həsən Ruşəni bəy bu təşkilatın başına gətirilərək 1918-ci ilin əvvəllərində gizli yolla Bakıya göndərildi. H.Ruşəni bəy təkcə Azərbaycanda deyil, Şimali Qafqaz və Türküstəndə da Türkiyə lehinə aparılacaq fəaliyyətləri idarə etməli, bu bölgələrin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini xahiş etmək üçün heyətlər təşkil edib İstanbula göndəriləlməli idi[51, s. 511-512; 55, s. 163].

H.Ruşəni bəy Türküstənla bağlı fəaliyyətində uğur qazana bilməsə də, onun Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazdakı fəaliyyəti uğurlu oldu. Genişlənən erməni-bolşevik təcavüzündən əziyyət çəkən Cənubi Qafqaz müsəlmanları bu təcavüz qarşısında yeganə çıxış yolunu Osmanlı dövlətindən yardım istəməkdə göründülər. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderlərinin böyük əksəriyyəti belə hesab edirdilər ki, Osmanlı türkləri dil və din birliyi ilə bağlı olduqları Azərbaycan xalqına yardım etməklə onu erməni-bolşevik təcavüzündən xilas edəcək və Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etməsində ona yardımçı olacaqlar. İttihad və Tərəqqi partiyasının Qafqaz Şöbəsi isə Azərbaycanın xilasının yeganə yolunu onun Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsində görürdü və xalq kütlələri arasında bu istiqamətdə təbliğat aparırıldı. Məhz bu təbliğatın nəticəsi idi ki, Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası da Türkiyə yardımına münasibətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsinə tərəfdar çıxırdı və öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qururdu. Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyası ilə ideya yaxınlığı olan bu partianın fəalları özlərinə çoxlu tərəfdar toplayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına təsir edə biləcək bir qüvvə əldə etmişdilər.

Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Ümumiyyəsi 1918-ci ilin mart ayında böyük bir bəyanat verib Osmanlı dövlətinə müraciətlə çıxış etdi. Qafqazın bütün müsəlmanlarının iradəsini ifadə etdiyini bildirən partiya bəyanatında qeyd edildi ki, bütün Şimali və Cənubi Qafqaz ana vətənimiz olan Türkiyəyə ilhaq olunmalıdır[17]. Bəyanat müəllifləri öz ilhaqçı fikirlərini Bolşevik Rusiyası liderlərinin «hər bir millətin öz müqəddərətini təyin etmək» barəsindəki rəsmi sənədlərinə istinad edərək əsaslandırdılar. Onlara görə, bolşevik hökuməti rəhbərləri tərəfindən öz müqəddərətini müəyyənləşdirmək zəmanəti alan Qafqazın 6 milyonluq müsəlman əhalisi Türkiyəni Qafqaza çağırır və bütün Qafqazın ana vətənləri olan Türkiyəyə birləşdirilməsini tələb edirdilər. Bəyanatda bildirilirdi ki, indi qalib kürsüsündə oturan Türkiyə tarixin ona bəxş etdiyi haqlara istinad edərək dərhal Qafqazı almalı və onu çağırın qardaşlarını azad etməlidir[18].

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri də 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Osmanlı hərbi yardımının əldə edilməsi istiqamətində əməli addımlar atmağa başlamışdır. 1918-ci ilin yanvarında Gəncədə keçirilən Müsəlman Milli Komitəsinin iclasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gələn nümayəndələr bu məsələni geniş müzakirə etdilər. Yığıncaqdə çıxış edən Nəsib bəy Yusifbəyli mövcud vəziyyəti şərh edərək aşağıdakıları söylədi: «Xalqın qüvvəsi ilə görülən işlər xalqın gözünün önündə cərəyan etmişdir. Bütün hərəkətimiz zəfərlə nəticələnmişdir. Ancaq bu qəhrəmanca hərəkətlər nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. Bir kərə Azərbaycan mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir. Çünkü başsız bədən olmaz və yaşamaz. Bizim xalq qüvvələrimiz bunun üçün kifayət deyildir. Böyük bir yardımına ehtiyac vardır və bu yardımımızda bizə bircə Osmanlı imperatorluğu edə bilər. İndi qərar qəbul edib, Osmanlı imperatorluğununa səlahiyyətli bir heyət göndərək. Türkiyədən yardım istəyək» [41, s. 57; 56, s. 196].

N.Yusifbəylinin bu sözleri sürəkli alqışlarla qarşılandı. Bu təşəbbüsün müsbət olacağına bütün toplantı iştirakçıları inanırdılar. Osmanlı imperatorluğuna səlahiyyətli heyət göndərilməsi üçün Milli Komitəyə tam səlahiyyət verildi. Milli azadlıq hərəkatının fəallarından olan Nağı bəy Şeyxzamanlı Azərbaycan xalqının istəyini Osmanlı rəhbərlərinə çatdırmaq üçün səlahiyyətli nümayəndə təyin edildi.

Onu da qeyd edək ki, Gəncədə keçirilən Müsəlman Milli Komitəsinin bu toplantısında ittihadçıları təmsil edən Doktor Xudadat bəy Rəfibəyli öz çıxışında ittihadçıların mövqeyini bir daha təkrarladı: «Türk ordusu gəlsin, padşah istəsə Azərbaycana muxtarıyyət verər, istəsə Azərbaycanı ilhaq edər. Özü bilər»[56, s. 195-196].

Qeyd edək ki, Osmanlı siyasi dairələrində Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaza münasibətdə yeridiləcək siyasətlə bağlı bir sira fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər var idi. Rusiyadakı 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra yaranan Zaqafqaziya Komissarlığına münasibətdə Osmanlı hakim dairələri ilk əvvəl bu qurumu tamimamaq siyasəti yeritdilər. Çünkü Komissarlıq Avropa cəbhəsində qəbul edilən qərarları əsas kimi tanımayacağını, ancaq Rusiya Respublikasının Mərkəz dövlətləri ilə bağlayacağı ümumi barışlıq Müəssisələr Məclisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra bu hökmlərin Qafqaz cəbhəsi üçün də məcburi icra ediləcəyini bəyan etmişdi[14]. Bu zaman Osmanlı hökumətində narahatlılıq doğuran əsas məsələ rus işğali altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması məsələsi idi. Mərkəz dövlətləri ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovskda başlanan sülh danışıqlarında türk tərəfi işğal altında olan ərazilərin boşaldılmasına Sovet hökumətinə qəbul etdirməyə çalışırdı və bu istiqamətdə gərgin iş aparındı. Şərqi Anadolunun boşaldılmasını Sovet Rusiyasına qəbul etdirdikdən sonra bölgədə yeni yaranan Komissarlığın Sovetləri tanımaması Osmanlı dövlətini çətin vəziyyətdə qoya bilərdi və türk hökuməti bu məsələni əlavə olaraq Komissarlıqla da həll etməli olacaqdı. Buna görə də Ənvər paşa Vehib paşaya göndərdiyi telegramlarında Rus Qafqaz Orduları Baş Komandanlığının Qafqaz hökuməti və ya digər bir hökumətin adından hərəkət etdiyini tanımağı əmr edirdi[10].

Lakin bir qədər sonra, Osmanlı hökuməti Zaqafqaziya Komissarlığı haqqında ətraflı məlumat topladıqdan sonra, öz mövqeyini dəyişərək Türkiyə ilə Rusiya arasında Qafqazda bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin yaranmasını Osmanlı dövlətinin maraqlarına uyğun bildi və Cənubi Qafqaz hökumətinin «müstəqilliyi»ni tanımaqla Rusyanın Qafqaza hakim olmasının qarşı-

sını almağa çalışdı. Osmanlı hakim dairələri bufer rolunu oynayacaq bu dövləti gürcü və ermənilərin üstünlük təşkil etdikləri Zaqafqaziya Komissarlığı timsalında deyil, Qafqaz müsəlmanlarının bir «İslam dövləti» kimi görmək istəyirdilər[13; 23]. Lakin Şərqi Anadolunun bir hissəsi rus işğalı altında olduğundan türklər Qafqazdan uzaq düşmüşdülər və bölgədə baş verən hadisələrin gedişinə təsir etmək iqtidarında deyildilər. Bu səbəbdən Osmanlı dövləti reallıqla barişib Zaqafqaziya Komissarlığını ilə əlaqə yaratmaq, onun «müstəqilliyi»ni tanımaq qərarına gəldi. Türk hökuməti eyni zamanda, 1918-ci il yanvarın 16-da (3-də) Komissarlığı Brest-Litovsk konfransına dəvət etdi və onun Almaniya və Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması üçün yardımçı olacağını vəd etdi[11; 12]. Lakin Zaqafqaziya Komissarlığı yanvarın 23-də (10-da) Vehib paşa vurduğu telegramda Brest sülhündə iştirak etməkdən imtina etdiyini və özünün Rusyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirdi[33, s. 109-110].

1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seymi yarandıqdan sonra Osmanlı dövlətinin Seymə münasibətdə yeritdiyi siyasetin əsas aspektləri isə ondan ibarət idi ki, türk hökuməti birinci növbədə Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədi (Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı dövlətinə verilməsini) Seymə qəbul etdirmək istəyir, paralel olaraq Şimali Qafqazı da bu quruma daxil etməyə cəhd edir və bununla da Qafqaz hökumətində müsəlman çoxluğuna nail olmağa çalışırı.

Osmanlı maraqlarına görə, Şimali Qafqazın Zaqafqaziya Seyminə birləşdirilməsi ilə Seymdə müsəlman çoxluğuna nail olunduğu təqdirdə Osmanlı dövlətinin təhlükəsizliyi nöqtəyinə nəzərindən bu qurum Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer dövlət rolunu oynaya bilərdi. Belə bir halda Qafqaz hökuməti tam olaraq Osmanlı dövlətinin nəzarətində olacaqdı. Onu da qeyd edək ki, Osmanlı hakim dairələrinin əksəriyyəti azərbaycanlı, gürcü və ermənilərdən ibarət olan Zaqafqaziya Seymini mütəşəkkil və təbii bir birləşmə kimi qəbul etmirdilər və bu qurumun çox yaşamayacağı qənaətində idilər.

Trabzon danişqları kəsildikdən az sonra Osmanlı dövlətinin siyasetini müəyyən edən əsas simalardan biri olan Ənvər paşa Trabzon və Batuma səfər etdi. O, Trabzonda olarkən Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşdü. Azərbaycan nümayəndələri Zaqafqaziyanın siyasi quruluşu, xüsusilə də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında qurulacaq münasibətlərin mahiyyəti barədə Ənvər paşanın mövqeyini öyrənmək istədilər. Ənvər paşa bildirdi ki, «müsəlman qəzaları olan Axıskə və Axalkələk əsrlərlə birləşməyə can atdığı Türkiyəyə verilməlidir. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistən isə ümumi Seym və Türkiyə ilə six ittifaqda federasiya, yaxud konfederasiya yaratmalıdırlar. Əgər vahid Zaqafqaziya federasiyası yaratmaq mümkün olmazsa, onda Türkiyə ilə ümumi sərhədi olan Azərbaycan Osmanlı imperiyası ilə daha six, hətta Avstriya-Macarıstan formasında ittifaqa giri bilər»[3; 32, s. 98-99]. Lakin bu ideya ilə bağlı Seymin Müsəlman fraksiyasiının fəaliyyəti göstərdi ki, Azərbaycanın siyasi xadimləri Osmanlı imperiyası ilə six əlaqədə olan müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmayı üstün tuturdular, onlar Azərbaycanı Türkiyənin Macarıstanına çevirmək fikrindən uzaq idilər.

Zaqafqaziya Seyminin yarandığı ilk gündən belə Seymə daxil olan fraksiyalar arasında birləşmə yox idi. Trabzon və Batum konfranslarında Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısında Seym fraksiyaları arasında onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan edilməsi də Seymin fəaliyyətində elə bir ciddi dəyişiklik yaratmadı və bununla da Seymin parçalanması labüb oldu. Bir qədər əvvəl Zaqafqaziya federasiyasının qurulmasını dəstəkləməsinə baxmayaraq, burada müsəlmanların elə bir həllədici rol oynamadığını görən və eyni zamanda bu istəyinin təmin edilməsi üçün Şimali Qafqazın bu federasiyaya daxil edilməsinə nail ola bilməyən Osmanlı dövləti də Zaqafqaziya Respublikasının parçalanmasının vacib olduğu qənaətinə gəlmişdi. Artıq bu dövrdə Osmanlı dövləti Qafqazda xristianlara qarşı müsəlmanları qorumaq və «öz təhlükəsizliyi baxımından» bölgədə uyğun bildiyi bir «İslam dövləti» qurmaq xəttini götürdü. Amma «İslam dövləti» qurulacaq bölgələrdə müsəlmanlara qarşı davam edən erməni-bolşevik təcavüzü və bu təcavüz dən əziyyət çəkən yerli müsəlman əhalisi nümayəndəlerinin, eyni zamanda milli-azadlıq hərəkatı

liderlərinin yeganə çıxış yolu kimi Osmanlı dövlətinə yardım üçün müraciət etmələri Osmanlı siyasi dairələrində ilhaqçı meyllərin güclənməsi və «Turançılığ»ın önə keçməsi ilə müşayiət olundu. 1918-ci ilin əvvəllərində yaradılmış Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyasının «Qafqaz Şöbəsi» də bu işdə az rol oynamadı. «Qafqaz Şöbəsi» avam xalq kütłələri arasında «Azərbaycanın xilasının yeganə yolu onun Osmanlı dövləti ilə birləşməsi olduğu» istiqamətində geniş təbliğat aparırdı. Bu təbliğatın nəticəsində Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası da Türkiyə yardımına münasibətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsinə tərəfdar çıxdı. Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyasının «Qafqaz Şöbəsi» və Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən Osmanlı hökumətinə «Azərbaycanın ilhaq edilməsi» ilə bağlı müraciətlər göndərildi[27; 23; 17; 18]. «Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi» ilə bağlı edilən müraciətlərin kökündə elə Osmanlı hökumətinin öz «Turançı» siyasəti dayanırdı.

1918-ci ilin martında bolşevik-daşnak alyansı tərəfindən Bakıda müsəlmanların kütłəvi qırğını törədildi. Bakıda başlanmış bu qırqınlar aprel ayında Azərbaycanın bölgələrində də davam etdirilirdi. Seymin Müsəlman fraksiyasının təzyiqləri qarşısında Zaqafqaziya hökuməti 1918-ci il aprelin 20-də Seym sədrinin müavini S.O.Tiqranyan və Seymin üzvü I.Heydərovu Zaqafqaziya Seyminin adından Bakı Soveti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya göndərdi. Bakıya çatandan dərhal sonra I.Heydərov bolşeviklər tərəfindən həbs edildi. S.O.Tiqranyan isə S.Şaumyanla sövdələşməyə girib, onunla separat danışıqlar apardı. O, mayın 3-də Tiflisə qayıtdıqdan sonra Seymdə çıxış edərək hökumətdən Bakıdakı hakimiyyətə qarşı yönəldilmiş hərbi əməliyyatları dayandırmağı və iğtişaşların dinc yolla həll edilməsi üçün tədbirlər görməyi tələb etdi[2]. Artıq «Bakı məsələsi»nin Zaqafqaziya Seyminin gücü ilə həll etmək cəhdlerinin əbəs olduğunu görən Seymin Müsəlman fraksiyası yeganə çıxış yolunu Osmanlı qoşunlarının ölkəyə çağırılmasında gördü. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazır: «Bu surətlə həyat təbiyyəsini təhdid edən bir təhlükəyə qarşı hakimiyyətini qəbul eyləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik görən Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsində pək təbii olaraq bir iman doğyordu. Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarəvardı: Türkiyə!

Ümidlər həp oraya mətuf idi. «O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq!» Xəlqin bundan başqa bir ümidi qalmamışdı»[40, s. 37-38].

Seymin Müsəlman fraksiyasının Batum konfransı ərefəsində keçirilən iclasında N.Yusifbəyli ölkədə hökm sürən gərgin vəziyyəti təhlil edərək göstərirdi: «Yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqaziyanı istila edən böyük, dəhşətli anarxiyanı biz öz qüvvəmiz ilə yatırı bilmərik. Şərqi tərəfdən bolşeviklərin bizim əsrlik düşmənimizlə birləşərək hücum etməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirərək türk millətinə çox böyük müsibət və fəlakət gətirir. Vəziyyət belə ikən, bizə xarici bir qüvvənin müdaxiləsini istəməkdən başqa çarə qalmır. İstiqlalımızın qızığın tərəfdarı olmaqla bərabər, mən bu məsələ haqqında birinci danışmaq məcburiyyətindəyəm. Fəlakətin üzüñə cəsarətli baxaraq cərəyan edən hadisələri göz öünüə almaq və ona görə hərəkət etmək gərəkir... Biz sevinməliyik ki, xoşbəxtlikdən müdaxilə edəcək qüvvə bizimlə dost və qardaş olan Türkiyədir. Bəlkə bu bizim qonşularımızın bir o qədər də xoşuna gəlməyəcək, lakin başqa çərimiz yoxdur. Müdhiş anarxiya qarşısında onlar da bizim kimi gücsüzdürlər... Kiminsə xatirinə xəstə yatağında yata bilərik. Bizim heyətin Batuma gedərək Şərqi Zaqafqaziya türkləri adından Osmanlı dövlətindən yardım istəməsinin zamanı gəlmişdir... Fəqət bununla bərabər Azərbaycanın istiqlal idarəsini də heç vaxt unutmamalıyıq»[37, s. 93-94].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Osmanlı siyasi dairələrində Azərbaycanın Türkiyənin himayəsi altında müstəqil dövlət kimi mövcud olması və ya Türkiyə ilhaq edilməsi məsələsinə münasibətdə qeyri-ardicil və tərəddüdü bir mövqə hökm süründü. Buna səbəb konkret olaraq Almanıyanın Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasetini dəstəkləməməsi idi. Məhz bu səbəbdən idi ki, Osmanlı hökumətində əsas simalardan biri olan X.Menteşə və onun kimi cərəyan edən hadisələri obyektiv, məntiqi qanuna uyğunluqla dərk edən siyasilər hazırlı vəziyyətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini məqbul saymırıldılar[26].

Xəlil bəy, ilk əvvəl məsələnin hüquqi tərəflərinə diqqəti çəkir və Azərbaycanla Şimali Qafqazın, bu mümkün olmadığı təqdirdə heç olmasa Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Almaniya və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmaq istəyirdi. Onun mövqeyinə görə, bundan sonra Türkiyə, iki ölkə arasında ilkin olaraq ilhaq və ittifaqdan bəhs etmədən qurulacaq formal münasibətlər fonunda Azərbaycanın sərvətlərindən istədiyi kimi istifadə edə bilərdi. İlhaq məsələsi isə hələlik sonraya saxlanılmalı idi.

Lakin Ənvər paşa başda olmaqla Turançı əhval-ruhiyyəli dairələr öz məqsədlərindən qətiyyən geri çəkilmək fikrində deyildilər. Ənvər paşa Azərbaycanın gələcəyini Osmanlı dövlətinin tərkibində görürdü. Onun Azərbaycana münasibətdə tutduğu mövqe belə idi: «Azərbaycanda müstəqil bir hökumət qurulmalıdır. Amma bunun başına keçəcək olan rəis, daha doğrusu, bu idarə keçici olmalıdır. Azərbaycana təyin ediləcək hökmdar Xəlil paşa ilə Ənvər paşa arasında sırr olaraq qalmalıdır. Bu, bəlkə bir Osmanlı şahzadəsi, bəlkə də Ənvər paşa xanədanından biri, məsələn, Nuru paşa ola bilər»[43, s. 367]. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun komandani Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında böhranın yaranması əslində Ənvər paşanın bu mövqeyinin bir ifadəsi idi.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətindən sonra Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köcdü. Bu zaman Nuru paşanın Azərbaycanın daxili işlərinə qarışaraq, ölkənin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini tələb edən bu mürtəce qüvvələri dəstəkləyib F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətinə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Nuru paşa açıq-aydın bildirirdi ki, o, solculardan və müsavatçılardan daha çox panislamist dairələrə rəğbət bəsləyir. O, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə buraxılmasını, onun hüquqlarının öz arzusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verilməsini istəyirdi və bildirirdi ki, əks təqdirdə türklər hökuməti dəstəkləməyəcəklər.

Lakin Azərbaycan nümayəndələri buna qəti etiraz etdilər və bildirdilər ki, belə bir addım Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər baxımından işgal faktı qarşısında qoyacaqdır. Həqiqətən də Milli Şura xaricində Nuru paşanın öz arzusu ilə bir hökumət təşkil etməsi ilə yeni hüquqi vəziyyət yaranırdı. Yəni, Azərbaycan müstəqil bir dövlət olmaqdan çıxaraq Türkiyənin bir hissəsi şəklinə girirdi. Halbuki Osmanlı ordusu «Azərbaycan hökumətinin 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinin dördüncü maddəsinə istinadən yardım üçün Türkiyəyə etdiyi müraciətə əsasən» Gəncəyə gəlmişdi və Azərbaycan hökumətinin sərəncamında olub, onun əmrlərinə tabe olmalı idi. Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Azərbaycanı Rusiyadan bir hissəsi kimi qəbul etmiş Osmanlı dövləti buraya başqa cür gələ də bilməzdi. Əks təqdirdə Brest-Litovsk müqaviləsini pozmuş olurdu. Sovet Rusiyası onsuz da Türkiyənin bu müdaxiləsinə etiraz edirdi. Eyni zamanda Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Almaniya da Türkiyənin Azərbaycan siyasətini dəstəkləmirdi. Almanlar türk hərbi qüvvələrinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyən edilən sərhədin şərqinə keçməsini «Rusiya tərəfindən yarana biləcək müharibə təhlükəsi» ilə əlaqələndirirdilər və qətiyyətlə buna qarşı çıxırlar. Əslində Azərbaycan nümayəndələrinin Batum müqaviləsinə istinadən hərbi yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmələri sadəcə hüquqi prosedurları tamamlamaq məqsədi daşıyırırdı və bu, türk qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsinin beynəlxalq aləm qarşısında «işgal» faktı kimi dəyərləndirilməməsi üçün Osmanlı hakim dairələri tərəfindən atılmış bir addım idi. Digər tərəfdən Batum müqaviləsi hələ ratifikasiya edilməmişdi. Burada sual ortaya çıxır, necə olur ki, ratifikasiya edilməyən və hüquqi qüvvəyə minməyən bir müqavilə felən icra olunur? Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı hakim dairələri bu rəsmi müraciətdən xeyli əvvəl – 1918-ci ilin fevralında Azərbaycana hərbi qüvvə göndərmək barədə qərar qəbul etmişdilər. Nuru paşa da öz dəstəsi ilə mart ayında Azərbaycana doğru hərəkətə başlamışdı və o, 1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə daxil olub burada öz qərargahını yaratmışdı. Qeyd edək ki, bu zaman hələ Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilməmişdi. Bundan başqa, hələ Batum müqaviləsi imzalanmamış, 2 iyun 1918-ci il tarixində Vehib paşa Ənvər paşaya yazırı ki, «Bakı və ətrafinin bolşeviklərdən təmizlənməsi üçün lazımı hərbi qüvvələri bölgəyə göndərdim və ehtiyac olarsa, bu qüvvələri daha da gücləndirəcəyəm»[27].

«İyun böhranı» zamanı məcburiyyət qarşısında qalan Milli Şura üzvləri türk komandanlığı qarşısında belə bir tələblə çıxış etdilər ki, əgər siz bizim hökuməti qəbul etməsəniz, onda biz Avropa dövlətlərinin paytaxtlarına teleqramlar vurub bildirəcəyik ki, «biz türkləri bura dəvət etməmişik, onlar gəlib bizi işgal ediblər». Sonda Azərbaycan Milli Şurasının kəskin müqaviməti nəticəsində türk komandanlığı yeni hökumət kabinetinin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına, Milli Şuranın isə bütün səlahiyyətini yeni təşkil olmuş hökumətə verib özünü buraxmasına razılıq verdi[5]. Bu qərarla razılaşmayan Sosialist bloku və hümmətçilər Milli Şuranın tərkibindən çıxdıqlarını bəyan etdilər. 1918-ci il iyunun 17-də axşam Milli Şuranın qalan üzvlərinin iştirakı ilə keçirilmiş iclasda Müsavat partiyası, bitərəflər və ittihadçılardan ibarət yeni kabinetin tərkibi təsdiq edildi[31, s. 8, 9; 32, s. 153-155]. F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi on iki nəfərdən ibarət olan ikinci hökumət kabinetinə köhnə hökumətin altı üzvü və altı yeni nazir daxil oldu. Hökumət kabinetinə paritet əsaslarla altı istiqlalçı və altı ilhaqçı üzvdən ibarət oldu.

Azərbaycan Milli Şurasının 17 iyun tarixli iclasında türk hərbi komandanlığının hərəkətləri qarşısında çəşqin vəziyyətə düşən Milli Şura üzvləri vəziyyətin gərginliyinə baxmayaraq, geri çəkilmək niyyətində olmadıqlarını bir daha bəyan etdilər və müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaq istiqamətində daha bir addım atıb Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsini ratifikasiya etdilər. Müqavilədə ratifikasiya üçün bir ay vaxt nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan tərəfi də üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl edib müqaviləni vaxtında ratifikasiya etdi və təsdiqnamələr M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən iyulun 2-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edildi[52, s. 261]. Amma Turançı siyasetə aludə olan Osmanlı hökuməti mətnini özü tərtib etdiyi bu müqaviləni ratifikasiya etməkdən boyun qaçırdı. Bab-ı Ali Hüquq Müşavirliyindən Tabiyet Müdürüyyətinə göndərilən 14 avqust 1918-ci il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilə imzalanan müqavilənin qeyd edilən hökumətin Milli Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş olduğu Milli Şura rəisi M.Ə.Rəsulzadənin imzası olan qərarnamə surətində aydınlaşsa da, bu müqavilənin təsdiqnamələri indiyədək mübadilə edilmədiyindən Hökumət-i Səniyyəcə Azərbaycan hökuməti hələ ki rəsmən tanınmış deyildir»[21; 22]. Bundan əlavə, hələ Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən iki gün sonra, mayın 30-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin yanması barədə məlumatı dünya dövlətlərinə çatdırmaq üçün Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski tərəfindən telegram imzalandı[6; 28; 29]. İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Xristaniya (Oslo) və Kopenhagenə göndərilməsi nəzərdə tutulan telegramın Tiflisdən göndərilməsində çətinliklər olduğuna görə F.X.Xoyski bu telegramın rus və fransız dillərində olan mətnlərini bu zaman Batumda olan xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdi və ona tapşırı ki, bunu İstanbulda çatdırın və oradan radio vasitəsilə yayın, həmçinin bu telegramın çatdırılması haqqında məlumatı və xüsusi olaraq Türkiyə rəsmi dairələrinin bu hadisəyə münasibətini öyrənib telegramla bizə bildirin[6]. M.H.Hacinski Azərbaycanın «İstiqlal» telegramını X.Mentesə vasitəsilə İstanbula göndərib bunun radio vasitəsilə göstərilən ünvanlara çatdırılmasını xahiş etsə də [28; 29], iyun ayının sonlarında M.Ə.Rəsulzadənin İstanbula gəlməsindən sonra məlum oldu ki, adı keçən telegram İstanbuldan heç bir yerə göndərilməmiş və Azərbaycanın istiqlalının elan edilməsi ilə bağlı türk mətbuatında da hər hansı bir məlumat dərc olunmamışdır[9]. Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında məlumatın dünya dövlətlərinin paytaxtlarına çatdırılmaması və bunun Türkiyə ictimaiyyətindən belə gizli saxlanılması Turançı siyasetini həyata keçirməyə çalışın Osmanlı hökumətinin Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etmək istəməməsi ilə izah olunmalıdır.

İyun böhranı zamanı, F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinetinin yaradılmasından bir gün sonra, iyunun 18-də hələ hökumət nazirləri arasında vəzifə bölgüsü aparılmışdan keçirilmiş iclasda təcili olaraq Mərkəz dövlətlərinin İstanbulda olan nümayəndələri ilə danışqlar aparmaq adı ilə M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilməsi barədə qərar qəbul olundu[7]. Bu heyətin

İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan çox önemli bir konfransa «göndərilməsi»nə baxmayaraq, heyət üzvləri elə bir sürətlə Gəncəni tərk etməli olmuşdular ki, lazımı xəritə və sənədləri, hətta Azərbaycanın «İstiqlal Bəyannaməsi»ni belə özləri ilə götürməyə macal tapmamışdır. Nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula çatdıqdan sonra məlum oldu ki, konfransın nə zaman keçiriləcəyi hələ bəlli deyil[8]. «Azərbaycanın istiqlalı» məsələsində Nuru paşaya qarşı çox sərt bir mövqe nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskinin təcili surətdə «konfransa getmək» adı altında Azərbaycandan uzaqlaşdırılaraq İstanbula göndərilmələri bir növ Nuru paşanın bu şəxslərdən «canını qurtarması» demək idi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Osmanlı qoşunları 1918-ci il iyunun 18-də Təbrizə girəndə Cənubi Azərbaycanda istiqlalçılar qarşı daha sərt tədbirlər həyata keçirdilər. Azərbaycan Demokrat Partiyasının radikal qanadı, o cümlədən Şeyx Məhəmməd Xiyabani Qarsa sürgün edildi, Demokrat partiyasının fəaliyyəti qadağan edildi, İttihad meylli və Osmanlı tərəfdarı olan «İslam Birliyi»ndən başqa bütün siyasi təşkilatlar bağlanıldı[55, s. 180]. Qacar şahzadələrinindən Məcid əl-Səltənə Cənubi Azərbaycana vali təyin edildi[44, s. 117].

Bundan əlavə, Tiflisdə yaradılmış ilk Azərbaycan hökumətində hərbi nazir vəzifəsi olduğu halda, «İyun böhranı» zamanı Gəncədə yaradılmış ikinci kabinetdə bu vəzifənin yoxa çıxmazı və türk orduları Azərbaycandan gedənə qədər Cümhuriyyət hökumətində bu vəzifənin olmaması, Nuru paşanın bütün hərbi işləri öz əlində cəmləməsi, Azərbaycan hərbi hissələrinin nisbi muxtarıyyətinə belə qısqanlıqla yanaşılıb, 13 avqust 1918-ci il tarixində Nuru paşanın əmri ilə Azərbaycan milli korpusunun ləğv edilib 5-ci və 15-ci türk firqələri arasında bölüşdürülrək Qafqaz İslam Ordusu içərisində əridilməsi[35, s. 241], 1918-ci il iyunun 21-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağının Türkiyə bayrağı ilə eyni rəngdə təsdiq olunması və fərqli yalnız qırmızı fonda ay və ulduz beş guşə deyil, səkkiz guşə olması (1918-ci il noyabrın 9-da bu bayraq səthində ağ aypara və səkkizguşeli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlar rəngində bayraqla əvəz edildi), habelə Gürcüstan və Ermənistana rəva bilinən Osmanlı səfirlərinin Azərbaycana rəva görülməməsi və s. faktlar Osmanlı hökumətinin Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etmək istəməməsi və Turançı siyasetini həyata keçirərək bölgənin Türkiyəyə ilhaq edilməsinə çalışdığını göstərən tutarlı dəlillərdir. Dövrün arxiv sənədlərinin, xüsusilə də Ənvər paşanın yazışmalarının araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından sonrakı ilk aylarda mövcud beynəlxalq şərait, xüsusilə də Almaniyanın kəskin olaraq Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasetinə qarşı çıxmazı, habelə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı liderlərinin sərt mövqeyi Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsi üçün qətiyyən əlverişli deyildi. Bu səbəbdən Osmanlı hakim dairələri «ilhaq» məsələsini bir qədər sonraya – Bakının da türk qoşunlarının nəzarətinə keçməsindən sonraya saxlamışdır. Bu zaman bölgənin real sahibinə çevriləcək Osmanlı dövləti Bakı neftindən Almaniyaya müəyyən pay verməklə onu bitərəfləşdirə və «ilhaq»ın əleyhinə çıxan milli qüvvələri asanlıqla «zərərsizləşdirə» biləcəkdi. Lakin 1918-ci ilin sentyabrında Dünya müharibəsində üstünlüğün tam olaraq Antantanın tərəfinə keçməsi Osmanlı hakim dairələrinin planları qarşısına sədd çəkdi.

Dünya müharibəsində artıq Almaniya-Osmanlı blokunun məğlubiyyətinin qaçılmaz olduğu bir dönmədə də «Azərbaycana hökmədar seçilməsi» məsələsi Ənvər paşanın diqqət mərkəzində olmuşdur. O, bu məsələ ilə bağlı Nuru paşaya göndərdiyi 6 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramında yazılırdı: «Bakıya köçən Azərbaycan hökuməti, təbii yaxın zamanda Milli Məclisini toplayacaqdır. Bu məclisdə, hökumətə veriləcək şəkil müzakirə olunaraq, müzakirə nəticəsində Azərbaycanın bir hökmədarın (padşahın) rəyasəti altında idarə olunmasına qərar verilməsi məqsədə uyğundur. Bu qərar alındıqdan sonra, hökmdar seçiləməsi məsələsi sonra həll olunur. Hökumətin idarəsi, indiki kimi bir baş vəkilə, məsul nazirlərə verilə bilər. Bunu münasib surətdə təmin edin»[43, s. 428].

Artıq Dünya müharibəsinin sonlarında hərbi-siyasi vəziyyətin kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar Ənvər paşa Qafqazla bağlı siyasetində müəyyən dəyişikliklər etdi. O, Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığına göndərdiyi 13 və 16-17 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramlarında

Azərbaycanla Şimali Qafqazın birləşərək «Şərqi Qafqaz Hökuməti» adlı bir İslam hökuməti vücuda gətirmələrini və yaxud bu dövlətlərin konfederasiya şəklində birləşmələrini və Antanta dövlətləri tərəfindən müstəqilliklərinin tanınması şərti ilə bolşeviklərə qarşı mübarizədə onlarla birlikdə hərəkət etmələrinin vacib olduğunu bildirirdi[50, s. 249-250, 247-248]. Türk tarixçisi A.N.Kurat yazar ki, «Türkiyənin təşviqi ilə Azərbaycan və Dağıstanın bir federasiya halında birləşməsindən sonra Cənubi Azərbaycan da bu federasiyaya daxil ediləcəkdi və bu surətlə əhalisi 10 milyonu aşan böyük bir türk-müsəlman dövləti meydana gəlmiş olacaqdı. Dolayısıyla Ənvər və Tələt paşaların Turançı siyaseti müsbət səmərə vermiş olacaqdı»[51, s. 542].

Bu dövrdə Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Kəşfiyyat Bölümü Orta Şərq Şöbəsinin müşaviri Arnold Toynbe nazirliyə göndərdiyi raportunda yazardı ki, Ənvər paşa çox güman ki, müharibənin sonlarında Qafqazın şərqi (Azərbaycana) çəkiləcək və burada Tripoli də İtalyanlara qarşı gerçəkləşdiridi partizan müharibəsini tətbiq edəcəkdir. Toynbeyə görə, Ənvər paşanın bu planının bir neçə mərhələsi var idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin İngiltərə tərəfindən tanınmasını təmin etmək burada ilk mərhələ idi. Toynbe, ayrıca onu da qeyd edirdi ki, türklər bir qədər əvvəl Cənubi Azərbaycan valisi olan İran vəliəhdinə Osmanlı himayəsində olacaq birləşmiş Azərbaycanın idarəciliyini də təklif etmişdilər[48, s. 516].

Ənvər paşanın bu dövrə aid digər məktub və telegramlarından da anlaşılır ki, artıq o, bu aralar Azərbaycanın müstəqilliyinin İngiltərə tərəfindən tanınması üçün cəhdlər etmişdi. O, Osmanlı dövlətinin İsvəçrədəki səfiri Fuad Səlim bəyə göndərdiyi 22 oktyabr 1918-ci il tarixli telegramında da Azərbaycanın Antanta dövlətləri tərəfindən tanınması üçün çalışmayı tövsiyə edirdi[43, s. 440, 442].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin İngiltərə tərəfindən tanınmasına çalışdığı bu zaman Ənvər paşa faktiki olaraq artıq hakimiyyətdə deyildi. Müharibənin sonu yaxınlaşdırıldından «Barışığ»ın yeni bir kabinetə tərəfindən imzalanmasının vacibliyini dərk edən Tələt paşa hökuməti 1918-ci il oktyabrın 8-də öz istefasını Sultan VI Mehmed Vahidəddinə təqdim etmişdi. Oktyabrın 19-da Türkiyənin siyasetini ABŞ prezidenti V. Vilsonun «14 maddəsi»nə uyğunlaşdırılmışa çalışan Əhməd İzzət paşa kabinetini yaradıldı. Oktyabrın 30-da da Türkiyə Mudros barışığının ağır şərtlərinə imza atmağa məcbur oldu. Mudros barışığının on birinci maddəsinə görə, Türkiyə orduları Cənubi Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tərk etməli idilər. Barışığın on beşinci maddəsində isə göstərilirdi ki, «Türkiyə müttəfiqlər tərəfindən Bakının işgal edilməsinə heç bir etiraz etməməli idi»[25; 57, s. 42-43].

Ənvər paşa Xəlil və Nuru paşalara göndərdiyi 23 və 26 oktyabr 1918-ci il tarixli telegramlarında isə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Azərbaycana yerləşmək və buradan yeni Cumhuriyyətin təşəkkülünü təmin etmək istədiyini bildirirdi[43, s. 446]. Həqiqətən də, müharibənin sonlarına yaxın Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsində olan 9-cu ordunu qüvvətləndirmiş, onu hər cür silah və sursatla təchiz etmiş və bundan özünün yuxarıda qeyd etdiyi məqsədləri üçün istifadə etməyi planlaşdırılmışdı. Ənvər paşa Azərbaycan və Dağıstana da yetərincə silah göndərmişdi və o, bu ərazilərdə təşkil ediləcək qüvvələrin dəstəyi ilə ingilislərə qarşı müqavimət göstərmək, daha sonra Ermənistani əzərək Şərqi Anadoluya keçmək və burada Türkiyənin milli haqlarını müdafiə etmək məqsədilə uzun və çətin bir partizan müharibəsinə başlamaq niyyətində idi[51, s. 582]. Ənvər paşa Xəlil paşaya göndərdiyi 23 oktyabr 1918-ci il tarixli telegramda bu niyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycana gəlmək istədiyini bildirirdi[43, s. 446]. Lakin Xəlil paşa elə həmin gün göndərdiyi cavab telegramında, buna lüzum görmədiyini və hazırkı vəziyyətdə Azərbaycanda yalnız Nuru paşanın çalışmasının məqbul olduğunu bildirdi[43, s. 443-445]. Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra yaranan yeni beynəlxalq və regional vəziyyət bu kimi planların gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Birinci Dünya müharibəsinin əvvəllərində Almaniyadan «mühəribənin zəfərlə başa çatacağı təqdirdə Qafqazın Türkiyəyə veriləcəyi» təminatını almış Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasetinin təməlində Turançı siyaset dayanırdı. Müharibənin əvvəllərində Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı aparılan danışılarda Osmanlı hakim dairələri erməni və gürcülərə muxtarıyyət (sonradan gürcülərə müstəqillik) vəd etsələr də, Azərbaycanın müstəqilliyinə dair heç bir vəd vermir, onun gələcək Turan imperiyasının tərkibinə qatılmasını planlaşdırırlar.

Sarıqamış fəlakətindən sonra Ənvər paşa, Əmiraslan Xan Xoyskinin irəli sürdüyü layihəni qəbul etməli oldu. Bu layihəyə görə Cənubi Qafqazda Osmanlı dövlətinin himayəsi altında Azərbaycan və Dağıstanı əhatə edəcək bir müsəlman dövləti yaradılmalı idi. Bununla da Qafqazda Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin qurulması fikri ortaya atılmış oldu. Osmanlı hakim dairələrinin mövqeyinə görə, Türkiyənin himayəsində olacaq bu «İslam Dövləti» Osmanlı şahzadəsinin idarəsində olmalıdır idi.

Sarıqamış fəlakəti Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasetinin öünüə sədd çəksə də, Rusiyada baş verən 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi yeni ümidiş yaratdı.

Zaqafqaziya Komissarlığı yarandıqdan sonra Osmanlı dövləti ilk əvvəl qəti olaraq bu qurumu tanımadıq siyaseti yeritdi. Lakin Ərzincan barışından sonra Osmanlı dövləti qəfil mövqeyini dəyişərək Zaqafqaziya hökumətinin «müstəqilliyi»ni tanımaq və bununla da Rusyanın Qafqaza hakim olmasının qarşısını almaq qərarına gəldi. Türkiyə ilə Rusiya arasında Qafqazda bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin yaranması bu dövrə Osmanlı dövlətinin planlarına uyğun idi. Amma Osmanlı hakim dairələri bu dövləti erməni və gürcülərin üstünlük təşkil etdikləri Zaqafqaziya Komissarlığının timsalında deyil, Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyənin himayəsi altında olacaq bir «İslam dövləti» kimi görmək istəyirdilər.

Brest-Litovsk sülh konfransında Osmanlı dövlətinin reallaşdırmaq istədiyi üç böyük istəyindən biri – Sovet Rusiyasının elan etdiyi «xalqların öz müqəddərətini təyin etmək» hüququndan yararlanıb Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyinə nail olmaq və Qafqazda Türkiyənin himayəsi altında bir «İslam Dövləti» yaratmaq idi. Bu dövlətə Azərbaycan və Dağıstanın daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Almaniya və Avstriya-Macaristan dövlətləri Türkiyənin bu tələbini Rusiya ilə sülh üçün təhlükə kimi qiymətləndirdilər və dəstəkləmədilər. Bundan istifadə edən Sovet Rusiyası Türkiyənin bu tələbini qəti olaraq rədd etdi.

Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Seyminin yaranmasını Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılması yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirdi və Seymin müstəqilliyinin elan edilməsinə çalışdı. Osmanlı dövləti çalışırkı ki, Şimali Qafqazı da Zaqafqaziya Seyminə daxil etsin, burada müsəlman çoxluğuna nail olsun və bununla da Seymi tam olaraq öz nəzarətinə keçirsin. Lakin bu istək reallaşmadı. Belə olduqda, Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Federasiyasının parçalanmasını uyğun bildi.

1918-ci ilin əvvəllərində Həsən Ruşeni bəyin rəhbərliyində İttihad və Tərəqqi partiyasının «Qafqaz şöbəsi» yaradıldı. Bakıda fəaliyyətə başlayan bu təşkilat təkcə Azərbaycanda deyil, Şimali Qafqaz və Türküstanda da Türkiyə lehinə təbliğat aparmalı, bu bölgələrin nümayəndələrindən onların Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasını tələb edən heyətlər təşkil edib İstanbula göndərməli idi. İttihad və Tərəqqi partiyasının «Qafqaz şöbəsi» xalq kütütləri arasında «Azərbaycanın xilasının yeganə yolu onun Osmanlı dövləti ilə birləşməsi olduğu» istiqamətində geniş təbliğat işi aparırdı. «Qafqaz şöbəsi»nın təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində Osmanlı hökumətinə «Azərbaycanın ilhaq edilməsi» ilə bağlı müraciətlər göndərildi. Bir sözlə, «Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi» ilə bağlı müraciətlərin əsasında elə İstanbul hökumətinin öz «Turançı» siyaseti dayanırdı. Gəncədə baş vermiş 1918-ci ilin «İyun böhranı» da məhz bu siyasetin bir nəticəsi idi. Halbuki, Osmanlı orduzu «Azərbaycan hökumətinin Batum müqaviləsinin dördüncü maddəsinə istinadən yardım üçün Türkiyəyə etdiyi müraciətə əsasən» Gəncəyə gəlmişdi və Azərbaycan hökumətinə tabe olmalı idi. Brest sülhü ilə Azərbaycanı Rusyanın bir hissəsi kimi qəbul etmiş Osmanlı dövləti buraya başqa cür gələ də bilməzdi. Əks təqdirdə Brest sülhünü pozmuş olurdu. Sovet Rusiyası onsuz da Türkiyənin bu müdaxiləsinə etiraz edirdi. Eyni zamanda, Almaniya da Türkiyənin Azərbaycan siyasetini dəstəkləmirdi. Əslində Azərbaycan nümayəndələrinin Batum müqaviləsinə istinadən hərbi yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmələri sadəcə hüquqi prosedurları tamamlamaq məqsədi daşıyırdı və bu, Osmanlı hakim dairələri tərəfindən türk qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsinin beynəlxalq aləm qarşısında «iışgal» faktı kimi dəyərləndirilməməsi üçün atılmış bir addım idi. Digər tərəfdən Batum müqaviləsi hələ ratifikasiya edilməmişdi. Osmanlı dövləti bu müqaviləni sonadək ratifikasiya etmədi. İstanbul hökuməti Azərbaycanın ilhaqını Bakının tutulmasından sonra həyata keçirəcəkdi. Lakin 1918-ci ilin sentyabrında Dünya müharibəsində üstünlüğün tam olaraq Antantanın tərəfinə keçməsi Osmanlı hakim dairələrinin planları qarşısına sədd çəkdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 894, siy. 1, iş 25, v. 142.
2. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 144, v. 9, 10.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 30-33.
4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 48.

5. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 12.
6. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 5.
7. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138, v. 3-5.
8. ARPİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 46-49.
9. ARPİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 47a, 17, 17a, 37a.
10. ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-10.
11. ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-48.
12. ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.
13. ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 4-17, 4-18, 4-19.
14. ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-8.
15. ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27.
16. ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28.
17. ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-12, 1-13.
18. ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-17.
19. BOA, DH. EUM. KLH, D. 1, G. 22, v. 1-2.
20. BOA, DH. EUM, 2. Şb., D. 5, G. 41, v. 1-4.
21. BOA, HR. HMQ. İŞO, D. 107, G. 7.
22. BOA, HR. HMQ. İŞO, D. 124, G. 13, v. 17.
23. BOA, HR. SYS, D. 2448, G. 23.
24. BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 8.
25. BOA, HR. SYS, D. 2305, G. 20.
26. BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-89.
27. BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 1.
28. BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 5, v. 3, 114-115.
29. BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 55.
30. BOA, HR. SYS, D. 2876, G. 3-3.
31. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökümətinin qanun və binagüzarlıq məcmuəsi. 1919, № 1.
32. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Məsul red: A.Ə.Paşayev. Bakı, Adiloğlu, 2006.
33. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, Типография правительства Грузинской Республики, 1919.
34. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V c., Bakı, Elm, 2001.
35. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992.
36. Hətəmov R. Almaniyannın Şərqi siyasetində yeni meyllər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, I məqalə, 1998, № 4, s. 58-66.
37. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992.
38. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərnəşr, 2011.
39. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyaseti (1914-1918-ci illər). 3 hissə, I hissə (1914-cü il avqust – 1917-ci il oktyabr). Bakı, Qanun, 2000.
40. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990.
41. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, Azərbaycan, 1997.
42. Arslan A. I Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahilkelek (1914-1921) // Kafkas Araştırmaları, № 3. İstanbul, 1997, s. 93-115.
43. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa. C. III. 1914-1922. İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985.
44. «Azerbaycan Maddesi» // İslam Ansiklopedisi. C. II. İstanbul, Maarif Matbaası, 1942.
45. Bal H. Kuzey Kafkasya'nın İstiklalı ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1917-1918) // Kafkas Araştırmaları, № 3. İstanbul, 1997, s. 29-91.
46. Bayır Y.H. Türk İnkılabi Tarihi. C. III. 1914-1918 Genel Savaşı. K. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
47. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas Cəbhesi. 3. Ordu Harekatı. C. II. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993.
48. Çağlayan K.T. «I Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşanın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere» // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. XIV, № 41, Ankara, Temmuz 1998, s. 513-520.
49. Çolak M. Alman Imperatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçivesinde Kafkasya Politikası (1914-1918). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
50. Halil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş. Hazırlayan: Taylan Sorgun. İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.
51. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
52. Memmetzade M.B. Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalar // Azerbaycan Yurt Bilgisi, Temmuz-Ağustos 1934, № 31-32, s. 261-264.
53. Pomiankowski J. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. «1914-1918. I Dünya Savaşı». Çeviren: Kamal Turan. İstanbul, Kayihan Yayınları, 1990.

54. Sabis A.İ. Birinci Dünya Harbi. Harp Hatıralarım. C. I-IV. İstanbul, Nehir Yayıncıları, 1990; 1991.
55. Swietochowski T. Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.
56. Tuğçe H. Bir Neslin Dramı. İstanbul, Çağdaş Yayıncıları, 1975.
57. Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Yazan: Tevfik Bıyıklıoğlu. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1962.
58. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayıncıları, 1996.
59. Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917. Teil I. Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975.
60. Jaschke G. Der Turanismus der Jungturken. Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege. Die Welt des Islams, Band 23, Heft 1/2. Leipzig, 1941, pp. 1-54.

Vasif Gafarov
PhD on history

AZERBAIJAN POLICY OF OTTOMAN EMPIRE IN THE YEARS OF WORLD WAR I

Summary

The article deal with Azerbaijan policy of Ottoman Empire during World War I. In the research paper Azerbaijan policy of the Ottoman Empire during the First World War, and the final results of the changes in this policy are highlighted, and the broad interpreted on the basis of the archival materials.

Васиф Гафаров
Доктор философии по истории

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Статья посвящена Азербайджанской политике Османской империи в годы Первой мировой войны. Политика Османской империи по отношению Азербайджана в указанный период, все изменения в направлениях этой политики и заключительные выводы описаны и обширно исследованы на основе первоисточников-редких архивных материалов.

Cəbi Bəhramov

T.ü.f.d. AMEA Tarix İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE BAKI NEFTİ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN HƏRBİ SİYASİ PLANLARINDA

Açar sözlər: Neft, Bakı

Ключевые слова: Нефть, Баку

Keywords: Oil, Baku

Məlumdur ki, I Dünya müharibəsinin başlanmasıının əsas səbəblərindən biri də dünyanın yenidən bölüşdürülməsi planlarında neftin həllədici yer tutması idi. İki hərbə-siyasi qruplaşmanın hazırladığı bu planlarda həmin dövrdə neftlə zəngin İraq (Mosul), İran və Azərbaycan torpaqlarının işğalı ən başlıca məqsəd idi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki hərbə-siyasi bloka daxil olan ölkələrin neft şirkətləri Azərbaycan neft sənayesində təmsil olunmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, 1914-cü ildə Bakı neft mədənlərində hasil edilmiş neftin ümumi həcmi 8 milyon ton olmuşdu (1, 126). I Dünya müharibəsinin əvvəlində (1914-cü il) Azərbaycan neft sənayesində 4 iri xarici şirkət - "Branobel", ingilis-holland transmilli tresti "Royal-Dutch/Shell", rus baş neft korporasiyası "Oyl" (İri rus və xarici banklar tərəfindən 1912-ci ildə yaradılmış və 20-yə qədər şirkəti, o cümlədən, "Moskva-Qafqaz ticarət cəmiyyəti", "Xəzər ortaqlığı", "Rus neft sənayesi cəmiyyəti", "Abşeron neft sənayesi cəmiyyəti" və sairəni özündə birləşdirmişdi) və "Neft maliyyə-neft yoldaşlığı (ortaqlığı)" (Əsası 1883-cü ildə Sankt-Peterburqda P.İ.Qubonin tərəfindən qoyulmuşdu) mövcud idi. Bakıda isə "Bakı Neft cəmiyyəti" ("Neft", "Balaxanı-Zabrat Neft cəmiyyəti" və digər şirkətləri özündə birləşdirirdi) üstünlük təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda neft sənayesinə qoyulan xarici kapitalın 37 faizi Böyük Britaniya kapitalına məxsus idi (2,127).

1917-ci ildə Bakı neft sənaye işinə qoyulmuş xarici valyutanın ümumi məbləği 111 milyon rubl təşkil edirdi. 1917-ci ildə Rusiyada neftçixarmanın 60 faizi və neft məhsulları satışının 75 faizi xarici şirkətlərin əlində cəmlənmişdi (3, 358).

Lakin I Dünya müharibəsinin başlanması Rusyanın (o cümlədən Bakının) neft inhisarçıları ilə Avropanın və ABŞ-in neft inhisarçıları arasında əvvəller mövcud olan əlaqələrdə gərginliyə və sonradan bu əlaqələrin kəsilməsinə gətirib çıxardı ki, bu da Rusyanın neft sənayesində yenidən qruplaşmaya səbəb oldu.

I Dünya müharibəsinin başlanması və Rusyanın bu müharibəyə qatılması neft sənayesinə də öz təsirini göstərdi. Bir tərəfdən neftə və neft məhsullarına olan tələbat artdı, digər tərəfdən isə onların ixracı xeyli məhdudlaşdı. 1914-cü ilin qışında Xəzərin şimalında gəmilər üçün naviqasiyanın bağlanması ərəfəsində Bakı neft rayonunda 101,9 milyon pud (1669 min ton) neft (bundan 37 milyon pud xam neft) və neft məhsulları yığılıb qalmışdı. 1917-ci ildə burada yığılıb qalmış xam neftin həcmi artaraq artıq 43,4 milyon puda çatmışdı (4,358).

1915-ci ilin payızında Rusiyada neft böhranı hədsiz dərəcəyə çatdı və daxili bazarda neftin və neft məhsullarının qiyməti kəskin surətdə artdı. Qiymətləri tənzimləmək istiqamətində hökumətin həyata keçirmək istədiyi bütün tədbirlər neft inhisarçıları tərəfindən ciddi müqavimətlə rastlaşırıldı. 1914-1917-ci illər ərzində olan neft böhranının əsas səbəblərindən biri müharibə şəraitində nəqliyyatın işinin pozulması ilə əlaqədar neft və neft məhsullarının daşınmasında yaranmış ciddi çətinliklər idi. "Горнозаводское дело" (Dağ-mədən işi) məcmuəsinin 1917-ci ildə nəşr olunan nömrələrindən birində gedən məqalədə deyilirdi: "Azərbaycandan neft çıxarılması təkcə onun hasilatı hesabına deyil, həm də böyük ehtiyatlar bahasına başa gəlirdi. Bakı neft rayonunda bütün neft məhsullarının ehtiyatı 1915-ci ildə 90,1 milyon pud, 1916-cı ildə 86,8 milyon pud, 1917-ci ildə 81 milyon pud təşkil edirdi" (5, 359).

Beləliklə, müharibəyə qoşulmuş dövlətlər arasında ən etibarlı, ən zəngin neft yataqlarına malik olan Rusiya da “neft böhranı” yaşadı və bu da hakim dairələr üçün yaxınlaşmaqdə olan Romanovlar rejiminin devrilməsinin ilk əlamətləri idi.

Bu illerdə Rusiyada qaz istehsalı da gah artır, gah da azalır. Ümumiyyətlə, Rusiyada qaz istehsalı ABŞ-dan yüz dəfələrlə geri qalır. Belə ki, əgər 1916-cı ildə Rusiyada istehsal olunan qazın həcmi 111,3 milyon kub metr (ondan da 74 milyon kub metr Bakı rayonunun payına düşürdü) olmuşdusa, ABŞ-da bu rəqəm 15 milyard kub metr təşkil etmişdi.

Bu dövrdə Xəzər bölgəsi, xüsusən burada çox mühüm hərbi-strateji mövqedəyerləşən Azərbaycan, dünyanın aparıcı dövlətlərinin başlıca rəqabət hədəfinə çevrilmişdi. Bütün Avroasiya məkanında mühüm coğrafi-siyasi düyun nöqtəsi olan Xəzər bölgəsi hərbi-siyasi hadisələrə və dünya iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərirdi. Hələ I Dünya müharibəsi başlamazdan çox əvvəl “neft Napoleonu” adlandırılmış H.Deterding çox uzaqgörənliliklə demişdi ki, "... ordu, donanma, bütün qızıl və dünyanın cəmi xalqları neft sahiblərinin qarşısında acizdirlər. Bu qiymətli qara mayesiz avtomobilər və motosikllər, gəmilər, tanklar və təyyarələr kimə lazımdır?".

Britaniya hərbi nümayəndəliyinin Hindistan, Əfqanistan və Xəzər dənizinin şərq əyalətləri üzrə rəhbəri Vilfrid Malleson 1918-1919-cu illerdə baş verənləri təhlil edərək yazırıdı ki, Almaniya “təchizat cəhətdən əldən düşmüşdü... Ruminiya neft mədənlərinin dağılması onu bu sonuncu xammal mənbəyindən də məhrum etmişdi... Bakıda və Xəzər hövzəsinin digər yerlərində tükənməz neft ehtiyatları tapılıbdır... Almaniya öz baxışlarını yalnız Şərqiçə virib ki, öz ehtiyatlarını bərpa etsin”. Lakin alman ordusu qərb cəbhəsində batıb qalmışdı ki, bu da Berlinə bu bölgədə olan çox vacib neft maraqlarını həyata keçirməyə imkan vermirdi.

Beləliklə, böyük dövlətlərin bütün bu siyasi-coğrafi məqsədlərinin həyata keçirilməsinin açarı Qafqazın və Xəzər hövzəsinin ən böyük sənaye və neft mərkəzi olan, o dövrdə Rusyanın 75 faiz, dünyanın isə 15 faiz neftini verən Azərbaycan neft sənayesində idi. 1916-cı ildə Bakıda neft şirkətlərinin sayı 104-ə çatdı.

Romanovlar sülaləsinin devrilməsi və müvəqqəti hökumətin yaranması ilə nəticələnən 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Bakıda ictimai-siyasi hadisələr xeyli gərginləşdi. Bolşeviklər 1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda silahlı üsyən və hərbi çəvriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Bakıda fəaliyyət göstərən bolşevik - daşnak gürühu 1917-ci ilin noyabrında şəhərdə Bakı Sovetini yaratdırılar və Sovet Rusiyası ilə həmrəy olduqlarını bəyan etdilər. Xəzərin ən böyük limanının – Bakının bolşevik-daşnak birləşmələrinin əlinə keçməsi, bütün regionda nəzarətin ələ keçirilməsinə geniş imkanlar açırdı.

1917-ci il oktyabrın 26-da Rusiyada dövlət çəvrilişi edərək hakimiyyəti ələ keçirən V.I.Lenin həmin il dekabrın 16-da “Daşnak sutyun” partiyasının Bakı komitəsinin üzvü S.Q.Şaumyanı Qafqazın fövqəladə və səlahiyyətli Komissarı təyin etmiş və ona neft şəhərini əldə saxlamaq üçün əvvəlcə 500 min rubl, 1918-ci ilin yanvarında isə 30,8 milyon rubl pul, habelə 5 min tūfəng, 2 aeroplan və iki zirehli avtomobil ayırmışdı. Göstərilən bu yardım nəticəsində təkcə neft şəhəri olan Bakıda bolşevik-daşnak qüvvələri azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayəti törətdilər və 30 min azərbaycanlı məhv etdilər.

Lakin 1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda Rusyanın mövqeyinin zəifləməsi zəminində, bir-birinə qarşı duran və öz uzaqgörən siyasi-coğrafi maraqlarını güdən hərbi-siyasi bloklar Bakıda və Xəzərdə möhkəmlənmək üçün öz səylərini xeyli artırdılar.

1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin son dərəcə mürəkkəb olmasına baxmayaraq, müharibə “səhnəsi”nin hər iki tərəfini təmsil edən dövlətlər – Antanta və “Dördlər İttifaqına” daxil olan ölkələr sanki vahid bir komandanlığın əmrinə əsasən Bakı neftinə sahib çıxmaga tələsdilər. Ladwell Denni yazırıdı: “Çar rejimi süqut etdikdən və Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında məcburi sülh imzalanandan sonra müttəfiqlər və Mərkəz dövlətləri Qafqazın zəngin mədənlərinə doğru can atdır. (Denni L. Borba za neftyanyunu monopoliyu, M-L, 1934). Əlbəttə, bunun müəyyən səbəbləri var idi. Birincisi, Bakı neftinin

hasilatında, emalında və neft məhsullarının dünya bazarına ixracında qərb ölkələrinə məxsus kapitalın xüsusi çəkisi çox böyük idi. Digər tərəfdən, Bakı neft rayonunda neftin çıxarılması, emalı və nəqli üçün bütün labüb infrastruktur mövcud idi. Üçüncüsü, bu neft rayonu Avropa bazarlarına yaxın idi və Bakı-Batum kerosin boru kəməri və Qara dəniz sahillərinədək uzanan Güney Qafqaz dəmiryolu neft və neft məhsullarının bu bazarlara maneəsiz ixracını təmin edirdi.

Müharibənin getdiyi dövrdə, Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər, 1918-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Brest sülh müqaviləsini imzalamış almanlar və 1918-ci ilin yayında İranın Ənzəli limanını zəbt etmiş və bolşevik-daşnak hakimiyyətinin Bakıda devrilməsi təqdirdində öz hərbi desantını buraya çıxarmağa çalışan britaniyalıların istəyi Bakı neft mədənlərinə yol tapmaq idi.

Osmanlı Türkiyəsi bu müharibədə almanlarla əməkdaşlıq etdiyi üçün britaniyalıların Bakıya buraxılmasını istəmirdi. Lakin Almanyanın Sovet Rusiyası ilə 1918-ci il martın 3-də imzalandığı Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən bolşeviklər Bakı neftinin dörddə bir hissəsinin Almaniyaya verilməsi haqqında öhdəlik götürmüştərlər. Sovet Rusiyasının Berlinin neft maraqlarını gözlənilmədən qəbul etməsinin əsas səbəbi də elə burada gizlənir. Lakin Cənubi Qafqaz ölkələrinin müstəqillik elan etməsindən (26-28 may 1918-ci il) Batum sazişinin imzalandığı dövrədək ötən müddətdə baş verən hadisələr, bolşeviklərin almanları Bakının “qara qızıl”ına qismən yaxın buraxmaq fikrini əvvəlcədən nəzərdə tutduğunu təsdiq edir. Belə ki, 28 may 1918-ci ildə İ.Stalin Bakıya Milli İşlər üzrə komissara göndərdiyi teleqramında göstərirdi ki, “XTŞ (Xalq Təsərrüfatı Şurası) neft sənayesinin milliləşdirilməsini təsdiq edib. Əsas təlimatı Ter-Qabrielyan (Baş neft komitəsinin üzvü, Fövqəladə Komissiyasının sədri Saak Ter-Qabrielyan-C.B.) özü ilə gətirir.

Sonralar, 1918-ci ilin iyununda Bakıda və Xəzərin şimalında yaranmış hərbi-siyasi vəziyyətə münasibətini bildirən E.Lüdendorf da öz təəssüfunu heç cür gizlədə bilmirdi. O yazdı: “İyunda bolşeviklər həm aşağı Volqada, həm Xəzər dənizində hələ də hökmənlər edirdilər. Bu, böyük Rusyanın neftlə təchiz edilməsi məsələsində Sovet hökuməti üçün böyük əhəmiyyətə malik idi” (8, 200).

Həmin il mayın 19-da Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin yaratdığı Baş Neft Komitəsi bolşeviklərin Bakı neftindən əl çəkmək niyyətində olmadıqlarının bariz nümunəsi idi. Neft sənayesinin şəxsi mülkiyyətdən alınıb dövlət mülkiyyətinə verilməsi ilə bağlı bütün tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi vəzifəsi Baş Neft Komitəsinə həvalə edilmişdi. İqtisadi blokada və kəskin yanacaq böhranı ilə üzləşən Rusiya üçün Bakı nefti hava-su kimi lazım idi.

Bakıda isə sovet hakimiyyəti elan etmiş Sovet Rusiyasının canışını Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin 2 aprel 1918-ci il tarixli “Azərbaycan neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında” və 5 aprel 1918-ci il tarixli “Xəzər Ticarət Donanmasının milliləşdirilməsi” dekretləri ilə 1918-ci ilin iyunun 1-də neft sənayesi və Xəzər ticarət donanması “milliləşdirmə” adı altında sahibkarlardan müsadirə edilmişdi.

Lakin 1918-ci ilin iyununda bolşevik-daşnak hakimiyyətinin məhv olacağını görən Sovet Rusiyasının başçısı V.İ.Lenin Bakı Sovetinə vurduğu teleqramda yazdı: “Əgər hücum baş tutarsa, mümkün dürüm Siz Terə (yəni yuxarıda adı çəkilən S.Ter-Qabrielyana-C.B.) xəbər verəsiniz ki, o, Bakını tam yandırmaq üçün tədbirlər görsün və bu barədə Bakıda mətbuatda elan versin?” (9, d.6212, 6192,27142).

Sonralar bolşeviklərin başçısının bu göstərişi ilə əlaqədar professor E.Rozin yazdı: “Yalnız təsəvvür etmək olar ki, V.Leninin bu göstərişi yerinə yetirilsə idi, neft layları üzərində duran şəhərin yandırılması yerli əhali üçün hansı bədbəxtliklərə gətirib çıxara bilərdi. Bakını və neft mədənlərini yandırmaq əmrini isə yalnız və yalnız insanlıq hissiyatını itirmiş cinayətkar verə bilərdi.”

1918-ci il iyunun 4-də Batum müqaviləsi imzalandıqdan sonra onun 4-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin müraciətinə əsasən Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycana hərbi yardım göstərmək haqqında qərar qəbul etdi. Çünkü bu zaman Azərbaycan

Xalq Cumhuriyyəti dövləti qarşısında duran ən mühüm vəzifə Bakının bolşevik-daşnak ünsürlərindən azad edilməsi idi. Vəziyyətin ciddiliyi V.Lenini Bakı nefti üçün almanlara XKŞ-nin zəmanət verilməsini sürətləndirməyə vadar etdi. 1918-ci il iyulun 7-də o, İ.Stalinə vurduğu telegramda bildirirdi: “Bakıya gəldikdə siz mütəmadi olaraq Şəumyanla əlaqədə olun. Və Şəumyan bilsin ki, ... almanlar türklərin Bakıya hücumunun qarşısını almağa razılıq veriblər, əgər biz onlara neftin bir hissəsini verməyə zəmanət veririksə. Əlbəttə ki, biz razılaşacağıq” (10,201).

İ.Stalin V.Leninin bu tapşırığını tez yerinə yetirir. S.Şəumyana olan məktubunda vurgulayır ki, “...almanlar Bakını bize saxlamağa söz verməklə, əvəzində onlara bir hissə neft ayırmayı xahiş edirlər. Biz bu xahiş, əlbəttə ki, yerinə yetirəcəyik”. Bu danişqıları sovet tarixçisi Georgi Papuanın Tiflisdə olan alman konsulu Fridrix fon Şulenberqin sözlərinə istinadən yazdıqları da təsdiqləyir: “Əgər biz bolşeviklərlə xoşluqla razılaşsaq, Bakının neft mənbələri və oradakı ehtiyatlar bütövlükdə bizim əlimizə keçər”. Lakin Türkiyənin Almanıyanın tələbi ilə hərəkət edəcəyi bir o qədər də inandırıcı görünmürdü. Belə ki, Türkiyə Almanıyanın atacağı addıma məhəl qoymadan Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətini gündən-günə genişləndirirdi və onun silahlı qüvvələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Bakıya doğru hərəkətə davam edirdi.

Burada bir məqamı xüsusilə vurgulamaq lazımdır ki, Sovet Rusiya hökumətinin rəhbərlərinin Bakıya, S.Şəumyana ünvanlandırdığı bu telegramlar “Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında akt”ın qəbul edilməsindən sonra göndərilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda gedən bu siyasi proseslərlə yanaşı, onun hüdudlarından kənardə başqa siyasi proseslər gedirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nefti, Bakı, 2010, s.126.
2. Yenə orada, səh.127.
3. Лейла Мурадвердиева. Бакинская нефть – уроки истории. Баку. 2006, стр.358.
4. Yenə orada, səh.358.
5. Yenə orada, səh.359.
6. Yenə orada, səh.274.
7. Л.Денни. Борьба за нефтяную монополию. М.-Л., 1934.
8. История Азербайджана Баку. 1954. т.1, стр.200.
9. РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.6112, д.6192, д.27142.
10. История Азербайджана Баку. 1954. стр.201.

Джаби Бахрамов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории Первой Мировой войны, в которой великие державы боролись за новый передел мира. Овладение Бакинской нефтью занимало особое место в их военно-политических планах.

Cabi Bahramov

SUMMARY

The article is devoted to the history of the First World War, in which the great powers fought for re-division of the world. Mastering the Baku oil occupied a special place in their military-political plans.

Abdullah İLGАЗИ

Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya.

I DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN VE DAĞISTAN HAREKÂTİ'NIN STRATEJİK ÖNEMİ

1871 yılında Almanya'nın Fransa'yı yenerek Avrupa'da büyük bir devlet kurmaya çalışması dengeleri değiştirdi. Alman Başbakanı Bismarck, bu büyümeyenin devam etmesini bir taraftan sağlanacak bir barış ortamına bağlarken diğer taraftan da Fransa'nın yalnız bırakılmasını öngöryordu. Bu politikasının bir gereği olarak 1882'de Avusturya ile bir savunma antlaşması imzaladı. 1887'de İtalya ve Avusturya ile üçlü antlaşmalar imzalayarak usta bir politikacı olduğunu tescil etti. Diğer taraftan da Fransa'nın Rusya'ya yakınlaşmasını önlemeye çalışıyordu. Hatta Rusya ile 1887 de imzaladığı ikili bir antlaşmayla da bu yakınlaşmayı önlemeye çabalarını sürdürdü.

Bismarck'in bu başarılı politikaları ülke içinde rahatsızlıklara ve kıskançlıklara neden oldu. Bismarck'ın güçlenmesinden rahatsız olan İmparator II. Wilhelm, onu istifaya zorladı. Yerine Caprivi başbakan oldu. Yeni başbakan Rusya ile yapılan antlaşmayı yenilemedi. Bunun sonucunda Rusya ile Fransa arasında beklenen yakınlaşma gerçekleşti. Diğer taraftan Almanya'nın bir takım askeri faaliyetlerini kendi sömürge yolları için tehlike olarak gören İngiltere de bu yakınlaşmaya ilgi duymaya başladı. Dolayısıyla üç devletin bir araya gelmesi İtilaf Devletleri olarak anılan cepheyi oluşturdu.

Bu gelişmelerin yanı sıra, Almanya, Avusturya ve Macaristan ile İtalya oluşan itilaf cephesine karşı bir araya gelerek İttifak Devletleri cephesini kurdu. Her iki cephede yer alan devletler, bir taraftan güvenliklerini korumak diğer taraftan da bekentilerine sahip olmak niyetinde bulunuyorlardı. 1914 yılına gelindiğinde ise bu devletlerin tamamı savaşa hazırıldı. Uzun süren silahlanma yarışı sonucunda gelişmiş silahlar da elde etmeyi başarabilen bu ülkeler, büyük bir gerginlik içinde beklemektedirler.

1. Savaşın Başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Savaşa Dâhil Olması

Adeta savaşa başlatmak için bir kılçım bekleyen bu devletler, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Veliahdi Franz Ferdinand ve eşi Saraybosna'da bir Sırplı tarafından suikast düzenlenmesi ile bu fırsatı yakalamış oldular¹. Dünya haritasını büyük ölçüde değiştirecek olan I. Dünya Savaşı, 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilanı resmen başlamış oldu. Akabinde Almanya, Fransa ve Rusya'nın katılımıyla savaş, bütün yıkıcı etkisiyle büyük bir alana yayıldı².

19. Yüzyılda zayıflamış gücüne rağmen geniş bir coğrafyanın yönetimini elinde tutan Osmanlı Devleti'nin savaş karşısında nasıl bir tutum takınacağı merak konusuydu. Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında artan etkinliği nedeniyle, olası bir savaşta iki ülkenin birlikte hareket etmeleri bekleniyordu. Ancak bu bekleninin aksine Osmanlı Devleti ile Almanya'nın aynı blokta yer alması kolay olmadı. Bu birliktelik, İtilaf bloğunu oluşturan devletler tarafından ittifaka kabul edilmemesi üzerine zoraki gerçekleşti. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin savaş öncesinde İngiltere, Fransa ve Rusya ile gerçekleştirmeye çalıştığı ittifak girişimleri birer birer reddedildi. Bunun en belirgin nedeni de savaşın neticesinde paylaşılması planlanan coğrafyanın büyük bir kısmının Osmanlı toprakları olmasıydı. Diğer taraftan Almanlar, imzalanan 1 Ağustos 1914 tarihli ittifak antlaşmasını bir an önce hayatı geçirmeye çalıştı. Bu siyasi gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmesini mecburi hale getirdi³.

¹ Selam Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, ATAM Yay., Ankara 2002, s.11.

² *Atatürk İlkleri ve İnkılap Tarihi*, Ed. Abdullah İlgazi, Matsis Yay., İstanbul 2013, Dördüncü Baskı, s. 50-51.

³ Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi hakkında arşiv dokümanları üzerinden yapılan bazı çalışmalar Enver

Yavuz ve Midilli isimlerine çevrilen Alman zırhlılarının Ekim ayının son günlerinde Rus limanlarını bombardıman etmesi ve dönüste bazı Rus gemilerini batırarak, askerleri esir alması üzerine başlayan gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni kısa zaman içerisinde birden çok cephede ve aynı anda savaş durumuna soktu¹. Uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruyup korumayacağı konusunda bekleyişini sürdürden İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rus limanlarını bombardıman etmesini bir savaş ilanı kabul etti ve Osmanlı limanlarına saldırımıya başladı. Bu son gelişmeler, Osmanlı Devleti için uzun ve yıkıcı sürecin başlaması anlamına geliyordu².

Savaşın başlamasıyla birlikte, uzun zamandır Osmanlı topraklarına yönelik planlarını hayatı geçirmek için fırsat kollayan İngiltere ve Rusya için uygun bir ortam oluştı. Savaş artık kaçınılmazdı. İngiltere daha savaş arifesinde Boğazları abluka altına almıştı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda ise Boğazların bir saldırıyla uğraması kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti savaşa girdikten kısa bir süre sonra Çanakkale Boğazına yönelik askeri harekât başlatıldı. İngilizlerle mücadele noktası yalnızca Boğazlar olmayacaktı. Mücadele, İngiliz hâkimiyeti açısından çok önemli bir nokta olan Hindistan ve diğer sömürge'lere giden su yollarında devam edecekti. Bu mücadelenin bir parçası olarak Sina Cephesi üzerinden Mısır'daki İngiliz varlığı tehdit edilmek istendi. Bu planın gerçekleştirilmesi için Cemal Paşa IV. Ordu Kumandanı olarak bölgede görevlendirildi³.

Diğer taraftan Kafkas sınırında Ruslarla mücadeleye girilmesi de kaçınılmazdı. Bu yüzden daha önceden Kafkasya'ya Teşkilat-1 Mahsusa aracılığıyla gönderilen görevliler, bölgede istihbarat çalışmaları yaparak ve bölgedeki çeşitli unsurlarla işbirliği imkânlarınıaramışlardı⁴. 19. Yüzyılın ikinci yarısında itibaren Osmanlı Devleti'ni büyük sıkıntılarla soka Erməni komitelerinin en önemli destekçisi olan Rusya bölgeyi yeniden dizayn etmeye çalışıyordu⁵. Rusya'dan büyük destek gören Ermeniler, çeşitli karışıklıklara neden olduktan sonra başta Rusya olmak üzere bölge ülkelerine sığınıyorlardı⁶. Bütün bunlara rağmen Sarıkamış sınırdındaki ilk saldırısı Osmanlı'dan değil Rusya'dan geldi. Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus Savaşı, 1 Kasım 1914 tarihinde Rus ordusunun Osmanlı sınırını geçerek başladığı saldırıyla başladı. Rusya'nın Osmanlı ordusunun Rus limanlarını bombardıman etmesine bir misilleme olarak başlattığı bu ilk harekâta Sarıkamış düştü. Rusya'nın Sarıkamış'ı ele geçirdikten sonra daha ileri gitmemesini bir zaaf olarak değerlendiren Enver Paşa, karşı saldırıyla geçmeyi daha doğru bir strateji olarak değerlendirdi. Rusları bir kuşatma hareketiyle saf dışı etmeyi düşünen Enver Paşa'nın bu stratejisini Alman askeri heyeti de destekledi. Zira Rusların burada kuvvetli bir ordu bulundurması Lehistan cephesindeki Alman kuvvetlerinin yükünü hafifletecekti. Enver Paşa'nın bu taarruzla ulaşmak istediği hedef ise Almanların beklenelerinin çok ötesindeydi. İlk hedef Aras vadisindeki Rus kuvvetlerini imha etmek gibi görünse de asıl hedef Kafkas halklarının Türkler lehine bir isyan başlatmasına ön ayak olmak ve böylece Kafkasya, İran ve Türkistan'ın kolayca ele geçirilmesini sağlamaktı⁷.

Paşa ve ekibinin savaş dışı kalmak için son ana kadar gayret sarf ettiklerini göstermektedir: Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Giriş Süreci", Erdem, C: 11, S: 31, Mayıs 1999, ss. 139-153.

¹ Bkz. Songül Alsan, *Sarkamış Kuşatma Harekati ve Şehitlikleri*, ATAM Yay., Ankara 2014.

² Bu kaçınılmaz kararın alınması hakkında bkz: Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar*, TTK Yay., Ankara 1987. Ayrıca genel bir değerlendirme için bkz: Cezmi Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C. 13, s. 339-360.

³ Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yay.Haz. Alpay Kabacalı) İş Bankası Yay., Ankara 2006.

⁴ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, Vo: 47, Temmuz 2000, s.367-392. Ayrıca bkz: Sadık Sarışaman, "Trabzon Mintikası Teşkilat-1 Mahsusa Heyet-i İdarisinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 1999, s.495-533, Ankara 2002.

⁵ Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul 2001, s. 77-106

⁶ Cezmi Eraslan, Sasun Isyancı Sonrasında Karşılaşılan Sosyal Problemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s. 67-94.

⁷ Tuncay Öğün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâti ve Sonuçları", *Türkler*, C. 13, s. 398-408.

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde başlattığı seferberlikle başlayan askeri gelişmeler, Başkomutanlık Vekâlet'inden 6 Eylül'de verilen, 'III. Ordu'nun Erzurum'da toplanması ve Kafkasya'ya taarruz edecek şekilde hazırlanması' şeklindeki emirle daha da hızlanmıştı. Başkomutan Enver Paşa'nın 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan yola çıkip, oradan cepheye gelmesi ve muhtemel harekâta yönelik teftişlerde bulunması taarruz için en somut adım olarak değerlendirildi¹.

Ancak gelişmeler Enver Paşa'nın hesapladığı gibi gerçekleşmedi. Zira 22 Aralık 1914'te başlayan muharebeler, 14 Ocak 1915 tarihinde 3. Ordu birliklerinin soğuk, hastalık ve ekipman yetersizliği gibi nedenlerle önemli bir kısmının yok olmasıyla sonuçlandı. Her vaziyette dramatik bir bozgun yaşayan Osmanlı ordusunun bu durumu, bölgede Rus Kafkas ordusunun üstünlüğünü artırmamasına yol açtı.

Rusya'da 12 Mart 1917'de meydana gelen ihtilalin ardından Çarlık yönetiminin devrilmesi ve Rusya'nın içine düştüğü siyasi ve sosyal çalkantılar, orduda da etkisini göstermeye başladı. Dolayısıyla, 7 Kasım 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilali olayların yönünü değiştirdi. Rusya savaşa daha fazla devam edemeyeceğini anlayınca, 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk şehrinde Almanya ve Osmanlı Devleti ile mütareke imzaladı. Ayrıca 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi akdedildi².

Rus ordularının bölgeden çekilmeye başlamasıyla bu bölgeler Ermeni çetelerinin faaliyet sahisi haline gelmeye başladı. Rus işgal bölgelerindeki Türk nüfusa karşı büyük ve kanlı bir imha çabasına girişen Ermeni çetelerinin hareketleri can ve mal güvenliğini ortadan kaldırılmıştı. Bolşevik devriminin meydana getirdiği yönetim boşluğunun Kafkaslarda hissedilmesi üzerine Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ileri gelenleri, 11 Kasım 1917'de Tiflis'te bir araya gelerek Maverayı Kafkasya'nın durumunu görüşmeye başladılar. Bu toplantıda Transkafkas Hükümeti'nin kurulması kabul edildi³.

2. Azerbaycan ve Dağıstan Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile sınırı olmadığı için bu ülkeyle doğrudan ilişki kurulamıyordu. Ayrıca Bolşeviklerin denetiminde bulunan Bakü, Ermenilerin ve Rusların denetiminde bulunuyordu. Buradaki bağımsızlık talepleri ve bu yönde yapılan hareketler büyük bir baskı altında tutuluyordu. Azerbaycan'dan gelen yardım talepleri karşısında Osmanlı Devleti, bölgeye bir sefer yapmayı planlıyor, fakat Gürcistan ve Ermenistan üzerinden yapılacak bir askeri harekâtin kolay olmayacağı da iyi biliniyordu. Bu nedenle çeşitli alternatifler gündeme geldi. Askeri çevrelerce önerilen en akılçıl yol ise Ermeni ve Gürcistan'ın kuzeyinden dolaşarak yani İran üzerinde bu harekâti gerçekleştirmekti⁴.

I. Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı Devleti'nin elde etmiş olduğu başarılar, gözlerin Osmanlı'ya çevrilmesine neden olmuştu. Ermeniler Ruslardan istediklerini alamayınca Batılı devletlere yöneldiler. Buna karşılık Gürcüler, Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri ise Osmanlı Devleti'ne yönelik hedeflerine ulaşabilmek için yardım talebinde bulundular.

Osmanlı Devleti'nin her türlü zorluklara rağmen Azerbaycan'a askere göndermek istemesinin bir diğer nedeni de burada teşekkilatlanmış olan Difai Teşkilatı⁵ Başkanı Aslan Bey ile yapılan bir anlaşma idi. Erzurum'da yapılan gizli bir görüşmede, Enver Paşa ile Aslan Bey

¹ Songül Alsan, a.g.e., s.44-45'den naklen bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III-I, s.361; Necdet Öklem, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış*, s. 60; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.32-33.

² Mütareke ile ilgili olarak bkz. Selam Yel, a.g.e., s.34-35; Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi*, I, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikati*, Ankara 1962, s.14.

³ Nâşır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", *Türkler*, C. 13, s. 409-433.

⁴ Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", OAKA, C.3, S.6, s.144..

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III-IV, TTK Yay., Ankara 1991. S.273.

arasında varılan anlaşmaya göre Türk-İran sınırındaki bir askeri birlik Rusları oyalayacaktı¹. Diğer taraftan da Difai Teşkilatı Azerbaycan ve Dağıstan'da ayaklanmaları başlatacaktı. Bu plana göre arkadan sıkıştırılan Ruslar bölgeden çekilmek zorunda kalacaktı.

Bölgemin ekonomik değeri de Batılı devletlerarasında rekabete sahne oldu ve bu devletler burada etkin olabilmenin yollarını aradılar. Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya da bu rekabetin içerisinde yer almaya çalıştı. Müttefikimiz olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yönelik politikalarını ve yardımlarının dolaylı yollarla engellemeye çalıştı. Bakü petrollerinin özellikle Müslüman işadamları tarafında işletilmesi ve elde edilen paranın sanayileşme faaliyetlerinde kullanılmasıyla birlikte bölgede gözle görülür bir değişim yaşanıyordu. Eğitimde, sanatta ve düşünce yapısında yaşanan değişimlerle Azerbaycan Türkleri Batı'nın aydınlanması felsefesini Bakü'ye taşıdı. Bütün bunlar Azerbaycan'ı bir cazibe merkezi haline getirdi ve burası hızla stratejik açıdan önem kazanmaya başladı.

Dağıstan Türkleri Şeyh Şamil'in önderliğinde başlattıkları mücadele zaman zaman başarılırlara sahne olsa da Rusların silah ve asker üstünlüğü karşısında nihai bir başarı elde edilemedi. Bir kısmı topraklarından sürülerek başka yerlere gönderildi. Dışarıdan da Rus kazakları bölgeye getirilerek yerleştirildi. Diğer bir tedbir olarak ta yerli halk bir daha özgürlük hareketlerine kalkışmasınlar diye silah altına alınmadı. Sistemli bir şekilde silahsızlandırılan Müslüman ve Türk kökenli kavimler Bolşevik Rus Kazaklarının tehdidi altında bulunuyorlardı.

Ekonominin açıdan büyük sıkıntılar yaşayan Dağıstan Türkleri aynı zamanda dinlerine bağlı bir toplum olarak biliniyor ve iyi yetişmiş, etkili din âlimlerine sahip bulunuyorlardı. Bu âlimler, aynı zamanda Dağıstan'ın özgürlüğü için yapılan çalışmalara da öncülük ediyorlardı. Durumun farkında olan Ruslar, bu dini birikimi ortadan kaldırmak için çeşitli yöntemlere başvurdu. Propaganda ve tehditlerle halkın dinden soğutmaya ve Bolşevikleştirmeye büyük bir çaba harcadılar.

Baskılardan bunalanan Dağıstan Türkleri bir heyetle Bakü'ye ve büyük zorluklarla Trabzon'a oradan da İstanbul'a gelerek yardım talebinde bulundular. Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a gelen bu heyet çok iyi karşılandı ve başında geniş yer aldı. Yardım talepleri kabul edilen Dağıstan Heyeti, 11 Mayıs'ta Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilanını tüm dünyaya duyurma kararına imza attı. Kurulan bu devleti, Osmanlı Devleti Rusya'nın karşı çıkmasına rağmen resmen tanıdı. Rusya bu yeni gelişmeyi diplomatik kanallarla protesto etti.

3. Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı

Fransız İhtilali'n de etkisiyle Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Balkan milletleri arasında yayılan milliyetçilik hareketleri Avrupalı büyük devletler tarafından desteklenince bağımsızlık hareketlerine dönüştürüldü. Kışkırtma hareketlerinde Rusya, öncü bir rol üstlenmişti. Devletin aldığı bütün tedbirlerin başarısız olması sonucunda Yunanlılar, Sırplar ve Bulgarlar bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Askeri ve siyasi başarısızlıklar bir yandan ülkeyi zor duruma sokarken, diğer taraftan da Türk milliyetçiliğini bir çözüm yolu olarak gündeme getirmiştir. Bu tartışmalar Rusların yönetimi altında bulunan coğrafyada da hızla gündeme gelmiş ve taraftar kazanmıştır. Rusya'nın Panislavizm politikalarını her fırsatta uygulamaya çalışması karşısında İttihat ve Terakki yönetimi de karşı tedbirler almaya başlamış ve bu alanda yapılan çalışmaları desteklemektedi. Bilhassa Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey Ağaoğlu Ahmet Bey'in fikirleri ve gayretleri Türkler arasında etkili oldu.

İttihat ve Terakki tarafından benimsenen bu anlayış, hükümetin de dış politikası haline geldi. Enver Paşa'nın 'dilde, fikirde ve işte birlik' anlamına gelen Turancılığı dış politika ilkesi olarak benimsesmesinde sonra bu hareket daha da önem kazanmaya başladı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bu hedeflerini uygulamak istedii, fakat Sarıkamış Harekâti'nın başarısızlığıyla sonuçlanması buna imkân vermedi. Bu idealinden bir türlü

¹ Reha Yılmaz, a.g.m., s.150. Ayrıca bkz. Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası, 1914-1918*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999,s.107.

vazgeçmek istemeyen Enver Paşa, 1917 yılından itibaren Rusya'da yaşanan gelişmeler üzerine yeniden harekete geçti¹.

Boğazlar yoluyla beklenen yardımı alamayan ve Almanlar karşısında da sıkışan Rusya, ülkede baş gösteren Bolşevik ayaklanmaların karşı zor duruma düştü. Otoritesi zayıflayan Çarlık rejimi büyük ölçüde sarsıldı. Bolşeviklerin bazı bölgelerde yönetimi ele alması ve merkezi yönetimine baskıyı giderek artırması üzerine, Rus ordularında çözülme meydana geldi. Silah altındaki askerler firar etmeye başladılar. Kafkasya da durum aynı oldu. Kısa zamanda otorite zayıfladı ve bilhassa bölgede bulunan Ermeniler meydana gelen bu boşluktan yararlanmak istediler. Ruslardan kalan silahları ve lojistik imkânları kullanmaya başlayan Ermeni silahlı unsurları bölgede büyük bir tehlike meydana getirdi. Bu yeni durum Kafkasya'da yaşayan Türkler için apaçık bir tehlikeydi. Ermenilerin kısa zamanda Azerbaycan'da katliamlara başlaması üzerine, burada yaşayan Türkler bir heyet oluşturarak Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundular. Bu yardım talebi, Enver Paşa'nın bölgeye yönelik askeri harekâtın yapılmasına karar vermesinde etkili oldu. Enver Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin karşısında ciddi bir askeri güç yoktu, Ermeni ve Gürcü kuvvetleri de Türk ordusunun durduracak kabiliyyette değildi.

Ortamın uygun olduğu kanaatine varan Enver Paşa, 16 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği bir emirle bu idealini uygulamak için ilk adımı attı². Bu emirle Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve Rusya'nın diğer bölgelerinde bulunan Müslüman bölgelere ihtiyaç duyulan yardımların yapılması için merkezi Tahran'da bulunan bir teşkilatın kurulması isteniyordu. Bu eminden anlaşılıyor ki Enver Paşa'nın hedefi sadece Azerbaycan ve Dağıstan değildi. Hedefte Türkistan ve Afganistan'ı da içine alana geniş bir coğrafya vardı.

Enver Paşa kardeşi Nuri Paşa'yı kurmak istediği ordunun başına getirmek istiyordu. Feriklige yükseltilen Nuri Paşa özel olarak seçilen bir subay heyeti ile birlikte Kafkasya'ya gönderildi. Müttefikimiz Almanya'nın bu harekâta onay vermeyeceği biliniyordu. Bu nedenle, kurulacak olan askeri birliğin bölge halkından oluşturulması uygun görüldü. Osmanlı subaylarının teşkil ve tanzim edeceği bu orduya 'Kafkas İslam Ordusu' ismi verildi. Detayları Almanlardan gizlenen bu faaliyetlere bir bağımsızlık hareketi niteliği kazandırılmak istendi. Ancak bölgeye intikal eden Nuri Paşa ve arkadaşlarının gözlemleri bütün askeri planları değiştirdi. Nuri Paşa'nın yaptığı incelemeler sonucunda bölgede toplanacak mili kuvvetleri ile bu harekâtın yapılamayacağı anlaşıldı. Yıllarca planlı bir şekilde askeri faaliyetlerde uzak tutulan insanlara kısa zamanda askeri nitelikler kazandırılması imkânsızdı. Sonuç olarak gerek Azerbaycan ve gerekse Dağıstan'ın büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğu ve bu tehlichenin bertaraf edilebilmesi için acilen düzenli ve iyi donatılmış bir birliğe ihtiyaç duyuldu.

Enver Paşa'nın da uygun görmesi üzerine, 3. Ordu Komutanlığı bünyesinde 5. Kafkas Tümeni cepheye gönderildi. Gönderilen askeri birliğin devreye girmesiyle birlikte savaşın seyri kısa zamanda değişti ve Rus- Ermeni askeri unsurlarının ilerlemeleri durduruldu. Askeri harekât sonucu düşman kuvvetleri Bakü'ye kadar sürüldü. Bu askeri gelişmeleri öğrenen Almanlar Enver Paşa'ya baskı yapmaya başladı. Bakü petrollerine tek başına sahip olmak isteyen Almanlar, askeri harekâtın durdurulmasını istiyorlardı. Buna karşılık Enver Paşa da harekâtın en kısa zamanda tamamlanması için elinden geleni yapıyordu. Durumun ciddiyetini anlayan komutanlar kendilerine verilen emirleri büyük bir fedakârlıkla yerine getirmeye çalışıyorlardı. Almanların bunaltıcı baskılardan maruz kalan Osmanlı Devleti, cepheye yeterince silah, mühimmat ve diğer askeri malzemeleri göndermekle zorlandı. Bütün bu olumsuzluklar nedeniyle I. Bakü Taarruzu başarısızlıkla sonuçlandı.

---

¹ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜ, SBE, Ankara 1995. Tez, 52-53; Ayrıca b.kz. A.Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.469-498.

² Nasır Yüceer, a.g.t., s.56.

İngilizlerin Bakü'ye takviye kuvvetleri göndermesine rağmen Türk ordusu, Başkomutan Enver Paşa'nın ısrarıyla harekâta tüm olumsuz şartlara rağmen devam etti. 15 Eylül günü sonuç alındı. Böylece bir taraftan Bakü asıl sahiplerine teslim edilirken diğer taraftan da İngilizlerin Bakü petrollerini kontrol etme hedefleri gerçekleşmemiş oldu. II. Bakü Taarruzu'nun başarılı olmasından sonra Azerbaycan Cumhuriyeti hem başkentine hem de gerçek istiklaline kavuştu.

Kafkas İslam Ordusu'nun gerçekleştirdiği Kafkasya Harekâti'nın ikinci hedefi ise Dağıstan'ın kurtarılmasıydı. Bolşeviklerin ve Kazak çetelerinin zulmü altında inleyen Dağıstan bölgeye gönderilen 15. Piyade Tümeni'nin yaklaşık bir ay boyunca yürüttüğü büyük bir mücadele sonunda kurtarıldı. Yarbay İzzet Bey, kendisinden sayı ve silah bakımından üstün kuvvetlerle çetin iklim şartlarında savaştı. İşgalcilerin bölgeyi terk etmesinden sonra burada Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Hükümeti ilan edildi¹.

Sonuç olarak, Kafkas İslam Ordusu'nun yürüttüğü Kafkasya Harekâti sonucunda Azerbaycan ve Dağıstan istilacı güçlerden kurtarıldı ve iki yeni Türk devleti tarih sahnesine çıktı. Ancak savaşla ilgili gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmesi üzerine, Türk ordusu Azerbaycan ve Dağıstan'da ihtiyaç duyulduğu kadar kalamadı. Diğer taraftan Rusya'nın izlemiş olduğu sömürgeci anlayış ve uygulamalar da değişmedi. Toparlanan Bolşevik Rusya, uzun bir zaman geçmeden Kafkasya'ya yeniden döndü ve Azerbaycan ile Dağıstan yeniden işgal tehdisesiyle karşı karşıya kaldı.

Bulgaristan'ın beklenmedik bir şekilde savaştan çekilmesi üzerine, Osmanlı Devleti savaşı artık sürdürmeyeceğini anladı. Almanya ile birlikte İtilaf Devletleri nezdinde mütareke arayışları başladı. Talat Paşa'nın istifası ve yeni kabinenin Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulmasıyla bu arayışlar hız kazandı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, hem Anadolu'da hem de Kafkasya'da yeni gelişmeleri de beraberinde getirdi. Mütarekenin 11. maddesi bölgedeki askeri kuvvetlerin savaştan önceki sınırlara çekilmesini öngörüyor. 15. madde ise Kafkasya'nın Batum da dâhil olmak üzere İtilaf memurlarına teslimini zorunlu kılıyordu². Böylece mütareke gereği hem Azerbaycan ve Dağıstan boşaltıldı hem de daha önce Brest-Litovsk'la kazanılmış olan Elviye-i Selase yani Kars, Ardahan ve Batum yeniden Türk topraklarından ayrıldı.

Sonuç

I.Dünya Savaşı'nda büyük kayıplar veren Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış hezimetinden sonra Azerbaycan ve Dağıstan Harekâti'na kalkışması çok tartışılan bir konu olmuştur. Bu harekât sonucunda elde edilen başarıların Mondros Mütarekesi ile kaybedilmesi ise bir trajedidir. Enver Paşa'yı, sadece bir ütopya peşinde koşan asker olarak gören ve onu askeri beceriksizlikle suçlayan bir anlayış kanaatimce adil bir yaklaşım değildir. Enver Paşa'yı böyle bir karar almaya sevk eden önemli nedenler bulunmaktadır. Yukarıda çeşitli vesilelerle ifade etmeye çalıştığımız gibi bölgenin coğrafi ve ekonomik bakımından stratejik durumu önemlidir. Ancak bunun yanında bilhassa bölgede yaşayan Müslümanların yardım çığlıklarını karşısında Osmanlı Devleti'nin kayıtsız kalması beklenemezdi. Halife sıfatını taşıyan Osmanlı Padişahının bu coğrafyaya ilgisiz kalmasını beklemek insaflı bir yaklaşım olamaz.

Ayrıca, Suriye ve Irak cephesinde yenilen Osmanlı Devleti'nin gerek kaybettiği prestiji yeniden kazanmak ve gerekse ihtiyaç duyduğu insan kaynağını karşılamak için böyle bir harekâttâ girişiğî yönündeki değerlendirmeler de dikkate değerdir. Çünkü Osmanlı Devleti'ni bekleyen kötü sonu buradan sağlanacak taze insan kaynağı ile bertaraf etmek arzusu önemlidir.

¹ Aynı yer, s. 231-232.

² Mütarekenin ilgili maddeleri için bkz: A. İlgaç, a.g.e., s.57-58'den naklen Ali Türkgedi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 1948, s.69-73; Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s.1-5; Sebahattin Selek, *Millî Mücadele*, İstanbul 1971, s.54-55; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, C.I, Ankara, 1983, s.12-14; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinleri I(Osmanlı Devleti)*, s.519-524.

Yine Dağıstan bölgesindeki İslami birikimin Bolşevik bir tehditle bertaraf edilmek istenmesi, Müslümanları din değiştirmeye zorlanması karşısında Enver Paşa'nın kararı ve uygulamalarının ‘macereperest’ bir yakıştırma ile yok bölgeye sayılması en hafif bir ifadeyle insafsızlıktır.

Balkan Savaşları'nın ağır sonuçlarını yaşayan Osmanlı Devleti, kendisini de kaçınılmaz bir şekilde etkileyebilecek olan büyük bir savaşa Rusya'nın baskısı ve Avrupalı devletlerinin güvenilmez tutumları nedeniyle Almanya'nın yanında katılmıştır. Gerek Almanya'nın talep ve teşvikleri gerekse Kafkas coğrafyasında yaşayan Müslüman halkın yardım talepleri, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını belirlemiştir. Kafkasya politikasının hayatı geçirilmesi sırasında İngiltere, Sovyet Rusya ve Almanya'nın karşı cephede ve aynı çizgide yer alması olayın bir başka yönüdür. Bilhassa Almanya'nın dolaylı olarak bu politikanın karşısında yer olması, yapılması gereken lojistik yardımlar konusunda ağır davranışları Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A.Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.469-498.
Ali Türkoglu, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 1948.
Atatürk İlkleri ve İnkılâp Tarihi, Ed. Abdullah İlgaç, Matsis Yay., Dördüncü Baskı, İstanbul 2013
Aygün Attar, “I. Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkas Politikası”, *Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C.2, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2003.
Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yay.Haz. Alpay Kabacalı) İş Bankası Yay., Ankara 2006.
Cezmi Eraslan, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 77-106.
Cezmi Eraslan, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler*, C. 13, s. 339-360.
Cezmi Eraslan, Sasun İsyani Sonrasında Karşılaşılan Sosyal Problemler”, *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s. 67-94.
Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1962,
Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Harekâtı, 3. Ordu Harekâtı*, Ankara 1993.
Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar*, TTK Yay., Ankara 1987.
İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, C.I, Ankara, 1983.
Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası, 1914-1918*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999.
Mustafa Çolak, *Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkü Politikalari 1913-1918*, Fakülte Yay., Isparta 2006.
Nâsır Yüceer, “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı”, *Türkler*, C. 13, s. 409-433.
Necdet Öklem, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış, İhsan Paşa'nın Anıları Sibirya'da Esaretten Kaçış*, İzmir 1985.
Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinleri I(Osmanlı Devleti)*, Ankara, 1963.
Reha Yılmaz, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti”, *OAKA*, C.3, S.6, s.137-160.
Sadık Sarısoy, “Trabzon Mintikası Teşkilat-ı Mahsus Heyet-i İdarisinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 1999, Ankara 2002, s.495-533,
Sebahattin Selek, *Millî Mücadele*, İstanbul 1971,
Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977.
Selam Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, ATAM Yay., Ankara 2002, s.11.
Songül Alışan, *Sarkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri*, ATAM Yay., Ankara 2014.
Ş.Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.3, İstanbul 1978.
Tuncay Öğün, “Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları”, *Türkler*, C. 13, s. 398-408.
Vahdet Keleşyilmaz, “Belgelerle Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Giriş Süreci”, *Erdem*, C: 11, S: 31, Mayıs 1999.
Vahdet Keleşyilmaz, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, Vo: 47, Temmuz 2000, s.367-392.
Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Akoğuz, Ankara 2007.
Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkâlabı Tarihi*, III-I, TTK Yay., Ankara 1991.
Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkâlabı Tarihi*, III-IV, TTK Yay., Ankara 1991.

Tofiq Mustafazadə

T.ü.f.d., prof.,
AMEA Tarix İnstitutu

AVROPA DİPLOMATİYASININ “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”, YAXUD TÜRKİYƏNİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ PLANI

Artıq 100 ilə yaxındır ki, erməni və bir sıra ölkələrin ermənipərəst siyasetçiləri türklərin guya erməniləri soyqırımına uğratdıqlarını iddia edərək dünya liderlərini «erməni məsələsini həll etməyə» çağırırlar. Bunu nəzərə alaraq biz oxucuya təqdim olunan bu məqalədə «erməni məsələsi»nin mahiyyətini açıqlamağa, onun Avropa dövlətlərinin Türkiyəni bölüşdürmək üçün ortaya atıldığını göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşdur.

Məqalə yazılar kən başlıca olaraq 1924-cü ildə E.A. Adamovun rəhbərliyi ilə keçmiş Rusiya xarici işlər nazirliyinin məxfi sənədlərindən ibarət “Asiya Türkiyəsinin bölüşdürülməsi”, 1925-ci ildə nəşr olunmuş “Konstantinopol və Boğazlar” adlı və bir sıra digər sənədlər toplularından istifadə olunmuşdur.

Bəs “erməni məsələsi” deyildikdə nə nəzərdə tutulur? Bu uydurma məsələnin əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, guya erməni milləti xeyirxah, istedadlı, əməksevər millətdir; o həm də ən incidilən, təqib edilən, başibələlər millətdir. “Böyük Ermənistən”ın qədim torpaqlarını köçəri barbarlar, yəni türklər tutmuş, “bədbəxt” erməniləri qırmışlar; buna görə də ermənilər yer üzünə səpələnmişlər; bu gün ədalət bərpa olunmalı, bütün dünya ictimaiyyəti birləşib qədim “erməni torpaqları”ni “barbarlardan” azad etməyə və “Böyük Ermənistən”ı bərpa etməyə kömək etməlidir.

Doğurdanmı türklər ermənilərin torpaqlarını tutmuş və onlara zülm etmişlər? Əslində tarixi araşdırmaclar ermənilərin özlərinin əcdadlarının Balkanlardan köçərək Van gölünün cənub-qərbində məskunlaşdıqlarını göstərir. Həm də ermənilər bu ərazidə heç vaxt çoxluq təşkil etməmiş, müstəqil və vahid dövlətləri olmamışdır. Səlcuqlar Anadoluya daxil olarkən yunanların pravoslasdırmaq siyasetindən əziyyət çəkən ermənilər onları xilaskar kimi qarşılamışlar. Tapıx və mənbələrə ötəri baxış ermənilərin Osmanlı imperiyasına daxil olan digər xalqlardan, o cümlədən türklərin özlərindən heç də pis yaşamadıqlarını, bəlkə də daha yaxşı yaşadıqlarını göstərir. Uzun müddət Ərzurumda rus konsulu olmuş general Mayevski Türkiyədə ermənilərin yaxşı həyat şəraitinə malik olduqlarını etiraf edərək yazırkı ki, Türkiyədəki şəhərli ermənilər həmişə kifayət qədər azadlıq malik olmuşlar, kənli ermənilər həmişə kifayət qədər ərzaq məhsullarına malik olmuşlar, onların maddi rifah halı Ruisyanın orta hissəində rus kənlilərinin maddii rifah səviyyəsindən yüksək idi [18, 28].

Bəs necə oldu ki, ermənilər normal həyat şəraitində yaşadıqları halda “erməni məsələsi” meydana çıxdı?

XV-XVIII əsrlərdə dönyanın ən qüdrətli və qüvvətli imperiyalarından biri olan Osmanlı imperiyası XVII əsrin sonlarına doğru zəifləməyə başlayır. İri Avropa dövlətləri fürsətdən yararlanıb durğunluq dövrü yaşayan bu dövlətdən qənimətlər qoparmağa çalışırdılar. Bu işdə Rusiya çarı I Pyotr xüsusilə canfəşanlıq edirdi.

I Pyotrun türkləri Avropadan “qovmaq” istəyi bəlli idi və bu məqsədlə də İstanbulun hədəf seçilməsi normal idi. İmperiya ərazisində yaşayan xristian azlıqların-serblərin, yunanların, rumınların, ermənilərin Rusiya tərəfindən qızışdırılması da eyni vəzifəyə qulluq edirdi.

1709-cu ildə Poltava döyüşündə İsviç hökmdarı XII Karlı sarsıcı məglubiyyətə uğradan I Pyotr mühəribənin gedisi öz xeyrinə dəyişdikdən sonra XII Karlın Osmanlı ərazilərinə sığınmasından istifadə edərək Türkiyəni dişinə vurmaq qərarına gəldi və 1711-ci ildə ordusu ilə Osmanlı sərhəddini keçdi. Ancaq özü Osmanlı baş vəziri Baltaçı Mehmet paşanın daha üstün ordusunun mühasirəsinə düşdü. Ağır duruma düşmüş rus çarı alçaldıcı şərtlərlə müqavilə imzalayaraq əsir götürülməkdən canını qurtardı [27, 104].

Acınacaqlı Prut məglubiyətindən sonra Pyotr nəzərlərini cənubdakı digər türk dövlətinə-Səfəvi dövlətinə yönəldi. Ancaq Pyotr heç bir əsas olmadan cənub bölgəsinə, özü də qabaqcıl dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu əraziyə yürüşə başlasaydı, risq etmiş olurdu. Bunun üçün regionda yaşayan xristianlara - “bədbəxt ermənilərə və gürcülərə zalim müsəlmanlara” qarşı mübarizədə yardım göstərmək ideyası ortaya atıldı. Bu dövrə Cənubi Qafqazda yaşayan xristianlaradın yalnız gürcülərin səfəvilərdən asılı dövlət qurumları var idi. Ermənilərin nəinki, heç bir dövlət qurumu yox idi, üstəlik onlar sayca az olub, həm də pərakəndə yaşayırdılar. Ancaq həm gürcülər, həm də ermənilər Rusyanın regiona ekspansiyasında köməkçi vasitə rolunu oynaya bilərdilər və oynadılar. Pyotrun “müsəlman təhlükəsi”nə qarşı birgə mübarizə ideyasının ortaya atılmasında soykökü Qarabağın xristian albanlarına gedən fitnəkar siyacətbaz Orinin böyük rolu olmuşdur. Ori rus diplomatiyasının təxəyyülünə “erməni məsəlesi”ni daxil etdi. O ilk dəfə “Ermənistəni qurtarmaq üçün” xaçı yürüşü təşkil etməyə təşəbbüs göstərdi. Tarixi faktları saxtalasdıraraq özlərinin çox böyük əraziyə malik olduğunu iddia edən ermənilər, həmin dövlətin bərpa edilməsi üçün dünyanın həmin dövrdəki durumundan məharətlə istifadə etməyə başladılar.

Orinin təklifi çoxdan donmayan dənizlərə və Hindistana gedən yola çıxış əldə etmək fikrinə düşmüş Pyotrun ürəyindən oldu. Bu zaman Səfəvi dövlətinin ağır, böhranlı durumu da Pyotru onun torpaqlarını tutmağa sövq edirdi.

1721-ci ilin avqustunda Şirvan üşyançıları Şamaxını tutarkən bir neçə rus tacirinin öldürülüb mallarının qarət edilməsindən istifadə edən I Pyotr guya günahkarları cəzalandırmaq bəhanəsi ilə 1722-ci ilin yayında 100 minlik ordu ilə cənuba yürüş etdi və avqustun sonunda Dərbəndi ələ keçirdi. VI Vaxtanqın başçılığı ilə gürcü-erməni silahlı dəstələri rus çarı ilə birləşmək üçün hərəkət etdilər. Lakin Osmanlı sarayının kəskin etirazı və bir sıra başqa səbəblərdən Pyotrun yürüşü dayandırıb ordunun əsas hissəsi ilə geri qayıtması ona işgalçılıq planlarını bütünlükə gerçəkləşdirməyə imkan vermedi.

1725-ci ilin yanварında I Pyotrun vəfat etməsi ilə “erməni məsəlesi” II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə rus diplomatiyasının gündəmindən kənarda qaldı.

1762-ci ildə hakimiyyətə gələn II Yekaterina I Pyotrun şərq siyasetini davam etdirməyi qərara alındı. 1768-1774-cü illər Osmanlı-Rus müharibəsi zamanı II Yekaterinanın tərəfindən təşviq edilən ermənilər Rusyanın himayəsi altında “Ararat krallığı” qurmaq xəyalına düşmüdürlər. Yalnız Yekaterinanın ölümü bu layihənin gerçəkləşdirilməsinə imkan vermedi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusyanın Qacarlar İranı və Türkiyə ilə müharibələrində ilk dəfə ermənilər Rusiyaya açıq yardım göstərdilər. Ermənilərin xidmətlərinin əvəzi olaraq rus höküməti 1828-ci il martın 21-də işğal etdiyi Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində “Erməni vilayəti” təşkil etdi. Lakin çox keçməmiş, 1840-ci ildə çar höküməti ermənilərin daha həyasız iddialar irəli sürdüyüünü görüb həmin vilayəti ləğv edib adı quberniyaya çevirdi.

XIX əsrin ortalarında Rusyanı kifayət qədər qüdrətli sayan çar İ.Nikolay “şərq məsəlesi”ni öz xeyrinə həll etməyin vaxtı catdığını düşünərək bu yolda konkret addımlar atmağa başladı. O, İngiltərə ilə Türkiyəni bölüşdürmək barədə razlığa gəlməyə cəhd göstərdi. Ancaq bu zaman Rusyanın Orta Asiyadakı irəliliyi ilə Hindistandakı ingilis ağalığı üçün təhlükə yarandığından onda İngiltərə öz başlıca rəqibini görürdü. Buna görə Rusyanın Bosfor və Dardanel boğazlarına yiyələnib Aralıq dənizi dövlətinə cevrilməsinə yol verə bilməzdi.

Nikolay Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başlamaq üçün “müzqəddəs yerlər” məsələsindən istifadə etdi. Həmin məsələnin mahiyyəti bundan ibarət idi: “Mukamate mukaddes” adalanan yerlər Qüdsdə Həzrəti İsanın doğulduğu və qəbrinin olduğu və bəzi başqa yerlər idi: Müxtəlif xristian məzhəbləri üzvlərinin burada ayinləri icra etmək hüququ var idi. Müqəddəs yerlərdə məbədlərin saxlanması, onların qorunması və təmizlənməsi, nəzarət edilməsi Sultan Süleymanın dövründə katoliklərə verrilmişdi. Fransa ilə çıxan anlaşılmazlıqlar nəticəsində isə bu hüquq 1634-cü ildə katoliklərdən alınaraq pravoslavlara həvalə edilmişdi [3, 129].

Bu tarixdən başlayaraq iki xristian məzhəbi arasında müqəddəs yerlərə nəzarət hüququ uğrunda mübarizə başlayır. 1853-cü ildə katoliklərə Betleham kilsəsinin təmiri hüququnun

verilməsi pravoslavlaların ciddi narazılığına səbəb oldu. Xristian qrupları bu məsələ ilə əlaqədar olaraq müxtəlif Avropa dövlətlərindən yardım alırdılar. Həm Avropadakı, həm də Osmanlı imperiyasındaki pravoslavlaların himayəçisi Rusiya idi. Pravoslavlaların müraciətindən istifadə edən I Nikolay İstanbulu və Boğazları, Moldovani və Şərqi Anadolunun zəbt etmək üçün Türkiyə ilə müharibəyə başladı. İlk vaxtlar rus ordusu və donanması bir neçə qələbə qazandı. Bundan narahat olan İngiltərə və Fransa 1854-cü il aprelin 11-də Rusiyaya müharibə elan etdilər. Məğlubiyyətə uğrayan Rusiya 1856-ci il martın 30-da özü üçün alçaldıcı olan Paris sülh müqaviləsini imzaladı. Qara dəniz bitərəf elan olundu, Rusyanın bu dənizdə hərbi donanma və istehkamlara malik olmaq hüququ qadağan edildi [36, 7-8].

Yalnız, 1877-1878-ci illər müharibəsində Fransa Prussiya tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Rusiya 1856-ci il Paris müqaviləsinin onun Qara dənizə hüquqlarını məhdudlaşdırın maddələrini ləğv etməyə nail oldu [38, 9].

1877-1878-ci illər müharibəsi dövründə Boğazlar və erməni məsələsi yenidən Rusiya hakim dairələrinin gündəminə gəldi.

Rusyanın qalib kimi Türkiyəyə imzalatdırdığı Aya Stefanovo (San Stefanovo) müqaviləsinin 16-cı maddəsinə və həmin il Berlin konqresində təftiş edilib San-Stefano müqaviləsinin əvəzinə imzalanmış traktatun 61-ci maddəsinə görə osmanlı hökməti xristianların, o cümlədən ermənilərin yaşıdları yerlərdə lazımı islahatları gecikdirməkdən həyata keçirməyi öhdəsinə götürdü [25, 39].

Sual oluna bilinər: O zaman Türkiyədə ermənilər sixışdırılmışları, ayrı-seçkiliyə məruz qalmadıqları halda niyə əl-ayağa düşmüştülər? Məsələ bundadır ki, müharibə dövründə Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər xəyanət edib Türkiyənin düşməni Rusiyaya açıq hərbi yardım göstərdiklərinə görə haqlı cəzaya məruz qalacaqlarından qorxaraq Rusiyaya köçməyə başlamışdır. Bu isə həm erməni millətçilərini, həm də onların xarici havadarlarını qorxudur, bu köcün karşısını almaq üçün Anadoluda yaşayan erməni əhalisi üçün imtiyazlar əldə etməyə çalışırdılar.

Rusiya və Qərbi Avropa dövlətləri ermənilərin xeyrinə islahat pərdəsi altında Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaqla yanaşı, ermənilər Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mübarizə üçün təşkilatlandırırlılar.

Hələ 1885-ci ildə Van mənşəli erməni Portağalyan "Armenakan" adlı bir partiya yaratmışdı. Bu partyanın məqsədi inqilab, daha doğrudu qiyam yolu ilə ermənilərin özünüidarə hüququna nail olmaqdan ibarət idi. Ancaq daha fəal və daha kütləvi "Hnçak" və "Daşnaküstyun" partiyalarının meydana çıxması ilə "Armenakan"ın nüfuzu heçə endi.

İngilislərin və rusların yardımıyla 1887-ci ildə Cenevrədə Avedis Nazarbekyan, Maro və digər mühacir ermənilər tərəfindən təşkil olunmuş "Hnçak" (Zəng) partiyasının programında sosial-demokrat prinsipləri bəyan olunurdu. Programda iddia olunurdu ki, Türkiyədəki ermənilər milli və insan kimi varlıqları üçün təhlükəli olan türk zülmünün altındadırlar. "Hnçak" üsyana, yəni zorakılıqla "Türkiyə Ermənistən"indəki vəziviyəti dəyişmək, bütün erməniləri üsyana qaldırıb, Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaqla məqsədə çatmağı planlayırdı [2, 94-95].

"Hnçak"dan qopmuş olan bir qrup 1890-ci ildə Tiflisdə "Droşak" (ermənicə bayraq deməkdir) cəmiyyətini qurdular. Bu cəmiyyət sonradan "Daşnaküstyun" və ya "Erməni inqilabı cəmiyyətləri federasiyası" adını almışdır. Milli erməni dövləti qurmaq "Daşnaküstyun"un minimum məqsədi idi. Maksimum məqsəd isə dənizdən dənizə: Ədənədən Trabzon'a və Bakıya qədər uzanan "Böyük Ermənistən" yaratmaq idi. Partyanın 1892-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I qurultayında "demokratik erməni respublikası" yaratmaq üçün erməniləri silahlandırmaq və təşkil etmək, terrorçuluq aktlarını həyata keçirmək və hökumət idarələrini dağıtmak qərara alınmışdı [10, 9].

"Daşnaküstyun" "Böyük Ermənistən"ı üsyən yolu ilə yaratmayı planlaşdırıldığından birinci qurultayının qərarı ilə öz ordusunun təşkilinə başlamışdı. Hər əsgər (zinvor) toplanış zamanı ayda 30 rubl məvacib alırdı. 1905-1907-ci illərdə yaraqlıların sayı 100 min nəfərə çatdırılmışdı. "Daşnaküstyun" çalışıb eyni zamanda Osmanlı sultəni və İran şahını öldürməyi, yaranacaq

qarışılıqlıdan istifadə edərək “Böyük Ermənistən”ın müstəqilliyini elan etməyi planlaşdırırdı. Ermənilər şaha bombalar atmış, sultanın da yataq otağına bomba qoymuşdular [10, 19-26]. Xoşbəxtlikdən daşnakların mənfur əməlləri nəticə verməmişdi.

Göründüyü kimi, həm “Hnçak”, həm də “Daşnaksütyun” terroru əsas hərəkət vasitələrindən biri kimi qəbul edirdilər. Gürcü müəllifi Karibinin yazdığı kimi, erməni terrorçuları heç vaxt adından istifadə etdikləri xalq kütlələrinin mənafeyi ilə hesablaşmamışlar. Onlar dinc əhalii arasında peyda olur, onları qiyama hazırlayırılar, bombalar atır, yüksək vəzifəli türk məmurlarını öldürür, atışmaya başlayır və həmişə bədbəxt soydaşlarını vəhşiləşmiş yalançı inqilabçıların hərəkətləri üçün qonşu ermənilərdən intiqam almağa hazır olan müsəlman əhalisinin pəncəsinə ataraq aradan çıxardılar. Erməni terrorçuları xalq kütlələrinin təşkilatçısı olmayıb, dinc əhalini hadisələrə cəlb edib, ən faciəli anda onu taleyin öhdəsinə atan sadəcə kortəbii iğtişaş fermentləri idi [14, 151].

Erməni millətçilərinin terrora belə müstəsna əhəmiyyət vermələrinin səbəbi “Ermənistən” saydıqları Şərqi Anadolu ərazisində erməni əhalisinin cüzi azlıq təşkil etməsi idi. General Kuropatkin 1915-ci ilin martında çar II Nikolay üçün hazırladığı məruzədə yazırı: “Ermənilərin sayı yalnız təqribi müəyyən oluna bilər. Bu məsələ üzrə məlumatlar çox müxtəlifdir. Bizim hərbi tədqiqatçıların hesablamaları daha çox etibarlıdır. Onlar bütün Asiya Türkiyəsində ermənilərin ümumi sayını 1 mln. 150 min nəfərdən yuxarı hesab etmirlər. Ermənilər nə vaxtsa “Böyük Ermənistən” təşkil edən 5 vilayət: Orzurum, Bitlis, Van, Harput və Diyarbəkirdə nisbətən six yaşayırlar. Ancaq burada da ermənilər bütün əhalinin yalnız dördə bir hissəsini təşkil edirdilər” [62, 92]. Sənədlərin öyrənilməsi sübut edir ki, dünyanın hər yerindən ermənilər “Ermənistən” adlandırdıqları əraziyə köçürülsəydilər belə, üstünlük təşkil edə bilməzdilər. Buna görə də erməni millətçiləri terrorla müsəlmanları qorxudub qaçırmaga, qalmayanlara qarşı isə qırğınlar təşkil etməyə, bu yolla bölgədə ermənilərin üstünlüğünə nail olmağa çalışırdılar.

Erməni millətçilərinin terroru əsas mübarizə vasitəsi kimi seçmələrinin digər səbəbi bu idi ki, onlar başa düşürdülər ki, öz qüvvələri ilə Türkiyəyə qalib gələ bilməyəcəklər. Buna görə də terrorla Türkiyədə bir hərc-mərclik yaradıb aparıcı Avropa dövlətlərinin bu ölkəyə hərbi müdaxiləsinə nail olmağa çalışırdılar. Komitəçilər fikirləşirdilər ki, ermənilərin Şərqi Anadoluda terror hərəkətləri müsəlman əhalisinin cavab zərbələrinə səbəb olacaq və milli münaqişələr baş verəcəkdir, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının əmniyyət yaratmağa yönəlmüş tədbirlərini komitəçilər Avropada soyqırımı kimi təbliğ edəcək və iri dövlətləri bu “qan tökülməyə” son verməyə çağıracaqdır. Böyük güclər bir daha belə hallar baş verməsin deyə Osmanlı dövlətini ermənilərin xeyrinə bəzi islahatlar keçirməyə məcbur edəcəklər. İslahat yolunda atılan hər addım erməniləri muxtarıyyətə yaxınlaşdıracaqdır [2, 91].

1896-cı ilin avqustunda 25 nəfərlik erməni quldur dəstəsi Osmanlı bankının binasını tutaraq girovlar götürüb erməni əhalisinin xeyrinə təxirəsaldan islahat keçirilməsini tələb etmiş, əks halda bank binasını partlatmaqla hədələmişdilər [14, 158].

Fransız tədqiqatçısı J.Malevilin dediyi kimi “Daşnaksütyun” terrorcu qrupu tərəfindən gerçəkləşdirilən bu əməliyyat tarixdə mülki əhalidən girovlar götürülməsi ilə həyata keçirilən ilk basqın idi [19, 83].

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində dünya ərazisinin çox hissəsi iri imperialist dövlətləri arasında bölüşdürülmüşdü. Hələ bölüşdürülməmiş əraziləri bölüşdurmək və artıq bölüşdürülmüş əraziləri yenidən bölmək uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Bu mübarizə Avropa imperialist dövlətlərinin iki hətbi qruplaşma-Üçlər ittifaqı və Antantanı təşkil etmələrinə gətirib çıxartdı.

Antantanın formalasdırılmasını başa çatdırılmış 18(31) avqust 1907-ci il ingilis-rus sazişi ilə iki dövlət arasında İran, Əfqanistan və Tibetin nüfuz dairələrinə bölünməsi haqqında razılıq əldə edildi.

Hələ bölüşdürülməmiş qalan az ərazilərdən biri də Osmanlı imperiyası idi. Buna görə də həmin dövlətin ərazisini bölüşdurmək Avropa diplomatiyasının başlıca məqsədlərindən birinə çevirilir.

Bu yöndə Rusiya diplomatiyası xüsusi cənəfşanlıq göstərirdi. Çünkü, Rusyanın yaxın şərq siaysətində əsas yeri Rusiayının “tarixi vəzifələri”, yəni boğazları, İstanbulu və bütün Yaxın Şərqi ən vacib platsdarmı olan Anadolu yarımadasını işgal etmək tuturdu.

İstanbuldakı rus hərbi agenti Kalminin 1902-ci ildə tərtib etdiyi “Rusyanın Türkiyə ilə müharibəsinin məqsədlərinə dair” qeyddə deyilirdi ki, Türkiyənin bölüşdürülməsində ən çox pay “məşhur Konstantinopolu” əlində saxlayana deyil, Süveyş kanalına malik olana, yaxud heç olmasa istənilən anda onu tutmaqla hədələmək imkanı olana çatacaqdır; Buna görə də Rusiayının Türkiyə ilə yeni münaqışesində, müharibənin məqsədi Qafqaz cəbhəsində Süveyş kanalı istiqamətində mümkün qədər çox ərazi ələ keçirmək olmalıdır; Rusiya bu məntəqəyə yaxınlaşmaqla dünya ticarətini özündən asılı hala sala bilər [5, 158].

Türkiyə torpaqlarına göz dikdiyi üçün Rusiya bu ölkənin güclənməsini istəmirdi. 1913-cü il dekabrın 31-də Nazirlər Şurasının məxfi müşavirəsində alman generalı Liman fon Sandersin Türkiyə ordusunun ali təlimatçısı, yəni faktiki komandanı təyin olunması məsələsi müzakirə edildi. Sazonov 9 bənddən ibarət təklif təqdim etdi. Təklifdə deyilirdi ki, Rusiya alman generalının Türkiyənin İstanbuldan kənardə, məsələn, Ədirnədə yerləşən hansıa hissəsinə komandanlığı etməsi ilə barışa bilər, lakin alman generalının İstanbulda hərbi birləşməyə komandanlığı etməsi ilə barışa bilməz.

Dördüncü bənddə deyilirdi ki, əgər Rusyanın bu tələbi yerinə yetirilməzsə məcburedici addım kimi Kiçik Asiyada hansıa bir məntəqəni, məsələn Trabzonu, yaxud Bəyazidi tutmaq olar.

Türkiyənin Birinci Balkan müharibəsində məglubiyyəti nəticəsində Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya Şərqi Anadolunu zəbt etmək məqsədilə “erməni məsələsi”ni yenidən gündəmə gətirdi. Erməni məsələsinin yenidən canlandırılmasında Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov misilsiz rol oynadı. O, təklif edirdi ki, rus hökuməti Osmanlı hökumətinə qəti bəyanat verərək “ermənilərin və kürdlərin toxunulmazlığı”nı təmin etsin [13, 14].

İstanbuldakı Fransa, Böyük Britaniya və Rusiya səfirlərinin 1895-ci il mart-aprel memorandumları islahat layihələri, Osmanlı sultanın islahatlar haqqında 20 oktyabr 1895-ci il fərmanı əsasında və bir sıra başqa sənədlər əsasında Rusyanın İstanbuldakı səfirliyinin birinci draqomanı A. Mandelştam 1913-cü ildə ilin iyun ayında Anadoluda keçirilməli islahatlar layihəsi tərtib etmişdi. 22 maddədən ibarət layihənin birinci maddəsinə görə Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Harput və Sivas vilayətlərindən bir vilayət təşkil olunur, bu vilayət öz növbəsində sancaq, qəza və nahiyələrə bölündürdü. Maddədə deyilirdi ki, Erməni vilayəti adlandırılacaq vilayətin baş valisi osmanlı təbəəsi olan xristian, yaxud yaxşı olar ki, avropalı olsun və baş vali Böyük dövlətlərin razılığı ilə sultan tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilir [49, 61-62].

Ümumi maddəyə görə vilayətdəki məhkəmə, polis, jandarm baş valiyə tabedir. Daha sonra baş valinin yanında 3 müsəlman və 3 xristian müşavir olmalı idi. Müsəlmanlardan və xristianlardan bərabər sayda olmaqla vilayət şurası təşkil olunmalı idi. Vilayət şurası beş illiyə seçilirdi [49, 62]. XIV maddədə qeyd olunurdu ki, yalnız oturaq sakinlər fəal və passiv seçki hüququna malikdirlər [49, 67]. Bu isə müsəlmanların zərərinə idi. Çünkü müsəlmanların mühim bir qismi köçmə yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul idi.

Sazonov 25 iyul/8 avqust 1913-cü il tarixdə Almaniyadakı Rusiya səfirinə xəbər verirdi ki, Mandelştamin layihəsinin başlıca iki maddəsi İstanbuldakı dövlətlərin səfirlərinin beynəlxalq komissiyasının etirazına səbəb olmuşdur. Bunun biri bir erməni vilayətinin yaradılması, digəri isə baş valinin Böyük dövlətlərin razılığı ilə təmin olunması ilə bağlı idi. Sazonov hesab edirdi ki, bir əvəzinə iki erməni vilayəti yaradılmasına razılaşmaq olar. Baş valinin böyük dövlətlərin razılığı olmadan təyin olunmasına isə qətiyyən razılaşmaq olmaz. Çünkü yalnız bu şərt islahatların gerçəkləşdirilməsini təmin edir [38, 84].

Berlindəki Rusiya nümayəndəsi Bronevski 30 avqust /12 sentyabr 1913- cü il tarixdə Sazonova məlumat verirdi ki, alman dövlət katibi etiraz doğuran maddələrin zorla Türkiyəyə qəbul etdirilməsinin əleyhinədir, çünkü Türkiyə buna getməyəcək, məcbur olsa da onu həyata

keçirməyəcək. Yaxşısı budur ki, səfirlər Türkiyə layihəsini öyrənib türk tərəfinə ona dəyişikliklər etməyi təklif etsinlər [21, 77-78].

Girs 1913-cü il sentyabrın 10/23-də Sazonova bildirirdi ki, o və alman səfiri aşağıdakı 6 maddədən ibarət islahat programının osmanlı hökuməti və digər səfirlər tərəfindən qəbul olunmasına çalışmaq barədə razılığa gəlmişlər. Bu layihəyə görə Şərqi Anadolu iki baş müfəttişliyə bölünməli idi. Birinci baş müfəttişliyə Ərzurum, Trabzon və Sivas, ikinciyə Van, Bitlis, Harput və Diyarbəkir daxil edilməli idi. Bu iki müfəttiş ali məmurlar və və hakim vəzifələri osmanlı hökumətinə təqdim etmək və onları vəzifədən azad etmək hüququna malik olurdular. Bölmlərin hər birində yarısı müsəlmanlardan, yarısı isə xristianlardan ibarət seçili yığıncaq təşkil olunurdu. Bərabərlik prinsipi hər iki bölmədə bütün vəzifələrə şamil olunurdu. Osmanlı hökuməti Böyük dövlətlərə İstanbuldağı səfirləri və yerlərdəki konsulları vasitəsilə islahatların keçirilməsinə nəzarət etməyi təklif edir [40, 97-98].

Girs həmin 6 maddəni sədrəzəmə təqdim etmiş, sədrəzəm Səid Həlim paşa qəti etiraz edərək bildirmişdir ki, osmanlı hökumətindən demək olar ki, asılı olmayan müfəttişlər tərəfindən idarə edilən iki Ermənistanın yaradılması ilə Türkiyənin parçalanmasının başlanğıçı qoyulur. Girs demişdi ki, yalnız islahatların keçirilməsi haqqında təminat verməklə üsyana hazır olan erməniləri sakitləşdirmək olar. Bu təminat isə yalnız Osmanlı hökumətindən asılı olmayan baş müfəttişlərin təyin edilməsi ola bilər [43, 93-94].

Səid Həlim paşa baş müfəttişlərin təyinatının Avropa dövlətləri ilə razılaşdırılmasına qarşı qətiyyətlə çıxır, yalnız xarici müşavirlərin qəbul edilməsinə razılaşırı [43a, 101]. Girsin sözünü görə Osmanlı hökumətinin baş müfəttiş vəzifələrinə namizədlərindən biri sabiq yollar naziri erməni Xalacyan idi.

Nəhayət, aşağıdakı maddələr üzrə Osmanlı hökuməti ilə razılıq əldə edildi:

Şərqi Anadolunun iki bölgəsinə

- a) Sivas-Ərzurum-Trabzon və bölgələrinə
- b) Van-Bitlis-Harput-Diyarbəkir iki xarici baş müfəttiş təyin olunacaq.

Onlar administrasiyaya, ədliyyəyə, polisə və jandarmeriyaya nəzarət edəcəklər, ictimai asayış orqanlarının gücü yetmədikdə baş müfəttişlərin tələbi ilə onların sərəncamına hərbi qüvvələr veriləcək. Baş müfəttişlərin vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyən məmurları vəzifədən kənarlaşdırmaq, lazımlı gəldikdə onları məhkəməyə vermək səlahiyyəti olacaq. Baş müfəttişlərin azad edilən aşağı rütbəli məmurların yerinə ayrılarını təyin etmək, ali məmur vəzifələrinə namizədləri sultana təqdim etmək hüququ olacaq. Torpaq mübahisələri bilavasitə baş müfəttişlərin nəzarəti altında həll olunacaq. Hər bölgədə yerli dillər də dövlət statusu alındı. Hər bölgənin gəncləri əsasən öz bölgəsində hərbi xidmət keçməli idilər [45, 140-141].

Girs 4/17 yanvar 1914-cü il tarixdə Sazonova yazırı ki, təkid edəcəkdir nə qədər ki, hələlik baş müfəttişlərin nəzarəti altında siyahıya alınma keçirilməyib, hər iki bölmədə seçili ümumi yığıncaqların və inzibati şuraların tərkibi yarısı müsəlmanlardan, yarısı xristianlardan təşkil olunsun [45, 142].

Rusyanın Türkiyədəki müvəqqəti işlər vəkili Qulkeviç Sazonova 16/29 yanvar 1914-cü il tarixli telegramında yazırı ki, belə razılaşdırılmışdır ki, Sivas, Harput və Diyarbəkir vilayətlərində baş şuraların tərkibi praporsionallıq prinsipi əsasında seçiləcək, siyahıya almaya qədər müsəlman seçicilərin sayı axırıncı seçki siyahılarına əsasən müəyyənləşdiriləcək, qeyri-müsəlmanların sayı isə onların icmalarının təqdim etdiyi siyahılar üzrə müəyyənləşdiriləcək [38, 151]. Qulkeviç bu barədə onunla sədrəzəm Səid Həlim paşa arasında imzalanmış aktın rusca tərcüməsini göndərmişdi [49, 162-165].

“Erməni məsələsi” Rusiya üçün bir məqsəd deyil, müstəmləkəçi və işgalçi niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitə idi. İstanbul və Şərqi Anadolunu zəbt etməyə can atan Rusiya Türkiyəni sarsıtmak üçün orada yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə çalışırı.

1914-cü ilin oktyabrın 29-30-da admiral Suşonun komandanlığı altında alman-türk donanması hərbi təlim keçirmək bəhanəsi ilə Qara dənizə çıxıb, Sevastopol, Odessa, Feodesiya və Novorosiysk limanlarına basqın etdikdən sonra Türkiyənin müharibəyə cəlb olunmasından istifadə edən rus höküməti müttəfiqləri qarşısında açıq surətdə onun osmanlı ərazilərinə iddialarının tanınması məsələsini qoydu. II Nikolay Fransa səfir Moris Paleoloqla şəxsi söhbətində artıq türkləruin Avropadan qovulmaçı olduğunu, İstanbulun beynəlxalq idarəcilik altında bitərəf şəhərə çevrilməli olduğunu bildirmişdi [23, 15]. Rusyanın xarici işlər naziri Sazonov Petroqraddakı ingilis səfiri C.Bükenenlə söhbətində isə bildirmişdi ki, Türkiyənin müharibəyə daxil olması şərq məsələsini bütövlükdə ortaya qoyacaq və Boğazlar məsəlsinin qəti həllinə səbəb olacaq [5, 227].

Katolikos V Gevork Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlayan kimi 1914-cü il noyabrın 8-də Voronsov-Daşkova müraciətlə bildirmişdi ki, indi ermənilərin Rusiya və qalibiyətli rus qoşunları ilə birlikdə ümumi düşmənə qarşı birgə mübarizə üçün bütün qüvvələrini səfərbər edəcəkləri bir zamanda imperatorun adından Türkiyə ermənilərinə müraciət olunmalıdır. Müraciətdə erməni xalqına təlqin edilməlidir ki, Türkiyədəki ermənilərin vəziyyəti haqqındaki məsələni qəti həll etmək məqamı çatmışdır və Türkiyə Ermənistəninin altı vilayəti və onun ayrılmaz hissəsi Kilikiyada bir üzvi vahid halında birləşmiş erməni xalqına “böyük Rusiya tərəfindən muxtariliyyət hədiyyə olunacaqdır” [15, 275-276].

Göründüyü kimi, erməni liderlərinin avantürası o dərəcəyə çatmışdı ki, düşmən dövlətin başçısına Türkiyədəki ermənilərə birbaşa müraciət etməyi, onları xəyanətə təhdid etməyi təklif edirdilər və əməllərinin nəticəsini düşünmürdülər.

II Nikolay 1914-cü ilin noyabrında Tiflisdə olduğu zaman V Gevorku qəbul etmiş və 15 dəqiqə davam edən söhbətdə bildirmişdi ki, “erməniləri işıqlı gələcək gözləyir və gələcəkdə Ermənistən da Bolqarıstan kimi hərəkət edəcəyinə inanır” [20, 456].

İstanbuldakı Rusiya səfirliliyinin müşaviri Qulkeviç müharibənin əvvəlində çarın Qafqazdakı canişininə yazırkı ki, ermənilərin köməyi ilə “muxtar Türkiyə Ermənistəni” yaratmaq, Mersin limanı ilə birlikdə bu muxtar vilayəti Rusyanın müstəmləkəsinə çevirmək lazımdır. O yazırkı ki, “gələcək Ermənistən” sərhədləri istisnasız olaraq rus dövlət mənafelərinə uyğun müəyyənləşdirilməlidir: “Gələcək Ermənistən”ın, deməli, Rusyanın Aralıq dənizinə çıxışını təmin etməyə çalışmaq lazımdır. “Ermənistən”ın parçalanmasına və bununla bağlı olaraq Kilikiyada hər hansı digər dövlətin möhkəmlənməsinə yol vermək olmaz.

Türkiyə müharibəyə qoşulan kimi Rusiya diplomatları tərəfindən tərtib edilmiş boğazlar və İstanbul bulla bağlı məsələləri əhatə edən sənədlər meydana çıxır. Bunlardan biri diplomatiya dəftərxanasının direktor müavini N.A.Bazilinin “Boğazlarda bizim məqsədlərimiz haqqında” adlı, digəri Dəniz baş ştabının Qara dəniz operativ hissəsinin rəisi A.M.Nemitsin və xarici işlər nazirinin rəfiqi A.A.Neratovun hazırladığı qeydlərdir. Çar höküməti və müttəfiqqləri Boğazlardan azad giriş-çıxış kimi xırda məsələ ilə “Şər məsəlesi”ni tarixin məbədinə vermək fikrində deyildilər. Bazili bu fikri ifadə edərək yazırkı ki, “azad çıxış” hər bir halda son deyil, başlangıçıdır, bu rus donanmasına böyük dəniz qüvvələri yaradıldığı təqdirdə Aralıq dənizində aqaliq etməyə və rusların dünyada təsirini artırmağa imkan verər [16, 160-161].

Hələ müharibə ərefəsində bəzi rus publisistləri irəli gedərək “sübut etməyə” çalışırdılar ki, Rusiya bütün Kiçik Asiyani, Anadolu və Qara dəniz sahilini zəbt etməli, “Ermənistən yayları”nda möhkəm ayaq üstündə durmalı, Mesopotamiya vilayətlərində öz payını almalıdır. Bundan əlavə alman nüfuz dairəsində olan İskəndərin və İzmir Rusiayının Aralıq Dənizində iqtisadi təsirinin dayaq nöqtələri olmalı idi [16, 97].

Əvvəllər İstanbul və Boğazların rusların nəzarətinə verilməsinə etiraz edən İngiltərə Türkiyə müharibəyə qoşulduğdan sonra anladı ki, indi İstanbul və Boğazlar barədə Rusyanın niyyətlərinə qarşı çıxməq rus hökumətinin müharibəni davam etdirməsini qeyri-mümkün edəcəkdir. İngiltərənin xarici işlər naziri rus səfiri Benkendorfla rus hökumətini İran ərazisində hərbi əməliyyatlar aparmasından çəkindirmək məqsədi güdən danışığında demişdi ki, əgər

Almaniya darmadağın ediləcəksə, Boğazlar və İstanbul məsələsi bu dəfə ayrı cür yox, rus maraqlarına uyğun həll ediləcəkdir [17, 112]. Yalnız, İngiltərə istəyirdi ki, bu razılığın əvəzində özü üçün Misirdə və İranın bitərəf zonasında hərəkət azadlığına nail olsun [16, 112].

1914-cü il noyabrın 13-də ingilis kralı gözlənilmədən Benkendorfa bildirdi ki, İstanbula gəldikdə, əlbəttə o sizin olmalıdır. Ertəsi gün isə Rusyanın İranda əməliyyatlar aparmasından imtina etməsi məsələsi ilə əlaqədar (ingilis hökuməti bu istiqamətdən Türkiyəyə qarşı əməliyyatlarının Mesopotamiyaya yayılmasından ehtiyat edirdi) Sazonova memorandum verilir. Memorandum bu sözlərlə bitirdi:

“Rusya və İngiltərə Almaniya ilə müharibənin əlverişli bitməsinə qədər bütün Türkiyəyə qarşı bütün hərəkətlərində nə qədər də müdafiə ilə məhdudlaşsalar da ser E.Grey belə hesab edir ki, türk hökumətinin davranışları Boğazlar və Konstantinopol məsələsi daxil olmaqla bütünlükdə türk məsələsinin Rusyanın razılığı ilə həll olunmasını labüb etmişdir” [16, 113]. Beləliklə, də Türkiyə məsələsinin həlli yalnız Almanyanın tam darmadağın edilməsindən sonra mümkün olardı.

Noyabrın 18-də Byukenen Sazonova verdiyi yaddaş qeydində İngiltərənin Misiri ilhaq etmək fikrində olduğunu bildirirdi [16, 113].

1915-ci il fevalın 19 (martın 4)-də Sazonov sazişin qəti layihəsini Rusya ilə müttəfiq olan ölkələrin səfirlərinə bildirdi. Sənəddə deyilirdi:

“Son hadisələrin gedisi imperator Nikolay alıñhəzrətlərində belə qənaət yaratmışdır ki, Konstantinopol və Boğazlar haqqında məsələ Rusyanın əsrlər boyu göstərdiyi səylərə uyğun qəti surətdə həll edilməlidir. Əgər Konstantinopol şəhəri, Bosforun qərb sahili, Mərmərə dənizi və Dardanel, habelə Enos-Midiya xəttinə qədər Frakiyanın Cənub hissəsi Rusyanın tərkibinə daxil edilməyəcəksə hər cür qərar qaneeidici olmayıacaq.

Eləcə də strateji zərurət üzündən Asiya sahilində Bosforla Sakarya çayı arasındaki ərazi və İzmid körfəzi sahilində müəyyənləşdirilməli olan məntəqə, Mərmərə dənizi adaları, İmbros və Tenedos adaları imperiyanın tərkibinə daxil edilməlidir. Yuxarıda adı çəkilən rayonda İngiltərənin xüsusi maraqları diqqətlə qorunacaqdır [30, 252].

Fransız səfiri 2 gün sonra, ingilis səfiri isə daha 4 gün sonra belə cavab verdilər ki, onların hökumətləri Rusyanın İstanbula və Boğazlara olan iddialarına etiraz etmirlər, ancaq bu məsələ ümumi sülh şərtləri tərtib edilərkən rəsmiləşdirilə bilər [57, 262; 58, 273].

1915-ci il fevalın 27 / martın 12-də Petroqraddakı ingilis səfiri Byukenen Rusiya xarici işlər naziri Sazonova iki yaddaş qeydi təqdim etdi. Birinci qeyddə deyilirdi ki, əgər müharibə qalibiyətlə başa çatdırılacaqsa və Osmanlı imperiyasında, eləcə də digər yerlərdə İngiltərə və Fransanın arzuları nəzərə alınacaqsa, onda ingilis hökuməti çar hökumətinin İstanbul və Boğazlar haqqında iddiaları ilə razılaşacaq.

İkinci qeyddə deyilirdi ki, İstanbul həmişə Cənub-Şərqi Avropa və Kiçik Asiya üçün ticarət ambarı kimi qalacağından İngiltərə xahiş edir ki, Rusya İstanbula və Boğazlara yiyləndikdən sonra malların tranziti üçün sərbəst liman müəyyənləşdirsin, Boğazlardan ticarət gəmilərinin sərbəst keçidi təmin edilsin.

Antanta, ilk növbədə Rusya ermənilərdən iki cür istifadə etməyi planlaşdırırıdı: “Türkiyə ermənilərinə “azadlıq” və hətta “muxtarıyyət” vəd etməklə onların Türkiyənin özündə türk hakimiyyətinə qarşı çıxışlarına nail olmaq; 7 vilayət və Kilikiya barədə vədlərlə aşğıdan çıxarılmış Rusiya ermənilərindən cəza ekspansiyaları, avanqard, kəşfiyyat və s. kimi istifadə etmək [17, 87-88].

Osmanlı dövləti müharibəyə girməzdən öncə erməni komitəleri (“Daşnakşütyun” Hnçak, Verqazmiyal Hnçak, Ramqavar) və patriarchlığın nümayəndələri Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı müharibəyə girəcəyi təqdirdə tutacaqları mövqeyi müəyyənləşdirməkdən ötrü bir yığıncaq keçirmişdilər. Ermənilərin Osmanlı hökumətinə sadıq qalmaları, əsgər mükəlləfiyyətlərini icra etmələri, xarici təsirlərə qapılmamaları barədə qərar qəbul edilmişdi [1, 47]. Onlar bu qərarla Osmanlı hökumətini arxayın etmək istəmiş, digər tərəfdən isə, işlərin gedişini gözləyərək var qüvvələri ilə hazırlanmağa başlamışdilar [48, 125].

Eyni zamanda rus diplomatiyası ermənilərdən xəbərsiz müttəfiqlərlə Türkiyəni, o cümlədən ermənilərə və etdikləri vilayətləri bölüşdürmək haqqında danışıqlara başladı.

İngiltərə xarici işlər naziri Grey hesab edirdi ki, yəqin ki, Fransa və Ingiltərənin Asiya Türkiyəsindən gələcək maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Ingiltərə müsəlmanların bütün müqəddəs yerlərinin və Ərəbistann müstəqil müsəlman dövlətinin tərkibində qalmasını təkid edirdi [48, 125]. Peterburqdakı fransız səfiri M.Paleoloq bu zaman qərargahda olan Sazonova telegram vuraraq xahiş etmişdi ki, II Nikolayın nəzərinə çatdırınsın ki, fransız hökuməti Türkiyəyə diqtə edilməli olan sülh şərtlərini müzakirə edib arzulayır ki, İskəndərun körfəzi də daxil olmaqla Suriyanı və Tavr silsiləsinə kimi Kilikiyanı ilhaq etmək istəyir [39, 128].

Xarci işlər nazirinin rəfiqi A.A.Neratov bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı mülahizələri bildirmişdi. Bizə məlum olduğuna görə ermənilər Mersinə və ermənilərlə məskunlaşmış olan eyni adlı vilayətə iddia edirlər və bu yerlərin Fransa iddiaları zonasına daxil edilməsi ermənilərdə Fransaya qarşı etimadsızlıq yarada bilər. Fransız səfirinə izah olunmalı idi ki, ruslar bunu sadəcə olaraq fransızların diqqətinə çatdırırlar ki, sonra onları ermənilərin istəkləri ilə tanış etmədiklərinə görə məzəmmət etməsinlər. Əgər Fransa Mersini birləşdirməyi zəruri sayırsa ruslar buna mane olmayıacaqlar [39, 128].

Göründüyü kimi rus hökuməti imkan olardısa ermənilərin adı ilə hətta Mersini də əla keçirməkdən vaz keçməzdi. Ancaq, bunun fransızların qəti müqaviməti ilə üzləşəcəyini düşünərək, ayrı daha vacib maraqların təmin olunması naminə bu məsələdə təkid etmirdi.

A.A.Neratov 1915-ci il aprelin 17-də Rusyanın Paris və Londondakı səfirləri İzvolski və Benkendorfa yazdı ki, rus təbəəsi erməni xadimi doktor Zavriyev Fransa və Ingiltərəyə yola düşməsdür ki, erməni arzularının həyata keçirilməsinə bu ölkələrin hökumətlərinin müsbət yanaşmasına nail olsun. Neratov səfirlərə tapşırırdı ki, Zavriyevin siyasi dairələrlə görüşlərini təşkil etsinlər və ona himayə göstərsinlər [65, 125].

Parisə gələn Zavriyev burdakı rus səfiri İzvolskiyə Rusiya xarici işlər nazirliyində keçirdiyi söhbətlərin nəticələri barədə yaddaş qeydini təqdim etmişdi. Qeyddə deyilirdi ki, Rusiya Türkiyə ərazisində Türkiyənin süverenliyi altında və Rusiya, Ingiltərə və Fransanın himayəsi altında muxtar Ermənistan yaratmağı müttəfiqlərə təklif etmək niyyətindədir. Ermənistanın ərazisi bəzi ucqar hissələr istisna olmaqla bütün erməni vilayətləri ilə yanaşı, Aralıq dənizi sahilində Mersində bir limanla birlikdə, bütün İskəndərun körfəzi və Yumurtalık istisna olmaqla Kilikiyanı da əhatə etməlidir. Qeyddə daha sonra deyilirdi ki, bu program Rusiya xarici işlər nazirliyi tərəfindən bəyənilmişdirə də Ingiltərə və Fransada, xüsusən Kilikiya məsələsində şübhə oyatmamaq üçün erməni nümayəndələri London və Parisdəki rus səfirlərinin aşkar müdaxiləsi olmadan hərəkət etməlidirlər. Izvolski Sazonovdan soruşdurdu ki, doğrudanlı xatırlanan program onun tərəfindən bəyənmişdir və İzvolski onu nə dərəcədə dəstəkləməlidir. Kilikiya ilə bağlı məsələ İzvolskiyə daha delikat görünürdü, çünki Fransa artıq bu vilayət özünün iddiasını bildirmişdir.

Sazonov İzvolskinin sorğusuna cavab olaraq bildirirdi ki, Zavriyev aydın bir program göstərilməyib. Kilikiya məsələsində isə ona deyilib ki, ruslar Kilikiyada fransız maraqlarının üstün olması baxımından bu cür təklifi dəstəkləyə bilməzlər [52, 136].

İzvolski 1/14 iyun 1915-ci il tarixdə Sazonova yazdı ki, Zavriyev və Nubar paşanın sözlərinə görə Fransa xarici işlər nazirliyində Fransanın nəinki Suriyanı, həm də Tavra qədər bütün Kilikiyanı tutmasını zəruri saymaqda davam edirlər. Ancaq, bir çox nüfuzlu şəxslər onlara təqdim olunan dəlillər əsasında deyəsən Rusiya, Fransa və Ingiltərənin qəyyumluğunu altında Adana və Mersin şəhərləri də daxil olmaqla, lakin Fransaya keçən İskəndərun limanı ilə birlikdə bütün İskəndərun körfəzi istisna olmaqla Kilikiya da daxil olmaqla muxtar Ermənistan fikrinə meyl etməyə başlayırlar. Nubar paşa Delkasseyə belə bir təklif etmişdir ki, Fransa bütün Kilikiyanı alıb öz təşəbbüsü ilə yuxarıda göstərilən hissəsini ermənilərə güzəştə gedə bilər. Nubar paşa üç dövlətdən birinin, yaxud da hər üçünün qəyyumluğunu altında muxtar Kürdəstanın yaradılmasını da təklif etmişdi [56, 137-138].

Sazonov İzvolskiyə yazdı ki, əgər erməni nümayəndələri Kilikyanın gələcək Erməni vilayətinə daxil edilməsinə Paris kabinetini razı sala bilsələr bunu ancaq alqlışlayar [55, 138].

Erməni xadimləri gənc türklərin liderlərindən olan Camal paşa ilə İstanbul hökuməti arasında ixtilaf olduğunu bildirərək Antanta rəhbərlərini ona sultanlıq vəd verməklə qiyama təhrik etməyi məsləhət göründülər.

Sazonov hesab edirdi ki, istənilən daxili çətinliklər Türkiyəni zəiflədəcəyindən və Antantanın xeyrinə olacağından Camalla gizli əlaqəyə girib ona müəyyən vədlər vermək olar.

Fransa hökuməti Camalla bağlı olan plana mənfi münasibət göstərirdi. Parisdə olan rus səfiri İzvolskiyə bildirildi ki, Rusiya İstanbul və Boğazları özü üçün saxladığı halda istəyir ki, Fransa üç dövlətin arasındaki sazişdə onun üçün nəzərdə tutulmuş Suriyadan, Fələstinin bir hissəsindən və Kilikiyadan imtina etsin. Həm də yaddan çıxarmaq lazıim deyil ki, İngiltərə müstəqil ərəb xilafətinin yaradılmasını nəzərdə tutur və bu məqsədlə artıq Məkkə şerifi ilə danışqlar aparır. Həm də Fransa xarici işlər nazirliyinin rəsmisi Brian bildirmişdi ki, Camal məhdud sayda hərbi qüvvəyə malik olduğundan sultan hökumətini yığa bilməz [54, 138].

London isə Camalla əlaqələr yaratmaq təşəbbüsünə diplomatik tərzdə yanaşdı. Grey Benkendorfla səhbətdə bildirdi ki, əgər Camalın planı uğur qazanacaqsa ona etiraz etmir. Grey iki qeyd etdi:

Əvvəlcə, Bəsrəni işgal etmiş İngiltərə onun gələcək müqəddəratını müəyyənləşdirmədən Türkiyəyə qaytara bilməz və orada özünə xüsusi hüquqlar təmin etməlidir; İkincisi, İngiltərə Ərəbistanın Türkiyəyə düşmən mövqe tutması şətilə ərəblərlə Ərəbistanın və müqəddəs müsəlman yerlərinin daxil olduğu müstəqil ərəb dövlətinin yaradılması haqqında razılığa gəlmişdir [48, 147-148].

Ermənilərin Camal paşa ilə bağlı təklifləri bilavasitə Fransanın maraqlarına toxunduğuuna görə İngiltərə və Rusiya nümayəndələri qərara aldılar ki, ermənilər vasitəsilə Camalla danışqlar fransızlar tərəfindən aparılsın [51, 150].

Petroqraddakı Böyük Britaniya və Fransa səfirlikləri 25 fevral/ 9 mart 1916-cı il tarixdə Sazonova 11 maddədən ibarət yaddaş qeydi təqdim etdilər.

Birinci maddədə deyilirdi ki, Fransa və İngiltərə ərəb başçısının hakimiyyəti altında “A” və “B” zonalarında müstəqil ərəb dövlətini, yaxud ərəb dövlətləri federasiyasını öz himayələrinə götürməyə razıdırırlar. “A” zonasında Fransa, “B” zonasında İngiltərə konsessiyalar və yerli kreditlərdə üstün hüquqa malik olacaqlar.

Göy zona Fransa, qırmızı zonada İngiltərə ərəb dövləti, yaxud ərəb dövlətləri federasiyaları ilə razılıq əsasında idarəcilik formasını müəyyənləşdirəcəkdilər [34, 154].

Üçüncü maddəyə görə qəhvəyi zonada beynəlxalq idarəcilik tətbiqetmə nəzərdə tutulur. Dördüncü maddəyə görə Hayfa və Akra limanları İngiltərəyə keçirdi. Beşinci maddəyə görə İskəndərun, habelə Hayfa azad liman olmalı idi. Altıncı-yedinci maddələr dəmir yollarına, tariflərə və məsələlərə aid idi [34, 155].

Petroqraddakı ingilis səfiri Byükenen 11 mart 1916-cı ildə Sazonova yazdı ki, Mark Sayksın üstündə düzəlişlər etdiyi xəritəni ona qaytarır. Yeni xəritədə fransız zonası rus zonasına keçirilən nestorian zonasından kənara çəkilmiş, “Kiçik Ermənistən”ın şimal hissəsi isə fransız zonasına keçirilmişdir. Bunu Rusiyanın nestorianların vilayətini və Bitlis keçidinin rus zonasında qalması arzusuna görə etmişdir [7, 157].

Böyük Britaniya hökumətinin fövqəladə müvəkkili Petroqraddakı ingilis səfiri Mark Sayksa 12 mart 1916-cı ildə yazdı ki, Hakkarini çıxarıb əvəzinə Sivası göy zonaya daxil etmək barədə yeni təklifi alıb fikirləşdi ki, aşağıdakı müddəələr cənab Sazonov üçün maraq kəsb edə bilər:

2. Sayksa elə gəlir ki, axırıncı erməni qırğınlarının ifrat amansızlığına görə Ermənistəni osmanlı hakimiyyəti altında saxlamaq olmaz. Bu cür layihə, hətta o, islahatlarla müşahidə olunsa belə İngiltərədə və Birləşmiş Ştatlarda narazılıq partlayışına səbəb ola bilər;

Buna görə də erməni məsələsinin həlli

a) Türkiyə hakimiyyəti altında erməni dövlətinin yaradılması (bu Qafqazda fitnələr yaradacaq ikinci Bolqarıstanın yaradılması, ya da ermənilər kürdlərlə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olmadıqlarına görə ölü plan olardı);

b) Beynəlxalq nəzarət altında bitərəf inzibatçıları olan erməni hökumətinin qurulması (bu isə gələcəkdə Almanıyanın faydalana biləcəyi daimi fitnələr və suallara səbəb ola bilər);

Ermənistən hazırlanmamış və bütünlükdə Rusiyaya verilməsi inqilabçı cəmiyyətlərlə dolu olan ölkənin Rusiya siyasi sisteminə daxil edilməsi demək olardı.

d) Keçmiş Roma Ermənistəni, yaxud Kiçik Ermənistənin Fransaya verilməsi və əlavə olunan xəritədəki sarı zolağın Rusiyaya verilməsi;

Sayks sonuncu variantı daha məqsədə uyğun hesab edirdi [67, 158].

Sayks fikrini belə əsaslandırdı ki,

1) Rusiya erməni əhalisinin minimum olduğu Ərzurum, Bitlis və Vanı alır, çünki “A” zolağı müstəsna olaraq siryani və kürdlərin, “B” yalnız kürdlərin, “C” isə yalnız lazların məskunlaşdığı ərazilərdir;

2) Fransa Ermənistəni aldığına görə fransız zolağı erməni milli hissələrinin cəmləşdiyi yer olacaq ki, bu da Rusiya üçün çox faydalıdır. Çünki “Kiçik Ermənistən”ın erməniləri Qafqaz və Şərqi ermənilərinə nisbətən dindar və mühafizəkarlırlar. Kiçik Ermənistəndən çıxan mötədil ünsürlər erməni siyasi mexanizmini öz əllərinə alırlar. Mötədil dairələrin məqsədi öz ərazisində inkişafa nail olmaqdan ibarət olacaq. Kiçik Ermənistənin erməniləri Qafqazın sənaye erməniləri ilə az bağlıdır və onlarla ümumi cəhətləri azdır. Sayks hesab edirdi ki, Muş ovalığı da fransız zonasına daxil edilsə yaxşı olar. Çünki bu Rusiyani inqilabi fəaliyyət mənbəyindən qurtardı [66, 158-159; 9, 160].

Sazonov Rusiya mülklərini Fransa mülklərindən ayırmalı olan sərhədə diqqəti çəkərək yazdı ki, topoqrafik cəhətdən o kifayət qədər təbiidir, lakin siyasi və strateji mülahizələrə görə çətin məqbul sayila bilər. Rusyanın Asiya sərhəddinin xeyli uzun hissəsində qarşıq və narahat əhalisi olan yerlərdə indi müttəfiq olsa da böyük Avropa dövlətinin peyda olması və onun kimi Rusiya-İran sərhəddinin arasına girməsi arzuolunmazdır. Bundan əlavə Rusiya Urmiya ərazisində, burada yerli xristianlar arasında mühüm missioner maraqları olduğuna görə digər Avropa dövlətinin ağılığını qəbul edə bilməz. Sazonov hesab edirdi ki, Rusiya üçün ərəb xilafəti, yaxud Türkiyə sultanlığı kimi Asiya müsəlman dövləti ilə ümumi sərhəddinin olması daha faydalı olardı. Həm də Sazonov qeyd edirdi ki, Boğazlar barədə fransızlarla əvvəlki damışıqlar zamanı rus tərəfi yalnız Suriyanın və Tavra kimi Kilikiyanın Fransaya birləşdirilməsinə razılıq vermişdir. Diyarbəkir dairəsi isə Mesopotamiyanın tərkibinə daxildir [48, 160-161].

Sazonov bildirirdi ki, əgər bu baxışı müdaiə etmək mümkün olmasa, hər ehtimala qarşı Urmiya dairəsinə və Bitlis keçidlərinin rus zolağına daxil edilməsinə təkid edib, fransızlara Kiçik Ermənistəndə Sivas-Harput-Kayseri üçbucağı rayonunda bir qədər əvəz vermək olar [48, 161]. Ertəsi günü II Nikolay yaddaş qeydi ilə tanış olaraq üzərində razılığını bildirən qeyd etmişdi.

Petroqraddakı Fransa səfirliyinin 1916-cı il martın 31-də Sazonova təqdim etdiyi notada Asiya Türkiyəsinin bölüşdürülməsi ilə bağlı Rusyanın yeni qeyd şərtinin-yəni əlavə olaraq Kürdüstanın Bitlis və Vandən cənubda, Muş, Dəclənin Aşit-Dağdan şərqdəki axarı Cəzirə-ibn Ömər və Mərgəvər zirvəsində İran sərhəddi arasındaki hissəsinin Rusiyaya, Aladağ, Kayseri, Ağdağ, Ulduzdağ, Zara, Eqin və Harput arasındaki ərazinin isə Fransaya keçməsi şərtinin qəbul olunduğu bildirilirdi [25, 171-172].

1961-ci il martın 17/30-da Rusiya nazirlər sovetinin sədri Şturmərin sədrliyi ilə keçirilən xüsusi müşavirədə Asiya Türkiyəsində Rusiya və Fransa mülkləri arasında sərhəddin müəyyənləşdirilməsi məsəlesi müzakirə olundu. Müşavirədə xarici işlər naziri S.D.Sazonov, hərbi nazirin müavini general Belyayev, Qafqaz canişinin nümayəndəsi stats-sekretar Nikolski üzv kimi iştirak edirdilər. Bir neçə nəfər isə müşahidəçi kimi iştirak etmişdi [28, 172].

Müşavirənin əvvəlində Sazonov ingilis-fransız layihəsinin əsas müddəalarını şərh etdi. O, bildirdi ki, fransızlar əvvəlcə Fransa zonasının sərhədlərini rusların zonası boyunca Urmiya

gölünə kimi uzatmaq isteyirdilər. Lakin Sazonov buna etiraz etmiş və fransız hökuməti geri çəkilmişdir. Beləliklə, Urmiya gölü rayonunda fransız əraziləri azaldılaraq əvəzində Cənub-Şərqi Anadoluda əraziləri artırılmışdır. Eyni zamanda müşavirədə qərara alındı ki, Rusiyaya düşən payın qərb sərhəddi Ordu şəhərindən başlasın [48, 172-174].

28 mart/ 10 aprel 1916-cı ildə yenidən xüsusi müşavirə keçirildi. Müşavirədə nazirlər şurasının sədri Ştürmer, xarici işlər naziri Sazonov, dəniz naziri Qriqoroviç, hərbi nazirin koməkçisi gen. Belyayev iştirak edirdi. Birinci çıxış edən Qriqoroviç bildirdi ki, dəniz nazirliyinin fikrincə rus ərazilərinin qərb hüdudları Sinop limanı daxil olmaqla dəniz zonasını əhatə etməli idi. Hərbi nazirin köməkçisi qeyd etdi ki, bu halda Rusiya ərazisi Türkiyəyə qalan ərazinin içərisinə girmiş olduğundan onu müdafiə etmək çətin olacaqdır. Sazonov da bildirdi ki, Sinopun Rusiya zonasına daxil edilməsi əlverişsizdir. Birinci, ona görə ki, bu halda Rusiya Türkiyədən türklərin eksəriyyət təşkil etdiyi ərazini alır ki, bu da gələcəkdə ixtilaflara yol açacaq; ikincisi adı çəkilən məntəqəni öz zonasına daxil etməklə Rusiya həm də Fransanın maraqlarına toxunmuş olur. Çünkü Fransa əvvəlki dövrlərdə Samsun-Sivas dəniz yoluna konsessiya almışdır ki, onda həmin yolun bir hissəsi Rusiyaya məxsus ərazilərdən keçməli olacaq ki, bu da fransızlarla anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər [29, 174-175].

S.D.Sazonovun 13/26 aprel 1916-cı ildə Petroqraddakı fransız səfiri M.Paleoloqa təqdim etdiyi yaddaş qeydində deyilirdi:

Fransa hökumətinin xüsusi nümayəndəsi Jorj Piko ilə danışqlarda İngiltərə ilə Fransa arasında bağlanmış sazişin aşağıdakı şərtlər əsasında Rusiya tərəfindən qəbul ediləcəyi bildirilmişdir:

1) Rusiya Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis vilayətlərini Qara dəniz sahilində, Trabzondan qərbdə müəyyən ediləcək məntəqəyə qədər ilhaq edir.

2) Kürdüstanın Van və Bitlisdən cənubda, Muş, Sert (Siirt-T.M), Dəclə çayının axarı, Cəzirə-ibn-Ömər, Amadiya üzərində hakim dağ zirvələri xətti və Mərgəvər vilayəti arasındaki hissəsi Rusiyaya çatır, əvəzində Rusiya Aladağ, Kayseri, Ağdağ, Ulduzdağ, Zara, Eqin və Harput arasındaki ərazini Fransa mülkü kimi tanır. Bundan əlavə, Mərqəvər vilayətindən, ərəb dövlətinin sərhəddi osmanlı ərazisini İrandan ayıran dağ zirvələri xətti ilə gedəcək [35, 185-186].

Izvolski 18 aprel/ 1 may 1916-cı ildə Sazonova yazırkı ki, Petroqradda Kiçik Asiyadakı Türkiyə mülklərini bölüşdürmək barədə saziş imzalansa da və Kilikiya ilə birlikdə Sivas və Harputun bir hissəsi də fransız mülkləri sırasına daxil edilsə də Poqos Nübar paşa Parisdə Mersində Aralıq dənizinə çıxışı olan və üç dövlətin ümumi qəyyumluğu altında olacaq muxtar Ermənistən xeyrinə təbliğatını davam etdirir. Izvolski bildirirdi ki, bu təbliğatın ruslar tərəfindən dəstəklənməsini ört-basdır etmək üçün o tədbirlər görür [60, 188].

Londondakı rus səfiri Benkendorf 17/30 may 1916-cı ildə ərəb dövlətinin yaradılması barədə ingilis-fransız sazişi bağlandığını xəbər verərək Sazonova Şərqi Anadoluya dair Rusyanın iddialarının təsdiqlənməsi şərti ilə həmin sazişi bəyənməyi məsləhət görürdü. Maraqlıdır ki, həmin teleqramın II Nikolayaya göstərdikdə çar onun üzərində belə bir qeyd etmişdi:

“Raziyam, 1-ci maddədən savayı. Əgər ordumuz Sinopa çata bilsə, sərhəd elə oradan da keçməlidir” [48, 220].

Sazonov 14/ 27 iyun 1916-cı il tarixdə Qafqaz canışını böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçə yazırkı ki, “ Demək olar ki, bütün Büyük Ermənistən rus qoşunları tərəfindən tutulması bu yerlərin idarəciliyi məsələsini gündəmə götürür. Sazonov qeyd edirdi ki, ermənilərə geniş muxtarıyyət vermək olmaz, çünkü Rusyanın ələ keçirdiyi ərazilə ermənilər heç vaxt çoxluq təşkil etməmişlər, müharibə dövründə türklərin cəza tədbirlərindən sonra isə daha da azalmışlar [50, 207-208]. Sazonov hesab edirdi ki, rus hakimiyyəti bütün təbəələrə eyni münasibət göstərməlidir. Lakin, bu əslində belə deyildi. Belə ki, ermənilərə müəyyən çərçivədə məktəb və dini azadlıq, öz dilindən sərbəst istifadə etmək azadlığı, şəhər və kənd özünüidarəsi vermək təklif olunurdusa, qeyri-xristianlara bu qaydaları tətbiq etmək üçün yerli şəraiti və onların mədəni inkişafı səviyyəsini “nəzərə almaq məsləhət görülürdü [48, 212].

Qafqaz canişini Sazonovun mülahizələri ilə tamamilə razı olduğunu bildirirdi. Qeyd edirdi ki, ermənilərə məktəb, din və dil sərbəstliyi ilə yanaşı bütün rəsmi hallarda rus dilinin birinciliyi saxlanmalıdır [48, 212]. Canişinin Sazonova məktubunda belə bir məqam diqqəti cəlb edir: N.Nikolayeviç Qafqazda ərzaq qılığının təhlükəli vüsət aldığıını bildirərək erməni qaćqınlarının Türkiyənin ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinə qaytarılmasını təklif edərək bunun ərzağa çəkilən xərcləri xeyli azaldacağını və eyni zamanda “Türkiyə Ermənistəni”nın məhsuldar torpaqlarını canlandıracağına hesab edirdi [48, 212]. Sual olunur: Əgər türklər həqiqətən ermənilərə qarşı soyqırım keçirtmişdilərsə, Rusiya hüdudlarına külli miqdarda ermənilər haradan gəlmişdilər?

Rusiya nazirlər şurasının sədri və xarici işlər naziri B.V.Ştürmer 24 avqust/ 6 sentyabr 1916-cı il tarixdə Paris və Londondakı rus səfirləri A.P.İzvolski və qr. A.K.Benkendorfa teleqramlar göndərərək Fransa və İngiltərə ilə Türkiyəni bölüşdürmək barədə sazişləri yenidən xatırladır və əlavə edirdi ki, Adaliya və Aralıq dənizi sahili vilayətlərdə İtaliyanın xüsusi maraqlarının qorunması haqqında 13/ 26 aprel 1915-ci ildə İtaliya, İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında bağlanmış sazişin də qüvvədə qalması təsbit edilirdi [48, 243].

I Dünya müharibəsi illərində Rusiya hələ də onun qəyyumluğu altında “Böyük Ermənistən” yaradılmasını vacib vəzifə saysa da işğal olunmuş Şimal-Şərqi Anadolu torpaqlarına Rusyanın daxili quberniyalardan adamların köçürülməsi planları da tərtib olunurdu. General Yudeniç bura kazakları köçürməyi təklif edirdi [48, 36].

Şimal-Şərqi Anadoluda kazakların məskunlaşdırılmasında ilk məqsəd Rusiya-Türkiyə sərhəddində, gələcəkdə ermənilərin yaşadıqları şərq vilayətləri ilə qərb vilayətlərinin ayırməq üçün ruslar yaşayan geniş zona yaratmaq idi ki, müharibədən sonra erməni muxtariyyəti haqqında illüziyalar aradan qalxıssın.

1916-cı ildə ingilis-fransız, sonra isə ingilis-fransız-rus danışçıları davam etdirildi və 1916-cı il mayın 15-də Sayks-Piko sazişi imzalandı.

Rusiyaya keçən ərazilərdə ermənilər azlıq təşkil etdiyindən erməni muxtariyyəti məsələsi gündəmdən silindi. 1916-cı ilin yazında rus qoşunları ikinci dəfə Şərqi Anadoluya daxil olduqda işğal olunmuş əraziləri necə idarə etmək məsələsi ortaya çıxdı. Sazonov hesab edirdi. Rusyanın tutduğu torpaqlarda ermənilər heç vaxt üstünlük təşkil etmədiklərinə görə yalnız bölgədəki bütün müxtəlif xalqlara bərabər yanaşılması Rusyanın dövlət mənafelərinə cavab verə bilər. İşğal olunmuş ərazilərdə hərbi general-qubernatorluq yaradıldı və 1916-cı il Xarici işlər nazirliyi və Qafqaz cəbhəsinin komandanlığı “Türkiyə Ermənistəninin idarə olunması haqqında əsasnamə” qəbul etdilər. Payızda general-qubernatorluq ərazisində məhkəmə və dövlət inzibati orqanlarının təşkilinə başlandı [67, 39].

Erməni xadimləri “Türkiyə Ermənistəni”nda rus idarəciliinin yaradılmasından istifadə edərək burada erməniləri məskunlaşdırmaq, onları torpaqla təmin etmək, erməni milisini təşkil etmək, bir sözlə bu ərazidə mərhələli şəkildə müstəqil erməni dövlətinin institutlarını yaratmaq istədilər. Lakin, rus hakimiyyət orqanları tamamilə əks planlara malik idilər. Hələ 1915-ci ilin əvvəlində Rusiya əkinçilik nazirliyi “Türkiyə Ermənistəni”na rus kəndlilərinin köçürülməsi layihəsini tərtib etməyə başladı. Yalnız, o zaman strateji mülahizələrə görə bu layihə həyata keçirilmədi. Bununla yanaşı ermənilər, rus hökuməti onlara muxtariyyət verilməsi haqqında rəsmi qərar vermədiyinə görə onunla mübarizəyə hazırlaşmağa başladılar. Buna görə də Qafqaz canişinliyində və “erməni general-qubernatorluğununda polis rejimi möhkəmləndirildi. Ərzurum işğal olunandan sonra ermənilərə bura köçmək qadağan olundu. Beləliklə, Asiya Türkiyəsini bölmək haqqında İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında əldə edilmiş saziş və “Türkiyə Ermənistəni”nın Rusiya və Fransa nüfuz dairələri arasında bölüşdürmək haqqında razılıq Rusyanın “erməni məsələsi”ndə mövqeyini (Rusiya imperiyasının Ermənistənin birləşdirilməsini dəstəkləməkdən imtina etməsi, yaxud Rusiya imperiyasının tərkibində muxtariyyat verilməsindən imtina etməsi) qəti surətdə möhkəmləndirdi [67, 39-40].

29 dekabr 1917-ci il (11 yanvar 1918-ci il) də RSFSR XKS «Türkiyə Ermənistəni» haqqında dekret qəbul etdi. Bu dekretdə Rusiya «Türkiyə Ermənistəni» xalqının ayrılmaga qədər təyini müqəddarət hüququnu tanıdığını bildirdi. Qoşunlar «Türkiyə Ermənistəni» ərazisindən çıxarırlarkən erməni milisi yaradılmadı, erməni qaçqınları geri qayıtmalı, müvəqqəti erməni hökuməti yaradılmalı idi [11, 32-38].

Deməli Sovet Rusiyası da çar hökuməti və müvəqqəti hökumətin «erməni məsələsi»ndən bir maşa kimi istifadə etmək siyasetini davam etdirirdi. Yalnız kiçik bir fərq bundan ibarət idi ki bu yerləri əlində saxlamaq üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan Sovet Rusiyası «ermənilərin muxtarıyyəti»nə icazə verdi.

Göründüyü kimi mühəribənin əvvəlində ermənilərə muxtarıyyat və ya müstəqillik verilməsi haqqında verilmiş vədlər unuduldu. «Ermənistən»in beynəlxalq diplomatiyanın oyununda «bir xırda mübadilə sikkəsi» rolü oynadığını yazan bəzi tarixçilər səhv etmirdilər.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Esat Uras. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul-Belge yanınları-1976, s.751.
2. M. Kemal Oke. Erməni meselesi, İstanbul, 1986.
3. Sadıqov H. Erməni məsələsi:xəyanəti, deportasiyani, soyqırımı və işğali pərdələyən yalan, Bakı, Adiloğlu, 2012, 576 s.
4. Vanda ermeni mezalimi (1895-1920)// Ruslara göre ermenilerin türklere yaptığı mezalim. Ankara, 1987.
5. Акопян С.М. Западная Армения в планах империалистических держав в годы Первой мировой войны. Ереван, 1971.
6. В.Бр. Посол в Петрограде сер. Дж.Бьюкенен ст. секретарю по их делам серу Эд. Грею. 29 октября 1914г. // Константинополь и Проливы, с.227.
7. Великобританский посол Петрограде сэр Дж. Бьюкенен Российскому министру иностранных дел. С.Д. Сазонов (С копии письма) 11 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. LXXVc.157
8. Всеподданнейшая записка российского министра иностранных дел С.Д. Сазонова. Петроград. 29 февраля /13 марта 1916 г // Раздел Азиатской Турции: док. LXXVII, с.160
9. Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (Сб. док) М.2002.с.228
10. Дашибаки. (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990.
11. Декрет совета народных комиссаров о «Турецкой Армении» 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) Написан И.В.Сталиным. // Мир Между войнами, с. 32-38.
12. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
13. Истягин Л.Экспансия германского империализма в Турции и русского-германские противоречия по армянскому вопросу (1912-1914). М., 1959, с. 14.
14. Кариби. Красная книга. // История Азербайджана по документам и публикациям. с. 149-167.
15. Католикос Геворг наместнику на Кавказе Воронцову-Дашкову. Из письма Эчмиадзин, 8 ноября 1914 г. // Геноцид армян в Османской империи (сборник документов и материалов. Под редакцией М.Г.Нерсисяна). Второе, дополн. изд. Из-во «Айастан» Ереван, 1982, с.275-276
16. Константинополь и Проливы (по секретным документам министерства иностранных дел). Под редакцией Е.А.Адамова. Изд-во НКИД. Москва-1925, 548 с.
17. Лалаян А. Контреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг. История Азербайджана по документам и публикациям.Баку,1990.с.82-102.
18. Маевский. Записки генерального консула в Эрзеруме (1893-1903 гг.) В сб.: «Новая угроза русскому делу в Закавказье» Н.Н.Шаврова Баку-Элм, 1990, с. 83-154.
19. Малевил Дж. Армянская трагедия 1915 г. (перев. с француз.). Баку, Елм, 1990
20. Международные отношения в эпоху империализма, ч. II. М., 1935.
21. Министр иностранных дел поверенному Делах Германии. С-Петербург 25июля 1913 года (Депеша) Реформы в Армении, д. 59, с. 77-78.
22. Мировые войны XX века. Кн. 2, Первая мировая война (документы и материалы). Изд-во И. М., Наука, 2005, 581 с., 382 с.
23. Мозгалевская Е.А.Дипломатическая роль России в военно-политическом союзе Антанта в начале первой мировой войны (июль1914 года-июнь 1915 года).
24. Наджафов Б. Лица врага. (История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX вв.). т. 1, Баку, Элм, 1993.

25. Нота французского посольства министру иностранных дел России Сазонову Петроград, 13/26 апреля 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. CIV, с. 187-188.
26. Нота французского посольства в Петрограде Российскому министру иностранных дел С.Д. Сазонову. 31 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. XCV, с. 171-172
27. Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в., М., 1971, 205с.
28. Особое совещание. 17 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. XCXV, с. 172.
29. Особое совещание. 28 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции док. XCVII, с. 174-175.
30. Памятная записка министерства иностранных дел С.Д.Сазонова французскому и великобританскому послам в Петрограде М.Палеологу и серу Дж.Бюкенену. 19 февраля 14 марта 1915 г. // Константинополь и Проливы, док. XLIX, с. 252.
31. Памятная записка министерства иностранных дел французскому и великобританскому послам в Петрограде Палеологу и Бьюкенену. Петроград, 4/17 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. LXXX.
32. Памятная записка великобританского и французского посольств в Петрограде министру иностранных дел С.Д.Сазонову. Петроград, 25 февраля // 9 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. LXXIV, с. 154-157.
33. Памятная записка великобританского и французского посольств в Петрограде Палеологу. Петроград, 13/26 апреля 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. C11, с. 184-185.
34. Памятная записка великобританского и французского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел. С.Д. Сазонову 12 марта 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. LXXIV, с. 154
35. Памятная записка Российского министра иностранных дел С.Д. Сазонова французскому послу в Петрограде М.Палеологу. 13/26 апреля 1916 г. // Раздел Азиатской Турции док. CIII, с.185-186
36. Победоносцев Ю. Гибель империи, Тайные страницы большой geopolитики, (1830-1918), М., Астрель, 2010, 415 с.
37. Поверенный в Дела в Германии министру иностранных дел. Берлин. 30 августа / 12 сентября 1913 года. (Депеша) Реформы в Армении, д. 69, с. 84
38. Поверенный в делах Турции министру иностранных дел. Константинополь, 16/29 ноября (на самом деле января-т.м) 1914 г. // Реформы в Армении, д. 137, с. 151.
39. Помощник начальника канцелярии российского министра иностранных дел Н.А. Базили директору дипломатической канцелярии при ставке верховного главнокомандующего кн. Н.А.Кудашеву. Тел. 2/15 марта. // Раздел Азиатской Турции, д. XXVII, с. 128.
40. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 10/23 сентября 1913 г. (Телеграмма) // Реформы в Армении. д. 86.с.97-98.
41. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 14 декабря 1912 г. (Депеша) Реформы в Армении. д. 7. С.11
42. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 16/22 октября 1913 г. (Телеграмма) //Реформы в Армении, д. 91, с. 101.
43. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь. 10/23 сентября 1913 г. (Телеграмма) // Реформы в Армении, д. 78, с. 93-94.
44. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 28 февраля -13 марта 1913 г. (Телеграмма) //Реформы в Армении, д. 13, с. 23.
45. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 4/17 января 1914 года (Телеграмма) // Реформы в Армении, д. 126, с. 141-142.
46. Посол в Турции министру иностранных дел. Константинополь 9 мая 1913 года (Депеша) Реформы в Армении, д. 22, с. 32-33
47. Проект армянских реформ // Реформы в Армении, док. 8, с. 17-19
48. Раздел Азиатской Турции, док. (по секретным документам министерства иностранных дел), Под редакцией Е.А.Адамова), Изд. Литиздата НКИД, Москва, 1924.
49. Реформы в Армении. Сборник дипломатических документов (26 ноября 1912 г. – 10 мая 1914 г.). Петроград, 1915, 294 с.
50. Российский министр иностранных дел С.Д. Сазонов наместнику на Кавказе вел. кн. Николаю Николаевичу. Проект письма 14/27 июня 1916г. // Раздел Азиатской Турции: док. CXL., с. 207-208
51. Российский министр иностранных дел С.Д. Сазонов послам в Париже А.П.Извольскому, Телеграмма 30 декабря / 12 января 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. LXV, с. 150
52. Российский министр иностранных дел. С.Д. Сазонов послам в Париже и Лондоне. А.П.Извольскому и гр А.К.Бенкendorфу. Телеграмма 5/ 18 мая 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. XLI, с. 136
53. Российский министр иностранных дел. С.Д.Сазонов послам в Париже, Лондоне и Риме А.П.Извольскому, гр А.К.Бенкendorфу и М.Н. Гирсу. Телеграмма 12/ 25 декабря 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. LII, с. 142-143

54. Российский министр иностранных дел. С.Д.Сазонов послам в Париже и Лондоне А.П.Извольскому и А.К.Бенкендорфу. Телеграмма 3/16 июня 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. XLIV, с. 138
55. Российский посол в Лондоне А.К.Бенкендорф министру иностранных дел. С.Д.Сазонову. Телеграмма 17/ 30 декабря 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. LX, с. 147-148
56. Российский посол в Париже А.П.Извольский министру иностранных дел. С.Д. Сазонову. Телеграмма 1/ 14 июня 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. XLII, с. 137-138
57. Российский посол в Париже А.П.Извольский министру иностранных дел С.Д.Сазонову. Телеграмма 21 февраля/6 марта 1915г. // Константинополь и Проливы, док. LVIII, с. 262.
58. Российский посол в Лондоне гр.А.К.Бенкендорф министру иностранных дел С.Д.Сазонову. Телеграмма 25 февраля/10 марта 1915г./Константинополь и Проливы, док. LXXIV, с. 273-274.
59. Российской посол в Лондоне Бенкендорф министру иностранных дел. Сазонову. Телеграмма №. 289. Лондон, 17/30 мая 1916 г. // Раздел Азиатской Турции, док. XXVI, с. 200
60. Российской посол в Париже А.П.Извольский министру иностранных дел. С.Д.Сазонову. Телеграмма 18 апреля/ 1мая 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. CV, с. 188
61. Российской посол в Париже. А.П.Извольский министру иностранных дел. С.Д. Сазонову. Телеграмма 18 апреля/ 1мая 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док. CV, с. 188
62. Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении. Ереван, 1972.
63. Справка составленная в российском министерстве иностранных дел 31марта/ 13 апреля 1916г // Раздел Азиатской Турции док. CI, с. 183.
64. Справка составленная в российском министерстве иностранных дел 31марта/ 13 апреля 1916г // Раздел Азиатской Турции док. CI.c.183
65. Товарищ министра иностранных дел России. А.А.Нератов послам в Париже и Лондоне А.П.Извольскому и граф А.К.Бенкендорфу Телеграмма 4/17 апреля 1915 г. // Раздел Азиатской Турции: док. XXXIX, с. 125
66. Чрезвычайный уполномоченный великобританского правительства сэр Марк Сайкс послу в Петрограде серу Дж. Бьюкенену (С копии письма) 12 марта 1916 г. // Раздел Азиатской Турции: док.LXXVI, с. 158
67. Шутова Н.Е.Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921). Владимир, 2007, 147c.

Тоfig Мустафазаде

«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС» ЕВРОПЕЙСКОЙ ДИПЛОМАТИИ, ИЛИ ПЛАН РАЗДЕЛА ТУРЦИИ

Резюме

В статье на основе русскоязычных документов показывается, что у армян, исторически не имеющих своей государственности и проживающих в разбросанном виде на территории Османской империи, не было никаких серьезных проблем.

«Армянский вопрос» был создан и вынесен на международную арену европейскими государствами, в первую очередь, Россией. Цель заключалась не создании государства для армян, а использовании армян для расшатания Турции изнутри.

Неслучайно, что в годы Первой Мировой войны в заключенных между Россией, Англией и Францией секретных соглашениях территории, на которых ранее якобы намеревалось создание «Великой Армении», были поделены между Россией и Францией.

Tofiq Mustafazadeh

“THE ARMENIAN CASE” IN EUROPEAN DIPLOMACY, OR THE PLAN OF DIVISION OF TURKEY

Summary

According documents in Russian Armenian who did not historically have their own state had not got any problems while living in the territory of Ottoman Empire and it is indicated in the article. “Armenian case” was invented and brought to an international arena by great European states, especially Russia. The aim in reality was not to create a state for Armenians, but was to divide Turkey inside. It is not casual that in confidential treaties signed by Russia, England and France the territories where the “Great Armenia” was considered to form was divided by Russia and France during the World War I.

Ильгар Нифталиев

Доктор философии по истории,
Института истории НАНА

К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЕГО ГРАНИЦ НА ПЕРЕГОВОРАХ В БАТУМИ И СТАМБУЛЕ В 1918 Г.

После поражения в кратковременной войне с Османской Турцией, 22 апреля 1918 года Закавказский Сейм принял резолюцию о провозглашении независимой Закавказской Демократической Федеративной Республики. В тот же день Сейм предложил сформированному правительству продолжить мирные переговоры и принять меры к скорейшему заключению мира с Османской Турцией. С этой целью 11 мая 1918 года была создана мирная конференция в Батуми с участием представителей турецкого правительства во главе с министром юстиции Халил беком Ментеше и Закавказской делегацией, возглавляемой А.Чхенкели (1,137). Накануне начала Батумской конференции, на созванном 1 мая 1918 года совместном заседании всех Мусульманских фракций Закавказского Сейма выступил член Закавказской делегации М.Г.Гаджинский. Он поделился своими впечатлениями о встрече в Трабзоне и Батуми с военным министром Османской империи Энвером пашой, на которых были обсуждены важные вопросы, касающиеся будущего государственного устройства Закавказья, отношений между братскими азербайджанскими и османскими тюрками, а также о позиции турецкой стороны по вопросу о создании самостоятельного армянского государства на Южном Кавказе. Как отметил Гаджинский, Энвер паша считал, что Азербайджан, Грузия и Армения должны образовать общее федеративное и конфедеративное Закавказье с общим Сеймом в тесном союзе с Турцией. Если же не удастся образовать единое Закавказье, то, по мнению Энвера паши, самостоятельный Азербайджан, имеющий общую границу с Турцией, может образовать еще больший теснейший союз с Османской империей вплоть до формы Австро-Венгерской. Что же касается армянского вопроса, Энвер паша отметил, что Турция не против образования самостоятельного армянского государства, если армянский народ прекратит свою интригу против турок ради англо-русской политики (10,с.63-64). Таким образом османское правительство выразило свое отношение к решению национального вопроса в Закавказье. 11 мая 1918 года в Батуми начала свою работу мирная конференция, которая должна была окончательно определить будущий формат отношений между Османской Турцией и Закавказской федерацией. Важнейшей проблемой, которую должны были решить стороны, стал вопрос о будущих границах двух государств. В состав Закавказской делегации на конференции вошли также члены Мусульманской фракции Сейма М.Э.Расулзаде и М.Г.Гаджинский. Их полномочия были утверждены на заседании фракции 13 мая 1918 года. Хотя на повестку дня данного заседания был вынесен вопрос об ускорении процесса разграничения территорий трех главных народов Закавказья, однако рассмотрение его было отложено на очередное заседание (10,с.68). Очередное заседание фракции было созвано 16 мая 1918 года по случаю сильного изменения политической ситуации в Закавказье, вследствие новых требований турок и возобновления боевых действий в районе Александрополя. В своем заявлении о сложившейся ситуации глава турецкой делегации Халил бек определил новый характер переговоров, заявив, что поскольку между двумя государствами была пролита кровь после заключения Брест-Литовского мира, его условия уже не могли служить основой для дальнейших переговоров. В своем проекте будущего договора о мире и дружбе Халил бек изложил новые территориальные требования Турции, распространявшиеся на Ахалкалакский и Ахалцихский уезды Тифлисской губернии и большую часть уездов Иреванской губернии.

Кроме того, Закавказье должно было предоставить туркам возможность использовать свои железные дороги для военных операций против англичан в Персии (11). Новые территориальные требования турецкой стороны, в случае их удовлетворения, привели бы фактически к восстановлению русско-турецкой границы 1828 года. После этих требований работа конференции зашла в тупик и приняла новый характер: она сделалась центром закулисных интриг и махинаций, которые, в конце концов, и определили судьбу Закавказья. Бескомпромиссность Турции ясно давали понять, что Закавказской федерации в теперешней ее форме не суждено было долго существовать. Азербайджанские представители в Батуми, как-то пытаясь решить проблему защиты федерализма в неопределенном пока будущем, пытались зондировать почву с грузинами на предмет создания совместного государства с исключением из него армян (11). Что же касается армян, то вопрос о создании им государства на Южном Кавказе стал особым предметом переговоров на конференции при активном участии представителей турецкого военного командования, по предложению которого в итоге был достигнут компромисс- дать армянами что-то для их существования, но в такой ослабленной форме, чтобы они не представляли опасности для Турции и кавказских мусульман (1,с.166,168). Лидер Армянской народной партии М. Пападжанов призвал армян принять ультиматум турок, а вопрос о турецких провинциях оставить до решения общеевропейского конгресса (4). 28 мая 1918 года, вслед за грузинами, Национальные советы Армении и Азербайджана провозгласили свою независимость. По воспоминаниям первого премьер-министра Армении О.Качазнуни, армяне были даже в растерянности: «Должны ли мы объявить независимость. Имели ли возможность создать собственное государство и удержать его?». Подобный вопрос был не случаен, так как, по признанию Качазнуни, необходимо было «возрождение давным давно утерянной самостоятельности государственной» (7,с.28-29). Не случайно, что Армянский Национальный совет не мог определиться и с выбором столицы. 29 мая 1918 года Национальный совет Азербайджанской Республики уступил армянам в качестве столицы город Иреван (10,с.82). Кроме этого, как отмечает в своих воспоминаниях член грузинской делегации на переговорах в Батуми З.Авалов, «армяне отказались от частей Елизаветпольской губернии (Карабах) и мусульмане согласны были на образование особого армянского кантона в Закавказье» (2,с.57).

Первоначальные границы молодых республик были закреплены Батумским договором от 4 июня 1918 года. Статьи договора, подписанного Османской Турцией в отдельности с каждой из Закавказских республик, отличались идентичностью. В частности, каждый договор включал в себя преамбулу, в которой договаривающиеся стороны соглашались установить дружественные и добрососедские отношения между собой на политической, правовой, экономической и интеллектуальной основе. Общими для всех договоров были статьи, касающиеся военной помощи со стороны Турции республикам Южного Кавказа, обязательств по использованию железных дорог, подготовки консульской конвенции, торговых договоров, свободы перемещения в пограничной зоне, почтово-телеграфных связей и т.д. Но одной из важных статей во всех трех договорах была статья 2, которая определяла границы между республиками и Османской Турцией (3,с.14-17). В результате все три республики вынуждены были признать переход к Турции тех территорий, на которые претендовали. Так Азербайджан и Армения признали в границах Османской Турции Александропольский и Сурмалинский уезды, Сардарабадскую часть Эчмиадзинского уезда, расположенные на юге и юго-западе Иреванского уезда районы Гамарли, Улуханлу, Ведибасар, Шаруро-Даралагезский уезд (за исключением Шарурской части) и Нахчыванский уезд (за исключением Ордубада) Иреванской губернии. Железная дорога Александрополь-Джульфа также переходила под контроль османов (1,с.172). В итоге Азербайджан лишился значительных территорий в Иреванской губернии, на которые претендовал, получив в то же время большую общую

границу с Османской Турцией. Переход обширных территорий Иреванской губернии под контроль турецкой армии одновременно остановил на некоторое время массовые погромы мусульманского населения, которые продолжались здесь начиная с конца 1917 года. В состав же впервые созданной на Южном Кавказе армянского государства вошли части территории Иреванского, Эчмиадзинского и Новобаязетского уездов бывшей Иреванской губернии. Позже премьер-министр Армении О. Качазнуни так выразил свое отношение к предоставленным Армении границам: «Армения все-же должна обеспечить одно- свое государственное существование. Она не может вместиться в трех с половиной уездах» (7,с.80). В то же время границы новообразованных южнокавказских республик были определены лишь по отношению к Османской Турции. Оставалось определить и уточнить взаимные границы между республиками. Согласно III статье Батумского договора предусматривалось, что взаимные границы между Азербайджаном и Арменией будут закреплены на основе заключенных сторонами протоколов, которые составляют часть настоящего договора (3,с.15). Однако, никаких протоколов о взаимных границах в Батуми заключено не было. В последнем пункте Батумского договора особо оговаривалось, что настоящий договор будет ратифицирован и обмен ратификациями будет произведен в Константинополе (Стамбуле) в продолжение одного месяца или ранее, если это будет возможно, и войдет в силу со дня этого обмена.

Спустя два дня после подписания Батумского договора в ноте грузинского правительства германскому министру иностранных дел была выдвинута идея проведения конференции с участием Грузии и Четверного союза с целью установления выгодных связей на основе Брест-Литовского договора. В ответной ноте от 9 июля 1918 года Германия поддержала данную инициативу, однако сочла возможным пригласить на конференцию все молодые республики. Местом проведения конференции немцы предложили Стамбул. Уже 24 июня 1918 года азербайджанская делегация прибыла в Стамбул. Состав делегации в Стамбуле был утвержден правительством 17 июня. В него вошли М.Э.Расулзаде, А.Сафикурдский, Х.Хасмамедов, а также четыре советника и технические работники (5,с.125,127). Правительство уполномочило делегацию вести переговоры по политическим, экономическим, финансовым и военным проблемам со всеми участниками конференции, а также заключить с ними договора. В начале июля 1918 года участники конференции провели целый ряд двухсторонних переговоров. По ходу их грузины демонстрировали приверженность к германской стороне, азербайджанцы встали на сторону Турции. Армянские делегаты в Стамбуле развернули пропаганду с целью удовлетворения своих территориальных требований к соседям. При этом армянская делегация игнорировала Батумские договоренности, надеясь добиться их пересмотра. Так, 8 июля 1918 года глава армянской делегации на конференции А.Агаронян в телеграмме министру иностранных дел Армении А.Оганджанянуставил вопрос ребром: «Батумские беседы полностью потеряли свой смысл, поскольку касались границ закавказских округов, а не трех независимых государств». Теперь армянская сторона считала, что минимальные границы, требуемые ими, изменились и должны включать Шушу, Карагино, Джеваншир, Зангезур, Даралагез, Сурмали, Нахчыван, Шарур (9,с.6-7). Таким образом, Армения пыталась расширить свои границы за счет тех территорий Елизаветпольской и Иреванской губерний, где мусульманское население составляло большинство. В своем донесении министру иностранных дел Азербайджана М. Г. Гаджинскому от 4 августа 1918 г. М.Э.Расулзаде отмечал, что Армения не оставляет попыток пересмотра Батумского договора, посыпая Энверу паше проекты по требуемой ими границе. Эти проекты сопровождались картами и статистическими данными, в которых Армения требовала у Турции санджаки: Сурмали, Нахчыван, Ахалкалаки, Эчмиадзин и Иреван, от грузин - уезд Борчалинский, от Азербайджана - Газахский, Карабахский, Зангезурский, Ордубадский уезды. Эти претензии она пыталась обосновать тем, что якобы армяне составляли 70 %

населения этих территорий (3,с.46-49). Однако грандиозные территориальные требования армян отнюдь не соответствовали реальному положению. Азербайджанская делегация уже представила к этому времени на конференции и немцам, и туркам соответствующий документ о границах. В данные границы безоговорочно входили вся территория Бакинской и Елизаветпольской губернии, а также территории Иреванской (части Нахчыванского, Шарур-Даралагезского и Ново-Баязетского уездов) и Тифлисской губерний (Борчалинский уезд, часть Тифлисского уезда, часть Сигнахского уезда, а также Закатальский округ), где преобладало мусульманское население (8,с.15-16). 31 июля 1918 года в своей депеше председателю азербайджанской делегации в Стамбуле М.Э.Расулзаде председатель Совета министров Азербайджана Ф.Х.Хойский дал инструкции о возможных формах решения территориальных споров с Арменией: «Посылаю Вам просимые карты по одному экземпляру с очерчением границ Азербайджана, которые Вам надо всемерно отстаивать; если армяне заявят претензии на Карабах, то тогда откажитесь уступить им Эривань и часть Газахского уезда, если же армяне останутся на почве состоявшегося словесного соглашения, то даже можно было бы уступить им эту часть Эриванского уезда, которая на карте обозначена пунктиром» (3,с.42).

Тем временем сроки предстоящей конференции в Стамбуле постоянно откладывались. Причиной тому были, прежде всего, острые противоречия между её участниками по вопросу о границах, борьба вокруг контроля над Бакинским районом, которая развернулась со второй половины августа 1918 года, когда к городу приблизились части азербайджано-турецкой армии во главе с Нуры пашой, а также стремительное изменения хода событий на фронтах Первой мировой войны в пользу стран Антанты. В конце концов, когда стало ясно, что конференция не состоится решением азербайджанского правительства от 20 августа 1918 г. Алимардан бек Топчибашев был делегирован к императорскому Османскому правительству с чрезвычайными полномочиями по всем вопросам, касающимся интересов Азербайджанской Республики (6,с.3). Фактически Топчибашев был включен в состав азербайджанской делегации, которая уже находилась в Стамбуле. Топчибашев добрался до Стамбула лишь в конце сентября. Накануне приезда Топчибашева в Стамбул состоялась встреча М.Э.Расулзаде с военным министром Османской Турции Энвер пашой. О содержании этих переговоров М.Э. Расулзаде передает в письме от 15 сентября 1918 года министру иностранных дел Азербайджанской Республики М.Г.Гаджинскому. В письме Расулзаде сообщает о предложении Энвер паши открыть коридор между Азербайджаном и Турцией минуя Армению. Для этого Энвер паша считал, «что не нужно поднимать с армянами и грузинами вопрос о границах и спорить с ними», предлагал передать Борчалы Грузии, заключить с ней союз, оставить часть Газахского уезда, населенную в основном армянами Азербайджану (выше мы видели, что азербайджанская сторона намеревалась уступить эту часть уезда Армении-И.Н.) и передать Даралагез Армении. Турецкий министр считал, что таким образом был бы проложен желаемый коридор, соединяющий Турцию с Азербайджаном минуя Армению. Однако Расулзаде, воразив против подобного решения пограничного вопроса, отметил: «...покинуть Борчалы, состоящую из мусульман, взамен получить состоящую из армян - значит увеличить без того многочисленный в Азербайджане армянский элемент и уменьшить нас самих. Покинуть Даралагез совершенно невозможно, потому что большая их часть состоит из мусульман». Как следует из письма, турецкий военный министр согласился с доводами председателя азербайджанской делегации в Стамбуле, при этом особо отметив: «Если так, то не надо уступать и Даралагез» (3,с.76-78). Таким образом, турецкое правительство до начала конференции в Стамбуле пыталось привести конфликтующие стороны к определенному компромиссу в вопросе о спорных территориях. К сожалению, при этом турецкая сторона видимо не всегда учитывала позицию азербайджанского правительства, пытаясь диктовать свои условия, в том числе и

в решении вопроса о границах с соседями. Телеграмма главы правительства Ф.Х. Хойского председателю азербайджанской делегации в Стамбуле М.Э. Расулзаде от 31 августа 1918 года является ярким тому подтверждением. В ней глава правительства отметил : «Самое главное - надо окончательно выяснить наши взаимоотношения с Турцией, а то получается совершенно губящее всякое дело и управление двоевластие и многовластие. Я полагал бы, что все управление должно быть сосредоточено в руках азербайджанского правительства, а турецкие воинские части все свои желания и требования должны обратить к правительству и через него проводить, а не вмешиваться непосредственно в дела управления, как это происходит сейчас» (3,с.55). Как следует из той же телеграммы Хойского, одной из задач, стоящих перед миссией Топчибашева в Стамбуле, были переговоры с турецким правительством с целью преодоления сложившихся противоречий в отношениях двух стран.

После приезда А.М.Топчибашева в Стамбул им было проведено ряд встреч с официальными лицами Османской империи, Гаджарского Ирана, Арапатской республики, бывшими министрами иностранных дел Российской империи и Временного правительства, европейскими дипломатами, аккредитованными в Стамбуле. В ходе этих встреч вновь одним из важных тем переговоров была проблема границ между республиками Южного Кавказа. Безусловно, что на содержание переговоров наложило свой отпечаток изменение ситуации на фронте. Было ясно, что Четверной союз доживает последние дни. Поэтому с первых переговоров с турецкими официальными лицами чувствовалось, что те не имея реальных ресурсов влияния на ситуацию и в ожидании скорого вывода своих войск из Южного Кавказа, предлагают сторонам самим решить территориальные споры. В этом они видели залог сохранения и укрепления независимости молодых государств. Подобные предложения были выдвинуты уже при первой встречи А.Топчибашева с премьер-министром Османской Турции Талаат пашой 2 октября 1918 года. Талаат паша считал, что «основной задачей представителей всех трех народностей является необходимость приложить все умение и старание и установить между собой мирное сожительство и самим разрешать внутренние споры о границах и, конечно, при разрешении этой задачи пожертвовать мелкими спорами о 5-6 пограничных селениях». В своей ответной речи Топчибашев с пониманием отнесся к мыслям, высказанным премьер-министром об отношениях с соседями, добавив, что «должен откровенно сознаться в крайней трудности достигнуть этой благой цели, ибо если мы можем сойтись мирно еще с грузинами, то это представляется очень трудным с армянами, в искренности коих наши мусульмане давно изверились. Достаточно указать на их поведение сейчас; у них столько ориентации, сколько существует держав. В Стамбуле уверяют вас в своей любви и преданности, а в Берлине - немцев!» (6,с.10-11). В тот же день А.Топчибашев провел переговоры с министром иностранных дел Ахмедом Насими беем. Турецкий министр также считал необходимым отметить важность решения вопроса о границах Азербайджана с его соседями. Топчибашев вновь подчеркнул сложность решения данной проблемы именно с Арменией, которая «имеет чрезмерные аппетиты и, в целях удовлетворения своих намерений за чужой, т.е. за наш счет, чуть не во всех столицах действует в ущерб наших интересов, выставляя нас за нацию, неспособную к государственной жизни и непримиримую с другими народностями» (6,с.13-14). Во время встречи 27 октября 1918 года с новым министром иностранных дел Турции Наби беем А.Топчибашев дал ему подробную информацию о Карабахе и последних событиях вокруг него. Это было вызвано, прежде всего, тем, что прибывшие на конференцию в Стамбул армянские представители распространяли здесь провокационные слухи якобы об избиении армянского населения региона частями азербайджанской армии, прибывшими в Карабах с целью восстановления на своей территории спокойствия, нарушенного бандами Андраника (6,с.24). Тема якобы избиения армянского населения Карабаха была поднята

также во время встречи А.Топчибашева 16 ноября 1918 года с новым садр азамом Турции Тифик пашой. Топчибашев отметил, что «не знает, из каких источников его Светлость получил сведения, но все же готов думать, что по обыкновению представители армян в Стамбуле преувеличивают значение этого вопроса, желая привлечь внимание к этому вопросу теперь держав Антанты» (6,с.58). Встреча Топчибашева с советником министра иностранных дел Турции Ришад Хекмет беем 18 ноября 1918 года, показала, что турецкая сторона практически не владела подлинной информацией о событиях в Карабахе, её дипломаты не представляли себе масштабы армянских притязаний на данный регион. Одной из причин подобной ситуации являлась слаженная работа армянской пропагандистской машины в Стамбуле, которая фактически дезориентировала турецких дипломатов. Не случайно, что во время встречи с Топчибашевым советник министра предлагает азербайджанскому правительству не обострять отношения с армянами из-за 5-10 селений и пойти им на уступки в вопросе Карабаха, добавив при этом, что «Азербайджан от этого не будет богаче или беднее». Подобная неосведомленность турецкого дипломата в сути вопроса вызвала резкую реакцию Топчибашева, который подробно остановился на ним: «Прежде всего, позвольте доложить, что вопрос о Карабахе, как он поставлен армянами, не есть вопрос о 5 или 10 селениях: спор идет о целых четырех санджаках (Карабах (Шуша), Джеваншир, Джебраил и Зангезур). Это целое ханство, в пределах которого количество армян и мусульман, если и неодинаковое, то все же говорить о значительном большинстве армян не приходится. Причем последние здесь не коренные жители, а беженцы из Турции, что имело место после войн с Россией. Надо иметь в виду, что в санджаках Эриванского вилайета, входящих в пределы Армянской Республики, остается более 100 тыс. мусульманского населения, и, однако, мы не оспариваем тех земель, на коих живет это население. Наконец, в самом Карабахе армяне не проживают сплошной массой, а живут смешанно с мусульманами. Но, несмотря на все это, мы также сторонники миролюбивого разрешения вопроса, имеющего значение вопроса характера нашего внутреннего, а не международного». Турецкий дипломат согласился с Топчибашевым и сослался на отсутствие у него достаточной информации по данному вопросу (6,с.63-65). Вопрос о Карабахе стал объектом обсуждения Топчибашева и во время встречи 19 ноября 1918 года с английским полковником Тамплом. Топчибашев дал подробную информацию о географическом положении региона, его этническом составе. Внеся ясность в вопрос о распространяемых армянскими делегатами в Стамбуле слухах якобы о насилиях над армянским населением Карабаха Топчибашев отметил: «Что касается бесчинств, на которые вы намекаете, то будьте уверены, что они были взаимными. Когда армяне, объединившись с большевиками, захватили Баку и окрестности, то истребили более 6 тысяч мусульман. Но, к несчастью, акты несправедливости, совершенные по отношению к нам, неизвестны в Европе, в то время как армяне имеют представителей в Лондоне, в Париже, в Вашингтоне, где они кричат, преувеличивая факты, и добиваются у Европы и Америки заинтересованности в их делах» (6,с.66-70). Наконец гвоздем программы дипломатических переговоров А.Топчибашева в Стамбуле стала его встреча с руководителем делегации Арааратской Республики А.Агароняном. Эта встреча состоялась 16 января 1919 года, когда и азербайджанская, и армянская делегации уже готовились к поездке в Париж для участия на мирной конференции. Встреча имела важное значение с точки зрения определения позиции сторон накануне столь важного международного форума, где наряду с глобальными итогами Первой мировой войны, отдельной темой переговоров ведущих держав должны были стать отношения к новым государствам, образовавшимся на руинах Российской империи. Безусловно, от того как будут представлены новые государства в Париже зависел вопрос о признание их самостоятельности и границ. Во время встречи Агаронян сетовал на отсутствие дипломатических представительств в обоих государствах, обвинял премьер-министра

Азербайджана Ф.Х. Хойского (19 июня 1920 года Ф.Хойский будет убит от рук армянского террориста на улице Иреванской в центре Тифлиса-И.Н.) якобы в организации резни армянского населения во время вхождения в город Баку в сентябре 1918 года азербайджано-турецких войск. Топчибашев отверг обвинения касающиеся событий в Баку, отметив, что в город вошли войска два месяца осаждавшие его, т.е. войскам оказывалось вооруженное сопротивление. Топчибашев, вновь затронув вопрос о границах, напомнил Агароняну о ранее выдвинутых предложениях создать федерацию Закавказских республик, что-то наподобие Швейцарских кантонов, и выступить с этой платформой на конференции в Париже. Однако, Агаронян отвергнув данные предложения, считал, что в начале республикам необходимо укрепить свою независимость (6,с.130-131). Подобная позиция армянских представителей не претерпела изменений и в последующем. Их главной целью было расширение своих границ за счет соседей и получения выхода к морям. Для реализации данной программы они на протяжении 1918-1920 гг. находились в состоянии войны с Азербайджаном, Грузией и Турцией. После поражения стран Четвертого союза итоги переговоров в Батуми и Стамбуле фактически потеряли свой смысл, поскольку будущая geopolитическая конфигурация кавказского региона определялась уже в Париже.

Список использованной литературы:

1. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011.
2. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж, 1924.
3. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998.
4. Багирова И. Закавказский Сейм: несостоявшееся объединение Центрального Кавказа. http://www.ca-c.org/c-g/2008/journal_rus/c-g-2/11.shtml#nazad38.
5. Гасанлы Дж. История дипломатии Азербайджанской Республики. В трех томах. Том I. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Баку, 2010.
6. Дипломатические беседы А.А.Топчибашева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. Баку, 1994.
7. Качазнуни О. Дашинакцутюн больше нечего делать. Тифлис, 1927.
8. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Ближайшей Порты, Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.). Баку, 1993.
9. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992.
10. Протоколы заседаний Мусульманской фракции Закавказского Сейма и Азербайджанского национального совета 1918 г. Баку, 2006.
11. Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920 гг. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; <http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm>;

Нигяр Максвелл

Д.ф. по истории Института
истории НАНА

**АЗЕРБАЙДЖАН В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПЛАНАХ
ВЕЛИКОБРИТАНИИ (1917-1918 ГГ.)
(ПО МАТЕРИАЛАМ БРИТАНСКИХ АРХИВОВ)**

Ключевые

слова: Великобритания, geopolitika, Денстервил, Османская империя, Данстерфорс, Военное ведомство, Кавказский фронт.

Açar sözlər: Böyük Britaniya, geosiyasət, Denstervil, Osman imperiyası, Dansterfors, Hərbi idarəə, Qafqaz cəbhəsi

Key words: Great Britain, geopolity, Dunsterforce, Caucasion front

Первая мировая война является одним из ключевых событий мировой истории. Она определила мировую эволюцию всего последующего времени, вывела на арену общественной жизни массы народа, фактически не участвовавшие прежде в мировой истории.

Несмотря на то, что с момента окончания Первой мировой войны прошёл век, её научное исследование до сих пор остается одним из важнейших направлений исторической науки. Высокая степень интереса ко всем проблемам миллионов людей различных национальностей пытавшихся разрешить накопившиеся политические, экономические, религиозные и прочие противоречия, стала определённым переломным рубежом в мировой и в отечественной истории.

Вызванные Первой мировой войной грандиозные потрясения в Российской империи, коренным образом изменившие жизнь малых народов, проживающих в империи по многим вопросам общественно-политической жизни не получили однозначную трактовку в историографии.

Несмотря на то, что проблематика Первой мировой войны достаточно широко отражена в исследованиях советских историков, по вполне понятным идеологическим причинам многие события этого периода оставались в их работах в тени. Они или были причислены к разряду второстепенных вопросов, в большей степени освещение их носило предвзятый характер, полностью соответствующей постулатам коммунистической идеологии и не подлежащий никаким изменениям. Что касается зарубежной литературы, то она, даже если и присутствовала частично в научном обиходе советского исследователя, но источниковая база этих работ была нам недоступна. А это лишало нас возможности проводить параллели в прочтении источников хранящихся как в зарубежных, так и отечественных архивах. Современный этап развития общества, раскрывший перед азербайджанскими учёными двери мировых архивов, позволил не только привнести в историческую науку огромный новый пласт до селе не изученных материалов, но и что особенно важно, по-новому поставить и разрешить многие исторические вопросы, загнанные советской идеологической машиной в тёмный угол. Поэтому выявление новых источников не только из отечественных, но и зарубежных архивов за последнее десятилетие являлось одной из краеугольных задач азербайджанских исследователей, достигших на этом поприще значительных успехов. Настоящая статья, ставящая своей целью осветить Кавказскую миссию британцев в годы мировой войны и её последствия для Азербайджана, основана на привезённых из британских архивов ценнейших материалах. В научный аппарат работы также привлечена доселе неиспользованная британская историческая литература. Новым в источниковый базе статьи можно также назвать британскую мемуарную литературу: воспоминания британских ветеранов войны. Исполь-

зование этих материалов в статье, даёт возможность по-новому взглянуть на некоторые ключевые вопросы азербайджано-британских отношений, заново, в более широком понимании обратить внимание на те идейные принципы и взгляды, политические подходы и позиции, характеризующие британский внешнеполитический курс на Южном Кавказе в 1917-1918 гг.

В начавшейся в 1914 г. Первой мировой войне Кавказ занимал не последнее место в планах противоборствовавших военно-политических группировок – Антанты и Тройственного союза. Несмотря на то, что в военно-стратегическом плане Кавказский фронт играл не первостепенную роль, ибо исход боевых действий решался на Западном и Восточно-европейском фронтах, события в этом регионе имели судьбоносное значение для народов Южного Кавказа. Государства Антанты и Четвертного Союза привлекали два важных фактора: стратегическое положение и наличие богатых природных ресурсов, основным из которых, безусловно являлись нефтяные запасы. Установление контроля над территорией по линии Батум-Баку было достаточно, чтобы взять под наблюдение весь Ближний и Средний Восток, бассейн Чёрного и Каспийского морей.

Каждая страна участвовала в войне с целью изменить карту мира в свою пользу.

Неудачная попытка Турции в начале военных действий перехватить инициативу на арене боевых действий позволила русским войскам овладеть занятими накануне турками Тебризом и вытеснила их из Южного Азербайджана. На юге Ирана ещё раньше высаживались английские войска. Весной 1916 г. русские взяли Эрзерум, Трапезунд, продвинувшись тем самым вглубь турецкой территории.

Однако Февральская 1917 г. революция, и последующий Октябрьский переворот в России координально изменили положение на Южном Кавказе. Бывшие участники одного и того же блока Антанты начали активную борьбу за обладание Кавказом. Что касается Германии – основного участника Четвёртного союза, овладение Кавказом стало бы для неё кратчайшим путём к колониям Великобритании (Ближний и Средний Восток, Индию).

Таким образом, в период Первой мировой войны геополитическая борьба между Антантой и Тройственным союзом, а также появление нового, враждебного обеим группировкам военно-политического фактора – Советской России, борьба за установление своего контроля над всем Кавказско-Каспийским регионом приобретала приоритетный характер на Среднем Востоке. Ключом же к достижению этой геостратегической цели был, бесспорно Баку, дававший в канун войны около 83% российского нефтепроизводства и 15% мировой нефти.¹

А на последнем этапе войны, принимая во внимание, что потребности в горючем влияли на ход военных действий, бакинскую нефть можно расценивать как решающий фактор победы.²

Захват этого промышленно-финансового центра и порта на Каспии сулил огромные перспективы для установления полного контроля над всей акваторией Каспийского моря. Именно поэтому Бакинские события следует рассматривать не как внутренние процессы, а в контексте противоборства стран Четвёртного союза и Антанты. «Бакинская нефть» особенно крепко владела умами и чувствами европейских и азиатских политиков. С весны (имеется в виду 1918 г.) началось резкое соревнование и «бег взапуски» в области войны и политики к конечной цели – Баку – англичане с Энзели, Нури паши (брать Энвера) через Азербайджан и немцев через Грузию.³

В основе геополитических целей Великобритании лежало закрепление своих позиций на Ближнем и Среднем Востоке, отторжение Кавказа и Туркестана от России, захват нефтяных источников Ирана, Месопотамии и Азербайджана. Оправданием этой политики служил тезис о необходимости «защиты подступов» к Британской Индии от наступления германо-турецких войск через Транс-Каспий, а также «устранение большевизма к востоку от Чёрного моря».⁴

Идея допустимости прямого военного вмешательства в пределы бывший Российской империи была закреплена тайной англо-французской конвенцией, заключённой в декабре 1917 г. о разделе сфер влияния в России. Включив юго-восток России в сферу своего влияния, Великобритания должна была принять необходимые меры по закреплению своего положения в этом регионе. Лишённая возможности прямого военного вторжения на этом этапе войны для оказания сопротивления наступающей османской армии, базировавшейся в Тифлисе высшие британские чины делали ставку на формирование армянских и грузинских военных частей, считая что таким образом можно будет остановить продвижение германо-османской силы. Для непосредственной работы в этом направлении из Тегерана, где размещался штаб британского командования по наблюдению за событиями на Кавказе, в Тифлис прибыл бывший сотрудник Форин Офис Рональд Макдонелл, хорошо знавший Баку со времён 7-летней службы в качестве вице-консула в Баку. Баку в этот период представлял интерес и являлся местом посещения не только английских политиков, предпринимателей, но также представителей разведывательных служб Великобритании. О наличии широкой сети агентов и разведчиков не делает тайны и генерал Денстервиль откровенно признававший в своих мемуарах, что: «для того чтобы лучше обеспечить свою безопасность и быть полезным общему делу союзников, нужно было наладить хорошую систему разведки. ... Ничего не могло быть лучше работы офицеров разведки и им нельзя было не выразить большей благодарности за их работу, чем то, что была высказана в одном из перехваченных нами писем, где говорилось, что «англичане слышат даже то, о чём мы шепчемся»».⁵

По прибытии Макдонелла в Тифлис российская армия уже покинула линию фронта, опустошая на своём пути сельские местности. Армянские войска все ещё оставались на линии фронта. Из донесения Р.Макдональда о событиях внутри и за пределами Азербайджана, от 5 декабря 1918 года известно, что в наличие на тот момент имелись 2 армянские дивизии, 1 ассирийская дивизия, 1 дивизия российских добровольцев и 1 смешенная дивизия, состоявшая из греков и других национальностей.⁶

Британцы приняли решение образовать финансовый комитет, и выделить всю финансовую помощь различным военным соединениям только через существующий русский персонал (несмотря на многократные просьбы и телеграммы о выделении денег непосредственно Андранику).⁷

Таким образом британцы старались избежать слухов о поддержке их правительством исключительно одного национального подразделения. Однако сопутствующие обстоятельства, враждебная пропаганда и преувеличенные заявления самих армян оказались слишком сильными, и очень скоро британцы приобрели репутацию политических сил поддерживающих исключительно армян. Тот факт, что армянские дивизии продолжали удерживать позиции на фронте, побуждал англичан платить им за это. Так консул Стивенс, получил инструкции из Форин Офис и вручил армянскому комитету документ о том, что Британское правительство намеревалось поддерживать армян. Этот факт вместе с тем, что в связи с обстоятельствами армянские формирования получили финансовую помощь, сделал почти невозможным нейтрализовать то впечатление, что британцы помогают исключительно армянам, или остановить болтливые языки самих армян.⁸

Ослабление позиции России на Южном Кавказе в результате вывода частей русской армии с Кавказского фронта, заключение в марте 1918 г. Брест-Литовского «погребального» по выражению самого В.И.Ленина, мирного договора, стимулировали проявление сепаратизма, обострили в этом регионе межнациональные отношения и социально-политические конфликты. В это время для осуществления британских планов Р.Макдонаелл совершает несколько туров в Баку, ставя своей основной целью подготовку к высадке здесь британских войск. Он пытается завязать тесные отношения с различными политическими силами, заигрывая как с большевиками, так и социал-демократами, но и

конечно дашнаками. У него установились довольно тесные отношения с С.Шаумяном и А.Джапаридзе, он был знаком также с другими комиссарами». С армянами держится более осторожней, так как бакинские комиссары не доверяют полностью Армянскому Национальному Совету, видя в нём буржуазный орган. Их он посещает только ночью и переодетым в русского солдата.⁹ Трагические мартовские события застают Р.Макдонелла в Баку, где с 30 марта по 1 апреля, согласно отчёту Чрезвычайной Следственной комиссии, большевистско-армянскими силами было умерщвлено 12 тысяч человек тюркско-мусульманского населения.

Р.Макдонелл выразил резкий протест Армянскому Национальному Совету заявив, что они (дашнаки – Н.М.) совершили одну из самых больших ошибок в своей истории, поддержав большевиков против мусульман. «Вся вина, заявил консул лежит на организации «Дашнакцутюн». Без поддержки армян, большевики никогда не осмелились, бы начать действия против противоборствующих мусульман».¹⁰

В целом можно считать, что бакинский вояж Р.Макдонелла не увенчался успехом. Из поставленных перед собой задач, ему не удалось добиться полного доверия большевиков (Макдонелл был арестован большевиками и должен был предстать перед военным трибуналом в обвинении попытки организации флота к приходу британских войск). За недостаточностью улик Макдонелл был отпущен; армянский Национальный Совет после мартовских событий окончательно дискредитировал англичан в глазах местного мусульманского населения, и наконец, провалилась попытка уговорить слонявшихся без дела 600 русских офицеров присоединиться к Красной Армии и таким образом иметь надёжных для англичан людей среди большевиков; подготовить флот, чтобы он в нужный момент подчинялся либо инструкциям генерала Бичерахова, либо генерала Денстервила. Поэтому в скромом времени он покидает город.

Весной 1918 г. военно-политическое положение на Южном Кавказе ещё более обострилось. 14 марта турецкая армия заняла Батум, Карс, Ардаган и Александрополь.

К середине мая, после обращения Грузии, 3 тысячи немцев высадились в Поти. 30 мая в Тифлис прибыла германская дипломатическая миссия. Железнодорожный и водный транспорт Грузии оказались под контролем немцев.

Несмотря на союзнический альянс Германии и Оттоманской Турции, последняя в вопросе Баку заняла жёсткую позицию, чётко дав понять союзникам о своих приоритетах и о достаточности собственных сил для занятия Баку.

Стремление установить контроль над Южным Кавказом, в особенности Азербайджаном – можно считать приоритетным направлением британской политики на всем Среднем Востоке. Координирующим центром всей военно-политической деятельности Великобритании на огромном геополитическом пространстве, включавшим в себя также Кавказ, стал созданный в марте 1918 г. «Восточный комитет» под председательством лорда Керзона. Следует отметить, что в английских правительственные кругах не было единства в отношении Кавказской политики. Часть английского эстаблишмента выступала против амбициозных проектов Керзона, считая необходимым проведение на Востоке более гибкой политики, ища себе союзников в лице местных национальных сил.¹¹

Военная экспедиция, сформированная в обстановке особой секретности в занятых англичанами Багдаде и состоявшая из сравнительно небольшого отряда (200 офицеров, приблизительно столько же сержантов, выбранных из подразделений разных военных театров за особые способности в основном из канадского, австралийского, новозеландского и южноафриканского контингентов) ждала своего часа для отправки в Баку. Возглавить военную экспедицию было поручено офицеру индийской армии генералу Л.С.Денстервилю.¹²

Весна 1918 г. стала для народов Южного Кавказа судьбоносной. В обстановке распада Закавказской федеративной республики произошло образование независимых

Закавказских государств. В исторический день, 28 мая 1918 г. состоялось первое заседание Национального Совета, на котором было принято решение о провозглашении Азербайджана независимым государством. Таким образом, после более чем 100-летнего перерыва, в Азербайджане была восстановлена национальная государственность в пределах Восточного и Южного Закавказья.

Весной 1918 г. политическое положение в Баку изменилось в пользу большевиков, которые после провозглашения независимости Азербайджана, не только не признало национальное правительство, но и всеми возможными силами выступило против него. Таким образом, к началу лета 1918 г. политическая обстановка в Азербайджане характеризовалась наличием двоевластия, в условиях которого шла война за независимость Азербайджана. В восточной части Азербайджана (Бакинская губерния) действовал Бакинский Совнарком, западная часть (Елизаветпольская губерния и Закатальский округ) находились под властью национального правительства Азербайджанской Демократической Республики.

Провозглашение суверенной Азербайджанской Республики являлось важнейшим историческим событием. Оно ознаменовало возрождение национальной государственности и положило начало сплочению широких масс азербайджанского народа в борьбе за свою независимость и свободу. Отсутствие связи Бакинского Совета с азербайджанской средой, отрицание права азербайджанского народа на своё самоопределение, геноцид азербайджанцев совершенный большевистско-дашнакским альянсом в марте 1918 г. в Баку, Губе, Шемахе и других городах Азербайджана, всё это резко усугубило обстановку в крае. В конце июня 1918 г. над большевистско-дашнакским режимом нависла реальная угроза столкновения с военными частями переехавшего в Гянджу правительства Азербайджанской Республики, которое после подписания 4 июня договора о дружбе между Османской империей и Азербайджанской Республикой, начало стремительное наступление на Баку. Положение большевиков, удерживающих власть в городе становилась всё более шатким. Безнадёжность получения реальной помощи из Москвы вынуждала большевистское правительство искать альтернативные способы выхода из создавшегося положения. И если британский вариант помощи и отвергался многими из её лидеров, в частности самим С.Шаумяном, (хотя по данным британских источников некоторые из его ближайших соратников, в частности А.Джапаридзе был весьма благосклонен к рассмотрению такого варианта), то другие политические силы откровенно высказывались в пользу призыва британцев. Большевистское руководство Баку оказалось в затруднительном положении. Как им дали понять из Москвы, неприкрытое союзничество с британцами может оскорбить германцев, от чьей благосклонности зависело центральное советское правительство для своего выживания. В сложившейся ситуации Бакинские большевики неохотно согласились позволить войскам в 1500 человек под командование терекского казака генерала Л.Ф.Бичерахова прийти им на помощь. Отряд Бичерахова 5 июля был доставлен по Каспию в Алят. Здесь он застал удручающую картину. По обороне города не было произведено никаких работ. Тиг-Джонс, в своих воспоминаниях указывал, что «дисциплина в рядах отсутствовала. Солдаты отказывались оставаться в окопах, голосовали против командиров и выбирали своих лидеров. ... Бичерахов, оказался единственным эффективным командиром в дезорганизованном и запущенном городе».¹³

7 июля Л.Бичерахов принял командование правым флангом линии обороны Баку, но, поняв, что положение тяжёлое, он, не вступая в бой, в конце июля покинул боевые ряды Баккоммуны и ушёл в Дагестан. Судьба или ход самой истории в скромом времени ещё не раз вернут его в Баку.

Генерал Денстервилл сожалел об отступлении Л.Бичерахова, хотя и понимал его мотивы, и в своём отчете о бакинских событиях, объясняя почему на его взгляд присутствие Л.Бичерахова могло быть полезным. «Всё что нам требовалось и чего мы совершенно не

имели, это было некоторое подкрепление местных войск в сформированным виде регулярной армии, которое могло бы подавать правильный пример и помочь нам выдвинуть нежелающих воевать солдат на линию фронта». ¹⁴

После ухода отряда в Л.Бичерахова, единственным шансом оставались британцы, представители которых, находясь в Баку, реально оценивали ситуацию как критическую.

Признавая главное значение Каспийской флотилии для успеха своей военной операции на Кавказе, британцы считали необходимым привлечь командиров флота,名义上 поддерживавших Советскую власть в Баку на свою сторону. Из многочисленных донесений, полученных от своих эмиссаров на местах вырисовывалась довольно печальная картина. Согласно информации Тиг-Джонса следовало, что силы, на которые англичане могут рассчитывать для успеха своей операции, сведены к минимуму.¹⁵ Реалии были таковыми: переход флота на сторону британцев сомнителен; армяне нанесли большой ущерб британской репутации своим открытым хвастовством, что являются их протеже, а это, безусловно, оттолкнуло от них все мусульманское население города; ну, и наконец, сами большевики, положение которых было почти безнадёжным, не могли содействовать успеху операции.

Сам генерал Денстервилл, который в плотную занимался подготовкой своей экспедиции больше всех был обеспокоен складывающейся ситуацией. К моменту полного сформирования подразделения «Денстерфорс», положение на Южном Кавказе ещё более ухудшилось для англичан. Было ясно, что для поставленной задачи требовалось значительно больше военнослужащих, чем изначально предполагаемый кадровый состав командиров и инструкторов. Денстервилл испытывал трудности в получении выделенных ему войск. В военном командовании Великобритании были разногласия по поводу всей миссии Денстервиля, который подчинялся непосредственно Военному ведомству, отношения с которым у генерала были весьма натянутыми из-за бакинской операции. Для того чтобы понять обстоятельства при которых проходила подготовка к Бакинской экспедиции, небезинтересно упомянуть телеграммы Денстервила в Военное ведомство. 24 мая в своей телеграмме генерал попросил разрешения наступать на Баку с Бичераховым. Предложение было отвергнуто Военным ведомством. Следующая телеграмма с предложением о сопровождении Бичерахова с одним эскадроном и пехотным батальоном также было отвергнуто. 8 июля 1918 г., в очередной телеграмме Денстервилл вновь требует ускорить своё наступление, утверждая, что с одной батареей и одним батальоном может достичь больших результатов. Очередной отказ военное ведомство мотивировало трудностями со снабжением и эвакуацией.¹⁶ Учитывая бакинские реалии, сведения о которых Денстервилл постоянно черпал из британских разведданных, 13 июня генерал вновь обращается в Военное ведомство и вновь настоятельно рекомендует сделать ставку на силы генерала Л.Бичерахова. «Никто кроме меня, - пишет он, - русские или англичане, не верят в него (Бичерахов - Н.М.), но я делаю это совершенно искренне. В любом случае, мне следует верить в него, т.к. в настоящее время он является буквально единственной надеждой для нас. Он всецело посвящён России, и планы, которые он собирается осуществить, соблюдают интересы России в целом, и Северного Кавказа в частности, и эти планы полностью совпадают с нашими интересами».¹⁷

Наконец 15 июля Военное ведомство решается одобрить операцию, хотя штаб в Месопотамии поставил успех операции под сомнение. В конце концов, в распоряжение генерала Денстервила предоставили 39-пехотную бригаду, состоявшую из 7-го вспомогательного батальона полков Северного Страффоршира и Глостера, и 9-го вспомогательного батальона полков Вустешира и Йокшира, а также 8-ой полевой батареи – все это были военнослужащие «новой армии», бывшие гражданские лица.¹⁸ В книге «Русская революция и Азербайджан» профессор Дж.Гасанлы, сопоставляя различные источники о количестве Данстерфорс участвовавших в Бакинской операции, называют цифру в 1000

человек.¹⁹ По сведениям британских архивов цифра колеблется от 1300 до 900 человек.²⁰

Но к моменту принятия окончательного решения о необходимости военного вмешательства англичан ситуация в самом Баку ещё более усугубляется. 25 июля состоялось экстренное заседание Бакинского Совета на котором с политическим докладом выступил С.Шаумян, ещё раз подтвердив решение своей фракции о не приглашении англичан. Однако деятельность Совнаркома во главе с С.Шаумяном была подвергнута жёсткой критике. Выступившие, трезво оценивая своё положение, настаивали на скорейшем приглашении британцев. 31 июля большевики сообщают о сложении своих полномочий и их комиссары, погрузившись на корабли, отправляются в направлении Астрахани. 1 августа 1918 г. к власти в Баку пришло временное советское правительство «Диктатура Центрокаспия и Президиум Временного Исполнительного Совета», созданного на основе блока представители дашнакско-меньшевистско-эсеровских партий.²¹ В тот же день было созвано совещание нового правительства обещавшего любой ценой сохранить Баку для России. По указу нового правительства бежавшие моряки члены бывшего Бакинского Совета народных комиссаров были возвращены на берег. Оснащение комиссаров военными амунициями позволило им избежать ареста, но в город они допущены не были. 2 августа турецкие и азербайджанские войска начали штурм города. В трудную минуту, забыв о политических противоречиях, большевики, меньшевики, эсеры, дашнаки объединились против общего врага, ещё раз продемонстрировав, что проблема носит не классовый, а национальный характер. По распоряжению С.Шаумяна отряд Петрова занял оборону на рубеже Волчьих Ворот. Совместные действия большевиков и Центрокаспия в тот день задержали продвижение турок. От имени правительства Центрокаспия дашнак Аракелян объявил благодарность большевику Петрову.²² Однако понимая, что удержать турецкий натиск собственными силами практически невозможно, члены правительства Центрокаспия все надежды возлагали только на англичан. Англичане получают официальное приглашение из Баку. «Наконец наступил долгожданный Денстервиллем момент. Он был официально приглашен в Баку. Его офицеры спешно осматривали пригодные для экспедиции корабли. Р.Макдонелл сообщил Диктатуре Центрокаспия, что помочь уже в пути. Началась гонка с целью не допустить Энвер-пашу в Баку и к вожделенным нефтяным промыслам».²³ Как и предполагалось по плану Денстервила, до прибытия его лично в Баку вошёл небольшой 240 человек отряд полковника Стокса. Прибытие столь малочисленного отряда глубоко разочаровала местное правительство, особенно армян, являющихся основной стороной в переговорах с британцами, на которых последние, кстати до вступления в город, тоже возлагали большие надежды. Взаимные обвинения начались уже на первом же, 5 августа, совместном совещании английского руководства и руководства Центрокаспия. Англичане упрекали местное правительство в том, что изначально им была дана неверная информация о количестве и военной подготовке сил Диктатуры. Денстервиллю была предоставлена информация о том, что Баку уже имеет 10 тысяч человек под ружьём и может представить ещё 10 тысяч. Вместо этого по прибытию в Баку, британцы выясняют, что в наличие было не более 5 тысяч человек по всей линии фронта, но и они были ненадёжными.²⁴ Центрокаспийцы в свою очередь негодовали по поводу малочисленности присланного британского отряда. Однако, британцы всё же верили в возможность остановить турецкое наступление, пытаясь задействовать все возможные силы. Данстефорс тем временем овладели нескольким пароходами в Энзели, включая корабль «Президент Крюгер», который предполагал для своей экспедиции сам Денстервил. Чтобы показать чьи интересы англичане якобы пытаются защитить на «Президенте Крюгер» поднимают российский триколор. Чтобы достичь компромисса с местной властью и показать какую Россию поддерживает Денстервиль, российский флаг поднимает в перевёрнутом виде, чтобы красная полоса оказалось под белой. Поэтому «Крюгер» пересёк Каспийское море под

сербским флагом (так как из перевёрнутого российского триколора получился флаг Сербии). Собственно поэтому во всей имеющейся литературе без объяснения отмечалось, что Денстервил на своём корабле поднял сербский флаг. Сам генерал по этому поводу с некоторым сарказмом позже высказывался говоря о себе следующим образом: «Британский генерал на Каспии, единственное море, которое ещё не бороздили британские корабли, на борту корабля названного в честь южноафриканского президента и давнего врага, плывет из персидского порта под сербским флагом, чтобы спасти от турок массу армян в революционном российском городе».²⁵

17 августа основной отряд Денстервиля вступает в Баку, где его встречают с большой радостью. Хотя власть при Диктатуре Центрокаспия формально и находилась в руках офицеров и матросов каспийской флотилии, реально была в руках Армянского национального совета, партии «Дашнакцутюн» и других армянских организаций. Они же руководили в основном обороной города, и очень рассчитывали, что британцы предоставлят значительные военные силы в помощь воюющим. На следующий день после прибытия Денстервиля ожидалось турецкое наступление, но линия фронта оказалась фактически беззащитной. Те же силы, на которые так рассчитывал генерал Денстервиль оказались на деле неподготовленными к серьёзным боевым действиям. Из воспоминаний британских военнослужащих, участвовавших в этой компании, складывалась печальная картина поведение местных, в основном армянских войск. Историк Йоркширского полка, описывая атаку турок на Бинагадинский холм 31 августа, писал: «Армянские батальоны, бывшие в тыловой поддержке, умчались прочь, и во время последнего сражения 14 сентября турки вломились в оборону в том месте, где местные войска не смогли удержать сильнейшую позицию в обороне».²⁶ Майор Суттор пишет: «Когда турецкая батарея впервые открыла огонь, один из моих батальонов, 6-ой армянский удрали немедленно: к счастью турки прицелились дальше чем нужно, и снаряды пролетели над головами армян, упав перед убегающей толпой, которая остановилась, и мне удалось вернуть их обратно в окопы».²⁷ Офицер Йоркширского полка вспоминает в своих мемуарах: «Линию обороны удерживала британская рота с армянским батальоном на каждом из флангов. Затем стояла другая британская рота и так далее. ... Ночью большинство армян из батальонов на каждом фланге исчезли и вернулись в Баку. Можно было видеть как они тащатся обратно в город, волоча свои пулемёты. Чтобы провести ночь со своими семьями ... В сумерки можно было обойти их окопы, и они были практически пусты».²⁸

Впечатление другого офицера, вспоминающего прошлое, было таковым: «... местное, преимущественно армянское правительство, считало британцев фирмой подряженников, которая согласилась спасти город, и после прибытия британских войск они прекратили делать какие-либо серьёзные приготовления для помощи сопротивлению».²⁹ Канадский офицер, которого прикомандировали в качестве «советника» в 24-ий армянский батальон сообщает, что фланги подразделения остались незащищенными, не производилось никаких земляных работ. Командующий батальоном офицер «был в основном озабочен тем, что воровал и продавал фураж и зерно наших лошадей, которые умирали с голода».³⁰ Собственно поэтому и небольшой британский военный контингент был вынужден сражаться изо всех сил, чтобы компенсировать недостаток своих союзников. Более того, как отмечали в своих донесениях представители британских войск, члены правительства Центрокаспия являлись невежественными матросами несвободными от употребления спиртных напитков, и поэтому врядли могли достойно представлять российское правительство.³¹ Все эти обстоятельства делали задачу британцев не выполнимой. Сражаясь на чужой земле, преследуя цели, чуждые интересам коренного населения борющегося за свою независимость, опираясь на вражеские законному азербайджанскому правительству силы, миссия британцев была обречена на провал. Ход операции Денстервила изначальна был обречён на провал, это был вопрос времени как

скоро и какими силами азербайджанское правительство установит свою власть над всей территорией страны. Летом 1918 г. председатель Национального совета Азербайджана М.Э.Расулзаде, находясь в гуще событий и ясно видя приближающийся победный конец, писал в своём обращении к тогдашнему министру иностранных дел Азербайджанского правительства М.Гаджинскому. «Каким бы образом и какой бы ценой ни было Баку должен быть взят раньше. Движение против Баку обязательно должно быть во имя Азербайджана, его должно завоевать Азербайджанское правительство».³²

Последняя надежда Денстервилла была на генерала Бичерахова в это время сражающегося в Дагестане. Но Денстервилю не удается наладить с ним связь. Правда, 12 сентября Бичерахов посыпает в подмогу британцам небольшой отряд в 500 человек с двумя батареями и десятью пулеметами на Бакинский фронт, которые оказались более полезными, чем большинство местных ополченцев.³³ Однако это уже не могло спасти ситуацию, в которой оказались британцы. С середины сентября возможность взятия Баку азербайджано-турецкими войсками стало уже реальностью. Денстервил осознавал безвыходность своего положения. Ему было отказано в подкреплении военными силами по причине угрожающего положения на северо-западе Персии. Штаб в Месопотамии считал невозможным бороться с превосходящими силами противника и приказывал Денстервилю подготовить Каспийские суда для вывода британских войск.³⁴ Другим немаловажным фактором был полный развал местных отрядов, сражающихся на фронте (мародерство, дезертирство, отсутствие всякой военной дисциплины, недостаточность у многих военных навыков) – все эти факторы вместе делали союзников британцев абсолютно никчемными. Не удалось Денстервилю наладить контакты и с местным азербайджанским населением, видящем в британцах силы, который сражается за армянское дело.³⁵

После кровавых мартовских событий 1918 г. в Баку учинённых дашнаками местное мусульманское население, оставшееся в живых на этом участке фронта, страстно жаждали возможности оказать содействие «Кавказской Исламской армии», сражающейся на подступах к городу. Канадский офицер, находившийся на крайне правом фланге фронта описывал, как «татары (имеются в виду азербайджанские – Н.М.) находящиеся между Баку и данным участком фронта, были разграблены армянами; незахороненные тела убитых мусульман лежали, разлагаясь как внутри, так и снаружи ветхих лачуг. Под палящим солнцем всё это создавало ужасающую картину».³⁶

15 сентября 1918 г. началось генеральное наступление Кавказской Исламской армии на Баку. Денстервил срочно покинул линию фронта и собрал войска в порту для эвакуации. Англичане захватили корабль «Армянин», оснащённый пушками и принадлежащий диктатуре Центрокаспия. Флот Центрокаспия также покинул Баку. Потери Денстервила были весьма ощутимыми: около 180 человек убитыми, ранеными и пропавшими без вести. Это составляло одну пятую от всех бойцов на линии фронта.³⁷ Как стало известно в последствии, в планах английского Военного ведомства предполагалось в случае неудачи операции Данстерфос взорвать нефтяные резервуары. Уайт-холл поручил маршалу отдать приказ об «уничтожении нефтяных колодцев» перед отбытием. Телеграмма об этом поступила в Военное ведомство уже после того как генерал Денстервилл бесславно покинул Баку.

По этому поводу генерал Маршал писал в своих мемуарах: «Я никогда не видел Баку, но хорошо знал, что там было около 2000 нефтяных колодцев, глубина каждого из которых была 500 футов, и все они были защищены железобетонными и асbestosвыми покрытиями. Сколько потребовалось бы взрывчатки для подрыва таких колодцев – это вопрос, который я никогда не задавал. Едва можно было представить, что население Баку держало бы руки в карманах, пока британские войска посыпают воздух все их средства к существованию».³⁸

В 23⁰⁰ часов последние англичане – 70 офицеров и 800 солдат покинули Баку.³⁹

Деятельность Денстервила была критически осуждена самим Лондоном. В своей шифрованной телеграмме Военное ведомство ставило под сомнение компетентность кандидатуры генерала Денстервила для совершения военной экспедиции, хотя они и признавали трудности и риск задач, который Денстервил был признан исполнить. «С полным знанием этих трудностей, отмечалось в тексте телеграммы, – и ввиду огромной важности ожидаемых результатов, мы учитывали риск, и за любую неудачу бакинской экспедиции мы несём полную ответственность».⁴⁰

Свои мемуары Денстервил назвал «Stalky's Reminiscences» (Воспоминания Сталки), вкладывая в понятие английского слова stakky – умный, взвешенный, хитрый план действий. Товарищи молодого Денстервила говорили что он был воплощением подобного характера. Провал британской миссии был обусловлен всем ходом исторических событий. Если бы на месте «Stalky» был бы другой генерал, судьба Баку не сложилась бы на этапе по-другому. Вскоре Денстервил был освобождён от занимаемой должности за провал обороны Баку. Его войска были расформированы и заменены регулярными частями 14-ой британской дивизии.

15 сентября доблестная азербайджанская армия вступила в Баку, тем самым окончательно установив власть правительства Азербайджанской Республики на всей территории Азербайджана.

Nigar Maksvell

AZƏRBAYCAN BÖYÜK BRITANIYA GEOPOLİTİK PLANLARINDA 1917-1918-Cİ İLLƏR
(Britaniya Arxiv sənədləri əsasında)
I hissə (general Denstervilin hərbi missiyası)

Xülasə

Məqsədi I Dünya müharibəsində britaniyalıların Qafqaz missiyasını və bu missiyanın Azərbaycan üçün nəticələrini işıqlandırmaqdə olan bu məqalə Britaniya arxivindən gətirilmiş sənədlərə əsaslanır.

Burada Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı əsas geosiyasi məqsədi və general Denstervilin 1918-ci ilin yayındakı Bakı hərbi missiyasını taleyi nəzərdən keçirilir.

Nigar Maxwell

AZERBAIJAN IN GEOPOLITICAL PLANS OF GREAT BRITAIN 1917-1918.
(in Great Britain Archives)
Part 1. (military missin of Dunsterfoville)

Summary

The main order to analise the British Caucasian missin during First World War based on the Great Britain Archive documents. Article describe a fate of general Densterville in Baku in 1918 years.

Литература

1. Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957, с. 11.
2. См.: Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. Т. VI. М., 1937, с. 97-98; Черчилль У. Мировой кризис. М., 1932, с. 45.
3. Деникин А.И. Очерк русской смуты. М. Мысль 1991, с. 139.
4. Лавров С.В. Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 гг. – Вопросы истории, 1977, №6, с. 60.
5. Дейстервел. Британский имперализм в Баку и Персии, 1917-1918 гг. (воспоминания). – Тифлис: Советский Кавказ, 1925, с. 183.

6. The Great Britain Archive documents. Report by Mr. Macdonnell. December 5, 1918, p. 68.
7. Ibid
8. Ibid, p. 68-69.
9. Ibid
10. Ibid, p. 72.
11. Лавров С.В. Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 гг. – Вопросы истории, 1977, №6, с. 74.
12. Brain Pearce. Dunsterforce and the defence of Baku. August-September 1918. Sbornik "Revolutionary Russia", vol.10.1997,p.2.
13. Hopkirk P. Teague Jones. The spy who disappeared. London, 1990, p. 95.
14. W.E.D.Allen and Paul Muratoff.Caucasian Battlefields.Uk.,1953, p. 490.
15. The great Britain Archive documents.Decipter from Commander-in-Chief, India, July 20, 1918, p.168-169.
16. Ibid.Decipher from British War office. September 11, 1918, p.113-115.
17. R.Teague Jones. The spy Who Dissapeared, p.108.
18. Brian Pearce. Sbornik «Revolutionary Russia», vol. №10, 1997, p. 7.
19. См.: Дж. Гасанлы. Русская революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости. Москва, 2011, с. 221.
20. Great Britain Archive documents. Memorandum by British War office. June-September 1918, p. 99-100.
21. См. об этом: Агамалиева (Максвелл) Н.А.. К вопросу о контрреволюционной деятельности правительства «Диктатура «Центроказпия в Баку». Сб. «Рабочий класс России, его союзники и политические противники в 1917 г.». Ленинград. Наука, 1989 г.
22. См.: Дж.Гасанлы. Указ. раб., с. 215.
23. Hopkirk P. On Secret Service East of Constantinople. The Plot to Bring Down the British Empire. London, 1994, p. 330.
24. Great Britain Archive documents. Memorandum by British War office...p. 99.
25. Brian Pearce. Dunsterforce and defense of Baku. Sbornik "Revolutionary Russia", vol.1997, p. 9-10.
26. C.L.Kingstord. The story of the Royal Warwickshire Regiment.london,1921, pp. 207, 208.
27. Brian Pearce.A Passage to Krasnovodsk. Sbornik "Revolutionary Russia", vol. 11, 1985, p. 132.
28. C.Woodes Rogers. Interview in the Liddle Collection. Brotherton Library. University of Leeds, 1921, p. 8.
29. Ch.L.Miissen. History of the 7th Service Battalion of Wale's N.Staffordshire Regiment 1914-1919.Uk, 1920, p.106.
30. Capt.R.harrison, quoted in Roy McLaren. Canadians in Russia 1918-1919, UK, 1976, p. 26-27.
31. Great Britain Archive documents. Notes by brigadegeneral. R.Gordon, December, 8, 1918, p. 87.
32. ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 54, л. 9.
33. Brian Pearce. Dunsterforce and defence of Baku.Sbornik,vol.10,1997, p.12
34. The Great Britain Archive documents. Decipter from British War office. Septebmer 11 ,1918, p.114.
35. Ibid. Reports by war office intelligence dep. September 19, 1918, p. 117.
36. W.W.Murray. Canadian Defense Quarterly, vol. VII, №2, (1931), p. 490.
37. Brian Pearse. Dunstreforce and defence of Baku ..., vol.10,1997, p.16.
38. W.Marshall. Memories of Four Fronts, Uk,1929, p. 311-312.
39. Дж.Гасанлы. Указ. раб., с. 247.
40. Great Britain s Archive documents. Decipher from Britain office. September 11, 1918, p.116.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ANTİTÜRK SİYASƏTİ

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Osmanlı dövləti, çarizm, mühəribə, türkçülük, islamçılıq

Ключевые

словы: Северный Азербайджан, Османское государство, царизм, война, тюрокизм, исламизм

Key words: Northern Azerbaijan, the Ottoman State, tsarism, war, Turkism, Islamism

Birinci dünya müharibəsi illərində Rusyanın Şimali Azərbaycanda yürütüdüyü siyasi-iqtisadi və hərbi siyaset, eyni zamanda dini və milli-ideoloji amillərlə də bağlı idi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, çar hökumətinin ölkədə həyata keçirdiyi milli siyasetinin əsasını yenə də ruslaşdırma, müsəlmanları sixışdırma, onları türkçülüyün və islamın mərkəzi sayılan Osmanlı imperiyası ilə yaxınlaşmağa qoymamaq, idarəcilik orqanlarından uzaqlaşdırmaq və bütövlükdə, türklər və müsəlmanlara inamsızlıq təşkil edirdi. Hələ mühəribəyə girməzdən əvvəl, mərkəzi hakimiyyət azərbaycanlılara və digər müsəlmanlara inanmadığından, onların üzərlərinə qoyduğu nəzarəti mühəribə illərində daha da gücləndirərək, millətçi şəxslərin izlənilməsinə və təqiblərinə başladı. Çar hökuməti və Qafqaz caniçinliyi islamçı və türkçü hərəkat haqqında müvafiq orqanlardan daim məxfi məlumatlardan ibarət sənədlər alırdı. Bu sənədlər panislamçı və pantürkçü hərəkatın vəziyyəti, panislamçı və pantürkçü şəxslərin əlaqələri və planları barədə xəfiyyə məlumatları ilə dolu olurdu. Şimali Azərbaycandakı bütün türklərin və islamçılarının hələ mühəribədən əvvəl də izlənilməsi və onlara müxtəlif yollarla müəyyən təzyiqlərin edilməsi arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Yelizavetpol quberniyasında əhalinin əhval-ruhiyyəsi haqqında qubernator tərəfindən verilən 1914-cü il 4 iyun tarixli məxfi hesabatda bildirilir ki, “panislamçı hərəkatın artlığı hiss olunur. Türkiyə ilə mühəribə olduqda əhalinin bir qismi Türkiyəyə rəğbət bəsləyəcəkdir. Şəhərdə şayə gəzir ki, müsəlmanların üsyani hazırlanır, onlar silahlanırlar, bu gün də olmasa, sabah bütün rusları qıracaqlar” [3,vv.4,8,10; 4, s.166].

Osmanlı dövləti mühəribəyə qoşulduğdan sonra, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən Azərbaycandakı türkçülərə və islamçılara qarşı mübarizə daha da şiddetləndirildi - Azərbaycana gələnlər və gedənlər, panislamçı və pantürkçü adı ilə ziyalılar və din xadimləri izlənilir, azərbaycanlı əhali, tacirlər və imkanlı şəxslər nəzarətdə saxlanılırdı. Türkiyəyə rəğbət bəsləyənlərin təqib edilməsi işi ilə az qala Rusiya imperiyasının bütün müvafiq orqanları məşğul olur və ən kiçik məlumatlar belə, dərhal lazımı yerlərə göndərilirdi. İran və Türkiyə təbəələri casus kimi həbs edilərək ölkədən qovulur, ianə toplamaq işinə nəzarət edilir, silahlar yiğilir, türk dilində kitabların yayılması qadağan olunurdu. Casusluq işində hakimiyyət orqanları daha çox ermənilərə arxalanırdı [4; s.171].

Azərbaycanlı əhalinin Türkiyəyə rəğbət bəsləməsindən və çarizm əleyhinə baş verə biləcək üsyənlərdən ehtiyatlanan hakimiyyət orqanları tərəfindən azərbaycanlıların bütün təşkilat və cəmiyyətlərinin, o cümlədən idarə heyətində Əlimərdan bəy Topçubaşovun da təmsil olunduğu “Bakı müsəlməm xeyriyyə cəmiyyəti”nin də fəaliyyəti izlənilir, orada müzakirə olunan məsələlər, cəmiyyət üzvlərinin düşüncələri barədə belə, məlumatlar jandarm idarəsi tərəfindən müntəzəm qaydada qeydə alınır və lazımı yerlərə çatdırılır [4; s.168].

Çar hakimiyyət orqanlarında ciddi narahatlıq yaranan məsələlərdən biri də mühəribə başlayan kimi azərbaycanlı gənclərin Türkiyə tərəfə keçərək Rusiyaya qarşı vuruşması oldu. Həmin məsələlər rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, İrəvan quberniya jandarm idarəsinin rəisi 1914-cü il 27 oktyabr tarixli məxfi məktubunda yazılırdı: “Gənclərin, eyni zamanda müsəlman əhalinin müxtəlif bəhanələrlə getməsi həqiqətən müşahidə edilir. Türk və alman ordularının və donanmalarının bu və ya başqa çıxışları haqqında məlumatlara müəyyən

maraq hiss olunur, rus ordusunun irəliləməsinə azərbaycanlılar kifayət qədər pis yanaşırlar” [2; vv.48-49; 4, s.172]. Bakı quberniya jandarm idarəsi rəisinin Qafqaz canişinliyinə 1914-cü il 5 noyabr tarixli məktubunda isə deyildirdi: “... müsəlman əhalisinin rəğbəti Türkiyə və Almaniya tərəfindədir”[2;vv.48-49;4, s.172]. Türkiyə mühəribəyə girdikdən sonra (12 .10.14) sultan V Mehmet Reşad 1914-cü il noyabr ayının 23-də (11) müqəssəs cihad elan edərək bütün müsəlmanları İngiltərə, Fransa və Rusiyaya qarşı müqəddəs savaşa dəvət etdi. Cihadda müsəlman torpaqlarının, o cümlədən Qafqazın xristian zülmündən azad edilməsinin vacibliyi bildirildi. Müsəlmanlara ünvanlanan “Müqəddəs mühəribə zəruridir” başlıqlı müraciətin hazırlanması və əhali arasında yayılması rus hakimiyyət orqanlarını türkçülərə və islamçılara qarşı mübarizəni daha da şiddətləndirməyə vadər etdi. Qafqaz canişinliyi müraciətin yayılması üzərində ciddi nəzarət qoymağı və ələ keçirildiyi təqdirdə müsadırə olunmasını tövsiyə etdi [6, s.35; 5, s.92]. Bakı qubernatoru Alişevski və dəftərxana rəisi Petrovun 1914-cü il noyabr ayının 11-də canişinliyə yazdıqları məktubda artıq tapşırığa əməl olunaraq çağırışın yayılması üzərinə nəzarət qoyulmasının bildirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda Qafqaz Müftisi və Şeyxülislamı tərəfindən onların tabeçiliyində olan idarələrin və mollaların müqəddəs mühəribənin boş şey olması barədə məlumatlandırılmasının (çap olunmuş vasitələrlə) da zəruri olması göstərilirdi [5, s.172]. Mühəribə günlərində türkçülüyün ideoloqlarından biri Təkin Alp yazdı:” Əgər rus despotizmi ... Almaniya, Avstriya-Macaristan və Türkiyə orduları tərəfindən məhv edilsə, o zaman 30-dan 40 milyonadək türk müstəqillik qazanacaq və on milyonlarla osmanlı türkү ilə birlikdə milləti yaradacaqlar”[7, s.20]. Türk milli hərəkatının lideri Ziya Göt Alp isə bəyan edərək bildirirdi ki, “Türklərin ölkəsi Türkiyə deyil, nəhəng və əbədi Turan torpağıdır”. Onların fikrincə birləşmiş Turan öz inkişaf səviyyəsinə görə İngiltərə və Fransanı da ötüb keçəcəkdir [7, s.20].

Birinci dünya mühəribəsi illərində Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməliyyatlar başlandıqdan az sonra Rusiyadakı müsəlman və türk xalqlarının mədəni və siyasi hüquq tələblərini beynəlxalq aləmə catdırmaq məqsədilə Türkiyədə yaşayan, əslən Rusiyadan olan xadimlər tərəfindən “Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin hüquq müdafiəsi cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin təsisçiləri Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan), Yusif bəy Akçura və Əbdürəşid İbrahimov (Tataristan) olsalar da buraya həmçinin Məhəmməd Əsəd Çələbizadə (Krım) və Mukiməddin Beycan (Buxara) da daxil idilər [1, s.310]. Bu heyət (Turan heyəti) Rusiya imperiyası türk-müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının hüquqlarını qorumaq və siyasi-mədəni tələblərini beynəlxalq aləmə catdırmaq məqsədilə 1915-ci ilin dekabrında İstanbuldan Avropaya səfər etdi. Səfər çərçivəsində Sofiya, Budapeşt (Macaristanın baş naziri Kont Tissa), Vyana (Avstriyanın baş naziri Strok və xarici işlər naziri Forqax) və Berlində rəsmi görüşlər keçirmiş heyət, Lozannada (İsvəçrə) “Rusiyada azlıqda olan (və əzilən) millətlərin konqresi”ndə iştirak etmişdir [1, s.409]. Heyət keçirdiyi rəsmi görüşlərin iştirakçılara və tanınmış siyasi xadimlərə, eyni zamanda Lozanna konqresinin iştirakçılara “Rusiya müsəlmanlarının tələbləri”(alman dilində, müəl-ri Ə.Hüseynzadə və Y.Akçura) və “Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü vəziyyəti və istəkləri” (müəl. Y.Akçura) adlı kitabçaları təqdim etmiş, Budapeştə olarkən isə yerli mətbuatda məqalələr çap etdirmişdir. 1916-cı ilin yanvarında türk xalqlarının Berlində keçirilən konqresində iştirak edən nümayəndə heyəti həmin ay Türkiyəyə qayıtdı [1, s.311]. Ümumilikdə Rusiya müsəlmanlarının problemlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından heyətin fəaliyyəti faydalı olsa da, Avropa dövlətləri Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiəsi üçün konkret bir iş görmədilər. Heyətin Avropa səfərindən narahat olan Rusiya xüsusi xidmət orqanları Əli bəy Hüseynzadənin və digər türkçülərin təqib olunmasını gücləndirdi. Qafqaz canişinliyi quberniya jandarm idarələrindən Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında məlumat tələb etdi. Bakı quberniya jandarm idarəsinin 1916-cı il 24 fevral tarixli məktubunda Qafqazda panislamçı hərəkatın başında Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin durduqları, lakin onların heç birinin Bakıda yaşayış qeydiyyatında olmadıqları haqqında məlumat verdi və tərcüməyi-hallarını göndərdi [2, vv.57-60; 4, s.161].

Çar hakimiyyət orqanları gizli dərnəklərin yaradılması və fəaliyyətindən də narahat idilər. 1915-ci il aprelin 27-də Qafqaz hərbi dairəsindən Qafqaz canişinliyinin xüsusi şöbəsinə Bakı, Yelizavetpol və Lənkəranda türklər rəğbət bəsləyənlərin gizli dərnəklərinin yaradıldığı barədə məlumat daxil oldu. Məlumatda dərnəklərin tərkibi barədə də məlumat verilir və onların “ziyanlı fəaliyyətlərini dayandırmaq üçün təcili tədbirlərin görülməsi” xahiş edilirdi [2,vv.18-19; 4, s.180]. Aprel ayının 29-da Qafqaz canişinliyi xüsusi şöbəsinin Bakı quberniya jandarm idarəsinə göndərdiyi məktubunda isə həmin “dərnəklərin darmadağın edilməsinə” göstəriş verildi[2,vv.22-23; 4,s.180]. Pantürkçü ideyalarla yanaşı, eyni zamanda panislamçı ideyaların - Türkiyənin hakimiyyəti altında bütün müsəlman xalqlarının birləşdirilməsi ideyasının da təbliğ edilməsi, çar hakim dairələini qorxutmaya bilməzdi. Senzura Türkiyənin xeyrinə, Rusiyanın isə əleyhinə olan ən xırda informasiyanın, hətta şayiənin belə müvafiq orqanlara çatdırılmasını təmin edirdi.

Rusiya Daxili işlər nazirliyinin Qafqaz canişinliyi xüsusi idarəsinə (polis departamentinin məlumatına əsaslanaraq) hələ 1916-ci il 6 yanvar tarixli məxfi məktubunda Qafqazda panislamçı hərəkatın xeyli inkişaf etdiyi və ona İstanbuldağı “İttihad və tərəqqi” komitəsi tərəfindən yardım göstərildiyi, bu hərəkata Bakıda nəşr olunan “Kaspi” qəzetinin keçmiş əməkdaşları Əhməd bəy Ağayevin və Əli bəy Hüseynzadənin başçılıq etdiyi yazılrıdı. Məktubda həmçinin onların Tiflis, Bakı, Yelizavetpol və Qarsda varlı müsəlmanlar tərəfindən yardım göstərilərin emissarlarının olması, həmin şəxslərin Türkiyənin xeyrinə və rus hökumətinin əleyhinə əhalinin qaldırılması üçün uğurlu iş aparmaları da qeyd olunurdu [2, v.2; 4, s.186]. Yerli strukturların mərkəzi hakimiyyət orqanlarına (29 yanvar, 10, 17 fevral 1916-cı il tarixli məktublar) həmin məsələ ilə bağlı cavab məktublarında həqiqətən də Qafqazda panislamçı hərəkatın güclənməsi, onun başında Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadənin durması, Tiflis, Bakı və Gəncədə təşkilatlarının olması bildirilirdi. Bu təşkilatlar əhalini Rusiya hökuməti və xristianlar əleyhinə qaldırmalı idilər. Bakı quberniya jandarm axtarış idarəsi rəisi yazdığını görə “müsəlmanların əhvali-ruhiyyəsi indi tamamilə Türkiyə tərəfindədir...Turkiyəyə rəğbət mühəribənin əvvəlindən vardır. Rəğbət hər yerdə - varlı müsəlmanların evlərində və bazarlarda, hamballar arasında hökm sürür. Harada müsəlman varsa, orada Türkiyəyə rəğbət vardır [2, vv.57-60].

Çarizm panislamçılara və pantürkçülərə kömək etməkdə Azərbaycan milli burjuaziyasından da şübhələnirdi. Mühəribə illərində daha da artan bu şübhələrin yaranması heç də əsassız deyildi. Belə ki, 1916-ci ilin fevral ayında Sankt-Peterburqdan (DİN-dən) Qafqaz canişinliyinə vurulan telegramda bidirilirdi: . “Irkutsk və Odessa jandarm idarələri tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki,. panislamçı komitələrin türk ordusunun yaxınlaşacağı təqdirdə, Türkiyənin xeyrinə fabrikant Tağıyevin, neft sənayeçisi Babayevin, Qara şəhərdə isə Musa Nağıyevin neft müəssisələrində vəsait toplayacaqları barədə məlumat” malikdirlər və həmin məlumatın Bakı quberniya jandarm idarəsinə göndərildiyi və nəticələri barədə isə məlumat veriləcəyi göstərilirdi [2, iş 42,vv.12-13; iş 43, v.55; 4, s.190].

Çar hakimiyyət orqanları əhalinin Türkiyəyə meyl etməsinin qarşısını almaq və ya heç olmasa, zəiflətmək üçün təbliğat vasitəsi kimi mətbuatdan, xüsusən də ermənilərin əlində olan “Kaspi”, “Baku” və “Mşak” qəzetlərindən istifadə edərək, həmin qəzetlərin səhifələrində müsəlmanların Rusiyaya olan “rəğbət” məktublarını dərc etdirir və ianə toplamaları haqqında məlumat verirdilər. Lakin milli ruhu, milli ideyaları təbliğ edən mətbuat vasitələrinə ciddi nəzarət edilir, ən kiçik məlumatlar, hətta felyetonlar belə gözdən qaçmırı.

Mühəribə başlayan kimi çar hökumətinin tapşırığı ilə müsəlmanlarda olan silahların yiğilması işi mühəribə illərində də davam etdirilirdi. Poçt və rabitə sahəsində çalışan azərbaycanlıların üzərindəki nəzarət bir qədər də gücləndirildi, onların bir çoxu isə işdən azad edildi. Mühəribənin davam etdiyi 1915-ci ildə Bakı qubernatoruna 13 yanvar tarixli tam məxfi məktubunda Türkiyə ilə mühəribə aparıldığı bir vaxtda Bakı quberniyasında müsəlman qulluqçuların işdən azad olunması barədə göstəriş verərək, eyni zamanda işdən çıxarılaçq şəxslərin siyahısını da təqdim etdi. Bu siyahıda Biləsuvar, Göyçay, Quba, Qusar, Lənkəran və Salyan poçt kontorlarında çalışan qulluqçuların- poçt şöbələri rəislərinin, rəis köməkçiləri və poçtalyonların adları var

idi [5, s.234-235]. Həmin tarixli digər tam məxfi məktubunda isə Tiflis poçt-teleqraf dairəsi rəisi, Bakı şəhər rəisinə Bakı poçt-teleqraf kontorunda işləyən müsəlman məmurların və poçtalyonların işdən azad olunmasını təklif etdi [5, s.232-233; 4, s.200].

Hakimiyyət orqanları İranla sərhəddə yerləşən kəndlərdə türkçülüyün güclənməsi və Türkiyəyə meylin artmasından narahat olaraq kənd starşinaları- ağsaqqallarının kənd sakinləri tərəfindən seçilməyini dayandıraraq, onları əmrlə təyin etməyə başladı. Əsasən Lənkəran qəzasının Orand, Alar, Köryədi, Şiləvəngə və Rozanın kənd icmalarına qarşı tətbiq edilən bu tədbirin həyata keçirilməsini hakim dairələr onların türklərlə əlaqədə olması, türkçülük təbliğati aparmaları və sərhəd kəndləri üçün Güney Azərbaycandan yaranan təhlükənin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirildilər [4, s.200-203].

Beləliklə, demək olar ki, çarizmin hələ müharibədən əvvəl müsəlmanlara, o cümlədən azərbaycanlılara göstərdiyi inamsızlıq, türkülerin və islamçıların üzərinə qoyduğu nəzarət, müharibə illərində daha da şiddetlənərək, onların təqibləri, kütləvi həbsləri və ölkədən qovulmaları ilə nəticələndi. Hakim dairələr azərbaycanlıların nüfuzlu şəxslərini, ayrı-ayrı təşkilat və cəmiyyətlərini daim xüsusi nəzarətdə saxlamaqla, müntəzəm olaraq fəaliyyətləri barədə məlumat əldə etməyə çalışır, ölkəyə gələnlər və gedənlər izlənilir, azərbaycanlı dövlət qulluqçuları və mətbuat daim nəzarətdə saxlanılır, poçt-rabitə sahəsində çalışan azərbaycanlılar işdən qovulur, sərhədyanı qəza kəndlərinin nümayəndələri isə artıq öz həmkəndliləri sırasından seçilməyərək, qubernator tərəfindən təyin edilirdi.

İstifadə edilən mənbə və ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı, 2005,
2. ARDTA, f.524, siy.1, iş 36, iş 42, iş 43.
3. ARPISSA, f.276, siy.8, iş 446.
4. Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin
5. Azərbaycan siyasəti. 3 hissədə, 1 hissə. Bakı, 2000.
6. Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск первый. Издание Особой комиссии при Министерстве Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Баку, 1920.
7. Верхковский В.Д. Первая мировая война 1914-1918 гг. Москва, 1954.
8. Оруджев М.Г. Борьба империалистических держав за привлечение Турции в первую мировую войну. Баку, 1975.

C.M.Мустафаева

АНТИТЮРКСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье, на основе анализа источников и литературы, рассматриваются вопросы, касающиеся преследования тюристов и исламистов в годы Первой мировой войны. Раскрывается антиазербайджанская, антитурецкая, антимусульманская сущность политики, проводимой царскими властями в Северном Азербайджане.

S.M.Mustafayeva

TSARISM'S ANTI-TURKISH POLICY IN THE NORTHERN AZERBAIJAN DURING WORLD WAR I

Résumé

The matters related to persecution of the Turkists and Islamists during World War I have been considered in the article on the basis of analysis of sources and literature. There has been revealed the anti-Azerbaijani, anti-Turkish, anti-Muslim essence of the policy, pursued by the Tsar's authorities in the Northern Azerbaijan.

Hacı Həsənov

t.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE CƏNUBİ-QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ-RUSİYA BİRLİYİNİN ANTİTÜRK SİYASƏTİ

Bəşəriyyətin tarixində dərin izlər buraxmış I cahan savaşı həm də Şərqi Anadolu, qərbi və Cənubi-qərbi Azərbaycanda türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni-rus vəhşilikləri ilə yadda qalmışdır. Amerikan müəllifləri haqlı olaraq yazırlar ki, ermənilər I Dünya müharibəsinin hadisələri adətən ən sadə fəndin köməyi ilə ermənilərin genosidi kimi qələmə verilir: heç vaxt müsəlmanların qətlə yetirilməsini xatırlamamaq, ancaq ermənilərin öldürülməsindən danışmaq.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, fikirlərinə istinad etdiyimiz bu müəlliflər – ər-arvad Castin və Karolin Makkartılardır. Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistən tarixi üzrə ABŞ-da geniş tanınmış mütəxəssislərdir.

Luisvil Universitetinin tarix professoru, tanınmış demoqraf Castin Makkarti bu məsələlər üzrə bütöv bir sıra sanballı əsərləri («Müsəlmanlar və milli azlıqlar», «Türkiyəyə bir nəzər», «Müsəlmanların qovulması» və s.ə) müəllifidir.

Ər-arvad Makkartılərin 1989-cu ildə ABŞ-da çapdan çıxmış, 1989-cu ildə Bakıda təkrar nəşr edilmiş «Türklər və ermənilər: erməni məsələsi üzrə rəhbərlik» adlı kitabında I Dünya müharibəsində Şərqi Anadoluda və Cənubi-qərbi Azərbaycanda baş vermiş olaylara da ətraflı nəzər salınıb.

Məlumdur ki, Şərqi Anadoluda erməni qiyamları artıq 1914-cü ilin avqustunda zeytunda başlamışdır. Bütün Şərqi Anadoluda əvvəlcədən hazırlanmış erməni silahlı dəstələri rəsmi hakimiyətə, türk-müsəlman əhalisinə qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlanılmışdır.

Hökumət istintaqlarından birində Osmanlı rəsmiləri şikayətlənlər ki, erməni yaraqlıları onlara qarşı göndərilən Osmanlı əsgərlərinə nisbətən daha mükəmməl silahlarla təchiz olunmuşdular. Məsələn, Urfada erməni qiyamçılarında hətta pulemyotlar var idi, halbuki müharibənin başlangıcında nizami qoşunların böyük əksəriyyətində belə silah çox-çox az idi: «Silah, sursat və hətta əlbəsələr məhz belə konfiliqt üçün əvvəlcədən etibarlı şəkildə gizlədilib saxlanılmışdır. Ruslar, müharibəni əvvəlcədən görərək, erməni inqilabçıları (qiyamçıları, qudlurlar – H.H.) ilə əməkdaşlıq edir, doğru olaraq hesab edirdilər ki, müharibə vaxtı erməni üsyəni rus istilalarını asanlaşdırıra bilər».

Müharibə başlanandan kimi bütün türk-müsəlman kiş əhalisi orduya səfərbər edilmiş, ancaq qoca, qadın və uşaqların yaşadıqları türk kəndləri müdafiəsiz qalmışdı. Osmanlı təbəəsi olan erməni gəncləri də Osmanlı ordusuna səfərbər edilməli idilər. «Ancaq onlar partizan (quldur – H.H.) dəstələrinə qoşulmaq və ya Rusiyaya (nəticə etibarı ilə Rusiyada erməni gəncləri rus ordusuna və ya köməkçi erməni hərbi birləşmələrinin daxil olurdular) on minlərlə qaçaraq türkün ən amansız və qorxulu düşmənlərə çevrilirdilər.

Müharibə başlanandan dərhal sonra erməni bandaları bütün Şərqi Anadoluda qızığın fəaliyyətə keçmişdilər. Bandalardan bəziləri yerli ermənilərdən təşkil olunmuş və dərhal hərəkətə başlanmışdılar. Digər bandalar isə Rusiya imperiyası ərazisində gəlmiş ermənilərdən ibarət idi. Onlar Rusiyada təlim keçir və mütəşəkkil bandalar şəklində Osmanlı ərazisinə göndərilirdilər.

«Anadolu partizanlarına (qudlurlarına – H.H.) Rusiya imperiyasından əsasən daşnakların cəlb etdikləri və Rusiya hökumətinin silahlandırdığı ermənilər qoşulurdular. Türkiyənin fikrincə təkcə Sivas əyalətində 30 000 erməni partizanı var idi. Maş, Van və Bitlisdən olan 8000 erməni Kaxırmən (Rusiya ərazisi olan Kağızman - H.H.) şəhərində, 6000 nəfəri isə İğdırda (Rusiya imperiyasının İrəvan quberniyasının Sürmələ qəzasının mərkəzində – H.H.) rusların yanında təlim keçərək Osmanlı ərazisinə qayıtmışdılar.

İngilis müəlliflərindən bir qrupu hesab edir ki, «heç kəs dəqiq hesablamalar aparmamışdır, ancaq heç şübhəsiz ki, Anadoluda 100 000 nəfərdən artıq yerli və Rusiya ermənisi osmanlılara qarşı vuruşurdu».

Əvvəlcə erməni qiyamçıları klassik partizan – təxribatçı stilində hərəkət edərək kommunikasiyaları dağıdır, terror aktları törədir, hərbi və mülki orqanların işini əngəlləyirdilər. Bununla onlar nizami rus ordusunun irəliləməsi üçün əlverişli zəmin hazırlayırdılar. Lakin tezliklə onların fəaliyyət dairəsi xeyli genişləndi və Osmanlı komandanlığı onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün bütün diviziyaları cəbhədən çıxarmaq daxili təhlükəyə qarşı yönəltmək zorunda qalırdı. Bu da rusların Şərqi Anadoluya müdaxiləsini asanlaşdırıb, reallaşdırdı.

1915-ci ilin martında ermənilər Vanda geniş qiyam qaldırıb türk və kürd yaşayış məntəqələrinə divan tutmağa başladılar. Yaxşı gizlədilmiş anbarlardan silah almış erməni quldurları aprelin 13-də Van şəhərinin özünə hücum edib tezliklə azsaylı polisi buradan çıxarıb və mayın I yarısında Vana yiyələndilər, şəhərdən qaça bilməmiş bütün müsəlmanlar qətlə yetirildilər. Ətraf kənlərin müsəlmanlarının də taleyi belə oldu. Vandan şimaldakı kəndlərdən 3000 müsəlman qocası, uşağı və qadını Zev kəndində yığılib son nəfəsinədək qətlə yetirildilər. Mayın sonunda rus ordusu ermənilərin əldə saxladıqları Vana çatsalar da tezliklə Osmanlı ordusunun təzyiqi altında şimala doğru geri çəkildilər.

Ermənilər Bitlisdə də eyni vəhşilikləri törətdilər. Van kimi Bitlisdə də bir nəfər də müsəlman sağ qoyulmadı. Burada 14 məscid, o cümlədən Böyük Came yerlə yeksan edildi. Bircə ermənilərin at tövləsinə çevrildikləri bir məscid salamat qaldı.

1916-ci ilin əvvəllərində rusların Şərqi Anadoludakı yeni hücumlarından sonra Trabzon, Ərzurum, Mas, Bitlis, Van işgalçi ordu və onun nökərlərinin əlinə keçdi. Rus işgalçlarının dəstəyi və himayəsi ilə erməni bandaları tam hərəkət sərbəstliyi olaraq Azərbaycan və Anadolu türklərinə qarşı əsl soyqırımı həyata keçirdilər. 850000-1000000 türk-müsəlman əhalisi buradan qaçaraq Anadolunun daha qərb bölgələrinə sığınmışdı. 1917-ci ildə rus ordusu ilə birlikdə geri çəkilən ermənilər vəhşiliklərindən əl çəkmir, daha güclü quduzluqla hələ sağ qalmış müsəlmanları qətlə yetirildilər.

Ərzincanı azad etmiş Osmanlı ordusu burada 1000 evin, bütün müsəlman dini müəssisələrin darmadağın edildiyinin şahidi olmuş, şəhərin küçələrində, su hovuzlarında, tələsik qazılmış qəbirlərdə yüzlərlə müsəlman cəsədi tapmışdır. Təkan dinamitlə havaya sovrulmuş, Ərzurumda 8000 mülki türk qətlə yetirilmişdir. Osmanlı ordusu bu şəhərə girdikdən sonrakı ilk 8 gün ərzində 2124 türk kişi cəsədini dəfn etmiş və ancaq ədəb xatırınə Osmanlı əsgərləri basdırılmış qadın cəsədlərin miqdarının sayını və ermənilərin bu qadınların başlarına nələr gətirdikləri barəsində məlumat vermirdilər. İngilis müəllifləri yazırlar ki, «ermənilərin geri çəkildikləri yol qaçmağa macəl tapmamış müsəlmanların meyitləri ilə örtülmüşdür».

Həmin dövrdə bu döyüş bölgələrində olmuş avstriyalı jurnalistlər erməni bandalarının vəhşiliklərini xüsusi qeyd edərdi. Stefan Eşnani yazırı: «Mən, demək olar ki, hər addımباşı erməni vəhşiliklərinin şahidi olurdum. Trabzondan Ərzincanadək və Ərzincandan Ərzurumadək bütün kəndlər məhv edilibdir. Tanınmış Azərbaycan müəllifi, bu problemin gözəl bilicisi və yorulmaz tədqiqatçısı haqlı olaraq yazar ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hücuma keçən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi xidmət keçən 150 min erməni əsgəri var idi. Üstəlik, tərkibində təqribən 10 min könüllünü birləşdirən 4 erməni drujinası da Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Cənubi Azərbaycan ərazisindən (Xoy, Urmiya, Səlmas əyalətləri üzərindən) və Qars vilayəti üzərindən hərəkət edərək rus qoşunlarına qoşulmuşdu. Fürsətdən istifadə edən erməni silahlıları keçidləri yolların üzərindəki azərbaycanlı və türk kəndlərini darmadağın edir, əhalisini ucdantutma qırırdılar.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra – rus qoşunlarının silah-sursatı erməni komandirlərinə təhvil verərək Şərqi Anadoludan geri çəkilməsindən sonra ermənilər qırğınların miqyasını daha da genişləndirmişdilər.

Ermənilərin və onların havadarlarının Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolu-da müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətləri baş tutmamasından sonra İrəvan quberniyası və ona bitişik ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Andranikin, Hamazaspın, Dronun, Njdehin komandanlığı altında geri çəkilən erməni ordusu əvvəlcə Ərzurum və Qars vilayətlərində, sonra isə İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda müsəlmanlara qarşı əsl soyqırım həyata keçirmişdi. Şərqi Anadolunun Rusiya işgali dövründə qırğınlar törədilməsində iştirak edən ermənilər də erməni qoşunları ilə bərabər Cənubi Qafqaza axışmışdır. Həmin dövrdə Türkiyədən gələn 350 min erməninin böyük bir qismi İrəvan quberniyasında məskunlaşmış, nəticədə azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırıma məruz qalmışdı.

Milli Şuranın 1918-ci il iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazi-sində ev-eşiyindən didərgin salinan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığını, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir.

Andranikin komandanlığı altında erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzuru ələ keçirməsi, Ermənistən hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistən Gürcüstandakı nümayəndəsinə məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistən iddiasının tərəflər arasında əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğunu, Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmədzin, Novo-Bəyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qarət-qırğınlarının **ikinci mərhələsi** başlanılmışdır.

İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Təşkilatının sədri Teymur xan Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də daqlara qaçaraq acliqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə, erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlükə, İrəvan, Eçmədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçırlar ki, bu da elə labüb ölüm deməkdir. Teymur xan Makinski zorla boşaldılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazırı.

4 yanvar 1919-cu ildə parlamentin üzvləri Teymur xan Makinskinin, Məhərrəm Məhərəmovun, Əkbərəga Şeyxülislamovun və İrəvan quberniyası ziyahlarının bir qrupunun imzası ilə parlament sədrinə ünvanlanan müraciətdə deyilirdi ki, İrəvan quberniyasında sərf müsəlmanlar ilə məskun 500 min əhali özlərini Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası hesab edir və arzu edirlər ki, taleləri Paris sülh konfransında həll oluncaya qədər asayış içində yaşamalarına ermənilər mane olmasınlar. Erməni qoşunlarının törətdikləri qırğınların miqyası sadalandıqdan sonra parlamentdən xahiş edilirdi ki, İrəvan müsəlmanlarının mövcudiyətinin mühafizəsi üçün lazımlı gələn tədbirlər görülsün.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndəleri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistən hökuməti erməni qaçqınlarını silah gücünə qovulmuş müsəlmanların məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər.

Müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general A. Tomsonun erməni-pərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə iştahlandırırdı. 1919-cu il mayın 28-

də Ermənistan Parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməklə “Birləşmiş Ermənistən” dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul edir. “Birləşmiş Ermənistən”a Ermənistən hökumətinin Azərbaycana qarşı iddiyi ərazilər də daxil edilmişdi.

“Azərbaycan” (rusca) qəzeti 29 iyun – 1 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti” məqaləsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin faciəli vəziyyəti haqqında yazırırdı: “Ermənistən Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi... Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşlığı zaman əhəmin müsəlman əhalisi nədənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan erməni qaçqınlar sahib çıxmışdır. Ermənistən hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qayıdarkən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdir... Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar... Ermənistən hökuməti minlərlə qarət edilmiş, ac-yalavac, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir...

Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar... Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər, onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sığındıqları məscidlərdə evlərinə qayda bilirlər.

Ermənistən hökuməti qəsdən və düşüñülmüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır...”.

“Azərbaycan” qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə “İrəvan və Qarabağ” məqaləsində isə yazırırdı: “Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və nə ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında “**Bütün müsəlmanlara ölüm**” məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucduantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yayçı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki, bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qurtulan 6000 nəfər Dizə kəndinə toplaşırlar ki, Araz çayından keçib İrəvan qəzasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bu kəndi mühəsirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məscidin hovuzuna axıtmışlar... Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb...

Digər qəzaların – Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qırğınlar daha qeyri-insani həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməkdə əsl müharibə gedib. Ermənilərin hücumlarının qarşısı qəhrəman oğulların sayəsində “Qurd qapısı”nda alınması sayəsində yalnız Şərur və Naxçıvan salamat qalmışdır... İrəvanın və qəzaların kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərin ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşır. Onlar (yəni azərbaycanlılar) Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası kiçik gəlir. Xaricdən aldıqları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar.

Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdırılar. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, onların övladlarının təhsili üçün dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur, onlar digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər.”

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasından və İrəvan quberniyasından olan qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. **Bağır bəy Rizayev** bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını və onların çoxunun şəhəri tərk etdiklərini, son vaxtlar isə tək-tək qayıdanların evlərini və əşyalarını dağıdılmış gördük-lərini söyləyir. O, erməni hökumətinin müsəlman qaçqınlarına kömək etmədiyini bildirir.

Qarabəy Qarabəyov deyir: “Erməni aclarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika həyatindən güclü taxıl gətirilib verilib. Amma oradakı müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapiya dolanırlar. Halları xeyli pisdir... Ermənistanda müsəlmanlar üçün bu cür yaşamaq mümkün deyildir... Müsəlman kəndlərində olan müsəlmanları çıxarırlar. İrəvan aclar ilə doludur. Xahiş edirlər ki, (*xeyriyyə təşkilatları nəzərdə tutulur*) onlar kəndlərinə gedib ot ilə, ələfiyyat ilə yaşınlardır. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlər ki, kənddə 45 ev varsa, hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz. Xülasə, rəsmi xəbərlərə görə, ermənilər müsəlmanlara olmazın zülmlər edirlər. Qarabağda da ediblər. Qəbiristanlığının daşlarını belə çıxarıb, dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərəsini çıxarıb aparıblar. Damını uçurub orada rəzalətlər yapırlar.” Sultan Məcid Qənizadə isə Ermənistən hökumətinin əsl simasını açaraq deyir: “Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürülər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərk olsunlar...”.

Himayəcilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayəcilik Nazirliyinə göndərdiyi məruzəsində Ermənistən hökumətinin əsl siması açılırdı: “**1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlardan nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və acliqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göyükumbəz, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölenlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sıqınıblar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilməlidir. İrəvan şəhərində acliq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir”.**

1919-cu il dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilən protokolda qeyd olunurdu ki, Araz və Tarasum çaylarının digər sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış **50 min qaçqın toplaşmışdır**. Bundan əlavə, Azərbaycanın İrəvandakı nümayəndəliyinin sərəncamında 14 nəfər əməkdaşın çalışdığı, onların da vəzifəsinin İrəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları Azərbaycana göndərməkdən ibarət olduğu, lakin İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıqları da protokolda qeyd edilmişdi.

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi müzakirə edilmiş, Ermənistandən 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mirmahmud Mirbabayevin 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır: müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılib, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zəmanət yoxdur”.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha kütləvi və kəskin xarakter almışdı.

1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər acliqdan həlak olmuşdu Təbii ki, acliqdan həlak olanların mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdular. Çünkü həmin dövrdə azərbaycanlılar evlərindən bayır çıxa bilmədiklərindən ölümə məhkum edilmişdilər. Halbuki, həmin dövrdə Ermənistanda doktor Yarrounun sədrliyi ilə Amerikanın Ermənistana Yardımı Komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 323 (o cümlədən, Zəngəzurda 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlər yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Bütövlüklə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistən ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanının yaşadığı təsdiq edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistən SSR-də cəmisi **12 min** nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğandan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilməşdi. **1922-ci ildə İrəvanda cəmisi 5124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. Başqa sözlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlılar 2,5 dəfə azalmış, ermənilərin sayı isə təqribən 4 dəfə artmışdır.**

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı sözün həqiqi mənasında soyqırım törədildiyi qənaətinə gəlmək üçün arxivlərdə və həmin dövrün mətbuatında kifayət qədər faktlar mövcuddur.

Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 26 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Aktual.az/print.php
2. Cəfərov Taleh Vəzir oğlu. Qondarma erməni soyqırımı faktların dili ilə. – Bakı: «Kitab aləmi», 2013.
3. Джастин и Каролин Маккарти. Тюрок и армяне: руководство по армянскому вопросу. – Баку, 1989.
4. karabakINFO.com
5. Nazim Mustafa. Ermeni-rus birləşmələrinin 1914-1915-ci illərdə Qars vilayətində törətdikləri soyqırımı haqqında// Xalq qəzeti, 30 apr. 2007.
6. Yenə onun. Erməni məsələsində «erməni soyqırımı»na aparan yol // Zaman, 2011, 19-20 apr.; www.zaman.az

Гаджи Гасанов
Института истории НАНА

АНТИТЮРКСКАЯ ПОЛИТИКА АРМЯНО-РУССКОГО ТАНДЕМА В ЮГО-ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ РЕЗЮМЕ

В данном докладе рассматриваются события, произошедших в Юго-Западном Азербайджане, а также в Северо-восточном Анатолии, в годы Первой Мировой войны. Автор особое внимание уделяет преступлениям армяно-русского тандема, направленных против тюркского населения этого региона.

Haji Hassanov
Institute of History

THE ANTI-TURKISH POLICY OF ARMENIAN-RUSSIAN TANDEM IN THE SOUTH-WEST AZERBAIJAN DURING THE WORLD WAR I Summary

In this speech are considered the events, occurred in the South-West Azerbaijan, as well as in North-Eastern Anatolia during the World War I. Author gives a particular attention to the crimes of Armenian-Russian tandem that was focused on the Turkish population of the region

Sevda Süleymanova

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının professoru

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA SOSİAL-SİYASİ HƏRƏKAT

Açar sözlər: Birinci dünya müharibəsi, Azərbaycan, müsəlman fraksiyası, xeyriyyə cəmiyyəti

Bəşər tarixində ilk geniş miqyaslı müharibə olan Birinci dünya müharibəsi inqilablara, çevrilişlərə, imperiyaların dağılmmasına, nəhayətdə böyük fəlakətə və çoxlu itkiyə səbəb oldu. Ən qabaqcıl kapitalist ölkələri belə aclıq və sosial-siyasi böhran keçirirdi.

Dünyanın yenidən bölüşdürülməsində strateji marağı olan hərbi bloklardan birinin-Antantanın üzvü olan Rusyanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti çox ağır idi. Osmanlı imperiyasının da müharibəyə cəlb olunması ilə Cənubi Qafqazın cəbhəyəni zolağa çevrilməsi Azərbaycanın da iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Müharibə öz növbəsində, hələ XIX yüzilliyin sonlarından yaranan sosial-siyasi hərəkatın daha da genişlənməsində katalizator rolunu oynadı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar çağrılmış Dövlət dumasının 26 iyul tarixli iclasına yetişə bilməyən müsəlman deputatlar Peterburqa çatan kimi bəyənatla çıxış etdilər. Müsəlman fraksiyasının IV Dövlət dumasının 27 yanvar 1915-ci il tarixli iclasındaki bəyanatı “Milliyyət” qəzetiinin 7 fevral tarixli sayında dərc olunmuşdu. Hər iki bəyanatda Rusiya müsəlmanlarının vətənin müdafiəsi uğrunda qurbanlar verməyə hazır olduqları bildirilirdi. Yaralı əsgərlərə yardım üzrə tədbirlər planı hazırlamaq üçün müsəlman deputatlarının təşəbbüsü ilə 1914-cü il dekabrın 6-10-da Peterburqda türk-tatar burjuaziyası nümayəndələrinin qurultayı keçirildi. Hökumətin icazəsi ilə keçən qurultayın Rəyasət heyətinə seçilənlər arasında Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Əsədullayev də var idi. Qurultayın başlıca qərarlarından biri sanitər dəstələri yaradıb Qafqaz cəbhəsinə göndərmək idi.

Müharibənin ilk illərində müsəlman fraksiyası və türk burjuaziyasının Rusiya dövlətini müdafiə etməsi, onların Rusiya, Fransa və İngiltərənin Osmanlı imperiyasını və İranı parçalamaq planlarından xəbərsiz olmaları ilə izah oluna bilər. Lakin rus mətbuatında şovinist çıxışlar, ermənilərin anti-türk və anti-müsəlman təhlükəsi ilə azərbaycanlıları Türkiyəyə rəğbət, Rusiyaya isə xəyanətdə günahlandırması, rus qoşunlarının Qafqaz cəbhəsində irəliləməsi Rusiya müsəlmanlarının mövqeyində köklü dəyişiklik etmiş oldu.

Azərbaycanda ilk siyasi təşkilatın –“Müsəlman gənclik təşkilatı”nın 1902-ci ildə əsasını qoyub sonradan 1904-cü ildə “Hümmət” sosial-demokrat partiyasının yaradıcılarından biri olan görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müharibə ərəfəsində Vətənə qayıtması milli-azadlıq hərəkatının güclənməsinə təkan verdi. Türkiyə tədqiqatçısı Tahir Sünbüll bununla əlaqədar yazıր ki; “Müsavat 1913-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin kişiliyində, siyasi baxımdan təcrübəli və fikri olaraq səlahiyyətini ispatlaşmış bir öndərə sahib olmuşdu.” [1, 42]

Həqiqətən də Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətlə elan olunmuş əfvi ümumiyyətindən istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya gələrək “Müsavat” partiyasına daxil oldu və tezliklə onun rəhbərinə çevrildi. O özü bu partiya barədə yazırıdı, “... 1914 sənəsində partlayan aləmşüməl müharibənin altüst elədiyi məfhüm və qiymətləri həssaslıqla təqib ediyor. Topların gurultusu ilə bərabər qopan “Millətlərin həqqi-müqəddəsdir!” nidasını dörd qulaqla dinliyordu. O, müharibə bulunan bütün dövəli-müəzzəmə ricalı ağızından sıx-sıx eşidilən bu şuarın səmimiyyətinə deyilsə də bu böyük həqiqətin istər-istəməz müzəffər olacağına iman ediyordu...” [2, 25]. O, 1914-cü il sentyabrın 16-dan nəşrə başlayan “Dirilik” jurnalının ilk sayında “Dirilik nədir?” adlı baş məqaləsində xalqı milli oyanişa səsləyirdi. [3, 330]

M.Ə.Rəsulzadənin 1913-1915-ci illərdə müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrdə islamçılıqdan türkçülüyə dönüş özünü bürüzə verir. 1914-cü ildə “İqbal” qəzeti nə-

yazdığı “Dəyanət,milliyət və məişət nöqtəyi nəzərindən kənd məktubları” məqaləsində o, türk-ləşmək,islamlaşmaq və müasirləşmək prinsiplərini müvafiq surətdə milliyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət adlandırmışdı: “Millətin rüknü ana dili,beynəlmiləliyyətin əsası din və əsriyyətin binası əsrə hakim olan ülum və fünum ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin ökrəməsidir”. [4,5 aprel 1991]

M.Ə.Rəsulzadə millətin həyatına,mədəniyyətinə əlahiddə əhəmiyyət verərək maddətən tərəqqi edib mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib mənəviyyatca müstəqil qalmağa üstünlük verirdi. Millətin də,bəşəriyyətin də faydasının bunda olduğunu söyləyən M.Ə.Rəsulzadə millət ilə dinin fərqnini göstərərək millətin başlıca əlamətinin dil olduğu qənaətinə gəlmişdi. Dil millətin zahiri və batnidir.Millətlər əsasən buna görə bir-birindən fərqlənir.Dil daimidir. Din isə o mənada qüvvətli amildir ki, xalqın adət və əxlaqı üzərində böyük təsiri vardır.O öz konsepsiyasına iki anlayış da daxil etmişdi: milli vicdan və milli iman. Burada milli vicdan milli özünüdərk mənasındadır. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə millətlərin həyatını milli vicdanın inkişafına bağlayırdı. Milli vicdanın sayəsində milli iman əmələ gəlir. Milli imanın yaranması ilə millətlər özlərinə şanlı və şərəfli yol seçirlər:”...bir fərd öz mühitinin faidəsini düşünərək şəxsi üçün deyil, nəfi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə buna böyük əməl demək olar. Bi kibi adam-lara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məfkurəçi ismi verilir” [5, 5 aprel 1991]. Belə əməlpərvərləri az olan millət xoş gün görməz,başqalarının ayaqları altında tapdanıb məhv olub gedər.

İctimai təşkilatların və siyasi partiyaların müharibəyə münasibəti birmənalı deyildi. Polis departamentinin materiallarında müharibə dövründə Bakı quberniyasında azərbaycanlıların heç bir inqilabı təşkilatının olmadığı göstərilir. Bakı QJİ rəisinin 23 noyabr 1914-cü il tarixli məlumatında deyilir ki, ermənilər Rusyanın Türkiyə ilə müharibəyə başlayacağı təqdirdə müsəlmanların silahlı üsyana qalxacağı haqqında şayiə yayırlar. [6, AR AİS SDA, f.276,siy. 8, iş 476, q.15, v.4] Bunun nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu təhqiq edən polis məmurları narahatlılığı heç bir əsas olmaması nəticəsinə gəlmişdilər. Bununla belə, azərbaycanlıların Türkiyəyə rəğbət bəsləməsi göz qabağında idi. Ermənilər isə rus ordusunun Türkiyəyə hücum edərək onu məhv edəcəyi arzusu və sevinci ilə nümayiş təşkil edirdilər. Təbii ki,bu ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmaya gətirməyə bilməzdi. Arxiv sənədlərində Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında bu iki xalq arasında baş verən münaqişələr haqqında məlumat vardır. [7, 62,siy.1,iş 90,v.4-5]

Türkiyə erməniləri ilə rus erməniləri arasında sıx əlaqələrdən,Rusiyadan ora silah aparılmışından narahatlığını bildirən general-adyutant qraf Vorontsov-Daşkov erməni quḍurlarının gizli surətdə Türkiyəyə getməsinin Qafqazda sakitliyin və əmin-amanlığın bərpasına səbəb olacağına ümid bəsləyirdi [8, II h., s.784-785]. Təbii ki, o, ermənilərin Türkiyə hökümətinə qarşı silahlı qiyam qaldırmalarında maraqlı idi,ancaq bunun Rusyanın təhribi ilə edildiyi təsəvvürünün yaranmasını istəmirdi. 1914-cü il sentyabrın 17-də çar II Nikolayın erməni xalqına bəyannaməsi elan edildi. Bəyannamədə deyilirdi ki, ”rus xalqı böyük iftixar hissi ilə özünün şanlı erməni övladlarını xatırlayır”. Ermənilərin bir əsr boyunca rus hakimiyətinə sədaqətlə xidmət etdiyinə toxunan çar bundan sonra həmin xidmətin rus ordusunun və həqiqətin qələbəsində mühüm rol oynayacağına əmin olmaq istəyirdi. II Nikolay ermənilərə vəd edərək deyirdi: “Nəhayət ki,siz azadlığı və ədalətin dadını biləcəksiniz” [9, 229]

Rusyanın Osmanlı imperiyasına müharibə elan etməsi ilə müsəlmanlar əleyhinə çağırışları rəsmi xarakter almışdı. Çarın bəyanatından ruhlanan erməni qırıqoryan kilsə xadimləri də öz müraciətlərində erməniləri könüllü hərbi dəstələr yaratmağa çağırıldılardı.1914-cü il oktyabrın 31-də Qafqazda hərbi əməliyyatların başlanması türk ordusunun Qars və Batum istiqamətində irəliləməsi ilə müşayiət olundurdu. Noyabrın 8-də türk qoşunları bəzi taktiki mülahizələrə əsasən Cənubi Azərbaycana da daxil olub,1915-ci il yanvarın 1-də Təbrizdə qərar tutdular.Gənc Türk'lər hərəkatının görkəmli üzvlərindən olan Ömər Naci Azərbaycan və Şərqi Qafqaz üzrə “İttihad və Tərəqqqi” komitəsinin baş inspektoru təyin edildi [10, №2 1990, s.85]. T.Svyatovskinin fikrincə bu, Türkiyənin o taylı – bu taylı Azərbaycanı vahid görmək istəyini doğurdu. Belə bir

müstəqil dövlətin yaranması Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer türk dövlətinin mövcudluğu demək idi. Bu, həmçinin ikiyə parçalanmış Azərbaycan xalqının birləşməsi üçün tarixi bir şans idi. Ancaq rus qoşunun Sarıqamış yaxınlığında əks hückuma keçərək irəliləməsi və yenidən Təbrizi tutması, türk komandanlığının bütün planlarını pozdu. Bununla belə, Türkiyə Qafqaza göndərdiyi “Təşkilati-Məxsusi” vasitəsilə azərbaycanlılar arasında təbliğat və təşviqatı genişləndirirdi. Nəticədə isə rus höküməti əleyhinə məqalələr dərc edən Azərbaycan qəzetləri bir-birinin ardına bağlanırdı.

Rus ordusu tərəfindən acarlara tutulan divan Qafqazın bütün müsəlman xalqlarına bir xəbərdarlıq idi. Ancaq bu hadisə bütün Rusiya müsəlmanlarının hiddətinə səbəb olduğundan Çar höküməti Qafqaza yeni canışın göndərdi. Büyük knyaz Nikolay Nikolayeviç isə, öz növbəsində müsəlmanların könlünü almaq üçün onlara bir sıra güzəştər vəd etdi. Belə güzəştərdən biri ”Müsavat” partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadəyə “Açıq söz” qəzeti nəşrinə razılıq verən idi. İctimai-siyasi və ədəbi türk qəzeti olan ”Açıq söz” 1915-ci il oktyabrın 2-də işıq üzü gördü.

Tiflisdə və Qarsda baş vermiş milli münaqişə IV Dövlət dumasının Müsəlman fraksiyası tərəfindən müzakirəyə çıxarıldı və araşdırılması üçün Ə.Topçubaşov Ağa Bala Quliyevlə 1915-ci il yanvarın 22-də həmin yerlərə gedib canışının icazəsi ilə zərər çəkən müsəlmanlara maddim yardım göstərdilər. Həmin ilin yayında rus qoşunlarının Qərb cəbhəsində məglubiyyəti və alman-türk ittifaqının müharibədə qalib gəlmək ehtimalı müsəlmanlarda milli-azadlıq ümidi doğurdu.

1915-ci ilin fevralında F.Xoyskinin qardaşı oğlu Aslan xan Xoyski gizli surətdə Ənvər paşanın Ərzurumda qərargahına gedərək Qafqazın istiqlalı layihəsini ona təqdim etmişdi. Layihədə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarıyla Terek və Dağıstanı da əhatə edəcək müstəqil müsəlman dövlətinin qurulması nəzərdə tutulmuşdu [11, 112]. Ancaq rus qoşunlarının bu cəbhədə irəliləməsi həmin planın reallaşmasına imkan vermədi. Ruslar ələ keçirdikləri ərazilərin müsəlman əhalisinə xüsusi qəddarlıqla divan tuturdular. Bu isə Rusyanın bütün müsəlman əhalisinin narazılığına səbəb oldu və IV Dövlət dumasının müzakirəsinə çıxarıldı. M.Y.Cəfərov ordunun acarlara tutduğu divanda höküməti günahlandıraraq müharibə gurultusunun arxasında köməksiz, dinc müsəlmanlara qarşı qorxunc əməllər törədildiyini bildirmişdi: "... Kişilərin elliklə sərhəd xaricinə atılması, müdafiəsiz qalan qadınlara təcavüz, dağıdılmış, tərk edilmiş kəndlər, aç, yaralı, möhtac insanlar – bölgədəki müsəlmanların vəziyyəti belədir" [12, 650].

Azərbaycan liberallarının kadet rəhbərlərinin Qafqaz müsəlmanlarının ehtiyaclarına eti-nasızlığından narazılığı ”Kaspi” qəzeti səhifələrində ifadə olunurdu. Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinə müsəlman kişi və qadın xeyriyyə cəmiyyətləri humanitar yardım göstərirdilər. Arxiv sənədlərində 1915-ci il iyulun 19-da 8 türk zabitinin adadan qaçırılması barədə məlumat var. Bu hadisə ilə bağlı İsmayıllı bəy Səfərəliyev, Murtuza Muxtarov, Acar bəy Aşurbəyov və Sona xanım Hacıyeva istintaqa cəlb olunmuşlar [13, f.46, siy.1, iş 364, v. 14].

Polis məlumatında deyildiyi kimi, həqiqətən də Rusiya müsəlmanlarının əhval-ruhiyyəsi Qafqaz cəbhəsindəki vəziyyətlə bağlı idi. 1916-ci ilin fevral ayında Müsəlman parlament fraksiyası ictimaiyyətin nümayəndələri ilə birgə müşavirə keçirtdi. Müşavirəni M.Y.Cəfərovla H.X.Yenikeyev aparırdılar. Görkəmli siyasi xadimlər, publisist və qəzet redaktorlarının iştirak etdiyi bu müşavirə bir neçə gün davam edərək fraksiyanın Dumanın digər qruplarına münasibəti ni müəyyənləşdirirdi. Müşavirənin qərarı ilə yaradılmış büroya 4 təcrübəli siyasətçi, katib, 3 köməkçi və bir qulluqçu daxil oldu [14, 103].

”Açıq söz” qəzeti yazdığını görə, Bakı və Yelizavetpoldan müşavirəyə dəvət olunmuş Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və İ.Heydərov orada iştirak edə bilməmişdilər. Halbuki müsəlman fraksiyası və onun bürosunun maddi və mənəvi köməyə ehtiyacı var idi. ”Açıq söz” qəzeti redaktoru M.Ə.Rəsulzadə təəssüf hissi ilə yazırkı ki, ”bütün şimali Rusiya fraksiyaya kömək etdiyi halda Bakı kimi qızıl xəzinəsi kənarda qalıb” [15, 23 may 1916].

1916-ci ilin əvvəllərində ərzaq məhsullarının qiymətinin bahalaşması ilə əlaqədar Bakıda baş verən qarşıqliq, qadınların çörək dükənlərini qarət etməsi və s. haqqında məlumat verməsi üçün Dumanın deputatları Qafqaz canışını və Daxili işlər nazirinə sorğu ilə müraciət etdilər.

Bakıdan olan deputatlar M.Y.Cəfərov, M.İ.Papacanov və M.İ.Skobelev bütün ölkəni neft və neft məhsulları ilə təchiz edən Bakının ərzaq böhranına son qoyulmasını xahiş etdilər. Onların bu sorğusu qəbul edildi [16, 27 fevral 1916]. Noyabrın 3-də bəzi deputatlar hökumətə etimad-sızlığını bildirəndə M.Y.Cəfərov da onlara qoşularaq müsəlman fraksiyasının adından bildirdi ki, əgər rus ordusu xarici ölkələrin xalqlarına azadlıq aparırsa, onda əvvəlcə Rusiya imperiyasının əhalisinə azadlıq versin [17, 5 noyabr 1916].

M.Y.Cəfərov 19 yaşından 45 yaşınadək Müsəlman əhalisinin istehkam tikintisində çağırışının doğurduğu ağır nəticələrə də toxunaraq məsuliyyətsiz hökumətin dəyişdirilməsi zərurətini bildirmişdi. O, K.B.Tevkelovla birgə baş nazirə məktub yazaraq qeyri-rus xalqların orduya çağırışını nizamlamağı xahiş etmişdi. Belə ki, əgər bütün əmək qabiliyyətli müsəlman əhalisi müdafiə qurğularının tikintisində cəlb olunardısa, təsərrüfat işlərində yalnız qocalar və qadınlar qala-caqdı. Şəriət qanununa görə isə qadınlara çöl işləri qadağan idi. Bu isə təsərrüfatın baxımsız qala-cağına səbəb olardı. Digər tərəfdən isə müharibəyə səfərbər olunan başqa millətlərin ən kiçik rütbəli məmurlarının belə ailələri dövlət təminatında idi. Halbu ki, müharibə qurğularının tikintisində cəlb edilən müsəlman ailələrinə heç bir yardım edilmirdi.

Müsəlman fraksiyası və bürosunun bu istiqamətdə apardığı iş öz nəticəsini verdi. Belə ki, özgə xalqların orduya çağırışı təxirə salındı. “Açıq söz” qəzeti yazdı ki, Qafqaz müsəlmanları fraksiyanın xeyrini hiss etdilər [18, 113].

Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan qadını da cəmiyyətdə hadisələrə laqeyd qalmayaraq ister ön cəbhədə vuruşanlara, istərsə də arxa cəbhədə çalışanlara yardım göstərmək üçün xeyriyyəçiliklə məşğul olurdu. 30 oktyabr 1914-cü il tarixli “Kaspi” qəzetinin verdiyi məlumatə görə, Müsəlman qadınları xeyriyyə cəmiyyətinin nizamnaməsi şəriət qanunlarına, adət-ənənəyə uyğun olaraq tərtib edilmişdi. Nizamnaməyə görə kişilər də cəmiyyətin üzvü olub, ümumi yığıncaqlarında iştirak edə bilər, ancaq vəzifəyə seçilə bilməzdilər [13, 568-569]. Nizamnamə hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq edildikdən sonra, 1914-cü il noyabrın 21-də “Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti”nin təsis yığıncağı keçirildi. Cəmiyyətin təsisçisi R.Hacıbabəyova iclası açaraq bu təşkilatın yaranma tarixindən danışdı. S.Tağıyeva yekdilliklə iclasın sədri, A.Ağayeva isə katibi seçildi. Nizamnamə oxunduqdan sonra İdarə heyəti və Təftiş komissiyası yaradıldı. Sədr seçkilərin sonunda təşkilat komissiyasının işində böyük əmək sərf etmiş S.M.Qəniyev, Ə.Terequlov və M.Hacıbabəyovun cəmiyyətin fəxri üzvü seçilməsi haqqında təklif irəli sürdü [20, 25 noyabr 1914]. Təşkilati tədbirləri həyata keçirtdikdən sonra cəmiyyət xəstə və yaralı əsgərlərə yardım göstərməklə məşğul olurdu.

Cəmiyyətin üzvü birinci rus-müsəlman məktəbinin müəllimi Gövhər xanım Qayıbova “Əl əməyi” dərnəyi yaradaraq yetim uşaqlara kömək edirdi. Müsəlman qadınlarının xeyriyyə cəmiyyəti tez-tez müxtəlif tipli tədbirlər keçirirdi.

Arxiv materiallarında “Bakı rus-müsəlman Aleksandrinski məktəbinin imkansız sagirdlərinə kömək cəmiyyəti”nin yaradılması barədə də maraqlı materiallar var. Cəmiyyətin təsisçiləri Sona xanım Tağıyeva, məktəbin rəisi Gülbahar xanım Əxriyeva, Bəyim xanım Səfərəliyeva, Səyyarə xanım Əhmədova idi. Bu cəmiyyət 1915-ci il 14 mart tarixində rəsmi qeydiyyatdan keçmişdi [21, f.46, siy.2, iş 188, v.3]. Digər cəmiyyətlər kimi bu cəmiyyətin də başlıca məqsədi yoxsul şagirdlərə hamilik, dərs vəsaiti, geyim, yemək və yataqla təchizat, xəstələrə həkim nəzərətinin təşkilindən ibarət idi. Nizamnamə layihəsi ilə tanışlıq belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, azərbaycanlı qadınlар heç də ictimai hərəkatdan kənarda qalmamışdır.

1917-ci il üçün Qafqaz təqvimində Gövhər-Mirzə Qacarın sədrliyi ilə müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti haqqında qeyd var. Bu cəmiyyətin xəzinədarı Sara xanım Talışinskaya, katibi Kamilə xanım Sübhanqulova idarə heyətinin üzvləri ilə Hüsnüş xanım Maqometova, Səadət xanım Qayıbova, Nəcabət xanım Zeynalova, Sara xanım Atamalibəyova, Salatin xanım Əhmədova, Məlixan xanım Həbibəyeva, Rüxsarə xanım Tağıyeva idi [22, 790-791].

Milli burjuazianın görkəmli nümayədələrindən biri olan Murtuza Muxtarovun həyat yoldaşı Liza xanımın sədrlik etdiyi Bakı müsəlman qadın cəmiyyəti 1917-ci ildə yoxsul qızlar

üçün peşə məktəbi açmışdı. Məktəb azərbaycanlı qızların mədəni inkişafı, milli hissin formalaşması, ailə və cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasında böyük rol oynamışdı.

Zaqafqaziya qızlar gimnaziyasını qızıl medalla bitirmiş Nigar xanım Şıxlinskaya da xeyriyyəçi qadınlarımızdan olmuşdur. O, ərəb, fars, rus, fransız dillərini gözəl bilirdi. Çar ordusunda “artilleriyanın allahi” adlandırılın general Əliağa Şıxlinskinin həyat yoldaşı olan Nigar xanım Birinci dünya müharibəsi illərində zabit qadınlarının təşəbbüsü ilə yaradılan “Qırmızı xaç” hərbi xəstəxanasına rəhbərliyi üzərinə götürən komitənin sədri seçilmişdi. O, hələ 1914-cü il avqustun 1-də “Russkiy invalid” qəzetindəki müraciətində bütün qadınları qan tökülməsinin əleyhinə çıxmağa çağırmışdı [23, 20 aprel 1991].

IV Dövlət Dumasının yeganə azərbaycanlı üzvü olan M.Y.Cəfərov da öz deputatlıq fəaliyyətini xeyriyyəciliklə uzlaşdırırırdı. O, Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü olub Birinci dünya müharibəsi illərində tibbi yardım məntəqələrinə gedir və yaralı əsgərlərə yardım göstərirdi. 31 yanvar 1917-ci il tarixli “Kaspi” qəzeti yazdıgına görə, yanvarın 29-da Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin köckün və müharibədən zərər çəkən müsəlmanlara yardım komitəsinin M.Əsədullayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında M.Y.Cəfərov da iştirak etmişdi [24, 31 yanvar 1917]. O, komitənin baş səlahiyyətli nümayəndəsi və qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə xüsusi müşavirədə onun təmsilçisi kimi bu işlərə baxan general V.M.Tamamşevdən komitəyə hökumət tərəfindən maliyyə yardımını göstərilməsini xahiş etmişdi. V.M.Tamamşev də öz növbəsində 125 min qaçqın və 200 min müharibədən zərər çəkən müsəlmana tezliklə köməklik göstəriləcəyin söz vermişdi. O, eyni zamanda erməni və müsəlman qaçqın uşaqlarının birlikdə yerləşdirilməsinin arzu olunmaz olduğunu etiraf etmişdi.

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjua inqilabının qələbəsi nəticəsində silah və zor gücünə kiçik xalqların torpaqlarını işgal edib dünyanın altında bir hissəsinə yiyələnmiş Rusiya imperiyası dağılmağa başladı. Buna səbəb milli müstəmləkə zülmündən cana doyan xalqların istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qalxmaları idi. Bu inqilabın ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkədə heç bir zaman olmayan demokratianın hiyata keçirilməsi, bütün siyasi partiyalara leqalliq verilməsi oldu.

Çarizmin devrilməsi xəbəri Bakıya bir qədər gec çatdı. “Kaspi” qəzeti azad Rusiyada müsəlmanların da azadlıq əldə edəcəyinə ümid bəslədiyini bildirirdi [25, 8 mart 1917, №54]. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetiindəki məqaləsində Rusyanın bütün vətəndaşlarına azadlıq və rəcək Müəssisələr məclisinin çağırılacağına inamını bildirir və bütün müsəlmanları digər partiyalarla əl-ələ verib yeni hökuməti dəstəkləməyə çağırırırdı.

Bakı şəhərinin 30 ictimai təşkilatının adından Dövlət dumasının icraiyyə komitəsinin sədri M.Rodzyanko və müsəlman fraksiyasının sədri K.M.Tevkelova telegram göndərildi. Martin 3-də Bakı şəhər dumasının həyətində və neft sənayeçiləri qurultayı şurasının binasında keçirilən mitinqdə Müvəqqəti hökumətə etimad göstərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Baş verən hadisələrlə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetiində yazırırdı: “Rusyanın bütün xalqları ürəklərində bəslədikləri məqsədlərinə çatdırılar. Despotizm süqut etdi. Bu qanlı “jandarm”, bütün xalqın düşməni ... Azad Rusiya indi, hərb dövrü olmasına baxmayaraq bütün xalqlara azadlıq vəd və zəmanət verir... [26, 8 mart 1917].

Fəhlə deputatları soveti də martin 6-da qiyabi surətdə S.Şaumyanı sədr seçərkən fəaliyyətə başladı. Həmin gün İcraiyyə Komitəsinə üzvlüyü müxtəlif təşkilatlar öz nümayəndələrinin nami-zədliyini irəli sürdülər. 10 mart tarixli “Kaspi” qəzeti yazırırdı ki, müsəlman xeyriyyə, mədəni-maarif və kooperativ təşkilatlarının birgə iclasında Bakı icraiyyə Komitəsinə F.Xoyski və Ə.Topçubaşov, müavinləri isə N.Nərimanov, Ə.Əmircanov, H.Z.Tağıyev nümayəndə seçildilər [27, 10 mart 1917, №56].

Yeni dövlət quruluşunu Müvəqqəti hökumətə və Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə uyğun surətdə idarə etmək və möhkəmləndirmək, eləcə də, ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə Bakı ictimai təşkilatları Şurası və Bakı İcraiyyə Komitəsi yaradıldı [28, 19 mart 1917, №64]. Belə olan surətdə, Azərbaycan ziyalıları martin 27-də müsəlman ictimai təşkilatları və kooperativlərinin nümayəndələrindən ibarət büro yaratdılar [29, 31 mart 1917, №73]. Martin 29-da bu

büro Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının müvəqqəti komitəsi ilə əvəz olundu. Müvəqqəti Komitənin sədri M.H.Hacinski, müavin isə M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Komitənin “Kaspi” qəzetində dərc olunmuş “Müsəlmanlara” müraciətində deyilirdi ki, əldə edilmiş azadlığı qorumaq və ondan məqsədə uyğun surətdə istifadə etmək üçün birləşmək lazımdır [30, 6 aprel 1917, №75]. Belə ki, müvəffəqiyyət yalnız ittihad və təşkilat yolu ilə əldə edilə bilər. Tezliklə Azərbaycanın hər yerdə milli komitələr yaradıldı.

Müvəqqəti hökumətin sədri knyaz Lvovun bütün siyasi partiyalara və təşkilatlara fəaliyyət azadlığı verilməsi barədə bəyanatından sonra Azərbaycanda da “Müsavat”, “Difai”, “Nicat”, “Irşad” və “Hümmət” kimi siyasi partiyalar öz fəaliyyətlərini leqallaşdırıldılar. Aprel ayında Gəncədə N.Yusifbəylinin sədrliyi ilə “Türk ədəmi-mərkəziyyət” partiyası yaradıldı və Şah Abbas məscidinin həyatında böyük mitinq təşkil etdi. Mitinqdə üzərində “Yaşasın demokratik respublika!”, “Yaşasın Azərbaycan muxtarıyyəti!” sözləri yazılmış qırmızı bayraqlar dalğalanırdı.

Nəsib bəy Yusifbəylinin “Türkçülük” məfkurəsini götürməsi və “Açıq söz” qəzetində M.Ə.Rəsulzadə ilə həmfikir olduğunu bildirməsi, bir qədər sonra türk federalistlərinin “Müsavat”la birləşməsinə səbəb oldu [31, 187]. Aprel ayında istər Gəncədə, istərsə də digər yerlərdə bir çox təşkilatlar meydana gəldi. Gəncədə yaranmış vəziyyəti xalqa başa salmaq üçün “Türk müəllimləri ittifaqı”, ruhanilərin isə “Firqeyi Məhəmmədiyyə” partiyası yarandı [32, 14 aprel 1917, №82]. Partiya ruhanilərin başçılıq edəcəyi müxtariyyət tələb edirdi. Bəzi sənədlərdə “İttihad-iislam” adlanan bu partiya az sonra “İttihad” partiyasının tərkibinə daxil oldu.

Əsasən Azərbaycan milli burjuaziyasının nümayəndələri A.Z.Tağıyev, B.Aşurbəyov və bəzi ruhani başçılarının ittifaqı olan “İttihad” partiyası fevral inqilabından sonra “İttihad”ın keçmiş üzvlərinin himayəsi ilə təsis edilən “Rusiyada müsəlmanlıq” firqəsi adı altında meydana gəlmişdi. Partiyanın rəsmi orqanı olan “Müsəlmanlıq” qəzeti “Yaşasın “İttihad-iislam! Var olsun hürriyyəti-inam!” sözlərini özünə epiqraf seçmişdi. “İttihad” partiyası “Rusiyada müsəlmanlıq” və “İttihad-iislam” partiyalarının birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdi.

1917-ci il aprelin 15-dən 20-nə qədər Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayını isə Azərbaycanda ictimai hərəkatın zirvə nöqtəsi adlandırmaq olar. Qurultayın materialları ilə tanışlıq bu qurultayı, sözün əsl mənasında azərbaycanlıların ilk xalq qurultayı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə keçən bu qurultaya bütün siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlardan təbrik teleqramları gəlmişdi.

Qurultayda azərbaycanlı ziyalı qadınlardan S.Əfəndizadə ilə S.Talışxanovanın gurultulu alqışlarla qarışılan çıxışları, bütün müsəlman qadınlarının taleyində çox böyük əhəmiyyəti olan hadisə idi. Bu, eyni zamanda Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin və hərəkatının demokratik əsaslarla yüksək inkişaf mərhələsinə keçdiyini bir daha sübut etdi.

Məruzələri sistemləşdirmək üçün qurultay 5 komissiya yaratdı: siyasi, təşkilati, dini, məktəb işləri üzrə və milli fond yaradılması ilə əlaqədar. Həmçinin qurultay iki mərkəzi Müsəlman bürosu olan Qafqaz Müsəlman Milli Komitəsinin yaradılması haqqında qərar layihəsini qəbul etdi: Şimali Qafqaz və Dağıstan üçün Tiflisdə, Cənubi Qafqaz üçün isə Bakıda.

Müsəlman qadının siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarının kişilərlə bərabərləşdirilməsi barədə qurultayın qəbul etdiyi siyasi qətnamə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qurultayın müharibəyə münasibət məsəlesi üzrə qəbul etdiyi qərarda rus demokratlarının ilhaqsız və təzminatsız olaraq, onun dərhal dayandırılması tələbinə qoşulmaq nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi onların siyasi yetkinliyini bir daha sübut etdi [22, 23 aprel 1917].

Azərbaycan ictimai-siyasi hərəkatının görkəmli xadimləri 1917-ci il mayın 1-dən 11-ə qədər Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayında fəal iştirak etdilər. Qurultayın mərkəzi məsəlesi Rusyanın siyasi dövlət quruluşu məsəlesi oldu. Sədr Ə.Salihov və M.Ə.Rəsulzadənin bu məsələ üzrə qətnamə layihələri müzakirəyə çıxarıldı. Rusiyada yaşayan xalqlara milli-mədəni muxtarıyyət verilməklə unitar dövlət sisteminin saxlanması təklifini irəli sürən Ə.Salihovun layihəsindən fərqli olaraq, M.Ə.Rəsulzadə “milli-ərazi müxtariyyəti” prinsip-

ləri əsasında yaradılaraq demokratik federativ respublika ideyasını əsas götürürdü. M.ə.Rəsulzadənin platforması 446 səslə qalib gəldi. Azərbaycan milli hərəkatının qələbə qazandığı bu qurultay bütün Rusiya müsəlmanlarının sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynamış oldu.

Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan xalqının sosial hərəkatının inkişafında milli hərəkatın yüksəlişinə, nəticədə isə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasına səbəb oldu.

İsitfadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sünbül T. Azərbaycan dosyası. Ankara, 1990, s. 42.
2. Rəsulzadə M.Ə.Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s. 25.
3. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999, s. 330.
4. “Açıq söz”, №11, 5 aprel 1991
5. Yeni orada
6. ARPİ SSDA, f.276, siy.8, iş 476, q.15., v.4.
7. ARDA, f. 62, siy.1, iş 80, v.4-5
8. Azərbaycan tarixi. II h. Bakı, 1964, s. 784-785.
9. Bax, Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, 2013, s. 228.
10. Svyatovski T. Rus Azərbaycanı 1905-1920. “Xəzər”, №2, 1990, s.85.
11. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkəti. 1875-1917. Bakı, 1996.
12. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия IV, Санкт-Петербург, 1915, с.650.
13. ARDA, f. 46, siy.1, iş 364, v.14.
14. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной думе России. Баку, 1991, с. 103.
15. “Açıq söz”, 13 aprel, 23 may 1916.
16. «Kaspий», 27 fevral 1916
17. «Bakı», 5 noyabr 1916
18. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной думе России. Баку, 1991, с. 113.
19. «Мир ислама», 1913, II c., VIII buraxılış, s. 568-569.
20. «Kaspий», 25 noyabr 1914, № 264
21. ARDA, f. 46, siy.1, iş 188, v.3.
22. Кавказский календарь на 1917 г. с. 790-791
23. «Tarix» 20 aprel 1991, №15
24. «Kaspий», 31 yanvar 1917
25. «Kaspий», 8 mart 1917, №54
26. Yenə orada
27. «Kaspий», 10 mart 1917, №56
28. Yenə orada, 19 mart 1917, №64
29. Yenə orada, 31 mart 1917, №73
30. Yenə orada, 6 aprel 1917, №75
31. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, s. 187.
32. «Kaspий», 14 aprel 1917, №82
33. «Kaspий», 23 aprel 1917, №89

Севда Сулейманова
Бакинский Государственный Университет
Профессор кафедры История Азербайджана

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Аннотация

В научной статье на основе материалов архивов и периодической печати освещается социально-экономическое положение в Азербайджане в период Первой мировой войны. Раскрывается деятельность мусульманской фракции IV Государственной думы России, благотворительных организаций и политических партий.

Röfət Quliyev

T. ü.f.d. AR FHN-nin Akademiyası

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDE ŞİMALİ
AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDE İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARI
(gömrük sənədləri əsasında)

Açar sözlər: xarici ticarət, gömrük, I dünya müharibəsi, Bakı limanı, Culfa, İran,
Ключевые

слова: внешняя торговля, таможня, первая мировая война,
Бакинский порт, Джульфа, Иран

Key words: foreign trade, customs, First World War, Baku port, Jolfa, Iran

I dünya müharibəsi ərəfəsində yanacaq uğrunda gedən mübarizədə neftlə zəngin olan Azərbaycana sahib olmaq istəyi hər iki hərbi qruplaşmanın - Antanta və Üçlər ittifaqının strateji planlarına daxil idi. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi strateji xammalların (neft, əlvan metallar, pambıq və s.) emalı və daşınmasına əlverişli şərait yaradırdı. Hərbi əməliyyatlar başlamamışdan öncə imperianın idxal-ixrac əməliyyatlarında Şimali Azərbaycanın iştirak səviyyəsinin geniş karakter alması və xarici ticarət potensialının mövcud olması belə düşünməyə buna əsas verirdi. Məlumdur ki, Rusiya imperiyası yaxın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini əsasən Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan üzərindən aparırdı. İdxal-ixrac əməliyyatları həm quru, həm də dəniz yolu ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycanın cənub sərhədlərində yerləşən gömrük buraxılış məntəqələrinə, Bakı və Culfa gömrükxanalarına aid arxiv fondlarında qorunub saxlanılan sənədlər imperianın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində Şimali Azərbaycan ərazisindəki gömrükxanaların mühüm rol oynadığını sübut edir. Rusyanın kapitalist istehsal münasibətlərinə cəlb olunması ilə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında da irəliyə doğru inkişaf hiss olunurdu. Neft sənayesində istehsalın təmərküzləşməsi, kapitalın mərkəzləşməsi bank kapitalının neft sənayesinə nüfuzuna yol açmışdı. Həmin dövrə Bakı Rusiya imperiyasında istehsal edilən neftin 95 faizini, dünya üzrə neft hasilatının isə yarıya qədərini - ildə təxminən 11 milyon ton neft istehsal edirdi. Başqa sənaye sahələrində də vəziyyət dəyişirdi: Azərbaycanın rayonlarında istehsal edilən mis, duz, kobalt və başqa xammalların siyahısına ipək, balıq, kürü kimi məhsullar da əlavə olunmuşdu. Bakı təkcə neft mərkəzi kimi yox, həm də Bakı - Batum dəniz yolu tranzit mərkəzi kimi də iqtisadi həyatda əhəmiyyətli rol oynamaya başlamışdı. Sənaye müəssisələrinin artması, ticarətin genişlənməsi milli kapital sahiblərinin gəlirinin artmasına təsir göstərirdi. Qəzaların təsərrüfat cəhətdən ixtisaslaşması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişlənməsi, əmtəə istehsalının kapitalist əmtəə istehsalına çevriləməsi prosesi dərinləşirdi. Əsasən kənd təsərrüfatı xammalının emalı ilə məşğul olan xırda müəssisələrin - şərab çəkən, sabun bişirən, gün aşlayan, yağı əridən zavodların və dəyirmanların sayı artmaqdə idi. Bakının ticarət gəmiləri sahiblərinin arasında yüklərin nəqlini həyata keçirən vahid şirkət halında birləşmək meylləri hiss olunurdu. 1914-cü ilin əvvəllerində yük gəmilərinin tərkibində quru yük daşıyan gəmilərdən başqa, 140-a yaxın neft daşıyan gəmi var idi. I dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya imperiyasının gömrük idarəciliyində həyata keçirilən dəyişikliklər Şimali Azərbaycan ərazisində yeni gömrükxanaların formallaşması ilə nəticələndi. Yeni təlimata əsasən, Bakı gömrük idarəsinə 1-ci dərəcəli Bakı, Tiflis, Culfa və Astara, 2-ci dərəcəli Petrovsk (Mahaç-qala), Şahtaxtı və Cəbrayıł və 3-cü dərəcəli Biləsuvar gömrükxanaları daxil edildi. Bununla bərabər, Bakı gömrük idarəsinin tərkibində bir neçə zastava və buraxılış-nəzarət postları açılmışdı. Dərbənd gömrük postu, Lənkəran, Ordubad, Bulqan, Oqrov, Alişar, Ordubad gömrük zastavaları, Qızıl-ağac gömrük postu, həmçinin Kəlvəz, Arus, Şətirli, Şandrukov, Maralyan, Bəhramtəpə kimi gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edilən gömrük müəssisələri Bakı gömrük idarəsinə sərhəddən ke-

çirilən malların mənşəyi, növü, çəkisi və dəyəri haqqında həm illik hesabatlar, həm də bəzi gömrük əməliyyatları haqqında operativ məlumatlar göndərirdi. Malların gömrük sərhədindən qanuni keçirilməsi və onun şərtləri, həmcinin xarici ticarət müqavilələrində öz əksini tapan məsələlər gömrük nəzarətinin gedişində aşkarlanır. Keçmiş Rusiya imperiyası dövründə, daha doğrusu I dünya müharibəsindən önce Bakı limanına gətirilən Asiya mənşəli kənd təsərrüfatı malları (əsasən Rusiya, Orta Asiya və Xəzərin şərqi sahili vilayətlərindən), o cümlədən taxıl, pambıq, pambıq çiyidi, pambıq yağı, yun, mal-qara dərisi, ipək, barama, qiymətli ağac növləri və tikinti üçün meşə materialları, dərman bitkiləri, boyaq maddələri, biyan kökü, düyü, çay, quru meyvələr, balıq, manufaktura, şüşə və şüşə məmulatları, çini qablar, kimya məhsulları, rezin məmulatlar və b. yüksək daxil olurdu. Buradan isə düyü və quru meyvələr Qərbi Avropa və Sibirə qədər geniş bir əraziyə daşındı. Pambıq, yun və emal edilməmiş dəri Polşa və Moskva iqtisadi rayonuna; pambıq yağı Batumdan keçməklə Almaniyaya (Hamburqa); ipək və barama Fransaya; un, çay, şəkər, manufaktura, qalantereya, şüşə və çini qablar, metal, rezin və rezin məmulatları, Rusiya istehsalı olan fabrik məhsulları İrana daşındı. Qonşu ərazilərdən gətirilən bəzi xammal növləri Azərbaycan ərazisində emala cəlb edildikdən (gömrük ərazisində emal) sonra xarici bazarlara aparılırdı. Məsələn, Şimali Qafqaz və Volqaboyundan daxil olan taxıl İrana göndərilmək üçün burada üyündülürdü. Ölкəyə gətirilən pambığın bir hissəsində (120 min pud) müxtəlif növ parçalar toxunaraq İrana göndərilir və ya ixrac üçün nəzərdə tutulan on minlərlə pud düyü Azərbaycandakı dəyirmanlarda təmizlənirdi. Bütün xarici ticarət əməliyyatları, o cümlədən gömrük ərazisində emal və təkrar emal əməliyyatları gömrük rüsumuna cəlb edilirdi [1, v.21-22].

Məlum olduğu kimi, I dünya müharibəsinə qədər Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən gömrük müəssisələri əsasən Rusiya ilə Qacarlar dövlətinin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində fəal iştirak edirdi. Bakı gömrükxanası bu regionda, xüsusilə Rusiya-İran ticarət münasibətlərinin aparıldığı əsas gömrük müəssisələrindən biri idi. Bakı gömrüyünün fəaliyyət zonasına İranın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və six əhaliyə malik Xəzər sahili Gilan, Elburs və Mazandaran vilayətləri, Rəşt, Qəzvin, Məşhəd, Astrabad və Tehran şəhərləri daxil idi. İrandan Bakı gömrükxanasına düyü, sitrus və quru meyvələr, balıq (bütün növləri), pambıq, tranzit olaraq xalça və xalça məmulatları Qərbi Avropa bazarına, barama qurdaları (əsasən Marsel və Milana), az miqdarda xam yun və dəri, safyan gətirildi; Bakı gömrükxanasından keçməklə Rusiyanan İrana şəkər, pambıq-kətan, yun və ipək parçalar, kibrit, buğda unu, spirit, pivə, tütün və tüttün məmulatları, dəmir məmulatları, neft məhsulları və s. aparılırdı. Bu dövrdə Bakı limanının ərazisi böyük bir sahəni əhatə edirdi. Bakı ticarət limanı Bakı buxtasında yerləşirdi və Şix burnundan Zığa (*Sultan - R.Q.*) qədər sahilboyu ərazini əhatə edirdi. Limanda gəmilərin yüksək manmanın həyata keçirilməsi üçün 103 ədəd yanalma körpüsü quraşdırılmışdı. Körpülərdən 33-ü şəhərin sahil ərazisində, 20-si Bibiheybət, 50-si isə Qara şəhər və Zığ körfəzi sahillərində idi [2, v. 39-40].

Bundan əlavə, Bakı limanında xüsusi şəxslərə məxsus 68 taxta körpüdən istifadə edilirdi. Şəhər idarəsinə və gömrükxanaya məxsus 2 daş körpü də mövcud idi. “Neft”, “Provodnik”, “Bibi-Heybət nəqliyyat gəmiçiliyi” şirkətləri ilə yanaşı Bakı taciri İsrafil Hacıyevə məxsus 2 paroxod və 3 barj limanda yük daşınmasını həyata keçirirdi. Yüklərin gəmilərə yığılıb-boşaldılması hər 1000 puda görə 5 - 5 rubl 50 qəpik miqdardında haqq alınırırdı. Limanda gəmilərin təmir ehtiyaclarını ödəmək üçün 3 dok var idi. “Bakı Doku” adlı şirkət və Əliabbas Dadşovun varislerinin idarə etdiyi doklara 2 böyük, 4 ədəd kiçik gəmi yan ala bilirdi. Doklarda 222 funt uzunluğu olan gəmilər üçün ödənilən haqq bir gün üçün qaldırılma - 90, dayanacaq - 45, suya endirilmə - 90 rubl, 160 funt uzunluğu olan gəmilər üçün müvafiq olaraq 70, 35 və 70 rubl, daha kiçik gəmilər üçün - 50, 25 və 50 manat idi. Limanda iki ellinq quraşdırılmışdı. “Qafqaz və Merkuru” şirkətinin ellinqi 1000 pud subası olan gəmilərə xidmət edirdi və hərəkətsiz taxta kranla

təchiz olunmuşdu. İkinci ellinq “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus olmaqla 1500 pud ağırılıq qaldırma gücü olan dəmir kranı var idi [3, v.3]. Müharibə ərəfəsində hər il orta hesabla Bakı limanına 500-ə yaxın xarici ticarət gəmisi daxil olurdu. Gömrük sənədlərinə görə, təkcə 1911-ci ildə gəmilərlə İrandan 46,6 milyon pud quru yük gətirilmiş, İrana 16,5 milyon pud quru yük, 1,7 milyon pud neft məhsulları göndərilmişdi. Xarici ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi Bakı gömrük idarəsinin əhəmiyyətini artırmaqla bərabər, yeni gömrük binasının tikilməsi məsələsini gündəmə gətirmişdi. Tikinti aparılacaq yeri müəyyən etmək üçün Bakı qubernatoruna və Bakı gömrük idarəsinə tapşırıq verilmişdi. Yeni gömrükxana binasının və əlavə anbarların tikintisinə 10 min kv.m. sahə ayrılmışdı. 1913-cü ildə Bakı gömrükxanasında qeydə alınan malların əsasını İrandan gətirilən düyü (4290276 pud), pambıq mahlıcı (1227696 pud) və quru meyvə (935744 pud) təşkil edirdi. Bundan əlavə, 1913-cü ildə Bakı gömrüyündən tranzit olaraq Orta Asiyaya 168087 pud yaşıl çay, İrana isə 420217 pud qara çay keçirilmişdi [4, v.1-2, 29]. Tədqiqatçılar F.Əsədov və A.Şəkərəliyev qeyd edirlər ki, Bakı limanına başqa yerlərdən, o cümlədən Avropa malları ilə yüklənmiş gəmilər daxil olurdu. Bütün bu gəmilərin yük və sərnişinlərinə görə gömrük rüsumları tutulurdu. Bu səbəbdən də, gömrük rüsumlarının həcmi xeyli artmışdı [5, s.30, 166]. Astara gömrükxanasının əhatə dairəsinə İran Astarası, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Sərab şəhərləri və ətraf ərazilər, o cümlədən Gilan vilayətinin şimal hündüdləri daxil idi. Təkcə 1913-cü ildə Astara gömrükxanasından daşınan İran mənşəli malların əsas hissəsini gümüş sikkələr (579 pud), quru meyvə (84027 pud) və 8478 baş mal-qara təşkil etmişdi. Sonrakı illərdə İranla ticarət daha geniş xarakter almış, həcmi idxalın malları hesabına ticarət dövriyyəsi yüksəlmişdi. İxrac mallarının cəmi 28 faizi gömrük vergisinə cəlb olunmuşdu. İdxal-ixrac əməliyyatlarının böyük bir hissəsi Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində fəaliyyətdə olan gömrük müəssisələrində qeydə alınırı. 1-ci dərəcəli Culfa və ikinci dərəcəli Şahtaxtı gömrükxanası; Biləsuvar, Ordubad, Alişar, Cəbrayıllı, Bulqan gömrük məntəqələri; Giləzi, Arus, Şatırlı, Bəhramtəpə və Maralyan keçid-buraxılış postları (1913-cü ildən - gömrük məntəqələri) İranın daxili vilayətləri ilə bərabər, sərhədyanı ticarətin də təşkilində əhəmiyyətli yer tuturdu. Lakin gömrük məntəqələri gömrük xidmətinin sərbəst qurumu deyildi, malların qeydə alınması, gömrük vergi və rüsumları yığılması kimi əsas funksiyalar gömrükxanalara məxsus idi. Məntəqələr öz fəaliyyətini tabe olduqları gömrükxanaların bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirirdi. Gömrük nəzarətini əhatə etdikləri fəaliyyət zonasında aparmaqla, eyni zamanda, gömrük qaydalarının pozulması və qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması funksiyasını həyata keçirirdilər. Gömrük nəzarətindən keçən yüklerin əksər hissəsini bugda, arpa, pambıq, tütün və Təbrizdə ilkin emal olunan safyan təşkil edirdi. Rusiya mallarının İrana ixracı və kiçik bağlamalarda xarici malların tranziti, eyni zamanda İran mənşəli malların Rusiya, Türkiyə və Almaniyaya ixracı Culfa və Astara gömrükxanaları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Təbrizi Culfa dəmir yol stansiyası ilə sərnişin və yük avtomobilərinin hərəkət etdiyi şose yolu birləşdirirdi. Culfa gömrükxanasının əhatə dairəsinə Cənubi Azərbaycanın məhsuldar iqtisadi inkişafı cəhətdən az-çox fərqlənən Urmiya, Xoy, Mərənd vilayətləri və Təbriz şəhəri daxil idi. Culfa keçməklə Təbrizə Rusiya malları, o cümlədən manufaktura, kerosin, qənd, tütün, çay, kibrit, dəri və dəri məmulatları, qalantereya, dəmir, çini və şüşə qablar, kağız, taxta-şalban və s. daşınırı. Rusiyaya Cənubi Azərbaycan və İranın digər şəhər və vilayətlərində gətirilən mallar isə (əsasən pambıq, ipək və quru meyvə) Culfa gömrükxanasında qeydə alınırı [6, v.140]. Gömrük sənədlərinə əsasən, Culfa ilə Təbriz arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 1912-ci ildə 2423910 pud olmuşdu. Bunun 1277382 pudu ixracın payına düşürdü. 1912-ci il vəziyyətinə görə, Culfa gömrüyündən buraxılan İran mənşəli mallar aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: meyvə və püstə - 47000 pud, mal-qara - 1129 baş, dəri və xəz - 24000 pud, xalçalar - 5759 pud. Əks istiqamətə buraxılan malların xüsusi çəkisində əsas hissəni 1143064 pud şəkər, 150733 pud manufaktura, 341448 pud ağ neft, 403713 pud bugda, 15039 qutu kibrit təşkil etmişdi. Bundan əlavə, Culfa gömrüyündən İran

tərəfinə tranzit olaraq 73180 ədəd (18297 pud) kiçik həcmli bağlama (banderol) buraxılmışdı [7, v.69]. Şahtaxtı gömrük məntəqəsindən keçirilən idxal-ixrac malları haqqında 1913-cü ilə aid məlumatda gömrükxanada qeydə alınan malların 51,7 faizi bilavasitə gömrük vergisinə cəlb edilən, 48,3 faizi isə müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq edilən mal qruplarına aid olmuşdur. Yerli əhalinin məşğiliyyət növündən asılı olaraq sərhədyanı ticarətin əsasında kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları dururdu. 1913-cü ildə Şahtaxtı gömrük məntəqəsindən keçməklə ərazimizə 6349 pud bugda, 13983 pud pambıq, 1186 pud yun, 5492 baş qaramal gətirilmişdi; İran tərəfinə isə 474880 manat dəyərində 5936 pud manufaktura, 227863 manat dəyərində 37290 pud şəkər, 16316 manat dəyərində 8179 pud ağ neft, 3542 manat dəyərində 46 pud tütün və 3400 manat dəyərində 292 qutu kibrit keçirilmişdi [8, v.11-16^{ərx}]. Ordubad zastavasında əmtəə mübadiləsi də tamamilə yerli əhəmiyyət daşıyırı və aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: idxal – 13886 pud (85264 manat) və 2330 baş mal-qara; ixrac malları - 3084 pud (23246 manat). Bu zastava üzrə sərhədyanı ticarət əlaqələrinin əsas hissəsi idxal malları üzrə 1695 pud bugda, 2662 pud pambıq və 5157 pud quru meyvə; ixrac malları üzrə isə ərzaq məhsullarından (1716 pud) ibarət olmuşdu. Sərhədyanı ticarət və gömrük nəzarəti Alışar, Cəbrayıl və Bulqan sərhəd zastavalarında da həyata keçirilirdi. Alışar zastavasından İrana əsasən pambıq (11436 pud), əks istiqamətə isə düyü (1173 pud) aparılmışdı. Cəbrayıl zastavasının fəaliyyət zonasına İranın Qaradağ əyaləti və qismən Əhər şəhəri daxil idi. Bu zastavadan keçməklə İrandan gətirilən malların xüsusi çəkisində taxıl (12651 pud), taxta-şalban (1830 pud), barama (696 pud) və pambıq (340 pud) əsas yer tuturdu. Bulqan zastavasının fəaliyyət dairəsinə Maku xanlığının bir hissəsi daxil idi. Bu ərazidə istehsal edilən pambıq və taxıl gömrükdə qeydə alındıqdan sonra Naxçıvan və İrəvan şəhərlərinin bazarlarına aparılmışdı. 1913-cü ilin gömrük statistikasına görə, zastavadan 14500 pud bugda, 3003 pud pambıq, 115 pud yun, 4815 baş mal-qara və s. mallar gətirilmiş, 562 pud düyü, 1084 pud kerosin, 323 pud metal məmulatlar buraxılmışdı. Biləsuvar sərhəd zastavasının 1913-cü ilə aid hesabatından aydın olur ki, İrandan 26890 pud Asiya mənşəli idxal malları, o cümlədən 22830 pud arpa, 2021 pud inək yağı, 250846 manat dəyərində 1515 pud qoyun dərisi, 39353 baş iri və xırda buynuzlu heyvanlar gətirilmişdi. Gömrük vergisinə cəlb olunan ixrac mallarının həcmi 70940 pud, o cümlədən 47845 pud bugda unu və 5685 pud bugda, 625 pud ağ neft və 3150 pud daş duz, 2182 pud ağac kömürü daxil olmaqla 125725 manat dəyərində olmuşdu. 1913-cü ildə Biləsuvar, Ordubad, Alışar, Cəbrayıl və Bulqan zastavalarının hesabatlarına görə ticarət dövriyyəsinin həcmi 183945 pud, gömrük nəzarətindən keçən malların dəyəri 802881 manat olmuşdu. 1913-cü ildə zastava statusu almış Giləzi, Arus, Şatırlı, Bəhramtəpə və Maralyan ön buraxılış məntəqələrindən yerli əhalinin ehtiyacını ödəmək üçün kiçik miqdarda malların sərhəddən buraxılmasına icazə verilirdi. Bu məntəqələrdə xidmətin əsas hissəsini sərnişinlərin sərhəd keçidində yoxlanılması təşkil edirdi. 1913-cü ildə yuxarıda qeyd edilən ön buraxılış məntəqələrindən 177076 manat dəyərində 32034 pud yük gətirilmiş, 127771 manat dəyərində 51673 pud yük aparılmışdı. Bundan əlavə, Azərbaycana Bəhramtəpə məntəqəsindən 15104 baş mal-qara buraxılmışdı. Bir il ərzində bu məntəqələrdən hər iki tərəfə cəmi 38688 nəfər keçmişdi. Azərbaycan ərazisindəki gömrük məntəqələrinin göstəricilərinə əsasən, 1913-cü ildə 304882 manat dəyərində 84707 pud müxtəlif adda mallar buraxılmışdı. Gömrük nəzarətindən hər iki tərəfə keçən 38607 nəfər sərnişin qeydə alınmışdı [9, v. 37].

Birinci dünya müharibəsi başlayan kimi Azərbaycan ərazisindəki bəzi gömrük məntəqələri və gömrükxanalara tabe olan sərhəd buraxılış məntəqələrinin işində çətinliklər yarandı. Şimali Azərbaycanın İran və Osmanlı dövləti sərhədləri boyu yerləşən gömrük məntəqələrinin fəaliyyəti hərbi əməliyyatlar səbəbindən dayandırılmışdı. Gömrük məntəqələrinin əmlakları, o cümlədən karguzarlıq sənədləri Bakı gömrükxanasına köçürüldü. Onlardan Giləzi, Maralyan, Cəbrayıl, Bəhramtəpə, Şatırlı, Biləsuvar və Arus zastavaları, Küryanı və Qızıl-Ağac məntəqələrinin əmlakı və sənədli materiallar 1915-ci ildən Bakı gömrükxanasının pakhauslarında saxlanılır-

di. 1917-ci il iyulun 15-də Bakı Birja Komitəsində keçirilən müşavirədə İranla ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. Bakı gömrükxanasının rəisi S.İ.İodko təklif edirdi ki, İrandan Bakı limanına daxil olan yüklər körpülərdə deyil, gəmilərin boş dayanmasının qarşısının alınması və gömrük nəzarətindən sərbəst keçirilməsi üçün gəmilərdən birbaşa barjlara boşaldılsın. Müşavirədə sahibkar Ağa Bala Quliyev İrandan gətirilən malların siğorta edilməsini təklif edirdi. “Qafqaz və Merkuri” və “Samolyot” gəmiçilik şirkətlərinin nümayəndələrinin fikrincə, gömrükxana ərazisində yeni anbarlarının istifadəyə verilməsi İranla ticarət əməliyyatlarının artmasına müsbət təsir edə bilərdi [10, v.104-106]. Bakı gömrükxanası, ölkənin cənub sərhədində yerləşən Culfa, Biləsuvar, Lənkəran, Astara gömrükxanaları və bir neçə gömrük məntəqəsi 1917-ci ilin sonları - 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər Rusyanın dövlət strukturları kimi fəaliyyət göstərdi. Rusiya imperiyası süqut etdikdən sonra fəaliyyət göstərən müxtəlif hökumətlər və fərqli siyasi rejimlər - Müvəqqəti Hökumət, Bakı Soveti, Səntrokaspi diktaturası dövründə gömrük işi əslində başlı-başına buraxıldı. Həmin siyasi rejimlərin hökm sürdüyü müddətdə Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri, maddi və ərzaq resursları bir çox hallarda gömrük nəzarətindən kənar dövlət səviyyəsində və qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınib aparılırdı.

I Dünya müharibəsinin gedişində Qafqaz cəbhəsində aparılan hərbi əməliyyatlar Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatına son dərəcə mənfi təsir etdi. Məlum siyasi hadisələr və talanlar zamanı gömrük sənədlərinin bir hissəsi məhv edildi, əmlakları isə dağıdıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin və Səntrokaspi diktaturasının qısa müddətli hakimiyyəti dövründə Bakı gömrükxanasının fəaliyyəti tamamilə nəzarətə götürülmüşdü. Gömrükxanaların fəaliyyətində ən acınacaqlı vəziyyət S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq komissarları Sovetinin dövründə yaranmışdı. Bakı Xalq Komissarları Şurasının 1918-ci il 1 iyun tarixli qərarı ilə Bakı gömrükxanası komissarlığa çevrilmiş, böyük təcrübəyə malik, peşəkar gömrük əməkdaşlarının bir çoxu tutduqları vəzifədən çıxarılmışdı. Gömrükxananın bolşevik və daşnaklardan ibarət qeyri-peşəkar heyəti tərəfindən bilərkədən gömrük rəsmiləşdirilməsinə aid maliyyə hesabatları hazırlanmadı. Bolşeviklərin Bakı gömrükxanasının fəaliyyətinin möhdudlaşdırılmasında məqsədi Azərbaycanın strateji mallarının ogurlanıb daşınması və talan edilməsini ört-basdır etmək idi.

1918-ci il mayın 27-də, Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyətini qurulması ilə müasir tariximizdə ilk dəfə olaraq milli gömrük nəzarətinin yaradılması istiqamətində ilk addımlar atıldı 1918-ci il avqustun 10-da milli gömrük idarəciliyi yaradıldı. Azərbaycandan xaricə müxtəlif yük və mallar yalnız Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri və ya Mərkəzi Gömrük İdarəsi rəisinin icazəsi ilə çıxarıla bilərdi [11; 12].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. ARDA: F.376, siy.1, iş 363.
2. Промышленность и торговля г. Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. Баку, 1907.
3. ARDTA: F.202, siy.1, iş 9.
4. ARDA: F.202, siy. 1, iş 490.
5. Əsədov Firudin, Şəkərəliyev Arif. Azərbaycanın gömrük tarixi. I hissə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 180 s.
6. ARDTA: F.202, siy.1, iş 3.
7. ARDA: F. 84, siy. 1, iş 236.
8. ARDA: F. 84, siy. 1, iş. 253.
9. ARDA: F. 84, siy. 1, iş. 37.
10. ARDTA: F.376, siy.1, iş 375.
11. Quliyev Röfət. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük qanunvericiliyi sahəsində təcrübəsindən // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2008, №25, s.69-77.
12. Quliyev Röfət. Azərbaycan Cümhuriyyətində gömrük sərhədinin mühafizəsi // Dirçəliş XXI əsr, 2009, №133-134, s.373-386.

**IMPORT-EXPORT OPERATIONS IN NORTHERN AZERBAIJAN
ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR
(based on customs documents)**

Abstract

It is known that the Russian Empire led trade and economic ties with the Middle East through the South Caucasus, mainly through Azerbaijan. Export-import transactions carried out on land and by sea. Documents stored in the archives of customs checkpoints, Baku and Julfa Customs, located on the southern borders of Azerbaijan, proves an important role in the implementation of the Northern Azerbaijan foreign trade relations of the Russian Empire on the eve of the First World War.

Гулиев Рофат

**ИМПОРТНО-ЭКСПОРТНЫЕ ОПЕРАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(на основе таможенных документов)**

Резюме

Известно, что Российская империя вела торгово-экономические связи со странами Ближнего Востока через Южный Кавказ, в основном через Азербайджан. Экспортно-импортные операции осуществлялись на суше, так и на морским путем. Документы хранящиеся в архивных фондах таможенных пропускных пунктов, Бакинской и Джульфинской таможней, расположенных на южных границах Азербайджана, доказывает важную роль Северного Азербайджана в осуществлении внешнеторговых связей Российской империи накануне первой мировой войны.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ BAKI NEFTİ

Açar sözlər: Denstervil, Kerzon, neft, Bakı

Ключевые слова: Денстервил, Керзон, нефть, Баку

Key words: Denstervil, Kerzon, oil, Baku

Azərbaycan nefti Birinci dünya müharibəsi illərində beynəlxalq münasibətlərdə xüsusi yer tuturdu. Təsadüfi deyil ki, müharibə başlayarkən müharibədə iştirak edən dövlətlərin maraqlarına uyğun olaraq birinci yerdə Böyük Britaniya dayanırdı. 38 dövlətin hər birinin müharibədə maraqları var idi, o cümlədən iri dövlətlərin neft siyasəti və planları mövcud idi.

1914-1917-ci illərdə bu planlar əsasən şirkətlərin vasitəsi ilə həyata keçirilirdi [6, 36].

Tarixə səyahət etsək, görərik ki, XIX əsrin ortalarından etibarən yanacaq vasitəsi kimi daş kömürü tədricən neft əvəz etməyə başlayır. Bundan sonra beynəlxalq münasibətlərdə iri dövlətlər arasında yeni yanacaq mənbələri uğrunda mübarizənin coğrafiyası da genişlənir [10, 36].

Böyük Britaniyanın neftə olan maraqlarının səbəbləri müxtəlif dövrlərdə fərqli istiqamətlərdə olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın, xüsusən də ingilis kapitalının nüfuz etməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Neft sənayesindən gələn gəlir ingilis işgüzarlarının iştahasını daha da artırırdı.

1891-1900-cü illərdə bir pud neftin orta qiyməti artaraq 3 qəpikdən 16 qəpiyə çatmışdı ki, bu da beş dəfə artıq idi [9 48].

1896-1899-cu illərdə Bakı neft sənayeçilərindən satın alınmış mədənlər, neft yataqları, səhmdar müəssisələri əsasında İngiltərədə 11 səhmdar kompaniyası yaradılmış və çar hökuməti tərəfindən tanınmışdı. Bəzi hallarda ingilis işgüzarları yerli neft sənayeçiləri ilə gizli sazişlərə də girirdilər [11 27]. Çar hökuməti isə qanunların pozulmasına əhəmiyyət vermir, qanunsuz alınan müəssisələrin tanınması haqqındaki xahişlərini yerinə yetirirdi.

XX əsrin əvvəllərində başlayan iqtisadi böhran ingilis kapitalının axınının qarşısını müvəqqəti olaraq alır. Göstərilən dövrdə ingilislər Bakı neft rayonunda Azərbaycan neft sənayesində iştirak etmiş bütün səhmdar kapitalının 1/3-ni təşkil edən 60 milyon manat məbləğində 12 səhmdar kompaniyası yaratmışdır [11, 33].

Qofmanın fikrincə, “Britaniya imperializmi özünəməxsus inkişaf dövründə özünü həmişə hökmran dövlət kimi aparmışdır. O vahid və bölünməz əraziyə, stabil sərhədlərə malik olmamış, həmişə yeni ərazilərə sahib olmaq onun məqsədi olmuşdur. Tarixi inkişafdan doğan bu tələbata nail olmaq üçün ingilislər üçün yeni program ortaya çıxır və bu program dünya müharibəsi yolu ilə öz həllini tapa bilərdi” [10 3].

Uinston Çerçilin fikrinə görə isə ingilis siyasetinin son məqsədi Hərbi Dəniz Nazirliyini lazımi səviyyədə yanacaqla təmin etmək və onun bu sahədə müstəqilliyinə nail olmaq idi. Bunun üçün Böyük Britaniyanın yeni neft ehtiyatları yaradılmalı, xam neftin ucuz qiymətə alınması **hüququ** qazanılmalı, neft mənbələri üzərində nəzarətə sahib olunmalı idi [6, 37]. Müharibədən əvvəl ingilis donanmasında gəmilərin 45 faizi neftlə işləyirdi, ki bu da öz növbəsində Bakı neft sənayesində fəaliyyət göstərən ingilis kapitalı və şirkətlərinin işini stimullaşdırırdı [6, 37]. Ingilislərin Rusiya neft sənayesinə qoyduğu kapitalın çox hissəsi Bakı neft rayonunun payına düşürdü. 1917-ci ilin əvvəllərində rus neft sənayesinə 85 mln. dollar ingilis kapitalı qoyulmuşdu. Təkcə Detç-Şellin Bakı neft sənayesindəki kapitalı 20 mln. dollar təşkil edirdi [6, 95].

Böyük Britaniyanın Bakı neftinə nail olmaq istəyinin dərəcəsini təyin etmək üçün general L.Denstervilin xatirələrini izləmək kifayət edir. Bakının tutulmasının ingilislərə verəcəyi nəticəni

izləyən generalın fikrinə görə bununla düşmənin neft ehtiyatlarına gedən yolunu və Mərkəzi Asiyada qapılarını bağlamış olardı. Ş.Selimov Denstervilin xatirələrinə istinad edərək göstərir ki, neft ehtiyatlarının ələ keçirilməsi əsasən Bakı neft mənbələrindən asılı olan Cənubi Qafqaz dəmiryolu ilə qatarların hərəkətini dayandırardı. Bakının əhəmiyyəti böyükdür. Onun alınması üçün atılan hər bir risk özünü doğrudardı [6, 98; 8, 121-127].

Denstervil və onun “kömandası”(red.- N.B.) türklərdən əvvəl Bakıya çatmağa can atırdı [8, 124].

Neft amilinin vacibliyi Böyük Britaniyanı hərəkətə gətirdi. İngilislər Bakıya ordu göndərmək haqqında qərar qəbul etsələr də bu qərarı kifayət qədər qüvvələri olmadıqından 1918-ci ilin əvvəllərində həyata keçirə bilmədilər [6, 98; 8, 121].

İngilislər 1918-ci ilin martında Bakını tutmaq üçün Xəzər sahilindəki əlverişli məntəqə olan Ənzəlini ələ keçirdilər.

Bəllidir ki, müharibə zonalarında ordu hissələrinin daşınması üçün avtomobilər böyük rol oynayırdı. Almaniyada 50 min, Fransada 100 min olduğu halda, Böyük Britaniyada 120 mindən çox avtomobil var idi. Avtomobilər üçün çatışmayan sürtgü yağlarını və yanacaq ehtiyatlarını yalnız Bakı nefti ilə tənzimləmək olardı [6, 99].

1917- 1918 – ci illərdə Böyük Britaniyada neftə olan tələbat o həddə çatmışdı ki, bunu yalnız ABŞ- dan idxlən neftlə tənzimləmək olardı. Bununla əlaqədar Standart-Oyl şirkətinin bu iki il ərzində onun filiallarının gəlirləri və xərcləri nəzərə alınmasa, təmiz gəliri bir ildə 100 milyon dollar olmuşdu [10, 3].

ABŞ müharibəyə qoşulduğdan sonra 1917-ci il mayın axırlarında Beynəlxalq Neft İttifaqının əsası qoyulur. İttifaq katibi mənşəcə ingilis olan Con Kadmen idi.

1917-ci ildə müttəfiq ordularının və dəniz qüvvələrinin neft məhsullarına olan tələbatı aşağıdakı kimi təyin edilirdi. Bir il ərzində müttəfiqlərin quru qoşunlarına 1 milyard ton benzin, 8 milyon ton neft yanacağı isə donanmaya sərf edilmişdi. Bu rəqəmlərin müqayisəsi aydın göstərir ki, o zaman neft məhsullarının ağırlıq mərkəzi donanmanın üzərinə düşdü. Demək olar ki, ingilis donanmasına daha çox neft yanacağı sərf olunurdu. Bu məsələdə Böyük Britaniya öz dominantlığını saxlayırdı [10, 3].

1918-ci ildə müttəfiqlərin quru qoşunlarına sərf edilən neft məhsullarına olan tələbatın yeni mərhələsi başlayır. O dövr fransız ədəbiyyatında belə bir fikir səslənirdi ki, “yük maşınları lokomotivə qalib gəldi” [10, 3].

Bu dövrün böyük döyüşlərində benzinin sərf edilməsi daha da artmışdı. Fransız mənbələrinə görə bir sutka ərzində 12 min ton benzin sərf edilirdi. Neft İttifaqının səylərinə baxmayaraq 1918-ci ilin baharında neft artıq əvvəlki miqdarda çatmirdı [10, 44].

İngiltərə donanması intensiv olaraq neft təchizatı ilə təmin edilməsə idi, o almanların sualtı əməliyyatlarına davam gətirə bilməzdi. Böyük Britaniyanın hərbi donanmasını neft məhsulları ilə təchiz edən Royal-Doyç qruppası idi. Onun vəzifəsi hərbi donanmanın maddi cəhətdən təchiz etməkdən ibarət idi [10, 45].

1918-ci il 21 noyabrda sülh sazişi imzalandıqdan sonra ingilis hökuməti Beynəlxalq Neft İttifaqının üzvləri şərəfinə banket təşkil edir və lord Kerzon banketdə söyləyir ki, gələcək göstərəcək ki, müttəfiqlər qələbəyə neft dalğaları üzərində nail olmuşlar [10, 46].

Müharibəyə qədər Şell qruppasının Rusyanın cənubunda müəyyən maraqları var idi. “Bir damla qandan üstün tutulan bir damla neft”ə [ ] görə Böyük Britaniya bu zonada öz mövqeyini və maraqlarını nəyin bahasına olursa olsun, möhkəmləndirmək çalışırdı. ABŞ-n geoloji idarəsinin verdiyi məlumatata görə 1922-ci ilə kimi Xəzər- Qafqaz neft ehtiyatları öz həcmindən görə Ön Asiyadan heç də geri qalmırırdı [10, 59].

Bakı nefti uğrunda mübarizə dövründə Bakı neft sənayeçiləri ingilislərin neft sənayesinin böhrandan çıxaracağına inanırdılar [2, 257].

I Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasətində neftin oynadığı nəhəng rolü neft işi üzrə ingilis eksperti V.Ç.Çayldz belə ifadə edirdi:” Əgər Bakı nefti olmasaydı 1914-

1921-ci illərdə Yaxın və Orta Şərqdə baş verən hadisələr olduğuna bənzəməzdii [3, 58]. Müharibə neft hasilatının ümumi səviyyəsinə təsir etmədi. 1915-ci ilin doqquz ayı ərzində Bakı neftayırma zavodlarında 242,9 mly. pud müxtəlif məhsullar istehsal edildi. Bu ötən illə müqayisədə 38,7 mly. pud və ya 18,9 faiz çox idi [3, 56].

Oktyabr ayında Peterburqda baş verən bolşevik çevrilişi yeni siyasi şərait yaratdı. Çarizmin devrilməsindən sonra Rusyanın düşdürüyü vəziyyətdə bolşevik hökumətinin sülh təşəbbüsü ilə çıxış etməsi müharibə dövründə beynəlxalq münasibətlərdə diplomatik-siyasi mübarizənin yeni mərhələsinin əsasını qoydu.

Tərəflər Bakı neftinin bolşeviklərin əlində qalmasının müttəfiqlər üçün ağır nəticələr verə biləcəyini çox gözəl anlayırdılar. Yaranmış vəziyyət daha çox Böyük Britaniyanı narahat edirdi. Təsadüfi deyil ki, bolşeviklərə və türklərin hücumlarına qarşı hərbi əməliyyat aparmaq hüququ müttəfiqlər tərəfindən Böyük Britaniyaya verildi [6, 124].

Brest-Litovsk danışqlarının başlanması Türkiyənin Azərbaycan, ümumiyyətlə Qafqaz siyasətinin fəallaşması üçün şərait yaratdı. Məhz bundan sonra Azərbaycan uğrunda mübarizədə neft amili daha önəmli yer tutmağa başladı [3, 105].

Məlumdur ki, İngiltərə ilə ABŞ arasında gərgin vəziyyətin olmasına səbəb Mosul nefti ilə bərabər Azərbaycan neft məsələsi idi. Azərbaycanda mövcud olan neft Meksikadan və İrandan da çox idi [5, 9].

M.Qasımlı Denstervilin məlumatlarını təsdiq edərək göstərir ki, Denstervil Mesopotomiyadan Qafqaza göndərmək üçün zabitləri özü seçib göndərir [4, 391].

Bakı neftinə can atan Böyük Britaniya general-major Denstervilin başçılığı ilə Mesopotomiyada yaradılmış hərbi ekspedisiyanı yürüşə göndərir. Denstervil missiyası Böyük Britaniya hökuməti üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Denstervilin hərbi ekspedisiyasının əsas məqsədi alman – türk qoşunlarının Əfqanistan və Hindistana doğru hərəkətinə mane olmaq idi.

Denstervilin Azərbaycana hücumu üçün müxtəlif planlar təklif edilmişdir. Həmin planlardan biri Qafqazda qayda-qanun yaratmaq üçün ingilis hökumətinin onlara 14 milyon funt sterlinq məbləğ ayırması idi [7, 46].

Bağdad-Bakı- Buxara istiqamətində hərəkət edən Denstervil 12 zabit, 40 əsgər və “Ford” markalı 41 avtomobildən, həmçinin bir zirehli maşından ibarət dəstə ilə 1918-ci ilin fevralın 11-də Həmədana, 16- da Qəzvinə, 18-də isə Ənzəliyə çatır və oradan da Bakı neft mədənlərini işgal edirlər. Miryaqub Mehdiyadənin söylədiyi kimi “ ingilis arsları əcələ ilə gəlir, Bakı petrol ocaqlarına qonmaq istəyən alman qartalına yol vermək istəməyirdi” [5, 11].

1918-ci il martın ortalarında Denstervil rus ordusunun İranda qalmış kazak hissələrinin komandanı podpolkovnik L.Biçəraxovla saziş imzalayırdı. Denstervildən böyük məbləğdə pul alan L. Biçəraxov Denstervilin hərbi dəstəsinə qoşulur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ilin aprelində Böyük Britaniyanın neft ehtiyatı 1,5 milyon tona, aylıq tələbatı isə 460.000 tona çatmışdır, oktyabrda aylıq tələbat 500.000 min tona , ehtiyat isə 1,8 min tona çatmışdır. Müharibənin sonunda demək olar ki, bütün ingilis donanması neftlə işləyirdi [6, 155-156].

Tarixin sonrakı gedişi onu göstərir ki, Qafqaz İslam ordusunun qəti hücumu ərəfəsində ingilis heyəti Bakını özləri üçün qorumağın faydasız olduğunu görüb müşavirə keçirərək ordunu şəhərdən çıxarmaq qərarına gəlir.

Nəticədə , Böyük Britaniya Bakı nefti üzərində tam aqalığa sahib ola bilməsə də, şəhərdə qaldığı 41 gün ərzində ingilis komandanlığının vasitəsilə cəbhəyə xeyli neft və neft məhsulları göndərə bildi.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı. Lider nəşriyyat. 2004.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı. Lider nəşriyyat. 2005.
3. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissə . Bakı- Qanun, 2000.

4. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. III hissə (Sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı- Qanun. 2004.
5. Mehdizadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı, 1994.
6. Səlimov Ş. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsəlesi (1914-1918-ci ilin ortaları). Bakı, 2004.
7. Səlimov Ş. Cümhuriyyət dövründə beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsəlesi (1918-1920-ci illər). Bakı, 2004.
8. Densterville L. Britaniksiy imperiализm və Bakı və Persiya. 1917-1918. Vospomnaniya. Per. s ang. B. Rudeinis. Tiflis: Sovetskii Kafkaz, 1925.
9. Samedov B. A. Bakinский нефтепромышленный район в экономическом развитии России. Avtoreferat. Bakı, 1990.
10. Goftman K. Neftyanaya politika i anglo-saksonskiy imperiализm (per.s nemetskogo jazyka). M. Politizdat. 1930.
11. Sadıkhzadə P.M. Iz istorii proniknoveniya angliyskogo kapitala v neftyanuyu promyshlennost' Azərbaydjana //Izvestiya Akademii Nauk Azərbaydjanskoy SSR (Serija obshchestvennyx nauk). 1965, № 4.

Наиля Байрамова

Научный сотрудник отдела «Истории международных Азербайджана»
Института истории им. А.А. Бакиханова НАНА, д.ф.н.у.

БАКИНСКАЯ НЕФТЬ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье рассмотрена Кавказская политика крупных держав, и в частности – Великобритании в годы первой мировой войны.

В ней отражена захватническая политика Великобритании, направленная на овладение Бакинской нефтью.

В работе приведены сведения о важности нефтяного фактора, обусловившего ввод в Баку английских войск, о трудностях, с которыми они столкнулись, и о результатах этого вторжения.

Naila Bayramova

Researcher at the Department of “The history of international relations”
of A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS

THE BAKU OIL IN FOREIGN POLICY OF GREAT BRITAIN DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The article deals with the Caucasus policy of great powers, especially of Great Britain during the years of World War I.

The aggressive policy pursued by Great Britain to master the Baku oil has been reflected in the article.

Here is given information about the sending of British army to Baku due to the importance of oil factor, difficulties it faced and the results.

**1918-Cİ İLDƏ «DÖRDLƏR İTTİFAQI» İLƏ ANTANTANIN MÜBARİZƏSİ
ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA FAKTİKİ
SƏRHƏDLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ**

Açar sözlər: Birinci dünya müharibəsi, 1918-ci il, Azərbaycan, Gürcüstan, Dördlər İttifaqı, Antanta, sərhədlərin müəyyənləşməsi

Ключевые

слова: Первая мировая война, 1918 г., Азербайджан, Грузия, Четверной Союз, Антанта, установление границ

Key words: The First World War, 1918, Azerbaijan, Georgia, the Quadruple Alliance, Entente, delimitation

Mövzuya bilavasitə keçməzdən öncə qeyd etmək istərdik ki, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda meydana çıxmış etno-ərazi mübahisələri və münaqişələri böyük ölçüdə çarizmin XIX-XX əsrin əvvəllərində həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsünün ədalətsizliyi ilə şərtlənmişdi. İmperiya hakimiyyəti özünün inzibati-ərazi siyasetini gerçəkləşdirərkən bir çox hallarda diyarin tarixi, etnosiyasi və təsərrüfat xüsusiyyətlərinə məhəl qoymurdu. Ona görə də Azərbaycanın qədim tarixi vilayətləri rus inzibati idarəciliyi tərəfindən suni surətdə yaradılmış müxtəlif quberniyalar arasında «paylaşdırılmışdı». Bu tip inzibati vahidlərin təşkili çox vaxt çarizmin strateji planlarından irəli gəlirdi: o, Cənubi Qafqazda «etibarsız» hesab etdiyi müsəlman əhalisinin pay çəkisini və siyasi nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla, və əksinə, regionda xristian elementinin sayını artırmaqla öz siyasi-sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyə can atırdı. Həmçinin imperiya hökuməti geosiyasi hədəflər də güdürdü: Cənubi Qafqazda xristian əhalisinə istinad “qonşu müsəlman imperiyaları ilə sərhədyanı təmas bölgəsində siyasi cəhətdən güvənilən etnokonfessional ünsürdən bufer zolağının yaradılması” niyyətlərindən irəli gəlirdi [1, 174]. Neticədə qədim Azərbaycan torpaqlarında erməni vilayəti yaradılmış (1828), azərbaycanlı əhalinin əksəriyyət təşkil etdiyi Borçalı, Qarayazı, Şirək çölünün Qanıx kənarı (Alazanyanı) vadisi, Qabırı (İori) çayı ətrafi ərazilər – əkin, örus, biçənək yerləri, otlaqlar Tiflis quberniyasının tərkibinə qatılmışdı. XIX əsrədə rus hökuməti təkcə Qanıx çayı kənarında Şirək düzündə təqrübən 112617 desyatın Azərbaycan torpağını Tioneti və Duşeti qəzalarından köçürülmüş gürcütüşünlərə vermişdi. 1897-ci ilin siyahıya alınmasının məlumatlarına əsasən, Tiflis qəzasının tərkibinə verilmiş Eldar düzündə müstəsna olaraq 6728 azərbaycanlı yaşayırırdı [2, v. 44-45]. Borçalı qəzasında çarizmin köçürmə siyasəti, xüsusən də bölgəyə ermənilərin və müəyyən sayıda almanların köçürülməsi nəticəsində XIX əsrədə əhalinin etnik tərkibində mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Buna baxmayaraq, azərbaycanlılar bölgədə əsas etnik qüvvə idi. 1917-ci ilin məlumatlarına əsasən, Borçalının mərkəzi hissəsində məskun azərbaycanlıların sayı 36615 nəfər idi ki, bu da əhalinin 93%-ni təşkil edirdi [3, 283]. Qarayazıda yaşayan əhalinin 89%-ni azərbaycanlılar, 11%-ni isə XIX-XX əsrin əvvəllərində ora köçürülmüş alman və rus məskunları təşkil edirdi [4, v. 6 (arxa)].

1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi və sosial proseslərin tədqiqat məntiqi onlara hadisələrin xarici-siyasi (beynəlxalq) kontekstini nəzərə almaqla daha geniş rakursda baxılması zərurətini ortaya qoyur. Bu proseslərin gedisi bir çox hallarda 1918-ci ildə öz sonuncu mərhələsinə qədəm basmış dünya müharibəsi və Rusiyada yenicə alovlanmaqdə olan vətəndaş savaşı ilə şərtlənirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda əsas fövqəlregional oyunçular Almaniya, Türkiyə («Dördlər İttifaqı»), İngiltərə (Antanta), habelə Rusiyada ölüm-dirim vətəndaş savaşında çarşısan bolşevik və antibolşevik düşərgələri idi. Regionda qurulmaqdə olan dövlətlərin ərazi və

sərhədlərinin təsbiti məsələsi də bir çox məqamlarda qeyd olunan güc mərkəzlərinin məqsəd və maraqlarına müvafiq və eyni zamanda onların qarşılıqlı təsir müstəvisində öz həllini tapırı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində kifayət qədər mübahisəli sərhədyanı ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqqatala, Qarayazı, Sığnaq) və siyasi problemlər (Axalsıq, Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) respublikası, Batum) mövcud idi. Özü də öz təcili həllini tələb edən bu etnoərazi ixtilafların bir çoxu Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları siyaset meydanına çıxar-çıxmaz yaranmışdı. Gürcü ictimai-siyasi xadimi, professor Z.Avalovun xatirələrinə görə, hələ mayın 21-də, Batumda olarkən Azərbaycan (Xan Xoyski, Yusifbəyli, Cəfərov, Xasməmmədov, Səfikürdski, Pepinov) və gürcü (Jordaniya, Nikoladze, Surquladze, Avalov) nümayəndə heyətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhətləşmələr aparılmışdı [5, 57]. Tərəflərin kompromis əldə edə bilməməsi üzündən həmin görüş nəticəsiz qalmışdı. Görüşdən bir neçə gün sonra Cənubi Qafqaz dövləti dağıldı və dərhal da Azərbaycanla Gürcüstan arasında Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Zaqqatala bölgələrinin, yaxud həmin ərazilərin bu və ya digər hissələrinin mənsubluğu ilə bağlı kəskin mübahisələr ortaya çıxdı.

Bəlli olduğu kimi 1918-ci ilin may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda türk-alman blokunun hegemonluğu bərqrər olmuşdu. Yenicə yaranmaqdə olan Qafqaz cümhuriyyətlərinin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin ilkin təsbiti məhz bu blokun diqqətli nəzarəti altında və onun iradəsinə uyğun şəkildə baş verirdi. Bəhs olunan dövrdə Almaniyanın və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasetini davam etməkdə olan dünya savaşının məntiqi və Rusiya imperiyasının dağılması şəraitində regionun geosiyasi və iqtisadi resurslarından optimal yararlanmaq məqsədi müəyyən edirdi. Bu amillər sözügedən dövlətlərin ortaya çıxmış bir sıra etnoərazi ixtilaflarını öz maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə tənzimləmək (və ya dondurmaq) istəyini şərtləndirirdi. Məsələn, 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan hərbi hissələrinin Qarayazıya yeridilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında yaranmış gərginlik məhz alman hərbi missiya-sının müdaxiləsi ilə münaqişəyə çevriləmişdi [6, v. 11-13].

Qısa müddət ərzində alman qoşunları Borçalı və Qarayazı, habelə Sənain, Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutmuşdular. Bu ərazilərdə alman hərbi faktorundan yararlanaraq, gürcü hökuməti öz inzibati idarəciliyini təşkil etmişdi [4, v. 11-13]. Borçalının güney qismində – Loru, Cəlaloğlu, Kolagirən ətraflarında türk qoşunları yerləşmişdi. Lakin onların bölgəni tərk etməsindən sonra həmin ərazilər Gürcüstanın və qismən də Ermənistanın nəzarəti altına keçmişdi.

Azərbaycan tərəfi Borçalı türklərinin Ana Vətənə birləşməklə bağlı tələblərinə biganə qalmamışdı. İyunun 14-də Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin öz gürcü həmkarına göndərdiyi notada Borçalı qəzasının bütövlükdə gürcü qoşunları tərəfindən tutulmasına qəti etiraz bildirilirdi [7, 24]. Söhbət Borçalının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən gedirdi. Gürcüstan xarici işlər naziri N.Ramişvilinin iyunun 17-də göndərdiyi cavab məktubu sərt tonda tərtib olunmuşdu: «...Borçalı qəzası hər zaman Gürcüstan tərkibində bulunmuş və mübahisə, şübhə predmeti də olmamışdı, hərçənd bu qəza heç əvvəllər də yekcins etnik vahid təşkil etmirdi. Həmçinin Gürcüstanın şərq sərhədi də mübahisə doğura bilməz...» [8, 437].

Həmin dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda artıq ilkin konturları sezilməkdə olan yeni siyasi reallıqların təsbiti və «Dördlər İttifaqının» - Almaniya və Türkiyənin hegemonluğu altında yeni geosiyasi konfiqurasiyanın biçimlənməsi, habelə mövcud və potensial etnosiyasi münaqişələrin nizamlanması üçün İstanbulda beynəlxalq konfransın çağırılması nəzərdə tutulurdu. Onun işində iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına Qafqaz respublikalarının hər biri öz nümayəndə heyətini ezam etmişdi. Bu respublikalar arasındaki ixtilaflar artıq Konfransa hazırlıq gedişində bütün çılpayılığı ilə üzə çıxmışdı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında münasibətlər, bəlkə də 1918-1920-ci illərdə – Azərbaycanın sovetləşməsinədək ən aşağı nöqtədə idi [1918-ci ilin yayında bu respublikaların mürəkkəb münasibətləri haqqında bax: 9, 90-93]. Bunu İstanbul konfransına ezam olunmuş Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadənin və fəv-qəladə səlahiyyətli səfir Ə.M.Topcuباşovun məktubları da təsdiqləyir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbay-

canın xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə iyulun 19-da İstanbuldan göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi: «Borçalı, Qarayazı məntəqələrini və Zaqtala, Sığnaq qəzalarını Azərbaycan xəritəsinə köçürmüşük və müdafiə edəcəyik» [7, 37]. «Analoji xəritəni» gürcülər də tərtib etmişdilər. M.H.Hacınskiyə bir başqa məktubunda M.Ə.Rəsulzadə gürcü nümayəndəsi ilə görüşünü belə təsvir edir: «O bizi heyrətləndirdi. Cibindən bir xəritə çıxardı və bir tərəfdən Goyçəgöl və Qazaxa, digər tərəfdən isə Zaqtala və Azkalaaxturi xəttinə çatan Gürcüstan hündürlərini göstərdi. Buna əsaslanaraq, o dedi ki, yalnız sərhədlərin təshihindən danışmaq mümkündür, yoxsa biz sazişə gələ bilmərik, qan tökmək lazımlı gələr. Mən ona cavab verdim ki, nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar, və biz ayrıldıq» [7, 68].

Ə.M.Topçubaşov baş nazir F.X.Xoyskiyə ünvanladığı 1918-ci il 5 sentyabr tarixli məktubunda yazırı: «Gürcüstan ilə münasibətlər elə korlanıb ki, onların nizamlanması üçün tədbir görmək lazımdır. Şəkk-şübə, inamsızlıq, Gürcüstanın bütün bəlalarının Türkiyədən, deməli, o cümlədən bizzən gəlməsi barədə mənfi rəy – bizim ən yaxşı qonşularımız bunlardan çıxış edirlər. Gürcülərin dərin inamına görə, onları tevtonların ağışuna atan bizik! Burada uzun zaman bulunmaliyiq ki, belə yanlış fikirləri yox edək...» [10, 22]. Qeyd edək ki, İstanbul konfransı Qafqaz respublikaları arasında dərin ixtilafların mövcudluğu, habelə türk-alman blokunun cahan savaşında möglubiyyətə uğraması üzündən baş tutmadı.

Ölkələrinin Türkiyə himayəsi altına keçməsindən sonra, Almaniyadan protektoratlığı altında bulunmasına üstünlük verən gürcü siyasi elitəsi 1918-ci ilin mayın 28-də Potidə Almaniya ilə yetərincə ağır şərtlərdə 6 müqavilə imzalamışdı. Ona əsasən, Gürcüstanın dəmir yolları, limanları üzərinə alman nəzarəti bərqərar olurdu, respublikanın strateji məntəqələrində alman qoşunları yerləşdirilirdi [11, 103-106]. Almaniya himayəsinin qəbulunu gürcü siyasi dairələri məcburi, fəqət zəruri akt kimi dəyərləndirirdi [5, 27]. Yeri gəlmışkən, alman hakim dairələri də öz növbəsində Cənubi Qafqazda təşəkkül tapmaqdə olan yeni siyasi konfiqurasiyada məhz Gürcüstana istinad etməyi qərara almışdilar. Təsadüfi deyildi ki, hələ 1914-cü ilin sentyabrında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi Berlində fəaliyyət göstərən “Gürcü Milli Komitəsinin” liderləri G. Maqabeli və M. Sereteli ilə əlaqə qurmuşdu [11, 64]. Azərbaycan öz siyasi-ərazi identikliyinin təsbitində analoji surətdə Türkiyənin hərbi-siyasi resurlarına bel bağlayırdı.

Beləliklə, istər Gürcüstan, istərsə də Azərbaycan 1918-ci ilin qızmar yayında xarici aktorların himayəsi altında formalaşmaqdə olan dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsinə çalışırdı. Fəqət bu səylər bir çox məqamlarda hegemon dövlətlərin - Almaniya və Türkiyənin Qafqazda 1918-ci ilin yayında özünü açıq şəkildə bürüzə verən rəqabəti şəraitində məzmun kəsb etməkdə idi. Məsələ onda idi ki, Birinci dünya müharibəsinə daxil olmaqdə Osmanlı hökumətinin əsas strateji məqsədlərindən biri Qafqazın türk nüfuz dairəsinə daxil edilməsi idi; təsadüfi deyildi ki, 1917-ci ilin noyabrında dərc etdiyi bəyanatla «İttihad və Tərəqqi» partiyası Osmanlı imperiyasının yeni şimal sərhədlərinin Şimali Qafqaz dağlarından keçməsinə çağırırdı [12, 69-70]. Türkiyənin konkret olaraq Qafqaz cəbhəsindəki hədəfləri Almaniyadan geosiyasi maraqları ilə önəmli dərəcədə uzlaşmırıldı, hərçənd sonuncusu öz müttəfiqinin strateji tələblərini sözdə dəstəkləyirdi. Həmçinin Türkiyənin Cənubi Qafqazda müstəqil hərbi-siyasi kurs götürməsi Almaniyanın hakim dairələrinin kəskin narazılığına səbəb olmuşdu: almanların fikrincə, türklərin Qafqaz istiqamətinə üstünlük verməsi onları digər cəbhələrdəki strateji hədəflərdən yayındırırdı. 1918-ci ilin iyununda Borçalıda alman və türk əsgərləri arasında müəyyən toqquşmalar da baş vermişdi [13, 95]. Digər tərəfdən, Almaniya bolşevik hökuməti ilə yetirincə six siyasi-diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Alman-sovet əməkdaşlığı Almaniyaya Şərqi cəbhəsini ləğv etmək, Rusiya və xüsusən də ondan ayrılmış vilayətlərin maddi ehtiyatlarından yararlanmaq imkanı verirdi. Söyügedən əməkdaşlığın ən bariz nümunəsi 1918-ci ilin avqustun 27-də imzalanmış sovet-alman əlavə sazişi idi. Həmin saziş Gürcüstanın İkinci Reyxin nüfuz dairəsinə keçməsini faktiki olaraq təsdiqləyirdi; Almaniya isə növbəsində, hasil olunacaq Bakı neftinin $\frac{1}{4}$ -nin güzəşt edilməsi müqabilində Azərbaycanın şərqiñin sovet Rusiyasında qalmasına razılıq verirdi [14, 443-444]. Faktiki olaraq bu müddəə, Bakının azadlığı uğrunda Qafqaz İslam Ordusu sıralarında savaşan

türk hərbi hissələrinin fəaliyyətinə qarşı yönəlmışdı.

Qeyd edək ki, 1918-ci ilin noyabrında alman qoşunlarının Gürcüstanı tərk etməsindən sonra da bəzi ərazilər, o cümlədən Borçalı qəzasının azərbaycanlı və erməni əhalisi yaşayış hissələri gürcü idarəciliyi altında qaldı. Azərbaycanın xarici işlər naziri Adil xan Ziyadxanın 1918-ci ilin sonlarında gürcü həmkarına göndərdiyi notasında gürcü hərbi dəstələrinin Borçalının qudlurlardan təmizləməsi bəhanəsi ilə azərbaycanlı əhaliyə divan tutması faktını qətiyyətlə qınladıqdan sonra bəyan edirdi: “Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının hissələrinin tamamilə müsəlmanlar tərəfindən məskunlaşmasını və onların dəfələrlə öz nümayəndələri vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının tərkibində olmaq iradəsini ifadə etmələrini nəzərə alaraq, mənim hökumətim qəti şəkildə gürcü hökumətinin yuxarıda göstərilən sərəncamlarına etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanılması naminə hərbi hissələrin Borçalı qəzası hüdudlarından çıxarılması barədə təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi və Azərbaycanın yuxarıda göstərilən ərazilərinin (söhbət Borçalıdan gedir – Ş.R.) tutulması haqqında sərəncamın ləğv edilməsi haqqında təkidlə xahiş edir” [15, v.6]. Lakin Azərbaycan tərəfinin bu notası cavabsız qaldı.

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ilin dekabrında Borçalı uğrunda gürcü-erməni müharibəsi meydana çıxdı. İxtilaf 1919-cu ilin yanvarın 17-də Tiflisdə Britaniya komandanlığının patronajı altında keçirilən erməni-gürcü sülh konfransında saziş imzalanması ilə başa çatdı. Ona əsasən, Borçalı qəzası üç hissəyə bölündü: şimal hissəsi, o cümlədən azərbaycanlıların kompakt yaşadığı nahiyələr Gürcüstana, ən cənub hissəsi Ermənistana keçirdi, Loru mahalı isə neytral elan olundurdu [16]. Yeri gəlmışkən, Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrin 20-də olmuş fəvqəladə iclasında erməni-gürcü savaşı və Borçalı probleminə ölkə yuxarılarının münasibətini ifadə edən M.Ə.Rəsulzadə nitqində aşağıdakılardı bildirirdi: “İyun ayının ibtidalarında idi. Gürcüstan hökuməti Borçalını müsəlman əhalisinin arzusuna rəğmən cəbrən Gürcüstana ilhaq edirdi. Azərbaycan buna protesto edərək məsələnin beynəlmiləl bir komisyon vasitəsilə həllini təklif elədi. Məəttəssüf, bu təklifinə müvafiq cavabı deyil, müxalifət gördü. Bu təklifini Azərbaycan hökuməti sonra yenə təkrar etdi, nəticə alammadı... Arada ixtilaflı olan topraq məsələsidir. Əz cümlə "Borçalı" uyezdi sünə bəhsidir. Biz biliriz ki, Borçalının türk və müsəlmanlar ilə məskun olan qismi Azərbaycandan ayrılmayacaq bir qitədir. (Şiddətli alqışlar). Zəngəzur, Qarabağ uyezdi yenə Azərbaycandan ayrılmayacaqdır. (Alqışlar). Elə bu mübahisəli məsələlərin demokratik nöqtəyi-nəzərilə, qılınc ilə deyil, sülh ilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, indi də istəyiriz. Fəqət, heyhat ki, bizim bu arzumuz havada çağırılan boş sədadan ibarət qalmışdır.” [17, 84-85]

Belə bir fakt da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, 1918-ci ilin yay-payız aylarında Bakı üzərində öz suverenliyini bərqərar etməyə və Qarabağ və Zəngəzurda erməni təcavüzü ilə mübarizəyə başı qarışmış Azərbaycanın dövlət strukturları Gürcüstanla qərb sərhədlərinin de-faktō bərqərar olması prosesində demək olar ki, əməli iştirak etməmişdi [18, v.44 (arxa)]. Məhz ona görə də gürcü hökuməti gürcü etnik ünsürünə faktiki olaraq rast gəlinməyən Qarayazı, habelə Çatma, Ceyrançöl və Eldar düzlərini nəzarəti altına götürməyə müvəffəq olmuşdu.

1918-ci ildə, Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların meydana gəlməsi ilə isə gürcü siyasetçilərinin əsassız iddiaları üzündən Zaqatala bölgəsinin siyasi mənsubluğu məsələsi də mübahisə predmetinə çevrilmişdi, hərçənd ki, 1918-ci ilin iyunun 26-da bölgə əhalisi siyasi, tarixi, mədəni və etnokonfessional mühəhizələrdən çıxış edərək, Azərbaycana birləşmək haqqında özünün taleyüklü qərarını vermişdi.

Zaqatala Milli Şurası Azərbaycan hökumətinə yuxarıdakı qərarı barədə iyunun 28-də teleqramla xəbər vermişdi; həmin teleqram əsasında 1918-ci ilin iyunun 30-da hökumət Zaqatala dairəsinin Azərbaycan Respublikasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi [19, 203]. Quberniya statusu almış mahala tezliklə general Əliyar bəy Haşimbəyov vali (gubernator) təyin olundu: o bu vəzifəni 1919-cu ilin aprel ayının ortalarındanək icra etdi [20, v.11-12].

Yeri gəlmışkən, Gürcüstan parlamentinin 1918-ci ilin avqustun 2-də təsdiqlədiyi

quberniya, mahal və qəza ştatları haqqında xüsusi qərara əsasın, Zaqatala dairəsinə də digər inzibati vahidlərə olduğu kimi komissar təyin olunurdu [21, 108].

Lakin 1918-ci ilin yayında gürcü hökuməti, bütün səylərinə rəğmən, Zaqatala dairəsində öz nəzarətini bərqərar edə bilmədi. Buna əsas səbəb yerli əhali və onun ictimai-siyasi fəallarının öz seçimini Azərbaycan lehini etməsi və Gürcüstana ilhaq olunma perspektivini birmənalı surətdə rədd etməsi idisə, digər səbəb həmin dövrdə Zaqatala bölgəsində Osmanlı qoşun hissələrinin olmasından irəli gəlirdi [22, v.5-6].

Beləliklə, 1918-ci ilin payızına doğru, xarici-siyasi aktorların - Türkiyənin və Almaniyanın fəal iştirakı və təsiri ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında de-fakto sərhədlər bərqərar oldu: keçmiş Yelisavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyaları, habelə Zaqatala dairəsi ilə Sığnaq qəzası arasında sabiq Rusiya hökuməti tərəfindən təsbit edilmiş inzibati sərhədlər felən dövlət sərhədləri statusu kəsb etdi. Zaqatala Azərbaycan, Borçalı və Qarayazı isə Gürcüstan tərkibində qaldı. Halbuki Borçalının azərbaycanlı əhalisi 1918-ci ildə Gürcüstana deyil, Azərbaycana birləşmək arzusunda olduğunu çoxsaylı müraciətlərində dəfələrlə ərz etmişdi [23, v.44-49].

Həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfi de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin şərti və müvəqqəti olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdi.

1918-ci ilin son aylarında Cənubi Qafqazda beynəlxalq vəziyyət köklü surətdə dəyişdi: cahan savaşında möglubiyət Türkiyə və Almaniyani regionu tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu. Diyarın mühüm məntəqələri - Bakı, Tiflis, Batumi ingilis qoşunları tərəfində işğal edildi.

Qafqaza ingilis qoşunlarının gəlişi regionda yeni geosiyasi konfiqurasiyanın meydana gəlməsinə yol açdı. Cənubi Qafqazda Antanta, daha dəqiq desək, İngiltərə hegemonluğunun bərqərar olması o çağadək Almaniya və Türkiyə himayəsi altında dövləti-siyasi təşəkkül tapma prosesini yaşıyan Gürcüstan və ələlxüsus da Azərbaycan üçün ilk vaxtlar müəyyən problemlər doğurmuşdu: bəllidir ki, Britaniya qoşunları komandanı general V.M.Tomson faktiki olaraq ilk dövrdə taktiki mülahizələrə görə Bakı rayonunu Azərbaycan hökumətinin yurisdiksiyasından çıxarmış və «Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarlarını himayə etmişdi [24, 32-33].

Antantanın qalibiyyəti Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda erməni siyasi amilinin yenidən dirçəlməsinə də səbəb olmuşdu. Gürcüstan və Azərbaycandan fərqli olaraq, müttəfiqlərin nəzərində özlərinin antantapərəst obrazını formalasdırmış erməni siyasi dairələri öz ərazi ambisiyalarını reallaşdırmağa girişmişdilər. Professor Avalovun yazdığını görə, 1918-ci ilin dekabrında ABŞ Senatına təqdim olunmuş qətnaməyə əsasən, Ermənistən Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri əhatəsində təsvir olunurdu [5, 157].

1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Bu ilk növbədə qurulmaqdə olan respublikaların siyasi talelərinin çulğalaşmasından irəli gəlirdi: geosiyasi planda vəhdət təşkil edən Azərbaycan və Gürcüstan nəzərdən keçirilən dövrdə öz mövcudluqlarına qarşı yönəlmış eyni təhdid və çağırışlarla üzləşirdi. Bu çağırışlara cavab vermək məcburiyyətinin məntiqi gənc respublikaların siyasi fəaliyyətinin (o cümlədən xarici sferada) koordinasiya zərurətini ortaya çıxarırdı. 1919-cu ildə həmin zərurətdən irəli gələrək, iki respublika arasında hərbi-siyasi sahədə müttəfiqlik münasibətləri təşəkkül tapmışdı ki, onun da apofeozu iyunun 16-da imzalanmış müqavilə idi.

Lakin siyasi yaxınlaşma və müttəfiqlik münasibətləri heç də iki respublika arasında ərazi və digər etnosiyası səciyyəli ixtilaf və münaqışlərin aradan qalxması demək deyildi: biz 1919-1920-ci illərdə Axısqə, Cənub-Qərb (Qars) respublikası [bu barədə bax: 25, 54-63], Batum, Zaqatala və s. bu kimi hər iki respublika üçün önəm kəsb edən məsələlər ətrafında kəskin mübahisələr getdiyini görürük.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ildə iki ölkə arasında de-fakto bərqərar olmuş sərhədlər qarşılıqlı surətdə rəsmən tanınmamışdı. Bu, istər gürcü, istərsə də Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin Paris sülh konfransına təqdim etdikləri memorandumlarda da qabarıl təzahür edirdi.

Bu memorandumlar gənc respublikaların meydana çıxma zərurətini və həyatı qabiliyyətini əsaslandırmağa çağırılmış tarixi-etnoqrafik, iqtisadi və siyasi aspektləri ehtiva edən sənəd olub, həmin respublikaların dövrün fövqəldövlətləri tərəfindən tanınmasına yardım etməli idi. Azərbaycan memorandumunun respublikanın ərazisinə dair bölməsində Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının türk-müsəlman əhalisi yaşayan hissələrinə Azərbaycanın hüquqları əsaslandırılırdı. Həmçinin Batum və Qars əyalətlərinin, Axalsıq qəzasının etnokonfessional baxımdan Azərbaycana bağlılığı qeyd olunurdu [13, 203-204].

Sülh konfransına analoji memorandumu gürcü nümayəndə heyətinin sədri N.S.Çxeidze və üzvü İ.Q.Sereteli də təqdim etmişdi [26]. Memorandumda qeyd edilirdi ki, gürcü dövlətinin hüdudları Gürcüstanın etnoqrafik sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Halbuki bu sənəddə Gürcüstan tərkibinə daxil olan ərazilər sırasında Zaqatala mahalının, habelə Türkiyənin Ərdahan, Oltu və Rizə əyalətlərinin göstərilməsi belə bir iddianın həqiqətə uyğun gəlmədiyini nümayiş etdirirdi. Memorandumda ümumi sahəsi təqribən 93 min km² və əhalisi 3,4 mln. (onlardan yalnız 1,7 mln. nəfərini gürcülərə təşkil edirdi) güman edilən Gürcüstan dövlətinin ərazisi faktiki olaraq gürcü millətçilərinin hələ 1917-ci ildə formulə etdikləri ərazi programına tam uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdi. Yeri gəlmışkən, memorandumda gürcü dövləti üçün nəzərdə tutulan məkan, müəyyən düzəlişlərlə, yəni Türkiyə əyalətlərindən imtina ilə 1921-ci ilin fevralın 21-də Gürcüstan Müəssisələr Məclisinin təsdiq etdiyi Konstitusiyada da öz təsbitini tapmışdı: ona əsasən Zaqatala mahali tarixi-siyasi gerçəkliliklərin əksinə olaraq, muxtar inzibati vahid kimi Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan olunmuşdu [21, 122]. Bu müddəə sadəcə bəyanat olaraq qaldı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında regionun qəti sovetləşməsinədək de-fakto mövcud olmuş təqribi sərhəd xətti Azərbaycan diplomatik sənədlərində aşağıdakı qaydada göstərilirdi: «Zaqatala dairəsinin Sığnaq qəzası ilə keçmiş sərhədindən Alazan çayınadək və sonra bu çay üzrə Zilçə dağınadək, daha sonra düz xətlə Eldar düzünü keçməklə cənuba İori çayına doğru, Kəsəmən kəndi yaxınlarında Gəncə və Tiflis quberniyalarının keçmiş sərhədi üzrə Poylu stansiyasınınadək, Kür çayı ilə yuxarıya yönələrək, Xram çayı üzərindəki Qırmızı körpüyə qədər və oradan Qazax və Borçalı qəzaları arasında köhnə inzibati sərhəd üzrə cənuba doğru». [27, v.23 (arxa)].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М., МИК, 2006, 356 с.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA), f. 970, s. 1, iş 234
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası /Baş redaktor Y.M. Mahmudov: 2 cilddə, I c., Bakı, Lider, 2004, 472 s.
4. ARDA, f.970, s.1, iş 227
5. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки. Парис, 1924, 312 с.
6. ARDA, f.897, s.1, iş 6
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998, 632 с.
8. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис, Типография грузинского правительства, 1919, 514 с.
9. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, Ay-Ulduz, 1998, 304 s.
10. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920гг. / Под ред. Ə.Б.Гулиева. Баку, Элм, 1998, 176 с.
11. Пилия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М., Наука, 1978, 223 с.
12. Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, Hərbi Nəşriyyət, 1999, 440 s.
13. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, Azərnəşr, 1993, 362 s.
14. Документы внешней политики СССР, т.1 (7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.). М., Госполитиздат, 1957, 772 с.
15. ARDA, f.970, s.1, iş 11
16. Андерсен Э., Эгге Г Мирный договор и временное размежевание – Из книги: Армяно-грузинская война

- 1918г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. //
http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R13.html
17. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.
18. ARDA, f.28, s.1, iş 84
19. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998, 560 с.
20. ARDA, f. 894, s.2, iş 102
21. Ментешавили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительная движение в Грузии (1917-1921). Тбилиси, Ганатлеба, 1987, 208 с.
22. ARDA, f. 894, s.3, iş 42
23. ARDA, f.970, s.1, iş 18
24. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, Красный Восток, 1927, 195 с.
25. Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-турецкая республика). Баку, Нурлан, 2004, 280 с.
26. «Борьба», 1919, 8 ноуябр, №255 (511)
27. ARDA, f.28, s.1, iş 42

Шамиль Рахманзаде
Институт Истории Национальной Академии Наук
Азербайджана, Отдел «Истории Кавказа»

УСТАНОВЛЕНИЕ ФАКТИЧЕСКИХ ГРАНИЦ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГРУЗИЕЙ В 1918 ГОДУ В УСЛОВИЯХ БОРЬБЫ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗА С АНТАНТОЙ

Резюме

В статье рассматривается процесс фактического установления границ в 1918 году между новообразованными республиками – Азербайджаном и Грузией. Отмечено, что подобное разграничение, как и в целом процесс становления самих государственных образований, происходило в условиях продолжающейся мировой войны при непосредственном участии главных ее акторов, задействованных в регионе – Германии, Турции и Великобритании. Указано, что во многом геополитические и военные интересы мировых держав стали определяющими факторами при установлении границ между молодыми республиками Южного Кавказа. В равной степени сами республики при решении первоочередных задач государственного бытия вынуждены были принимать в расчет интересы отмеченных акторов. Подчеркнуто, де-факто установившиеся границы в 1918 году так и не получили взаимное признание и между Азербайджаном и Грузией, несмотря на стратегические дружественные отношения, продолжали существовать серьезные разногласия по поводу принадлежности тех или иных районов, не переходящие, однако, в фазу горячего конфликта.

Shamil Rahmanzade
Azerbaijan National Academy of Sciences,
The Institute of History

THE DEMARCTION OF THE DE FACTO BORDERS BETWEEN AZERBAIJAN AND GEORGIA IN 1918 IN THE FIGHTS BETWEEN THE ENTENTE AND THE QUADRUPLE ALLIANCE

Summary

The paper deals with the actual process of demarcation in 1918 between the newly formed republics - Azerbaijan and Georgia. Noted that such a distinction, as in the whole process of becoming themselves state formations occurred in the ongoing global war with the direct participation of its main actors involved in the region - Germany, Turkey and the UK. Indicated, that much of the geopolitical and military interests of world powers were decisive factors in determining the boundaries between young republics of the South Caucasus. Equally, the republics in addressing the priorities of the state being forced to take into account the interests of the actors mentioned. Emphasized the de facto border established in 1918 and have not received mutual recognition and between Azerbaijan and Georgia, despite the strategic friendly relations continued to exist serious differences over the ownership of certain areas not passing, however, the hot phase of the conflict.

**AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI HƏRBİ QÜVVƏLƏRİNİN
DAŞNAQ – BOLŞEVİK TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI BİRGƏ HƏRBİ ƏMƏLİYYATLARI**

Açar sözlər: Türkiyə , Azərbaycan, hərbi qüvvələr, Bakının azad edilməsi, AXC

Birinci Dünya müharibəsinin sonuncu dövründə Azərbaycanda çox mühüm tarixi hadisə baş verdi - XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçilik ənənələri bərpa edildi, AXC-ti yaradıldı.

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin VII maddəsinə uyğun olaraq rus qoşunlarının bir hissəsi 1918-ci il martın 23-də İranı tərk etdi. Moskva hökuməti Qafqaza, xüsusən Bakıya hərbi hissələr göndərməklə Brest sülh müqaviləsinin şərtlərini pozdu. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin VII maddəsinə uyğun olaraq Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərləri müqaviləni pozaraq hərbi sursat və silahlarını ermənilərə verib gedirdi. Qafqaz cəbhəsi komandanlığının əmrinə əsasən «arxa cəbhəni» qorumaq üçün xüsusi dəstələr yaradıldı. Artıq Baş komandanlığın 1918-ci il 5, 11 və 18 fevral tarixli əmrinə əsasən əksəriyyəti ermənilər olmaqla, nəzərdə tutulan xüsusi hərbi dəstələr təşkil olundu. Eyni zamanda Rusiyadan müxtəlif yerlərdə erməni komilələri fəaliyyət göstərirdi. Məqsəd erməni zabit və gənclərini səfərbər edib Qafqaza göndərmək idi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində təşkil olunmuş erməni silahlı dəstələri Tiflisə və İrəvana daxil ola bilmədikləri üçün Bakıda cəmləşdi. Bolşevik Rusiyası Azərbaycanı zəbt etmək və müstəmləkəçilik siyasetini həyata keçirmək üçün bu qüvvələrin köməyindən istifadə etdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycan siyasetindən məharətlə istifadə edən erməni zabitləri gələcəkdə Azərbaycan türklərinə qarşı zorakılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün nizami ordu dəstələri formalaşdırıldı. Ona görə də çətin vəziyyətdə qalan azərbaycan türkləri Osmanlı dövlətindən əsgəri kömək istəmək məcburiyyətində qaldı.[3,s. 236-237]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri ölkənin müdafiəsinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi. Ölkədə yaranmış son dərəcə ağır hərbi-siyasi şərait bunu tələb edirdi və Cümhuriyyətin elan edilməsinin elə ilk günlərindən həmin vəzifənin həlli istiqamətində lazımı addımların atılmasına başlandı. Hələ müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində formalaşdırılmasına başlanmış Müsəlman korpusunun hissə və bölmələri də bu işə cəlb edildilər və artıq Gəncəyə doğru hərəkətə başlamış Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunlarının qarşısını kəsmək üçün cəbhə xettinə göndərildilər. Lakin hələ tam formalaşmamış olan Müsəlman korpusu bolşevik-daşnak qoşunlarının və S.Şaumyanla əlbir olan quldur Andronikin yaxşı silahlanmış dəstələrinin müqavimətini qırmaq üçün kifayət qədər hərbi gücə malik deyildi.[3, s.238-239] 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi. Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nəzərə alaraq Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun müqaviləsində öz əksini tapmışdı. Gəncəyə beşinci Qafqaz diviziyası göndərildi. Daha sonra Karpat cəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaxqala diviziyası da Gəncəyə gəldi. Nəticədə, soyqırımına məruz qalmış Azərbaycan xalqının köməyinə gəlmiş türk hərbi hissələri Azərbaycan korpusu ilə birlikdə Qafqaz İsləm Ordusu adı altında birləşdi. Bunun da komandanı Nuru paşa idi.[5, s.184-185;]

Türkiyə və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin birgə mübarizəsi nəticəsində 1918 ilin iyun-avqust aylarında Gəncə ermənilərinin tərksilah edilməsi həyata keçirildi, Qaraməryəm döyüşü, Kürdəmir döyüşü, Ağsu döyüşü, Şamaxı döyüşü, Salyan döyüşü uğurla başa çatdı-

Bakı şəhərinin azad edilməsi üçün ilk cəhd 1918 il avqustun 5-də göstərilmişdi. Həmin gün Qafqaz İslam ordusu Şərq cəbhəsi komandanı Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə Qurd qapısı istiqamətindən Bakıya doğru hücum oldu. Hücumun əsas zərbə qüvvəsini Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Şimal qrupu təşkil edirdi. Bu qrupun qüvvələri 9-cu, 10-cu, 13-cü və 38-ci türk alaylarının bölmələrindən, iki Azərbaycan süvari alayından, Sumqayıt dəstəsindən və digər bölmələrdən ibarət idi. Azərbaycan hərbi qüvvələrinin üstünlük təşkil etdiyi Cənub qrupu isə Puta-Ələt arasında mövqe tutmuşdu.[7,s.] Polkovnik Həbib bəy Səlimovun rəhbərlik etdiyi bu qrupa Xəzərsahili ərazilərin və Bakıya aparan yolların təhlükəsizliyini təmin etmək tapşırılmışdı.[1,s.240] Avqustun 5-nə planlaşdırılan döyüşdə Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri qarşısına qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə bilmədi. Bakının azad edilməsini uğurla başa çatdırmaq üçün 5 avqust döyüşünün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa, Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əlağa Şıxlinski və onların rəhbərlik etdikləri qərargahlar tərəfindən ciddi təhlil olundu, ordu hissələrinin və Azərbaycan xalqının iradəsinin reallaşdırılması, qüvvələrin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırıldı. Onların arasında hərbi qüvvələrin gücləndirilməsi, döyüş taktikasına yenidən baxılması, Bakıtrafi kəndlərin əhalisinin döyüşə səfərbər edilməsi, qoşun hissələrində və könüllü dəstələrdə döyüş ruhu və qələbə əzminin qaldırılması kimi tədbirlər var idi. Həmin tədbirlərin nəticəsində 1918 il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə mane olan qüvvələrdən təmizlənməsi ilə nəticələndi. Əməliyyatı qələbə ilə başa çatdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, Bakı ətrafindakı hərbi qüvvələr möhkəmləndirildi. Süleyman İzzət bəyin komandır olduğu 15-ci firqə Türkiyədən Azərbaycana göndərildi. Bu firqə Bakının şimalında, Biləcəri istiqamətində yerləşdirildi. Xidmətə çağırılmış azərbaycanlılar hesabına Beşinci Qafqaz firqəsinin canlı itkiləri qismən bərpa edildi. Qüvvələrin silah, sursat və ərzaq ehtiyaclarının aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən lazımı tədbirlər görüldü. Bakıtrafi kəndlərin əhalisi şəhərin azad edilməsinə səfərbər olundu. Bu kəndlərin silah tutma bilən sakinləri Maştağa dəstəsində, digər könüllü dəstələrdə, süvari bölmələrində birləşdirilər, Bakının şimal-şərqi boyunca uzanan döyüş xəttində mövqe tutdular. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Bakının azad olunması üçün daha çevik taktikəni nəzərdən keçirməyə başladı. Qurd qapısı istiqaməti əsas zərbə istiqaməti kimi saxlansa da, əməliyyatın şəhərtrafi dairəvi xətt üzrə aparılması məqsədə uyğun sayıldı. Bakının azad olunması əməliyyatına hazırlıq istiqamətində Abşeron yarımadasının bir sıra strateji əhəmiyyətli məntəqələrinin əla keçirilməsi üçün mövqe döyüşləri keçirildi. Onların ən əhəmiyyətli ləşlərdən biri Binəqədi döyüşü idi. Məhz bu döyüşdən sonra Bakıdakı ingilis qüvvələrinin komandanı general Denstervill 1918 il sentyabrın 1-də Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinə müqavimət göstərilməsinin mümkünzsılıyünü etiraf etdi. Bakının azad olunması üçün keçirilən həlliədici hücumun planı Nuru paşa tərəfindən hazırlanmışdı. Hücum lazımı hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra Nuru paşa, türk ordusu Şərq qrupunun komandanı Xəlil paşa, Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əliağa Şıxlinski və digər yüksək rütbəli zabitlər Bakı ətrafinə gəldilər. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının qərargahı Güzdəkdə, 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargahı Qobuda, 15-ci türk firqəsinin qərargahı isə Masazırda yerləşdirilmişdi. Hücum planına əsasən 5-ci firqə Qurd qapısı - Xirdalan xətti arasında, 15-ci firqə isə Biləcəri istiqamətindən başlayaraq Zığ burnuna qədər olan ərazidə yerləşdirilmişdi. Əlahiddə Azərbaycan korpusuna daxil olan milli hərbi hissələr və könüllü Azərbaycan dəstələri də bu firqələrin əməliyyat tabeliyinə verilmişdi. 4-cü Azərbaycan piyada alayı, süvari və topçu bölmələri 5-ci firqənin hücum sahəsində iştirak edirdilər. Azərbaycan milli qüvvələrinin süvari alayları, Maştağa dəstəsi və digər könüllü dəstələr isə 15-ci firqə komandanlığının əməliyyat tabeliyinə verilmişdi. [1,s.242; 6,s.120-121] Biləcəridən başlayaraq, Zığ burnuna qədər olan dövrələmə xətt boyunca, əsasən, Azərbaycanın milli qüvvələri döyüşürdülər. Ümumi hücum planı əsasən, 15-ci firqənin əməliyyat sahəsində yerləşdirilmiş türk-Azərbaycan qüvvələri qarşı tərəfin qüvvələrini parça-lamaqla Qurd qapısı istiqamətindən hücuma keçən hissələrin sürətlə Bakıya girməsinə zəmin yaratmalı idilər. Sentyabrın 13-də axşam Nuru paşa tərəfindən

imzalanan həllədici hücum əmrinə əsasən, türk hərbi hissələrinin 9-cu, 10-cu, 13-cü, 56-cı piyada alayları və topçu bölmələri Qurd qapısı istiqamətində qərar tutmuşdular.[6,s.124] Əmrə əsasən, 9-cu və 56-cı alaylar gece başlanacaq hücumla atəş açmadan "Sentrokaspi" və ingilis qüvvələrinin ilk müdafiə xəttini ələ keçirməli, sonra hücumu davam etdirərək, qarşı tərəfin ikinci müdafiə xəttini də nəzarət altına almalı, yalnız bundan sonra ələ keçirdikləri mövqelərdə möhkəmlənməklə, səhərin açılmasını gözləməli idilər. Arxada qalan alayların və topçu bölmələrinin yetişməsi ilə Bakıya doğru hücum davam etdirilməli idi. Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri sentyabrın 14-nə keçən gecə başlanan hücumla qarşıya qoyulan vəzifələri uğurla yerinə yetirdilər. Sentyabrın 14-də "Sentrokaspi"-ingilis qüvvələrinə ağır zərbə endirildi. Elə həmin günün axşamı ingilis qüvvələri Bakını tərk etdilər.[6,s.130-138] Sentyabrın 15-də isə döyüslər o qədər də uzun sürmədi. Bakını nəzarətdə saxlamağa çalışan qüvvələr xarici ölkələrin konsulluqlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılan danışqlarda şəhəri təhvil verməyə razı olduqlarını bildirməyə məcbur oldular. Bununla da, Bakının azad olunması üçün türk-Azərbaycan qüvvələrinin Bakının azad olunması üçün apardıqları iki günlük əməliyyat parlaq qələbə ilə başa çatdırıldı. Sentyabrın 16-da qələbə münasibətilə Azərbaycan - türk hərbi hissələrinin Bakı ətrafında parade keçirildi. [1,s.242;4,s.89] Paradda Xəlil paşa, Nuru paşa, Əlağa Şixlinski, polkovnik Həbib bəy Səlimov, Azərbaycan Parlamentinin və Hökumətinin üzvləri, bu qələbəni sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşlayan Bakı və ətraf kəndlərin sakinləri iştirak edirdilər.

Paraddan sonra adları çəkilən şəxslər, Hökumət rəsmiləri qoşun bölmələrinin müşayiəti ilə Bakıya daxil oldular.

Azərbaycan Hökuməti Bakıya köcdükdən sonra ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlərdən biri də Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatı oldu. Qarabağda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən erməni-daşnak silahlı dəstələrini tərk-silah etmək və bölgədə Azərbaycamn qanuni hakimiyyət strukturlarının işini bərpa etmək məqsədilə 1918 ilin sentyabr-oktyabrında Qafqaz İslam Ordusuna daxil olan türk və Azərbaycan hərbi hissələri tərefindən həyata hərbi əməliyyat keçirilmiş.[2,s.102-103]

Qarabağda hərbi şərait hələ Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilməzdən əvvəl mürəkkəb-ləşməyə başlamışdı. Ermənilər Birinci dünya müharibəsinin doğurduğu əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edərək bölgəni Azərbaycandan ayırib Ermənistana birləşdirmək üçün burada güclü silahlı dəstələr formalasdırmışdılar. Həmin dəstələr birbağə Ermənistana tərefindən silahlandırıldı. Qafqaz İslam Ordusu Bakıya doğru irəliləyərkən xüsusi qüvvələr ayırib Qarabağa göndərmək mümkün olmadıqından bu məsələ yalnız Bakı şəhəri azad edildikdən sonra diqqət mərkəzinə gəldi. Bu məqsədlə 1-ci Azərbaycan piyada diviziyası əsasındaxüsüsi dəstə yaradıldı.

Qarabağda döyük əməliyyatlarına rəhbərlik 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmil Cahid bəyə həvalə olunmuşdu. Qarabağ hərəkatında bu diviziyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü süvari alayları, 2-ci piyada alayı, milli könüllü bölgələr, habelə bir dağ taboru və zirehli avtomobillər iştirak edirdilər. 1-ci Azərbaycan diviziyası 9-cu və 106-ci türk alayları ilə möhkəmləndirilmişdi.[7,c.165]

Nuru paşa sentyabrın 21-də Qarayazı və Ləzgi süvari alaylarının Yevlağa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə hazırlaşmaları barədə əmr verdi. Onun 23 sentyabr tarixli əmri ilə digər hərbi hissələrin də yola salınmasına başlandı.

Həmin hərbi hissələr sentyabrin 25-dən etibarən Qarabağ ərazisinə daxil olmağa başladılar.

Cəmil Cahid bəy tərksiləh və Azərbaycan Hökumətinə tabe olmaları barədə Qarabağ ermənilərinə ultimatum verdi. Erməni millətçi dairələri Azərbaycan Hökumətini tanımayacaqlarını bildirdilər. Ermənilər oktyabrın 3-də çağırıqları yeni qurultayda Azərbaycan Hökumətini tanımağı, ancaq silahların yiğilmaması barədə türk komandanlığı qarşısında məsələ qaldırılmasını qərara aldılar. Oktyabrın 1 -də Nuru paşa da artıq Ağdama gəlmüşdi. Döyükə hazırlıq vəziyyəti yoxlanıldıqdan sonra oktyabrın 4-də Qarabağ dəstəsi Şuşaya doğru hərəkətə başladı və elə həmin gün Əsgəran ətrafında güclü döyük baş verdi. Əsgəran boğazının təbii Əgeraitindən istifadə edən ermənilər burada möhkəm müdafiə postları qurmuşdular. Üzbəüz döyüslə bu mövqeləri

yarıb keçmək çətin olacağından 2-ci Azərbaycan piyada alayı və bir süvari alayı Kətik-Daşbaşı istiqamətinə göndərildi. 9-cu Qafqaz piyada alayı isə Ağbulağ'a tərəf hərəkət etdi və bu məntəqəni ələ keçirərek, ermənilərin cənuba doğru geri çekilmək yolunu kəsdi. 9-cu alayın bu məntəqəni ələ keçirməsi və həmin alayın 25-ci taborunun cənubdan Əsgərana doğru hərəkəti ermənilərin müqavimətini tamamilə qırdı və onların geri çəkildilər. Bununla da, Şuşa yolunda əsas müqavimət səddi aradan qaldırıldı.[2,s.103;6,s.362-363].

Qısa müddət ərzində Qarabağda Azərbaycan hakimiyyəti bərqərar edildi, separatçı erməni daşnak qüvvələrinə ağır zərbə vuruldu.

Ədəbiyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.2 cilddə.c.1, B., 2004
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.2 cilddə.c.2, B., 2005
3. Azərbaycan tarixi. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). B, 2010, 545 s.
4. Aşırı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz islam ordusu.B., 2007
5. Halil Bal. Azərbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu. İstanbul, 2010
6. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998;
7. Süleymanov M . Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999;

Резюме

Статья «Совместные военные операции азербайджанско -османских военных сил против большевитско - дашнакской агрессии» освещает события последнего периода первой мировой войны на Южном Кавказе, раскрываются совместные военные операции азербайджанско -османских военных сил против дашнакско- большевитской агрессии. В этот период образование АДР стало большим историческое событие на всем Востоке. Но молодой республики в начальный период трудно было бороться с дашнакско-большевитскими силами в одиночку. На помощь Азербайджану пришло братское Османское государство.

Betül ASLAN

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
Tarih Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ANADOLU TÜRKLERİNE “KARDAŞKÖMEĞİ (YARDIMI)”

Oğuz boyları tarafından bir "*Türk Yurdu*" haline getirilen Azerbaycan, coğrafi konumu ve zengin tabii servetlere sahip olmasından dolayı, devamlı surette civar büyük ülkelerin hâkimiyet mücadelelesine sahne olmuştur. Bu hâkimiyet mücadelelesine XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren büyük bir güç olarak katılan Çarlık Rusyası, XIX. yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'da hâkimiyet kurmaya başlamış ve 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile İran, 1829 Edirne Antlaşması ile de Osmanlı Devleti, Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Böylece hâkimiyetine giren Kuzey Azerbaycan'da Rusya, sömürgeci bir siyaset izlemeye yönelik, bölgenin kültürel, etnik ve dini yapısı üzerinde devamlı oyunlar oynamaya başlamıştır. Bölgenin asıl sahibi olan Azerbaycan Türklerini uyutmak ve özellikle Türkiye ile olan ırkî, dinî ve kültürel bağlarını gevşetmek ve koparmak için çok planlı ve sürekli bir politika takip etmiştir.

Çarlık Rusyası'nın hâkimiyet kurdugu diğer Türk illerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da askerî ve siyasi yayılması yanına, Türk ahalisi Hıristiyanlaştırmak, Ruslaştırmak ve köle konumuna getirmek politikası izlemesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Azerbaycan Türkleri arasında "*Millî Uyanış Hareketleri*"nin başlamasına sebep olmuştur. Bu dönem de daha çok kültürel alanda kendini gösteren millî uyanış hareketleri, XX. yüzyıl başlarında siyasi alanda da kendisini hissettirmiştir.

Azerbaycan Türkleri arasında millî uyanışın başlaması, "millet olma" bilincinin gelişmesi, doğal olarak aynı ırktan geldiği, aynı dili konuştuğu, aynı din ve kültüre sahip olduğu Türkiye Türkleri'ne karşı ilgisinin artması ve kardeşlik duygularının ön plana çıkması sonucunu da doğurmuştur.

1905 Rus İhtilalinden sonra, Azerbaycan'da sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yaşanan gelişmelerin bu süreçte önemli bir etkisi olmuş, özellikle Azerbaycan Türk basını ve aydınlarının katkıları ile büyük aktivite göstererek, doğal seyrine yerleşmiştir¹. Bu dönemde yetişen Mirza Feth Ali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzâde gibi Azerbaycan Türk aydınlarının Azerbaycan Türklerinde millî uyanma ve millet olma bilincinin gelişmesinde büyük rolleri olduğu gibi, Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Musa Nakiyev, Mirza Esadullayev, Murtaza Muhtarov vs. Azerbaycan millî burjuvazisinin de, özellikle sanat, kültür ve eğitim alanlarında yaptıkları yatırımlarla bu süreçte önemli katkıları olmuştur. 1905 sonrasında Azerbaycan'da yaşanan Türk-Ermeni çatışması ve daha sonra Rusya'da Panslavist eğilimlerin ağırlık kazanması Azerbaycan Türklerinde birelilik, dayanışma ve mücadele etme ruhunu geliştirerek "*Türkçülük*" akımının kuvvet bulmasına ve böylece Türkiye'ye karşı büyük bir ilgi ve sevginin meydana gelmesine yol açmıştır².

Bundan sonra Türkiye'de yaşanan her olay, her gelişme Azerbaycan'da yankı yapmaya başlamıştır. Nitekim bu gelişmeler Balkan Savaşları esnasında ilk meyvelerini vermiştir. Bu savaşlar

¹Tadeusz Switochowski, *Müsliuman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Türkçesi: Nuray Mert, İstanbul, 1988, s.73; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi(1905-1917)*, Ankara, 1985, s.90-95; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi(Başlangıçtan 1917'e Kadar)*, 3. Baskı, Ankara, 1993, s.396; Serge A. Zenkovski, *Rusya'da Pan-Turkizm ve Müslümanlık*, Çeviren: İzzet Kantemir, Ankara, 1971, s.63-65.

²Azerbaycan Devri Matbuati 1832-1920, Bakü, 1987, s.116; Mehmed Zade Mirza Bala, *Azerbaycan Türk Matbuati*, Bakü, 1922, s.14; Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazılıları)*, Basıma Hazırlayan: Nejat Sefercioğlu, Ankara, 1981, s.163; Neriman Zeynalov, *Azerbaycan Matbuati Tarihi*, İlkinci Hisse, Bakü, 1974, s.17-18; Ş.Hüseyinov, *Azerbaycan Bolşevik Matbuati*, Bakü, 1981, s.17-22; Switochowski, *Rus Azerbaycanı*, s.83; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İslaklı Millî Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s.58.

esnasında, Azerbaycan Türkleri gerek maddi ve gerekse manevi olarak Türkiye'ye yardımlar yapmışlar, bir kısım Azerbaycan Türkleri gönüllü olarak Türkiye'ye gelerek, Balkan devletlerine karşı savaşmışlardır¹.

Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği bu dönemde, Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Daha Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında sıcaklığını koruduğu bugünkülerde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girerek, ilk başlarda küçük başarılar kazanması Azerbaycan Türklerinin milli bağımsızlık yolunda büyük ümitlere kapılmalarına yol açtı. Ancak Türk ordusunun Sarıkamış'ta büyük bir mağlubiyete uğraması, bu istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştur.

Sarıkamış mağlubiyeti Kafkas Cephesi Savaşlarında bir dönem noktasını teşkil etmiştir. Bu savaş esnasında Türk ordusu büyük kuvvet kaybına uğradığı için artık Doğu Anadolu ve Karadeniz sahili Rus işgallerine açılırken, bu bölgelerde yaşayan Türkler içinde kara günler başlamıştır. Rus işgaline uğrayan ve savaş alanı olan bölgelerde Müslüman-Türk ahalisi Rusların, Ermeni ve Rum çeteleinin baskısı, tecavüz, saldırısı ve katliamlarına maruz kalmış, Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Artvin, Ardanuç vs. pek çok bölgede yüzlerce köy dağıtılmış, binlerce savunmasız insan katledilmiştir.

Anadolu'da Türklerin yaşadığı bu felaketler çok geçmeden, Rus Hükümetinin kati sansürüne rağmen, özellikle Azerbaycan Türk basınının özverili çalışmalarıyla tüm çıplaklı ile Azerbaycan kamuoyuna duyurulunca, Azerbaycan Türklerinde büyük üzüntü, heyecan ve infial yaratmıştır². Kardeşlerinin yaşadıkları bu felaketlere kayıtsız kalamayan Azerbaycan Türkleri bir taraftan bu katliam ve haksızlıkların durdurulması için hükümet nezdinde girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan "KardaşKömeği" şiarıyla³ tarihte çok az rastlanır bir yardım çalışması başlatılmışlardır. Bütün Azerbaycan Türklerinin fert ve cemiyetler olarak, büyük bir heyecan ve istekle başlattıkları bu KardaşKömeği faaliyetinde, Kafkas Cephesi Savaşlarından zarar görmüş, zor durumda bulunan binlerce Müslüman-Türk "harbzede" ve kaçına yardımda bulunulmuştur. Binlerce sahipsiz ve yetim çocuk sokaklardan, harabelerden toplanılarak, bunlar için açılan sığınacıklara yerleştirilmişlerdir. Yalnız sivil ahalide değil, Kafkas Cephesi Savaşlarında Ruslara esir düşen Türk askeri esirleri de bu yardım çalışmasından nasibini almıştır.

Bu yardım çalışmasında en büyük görevi ise 1905 yılında Bakü'de kurulmuş olan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"⁴ üstlenmiş, yardım çalışmalarını organize etmiş ve yardımların yerlerine ulaşmasını sağlamıştır.

¹ *Türk Yurdu*, C.III, (1329), s.96; Mecit Haşimoğlu, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslâm Komitesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:2, (1 Mart 1959), s.13; Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Naturalarım*, Ankara, 1954, s.46-48; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.153; "İmparatorluk Haricindeki Türklerin Osmanlılara Yardımları", *Türk Yurdu*, III, (1329), s.159; Mehmed Zade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938, s.63-64,66-67; *Türkiye Kızılıay Derneği Arşivi* (Etimesgut Merkez Deposu), Sıra No:43, Sahife No:70; *Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Haltercümlesi*, s.26; Mehmet Sadık Aran, "KardaşKömeği", *Ergenekon Yolu*, S.1, (1 Temmuz 1951), s.6-7. Bu makale kırılgan harflerine çevrilerek Azerbaycan'da da yayınlanmıştır. *Edebiyat ve İncsesenat Gazetesi*, (Bakü), 2 Ekim 1993.

² *İkbal*, 28 Oktiyabır/Ekim 1914, No:775; *Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915. Yılıda Olan Gelir Giderinin Sayısıdır*, Tiflis, 1915, s.5; *İkdam*, 25 Dekabır/Aralık 1914, No:6; *Doğru Söz*, 4 İyun /Haziran 1916, Sayı:14.

³ 1915 yılı Nevruz Bayramı münasebetiyle gazete sahipleri ve yazarları Bakü'de, Necat Maarif Cemiyeti idaresinde bir toplantı yaparak, "KardaşKömeği" adıyla, geliri harpzede Müslümanların yararına kullanılacak bir gazete çıkarmayı kararlaştırdılar. Böylece ilk defa Azerbaycan Türk basınının temsilcileri tarafından "KardaşKömeği" şiarı ortaya atılmış oldu. "KardaşKömeği"'nin ne anlamına geldiğini ise Bakü'de çıkan Doğru Söz gazetesi yazarlarından İslâm Bey Kabulov şu şekilde açıklamıştır:

"KardaşKömeği, Kafkasya sahne-i harbinde düçarı felaket zavallı Müslümanların ağrısını yüngüllestirmek (hafifletmek) için uzatılan muavenet ellerinin yarattığı şefkat ve merhamet hissine verilen en müناسip ad idi." (*Doğru Söz*, 7 Mayıs 1916, No:10)

⁴ Geniş bilgi için bakınız. Betül Aslan, *I. Dünya savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "KardaşKömeğ(Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s.53-67; *Hayat*, 15 Noyańı/Kasım 1905, No.102; Açık Söz, 15 Noyańı/Kasım 1905, No:35; Mehmet Emin Resulzade, "Cemiyet-i Hayriyenin On Yılı", *Açık Söz*, 15 Noyańı/Kasım 1915, No.65; Hacı İbrahim Kasımov, "Cemiyet-i Hayriyenin On Yılı", *Basiret*, 17 Oktiyabır/Ekim 1915, No:35.

Yardım çalışmaları iki aşamalı şekilde gerçekleşmiştir. Birinci aşaması Azerbaycan ve bütün Kafkasya'da yapılan faaliyetler; Azerbaycan Türklerinin Kafkasya'ya göçen Müslüman kaçıklara, savaş bölgelerinden toplanan Müslüman yetim çocuklara ve Rusya'ya esir düşen Türk askerlerine yaptığı yardım çalışmalarıdır. İkinci aşaması ise bizzat savaş bölgelerine gidilerek Rus işgaline uğrayan Anadolu'nun şehir ve kasabalarında gerçekleştirilen yardım çalışmalarıdır ki Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin temsilcileri Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Rus işgali altındaki bu bölgelerde faaliyetlerini sürdürceklerdir.

Yardım çalışmalarının ilk ayağını oluşturan Azerbaycan ve Kafkasya'daki çalışmalarında durum ilk olarak 1914 Aralık ayında Petrograd'da yapılan "Bütün Rusya Müslüman Cemiyetleri İctimai"nda gündeme getirilmiştir. Bu toplantıya Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi adına katılan Mirza Esadullayev Müslümanların yaşadıkları felaketleri dile getirerek, Türkiye serhaddine yakın olan yerlerden Müslüman ahalinin savaş sebebiyle kaçmak zorunda kaldıklarını, bu Müslüman kaçıkların durumlarının çok kötü olduğunu belirtmiş, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tespitlerine göre halihazırda Maverâ-yı Kafkasya'da 5000 kadar Müslüman ailesinin Türkiye sınırlarındaki yerlerde aç ve çiplak durumda bulunduklarını bildirmiştir¹. Daha sonra Kafkas Cephesi Savaşlarında zarar görmüş, felakete uğramış Müslümanlara yardım yapılabilmesi için resmi izin alınması hususunda bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Özellikle Mehmed Yusuf Caferov'un Rus Hükümeti ve Devlet Duması nezdinde yaptığı girişimler sonucunda² hükümetten resmi izin alınmıştır.

26 Ocak 1915'te, Bakü'de, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye Başkanı Mirza Esadullayev başkanlığında yapılan toplantı ile yardım faaliyetleri başlatıldı. Toplantıda bu işin Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından yürütüleceğini, yardım etmek isteyenlerin Cemiyet-i Hayriye makbuz karşılığında yardımlarını teslim edebilecekleri belirtilerek, doğrudan cemiyetin başkanının kontrolü ve gözetimi altında çalışacak, özel bir yardım komitesi kurulması kararlaştırıldı. Mirza Esadullayev'in başkanlığında 9 kişiden oluşan "Harbzede Müslümanlara Muavenet Komitesi" seçildi³. Yardım işini daha iyi organize etmek için Erivan, Kuba, Gence, Şamahi'da harbzede Müslümanlara yardım etmek üzere bölge komiteleri ve alt komiteler seçildi. Erivan Gubernatoru'ndan izin alındıktan sonra da Şubat 1915'te, Nahçıvan Komitesi oluşturuldu. Bu komiteye Cafer Kuli Han Nahçevanski başkanlık etti⁴.

Oluşturulan komiteler vasıtasiyla Kafkasya'nın hemen her yerinde yardım toplama çalışmaları başlatılırken, "Harbzede Müslümanlara Muavenet Komitesi" ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki Müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu⁵. Bu heyetin görevi yardımları götürerek, dağıtımasına nezaret etmekten başka, bölgedeki durumu araştırarak, ihtiyacın miktarını belirlemekti. Bunların verecekleri bilgiler doğrultusunda yardım hazırlıkları yapılacaktı. Şubat 1915'te, Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıktan sonra Bakü'ye döndü. Bölgedeki tespitleri hakkında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine bir rapor takdim etti. Raporda; bu bölgelerdeki Müslüman ahalinin içinde bulundukları kötü durum belirtildikten sonra, eğer en kısa zamanda gerekli yardımlar yapılmaz ise buralarda bulunan Müslüman ahalinin açlıktan ve soğuktan kırılacağı bildiriliyordu⁶.

¹Mehmed Emin Resulzade, "Dikkat Olunacak İki Mesele", *İkbal*, 22 Dekabır/Aralık 1914, No:820.

²Switochowski, *Rus Azerbaycanı*, s.115-116, *İkdam*, 24 Fevral/Şubat 1915, No:54; Mehmed Yusuf Caferov, "Musliman Harpzedelerine Yardım İşi ve Müslüman Vekilleri", *Kardaş Kömeği*, Bakü, 1917, s.42.

³Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Yeni Tarih Arşivi, F.312, Op.1, D.155, L.20; *İkdam*, 27,28 Yanvar/Ocak 1915, No:30,31; Bakü, 30 Yanvar/Ocak 1915; Saida Talibova, *Kulturno-Prosvetitskaya i Blagotvoritel'naya Deyatelnost Azerbaydzhanskoy Burjuvazii*, Bakü, 1994, s.181.

⁴Bakü, 19 Marta/Mart 1915.

⁵Taze Haber, 31 Yanvar/Ocak 1915, No:9; Bakü, 30 Yanvar/Ocak 1915. İki vagon çay, şeker, un ve giyim eşyalarından oluşan bu yardımını götürerek heyetin başkanlığına Ağabala Kuliев getirilmiştir. Heyet içerisinde Mirza Yusuf Hanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Gence'den Safi Kurdski bulunmakta idi.

⁶Taze Haber, 31 Yanvar/Ocak 1915, No:9; Hüsrev Paşa Bey Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Hapzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", *Kardaş Kömeği*, Bakü, 1917, s.44.

Bu acil durumu nazarı dikkate alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin girişimiyle Mart ayı başında bir komite kurulması kararlaştırıldı. Mirza Esadullayev'in başkanlığındaki bu komiteye; Mühendis Fetullah Bey Rüstembekov, Habib Bey Mahmudbekov, Behbud Ağa Civanşir ve Babayevdahil oldular. Yapılan çalışmalar neticesinde harbzedede Müslümanlara yardım etmek için bir heyet gönderme kararı alındı. Bu heyeti teşkil etme görevi Bakü'de Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov'a, Gence'de Aslanbey Safi Kurdski'ye verildi. Bu yardım heyeti hemen oluşturularak 16 Mart'ta Bakü'den Kars'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov'un başkanlığındaki bu yardım heyetinde Bakü'den Hüseyinov, Elyasov, Mahmudov, Mehmedov, Mirza Cemalov, Vekilov, Gence'den Aslanbey Safi Kurdski, Ahundzâde, Şahsuvarov, Ahundzâde, Nazar Aliyev bulunuyordu¹.

Bu heyetin Rus işgaline uğrayan bölgelere gitmesi ile artık Anadolu'da Ruslar tarafından işgal edilen her bölgedeki Müslümanlara düzenli ve büyük bir yardım çalışması başlatılmış oldu. Diğer taraftan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin öncülüğü ve koordinasyonu ile Kafkasya'nın her tarafında yardım toplama çalışmaları başlatıldı.

Nevruz bayramının yaklaşması üzerine Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi İdaresi de bir toplantı yaparak, Nevruz bayramı münasebetiyle Cemiyet-i Hayriye binasında büyük bir toplantı tertip etmeye ve bu toplantıda Müslüman harbzedeler yararına para toplamaya karar vermiş, bunu gazeteler vasıtasyyla da Azerbaycan halkına ilan etmiştir². Cemiyet, Baküşehir idaresine de müracaat ederek Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış Müslümanlara Bakü'de bir günlük yardım toplamak için izin aldı. Bu izinden sonra 7 Mayıs'ı "Kardaş Kömeği Günü" ilan ederek, Bakü halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlandı³. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genç Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar. Nitekim bundan sonra, birçok şehirde "Kardaş Kömeği Günleri" tertip edilerek önemli miktarlarda yardım toplandı⁴.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Kafkas Cephesi Savaşlarında felakete uğrayan Müslüman Türk kardeşlerine yaptığı yardımlar için gerekli olan paranın önemli bir kısmını da, Azer-

---

¹ Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Hapzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.44; *Bakii*, 27 Mart / Mart 1915.

² Azerbaycan Türkleri yaklaşmakta olan Nevruz Bayramını kendileri için bir "imtihan günü" olarak addetmektediler. Mehmed Emin Resulzâde ve İkdam gazetesi yazarlarından Hacı İbrahim Kasimov gibi birçok yazar Nevruz Bayramının Azerbaycan halkı için bir imtihan zamanı olduğu üzerinde durarak Azerbaycan halkını yardıma davet etmişlerdi. (*İkdam*, 4 Mart 1915, No:62; Hacı İbrahim Kasimov, "Nevruz Bayramı", *İkdam*, 9 Mart 1915, No:65.)

³ *İkdam*, 4, 8, 9 Mart 1915, No:62, 64, 65; Ali Fehmi, "Verin Zavallılırla!", *İkdam*, 2 Fevral/Şubat 1915, No:35; *Taze Haber*, 7 Mart 1915, No:14; *Doğru Söz*, 7 Mayıs 1916, No:10.

Erivan bölgesinde yaşayan Türklerde Nevruz Bayramını bir imtihan günü olarak görürlerdi. Bölgenin önde gelenleri 14 Şubatta bir araya gelerek, bu yıl bayram etmenin uygun olmayacağına kararlaştırarak, evvelki yıllar gibi tantanahî bir şekilde bu bayramı geçirmekten vazgeçmişlerdi. Alınan karara göre; Martin dokuzuncu günü herkes camiye gelerek, burada dua edildikten sonra, orada herkes bayram hazırlığı için harcayacağı parayı Kars, Ardahan, Sarıkamış harbzedelerine yardım için vereceklerdi.

⁴ *Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915'inci Yılı Olan Gelir Giderinin Sayısıdır*, s.3; *Kaspi*, 10 Mart 1917; Talibova, Kulturno-Prosvetitelskaya i Blagotvoritelnaya Deyatelnost Azerbaydjanskoy Burjvazii, s.182. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin bu kararı doğrultusunda Tiflis'te 16 Mayıs 1915'te düzenlenen "Kardaş Kömeği Günü"nde, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Kafkas Müslüman İnas Cemiyet-i Hayriyesi tarafından Tiflis'te yaşayan Türklerden 7665 manat 80 kapık toplanmıştır. Daha sonraları Gence'de tertip edilen Kardaş Kömeği Günü'nde 3500 manat, Erivan'da ise 2400 manat yardım toplanmıştır.

Karabağ, Nahçıvan, Derbend, Dağıstan, Gökcay, Kumuk, Kürdemir vs. birçok yerden, hatta kasaba ve köylerden dahi Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine maddi yardımlar gönderildiği gibi, Kafkasya'nın dışında yaşayan Müslümanların da bazı yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Cemiyet-i Hayriyenin makbuz karşılığı kabul ettiği bu yardımlarla ilgili Azerbaycan gazetelerinde birçok haber bulunmaktadır. (*Açık Söz*, 24 Oktiyabır/Ekim 1917, No:596; *Sada-yı Kafkaz*, 8 Noyabır/Kasım 1915, No:132; *Sövkat*, 14 Dekabır/Aralık 1916, No:85; *Basiret*, 2 May/Mayıs 1915, No:45; *Doğru Söz*, 21 Yanvar/Ocak 1917, No:40).

baycan Türklerinin dinî bayram ve günler dolayısıyla yapmış oldukları bağışlardan saqlamıştır¹.

Savaş boyunca her kesimden insanların katıldığı bu yardım faaliyetlerineen büyük katkıyı sunanların başında Azerbaycan Türk basını gelmiştir. İlk günlerden itibaren Azerbaycan'da çıkan gazetelerde Anadolu felaketzedelerine yardım yapılması için yüzlerce makaleler yazılarak, Azerbaycan halkın bu konuda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesine önyak olunmuştur. Azerbaycan'da bulunan yazar ve şairlerin girişimiyle 11 Mart 1915 tarihinde, bir sayılık "Kardaş Kömeği" adıyla bir gazete yayınlandı. Gazetenin geliri "harbzadeler" yararına kullanılırken Nevruz bayramının ikinci gününde rastlayan bu tarihte Bakü'de hiç bir Müslüman gazetesi çıkarılmayıp, bu gazetededen elde edilen gelirin hepsi Müslüman harbzedeler yararına ayrıldı. Ayrıca Kardaş Kömeği gazetesinin çıkarılması için emeği geçen yazar ve işçiler de dahil, hiç kimse ücret almadi².

1917 yılına gelindiğinde ise Bakü'de bir toplantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri "harbzadeler" harcanmak üzere "Kardaş Kömeği" adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı Türk yazarlar tarafından bir sayı olarak Mayıs 1917'de çıkarılan dergininsorumlu müdürü, aynı zamanda Cemiyet-i Hayriyeyin de başkanı olan Mirza Esadullayev'di³. Arap harfleriyle Türkçe olarak çıkarılan "Kardaş Kömeği" dergisinin baş kısmında çıkarılış amacı şu şekilde ifade edilmektedir⁴:

"Hasılatı harbzedelerfaidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebî, içtimaî bir mecmuadır."

Rusya'da meydana gelen 1917 Şubat İhtilâlinin tesiriyle Azerbaycan'da Rus sansür ve kontrolünün azaldığı ve yazarların düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabildiği bir ortamda Kardaş Kömeği dergisi çıkarıldı. Ömer Faik Nemanzâde, Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad gibibirçok yazar ve şair makale ve şiirleriyle katkıda bulundular. Bunun yanısira savaşın başından beri Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Anadolu harbzedelerine yapmış olduğu yardımlarda büyük hizmetleri olan ve "Baş Kömekçi" sıfatını alan "Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov" ile Azerbaycan'ın Devlet Duması vekili olup, harbzede Müslümanlara yardım işinin devlet nezdinde resmi kanallarla da desteklenmesine çalışan Mehmed Yusuf Caferov'un yazıları da dergide yer almıştı⁵.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin hem Kafkasya ve Azerbaycan'daki hem de Rus işgali altında bulunan bölgelerdeki yardım faaliyetlerini birkaç başlık altında toplayabiliriz:

1- Kafkas Cephesi Savaşlarında Kimsesiz ve Yetim Kalan Müslüman-Türk Çocukları İçin Yapılan Yardımlar

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Anadolu'da Rus işgaline düşen Müslüman bölgelerine temsilcilerini göndererek, hangi bölgede ne kadar Müslüman mağdur bulunduğu tespit ettiirmiştir. Kafkas Cephesinde savaştan zarar çeken Müslümanlara yardım götürmek için Rus Hükümetinden gerekli müsaadeyi alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi savaş bölgelerinde sahipsiz kalmış, yetim çocukları toplayarak, onları himayesine almayı en büyük vazife olarak telakki ediyordu.

¹ Sada-yı Kafkaz, 2 Avgust/Ağustos 1915, No:51; Son Haber, 11 İyul/Temmuz 1915, No:7; Açık Söz, 6- 7 Oktiyabır/Ekim 1915, No:5,6; Sada-yı Kafkaz, 7, 12 Oktiyabır/Ekim 1915, No:108,111; Sövkat, 18 Oktiyabır/Ekim 1916, No:46; Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915'inci Yılda Olan Gelir Giderinin Sayısıdır, s.4.

² İkdam, 6, 9 Mart 1915, No:63, 65; Kardaş Kömeği, 11 Mart 1915; Taze Haber, 7 Mart 1915, No:14.

³ Doğru Söz, 14 Yanvar/Ocak 1917, No:39.

⁴ Kardaş Kömeği, Bakü, 1917, s.1-2.

⁵ Kardaş Kömeği, s.43.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ilk olarak, savaş bölgelerine göndermiş olduğu temsilciler vasıtasıyla buralardan toplanarak Tiflis, Gence ve Bakü gibi şehrلere getirilen ve savaş bölgесinden kendi gayretleriyle kaçmayı başararak Kafkasya'nın çeşitli şehrlerine gelmiş bulunan Müslüman kaçınırları yerleştirmek maksadiyla "sığınacaklar" açmaçalışmalarına başladı¹.

Savaş bölgelerinden ilk yetim çocuklar Tiflis ve Bakü'ye ulaştığında henüz Cemiyet-i Hayriyenin bunları barındıracak bir sığınacağı olmadığı gibi, bu konuda da tam hazırlıklı değildi. Bu nedenle ilk gelen yetim çocuklar Azerbaycan'ın çeşitli şehrlerine gönderilerek, ailelere dağıtılmıştı. Bir kısmı da Cemiyet-i Hayriyenin İsmailiye binasında barındırılıyordu.²

Kafkas Cephesinde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım yapmak üzere Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Baş Temsilciliği Tiflis'te kurulmuş ve felaketzedelere yardım faaliyetleri bu merkezden yürütülüyordu. Savaş bölgесine en yakın merkez olması hasebiyle, en çok yetim çocuk Tiflis'te birikmişti. Hükümetten sığınacaklar kurmak için izin ve maddi yardımlar alınmasından sonra Cemiyet-i Hayriye Müslüman yetim çocuklar için ilk sığınacğını Tiflis'te açmaya karar verdi. Tiflis sığınacağı Eylül 1915 tarihinde açıldı³. Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından da Tiflis'te Ağustos ayı içerisinde bir sığınak açılarak Kars, Ardahan vs. bölgelerde felakete uğrayan Müslümanların yetim kalmış çocukların bir kısmını buraya yerleştirildi.

Savaş bölgesinden Müslüman yetim çocuklar getirildikçe Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ihtiyaca göre Kafkasya'nın çeşitli şehrlerinde sığınacaklar açmaya devam etmiştir. Cemiyet, Bakü'de kendi sığınacğını açıktan sonra önceden aileler yanına yerleştirilmiş çocukların da toplayarak, kendi himayesi altına aldı. Cemiyet bu konuda özellikle titiz davranışmış, mümkün olduğu ölçüde yetim çocukları şahıslar elinde bırakmamaya gayret etmiştir. Bununla beraber Cemiyet, özellikle sığınacının bulunmadığı ve açma imkânına sahip olmadığı yerlerde, yapılacak bir ön araştırmadan sonra çocukların gönüllü ailelerin yanlarına verilmesini uygun görmüş, yetim çocukların gönüllü olarak almak isteyen Türk ailelerini her yönüyle araştırmak üzere bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Oluşturulacak bu komisyonun aileler hakkında yapacağı araştırmaların sonucunda vereceği rapor üzerine, çocukların müracaatta bulunan aileye verilip verilmeyeceğine karar verilecekti⁴.

Cemiyetin açtığı bütün sığınacaklar Kafkas Cephesi Kaçınılarını Yerleştirmek Üzere Baş Temsilci'nin kontrol ve denetimi altında idi. Bu idare sığınacakların ne şekilde açılacağını ve idare edileceğini düzenleyen bir esasname hazırlamıştı⁵. Bütün bu düzenlemelere rağmen yeni sığınacakların açılması ve yetim çocukların yerleştirilmesi işinde pek çok zorluklarla karşılaşılıyordu. Cemiyet-i Hayriyenin yeni sığınacaklar açmak için yaptığı müraaatlar, bürokratik nedenlerden dolayı bazen haftalarca cevapsız kalmaktaydı⁶. Fakat zaman geçtikçe çocukların sayısı artıyor, bunları mevcut sığınaklarda barındırmak imkânsızlaşıyor ve yeni sığınacıklara ihtiyaç duyuluyordu.

¹ Aslan, "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.130-141.

² Sada-yı Kafkaz, 12 Eylül/Temmuz 1915, No:36. 1915 başlarında Ardahan Bölgesi'nden Bakü'ye gelen ilk, on dokuz kişilik Müslüman kaçınırlar Bakü'de Cemiyet-i Hayriyenin İsmailiye binasına yerleştirilerek ihtiyaçları karşılanmıştır. Bunlardan 5'i büyük, 14'ü ise 1 ile 12 yaşları arasında yetim çocuklardır. (Basiret, 30 Mayıs/Mayıs 1915, No:47).

³ Basiret, 8 Ağustos/Ağustos 1915, No:56; Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915'inci Yılda Olan Gelir Giderinin Sayısıdır, s.4-5.

⁴ Açık Söz, 20 Oktiyabır/Ekim 1915, No:15.

⁵ Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.4; Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.2, L.60-61

⁶ Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.54.

Cemiyet-i Hayriye gereğiñde yeni sığınacaklar açılması için Tiflis'te yerleşen "Baş Salahiyetli Temsilcisi Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov'a tam yetki verdi¹. Sultanov savaş bölgelerine gönderdiği temsilcilere, bölge halkına yardım etmelerinin yanı sıra bölgede sahipsiz kalmış çocukların toplamak görevini de vermiş, çocukların toplanması işi ile özel olarak ilgilenmesi için de Ruşen Bey Efendizâde'yi görevlendirmiñti. Daha önce Tiflis ve diğer şehirlerde yetimevlerinin açılması işinde önemli çalışmalar yapan Ruşen Bey, Rus işgalindeki Müslüman ahalinin yoğun olarak bulunduğu bölgelere gelerek köyleri, kasabaları, kışlaları, Hristiyan evlerini, kiliseleri tek tek dolaşarak buralarda bulunan sahipsiz Müslüman çocukların toplamaya başlamıştır. Ruşen Bey binbir zorluklarla topladığı çocukların trenle Tiflis'e gönderiyor, Tiflis'ten de Cemiyetin belirlenen sığınacaklarına dağıtıiyorlardı².

Yetim çocukların toplanması işinde birçok güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Savaş yüzünden çok zor durumda olan Müslüman çocuklar hasta, aç ve sahipsiz bir şekilde idiler. Bir kısım Müslüman çocuklar cephede Rus askerlerinin elinde bulunuyorlardı. Ermeniler tarafından da çeşitli sebeplerle alikonulan Müslüman çocuklar vardı. Bunlar her türlü tehlike ile karşı karşıya idiler. Rus subayları Türk çocukların, memleketlerine dönerken beraberlerinde götürmek istemelerinin yanısına, Ermeniler ve bazı Ruslar tarafından Müslüman Türk çocuklar "Haç Suyu çekilerek" Hristiyanlaştırılıyor, böylece din ve milliyetleri unutturulmaya çalışılıyordu. Kiliselerde ve evlerde saklanan bu çocuklar Cemiyet-i Hayriye temsilcilerine verilmek istenmiyordu³.

Çocukların yalnız toplanmasında değil, onların sevkiyatında da Cemiyet-i Hayriye temsilcilerine engeller çıkarılmaktaydı. Kars, Ardahan, Erzurum, Oltu, Kağızman, İğdır vs. yerlerden toplanan Müslüman yetim çocuklar Eçmiyadzin ve Gümrü üzerinden trenle Tiflis'e gönderilmekte idiler. Ancak özellikle Eçmiyadzin ve Gümrü'de istasyon yetkilileri ve yerel yöneticiler vagon yokluğu vs. mazeretler göstererek, günlerce çocukların sevkiyatını engelliyorlar, böylece birçok çocuk yollarda perişan bir hale düşüyordu. Bu durum hakkında birçok kez Dr.Sultanov Kafkas Valiliğine müracaat ederek bilgi vermiş, bölge yöneticilerinin uyarılmasını sağlamıştır⁴. Fakat bütün uyarılarla rağmen surette Cemiyet temsilcilerine güçlükler çıkarılmaya devam edilmiştir. Özellikle kiş dönemde çocukların sevkiyat işi daha büyük sıkıntılar çekiliyordu. Bütün bunları göz önüne alan Cemiyet-i Hayriye, Müslüman yetim çocukların yoğun olduğu bölgelerde sığınacaklar açmayı kararlaştırmış ve Oltu, Kağızman, Ardahan, İğdir, Hinis vs. yerlerde sığınacaklar açarak, toplanan bir kısım yetim çocukların buralarda barındırma yoluna gitmiştir.

Cemiyet-i Hayriye savaş bölgelerinden sahipsiz kalmış Müslüman çocukların toplanması işinde daha verimli sonuçlar alabilmek için gerek resmi kurumlarla ve gerekse diğer milletlerin hayriye cemiyetleri, Rus Kızıl Haç teşkilatı, cephedeki Rus askeri makamları ile de irtibat kurmuş ve onlardan da bu konuda yararlanma yoluna gitmiş, özellikle ellerinde bulunan Müslüman çocuklar Cemiyetin temsilcilerine teslim etmeleri isteğinde bulunmuştur.

¹Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.4.

²Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.92; Evrak-ı Nefise, 28 Mayıs 1919, No:13.

³Ruşen Bey Efendiye tarafından baş temsilci Dr.Sultanov'a gönderilen bir raporda; bir Rus vatandaşının, bulunduğu Müslüman bir yetim çocuğu alarak, Gürcü kilisesi rahibine götürdügünü ve ona "Haç Suyu Çektirdiğini", bunun üzerine Ruşen Bey'in, bölge Naçalniki'ne müracaat ederek, rahibin Müslüman çocuğa "haç suyu çekmeäge" hakkı olmadığını, bunun için resmi bir şekilde sorgulanmasını istediğini ve çocuğun onlardan alınarak Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi idaresine gönderilmesine emir verilmesini rica ettiğini bildirmiñti.(Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.92)

⁴Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.67; F.335, Op.1, D.1, L.52; Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpededelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.48-49

Cemiyet-i Hayriyenin bu sebatlı ve fedakâr çalışmaları sonucu Kafkas Cephesi Savaşlarında mağdur düşmüş binlerce Müslüman-Türk çocuğu hastalıktan, açlıktan ve sahipsizlikten kurtarılarak, Cemiyetin sığınacaklarında Müslüman-Türk adetlerine göre yetiştirmek imkânına kavuştu. Maalesef az sayıda da olsa Müslüman-Türk çocukların bazı Rus ve Ermeni şahıslar tarafından Rusya'nın içlerine kaçırılarak, izlerinin kaybettirildiği de anlaşılmaktadır¹.

Harbzede Müslüman yetim çocukların toplanması ve onlar için sığınacaklar açılması ile işler bitmiyordu. Çocukların ihtiyaçlarının karşılanması, onların en iyi şekilde bakılmaları, okul yaşına gelmiş olanların eğitimi vs. işlerde oldukça önemli meseleler idi. Yetim çocuklara sığınacaklar açılması, donatılması ve buralarda barınan çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için çok miktarda para gerekli idi. 1915 yılı sonlarına kadar Kafkas Cephesi Savaşlarından zarar görerek kaçın durumuna düşen Müslümanlara hiçbir devlet yardımı yapılmamıştı. Sığınacakların açılması, buradaki çocukların ihtiyaçları için harcanan paralar, Müslüman Hayriye Cemiyetlerinin kendi gayretleriyle topladıkları ve hayır sahibi kişilerin yaptıkları yardımından oluşmaktadır. Devlet Dumasındaki Müslüman Milletvekillерinin, Azerbaycan'ın onde gelen şahsiyetleri ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcilerinin özel gayretleriyle Kafkas Cephesi Savaşlarında zarar gören Müslümanlara devlet yardımı yapılması ve bu yardımında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi vasıtıyla yapılması sağlanmıştı. İşte 1915 yılı sonlarına doğru devlet yardımını yapılmaya başlayınca Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi kendi açtığı sığınacakların masraflarının bir kısmını bu yardımdan karşılamaya başladığı gibi, diğer şahıs veya cemiyetler tarafından açılmış olan harbzede Müslüman yetim sığınacaklarının da harcamalarını üstlendi².

Ancak gün geçtikçe sığınacakların ve buralarda barındırılan çocukların sayısı ve masrafları artmaktadır. Yapılan devlet yardımı da bütün masrafları karşılayacak miktarda değildi. Kanuna göre verilmesi gereken paralarda zamanında ve tam olarak ödenmiyordu. Ayrıca Rus Hükümeti Petrograd, Moskova, Kiev, Odessa gibi yerlerde bulunan yetim sığınaclarına, Maverâ-yı Kafkasya'da bulunan yetim sığınaclarından daha fazla yardım yaparak çifte standart uyguluyordu. Ayrıca Cemiyet-i Hayriyenin savaş bölgesinde açtığı yetim sığınaclarına yardımların ulaşmasında yerel idareciler tarafından da güçlükler çıkarılıyordu. Müslüman yetim çocukların ihtiyaçları daha çok Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin çeşitli vesilelerle topladığı yardımardan karşılanıyordu³. Azerbaycan Türkleri seferber olarak harbzede yetim çocuklarına maddi ve manevi yardımlarını esirgemiyorlar, herkes elinden geldiğince yardım yapmaya gayret ediyor.

Cemiyet-i Hayriyenin sığınaclarına getirilen çocukların ilk olarak fotoğrafları çekilerek, haklarındaki bilgiler kayda geçiriliyordu. Bu bilgiler; çocuğun adını, anasının ve babasının kim olduğunu, kaç kardeşinin bulunduğu ve memleketinin neresi olduğunu kapsıyordu. Bundan maksat, daha sonra bu çocukların arayan yakınlarının, çocukların rahatça bulup tanıabilmeleri idi⁴.

---

¹Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.66; *Açık Söz*, 16 Mart 1916, No:134. Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915 yılı faaliyetlerine ait yayinallydıgı kitapçıkta, bazı Rusların ellerine geçen Müslüman çocuklar Cemiyet-i Hayriye'ye vermek istemeyerek, acele ile Hristiyanlaştırarak, Rusya'ya kaçırdıkları belirtilmektedir. (*Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915'inci Yılda Olan Gelir Giderinin Sayısıdır*, s.5).

²*Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin 1915'inci Yılda Olan Gelir Giderinin Sayısıdır*, s.5; Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.2, L.56.

³Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.2, L.20; *Açık Söz*, 31 Mart 1916, No:147.

Hemen her gün Azerbaycan'da çıkan Türkçe gazetelerde yardım yapan kişilerin isimleri listeler halinde yayınlanmaktadır. (*Basiret*, 17 Yanvar/Ocak 1915, No:36; *İkdam*, 16 Yanvar/Ocak 1915, No:21).

⁴Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi'nde Anadolu'dan toplanarak Cemiyet sığınaclarında barındırılan Müslüman yetim çocuklarına ait pek çok listeler bulunmaktadır.

Ayrıca her sığınacaktaki çocukların listesi Tiflis'te bulunan Cemiyetin baş temsilcisi Dr.Sultanov'a gönderilmekte idi. Böylece Dr.Sultanov, bu yetim çocuklar için ne kadar devlet yardımını alacağını belirliyor, buna göre Kafkas Cephesi Kaçkınlarını Yerleştirmek Üzere Baş Temsilcilikten yardım talep ediyordu¹.

Sığınacıklarda hersey kaide ve kurallara göre, belirli bir düzen içerisinde yürütülüyordu. Hatta Cemiyet-i Hayriye bu sığınacıklar için bir talimatname² de hazırlamıştı. Bu talimatnamede, Cemiyet tarafından yetim ve kaçın çocukların sığınacıkların, ancak Müslümanların yaşadığı bölgelerde, cemiyet tarafından tayin olunmuş kişiler vasıtasıyla ve yalnız onun uygun bulması ile açılabileceği ilk hüküm olarak belirtilmişti. Talimatnamede yer alan diğer hükümlerde özet olarak şunları kapsamaktaydı:

Sığınacıklarda çalışanların ve barındırılan yetim çocukların sayısı, sığınacıkların erzak ihtiyaçları ve problemleri 2-3 haftada bir defa baş sorumlu temsilci olan Dr.Sultanov'a bildirilecektir. Her sığınacağın bir sorumlu müdür veya müdiresi olacaktır. 50 çocuktan az olan küçük sığınacıklarda müdür hem de hesap işleriyle ilgilenmelidir. 60 çocuktan fazla olan sığınacıklarda ise hesap işleriyle ilgilenmesi için bir kişi daha çalıştırılabilir. Sığınacıklarda bulunan büyük yaşılı kızlar, sığınacağın mutfağı işlerine yardımcı olabilirler. Sığınacıklarda çalışan öğretmenler Türk dilini iyi bilmeli, Türkçe okuyup yazabilmelidirler. Ayrıca imkanlar dahilinde sığınacıklarda belirli sanatları çocuklara öğretmek için el işi öğretmeni, müzik öğretmeni vs. bulundurulabilir. Sığınacıklarda çocukların sayısına bağlı olarak hamam ve çamaşırhane açılmalıdır. Sığınacıklarda ilk günlerden çocuklara kendi yataklarını toplamak, odalarını temizlemek, basit eşyalarını dikmek gibi işleri öğretmek kuralı koyulmuştur ki bir müddet sonra onlar kimsenin yardımı olmadan bu işleri kendi başlarına görebilsinler. Okul yaşına gelen çocuklar, okullara gönderilmeli ve bunların masrafları için ayrı hesap tertip edilmelidir. Her dönemin sonunda sığınacağın müdüru, Baş Temsilci Dr.Sultanov'a, sığınacağın vaziyeti hakkında rapor vermeli, yapılan bütün harcamalar(3 manattan fazla olanlar), onu tasdik eden makbuzlarla birlikte ibraz edilmelidir.

Cemiyet-i Hayriyenin yetim sığınaclarında çalışanların özellikle Müslüman olmasına dikkat ediliyor ve zorunlu kalınmadıkça Müslüman olmayanlar çalıştırılmıyorlardı³.

Yetim çocuklardan hasta olanlar en yakın hastanede Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi hesabına tedavi ettirilirken, hastalıktan kurtulamayıp ölen çocuklar yine Cemiyet tarafından İslâm dini esaslarına göre defnediliyordu⁴.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin harbzede Müslüman yetim çocukların için açtığı bu sığınacıklarda yalnız çocuklar barındırılmıyor, zaman zaman savaş bölgesinden kaçarak buralara gelmiş kaçın Müslüman kadın ve yaşılı erkeklerde kalıyorlardı. Mesela Şuşa'daki sığınacıkta çocukların başka 3 yaşılı erkek ve 14 kadın da bulunmaktaydı⁵.

Cemiyet-i Hayriye, çıkarılan bütün güclükler ve içinde bulunulan bütün olumsuz şartlara rağmen, Kafkas Cephesiavaşlarında Anadolu'da felakete uğrayan, sahipsiz, sokaklarda kalan binlerce Müslüman-Türk çocukların barındırmak için Bakü'de 4, Gence'de 4, Tiflis'te 2, Şuşa, Şamahı, Nuha, Ahalsıh, Şəki, Batum, Çakvi, Kantri'de birer yetim sığınacları açtığı gibi, savaş

¹Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.67.

² Bu talimatnamenin tam metni için bakınız. Azerb. Cum. YTA,, F.335, Op.1, D.1, L.60-61

³Açık Söz, 29 Noyabr/Kasım 1915, No:48.

⁴Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.2, L.56; F.335, Op.1, D.2, L.91; Azerb. Cum. YTA, F.335, Op.1, D.1, L.113

⁵Azerb. Cum. YTA,, F.335, Op.1, D.2, L.79.

bölgесінде олан ve Rus işgalінde bulunan Kağızman, Ardahan, Oltu, İğdır, Hınıs ve Güm-güm(Varto)'de de birer sığınacak açmıştır. Bu sığınacaklar Cemiyet-i Hayriyenin Kars, Batum, Tiflis, Erivan, Gence, Suşa vs. bölgelerde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım göstermek üzere oluşturduğu komite ve şubeleri tarafından açılmıştır. Ayrıca Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından da Tiflis'te bir yetim sığınacağı açılmıştır. Ancak başka cemiyet ve komiteler tarafından açılan yetim sığınaclarının ihtiyaç ve harcamaları da Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından karşılanmıştır¹.

2- Türk Harp Esirlerine Yapılan Yardımlar

I.Dünya Savaşı'nda 29/30 Ekim 1914'de Türk donanmasının Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalaması ile başlayan ve Kafkas Cephesi çatışmaları ile devam edip, 15 Aralık 1917 tarihinde fiilen son bulan Türk-Rus Savaşlarında binlerce Türk askeri Ruslara esir düşmüştü. Türk esirlerin sayısını tam olarak tespit etmek mümkün olmamışsa da Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1917 yılı sonlarında Osmanlı esirleriyle ilgilenmek ve Türk esirlerinin miktarını tayin etmek üzere İskandinavya'ya gönderilen Yusuf Akçura, Kuzey Kafkasya'da 20-30 bin ve Rusya'nın diğer yerlerinde de 30 bin olmak üzere toplam 60 bin Türk esir olduğunu belirtmiştir².

Askeri esirlerin dışında birçok Türk vatandaşı da Rusya'da, esir bulunmaktaydı. Savaştan önce Karadeniz sahilleri ahalisinden ve başlıca Trabzon ve çevresinden olmak üzere binlerce kişi Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışıyordu. Savaş çıkışında bunların büyük bir kısmı Moskova'nın güneyindeki Kaluga'daki kampa nakledildiler³.

Yine Rusya'da bulunan Türk esirlerden bir bölümünü de; Kars, Ardahan, Batum ve daha sonra Erzurum, Erzincan ve Van gibi Anadolu'da Rusların işgal ettikleri yerlerden götürdükleri çok sayıdaki sivil esirler oluşturmaktaydı. Bunlar genellikle Ruslarca şüpheli telakkii edilen ve daha çok da Ermenilerin kişkirtma ve iftiraları sonucu Rus askerleri tarafından yakalanan, içlerinde oldukça yaşlı kişiler, çok küçük çocuklar ve kadınların da bulunduğu esirlerdi⁴.

Ruslara esir düşen Türk vatandaşları, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy Novgorod, Horkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülüyorlardı⁵. Askeri esirlerden genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakü'de bırakılıyor, subaylar ise kaçmalarını önlemek maksadıyla daha ziyade Sibirya'da Çin hududuna yakın İrkutsk'a gönderiliyor.

Savaş meydanlarında esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı, daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlıyordu. Yaralı askerler ile sağlamlar bir arada tutuluyor,

¹ Aslan, "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", s.176.

² ATASE, A.1/6, D.16/20, Kl.1486, F.1-42; Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet 1335/1919, s.2. Ayrıca esirlerin sayısı hakkında geniş bilgi için bkz.. Cemil Kutlu, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürilme Faaliyetleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, s.16-17.

³ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.441.

⁴ ATASE, A.4/3671, K.2918, D.495/325, F.8-40; Açık Söz, 4, 7Dekabır/Aralık 1917, No:620, 623.

Gerek savaş başladığı sırada Rusya'da bulunan Türk tebaasından olanlar, gerekse işgal edilen Türk topraklarından zorla alınıp Rusya'nın muhalefet yerlerinde enterne edilen Türk sivil esirlerinin sayılarının tespiti, askeri esirlerin sayılarının tespitinden çok daha güçtür.Çoğu zaman sivil esirlerin askeri esirlerle aynı kamplarda tutulması, Rus Hükümeti'nin, kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmek için askeri esirlerin sayısını fazla göstermesi ve Türk sivil esirleri askeri esir olarak yansımaları gibi faaliyetler de Türk esirlerinin sayısının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesini engellemiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısı 100 binden çok olarak tahmin edilmektedir.(Kutlu, Rusya'daki Türk Savaş Esirleri, s.16-17.)

⁵ A. M. Şamsuddinov, "Velikiy Oktiyabır i Turtsiya", Velikiy Oktiyabır i Turtsiya (Zbornik Statey), Tiflis, 1982, s.10.

sonra genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan esirler, cepheden ellişer elişer vagonlara bindiriliyorlar ve yine çoğu Ermeni olan askerlerin kontrolünde aç-susuz bir halde gönderiliyorlardı. Vardıkları yerlerde vagonlar açıldığı zaman, her vagondan 10-15 Türk askeri ölmüş oluyordu¹.

Esirlerin çilesi; yalnızca nakledilişleri sırasında değil, ulaştıkları esir kamplarında da sürmektedi. Rusya'da bulunan Türk esirlerin durumları genelde çok kötü idi. Milletlerarası anlaşmalar gereğince uygulanması gereken kurallar, Rus makamlar tarafından yerine getirilmiyor, esir subaylara rütbelere göre verilmesi icap eden aylıkları ve erlere de Rus askerlerine verilen istihkakın yarısı dahi, hemen hiçbir kampta verilmiyordu. Yalnızca çok kötü şartlarda yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanıyordu².

Rusların sivil, asker demeden Türk esirlerini tutukları yerlerin başında Bakü gelmekteydi. Kafkas cephesinden binlerce esir nakli yapan trenler, Bakü'ye geldiklerinde esirlerin bir kısmını burada bırakıyor, diğerlerini Sibiry'a nın iç şehirlerine naklediyordu³.

Bakü'ye getirilen esirlerin, özellikle sivil esirlerin bir kısmı, Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan ve bütün masrafları Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından karşılanan bir hapishanede kalıyorlardı ki bu hapishane diğer yerlerden çok farklı olup, yaşam şartları daha iyiydi. Bakü'ye getirilen Türk esirlerinin çoğunu ise (özellikle de askeri esirler) şartları oldukça ağır olan Bakü Şehri karşısında bulunan Nargin Adası'ndaki kampa götürülüyordu⁴.

I. Dünya Savaşı esnasında, adada tutulan esirlerin bulunduğu şartlardan dolayı, Azerbaycanlı Türkler tarafından "Arsa-i Kerbela", "Makber" gibi çeşitli isimlerle anılan ve yılantlarıyla ünlü olduğu için de "Yılan Adası" da denilen Nargin, Ruslar tarafından, Sarıkamış harekâtından sonra savaş esirlerinin tutulduğu bir kamp haline getirilmişti⁵.

Aslında Kafkas Cephesi Savaşlarının başlamasından hemen sonra Ruslara esir düşen Türklerin Tiflis ve Bakü gibi şehirlere getirilmesi, Çarlık yönetimi açısından ciddi bir rahatsızlık yaratmıştı. Bunun sebebi de Kafkas halkın önemli bir kısmının dini ve etnik açıdan esir düşen Türklerle aynı kökten olması idi⁶. Dolayısıyla bu bölgelerden geçirilen Türk esirlerin durumu yerli halk arasında büyük bir rahatsızlık doğuruyordu. Diğer taraftan kiliselerde Çarlığın başarısı için dualar edilmesi, onların milli ve dini hislerini daha da olumsuz etkiliyordu. Türk-Müslüman ahalisi, Rusya vatandaşları olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bu savaşta mağlup olmasını istemiyorlardı. Netice itibarı ile Rusya'nın Türk ve Müslüman Osmanlı Devleti ile savaşması, Rusya'da milli ve dini çatışmaları daha da derinleştirmiştir.

İşte bu ortamda Çarlık yönetimi, kötü durumdaki Türk esirlerin halkın üzerinde bırakacağı tesiri de göz önünde tutarak, esir kamplarını özellikle halkın dikkatlerinden uzak, herhangi bir ir-

¹A. Ali Emircan- M.Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul, 1992, s.62; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, Ankara, 1994, s.20-21.

²Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.441.

³Azerb.Cum.YTA,F.46,Op.7, D.179,L.11.

⁴Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, s.63; Azerb.Cum. YTA, F.46,Op.7,D.179,L.11.

⁵Nargin Adası için "Makber" ve "Arsa-i Kerbela" kavramları Neriman Nerimanov'un adada bulunan esirlerin acıncak durumlarını dile getirdiği Açık Söz gazetesindeki yazısında ilk defa ifade edilmiştir. (*Açık Söz*, 7 Dekabır/ Aralık 1917, No:623.) Ada için Azerbaycan'da yaygın olarak kullanılan "Yılan Adası" ifadesidir. (*Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Dersaadet, Matbaa-i Orhaniye, 1335, s.93; Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*, İstanbul, 2002, s.154).

⁶Musa Kasaklı, "Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harp Esirlerinin Taleyi", *Ayna*, 2 Ağustos 2008.

tibat riski olmayan yerlerde kurmayı planlamıştı. Daha önceleri ağır suçluların tutulduğu bir həpishane olarak kullanılan Nargin Adası da bu amaca uygun olarak düşünülmüştu.

Nargin'de bulunan Türk esirlerinin durumu çok kötü ve adadaki şartlar çok olumsuzdu. Ruslar yalnızca askeri esirleri değil, savaşın yayıldığı bütün Anadolu topraklarından topladığı iki-on beş yaş arası çocuklardan seksen-doksan yaşılarına varan yaşlı kişilere kadar binlerce Türk sivil esiri de burada tutuyordu¹.

Özellikle 1916 yılında Kafkas Cephesinden gelen Türk esirlerin durumu Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir infial uyandırmıştı. Azerbaycan Türk gazeteleri Bakü'ye getirilen Türk esirlerinin sayısı ve durumları hakkında bilgi verirken Anadolu'dan gelen yardım çağrılarını da yayımlayarak, halkın bu konuda destek olmaya davet ediyorlardı. İlk tepki ve girişimler Anadolu'da işgal edilen yerlerde tutsak edilen, ancak asker olmayan Türk esirleri ile ilgiliydi. Çünkü savaşla ilgisi olmayan kendi kan ve dinlerinden olan bu insanların esir muamelesi görmesini büyük bir haksızlık olarak görmekteydi. İşgal edilen bölgelerdeki Türkler yardım için gönderilen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri bir taraftan bu haksız uygulamayı engellemek için gerekli girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan bu konuyu Azerbaycan kamuoyunun gündemine taşıyorlardı². Azerbaycan Türk halkı ise Nargin'deki esirlerin durumuyla yakından ilgileniyor, gerek kurulan yardım cemiyetleri vasıtasyyla gerekse de ferdî olarak ellerinden geldiğince maddi ve manevi yardımlarda bulunmaya çalışıyordu³. Özellikle Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi onun tarafından oluşturulan Muhtaçlara Kömek Cemiyeti bu hususta çok büyük çabalar gösteriyordu.

Cemiyet-i Hayriye ilk iş olarak, esirlerle daha yakından ilgilenebilmek ve daha serbest bir şekilde yardımların ulaşmasını sağlamak amacıyla, Bakü'deki Türk esirlerinin "resmi himayeciliğini" üzerine almak istemiştir. Hükümet nezdinde yapılan girişimler sonucunda resmi olarak izin alındı. Böylece Cemiyet temsilcileri, esirlerin bulundukları yerlere rahatlıkla girip çıkışma ve kontrol edebilme hakkına sahip oldu⁴. Daha sonra Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek sıkıntısı çeken Türk esirlerin yararına olmak üzere halktan yardım toplanmaya başlandı. Bu amaçla çeşitli çaylar, toplantılar tertip edildi, tiyatro günleri düzenlendi. Ayrıca Cemiyet esirlerin resmi korumaslığını üzerine aldığından, haftada bir gün (Pazar günleri) Nargin'deki Türk esirlerinin Bakü'ye çıkarılarak gezdirilebilmesi için de izin alabilmişti. Böylece Türk esirlerin haftada bir gün de olsa o çok kötü şartlardan kurtulup rahat etmeleri dinlenmeleri sağlanıyordu⁵.

Cemiyet-i Hayriyenin Türk esirleri için yapmış olduğu hizmetlerden biri de, Rusya'ya nakledilirken çok kötü şartlardan dolayı vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen esirlerin İslami usullerle defnedilmesi, yaralı ve hasta olanların ise bakımlarının yapılmasının sağlanması idi. Fakat kaynaklardan anlaşılıyor ki bu hizmet Nargin'de ölen Türk esirleri için pek mümkün olmamıştır. Ada ile bağlantı belirli şartlarda ve Rusların kontrolü altında, çok nadir sağlandığından buradaki hasta veya ölen Türklerin durumları hakkında bilgiler pek yetersiz olup, gelen haberler de pek iç açıcı değildi⁶.

¹Açık Söz, 7 Dekabir/Aralık 1917, No: 623.

²Son Haber, 9 Oktiyabır/Ekim 1915, No:24; Sada-yı Kafkaz, 6 İyul/6 Temmuz 1915, No:31; Açık Söz, 4 Dekabir/Aralık 1917, No:620.

³İkdam, 3 Mart 1915, No:60.

⁴Azerb. Cum. YTA., F.498, Op.1,D.1038,L.79-80.

⁵Erdoğan, Türk Ellerinde Hatıralarım, s.129.

⁶Azerb. Cum. YTA, F.46, Op.7,D.179, L.11; Açık Söz, 25 Ekim 1915, No:19; Ahmet Göze, Rusya'da Üç Esaret Yılı,

Azerbaycan Türkleri Nargin'deki Türk esirlerin durumlarını iyileştirmek ve ihtiyaçlarını karşılama gibi faaliyetlerin dışında, onların adadan kaçmalarına yardımcı olmak ve Türkiye'ye ulaşmalarını sağlamak içinde gizli çalışmalar yürütmüştür. Bu konuya ilgili olarak birçok bilgi mevcuttur. Örneğin; Bakü'deki Türk esirlerinin resmi korumacılığını üzerine alan Cemiyet, yukarıda da belirtildiği üzere esirlerin belirli günlerde Bakü'ye çıkarılmaları için de gerekli olan izni alabilmişti. İşte bu izin çerçevesinde 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında sekiz Türk esir subay şehrə bırakılmış ve bir daha geri dönmemişlerdir. Bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran'a kaçmaları sağlanmıştır ki; bu olaydan sonra Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin adaya gidip gelmesi kısıtlanmıştır¹.

Yine aynı dönemlerde Nargin Adası'ndan Türk esirlerinin kaçırılması amacıyla birçok girişimler olmuştur. Kafkasyalı Türk gençleri tarafından kurulan "Kafkasya Müslüman Talebeleleri Komitesi" bizzat Türk esirlerin kaçırılması faaliyetlerine iştirak etmiş, birçok esir kaçırma olayında, Cemiyet-i Hayriye ile birlikte çalışmıştır². Azerbaycanlı Türk hanımlardan bazıları da, özellikle adadan kaçırılan Türk esirlerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük hizmetler görmüşlerdir. Nargin'den kaçırılan Türk esirler, genellikle Bakü'den İran'a geçiriliyor, Tebriz yolu ile Anadolu'ya gönderiliyorlardı. Bunun için şehirli, köylü her Azerbaycan Türk'ü üzerinde düşen hiçbir fedakârlıktan kaçınmuyorlardı³.

Fakat Azerbaycan Türklerince yapılan, gerek bu yardım faaliyetleri gerekse adadan Türk esirlerinin kaçırılma olayları, Rus makamlarını rahatsız etmiştir. Cemiyetlerin çalışmaları kısıtlanırken, zaten mahkeme kararıyla adaya girip çıkabilen ve şahsi olarak yardım faaliyetlerinde bulunan kişiler de engellendi. Hatta bunlardan bazıları öldürüldüler⁴. Ayrıca özellikle Türk subaylarının bir kısmı, bu kaçırılma olaylarından sonra Nargin Adası'ndan alınarak daha uzak bölgelerdeki kamplara nakledildiler⁵.

1917 yılına gelindiğinde, Azerbaycan'da ihtilalin hemen ardından, daha evvel faaliyette bulunmuş ve ihtilâl ertesinde tekrar meydana çıkan eski ve yeni bazı partiler faaliyete geçmiş, Bakü'de yeni bir idari yapı oluşturmuştur. Bu parti ve kuruluşlar döneminde de Azerbaycan'da, özellikle Nargin Adası'nda bulunan esirlerin yaşam şartlarının düzeltilmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Kurulan Tahkikat komisyonlarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri de görev almıştı. Cemiyetin durumu yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya gönderebildiği Mustafa Bey Alibekov, burada yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Nargin esir kampında 9 binden fazla esir bulunduğu, bunların 3990'ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiş ve adadaki esirlerin yaşam şartları hakkında bilgileri bir rapor halinde sunmuştur⁶.

İstanbul, 1991, s.71.

¹Azerb.Cum.YTA., F.498, Op.1, D.1039, L.79-80.

²Hayıri Gökçay, *Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı*, İstanbul, 1958, s.217.

³ Mesela kaçırılarak Karabağ'a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilerek, böylece daha rahat kaçmaları sağlanıyordu.(Aran, "Kardaş Kömeği", s.6.)

⁴Nargin Adası'ndaki Türk esirleri ziyaret etmek için mahkeme izni alan ve esirlere büyük yardımlarda bulunan Ayşe Hanım'ı Bolşevikler Bakü'ye girdiklerinde öldürmüştür. (Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s.71.) Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in İran'la yaptığı ticaretten de şüphelenen Rus makamları, İran üzerinden un ve kumaş gibi bazı malların yardım amacıyla Türkiye'ye götürüldüğünü ileri sürerek bu konuda Türk tüccarlara engeller çıkarmışlardır. (Kasımlı, "Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harbi Esirlerinin Taleyi", *Ayna* (Bakü), 2 Ağustos 2008.)

⁵ Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990, s.110.

⁶Açık Söz, 24 Dekabır (Aralık) 1917, No:636.

Yine ihtilâl sonrası açılan ve esirlere yardım eden cemiyetlerden birisi de “*Muhtaçlara Kömek (Yardım) Cemiyeti*” idi. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından açılan bu cemiyetin görünürdeki amacı bütün muhtaç Müslümanlara yardımcı olmakla beraber, asıl amacı Azerbaycan'da, özellikle Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktı¹.

Azerbaycan'daki Türk esirlerin durumu Türk ordusunun Bakü'ye gelmesinden sonra daha da düzelmiş ve Azerbaycan Türklerinin yardımları 1918 yılında Azerbaycan'ın istiklalini kazanmasından sonra da devam etmiştir. Azerbaycan halkın ve çeşitli cemiyetlerin o zamana kadar sürdürdüğü esirlere yardım faaliyetlerini Azerbaycan Hükümeti üzerine almış, bu işlerle ilgili olarak “*Umur-i Hayriye Nezareti*” görevlendirilmiştir. Özellikle bu Nezaret, Türk esirlerinin bir an önce vatanlarına dönmelerini sağlamak amacıyla çalışmalar başlatmıştır. Bu dönemde de Cemiyet-i Hayriyenin Bakü'deki esaret hayatından kurtulan esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri ile ilgili yardımlarda bulunduğu görülmektedir².

3- Anadolu'da Rus İşgalindeki Bölgelerde Müslüman Halkın Çeşitli İhtiyaçlarını Karşılamak İçin Yapılan Faaliyetler

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin yardım komiteleri halkın sağlık sorunlarıyla da ilgilenmiş ve başta Kars'ta kurulan "Sihhiye Destesi" olmak üzere kurulan sağlık merkezleri büyük hizmetler vermişlerdir³. İlk önce Dr. Ordubadski'nin idaresinde sağlık hizmetleri veren Sihhiye destesi daha sonra, Bakü'de şehir hastanesinde görev yaparken buradaki görevini bırakarak Kars'a gelen Dr. Bahadır Bey Ali Verdibekov tarafından idare edilmiştir. Büyük zorluklar, yetersiz malzeme ve elaman ile çalışmasına rağmen bu Sihhiye Destesi Kars'ta özellikle bulaşıcı hastalıkların yayılmaması ve önüne geçilmesi hususunda oldukça yararlı çalışmalar yapmıştır⁴.

Cemiyet-i Hayriye Kars ile beraber, Değirmenköy (Ardahan), Karahamza (Sarıkamış), Penek (Oltu) ve Digor (Posof) köylerinde olmak üzere 5 yerde sağlık merkezleri kurmuştur. Bu merkezlerde Müslüman halkın, sağlık ihtiyaçları karşılandığı gibi, Ruslara esir düşen yaralı Türk askerlerine de bakılmıştır⁵.

Cemiyetin işgal bölgelerindeki faaliyetlerinin büyük bir bölümünü de gıda başta olmak üzere halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması oluşturuyordu. Bu konuda ilk olarak Kars'ta bir "iaşe merkezi" teşkil edilerek, buradan Müslüman ahalinin yiyecek ihtiyaçları karşılanmış, ayrıca un ve para dağıtıımı yapılmıştır. Daha sonra Ali Han Kantemirov tarafından "Karahamza", İsmail Nazaraliyev tarafından ise "Hahafi? (Hanak)" köylerinde iki iaşe merkezi daha açılmıştır⁶.

¹ *Açık Söz*, 28 Noyabır/Kasım 1917, No:614.

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti Azerbaycan halkını yardıma çağrıyor ve gazetelere esirlerin durumunu belirten yazılar gönderiyordu. Mesela Kasım 1917 tarihinde Cemiyetin Başkan Yardımcısı Oruç Orucov, Açık Söz gazetesinde halka söyle sesleniyordu:

“Cezire'de beş binden fazla dindar ve millettaşlarımız kötü bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarette tek ümitleri ancak bizlerdir. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insaniyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık ve sair yardımlarda bulununuz.” (*Açık Söz*, 30 Noyabır/Kasım 1917, No. 617).

² *Azerbaycan*, 18 Şubat 1920, No:35; ATASE, A.4/3671, K. 2918, D. 495/325, F. 8-40.

³ *Açık Söz*, 27 Noyabır/Kasım 1915, No:48.

⁴ *Açık Söz*, 18 Dekabır/Aralık 1915, No:64.

⁵ Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harbzdedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.46; Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul, 1958, s.114; *Açık Söz*, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12.

⁶ *Açık Söz*, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12; Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzdedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.46.

Fakat bu merkezlere halkın ulaşması zor oluyordu. Çünkü yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için evlerinden çıkararak, bu merkezlere ulaşmaya çalışan Türkler çoğu kez Ermenilerin saldırılmasına uğruyor, hatta öldürülüyorlardı. Bunu nazarı dikkate alan Cemiyet-i Hayriye temsilcileri bu iaşe merkezlerinin sayısını çoğaltarak, halkın kısa mesafelerde buralara ulaşmasını sağlamaya çalışmış ve hatta bazı yerlerde tek tek evler dolaşılark, yiyecek, giyecek ve diğer yardım malzemeleri dağıtılmıştır¹.

Bu çalışmalar sonucunda Dr.Sultanov, Cemiyet-i Hayriye yardım heyetinin bölgeye gelişinden itibaren geçen ilk 6-7 ay içerisinde, yapmış olduğu yardımları, savaştan zarar gören Müslüman ahalinin ve dağıtılan köylerin sayısını tespit ettirerek, bir cetvel hazırlamıştır. Buna göre; Kars mahallinde 182 köy dağılmış, 21641 büyük, 11500 çocuk zarar görmüştür. Cemiyet-i Hayriye bunlara bu müddet içinde 7099 pud un, 6315 pud tahlil ve 24.256 manat para dağıtmıştır. Ayrıca Cemiyet-i Hayriye tarafından çok miktarda çay, şeker, sabun, giyecek için palto, gömlek ve iç çamaşır gibi her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak yardım malzemesi dağıtılmıştır². Ekim 1915'e kadar Cemiyet-i Hayriye, Kağızman'da da dağılan 11 köyün mağdur duruma düşmüş 800'ü büyük, 402'si çocuk Müslüman harbzedelere un, tahlil ve önemli miktarda para yardımında bulunmuştur³. Cemiyet Oltu'da yaptığı araştırmalar sonunda 21 köyün tamamen dağıldığını, 540'ı çocuk olmak üzere 10 bine yakın Müslümanın büyük sıkıntı ve mağduriyet içerisinde olduğunu tespit etmiş ve bunlara 1915 Ekim ayına kadar un, tahlil, çay, şeker ve giyim eşyalarından oluşan yardımların dışında 2490 manatta para dağıtmıştır⁴. Cemiyet-i Hayriye Heyeti Erzurum'a geldiğinde beraberinde Müslüman halka dağıtmak üzere çok miktarda yiyecek ve giyecek malzemesi de getirmişlerdi. Bu yardım miktarı 62 bin telis un, arpa, mercimek, buğday, mısır gibi yiyecek maddeleriyle, 13.252 telis ve sandıklar içerisinde kadın, erkek ve çocuk elbiseleri ile ayakkabıdan oluşmaktadır. Ayrıca bu yardım malzemelerinin yanında bir de Bakü ve diğer Kafkas şehirlerinde basılmış gazete, dergi ve birçok edebî şiir kitapları da getiren Cemiyet temsilcileri bunları tek tek kendi elleriyle halka dağıtip, bu tür kitap ve dergilerin belirli zaman dilimleri içerisinde yeniden geleceğini bildirmiştir⁵. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi 1915 yılı Nisan-Ekim arasında geçen altı ay zarfında, Ardahan ve 35 köyünde çok zor durumda bulunan, savaştan zarar görmüş 4989'u büyük ve 2360'ta on yaşıdan küçük olmak üzere toplam 7349 kişiye 2070 pud un, 400 pud tahlil ve 2974 manat nakit para yardımında bulunmuştur⁶.

Yine Cemiyet-i Hayriye ileriye dönük olarak da halkın toprağını işlemesi ve daha büyük açlık sorunlarının yaşanmaması için tohum tedarikine çalışmıştır. Mesela Hopa'dan başlayarak bütün Anadolu sahilinde ilk planda un ve buğday dağıtırken, Artvin ve çevresi Müslüman ahalisine tohumluk için hükümet tarafından üç senelik buğday verilmesini sağlamış ve 1916 Temmuzunda bu amaçla 3000 pud tohumluk buğday, üç yüz deve sırtında Artvin'e getirilerek halka gruplar halinde dağıtılmıştır⁷.

Savaşın sonuna kadar bu yardımlar Trabzon, Erzincan, Van, Erciş, Muş, Diyarbakır, Bayezid vs diğer bölgelerde de peyderpey devam etmiştir.

¹Fahrettin Kırzioğlu, *Kars*, İstanbul, 1943, s.30.

²Açık Söz, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12.

³Açık Söz, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12.

⁴Açık Söz, 6 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12.

⁵Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.21; Faruk Tellî'nin Hatıraları, s.54; Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.16.

⁶Açık Söz, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:12.

⁷Doğru Söz, 23 İyul/Temmuz, No:20.

4-İşgal Bölgesinde Türk Ahalinin Haklarını Korumak ve Onları Teşkilatlandırmak İçin Yapılan Faaliyetler

Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Anadolu'da Rus işgal bölgesinde geldiklerinde, gerek Rus memurların ve gerekse Ermenilerin Müslüman ahalije yaptıkları saldırır ve haksızlıkların bizzat şahidi olmuşlar ve bu durumu düzeltmek için derhal harekete geçmişlerdir. İlk olarak Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin girişimleri sonucunda Kars bölgesi Müslüman ahalisinin devlet yardımından faydalananması sağlanmıştır. Ancak burada asıl önemli olan bu yardımın sağlanması ziyade, bölgede Rus memurlarının tahakkümü altında, Ermeni ve Rumların saldırır ve tecavüzleri karşısında ezilmiş, hiçbir hak ve hukukunu savunamayan Müslüman ahalije artık sahipsiz olmadıklarının, haksızlıklara karşı direnebileceklerinin, Ermeni ve Rumlar gibi söz sahibi olacaklarının gösterilmesi idi.

Nitekim Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanovda Kars bölgesinde yaptıkları yardımlar konusunda bilgi verirken, yapılan yardımların maddi ciheti yanında, asıl önemli amaçlarının bölgenin Müslüman ahalisini kendi haklarını savunacak hale getirmek ve bilinçlendirmek olduğunu belirtmiştir¹.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri Kars bölgesinin Türk ahalisinin mahkeme ile ilgili işlerinde de onlara destek ve yardımcı olmuş, Rus mahkemelerinde yargılananları Cemiyet avukatları savunmuşlardır. Bu konuda özellikle, "Kars Oblast Komitesi"nde Türklerin temsilciliğini de üstüne alan Avukat Ali Han Kandemirov oldukça faydalı hizmetler görmüştür. Vatan hainliği iddiası ile yargılanan 20'den fazla Karslı Türk'ün "Türkistan Ordu Mahkemelesi"nde yapılan bütün duruşmalarına Türklerin avukatı olarak katılan Ali Han Kandemirov, bu sayede birçok Türk'ün idam ve sürgün cezasından kurtulmasını sağlamıştır².

Cemiyetin bu anlamda yoğun bir şekilde çalıştığı yerlerden birisi de Artvin ve Batum çevresi idi. Türk askerinin çekilmesinden sonra bölgeye yeniden Rusların egemen olmasını fırsat bilen Ermeniler, Artvin ve çevresinde özellikle Ardanuç Müslümanları hakkında tahlükat yapılımasını istemişlerdi. Bu tahlükata sebep olarak da bölge Müslümanlarının Türk kuvvetlerine yardım ederek, onların safında savaşmaları gösterilmiş ve "vatan hainliği" ile cezalandırılmaları belirtilmiştir. Özellikle Ermeniler Artvin ve çevresindeki bölgelerin Müslüman halkın vatan haini olarak suçlanıp, buradan sürülmesi, yerlerine Ermenilerin yerleştirilmesi amacıyla Rus makamlarını kıskırıyorlar ve bir an önce Müslümanlar hakkında bir tahlükat heyetinin gönderilmesini istiyorlardı.

İşte bu amaçla 29 Nisan 1915'de Artvin'e bir "Tahlükat Heyeti" gönderildi. Üç ay süren bir tahlükat sonunda, bu yöre Türklerinin hepsinin "vatan haini" oldukları, ayrıca 840 kişinin bölgedeki Ermenilerin öldürülmemeleri ile ilgilerinin bulundukları kararına varıldı. Ardahan'a gönderilen tahlükat heyeti de aynı yönde kanaat bildirdi. Bu her iki heyetin raporları "Rusya Vekiller Heyeti"ne gönderildi. Raporların sonucuna göre; Ardahan ve Artvin bölgesinde kalan ve göç edenlerden ileride yurtlarına donecek olan Türk ahalisinin Sibirya'ya sürülmesi, onların yerlerine ise Ermenilerin yerleştirilmesi kararlaştırıldı³.

Sultanov, ilk etapta mahkemedede yargılanacak Müslümanların savunulması gerektiğini düşünerek, Bakü'den tecrübeli avukatların gönderilmesini istedi. Bunun üzerine Bakü'den Reşid Bey Ahundzâde, Gence'den Arslan Bey Safi Kurdski ve A.B. Has Mahmudov Tiflis'e gelerek gerekli temaslara başladilar ve mahkemeye de Müslüman kardeşlerini hiçbir karşılık almadan savunmak, avukatlıklarını yapmak üzere geldiklerini bildirdiler⁴.

Batum'daki mahkeme on gün kadar sürmüşt, Cemiyet-i Hayriye avukatları büyük fedakârlıkla vatana ihanet etmekle suçlanan bu insanları savunmuşsa da mahkeme neticesinde 72 Türk'e

¹Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.45.

²Sada-yı Kafkaz, 16 Oktiyabır/Ekim 1915, No:115; Açık Söz, 18 Oktiyabır/Ekim 1915, No:11.

³Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara, 1971, s.145; Açık Söz, 22 Oktiyabır/Ekim 1915, No:17.

⁴Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.46-47.

idam, sürgün ve uzun süreli hapis cezaları verildi¹.

Cemiyet, bir taraftan avukatları vasıtıyla cezalandırılmaları önlemeye çalışırken, diğer taraftan da hem cemiyetin üyesi olan, hemde Rusya Devlet Dumasında Bakü Vekili olarak bulunan Mehmed Yusuf Caferov vasıtıyla Müslümanların uğradıkları bu haksızlıklara bütün Rusya'nın dikkatini çekmek istiyordu. Zaten Azerbaycan Türkleri Kars, Ardahan, Oltu ve Batum bölgelerinde Müslüman ahaliye karşı yapılan haksızlık ve katliamlardan dolayı infial ve heyecan içerisinde bulunmaktaydı. Bu sırada, Rusların, aynı zamanda Transkafkasya'nın diğer halklarına karşı bir uyarı niteliği taşıyan, Müslümanlara karşı girişikleri bu zalimce misilleme karşısında, M. Yusuf Caferov Devlet Dumasında, Hükümeti Müslümanları ezmekle suçlayan bir konuşma yaptı².

İşte gerek Çar'ın bölgede yaptırmış olduğu tahkikatların sonuçları, gerekse Azerbaycanlı avukatların çalışması ve Caferov'un Dumadaki etkili konuşmalarının ve ayrıca gelişen bazı olayların sonucunda Artvin ve çevresindeki Müslümanların sürgün edilmesi amacıyla hazırlanan Tahkik Heyetinin Raporları ve bu raporlara göre karar veren Rus Vekiller Heyetinin kararı da hükümsüz kaldı. Ayrıca bundan sonra tasarlanan cezaların birçoğu yerine getirilmediği gibi asıl önemli olan ve Ermenilerin amaçladığı göç ve sürgün ile yerlerini bırakan Türklerin yerine Ermenilerin yerleştirilmesi emellerinin gerçekleştirilmesine engel olundu.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bölge halkını bilinçlendirme ve teşkilatlandırmanın da çok önemli olduğunu görmüştü. Bu amaçla Cemiyetin bölgede açılan şubeleri halkın bilinçlenip teşkilatlanmalarını sağlayan merkezler durumuna gelmişti. Mesela Cemiyetin Kağızman Şubesi sorumlusu İdris Ahundzade'nin başkanlığında "Kağızman Müslüman Milli Komitesi" kurulmuştu³. Komite çalışanları ve üyeleri Cemiyet-i Hayriyenin Kağızman Şubesi sorumlularından ve Kağızman Müslüman halkın en sevilen nüfuz sahibi kişilerinden oluşmuştu. Müslüman Milli Komitesi'nin üzerinde durduğu en önemli konu ve aynı zamanda kuruluşunun da asıl gayesi, bölgedeki Ermeni saldırısı ve taşkınlıklarına karşı Müslüman halkı uyruk tutmak ve tedbirler almaktı⁴.

Yine Cemiyet temsilcileri Oltu halkını bilinçlendirmeye çalışmış, onlarda, birlik olma ve direnme duygularını geliştirmek, özellikle 1917 İhtilâli ile meydana çıkan ortamda Ermenilere karşı teşkilatlanmaya teşvik etmiştir. Bu konuda en büyük rolü oynayan Cemiyet-i Hayriye-nin Melo-Tortum mîntikası temsilcisi olan ve 1917 yılı başlarında Oltu'ya gelen İsmail Nazarali-yev olmuştur. İsmail Nazaraliyev'in çalışma ve çabalarından etkilenen Oltulular onun samimiye-tinden emin olarak etrafına toplanmışlar ve onu kendilerine rehber seçmişlerdi. Nitekim 1917 sonrasında Oltulu Türkler, teşkilatlanmaya karar vererek, İsmail Nazaraliyev'in başkanlığında "*Oltu Millî İslâm Komitesi*"ni kurdular⁵. Oltu İslâm Komitesi yalnız Oltu Türklerinin hukukunu korumakla kalmayıp, ulaşabildiği yerlerdeki saldırılara maruz kalan Türklerin de haklarını korumaya çalışmıştır. Özellikle Narman ve Tortum'da Türk halkına yapılan zulümlerin önüne gecilmesi için büyük caba göstermiştir.

İspir'de Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Hasan ve Ali Efendiler, İspir Ermenilerden temizlene nene kadar cephede bir asker gibi çarpışmışlar ve daha sonra, Ocak 1918 de bölge ileri gelenleri ile birlikte kurdukları *"İspir Şûrâlar Cemiyeti"* nden arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'da Ermenilere karşı mücadele vermişlerdir⁶.

Cemiyet temsilcileri başta Kars olmak üzere birçok yerde kültür ve eğitim işleriyle de ilgilenmişlerdir. Özellikle 1917 Şubat İhtilâli ile beliren hürriyet havası içinde Bakü Müslüman

¹Açık Söz, 22 Oktiyabır/Ekim 1915, No:17; Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, s.146-147.

²Switochowski, *Rus Azerbaycanı*, s.115-116.

³Açık Söz, 24 Oktiyabır/Ekim 1915, No:596

⁴ *Acık Söz*, 24 Oktiyabir/Ekim 1915, No:596; *Acık Söz*, 3 Dekabir/Aralık 1915, No:619.

⁵Yasin Hasimoğlu, *Oltu'nun Yakın Tarihine Ait Kısa Hatıralarım*, s.79; Kirzioğlu, Kars, s.33.

⁶Mehmet Günal, "Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği Sayın Başkanlığına", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:4, (Aralık 1959), s.7; Mustafa Yılmaz Çağlayan, *Su Bizim İspir*, İstanbul, 1981, s. 43.

Cemiyet-i Hayriyesi Kars Şubesi Türk ahaliyi teşkilâtlandırma, bilinçlendirme ve aydınlatma amacıyla bir taraftan Azerbaycan'da çıkan gazete ve dergilerin bölgeye getirilmesini sağlarken, diğer taraftan Kars ve ilçelerinde okullar açma halkı fikri açıdan aydınlatmak gibi çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Cemiyet-i Hayriyenin Kars'ta yapmış olduğu hizmetlerin başında Cemiyetin Kars bölgesi temsilcilerinden öğretmen Rıza Karaşarov (Karaşarlı)'un, 18 Mayıs 1917 tarihinde "Yeni Hurşid" adında bir gazete çıkarması gelmektedir. Kars'ta çıkarılan ilk Türkçe gazete olan Yeni Hurşid halkın aydınlatılmasını ve gelişen olaylardan haberdar olmasını sağlayan milli bir kültür eseri olmuştur. Türk ahali bütün bu faaliyetler sayesinde nispeten bilinçlenmiş ve sorunlarını çözmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Cemiyet, Kars'ta çoğu kapalı bulunan okullarda yeniden öğretimin başlaması, Türk çocukların okuyup eğitim görmeleri için çaba göstermiş, okulların bir an önce açılması ve açık olanlarında da eğitim yapılabilmesi için Azerbaycan'dan öğretmenlerin gelip buralarda ders vermelerini sağlamaya çalışmıştır¹.

Hasankale'ye daha işgalin ilk dönemlerinde Türk ahaliye dağıtmak üzere çeşitli erzak ve eşyalarla gelen Abdullah Sultanov ve arkadaşları, burada Müslümanların faydasına daha köklü ve kalıcı bir şeyler yapılması için büyük bir çaba gösterdiler. Onların çabaları sonucu Müslüman ahalinin arasında birlik ve yardımlaşmayı sağlamak, halkın aydınlanması ve çocukların sokaklarda kalmasını önlemek için bir "Maarif Cemiyeti" açılmıştı. Cemiyet binasında halkın aydınlanması ve olup bitenlerden haberdar olması için bir de kitaplık kurulmuştu. Abdullah Sultanov Azerbaycan ile kurmuş olduğu bağlantılarla Açık Söz, Tercüman, Kaspi ve İl gazetelerinin zaman zaman buraya gelmesini de sağlamıştır².

Cemiyet-i Hayriye temsilcileri işgal bölgelerinde Müslümanların dini vecibelerini rahatça yerine getirebilmeleri için de bazı çalışmalar yapmışlardır. Cemiyet yardım heyetinin Kars'a geliseninden itibaren her konuda Cemiyet temsilcilerine yardımcı olan Karslı Hafız Kurban Efendi, şehire imam tayin ettirilmiş ve Rus süvarileri tavlası olarak kullanılan "Evliye Camii" boşaltılarak yeniden Müslümanların ibadet yapabilecekleri bir hale getirilmiştir³. Artvin'de Azerbaycan Türklerinden bu amaçla toplanan yardımlarla bir cami inşa ettirilmiştir. Bakü zengin ve hayırseverlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Murtaza Muhtarov bu iş için her biri 5.000 manat vermişlerdir. Ayrıca Cemiyet cami için bir de imam tutmuştur. Bundan başka Cemiyet temsilcilerinden Cemu Bey Hacinski'nin girişimleri sonucunda aylardır kapalı olan Melo ve Artvin camileri açılmış ve her iki cami içinde ezan okumak ve cemaate namaz kıldırmak üzere ayda 30 manat maaşla imam tutulmuştur⁴.

Sonuç olarak 1915 yılı başlarından savaş sonuna kadar Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri işgal edilen bölgelere giderek halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukuklarını korumuş, Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hinis, Trabzon, İğdır, Van vs. yerlerde şübeler açmış, iaşe ve sağlık merkezleri oluşturmuş, Rus memurlarının Müslüman halka yaptığı haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırısının önünü almaya çalışmıştır. Ayrıca 1917 Şubat İhtilâliyle oluşan ortamda Ermeni saldırularına karşı Türk halkını teşkilatlandırmaya çaba göstermişlerdir. Rus ordusunun Erzincan Mütarekesi'yle işgal ettiği bölgelerden çekilmesi esnasında, bölge halkı ile birlikte Ermenilere karşı verilen mücadelelerde birçok Cemiyet temsilcisi de Ermeniler tarafından şehit edilmişlerdir⁵.

Azerbaycan Türklerinin "Kardaş Kömeği" I. Dünya Savaşından sonra da devam etmiştir. Bu zamana kadar Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından sürdürulen yardım çalışma-

¹Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s.114-117; Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.49.

²Açık Söz, 9 Dekabır/Aralık 1917, No:625.

³Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s.114-117.

⁴Doğru Söz, 23 İyul/Temmuz, No:20; Sultanov, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.49.

⁵Geniş bilgi için bakınız. Aslan, "Kardaş Kömeği(Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.284, 309.

ları, gelişen olaylar sonucunda Azerbaycan Türklerinin istiklällerini kazanmasıyla devlet eliyle yürütülmüştür. Bu dönemde Kafkasya'da biriken Türk askeri esirlerine ve Birinci Dünya Savaşı esnasında kaçın düşerek Azerbaycan'a gelmiş Müslüman kaçıklara bu kez devlet eliyle yardımlar yapılmaya başlanmıştır.

Kars, Ardahan vs. bölgelerin Azerbaycan'da bulunan kaçıklarına yardım konusu günlerce Azerbaycan Parlamentosunun gündemini işgal etmiştir. Ayrıca Elviye-i Selase bölgesinde "Milli Teşkilatlanma" çalışmalarında ve Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun çekildikleri bölgelerdeki Müslüman ahalinin Ermenilere karşı korunması konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Devlet eliyle yapılan çalışmaların yanı sıra, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi de Azerbaycan'da bulunan Türk esirlerine, yetim çocuklara ve kaçıklara yardım yapmaya devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin yeniden işgallere maruz kalması sürecinde, yine Azerbaycan Türkleri tepkilerini göstermekten geri durmamıştır. Çeşitli bölgelerde "*Türk Milli Mücadelesi*"ne ve Yunan işgaliyle zor duruma düşmüş Türk'lere yardım çalışmaları başlatılmış, bu amaçla cemiyetler oluşturulmuştur.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan sovyetleştirildikten sonra dahi, Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye karşı ilgileri devam etmiştir. Türkiye'de yaşanan bütün gelişmeler, Azerbaycan gazetelerinin baş sütunlarında yer alırken, TBMM Hükümeti ile Azerbaycan Sovyet Hükümeti arasında da iyi ilişkiler kurulmuştur. Bu iyi ilişkilerin sonucu devlet olarak yapılan yardımların yanı sıra, Azerbaycan Türkleri fert ve cemiyetler olarak da Anadolu'daki kardeşlerine yardım yapmak istemişlerdir. Pek çok Azerbaycan Türk'ü bu dönemde *Azerbaycan İnkılâp Komitesi*'ne dilekçelerle başvurarak, Anadolu'da Yunan işgali yüzünden zor durumda bulunan kardeşlerine yardım toplamak için Cemiyetler kurmak istediklerini belirtmişlerdir. Halkın bu gönülden gelen istekleri Azerbaycan İnkılâp Komitesi tarafından reddedilmiş ve İnkılâp Komitesi Türkiye'ye yapılacak yardımların yalnız devlet eliyle ve devlet tarafından yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu amaçla, Anadolu'da savaşta zarar gören Türkler için bir "*fond*" oluşturulmuştur. 1922 yılına kadar devam eden bu iyi ilişkiler, daha sonra Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı siyasetinin değişmesi ile son bulmuştur¹.

¹Geniş bilgi için bakınız.Betül Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov 1920-1923*, İstanbul, 2004, s.112-119.

Shohistahon Uljaeva

Toshkent Kimyo-Teknologiya Instituti
“O’zbekistaon tarixi va siyosiy fanlar”
kafedrasining mudiri, tarix fanlari doktori,
xalqaro “Antique world” akademiyasining akademigi

XIX ASRNİNG OXİRİ VA XX ASRNİNG BOSHLARIDA ROSSIYA İMPYERİYASIDA SİYOSİY HOLAT: TURKİSTON VA OZARBAYJON XALQLARI

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Rossiya impyeriyasida siyosiy holat tang edi.

Bu davrda dunyo miqyosida yirik kapitalistik davlatlar dunyonı bo`lib olish uchun faol harakatlar olib borar, kolonial siyosat o`zining kulminatsion nuqtasiga borib etgandi.

Kapitalistik mamlakatlar xomashyo bazasiga egalik qilish, to`plangan kapitalni ssuda orqali ko`paytirish va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun bozorlar talashib, bir-biri bilan raqobatlashar edi. Bu vaziyat asosan birinchi jahon urushining kelib chiqishiga katta zamin hozirladi. Hududlarga egalik qilish va boylik vasvasasi yirik davlatlar qatori Rossiyaga ham xos xususiyatlardan biri bo`lgan.

Rossiyaning kolonial siyosati 1547 yilda Ivan Dahshatli zamonidan boshlangandi.

1547 yildan to 1914 yilga qadar Rossiyaning hududlari sutkasiga 146 kv.m. ga ko`payib borgan, bu yillik hisobda 53 000 kv.m. ni tashkil etgan. Agar Qrim xududi 27 000 kv.km.ni tashkil etgan bo`lsa, Rossiya impyeriyasining bir yillik qo`lga kiritgan hududlari ikkita Qrim hududlariga to`g`ri kelgan¹.

Shunday bo`lsa-da Rossiya impyeriyasi boshqa yirik davlatlarga nisbatan orqada qolgandi. Xususan Angliya, Frantsiya, Gyermaniya, AQSh, Yaponiya kabi davlatlardan ancha zaif edi.

Ozarbayjon va O`rta Osiyo ham XIX Rossiyaning muhim koloniyalardan biriga aylandi va Rossiya impyeriyasida sodir bo`lgan siyosiy voqealar bevosita bu yerlarga ham aloqador bo`lib qoldi.

XIX asrda Ozarbayjon xalqlari tarixida muhim o`zgarishlar ro`y berdi.

Podsho Rossiyasi va Eron shohi o`rtasida tuzilgan 1813 yilgi Guliston<sup>2</sup> va 1828 yilgi Turkmancha shartnomalari Ozarbayjonning ikki qismiga bo`linishiga olib keldi. Shartnomalarga ko`ra, janubiy Ozarbayjon Eronga, shimoliy Ozarbayjon esa Rossiyaga qaram bo`lib qoldi. Shu davrdan bu ikki Ozarbayjon tarixida turli tarixiy voqealar yuz berdi.

Podsho Rossiyasi kolonizatorlik maqsadlarini amalga oshirdi, bu esa har ikki o`lkada sanoatni rivojlanishiga sabab bo`ldi.

Podsho Rossiyasi jadallik bilan Turkistonda ham kolonial siyosatni boshlab yubordi.

Rossiya impyeriyasi 1853 yildan boshlab Qo`qon xonligi xududlariga faol bosqinchilik harakatlarini boshlagan bo`lsa, 1968 yilda Buxoro amirligini, 1873 yilda Xiva xonligini bosib oldi. Natijada bu davlatlar Rossiyaga qaram bo`lgan yarim mustaqil xonliklarga aylandi.

1976 yilda Qo`qon xonligi butunlay tugatildi va uning xududlari 1867 yilda tashkil etilgan Turkiston genyeral-gubyernatorligi tarkibiga qo`shib yuborildi.

Rossiya gubyerniyalaridagi sanoat korxonalarini muntazam ravishda xom-ashyo bilan ta`minlab turuvchi temir yo`llari Ozarbayjonda va Turkistonda qurildi. Shu maqsadda 1881-1886 yillarda Mixaylovskiy ko`rfazidan Chorjo`ygacha Kaspiyorti temir yo`li qurildi. 1888 yilda bu yo`l uzaytirilib, Samarqandga etkazildi. 1906 yilda Toshkent – Orenburg temir yo`li ishga tushirildi. 1912 yilda Farg`ona vodiysi ham Rossiya bilan temir yo`l orqali bog`landi.

Ozarbayjon va Turkiston podsho Rossiyasining mehnat taqsimoti va umumbozoriga moslashib bordi. 1883 XIX yilda qurilgan Tiflis-Baku temir yo`li bu borada muhim qadam

¹ http://ruskline.ru/analitika/2014/04/04/k_stoletiyu_velikoj_vojny/

² <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_diplomatic/440/

bo`ldi. 1900 yilda qurilgan temir yo`l magistrali Bakuni markaziy Rossiya bilan bog`ladi.

Rossiyadan Turkistonga va Ozarbayjonga turli firma va birjalar kirib kela boshladı va ular bu hududlar iqtisodiy hayotida jadallik bilan o`z ta`sirini kuchaytirib bordı¹. Ular Ozarbayjondan neft, Turkistondan paxta kabi xomayo mahsulotlarını olib ketish bilan birga Rossiyadan sanoat va qishloq xo`jalik mahsulotları olib kelib sotish bilan cheklanmay, Turkistonda sug`oriladigan yerlarni sotib olib paxta ekishni kengaytirdilar. Ozarbayjon neftiga alohida e`tibor qaratildi.

Ozarbayjonning iqtisodiy taraqqiyoti XIX asrning 60-70 yillarida jadallahdi. Rossiya impyeriyasidagi krepostnoylikni bekor qilish va boshqa islohotlar mamlakatda sanoat va yangi iqtisodiy muenosabatlarning rivojlanishiga sabab bo`ldi.

Bu davrda Baku yirik neft sanoati markaziga aylandi. U 1898 yilda dunyoda ishlab chiqariladigan neftning deyarli yarmini etkazib berdi.

Bu davrda paydo bo`lgan ko`plab neft magnatları Ozarbayjon va umuman Rossiya taraqqiyotida ham muhim rol o`ynadilar. Ular sirasiga Gadji Zeynalabiddin Tagiev (1838-1924), Musa Nagev (1842-1919), Shamsi Asadullaev (1840-1913), Ajdarbek Ahurbekov (1855-1921), Murtaza Muhtarov (1855-1920)larni kiritish mumkin².

Neft sanoatida 60 mingdan ortiq ishchilar ishlagan. Bundan tashqari ko`plab shaharlarda ishlab chiqarish yo`lga qo`yilgan bo`lib, Kedabekda mis eritish, shekida ipakchilik sanoati rivojlangandi.

Rossiya sanoatida paxta tolasiga bo`lgan ehtiyojning ortib borishi va yerlarda etishtiriladigan paxtaning sifatiga e`tiborni kuchaytirdi. Shu maqsadda Turkiston yerlarida paxtaning Amyerika navlarini etishtirishni yo`lga qo`yish bo`yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib boruvchi stantsiyalar tashkil etildi.

Rossiya uchun Turkistondan ko`proq foyda ko`rish maqsadida o`lkaning o`zida xomashyoga dastlabki ishlov byeruvchi korxonalar tashkil etishga kirishildi.

Raqobat natijasida xunarmandchilikning ko`plab sohalari inqirozga yuz tutdi, xonavayron bo`lgan hunarmandlar ham yersiz dehqonlar singari ishsizlar safini to`ldirib bordi.

Mustamlakachilik siyosatining asosiy yo`nalishlaridan biri Turkiston o`lkasini ruslashtirishdan iborat bo`ldi. Bu siyosat Ozarbayjondaa ham olib borildi. Podsho hukumati ko`minglab yersiz dehqonlarni, ishsizlarni mustamlaka Turkistonga ko`chirib keltirishi bu maqsadga erishishda katta o`rin tutadi.

Podsho Rossiyasining Turkistonda va Ozarbayjonda olib borgan kolonial siyosatini tahlil etsak, uning mazmun-mohiyati har ikki hududda bir xil, ammo ko`rinishlari biroz farqlanardi xolos. Ozarbayjon nefti va Tukiston paxtasiga egalik qilish, bu yerlardagi bozorlarni egallash podsho Rossyaiyasining asosiy maqsadlaridan edi.

Turkiston va Ozarbayjonda xalqning og`ir hayoti turli g`aalayonlarga va namoyishlarga sabab bo`ladi.

Natijada 1892 yilda Toshkentda Vabo isyonı nomi bilan mashhur bo`lgan xalq qo`zg`oloni, 1898 yilda Andijon qo`zg`oloni bo`lib o`tdi. Bu qo`zg`olonlarning orasida eng mashhuri birinchi jahon urushi davridagi 1916 yilgi Jizzax qo`zg`olonidir.

XIX asrning 90 yillarida birinchi sotsial-demokratik harakatlar shakllanib bordi. Bu harakatlar tarixida Mamed Emin Rasulzadening o`rni kattadir.

1903 va 1904 yil dekabrida Baku ishchilari o`z huquqlarini himoya qilib namoyishlarga chiqdilar. Xuddi shu davrda Sheki shoyi to`quvchchilari ham namoyishga chiqdilar. Bu harakat Ozarbayjoning ko`plab hududlarini qamrab oldi. Elizavetpol, Lenkoran, Shusha, Sheki, Qozoq va boshqa uezdlarda ham dehqonlarning chiqishlari bo`lib o`tdi.

¹ Развитие торгового земледелия в Туркестане во второй половине XIX - начале XX веков (По материалам Сырдаринской области)Научная библиотека диссертаций и авторефератов disser Cat **Ошибки!** Недопустимый объект гиперссылки.

² http://www.azerbaijans.com/content_776_ru.html

Birinchi jahon urushi davrida Ozarbayjon xo`jaligida chuqur inqirozlar yuz berdi. Ekin maydonlari qisqarib ketdi, neft sanoatida keskin qisqarishlar ro`y berdi, xalqning hayoti og`irlashdi. Turkistonda ham iqtisodiy va siyosiy tanglik kuchaydi.

Umuman aholining qashshoqlashuvi, ishsizlikning o`sishi, milliy va ma`naviy zulm¹ Turkiston va Ozarbayjoning barcha hududlarida xalq ozodlik kurashlarini keltirib chiqardi.

Ozarbayjon va Turkiston elining iyomon-e`tiqodi but, xalqning emin-erkin, dasturxonni to`kin, jahondagi taraqqiy topgan xalqlar kabi ma`rifatli bo`lishini astoydil istovchi ilg`or guruhi mamlakatning kelgusi taraqqiyoti uchun katta kuch sarfladilar².

Ular Ozarbayjon va Turkistonning jadidlari edi.

Millati qrim-tatar bo`lgan Ismoil G`aspirali (1851—1914) jadidchilik harakatiniig asoschisidir³.

1904 yilda Buxoroda birinchi Muzaffariya jadid maktabiga asos solindi. Bunday maktablar Qo`qon, Toshkent, Andijon va boshqa yerlarda ham tashkil etildi.

1898 yilda Qo`qonda Salohiddin domla 2-jadid maktabiga asos soldi.

1903 yilda Turkiston o`lkasida 102 ta boshlang`ich va 2 ta o`rta jadid maktablari bor edi. Asr boshida jadidlari ziyorolarining butun bir vatanparvar avlodini tarbiyalab byerishdek og`ir ishga fidoyilik bilan kirishdilar. Ularning boshida M.Behbudiy, S.Ayniy, A.Avloniy, A.Fitrat, Munavvar qori, Bobooxun Salimov va boshqa ko`plab taraqqiyarvar insonlar turar edilar⁴.

Ozarbayjon jadidlariiga S.A. Shirvani, G.Zardabi, M.T. Sigdi, M.M. Navvab, S.M. Ganizade, G. Mahmudbekov va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin⁵. Ular o`z davrinig ilgor fikrli kishilari bo`lib o`z qarashlarini milliy matbuot orqali bildirib borishgan. Agar 1875-1917 yillarda jami Rossiya imperiyasida 172 nomli musulmon gazeta va jurnallar chop etilgan bo`lsa bularning 60 tasi Ozarbayjon tilida chiqarilar edi⁶. Ozarbayjon va Turkiston jadidlari birlari bilan yakindan iliq munosabatda bo`lishgan va bir-birlarini qo`llab-quvvatlashgan.

Bolsheviklar 1917 yilda davlat to`natirishini amalga oshirmaganda, Rossiyada yuz byergan 1917 yilgi fevral inqilobidan keyin demokratik islohotlar sari qadam qo`yishi mumkin edi, ammo ularning zo`ravonlik bilan davlat tepasiga kelishi mamlakat ichkarisida ro`y byerayotgan sotsial-demokratik o`zgarishlarni to`xtatdi va yana Ozarbayjon va O`zbekiston xalqlari 74 yil sovet impyeriyanining tarkibida qoldi.

Ozarbayjon va O`zbekiston xalqlarining mustaqillik davri tarixi ham 1991 yildan boshlanadi. Bu ikki tili, dini, madaniyati juda yaqin bo`lgan qardosh xalqlar XIXasrnning oxiri va XX asrning boshida kolonial zulm ostida qoldilar va boshlariga tushgan turli kulfatu balolardan taqdirning in`omi tufayli ozod bo`ldilar.

¹ Багирова Ирада. М.Ф.Ахундовун 200-иллийнә һәср олунmuş “Милли стратегијалар, идеологијалар һәм бейнәлхалق мünasibətlər: tarix, nəzəriyyə һәм müasir praktikalar” adlı məqalələr toplusu, AMEA Fəlsəfə, sosiologiya һәм hüquq İnstitututu, Bakı, “Elm һәм təhsil”, 2012, s. 55-69.

² Айни С. Материалы по истории Бухарской революции (на узб.яз.). — Москва, 1926. — С.32; Ходжаев Файзулла. Джадиды. // «Очерки революционного движения в Средней Азии» (сборник статей). Издание научной ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР, — Москва, 1926. — С.7-8; Каримов Наим. Историческая обстановка в начале XX века и возникновение джадидского движения. (на узб.языке). // «Джадидизм: борьба за реформы, обновление, независимость и прогресс» (на узб.языке). -Ташкент: Университет, 1999. — С.23-25; Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии: пути обновления, реформы, борьба за независимость. — Ташкент, 200 и. рд.

³ Исмаил Гаспринский и Туркестан. Сборник статей. — Ташкент: Шарқ, 2005. — С. 230.

⁴ Бехбудий М. Таңланган асарлар (Избранные произведения). — Тошкент: Маънавият, 1999. — С.18-19, 146-150.

⁵ Süleymanova S.Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1999, s.26.

⁶ Беннинген А. Печать и национальное движение русских мусульман до 1920 года/ Пер. с фр. С.М. Полякова. Баку, 1971. С. 7, 49 – 50, 58

OSMANLI VƏ I DÜNYA MÜHARİBƏSİ (qısa baxış)

Osmanlı imperiyası 1699-cu ildən başlayaraq yaşadığı tənəzzül dövrünün ağır məglubiyyətini 1912-1923-c illərində Balkan savaşı ilə almışdı. Osmanlı Türkiyəsi bu müharibələrdə imperiyadan ayrılan kiçik dövlətlərlə belə bərabərhüquqlu münasibətlər qurmanın gücünü saxlaya bilməmişdi.

Osmanlı imperiyası həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən ağır vəziyyətdə idi. İqtisadi nəzərdən maliyəsi iflas etmiş, infilyasiya çox yüksək səviyyədə, tamammılə xarici ölkələrə bağlı, cari xəpclərini belə ödənən iqtidarında deyildi.

Siyasi tərəfdən isə Balkanları və Misiri əlindən vermiş, Yaxın Şərqdəki torpaqları üçün də dərin qayğı içindəydi. Etnik qruplar arasındaki milliyətçilik və ayrılmak hərəkatları Şərqi Anadoluda da vəziyyəti gərginləşdirmişdi. Osmanlı Türkiyəsi, ingilis və fransızların Yaxın Şərqi haqqındaki niyyətlərini, strateji məhsul kimi neftin yeni dövrdəki əhəmiyyətini çox gözəl başa düşürdü. Digər tərəfdən isə yüz ildən artıq bir dövr ərzində müharibə etdiyi çar Rusiyasının da Körfəzdə və Anadolu ilə bağlı hədəflərini təxmin edə bilirdi.

Digər tərəfdən Osmanlı ordusunun vəziyyəti də qənaətbəxş deyildi.

Dünya böyük müharibə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya idi. Müharibədən əvvəl üçlər bölündü: Almaniya, Avstriya-Macaristan, İtaliyadan ibarət “Üçlər” ittifaqı qrupu, İngiltərə, Fransa və Rusiyadan ibarət – İtilaf ittifaqı (Antanta) yarandı. Bu hərbi-siyasi blokların yaranmasının əsas səbəbi XV əsrə yaranmış Osmanlı imperiyasına məxsus mülklərin - ərazilərin bölüşdürülmək idi. Öz imperialist məqsədlərini həyata keçirmək üçün bu hərbi-siyasi bloklara qoşulmuş dövlətlərin hər birinin Osmanlı Türkiyəsinə qarşı təcavüzkar planları var idi.

Bu dövlətlərin olduğu kimi Osmanlı imperiyasının da ona qarşı başlaya bilərk müharibə girmək üçün səbəbləri vardı:

- Almanyanın dəstəsi ilə Osmanlı Türkiyəsi dövlətin qurtuluşuna nail olmaz.
- Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin Almanya ilə gizli anlaşması (2 avq. 1914)
- Osmanlı dövlətinin siyasi tədricələnməyən xilas olma istəyi
- Osmanlı dövlətinin İngiltərə və Fransanın iqtisadi təsirindən xilas olma istəyi
- İtirdiyi tarixi torpaqları geri qaytarmaq istəyi
- Almaniya ilə çox yaxın hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq
- Osmanlı imperiyasının coğrafiyasının geosiyasi vəziyyəti.

Almanyanın və Osmanlı Türkiyəsi dövlətini I Dünya müharibəsinə qoşularaq üçün səbəbləri mövcud idi:

- Müharibə zamanı yeni cəbhələr açaraq ittifaq dövlətlərinin təsirini azaltmaq
- Mosul-Kerkük neftini ələ keçirmək.

İttifaq dövlətlərinin Körfəz yoluyla çar Rusiyasına yardımlarının qarşısını almaq cəhti

- İngiltərənin Osmanlı Türkiyəsi torpaqlarından keçən Uzaq Şərqi müstəmləkə yollarını ələ keçirmək cəhti.

- İngiltərə və Fransa müstəmləkələrində xəlifəliyin yardımıyla müsəlmanları üsyana təhriketmə cəhti.

28 iyun 1914-cü ildə I Dünya müharibəsi başladı. 30 oktyabr 1914-cü ildə Rusiya Osmanlı Türkiyəsi müharibə elan etdi. Bir neçə saat sonra da Ənvər paşa ittifaq blokunun yanında çar Rusiyasına müharibə elan etdi. Bundan sonra İngiltərə və Fransa Osmanlı Türkiyəsi dövlətinə müharibə elan etdi.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

Osmanlı Türkiyəsi müharibəyə 2850000 nəfər əsgərlə qoşuldu. Müharibədə hərbi əməliyyat zamanı Osmanlı Türkiyəsi tərəfdən ölənlərin sayı 325 min, yaralılar 400 min, itkin düşənlərin isə sayı 250 min nəfər olmuşdur. Ümumi itkinin sayı 925 min nəfər təşkil etmişdir.

Osmanlı Türkiyəsi dövləti çox ağır I Dünya müharibəsində vuruşduğu cəbhələr həm hərbisiyasi öz ərazilərində, həm də bu xaricindəydi. 6 cəbhə isə Osmanlı imperiyası ərazilərinin xaricində Osmanlı Türkiyəsi əsgərinin qabiliyyət qazandığı tək cəbhə Çanakkala cəbhəsi idi. 19 fevral 1915-ci ildə Çanakkala müharibəsi başlamış – 9 yanvar 1916 düşmən əsgəri geri çəkilməyə məcbur oldu.

I Dünya müharibəsinin nəticələrindən bəhs edərkən yenə Osmanlı dövlətinin düşdüyü vəziyyətinə diqqət yetirmək lazımdır.

Rusiya, Alman, Avstriya-Macarıstan və Osmanlı imperiyaları yıxıldı və onların keçmiş müstəmləkə ərazilərində yeni milli dövlətlər quruldu. Məğlub olan ölkələrdə hakimiyət dəyişiklikləri baş verdi.

Dünya xalqları 14 ölkənin iştirak etdiyi bu müharibədə 20 mln. nəfər vətəndaşını itirdi, lakin bu heç də bəşəriyyəti gələcək müharibə təhlükəsindən xilas etmədi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кямуран Гюрюн.Армянское досье. Баку, 1993.
2. Azərbaycan tarixi. III, IV, V cildlər. Bakı, 2000-2002.
3. Чапай Султанов История не любит сослагательного наклонения, и все же... Баку, 2011.

Абдул-Насир Дибиров
Д.и.н. проф., НАН ОДПО
«Дагестанский институт экономики и Политики»)
Евгений Белоусов
Игорь Гафуров

ВОЙНА, РЕВОЛЮЦИЯ И «СОВЕТСКАЯ» ИДЕНТИЧНОСТЬ

Ключевые

слова: война, государственность, идентичность, империя, легитимность, нация, национализм, революция, Российской империя, СССР, элита, этнос.

Keywords: war, statehood, identity, Empire, the Caucasus, legitimacy, nation, nationalism, revolution, the Russian Empire, the Russian Federation, USSR, elite, ethnus.

Annotation: The Article is devoted to analysis of some relevant results of the First world war, connected primarily with the Russian revolution. In particular, the article gives a detailed analysis of causes of the Soviet Union forming in the conditions of aggressive growth of nationalistic movements on the whole territory of the former Russian Empire. The causes of the collapse of these movements are shawn. For comparison the author also analyses the processes of delegitimation of the Soviet statehood in the last quarter of the XX century. Much attention is paid to the issues of interrelation of ethnic, cultural and civil identity, as the most important factors for sustainable national statehood.

Аннотация: Статья посвящена анализу некоторых актуальных итогов Первой мировой войны, связанных, главным образом, с Русской революцией и последующей судьбой страны. В частности, в статье предпринята попытка анализа в одном понятийном ключе как причин раз渲ла Российской империи, так и причин возникновения на ее месте Советского Союза в условиях агрессивного роста на всем пространстве страны националистических движений. Вскрыты причины краха этих движений. Особое внимание в статье уделяется вопросам соотношения гражданской, национальной и этнической идентичности, как важнейшим факторам возникновения государственности и ее устойчивого существования.

Одним из важнейших следствий Первой мировой войны стали Русская революция и воссоздание на огромной евразийской территории мощной полиэтничной державы – СССР, одной из республик в составе которого был и Азербайджан. СССР оказал огромное влияние не только на судьбу народов, входивших в его состав, но и на всю мировую историю XX века. В постсоветское время стал популярным афоризм (недавно его повторил Президент Российской Федерации В.В. Путин): кто не сожалеет о распаде СССР, у того нет сердца, а у того, кто желает его возрождения, нет головы. Сегодня на всем постсоветском пространстве найдется не очень много людей, которые бы не согласились подписать под этими словами. Поэтому не лишним будет в канун столетия начала Первой мировой войны задаться вопросом: почему многонациональная Российская империя, пройдя через горнило двух войн — мировой и гражданской и изменив кардинально форму общественных отношений, сохранилась тогда практически в дореволюционных границах, в то время как спустя 70 лет наследник империи – Советский Союз – развалился в короткий срок без видимых внешних и внутренних усилий, без войн и кризисов?

Историкам, вообще говоря, хорошо известен факт, что поражение в войне в подавляющем числе случаев вело к распаду многоэтничного государства на множество этно-национальных государственных образований, даже если это не было результатом

аннексии территории: достаточно вспомнить судьбу Римской империи или тех же Османской или Австро-Венгерских империй, разлетевшихся вдребезги после поражения в Первой мировой войне. Причина такого распада достаточно понятна: империи – а в отношении названных империй это общепризнанно – являются, как правило, этнократическими государствами, в которых один или несколько этносов угнетают множество других. И в момент крушения государства, т.е. в момент исчезновения государственной власти как таковой, угнетаемые этносы сразу же учреждают собственную государственность, реализуя универсальный принцип революции: «кто был ничем, тот станет всем».

Как известно, Российской империи не было в числе победителей в Первой мировой войне, но ее не было и в числе побежденных. И такой же двойственной была ее непосредственно послевоенная судьба: вначале крах и тотальный распад империи, а затем – через несколько лет Гражданской войны – возрождение из пепла единой огромной страны. В чем же причина того, что Российское государство не повторило тогда судьбу исчезнувших империй?

Как представляется, тут можно назвать две основные причины. Первая: Российская империя, в отличие от названных, никогда не была этнократическим государством в своем классическом виде. Вторая причина: новая национальная – «советская» – идентичность, возникшая в ходе Октябрьской революции и гражданской войны, на тот момент оказалась «сильнее» практически любой этнической идентичности, входивших в империю народов.

В советское время царскую Россию (по понятным идеологическим основаниям) называли «тюрьмой народов», подразумевая, однако, что в этой тюрье наравне со всеми в своей камере также томился и русский народ. Но после распада СССР как-то само собой стало подразумеваться, что «тюрьма народов» – это русская этнократия. И именно угнетением малых этносов великокорусским этносом и их национально-освободительной борьбой и стали объяснять причину распада Российской империи. Однако, как представляется, подобную точку зрения вряд ли возможно подтвердить фактами. Распад империи, что хорошо известно, был вызван вовсе не национально-освободительными восстаниями, которых тогда попросту не было, а тотальным крахом центральной власти империи.

Как известно, военные неудачи российской армии, нараставший экономический хаос в стране, моральная дискредитация правящей элиты (вспомнить хотя бы «распутинщину») привели к полной делегитимации монархической власти, формально завершившейся отречением последнего русского царя, после которого трон так и остался незанятым. Этот факт означал внезапное прекращение всей государственной традиции государства, где тысячу лет законной признавалась только власть, переданная от царя к царю. Таким образом, Россия в результате войны лишилась не только легитимной, но в одночасье и законной власти. Временное правительство, пришедшее на смену монархии и учрежденное на принципах, неведомых российской государственности, в глазах народа было незаконным, а по мере дальнейших военных поражений и гражданской анархии также лишилось и зачатков «революционной» легитимности. И в стране, в которой исчезла государственная власть или, что одно и тоже, повсеместно не признавалась таковою, совершенно закономерно исчезала *гражданская идентичность*, т.е. признание гражданами своей подвластности существующему (или уже несуществующему) государству.

В этой ситуации и начался обвальный распад империи без участия всякого национального фактора, хотя плодами этого распада в первую очередь воспользовались именно национальные элиты. Как известно, первой здесь выступила Центральная Рада, провозгласившая автономию Украины; далее последовала «суверенизация» Сибири; соответствующие декларации о независимости Польского и Финляндского Сеймов; и т.д.

А к концу 1918 года на бывшей территории Российской империи образовались уже десятки государственных образований, в том числе этно-национальных, заявивших о своей независимости.

Таким образом, фактический ход событий не дает особых оснований видеть причину распада страны в борьбе народов против этнократии, против национального угнетения. Разумеется, вопрос об «угнетении» весьма субъективный: кто-то, например, считает угнетением (т.е. недопустимым ущемлением прав) любое замечание в свой адрес со стороны представителя другого этноса и тотчас бурно протестует против этого. Однако более или менее объективным критерием наличия или отсутствия этнократии в исторической ретроспективе является как раз степень желания или степень нежелания различных этносов жить в одном государстве. И тем более жить и дальше вместе, если государство, в котором они жили до этого, вдруг исчезло. И если такое происходит – а в России по итогам гражданской войны произошло именно это, – можно сделать вывод, что граждан исчезнувшей страны не столько разделяла их этническая идентичность, сколько связывало нечто большее – историческая и культурная общность, которую принято называть *национальной идентичностью*. Однако неизвестно, чтобы когда-нибудь в истории в многоэтничной империи, в которой господствовала этнократия, т.е. какой-то один этнос угнетал все остальные, у граждан вдруг появилась эта самая национальная идентичность и после крушения империи они по-прежнему захотели бы жить вместе.

На это возражают, что единство российского государства было восстановлено исключительно военной силой Красной армии и национальная идентичность граждан многоэтничной страны не имела к этому отношения. Как представляется, это – слабый аргумент. Польша, в отношении населения которой в империи действительно имелись законодательно оформленные этнократические ущемления прав, не захотела жить в едином государстве и ушла. Ушла Финляндия, ушли прибалтийские страны – и никакая Красная Армия даже пальцем не пошевелила, чтобы помешать им в этом. Причем последовавшая в дальнейшем польская интервенция показала, что если население мобилизовано по этническому признаку, то справиться с ним никакой армии не под силу.

При этом надо помнить, что на стороне национальных буржуазных правительств, которые возникли повсеместно на территории распавшейся Российской империи, везде без исключения выступали интервенционистские силы стран Антанты. И без массовой поддержки народов этих национальных образований, тем более при их сопротивлении, шансы Красной армии, обутой в лапти, были равны нулю.

Эти и многие другие исторические факты красноречиво говорят, что этнические меньшинства России вовсе не смотрели тогда на русское население, как на угнетателей, и что Российская империя, таким образом, вряд ли может подгоняться сегодня под определение классической этнократии. В пользу этого вывода свидетельствует и тот факт, что при распаде империи из нее государственно обособились и территории практически полностью заселенные русскими, в частности в Сибири, на Дальнем Востоке, в Поволжье и т.д. Таким образом, отсутствие этнократии в Российской империи – это первая причина того, почему российское государство, в составе которого были и территории, входящие сегодня в Азербайджан, смогло возродиться из пепла Первой мировой войны.

Однако надо признать, само по себе отсутствие этнократии и отсутствие восприятия русских как угнетателей, – это недостаточное основание для того, чтобы у представителей российских национальных меньшинств, которые уже де-факто вышли из состава империи, вдруг появилось желание снова объединиться в новом государстве. Особенно это справедливо в отношении тех мелкобуржуазных элит, в руках которых впервые в истории оказалась государственная власть, и отдавать которую по понятным мотивам им вовсе не хотелось. А национализм в такой ситуации оказывался единственной идеологией, оправдывавшей их претензии на власть. Тем не менее объединение страны состоялось. И,

как представляется, огромную роль в нём сыграла именно гражданская война, которая шла не по этническому, а по классовому признаку, и которая во много раз ускорила формирование новой национальной – теперь уже *советской* – идентичности.

Идентичность как таковая, как субъективная антитеза «мы–они», делящая весь человеческий мир на «своих» и «наших», с одной стороны, и «чужих» и «врагов» – с другой, в исторической ретроспективе вообще есть исключительно порождение войны. Да, люди сотни лет могли мирно сосуществовать рядом, представляя на посторонний взгляд, скажем, единую племенную общность или общность граждан одного государства, но только война могла разделить людей на «своих» и «чужих» и воочию показать, с какой человеческой общностью они себя на самом деле идентифицировали и за какую общность были готовы сложить свои головы. При этом война закономерным образом не только разделяла людей по какому-то основанию, но по этому же основанию и объединяла их, превращая это основание в фундамент собственной идентичности.

И если бросить предельно общий взгляд на историю, оставляя в стороне межконфессиональные различия, то можно выделить два основания, по которому когда-либо велись гражданские войны. А именно: они всегда носили либо характер межэтнического столкновения, либо характер столкновения классового, либо совмещали в некоторой пропорции признаки того и другого. Например, первые башкирские восстания, случившиеся в 17 веке, связанные, в частности, с попыткой Москвы окрестить башкир, пожалуй, полностью подпадают под определения этнических. А вот восстание Пугачева, в котором те же башкиры, как и другие национальные меньшинства, вместе с русскими принимали самое деятельное участие, при любом подходе иначе, как классовым столкновением назвать трудно. В то же время восстание Спартака в Риме, которое по советской традиции по большей части называют исключительно классовой войной, несомненно, имело и этнический характер, поскольку врагом восставших были не просто рабовладельцы, их врагом были все (этнические) римляне.

Что касается гражданской войны в России, которая явилась следствием Первой мировой войны и революции, то здесь вряд ли есть серьезные основания подвергать сомнению традиционный взгляд на ее характер, а именно на тот факт, что она носила ярко выраженный классовый и интернациональный характер. Иначе говоря, страна разделилась на «своих» и «чужих» не по этническому, а по классовому признаку. И чем сильнее разгоралась война, тем сильнее классовая идентичность мобилизовывала многоэтническое население бывшей империи, разводя его на разные стороны баррикад. Брат шел против брата, русский против русского, дагестанец против дагестанца, азербайджанец против азербайджанца... В то же самое время по одну сторону баррикад братьями по оружию, братьями по борьбе за светлое будущее все сильнее чувствовали себя те же самые русские, дагестанцы, азербайджанцы... – представители социальных низов всех этносов, населявших территории тогдашней России.

При этом также следует иметь в виду, что в формировании идентичности, особенно национальной идентичности, огромную роль играет не только война сама по себе, создающая «братьство по оружию», но и общая *победа* в этой войне. В более широком смысле идентичность всегда опирается на общие символы гордости, среди которых военные победы находятся, конечно же, на первом месте. А именно социальные низы бывшей империи, представлявшие подавляющее большинство ее населения, вышли победителями из кровопролитной войны и стали по факту носителями новой, завоёванной в классовых боях, национальной идентичности, известной нам под именем *«советской»*.

Именно наличием этой идентичности, а вовсе не внешним насилием, и следует корректно объяснить дальнейшее, совершенно бескровное объединение народов в границах одного великого государства – Союза Советских Социалистических республик. И любая попытка извратить причины этого объединения, представить его как насилие

центра над той или иной национальной окраиной, не имевшей поддержки самого народа, как представляется, прежде всего унижает роль самого этого народа и в собственной, и в мировой истории.

* * *

Конечно, здесь представлен предельно общий взгляд на причины тех давних событий, радикально изменивших мир. И он не дает однозначного ответа на многие сопутствующие вопросы, в частности на вопрос: а чтобы произошло с российским государством и вошедшими в него народами, если бы в гражданской войне победили не «красные», а «белые»? Достаточно ли было «белого» братства по оружию и «белой» идентичности для того, чтобы вновь объединить страну? Или «белая» идея – идея реставрации империи – окончательно пересорила бы народы? Хотя история не терпит сослагательного наклонения, само ее спиралевидное развитие постоянно ставит на повестку дня одни и те же вопросы, одни и те же альтернативы. Через семьдесят лет бесконфликтного существования советской власти, при отсутствии сколько-нибудь серьезной национальной распри и при отсутствии войны Советский Союз в считанные годы потерял устойчивость, впал в смуту и рассыпался, как карточный домик. И если советская идентичность когда-то создала Советский Союз, то почему же она не спасла его на этот раз? Как известно, «большое видится на расстоянии». И, возможно, чтобы дать непредвзятый и адекватный ответ на этот вопрос, который может быть немаловажным для стабильного и успешного существования всех постсоветских республик, нам следует подождать еще 70 лет.

Сегодня в бывших советских республиках идут процессы внутренней и внешней легитимации новой государственности, процессы утверждения своей особой национальной идентичности. При этом представляется важным не потерять исторически складывавшиеся между народами СССР дружеские и даже братские отношения. В этом смысле огромное значение для формирования на Большом Кавказе и Каспии атмосферы доверия и сотрудничества имеет характер взаимоотношений между народами России и Азербайджана, между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой. Традиции такого сотрудничества были заложены выдающимся государственным деятелем Азербайджана и Советского Союза Гейдаром Алиевым. Азербайджан — единственное в экономическом отношении самодостаточное государство Закавказья, и, в случае решения проблемы Нагорного Карабаха, безусловно, в состоянии стать одним из ключевых партнеров Российской Федерации в формировании геополитического пространства Большого Кавказа и Каспийского региона. Важную роль в этом будут играть также и приграничные регионы Российской Федерации, в частности Республика Дагестан. В связи с изменением геополитического статуса Каспийского моря будущее Дагестана в большей степени связано уже не с горами, а с морем. И, безусловно, для лучшего позиционирования каспийского вектора российской политики в регионе огромное значение будут иметь традиционно дружественные и добрососедские отношения народов Дагестана и Азербайджана.

Литература

1. Белоусов Е.В., Дибиров А.-Н.З. Страна, война и наша идентичность//Российская нация. № 5-6. 2010.
2. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. М., 2002.
3. Тиуков В. А. Политическая антропология (сетевое учебное пособие) // <http://ou.tsu.ru\eledu.php/p=omgu>

Михаил Шацилло

К.и.н., Институт Российской истории РАН, Москва

ОПЫТ УСТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ФРАНЦИИ И ЗАКАВКАЗЬЯ ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ТОРГОВОГО, ПРОМЫШЛЕННОГО И ФИНАНСОВОГО ОБЩЕСТВА В РОССИИ И ЛИМИТРОФАХ» В 1919-1922 ГГ.).

Açar sözlər: Bakı region, neft, iqtisadi əlaqələr. Makale inceler girişimi Fransız top-lumu «Société Commerciale, Industrielle et Financière pour la Russie et les pays limitrophes (Socifros)» Transkafkasya ile ekonomik ilişkiler kurmak sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan 1914-1918.

Anahtar kelimeler: Bakü bölge, petrol, ekonomik ilişkiler. В статье рассматривается попытка французского общества «Société Commerciale, Industrielle et Financière pour la Russie et les pays limitrophes (Socifros)» установить экономические связи с Закавказьем после Мировой войны 1914-1918.

Ключевые слова: Бакинский район, нефть, экономические связи. The article examines the attempt of French society «Société Commerciale, Industrielle et Financière pour la Russie et les pays limitrophes (Socifros)» to establish economic relations with Transcaucasia after World War II, 1914-1918.

Keywords: the Baku region, oil, economic ties.

Məqalədə Fransa cəmiyyəti cəhdi araşdırır «Société Commerciale, Industrielle et Financière pour la Russie et les pays limitrophes (Socifros)» sonra Zaqqafqaziya ilə iqtisadi əlaqələr qurmaq sonra I Dünya Müharibəsi 1914-1918.

Драматические события начала XX в. коренным образом изменили экономическую и политическую картину мира. Октябрьская революция 1917 г. и последовавшие за ней события – распад Российской государства, Гражданская война, военные столкновения между образовавшимися на территории бывшей империи новыми государствами – усилили изоляцию востока европейского континента от мирового сообщества. В проигрыше оказались все стороны. Обескровленные Великой войной европейские страны остро нуждались в продовольствии и природных ресурсах, в значительной степени поступавших с востока. Лежавшая в руинах экономика России и новых государств испытывала дефицит в техническом оборудовании, а обнищавшее население остро нуждалось в предметах массового потребления.

В этих условиях активизировались западные предприниматели, крайне заинтересованные в возвращении на восточный рынок. Французский банк Париба одним из первых в Европе решил принять участие в экономическом сотрудничестве с Советами, а также в развитии торговых и промышленных отношений со странами-лимитрофами. Это финансовое учреждение было традиционно тесно связано с Россией. Вначале его участие в экономической жизни империи осуществлялось путем эмиссии «русских» ценных бумаг (государственных фондов, муниципальных займов, акций промышленных предприятий и т.п.) и их размещения на французском рынке. Впоследствии банк Париба активизировал свое присутствие в российских банках, организуя сеть банковских объединений и финансовых обществ. В 1907 г. Париба принял участие в увеличении капитала Международного

Санкт-Петербургского банка, в 1910 г. - в образовании Русско-Азиатского банка, занимавшего по объёму операций первое место среди акционерных банков России. До Первой мировой войны Париба провел несколько крупных финансовых операций, таких как увеличение уставного капитала Соединенного банка в Москве, Земельного крестьянского банка в 1911 г. и Русского для внешней торговли банка в 1914 г. Кроме того, Париба владел значительным количеством акций крупных российских акционерных компаний («Сормово», «Волга-Вишера», «Таганрогский металлургический завод» и др.) [3, с.88-95].

В декабре 1919 г. в Париже по инициативе банка Париба совместно с банком дель Юнион Паризьен, Сосьете Женераль, а также Русско-Азиатским банком, который продолжал свою деятельность за пределами России вплоть до конца 1920-х гг. [2, с. 33-37], было создано «Торгово-промышленное и финансовое общество в России и лимитрофах» (Société Commerciale, Industrielle et Financière pour la Russie et les pays limitrophes), сокращенно – Sosifros («Сосифрос»). Создатели общества заручились своеобразной поддержкой французского правительства: председателем нового учреждения стал известный политический деятель и дипломат - бывший военный министр (1913-1914), министр финансов (1914-1915) и посол в России (с июля 1917) Жозеф Нуленс. К участию в обществе были привлечены крупные русские предприниматели: в числе трех вице-председателей правления, кроме 2-х французов, оказался председатель правления Русско-Азиатского банка А. Путилов; из 20 членов правления пятеро являлись представителями делового мира старой России (П. Жиро, М. Лесин, А. Половцов, Н. Рафалович, А. Шамшин) [1, Состав правления].

Цель общества заключалась в восстановлении и развитии экономических отношений между Францией и восточной Европой. Программа действий предусматривала два последовательных этапа. Сначала предполагалось возобновление связей с приморскими (Причерноморье и Прибалтика) регионами, способными приобретать французские товары в обмен на сырье. Затем ставилась задача проникновения на другие территории и подготовка возрождения французского влияния в России. Для этого, по мнению руководителей общества, необходимо было создать специальное финансовое учреждение, обеспеченное административными и финансовыми ресурсами [1, Exposé].

Деятельность «Сосифроса» до настоящего времени детально не исследована, что в значительной степени объясняется отсутствием добротной базы источников. Архивы контор общества, непосредственно занимавшихся осуществлением коммерческой деятельности, не сохранились. Между тем в Париже, в архиве банка Париба, отложились уникальные материалы внутреннего пользования, значительная часть из которых помечена грифом «строго конфиденциально». Кроме обычной для банка делопроизводственной документации, балансов, текущей внутренней переписки, версий и проектов уставов и т.д., сохранились материалы аналитического характера - составлявшиеся сотрудниками банка т. н. «исторические справки» о деятельности «Сосифроса». Данная статья в значительной степени основана на материалах архива Париба.

Первые шаги «Сосифроса» были нацелены на экономическую помощь Российской армии П.П. Врангеля. Летом 1920 г. состоялась сделка по продаже белым обмундирования на сумму 500.000 фр.[1, Séance du conseil d'administration du 5 octobre 1920]. Одновременно руководители общества обратили свое внимание на возможность сотрудничества с Азербайджанской Народной Республикой. Как отмечалось в документе, составленном весной 1920 г. для правления общества в Париже и озаглавленном «Проект организации «Сосифрос» на Черном море», «Кавказ в настоящее время представляется весьма перспективным регионом, что ставит вопрос о скорейшем создании там полноценной организации» [1, Le projet de l'organisation de la société "Sosifros" sur la mer Noire]. В «Проекте...» детально обосновывалась выгода закупки товаров в Константинополе и обмена их после доставки на Кавказ на высококачественные бакинские нефтепродукты.

Авторы документа отмечали, что «Константинополь до войны был лишь сортировочным портом, но после известных событий в России и в черноморском регионе стал транзитным пунктом, в котором товары, первоначально предназначенные для южной России, разгружались и помещались на складское хранение. В настоящее время здесь находятся значительные партии разнообразных товаров по ценам значительно ниже французских. Эти товары можно закупить, быстро загрузить в суда и доставить в Батум за несколько недель, в то время как осуществить такую операцию из Франции при всем старании возможно только в трехмесячный срок. Выигрыш двух месяцев выгоден не только потому, что позволяет быстрее оправдать накладные расходы, но главным образом, потому, что дает возможность осуществления масштабных закупок минерального сырья на Кавказе, который еще не стал арендой [международной – М.Ш.] конкуренции» [1, Ibid].

В то же время отмечалось, что «вплоть до конца 1919 года азербайджанское правительство разрешало экспортные операции лишь при условии уплаты пошлины или залога, но накопились такие значительные запасы сырья, что правительство разрешило осуществление свободного экспорта через Батум». Транспортировка нефтепродуктов из мест добычи к черному морю бесперебойно осуществлялась как по керосинопроводу Баку-Батум, так и по железной дороге. Приводилась и калькуляция себестоимости бакинской нефти на французском рынке: «цена нефти, которая в Баку стоит 10 рублей, в Батуме достигает 30 рублей; общая сумма издержек составит [после доставки во Францию – М.Ш.] 60 рублей, т.е. 120 франков за тонну, в то время как компания «Марин франсэз» продала недавно обществу «Лилль-Бонье э Коломб» 21.000 тонн по цене 178 франков за тонну»[1, Ibid].

Для осуществления торговых операций предполагалось основать главную контору в Батуме, а также агентства в Баку, Тифлисе и Константинополе, во главе с французскими подданными. Они же должны были составить слой высших управленцев, в то время как другие должности (представители агентств, технические сотрудники) занимали бы, как правило, граждане закавказских республик. Однако реализовать разработанный проект экономического сотрудничества в 1920 г. обществу «Сосифрос» не удалось. В конце апреля части Красной Армии заняли Баку, в феврале 1921 г. было советизировано все Закавказье. Агенты «Сосифроса», которые уже заключили несколько предварительных сделок, были вынуждены эвакуироваться оттуда. Возможность восстановления внешнеэкономических связей появилась вновь, когда Советы перешли от политики «военного коммунизма», со свойственной ей системой «главкизма», к новой экономической политике, допускавшей деятельность трестов с элементами хозрасчета.

Советское государство, в руках которого оказался полуразрушенный и обескровленный народно-хозяйственный комплекс, остро нуждалось в дополнительных источниках средств для восстановления промышленности и ликвидации потребительского дефицита. При отсутствии валюты нефтяные ресурсы являлись ходовым и прибыльным товаром. Немудрено, что именно нефтяники первыми вышли на внешний рынок. Инициатива прорыва во внешней торговле принадлежала А.П. Серебровскому, возглавлявшему с мая 1920 г. группу национализированных предприятий по добыче и переработке азербайджанской нефти - «Азнефтеком», преобразованный в сентябре 1921 г. в крупнейший в СССР трест Азнефть. Энергия и способности А. П. Серебровского в 1920-е гг. были отмечены американскими нефтяниками, у которых он получил прозвище «советский Рокфеллер» [5, с. 178]. Осознав, что нэп дает возможности для возрождения разрушенной экономики, он получил от В.И. Ленина, с которым был лично знаком, разрешение «Азнефтекому» свободно продавать (под персональную ответственность А. П. Серебровского) за рубеж часть нефтепродуктов и закупать товары, необходимые для удовлетворения производственных нужд и личных потребностей работников бакинских нефтепромыслов (предметы снабжения и продовольствия) [7, с. 11-12].

В мае 1921 г. из Батума в Константинополь отправился первый корабль с бакинским сырьем. В это время нефтяной рынок разоренной войной Европы был поделен двумя мировыми гигантами - американской компанией «Стандарт-оил» и английской «Шелл». Участие в нем третьей стороны, по словам А.П.Серебровского, «произвело переполох», и воспринималось западными нефтепромышленниками как «корсарство» [6, с. 7]. Товар был быстро реализован, на вырученные деньги и полученные авансы было закуплено первое оборудование для промыслов, а также партия одежды, обуви и прочих товаров ширпотреба. Не представляется возможным установить, кто именно стал первым торговым партнером «Азнефти», но можно предположить, что именно в ходе этой поездки представители Баку установили контакт с константинопольскими сотрудниками «Сосифроса». Как свидетельствуют документы архива Париба, в мае 1921 г. Возобновилась деятельность кавказских агентств общества, а 21-го августа руководство Общества одобрило два проекта контрактов на поставку товаров и получение нефтепродуктов от «Азнефти», причем признавалось что отношения с ней «в этот период уже установлены». Впоследствии, вплоть до осени 1922 г., контракты на поставки товаров широкого потребления в обмен на нефть были заключены с Обнешторгом, Центросоюзом Армении, Центросоюзом Грузии и другими учреждениями, в том числе такими экзотичными, как кооператив ЧК. Кроме того, деловые отношения завязывались не только с «административными органами русского государства», но и с частными лицами. Однако самым крупным партнером «Сосифроса» оставались бакинцы: общая сумма подписанных контрактов составила 229.129,90 золотых рублей, из них 143.354,60 приходились на «Азнефть» [1, *Affaire Azneft*].

Всего обществом «Сосифрос» было заключено около 90 контрактов. На перевозке нефтепродуктов было задействовано 11 наливных судов, в обратном направлении двигались корабли с товарами ширпотреба. Сохранившиеся в архиве французского Общества разрозненные описи поставляемых на Кавказ товаров несколько уточняют ассортимент поставляемой продукции. На таможни Батума, Тифлиса, Баку поступали продукты питания (мука, шоколад), электрические лампочки, нитки в катушках, автомобили и запчасти к ним (приводные ремни, камеры, покрышки и пр.) и т.п. На протяжении 1922 г. (15-ого апреля, 4-ого июня и 15-ого августа), как свидетельствуют архивные материалы, были подписаны наиболее важные контракты с «Азнефтью» и «Нефтеэкспортом». Во исполнение этих контрактов нефтеналивные суда осуществили 9 рейсов, доставив в Константинополь 14900 тонн керосина, 12200 тонн машинного масла, 4500 тонн мазута, 800 тонн дизтоплива [1, *Historique des relations de «Sosifros» avec la Russie*].

Сотрудничество с западными партнерами в значительной степени помогло избавиться от товарного дефицита и начать модернизацию производства на нефтяных площадках. Как писал А.П. Серебровский, «к концу 1922 г., в результате успешного проведения нэпа, положение нефтяного хозяйства настолько улучшилось, что мы смогли уже опираться на внутренние ресурсы» [7, с. 12]. Тогда же произошли события, пагубным образом оказавшиеся на деятельности и дальнейшей судьбе «Сосифроса». В ноябре 1922 г. было арестовано несколько сотрудников компании по обвинению во взяточничестве, в декабре произведены обыски в конторах с конфискацией находившихся там документов. Вскоре, в январе 1923 г., судебными органами Грузии на «Сосифрос» был наложен колоссальный штраф (259000 золотых рублей) за систематическое нарушение закона о гербовом сборе. Одновременно «Азнефть», которой судом было предъявлено аналогичное обвинение, отделалась символическим штрафом в 700 рублей. Как сообщал в Париж один из руководителей Кавказского агентства, несоразмерность наказания двух субъектов за одинаковое нарушение объяснялась тем, что «Сосифрос» - частная компания, а «Азнефть» принадлежала советскому государству: «...согласно теориям, действующим при режиме диктатуры пролетариата, суды установлены не для того, чтобы вершить правосудие, но

чтобы защищать интересы рабочего класса, в нашем случае, интересы пролетарского государства, а не «Сосифроса», буржуазной кампании» [1, Sichel-Dulong - siège social du «Sosifros», 13 novembre 1923]. По решению суда в уплату штрафа имущество и архивы «Сосифроса» были опечатаны, с аукциона распроданы активы французской компании, после чего она прекратила свою деятельность на Кавказе.

Вытеснение французского партнера из Советской России, по всей видимости, было обусловлено двумя причинами. Во-первых, представители Баку нашли для себя более выгодные варианты международной кооперации. В сентябре 1922 г. «Азнефть» заключила договор сроком на 15,5 лет с американской компанией «International Barnsdall Corporation», взявшей подряд на бурение скважин и добывчу нефти, доставку оборудования и обучение советских нефтяников новейшим приемам работы [9, с. 165]. Во-вторых, советская сторона опасалась, что внешнеторговая деятельность трестов приведет к денационализации промышленности. Крупные советские нефтяные тресты «Грознефть» и «Эмбанефть», в отличие от «Азнефти», были лишены возможности реализовывать свою продукцию [4, с. 25]. К тому же в июле 1922 г. для торговли нефтью был создан советский «Нефтесиндикат», ставший с сентября 1923 г. монопольным органом по реализации нефти на внутреннем и внешнем рынках. Это объединение, явившееся собственником танкерного флота и сбытовых контор, разбросанных по всему миру, пользовалось свободой экономической деятельности и успешно конкурировало с мировыми нефтяными гигантами [9, с. 165.]. Таким образом, навязывая трестам услуги монополиста «Нефтесиндиката», государство «избавляло» их от необходимости поиска зарубежных партнеров. Таким образом, попытка установления прямых экономических связей между французской предпринимательской группой и Закавказским регионом оказалась безуспешной.

Литература

1. Архив банка Париба. (Archives de Paribas. Cabet.5/DFOM/ - 221/9). Affaire Azneft
2. Беляев С. Г. Русско-Азиатский банк в эмиграции. 1918-1928 гг.// Страницы российской истории. Проблемы, события, люди. Сборник статей в честь Бориса Васильевича Ананьича. СПб. 2003.
3. Бовыкин В.И. Французские банки в России. Конец XIX начало XX вв. М, 1999.
4. Иголкин А.А. Советская нефтяная промышленность в 1921-1928 годах. М., 1999.
5. Косторниченко В.Н. 2004. Александр Серебровский — «Советский Рокфеллер» // На нефтяных перекрестках. М., 2004.
6. Серебровский А.П. Опыт применения американских методов в нефтяной промышленности. Баку. 1929.
7. Серебровский А. Руководство В.И. Лениным восстановлением нефтяной промышленности. М., 1958.
8. Соколов А.К. Советский «Нефтесиндикат» на внутреннем и международных рынках в 1920-е гг. // Экономическая история . Обозрение / Под ред. Л.И. Бородкина. Вып. 10. М., 2005.
9. Шпотов Б. М. Использование опыта США в реконструкции советской нефтяной промышленности в 1920–30е гг. // Российский журнал менеджмента. Т. 4. № 1, 2006.

Rəşad Rüstəmov
T.ü.f.d., AMEA Tarixi İnstitutu

DÖRDLƏR İTTİFAQININ AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ
(1917-ci ilin oktyabrı - 1918-ci ilin mayı)

Cənubi Qafqaz Dördlər ittifaqına daxil olan ölkələrin planlarında mühüm yer tuturdu. Amma bunu bütün Dördlər ittifaqına aid etmək olmaz.

Dördlər İttifaqının ən zəif üzvü olan Bolqaristanın Cənubi Qafqazda heç bir marağı yox idi.

Aqrar sənaye ölkəsi olan Bolqaristan nə Cənubi Qafqazda istehsal edilən xammala ne de yeni satış bazarlarına ehtiyacı yox idi.

Coxmillətli Avstriya – Macarıstanın hakim dairələri daima imperiya daxilinə daxil olan xalqların milli – azadlıq hərəkatı ilə toqquşmalı olurdu.

Bu Avstriya – Macarıstan imperiyasına aktiv xarici siyasi siyaset yeritməsinə mane olurdu və bu Cənubi Qafqaz imperiyada üstün mövqe tutan avstriya burjuaziyasının maraq çərçivəsinə daxil deyildi.

İmpeyanı qoruyub saxlamağa çalışan Avstriya – Macarıstan imperiyasının hakim dairələri I dünya müharibəsində iştirakının əsas məqsədi imperiya tərkibinə daxil olan slavyyan xalqlarının azadlıq hərəkatını dəsdəkləyən və bununla da imperiyanın varlığ üçün təhlükə yaradan Rusiyanın zəiflədilməsi ve Serbiya ve Çernoqoriya hesabına öx ərazilərinin genişləndirilməsindən ibarət idi.

Dördlər ittifaqının yalnız digər iki üzvü olan Almaniya imperiyası və Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqazda öz maraqlarına malik idilər.

Almaniyada baş verən sənaye inqilabının xammala, o cüümədən nefte ehtiyacı daima artmaqdır idi.

Bu Almaniya imperiyasının Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Cənubi Qafqaza olan matağının əsas səbəbi idi.

Bundan başqa Böyük Britaniya müstəmlərinə gedən ən qısa yol Qafqazdan keçirdi.

Almaniya imperiyasının maraqlarına tekçə Azərbaycan deyil, həmçini Gürcüstan da daxil idi.

Bu Gürgüstanın əlverişli coğrafi məşvəti ilə əlaqədar idi.

Almaniya imperiyası həmçinin Gürcüstanın Qara dənizdə olan limanlarına nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdı.

Dördlər ittifaqının digər üzvü Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqaza dair xüsusi planları var idi.

Lakin bu planlar müxtülif səpcili idilər.

Osmanlı imperiyasının rəhbəriyinin bir hissəsi Cənubi Qafqazı bütövlüklə Osmanlı imperiyasına birləşdirməyə çalışırdı.

İmpriya rəhbəriyinin digər hissəsi yalnız Azərbaycan ərazisini Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatmaqla kifayətlənməyə çağırırdı.

Belə olan şəraitdə Cənubi Qafqazda bütün Dördlər İttifaqının fəaliyyəti haqqında deyil, yalnız onun ayrı – ayrı üzvlərinin fəaliyyəti haqqında danışmaq mümkündür.

Sarayevoda baş verən sui – qəsd tarixə I dünya müharibəsi adı ilə daxil olan yeni müharibənin başlanmasına səbəb oldu.

Osmanlı imperiyasını parcalamağa çalışan Antanta ölkəkələri bunun üçün Türkiyədə yaşayın ermənilərdən istifadə etməyə çalışırdı.

Bu məqsədlə I dünya müharibəsi illərində Rusiya ordudu tərkibində erməni drujinaları təşkil edildi.

Bu druinalar döyüslərdə iştirak etmekdənən Türkiyə ərazisində yerli türk əhalisinə qarşı qırğınlara məşğul olmağa üstünlük verirdilər. Bu rus ordusu komandanlığının hiddətinə və bu druinaların ləğvinə səbəb oldu.

Bu druinalar əsasında rus hərbi hissələrinin tərkibində ayrı – ayrı batalyonlar yaradıldı.

Azərbaycanın idqnya müharibəsində iştirakını iki dövrə ayırmalı olar.

I dövr ərzində Azərbaycan bu müharibədə Rusiya imperiyası və daha sonralar Rusiya respublikası tərkibində iştirak edirdi.

Bu dövr ərzində Azərbaycan əhalisinin müharibədə iştirakı əsasən cəbhənin yanacaq məhsulları ilə təminatından və könüllülərdən ibarət Tatar alayını cəbhəyə göndərilməsindən ibarət idi.

I dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyası bir sıra məglubiyyətlərə düşər oldu. Bir sıra Anadolu vilayətləri rus ordusu tərəfindən işğal edildi.

İşğal edilən ərazilərdə inzibati hakimiyyət erməni daşnakları tərəfindən həyata keçirilirdi. Hərbi hakimiyyət rus komandanlığına məxsus idi.

Oktyabr çevrilişi vahid Rusyanın dağılmışına səbəb oldu.

Bolşevik çevrilişinin qanuniliqini qəbul etmekdən imtina edən Rusyanın ayrı – ayrı bölgələrində yeni hakimiyyət orqanları təşəkkül tapdı.

Cənubi Qafqazda oktyabr çevrilişinin qanuniliyini tanımaqdan imtina edən milli siyasi partiyalar tərəfindən 1917-ci ilin noyabrında yeni hakimiyyət orqanı Zaqqafqaziya komissarlığı yaradıldı.

Bu hökumətdə təmsil edilmiş əsas siyasi təşkilatlar Türk – Ədədmi Mərkəziyyət Müsavat partiyası, erməni sosialist – inqilabçı Daşnaksütün partiyası, və əsasən gürcülərdən ibarət olan Rusiya sosial – demokrat fəhlə partiyasının Qafqaz vilayət təşkilatı təmsil edilmişdi.

Bu təşkilatların məqsədləri tamaamılıq bir – birinə zidd idi.

Türk – Ədədmi – Mərkəziyyət partiyasının əsas məqsədi milli dövlətçiliyin bərpasından ibarət idi. Erməni Daşnaksütün partiyası milli Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasını özünün əsas planı – tarixi Azərbaycan və Türkiyə torpaqlarında Büyük Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün əsas maneələrdən biri hesab edirdi. Eyni zamanda Zaqqafqaziya komissarlığı öz bəyannaməsində ərazisi tərkibinə Bakı, Yelisavetpol, Yerevan, Tiflis, Kutaish quberniyalarının, Qars və Batum vilayətlərini və Türkiyənin rus qoşunları tərəfindən işğal edilən ərazisinin aid olduğunu elan etdi (5, s.159).

Onu da qeyd etmek lazımdır ki Zaqqafqaziya komissarlığının daşnak – mennəşevik rəhbərliyi her vəclə buna qarşı çıxırı.

Oktyabr çevrilişini müvəqqəti hal kimi qiymətləndirən daşnaklar və menşeviklər Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin qəti əleydarları idilər.

Ozlərinin Oktyabr çevrilişini ərafəsində keçirdikləri qurultaylarında daşnaklar və menşeviklər Cənubi Qafqaz ərazisində muxtar gürcü və erməni respublikalarının yaradılmasına tərəfdar çıxlardı.

Daşnaklar vahid və bölmənməz Rusyanın köməyi ilə Türkiyə torpaqlarını bir qismini də bu muxtar respublikanın tərkibinə qatmayı nəzərdə tuturdular.

Daşnaklar həmçinin 1877 – 1878-ci il müharibəsi nəticəsində Osmanlı imperiyasından qoparılaraq Rusiyay tərkibinə daxil edilən Karsı da yaradılması nəzərdə tutulan “Böyük Ermənistan” dövlətinin dir hissəsi hesab edirdilər.

Aparıcı milli partiya olan Türk - Ədəmi - Müsavat partiyasının 1917-ci il oktyabr qurultayı Azərbaycan muxtar respublikasının yaradılmasını partiyanın əsas məqsədi elan etdi. Lakin Oktyabr çevrilişindən sonra Müsavat artıq müstəqil dövlətçilik ideyasına üstünlük vermeye başladı.

Oktyabr çevrilişindən sonra rus Qafqaz ordusunun əsgərləri kütłevi surətdə Qafqaz cəbhəsini, o cümlədən Anadolunun işğal edilmiş ərzilərini tərk etməyə başladılar.

İrəvan Aleksandropol, Tiflis əraziləribdə Fevral inqilabından sonra yaranan yeni hakimiyyət orqanları menşeviklərin və daşnakıların nəzarətində id.

Bu partiyalar həmçinin həmçinin adı çəkilən quberniyalar ərazilərdə təşəkkül tapan fəhlə,əsgər və kəndli deputatları sovetlərinə də nəzarət edurdilər.

Bakı və Yelisavetpol quberniyaları ərazilərində fəhlə,əsgər və kəndli sovetlər deputatları sovetləri sosialist partiyalarının nəzarəti altında idi.

1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək Türk - Ədəmi-Mərkəziyyat Müsavat partiyasının İ qurultayında Rusiya Federasiyası tərkibində Azərbaycan Muxtar Respublikasının yaradılması nəzərdə tutulurdu(12, s.44).

1917-ci il noyabrın 20-də Azərbaycanda Ümümrusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilən seçkilər azərbaycanlı əhalinin böyük siyasi fəallığını aşkar etdi. Seçkilərdə Müsavat partiyası və milli şuraların nümayəndələri vahid siyahı ilə çıxış edirdilər (8, s.62).

1917-ci il noyabrın axırlarında Ənvər Paşanın göstərişi ilə Qafqaz cəbhəsinin 3-cü türk ordusunun komandanı Məhməd Vahib Paşa barışq sazişinin bağlanması ilə əlaqədar rus komandanı general Prjevalskiye müraciət etdi. 1917-ci il dekabr ayının 5-də (18-də) Ərzincanda Türkiyənin 3-cü ordusu komandanlığı və Qafqaz ordusu komandanlığı arasında 14 maddədən ibarət barışq imzalandı. Barışığın şərtlərinə görə onun maddələri sülh müqaviləsi bağlanana qədər tərəflərin hər biri üçün məcburi idi. Barışq sazişi ümumi sülh müqaviləsi bağlananadək qüvvədə qalmalı idi. Döyüşən tərəflər arasında demarkasiya xətti elə həmin gün müəyyən edilməli idi (4, s.36).

Fevralın 9 Brest-Litovskda aparılan Almaniya ilə Sovet Rusiyası ilə aparılan danışqlar pozuldu. Fevral ayının 11-də Dördlər İttifaqının qoşunları bütün cəbhə boyu hücumə keçdi.

Türkiyə ordusu fevralın 13-də Ərzincanı, Trabzonu və Bayburtu ələ keçirtdi. Burada türk qoşunları ilə erməni milli hissələrinin toqquşmaları 1 həftə davam etdi.

Brest-Litovsk şəhərində 1918-ci il martın 3-də bağlanmış sülh müqaviləsi Rusiya ilə Dördlər İttifaqı arasında mühəribə vəziyyətinin başa çatdığını elan etdi. Sülh müqaviləsinin mətninə görə «rus qoşunları tərəfindən Qars, Ərdəhan və Batumun tərk edilməsi və qonşu dövlətlərin, xüsusilə ilə Türkiyənin razılığı ilə burada idarə formasının yaradılması haqqında» maddə daxil edilmişdi. Bu ərazilərin dövlət statusu referandum yolu ilə müəyyən edilməli idi.

1877-1878-ci illər sərhədlərinin bərpası Türkiyənin I dünya mühəribəsində əsas məqsədlərindən biri idi. 1914-cü il avqustun 2-də müttəfiqlik sazişində Almaniya Türkiyəyə Qars, Ərdəhan və Batumun veriləcəyini öz öhdəsinə götürmüştü (10, s.93).

Türkiyə hökuməti Cənubi Qafqazda müstəqil hakimiyyətin yaranması faktını müsbət qiymətləndirir və bununla Rusyanın Türkiyəyə qarşı iddialarına son qoyulacağını güman edirdi.

1918-ci il yanvarın 6-da öz işinə başlayan Müəssisələr Məclisi sovetlərin II qurultayıının hakimiyyətin Sovetlərin Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə keçməsi haqqında dekretini təsdiq etməkdən imtina etdiyinə görə Xalq Komissarları Şurası tərəfindən buraxıldı. 1918 - ci ilin fevralında Sənubi Qafqaz ərazisində Müəssisələr Məclisinə seçilən deputatlardan ibarət diyarın ilk qanunverici orqanı - Zaqafqaziya Seymi təşəkkül tapdı.

1917-ci il fevralın 23-də Vahib Paşa Cənubi Qafqaz hökumətinin sədri Gegeçkoriyə Türkiyə Ordusunun baş komandanı Ənvər Paşanın Zaqafqaziya Komissarlığının tənininə və sülh danışqlarının ilkin şərtlərinin işlənilib hazırlanması üçün nümayəndəlik göndərilməsi təklifini xəbər verdi. Bu təklifləri müzakirə etmək məqsədi ilə həmin gün Zaqafqaziya Seymi və Zaqafqaziya Komissarlığının üzvlərinin birləşmiş iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Qafqaz hərbi dairəsinin baş komandanı Lebedinskinin rus qoşunlarının artıq cəbhəni tərk etdiyi, türk təbəələrini erməni milli dəstələrindən müdafiə etmək məqsədi ilə irəliləyən Türkiyə ordusu qarşısına çıxarılaçaq hissələrin olmaması haqqında məlumatı

Cənubi Qafqazın hakimiyyət orqanlarını Türkiyə ilə sülh danışqlarına razı olmağa məcbur etdi. Danışqların aparılması yeri kimi Trabzon şəhəri seçildi (4, s.47).

Tezliklə Cənubi Qafqaza Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin şərtləri haqqında məlumat gəldi

Rusiya xarici işlər komissarının müavini Qaraxanın imzaladığı teleqramda Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə görə Qars, Ərdəhan və Batumdan rus qoşunlarının çıxarılması haqqında məlumat alındı. Öz teleqramında Qaraxan faktiki olaraq bunun Ərdəhan, Qars və Batumun Rusiyadan ayrılması demək olduğunu qeyd edirdi (4, s.49).

Zaqafqaziya Seyminin erməni və gürcü fraksiyaları Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin şərtlərinin qəbulundan imtina etdilər (7, s.28).

Nümayəndəliyin başçısı Cənubi Qafqaz hökumətinin xarici işlər naziri gürcü menşeviki - Akaki Çxenkeli idi. Nümayəndəliyin Azərbaycanlılardan ibarət olan hissəsinə M.H.Hacinski, (müsavatçı) X.Xasməmmədov (müsavatçı), İ.Heydərov (müsəlman sosialist bloku), M.Mehdiyev (İttihad), Ə.Seyxülişlamov, (menşevik-hümmətçi) daxil idi. Nümayəndəliyin azərbaycanlılardan ibarət olan hissəsinin başçısı M.H.Hacinski idi (10, s.104).

1918-ci il martın 14-də rəsmi surətdə Trabzon konfransı açıldı. Həmin gün 3-cü turk ordusunun komandanı Vahid paşa rus Qafqaz ordusunun komandanından Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Qars, Ərdəhan və Batumdan rus qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi (3, s.62). Azərbaycan fraksiyasında erməni və gürcü fraksiyalarından fərqli olaraq Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin şərtlərinə dair fikir müxtəlifliyi mövcud idi. Bitərəflər fraksiyasının nümayəndəsi F.Xoyski 1918-ci il martın 25-də keçirilən iclasda bəyan etdi ki, «Türkiyə hökuməti dəfələrlə bizi müstəqil vahid kimi qəbul edir və daima bizə bu ideyanı aşılamağa çalışırı. Türkiyə hökuməti Cənubi Qafqaz hökumətinə müstəqil danışqlar aparmaq üçün Brest-Litovsk sülh konfransına üz nümayəndələrini göndərməyi bizə təklif etmişdi. Cənubi Qafqaz hökuməti bundan imtina etdi. Türkiyə hökuməti Cənubi Qafqaz hökumətinə müraciət edərkən daima onun müstəqil olduğunu qeyd edirdi. Lakin biz buna cavab vermirdik. Buna görə Türkiyə hökuməti bizi Rusiya Respublikasının bir hissəsi hesab edərək Rusiya ilə bağlanan sülh müqaviləsinin şərtlərinə riayyət etməyi təklif edirsə, burada məntiqi ardıcılıq görməmək olmaz.

Həmin iclasda sosialist blokunun nümayəndəsi İ.Heydərov da həmçinin Qars, Batum və Ərdəhanın Türkiyəyə qaytarılmasına tərəfdar çıxdı (7, s.30).

Hümmət fraksiyası adı çəkilən ərazilərin Türkiyəyə qaytarılmasına qarşı çıxış etdi. Bu fraksiyanın nümayəndələri Şeyxülişlamov və Pepinov Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Cənubi Qafqaza aid olan 4-cü maddəsinin Brest-Litovskda rus nümayəndəliyinin qəbul etdiyi mənada, bu ərazilərin əhalisinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun verilməsi kimi tanımağı təklif etdi (7, s.30).

Müsavat fraksiyasının nümayəndəsi X.Xasməmmədov müstəqilliyin elan edilməsinə və Batumu çıxməq şərti ilə Türkiyənin bütün ərazi iddialarını tanımağı təklif etdi. Batum həm liman kimi, həm də Bakı neft kəmərinin işlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi (4, s.54).

Cənubi Qafqaz nümayəndəliyi konfransda xüsusi deklarasiya ilə çıxış etdi. Deklarasiyada deyilirdi: «Cənubi Qafqazın idarəcilik forması, quruluşu, siyasi və inzibati təşkili məsələsi həllədici hüquqa malik yeganə orqan olan Cənubi Qafqaz xalqlarının azad, müstəqil seçkiləri nəticəsində yaranan Zaqafqaziya Seyminin gündəliyinə qoyulmuşdur. Trabzon konfransı beynəlxalq hüquq həyatının aktıdır. Beləliklə, öz müstəqillik deklarasiyasını qəbul etməməsinə və başqa dövlətlərə öz müstəqilliyi haqqında nota göndərməməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqaz de-fakto artıq dövlətdir» (7, s.36).

Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinin Brest-Litovsk müqaviləsini tanımaqdan imtina etməsi və eləcə də bu qurumun dövlət formasının qeyri-müəyyənliyi Türkiyə nümayəndəliyini yeni deklarasiya ilə çıxış etməyə vadar etdi. Deklarasiyada qeyd edilirdi ki, Cənubi Qafqaz hökuməti 1918-ci il yanvarın 23-dəki teleqramında Rusiya Respublikasının ərazi

vəhdətini təşkil edən muxtar hökumətlərin akt və davranışı ilə öz fəaliyyətini qurmağın vacibliyini qeyd etmiş və öz nümayəndəliyini Brest-Litovska göndərməkdən imtina etmişdir. Bununla o, özünü müstəqil dövlət deyil, Rusiya Federativ respublikasının bir hissəsi hesab etmişdir. Son vaxtlara qədər Qafqaz cəbhəsində də yalnız Rus Ordusu dayanmışdı (7, s.64). Bununla Osmanlı dövləti Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinin Cənubi Qafqaz üçün məcburi olduğunu elan edirdi (7, səh 42).

Vahid qərara gələ bilməyən Zaqqafqaziya Seymi Türkiyə tələblərinə dair sülh nümayəndəliyinin sədrinə bu istiqamətdə müstəqil surətdə zəruri addımlar atmaq səlahiyyətlərinin verilməsi haqqında qərar qəbul etdi (7, s.73).

Lakin artıq erməni və gürcü fraksiyaları arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə dair əvvəlki fikir yekdilliyi yox idi. Türk qoşunları tərəfindən Şərqi Anadolunun azad edilməsi erməni milli hissələrinin zəifliyini tam üzə çıxardı. Artıq ermənilər bu ərazilərdən çıxarılmışdı. Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtləri Qars, Ərdəhan və Batumdan rus qoşunlarının çıxarılmasını və bu ərazilərin əhalisinə qonşu ölkələrin maraqlarını nəzərə almaq şərti ilə öz müqəddəratını təyinətmə hüququnun verilməsini nəzərdə tuturdu. Cənubi Qafqaz nümayəndəliyi başçısının fikrincə Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınması isə Cənubi Qafqaz hökumətinə Qars, Ərdəhan və Batumun dövlət quruluşunun təşkilində iştirak etmək imkanı verərdi. Nümayəndəliyin tərkibinə daxil olan ermənilər də tədricən bu ərazilərin neytral əraziyə çevriləsinə üstünlük verərək, mövcud vəziyyətlə barışmalı oldu. Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinin erməni hissəsinin başçıları Xatisov və Kaçaznuni 1918-ci il aprelinin 10-da Gegeçkori və Karçikyanə vurduqları telegramda, qeyd edildilər ki, yaranmış şəraitdə Brest-Litovsk sülh şərtlərini ən az zülm hesab etdiklərini Daşnakstün partiyasının diqqətinə çatdırmağı vacib bilirlər (9, s.78).

1918-ci il aprelin 6-da Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinin Türkiyə nümayəndəliyindən aldığı ultimatumda qeyd edildi ki, Cənubi Qafqaz üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtləri məcburidir və xahiş edildi ki, 48 saat ərzində ona dəqiq cavab verilsin (7, s.47).

1918-ci il aprelin 7-də Tiflisə ultimatum haqqında məlumat verildi. Ölkədə anarxiyanın hökm sürməsini və cəbhənin dağılmamasını əsas gətirərək Çexenkeli təcili olaraq müstəqilliyin elan edilməsini və Brest-Litovsk müqaviləsinin türklərin təklif etdiyi variantda tanınmasını Batumu çıxmaq şərti ilə təklif etdi.

Zaqafqaziya Seymindən cavab almayan Çexenkeli Brest-Litovsk müqaviləsinin Türkiyə variantını qəbul etməyi qərara aldı. 1918-ci il aprelin 10-da Türkiyə nümayəndəliyinə məktub verdi: «Cənubi Qafqaz sülh nümayəndəliyinin məktubuna cavab olaraq özünə borc bilərək ərz edir ki, Brest-Litovsk müqaviləsini qəbul edir və ona əsaslanaraq danışıqlar aparmağa hazırlıdır» (9, s.59).

Danışıqların rəsmi hissəsindən başqa milli fraksiya nümayəndələri tərəfindən də separat danışıqlar aparılırdı.

Cənubi Qafqaz hökumətinin zəifliyi və Bakı problemini həll edə bilməməsi Seymin Azərbaycan fraksiyasını digər vasitələr axtarmağa vadə etdi. Milli Şuranın üzvləri partiya mənsubiyyətindən asılı olmayıaraq belə nəticəyə gəlmişdilər ki, ancaq yalnız xarici qüvvə xalqı anarxiyadan və bütün Azərbaycana yayılan bolşevik-daşnak hərəkatından xilas edə bilər. Bu məqsədlə nümayəndəliyin azərbaycanlı hissəsinin rəhbəri M.H.Hacinski Türkiyə Ordusunun baş komandanı Ənvər Paşa ilə Trabzonda görüş keçirdi. Ənvər paşa Hacinskini əmin etdi ki, Türkiyə Azərbaycana geniş kömək göstərmək üçün addımlar atır. Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa tez bir zamanda 300 hərbi müşavir ilə Azərbaycana gələcəkdir (1, Siyahı №1, iş1, v.25).

Zaqafqaziya Seyminin gürcü və erməni deputatları sülh nümayəndəliyindən fərqli olaraq Brest-Litovsk müqaviləsini tanımaqdan imtina etdilər. Hökumətin rəhbəri Gegeçkori Gürcü fraksiyası adından çıxış edərək, hökumətin artıq maksimum güzəştə getdiyini, lakin Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınması və türk variantının qəbul edilməsinin Cənubi Qafqaz tərəfindən müstəqilliyin itirilməsinə bərabər olduğunu qeyd etdi (9, s.87).

Qəbul edilmiş qətnamənin qeyri-dəqiqliyi Seymin erməni və gürcü derutatlarının narazılığına səbəb oldu. Onların adından çıxış edən seymin üzvü V.Cuqeli Zaqqafqaziya Müsəlman Şurasını mülkədarların mənafeyini müdafiədə ittiham edərək bu qərarın türk işgalçlarının Azərbaycana gətirilməsi və onların vasitəsi ilə müsadirə edilmiş mülkədar torpaqlarının qaytararılması ümidi ilə qəbul ediliyini qeyd etdi.

Müsəlman fraksiyasının adından çıxış edən Ş.Rüstəmbəyov bu ittihamları rədd etdi. Lakin Zaqqafqaziya Seymi üzvlərinin əksəriyyətinin silahlı müqavimət göstərilməsinə tərəfdar olması Zaqqafqaziya Milli Müsəlman Şurasının təklənməsinə və bunun da Bakı Soveti ilə qarşılurma şəraitində Azərbaycan üçün ağır nəticələrə səbəb ola bilərdi. Belə vəziyyətdə Zaqqafqaziya Müsəlman Şurası öz qərarını dəyişməyə və Türkiyəyə qarşı hərbi müqavimətin göstərilməsinə səs verməyə məcbur oldu. Zaqqafqaziya Milli Müsəlman Şurasının bu addımı Seymin Türkiyəyə müharibə elan edilməsi haqqında qətnaməsinin qəbuluna səbəb oldu.

Erməni və gürcü milli şuralarının nümayəndələrindən ibarət Hərbi kollegiyanın təşkili və Zaqqafqaziya Seyminin fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması faktiki olaraq Azərbaycanın milli qüvvələrinin hakimiyyətdən tədric edilməsinə səbəb oldu.

Baş vermiş Karaklıs döyüşü Cənubi Qafqaz qoşunlarının döyüş qabiliyyətsizliyini aşkara çıxardı. Artıq bu vaxt Cənubi Qafqazda və Qars vilayətində hakimiyyət milli şuların əlində cəmləşmişdi. Tiflis və Kutaisi quberniyalarında hakimiyyət Gürcü Milli Şurasına, Yerevan quberniyasında və Qars dairəsində Erməni Milli Şurasına, Yelisavetpol quberniyasında və Zaqqatala dairəsində Zaqqafqaziya Müsəlman Milli Şurasına məxsus idi.

1918-ci il aprel ayının 20-də Bakı hadisələrinin müzakirəsi vaxtında yaranan bu hökumət böhranı Y. Gegeçkorinin rəhbərlik etdiyi hökumətin istefası ilə nəticələndi. Həmin gün Zaqqafqaziya Seymi Zaqqafqaziya Müstəqil Demokratik Federativ Respublikasının elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək, Cənubi Qafqaz hökumətinin yeni tərkibini müəyyən etdi. Çexenkeli bu hökumətdə baş nazir və xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. (4, s.70).

Cənubi Qafqaz hökumətinin başçısı A.Çexenkeli 3-cü türk ordusunun komandanı Vahib paşağa göndərdiyi telegramda qeyd edirdi ki, «Cənubi Qafqaz artıq müstəqil federativ respublika elan edilmişdir və bu haqda dövlətlərə məlumat verilmişdir. Bununla Osmanlı nümayəndələrinin 1918 - ci il 18 mart deklarasiyasında irəli sürülən şərtləri yerinə yetirilmişdir». 1918-ci il aprel ayının 28-də Zaqqafqaziya Federativ Respublikası Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınmışdı»(9, səh 88). Türkiyə hökuməti Batumda yeni danışqlara başlanmasına razılıq verdi. Türkiyənin danışqlara başlamaq haqqında razılıq verilməsi ərəfəsində Almaniya ilə Türkiyə arasında Cənubi Qafqazda nüfuz dairələrinin bölüşdürülməsi haqqında gizli müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyə nüfuz dairəsinə Cənubi Qafqazın artıq Türkiyə tərəfindən işğal edilmiş əraziləri və əlavə olaraq Ermənistanın Qars – Aleksandropol - Karaklıs dəmir yolu boyu hissəsi daxil idi. Cənubi Qafqazın, həmçinin Azərbaycanın Cənubi Qafqaz hökumətinin hakimiyyəti altında qalan hissəsində Almanyanın maraqları üstünlük təşkil etməli idi. Türkiyəyə bu müqavilə ilə Cənubi Qafqaz dəmir yolu ilə Şimali İranda ingilislərlə mübarizə aparmaq üçün qoşunlar daşımaq hüququ verildirdi (11, s.45.).

Zaqqafqaziya Seymi hökumətdən hərbi əməliyyatları tezliklə başa çatdırmaq və möhkəm sülh bağlanması üçün tədbirlər görməyi tələb etdi.

Danışqların başlanmasına baxmayaraq Türkiyə Brest-Litovsk müqaviləsinə görə ona keçən əraziləri tutmağa davam edirdi. Çexenkelinin Vahib Paşaşa məktubunda Cənubi Qafqaz hökuməti tərəfindən türk qoşunlarına müqavimət göstərilməsi əmrinin verildiyi bildirilirdi. Lakin Erməni Milli Şurası hökumətin qərarlarına tabe olmaqdan imtina etdi. Aleksandropolda çağırılan Erməni Milli Məclisi Brest-Litovsk sülhünü tanımaqdan imtina etdi və müharibənin davam etdirilməsinə səs verdi (11, s.157).

1918-ci il aprelin 25-də Qars türk qoşunları tərəfindən işğal edildi (7, s.58).

Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınmasına razılıq verərkən Cənubi Qafqaz hökuməti türklərin Cənubi Qafqazın işğal edilmiş ərazilərini tərk edəcəyinə və Batum konfransında

türkləri buna razı salacağına ümid bəsləyirdi. Batum konfransı 1918-ci il mayın 11-də fəaliyyətə başladı (34, s.73). Konfransda Türkiyə və Cənubi Qafqazdan başqa Almaniya nümayəndəliyidə də iştirak edirdi. Türkiyə nümayəndəliyi ədliyyə və xarici işlər naziri, Şərq cəbhəsinin baş komandanı Xəlilbəy Menteşə rəhbərlik edirdi. Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinə isə baş nazir və xarici işlər naziri A. Çxenkeli rəhbərlik edirdi. Türkiyə nümayəndəliyinin təklifi ilə öz müstəqilliyini elan etmiş Şimali Qafqaz Dağlı Respublikasının nümayəndəsi Heydər Bammatov konfransın içində iştirak edirdi. Türk nümayəndəliyinin rəhbəri Xəlilbəy Menteşə Trabzon danışqlarının Cənubi Qafqazın günahı ucbatından pozulmasını elan edərək, Osmanlı imperiyası adından Zaqqafqaziya Federativ Respublikasına qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürərək, Tiflis quberniyasına daxil olan Axalsix və Axalkalaki rayonlarının, Aleksandropol şəhərinin, Eçmədzinin böyük bir hissəsinin və Naxçıvan qəzasının, Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolunun Türkiyəyə verilməsini tələb etdi (9, s.86).

Cənubi Qafqaz nümayəndəliyin rəhbəri A.Çxenkeli Türkiyənin ərazi iddialarına qarşı çıxış etdi.

Cənubi Qafqaz hökumətinin razılığını əldə edə bilməyən Türkiyə öz tələblərini hərbi yolla həyata keçirməyə başladı. 1918-ci il mayın 14-də Vahib Paşa Aleksandropolun Cənubi Qafqaz qoşunlarından təmizlənməsini tələb etdi. Öz tələblərini Vahib Paşa ingilislərin İranda fəaliyyəti ilə izah edirdi. Öz tərəfindən Vahib Paşa yerli əhalinin toxunulmazlığını təmin etməyi öz üzərinə götürməyə söz verirdi (7, s.61).

A.Çxenkeli bu notanı aldıqdan sonra Zaqqafqaziya federasiyasının suverenliyinin pozulmasına qarşı öz etirazını bildirdi. Konfransda Almaniyani təmsil edən general fon Lossov Cənubi Qafqaz hökumətinə öz köməyini təklif etdi. Azərbaycanlı fraksiyanın nümayəndəsi Hacinskinin etirazlarına baxmayaraq fon Lossovun bu təklifi nümayəndəlik tərəfindən qəbul edildi. A.Çxenkeli türklərin notasını aldıqdan sonra bu haqda fon Lossova xəbər verdi. General fon Lossov 1918-ci il mayın 16-da bu haqda öz hökumətinə, Avstro-Macaristan və Bolqaristan hökumətlərinə məlumat verdi (9, s.88).

Zaqqafqaziya Respublikası Türkiyənin şərtlərini qəbul etməkdən imtina etdi. Daxili işlər naziri N.Ramışvili erməni korpusunun komandanı Nəzərbəyova vurduğu teleqramda məlumat verirdi ki, Culfa ingilislər yoxdur, buna görə türklərə hücumu saxlamaq əmri verilməlidir. Əgər türklər sizin təklifə razı olmasalar, onda Aleksandropolu və dəmir yolunu əldə saxlamaq üçün döyüşə girsin. 1918-ci il mayın 15-də Aleksandropol türklər tərəfindən tutuldu(9, s.94).

Almaniya Cənubi Qafqaz ərazisində Rusiya dövlətçiliyinin bərpasını öz mənafeyi üçün təhlükəli hesab edirdi. Almaniyanın nümayəndəsi Zaqqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyasının nümayəndələri ilə görüşündə ərz edildi ki, Almaniya Rusyanın Cənubi Qafqaza qayıtmamasını arzuolunmaz sayır. Rusiya nüfuzunun Cənubi Qafqazda yayılmasında yeganə maneə kimi Almaniyanın nüfuzu altında Zaqqafqaziya Federasiyası yaradılmalı idi(1, Siyahı №1, iş 1, v.48).

Batum konfransı milli şuralar arasında bütün ziddiyətləri aşkara çıxartdı. Bu ziddiyətlər erməni və Azərbaycan milli şuraları arasında xüsusi ilə kəskin idi.

Zaqqafqaziya Seyminin dağılması təhlükəsi Azərbaycan fraksiyanı Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməyə hazır olmağa vadər edirdi. 1918-ci il mayın 16-da Batuma M.Y.Cəfərovdan, N.Yusifbəylidən, X.Xasməmmədovdan və F. Xoyskidən ibarət əlavə nümayəndəlik göndərildi. Nümayəndəliyə rəhbərlik M. Ə. Rəsulzadəyə tapşırıldı (1, Siyahı №1, iş 1, v.50). Azərbaycan nümayəndəliyinin vəzifəsi yaranmış siyasi şəraitdən asılı olaraq uyğun qərarın qəbulundan ibarət idi. Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmışını arzuolunmaz hesab edən Azərbaycan fraksiyası onun Azərbaycan-Gürcüstan federasiyası formasında yenidən qurulmasına tərəfdar idi(1,Siyahi №1, iş 1, v.59). Gürcüstan Milli Şurası Almaniyanın himayədarlığı altında Gürcüstan Respublikasının yaradılmasını türk işgalini qarşısında yeganə maneə hesab edirdi.

1918-ci il mayın 14-də Gürcüstan Milli Şurasının iclasında bu məsələ ilə əlaqədar Almaniya sülh nümayəndəliyinin rəhbəri general fon Lossova müraciət edildi: 1) Gürcüstan Milli Şurası Gürcüstanın dövlətçilik siyasəti və beynəlxalq məsələlərdə müdafiəsini əldə etməyə çalışır. 2) Fon Lossova müraciət etmək lazımdır ki, Almaniya Ordusu Şimali Qafqazdan Türkiyə sərhədlərinə öz yolunu davam etdirsin və xarici təhlükədən qorunmaq haqqında müqavilə imzalansın 3) Fon Lossovdan xahiş edilsin ki, Almaniya gürçü əsirlərinin qayıtmasını təşkil etsin. 4) Fon Lossovdan xahiş edilsin ki, o Gürcüstanda hərbi birləşmələr təşkil etsin və gürçü hökuməti bu hərbi birləşmələrdən qayda-qanunun bərpası və anarxiyaya qarşı mübarizə üçün istifadə etsin. Çexenkeli başda olmaqla fon Lossovla danışıqlar aparmaq üçün komissiya təşkil edildi. Lakin fon Lossov Zaqafqaziya Federasiyasının dağılmamasını labüb hesab edirdi(10, s.126).

1918-ci il mayın 24-də Çexenkeli Gürcüstan Milli Şurasının prezidentinə yazdı: «Müstəqilliyyin elan edilməsinin yubadılması arzuolunmaz nəticələr verə bilər. Almanların vasitəçi olmaq cəhdleri uğursuzluqla nəticələndi. Bir çıxış yolu qalır: Türk işgalinə qarşı müstəqil Gürcüstanı qoymaq» (4, s.81).

1918-ci il mayın 25-də Zaqafqaziya Müsəlman Milli Şurasının iclasında Gürcü Milli Şurasının Gürcüstanın ayrılması və müstəqilliyyinin elan edilməsi fikrində olması haqqında məlumat alındı. Seymin bütün Azərbaycan fraksiyalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə qərar qəbul edildi: «Azərbaycan Gürcüstanın ayrılması və müstəqilliyyini elan edəcəyi təqdirdə öz müstəqilliyyini elan edəcəkdir»(1,Siyahi №1, iş 1, v.51).

1918-ci il mayın 25-də F.Xoyskinin başçılığı altında keçirilən iclasda Zaqafqaziya Seyminin sədri N. Çxeidze və Seymin üzvləri Sereteli və Gegeçkorı iclasa gəldilər. Sereteli gürçü fraksiyası adından çıxış edərək xüsusi ilə qeyd etdi ki, Cənubi Qafqaz xalqlarını müstəqillik şəhəri altında birləşdirmək mümkün olmadı və Cənubi Qafqazın dağılması artıq faktdır. Seymin sabahkı iclasında Zaqafqaziya Respublikasının dağılmاسını təsdiq eləcəyik. Cavab çıxışında F.Xoyski elan etdi ki, əgər gürçü xalqının iradəsi bundan ibarətdirsə, biz buna mane olmaq üçün heç bir hüquqa malik deyilik və Azərbaycan türklərinin bu hadisəndən asılı olaraq müvafiq qərar qəbul etməkdən başqa yolu yoxdur(1, Siyahı №1, iş 1, v.52).

Erməni millətçilərinin və Bakı Sovetinin fəaliyyəti Azərbaycan siyasi dairələri arasında Türkiyəyə birləşmək meylinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Onların nümayəndələri Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirməyi xahiş etmək üçün Batuma yollandılar. Onların hərəkətləri müstəqil Azərbaycanın yaradılmasını özünün məqsədi hesab edən Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının narazılığına səbəb oldu. Türkiyəyə ilhaq edilmənin tərəfdarlarına Cənubi Qafqazın müsəlmanlarının dini rəhbəri və X.P. Sultanov rəhbərlik edirdi (1, Siyahı №1, iş 1, v.55).

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirildi. Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin dağılmasının günahını Azərbaycan fraksiyalarının üzərinə qoyan gürçü və erməni fraksiyaları öz səlahiyyətlərinə son qoyulduğunu elan etdi. Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının müvcudluğuna son qoyuldu. Elə həmin gün Gürçü Milli Şurası Gürcüstan Respublikasının müstəqilliyyini elan etdi. Eyni vaxtda Erməni Milli Şurası Ararat (Ermənistən) Respublikasının yaradılması üzrə hazırlıq işləri aparıldı.

Azərbaycan fraksiyası 1918-ci il mayın 27-də özününfovqəladə iclasını keçirdi. İclas Azərbaycanı idarə etməyi öz üzərinə götürməyi və özünü Azərbaycanın Milli Şurası elan etməyi qərara aldı. Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə seçildi. 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsi seçildi. F. Xoyski yekdilliklə İcraiyyə Komitəsinin sədri seçildi(4, s.85). Eyni vaxtda Ermənistən (Ararat) Respublikasının müstəqilliyi elan edildi.

Azərbaycanın siyasi statusunun elan edilməsi Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-də keçirilən iclasında müzakirə edildi. 24 səs lehinə 2 səs bitərəf olmaqla Azərbaycanın müstəqilliyyinin elan edilməsini qərar aldı və Azərbaycanın müstəqillik deklarasiyasını qəbul etdi. Müstəqillik deklarasiyasında elan edilirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikadır və o, Cənubi Qafqazın Cənubi - Şərqi hissəsini əhatə edir (1,Siyahi №1, iş1, v.55).

1918-ci il iyunun 4-də Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Türkiyə ilə Ararat Respublikası arasında sülh müqaviləsinə görə Türkiyə Sürməli, Şərur, Naxçıvan qəzaları və Aleksandropol və Eçmiədzin qəzalarının böyük bir hissəsini özünə birləşdirirdi. Həmçinin Aleksandropol və Culfa dəmir yolu üzərində nəzarət Türkiyəyə keçirdi. Ermənistən həmçinin Borçalıya olan bütün hüquqlardan məhrum oldu (10, s.145).

Türkiyə-Gürcüstan sülh müqaviləsi Türkiyə və Gürcüstan sərhədlərini müəyyən etdi. Axalsıx və Axalkalaki əraziləri Türkiyənin mülkiyyətinə keçirdi. Gürcüstan ərazisində yaşayış müsəlmanlarının vicdan azadlığı təmin edilməli idi. Gürcüstan dəmiryolları türk qoşunlarının istifadəsinə verilirdi (9, s.159).

Türkiyə ilə Azərbaycan Respublikası arasında müqaviləni Azərbaycanın adından M.Ə.Rəsulzadə və M.H. Hacinski imzaladı. Bu müqavilə əslində müttəfiqlik müqaviləsi idi və Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardımını nəzərdə tuturdu.

Bu müqaviləyə uyğun olaraq 1918-ci il iyunun 10-da Azərbaycan Respublikası bolşeviklərə qarşı mübarizədə hərbi yardım göstərilməsi haqqında Türkiyəyə müraciət etdi(2, s.105).

1918-ci il may ayının 27-də Türk qoşunlarının yeni komandanı Nuru paşa və 300 hərbi müşavirlə Yelisavetpol (Gəncəyə) gəldi.

Eyni vaxtda Türkiyə ordusunun ən yaxşı diviziylərindən biri olan 5-ci diviziya Mürsəl Paşanın komandanlığı altında Batum-Ozurqeti-Qarakilsə-Qazax istiqamətində hərəkətə başladı və iyunun 5-də Gəncəyə yetişdi. Bunun ardınca 7 min əsgərdən və 40 topdan ibarət hərbi hissə Nazim paşanın komandanlığı altında Cənubi Azərbayandan və Qarabağdan keçərək Gəncəyə gəldi (6, s.87-88).

Azərbaycan fraksiyasında müstəqilliyin elan edilməsinə münasibət birtərəfli deyildi. Yusifbəyli və Şeyx - ül - islamov başda olmaqla fraksiyanın bir qismi gecikmədən müstəqilliyin elan edilməsini tələb edirdilərsə, Xoyski başda olmaqla digər hissəsi müstəqilliyin elan edilməsinin hələ mümkün olmadığını iddia edərək, müstəqil Azərbaycanın bir sıra problemlərlə toqquşacağına göstərirdilər. F.Xoyskinin fikrincə müstəqilliyin elan edilməsi deyil, digər dövlətlərlə sülh danışıqları aparmaq üçün tam səlahiyyətli hökumətin yaradılması vacibdir. Müstəqil Azərbaycan mütləq erməni-Azərbaycan və Bakı məsələləri ilə üzləşməli idi (1, Siyahı №1, iş 1, v. 57).

Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması faktını qəbul etməli idi. Bu Azərbaycan Respublikasını ərazi güzəştlərinə getməyə vadar edşərdi.

Erməni və Azərbaycan milli şuraları arasında əldə olunan razılaşmaya əsasən Ararat Respublikasının tərkibinə Qazax, Borçalı qəzalarının dağlıq hissəsi, Aleksandropol qəzasının qərb hissəsi, bütün Yeni Bəyazet qəzasını, Eçmiədzin qəzasının 3/1 hissəsi, Yerəvan qəzasının Yerevan şəhəri daxil olmaqla yarısını əhatə etməli idi.

1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasda F.Xoyski Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə aparılan danışıqların gedışatı haqqında məlumat verərək qeyd etdi ki, erməni dövlətinin yaradılması üçün siyasi mərkəzin olması vacibdir. Belə mərkəz Aleksandropolun tutulmasından sonra ancaq Yerevan ola bilərdi. Buna görə Yerevan şəhərinin ermənilərə verilməsi qaçılmazdır. Şuşa qəzası, Yelisavetpol qəzasının Şərur-Dərələğəz hissəsi haqqında məsələ yalnız I dünya müharibəsindən sonra keçiriləcək sülh konfransında həll edilə bilərdi (1, Siyahı №1, iş 1, v.65).

Tədqiq edilən dövrdə həmçinin Cənubi Qafqazın hərbi hissələrinin tərkibində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində mühüm rol oynamış Azərbaycan Milli korpusunun təşkilinə başlanılmışdır.

Bir aydan bir az çox mövcud olmuş Zaqafqaziya Federasiyası keçmiş imperiyadan müstəqil dövlətə kecid körpüsü rolunu oynadı. Seymin milli mənsubiyyətə görə 3 qrupa bölünməsi, onun həm bütövlükdə regionun, həm də onun ayrı – ayrı hissələrinin gələcəyini gördüyüünü nümayəiş etdirdi. Gürcü siyasetçiləri Seymdən tezliklə ayrılmagın və Aoma-

niyanın himayəsi altında müstəqilliyin elan edilməsinin tərəfdarı idi. Ermənilər isə Türkiyənin şimal – şərqi ərazisi də daxil olmaqla müstəqil dövlətin və ya Rusyanın (sovet Rusiya-sının deyil) tərkibində muxtariyyət qurumun yaradılmağa cəhd edirdilər. Azərbaycsan türkləri isə Rusiya Federativ Respublikası tərkibində muxtariyyət əldə etmək ümidi lərini itirdiklərindən etnik və dini cəhətdən yaxın Türkiyə ilə ittifaaqa can atırdılar. Məhz buna görə türk qoşunlarının hücumu Azərbaycaan siyasetçilərini və əhalini narahat etmirdi., əksinə onlar səbirsizliklə qoşunların gəlməsini gözləyirdilər. Bu isə Türkiyəyə qarşı birgə əməliyyatlar aparmağı mümkünüsüz edirdi. Bəzi məqamlarda hətta azərbaycanlıların bu mövqeyi Cənubi Qafqaz hökumətini tam iflasdan xilas etdi, ünki belə şəraitdə sülh danışqları vəziyyətdən yeganə çıxış yolu idi. Buna görə də Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin süqutu daha çox almanlarla separat danışqlar aparan və birinci olaraq müstəqilliyi elan etmiş gürcü tərəfinin siyasetinin nəticəsi idi. Buna görə Cənubi Qafqazın parçalanması oldu. Bunu de - yure təsdiq etmək qalırkı ki, bu da 1918-ci ilin mayında baş verdi. Amorf birliyin – Zaqqafqaziya felerasiyasının əvəzində Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublika yarandı.

Zaqqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının ləğvi Cənubi Qafqaz dövlətlərinin tarixində yeni dövrün, müstəqil dövlətçilik dövrünün başlanğıcı oldu. Bu dövlətin fəaliyyəti qısa bir müddəti əhatə etməsinə baxmayaraq Azərbaycan, Ararat (Ermənistən) və Gürcüstan Respublikalarının ərazilərinin, xarici və daxili siyasetinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrə Azərbaycan və Türkiyə arasında yaranan münasibətlər sonralar hər iki ölkə arasında müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu müttəfiqlik münasibətləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyət davşımışdır.

Həmin dövrə Azərbaycan siyasi xadimlərinin Zaqqafqaziya Seyminin tərkibində qazandıqları parlamentçilik təcrübəsi Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətində böyük rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası DA 970-ci fond.
2. Azərbaycan Cumhuriyyəti 1918-1920. «Elm». Bakı 1998.335 səh.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat: Məqalələr toplusu. Bakı, Azərnəşr, 1992. s. 191.
4. Həsənli C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, Azərnəşr, 1993. s.362.
5. Rüstəmov. R.H Gəncə Milli Şurasının Azərbaycan milli hərəkatında rolu // Gəncə şəhərinin tarixi. Cəncə. 2004. s.165
6. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu. Bakı. 1998. 1992.Hərbi Nəşriyyat.487 səh.
7. Аркомед. Материалы по отпадению Закавказья от России,1925.
8. Беленъкий С. Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане / Хроника событий/. Баку, Ист. Парт. Отд, УЦК и БК АКП /б/, 1927.
9. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, 512 с.
10. 141. Кязимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917 –1921гг.) Л`итературный Азербайджан, 1993, № 3-4.
11. Пипия Г.В. Германский империализм Закавказье в 1910 - 1918 гг. М., Наука, 1978, 223 с.
12. Программные документы мусульманских политических партий (1917 – 1920). Оксфорд, Общество исследования Средней Азии, 1985, 132 с.
13. 181. Стенограмма Закавказского Сейма. 1919, Тифлис, 648 с.

Владимир Булдаков

Д.и.н., Ученый секретарь Института Российской Истории РАН

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И РОССИЙСКАЯ ОРИЕНТОФОБИЯ, 1914 – 1916 ГГ

Всякая экстремальная ситуация усложняет и утяжеляет структуру общественных взаимопредставлений. Особенно неожиданно нагрянувшая война.

Считается, что представители местной российской администрации были уверены в лояльности мусульманских подданных империи¹. Это относилось к российскому Востоку в целом. На деле ситуация была сложнее, что особенно заметно по источникам личного происхождения и, особенно, материалам перлюстрированной частной переписки.

В традиционалистской массе православного населения империи подозрительное отношение к «азиатам», особенно мусульманам, как представителями иной, духовно чужой (не обязательно враждебной) культуры, сохранялось (скорее подсознательно) с незапамятных времен. Конечно, ситуацию сглаживал фактор этнохозяйственной «притирки». Тем не менее, представители российского востока воспринималась русскими главным образом в качестве безликих «мусульман» («басурман»). В этническом отношении среди них обычно выделялись «татары» (поволжские, закавказские азербайджанцы, крымские) и «сарты» (оседлое население Средней Азии). Этнической номинации в публичном обиходе удостаивались, как правило, «беспокойные» северокавказские народы и среднеазиатские кочевники («киргизы» (казахи), текинцы, иомуды и др.). Вспоминали о них и в связи с Кавказской Туземной конной дивизией, сформированной в августе 1914 г. и получившей обиходное название «дикой».

Образ «Азии», «азиатов» имел в российском массовом сознании опасливую (и столь же расплывчатую) коннотацию. «Просвещенные» россияне ненавидели следы «азиатчины» (отсталости, некультурности, противостоящей европеизму) в самих себе. С другой стороны культурно чуждый «азиат» был, в известной степени, аналогичен предвоенному образу «немца». Совершенно неслучайно ориентофобия порой выступала как своего рода дополнением германофобии.

Империя, этносы, взаимные страхи

Страх является естественным, хотя и не самым афишируемым, элементом всякой культуры. В известной степени он способствует самосохранению этносов. Патриотические манифестации начала войны во всей Европе подпитывались страхом разрушения сложившихся общностей и иерархий². Российские «инородцы», со своей стороны, не могли не колебаться между политической лояльностью и инстинктом этноконфессионального самосохранения.

Имперское сознание склонно к преувеличению опасностей, связанных с «непонятными» окраинными народами. Не удивительно, что в начальный период войны это приобретало карикатурный характер. В конце июля 1914 г. появился циркуляр МВД о китайцах-торговцах, «уличенных в военном шпионстве в пользу Германии». В октябре 1914 г. по аналогичному подозрению в шпионаже на территории западных губерний были задержаны двое чеченцев. Всего на 1 января 1914 г. в 11 российских военных округах на учете

¹ Reynolds M.A. Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908 – 1919. Cambridge, 2011. P. 107–115.

² Исследователи отмечают, что даже в Германии в августе 1914 г. под покровом буржуазного «газетного» патриотизма таились настроения страха, паники, печали – особенно у социальных низов и этнических меньшинств. См.: Verhey J. The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany. Cambridge, 2006. P. 89–96.

контрразведки состояло 1379 лиц, подозреваемых в шпионаже, среди них в 7 округах 309 человек считались агентами Японии¹.

Впрочем, вступление Японии в войну на стороне Антанты моментально превратило японцев из «врагов» в «друзей». «Настоящейвойной Япония вырастет до ранга великого мирового фактора», – писала неославистская пресса². Впрочем, М. Горький в декабре 1915 г. объявил саму идеологию неославизма проявлением российской «азиатчины»³. Отношение к Востоку оставалось амбивалентным. «Нам... не следует различать Европы от Азии, а, напротив, стараться соединить ее в одно географическое целое, в противовес выдвигавшемся от времени до времени желтой расой доктрине «Азия для азиатов»...», – писал известный географ Семенов-Тян-Шанский. – Географические границы Азии совершенно искусственны». Страхи перед «Азией» сочетались с гегемонистскими установками⁴.

Роль катализатора ориентофобии сыграла Русская православная церковь. «Германское движение явно стремится отрезать нас с юга от остального мира и охватить... полукругом, отодвинув к азиатской стороне», – писали в православной прессе⁵. Это делалось вопреки донесению с мест (особенно из Поволжья) о том, что «мусульмане высокопатриотичны, турок считают таким же врагом, как и немцев»⁶. Тем не менее, в православной прессе писали, что «христианство с его проповедью мира, любви и братства народов – антипод мусульманства с его религиозно-национальным партикуляризмом и фанатической нетерпимостью, пытающею вечно воинственный дух поклонников Корана». И если «между христианством и исламом в принципе невозможен союз», то, напротив, союз Германии и Турции – это союз «двух родственных по духу сил»⁷.

Внутрироссийскую ориентофобию стимулировал целый ряд факторов. Полумесяц воспринимался как символ унижения Святой Софии. В церковной прессе цитировался царский манифест: «...Безрассудное вмешательство Турции в военные дела только ускорит роковой для нее ход событий и откроет России путь к разрешению завещанных ей предками исторических задач на берегах Черного моря». Здесь же пояснялось, что «Царьград – это старая русская мечта, предмет благоговейного почтения и пламенных вожделений. Царьград – это символ зари нашей исторической жизни...». Следовало ответить на вызов, который «брошен дряхлеющей мусульманской империей» в порядке «общей борьбы славянства с германством». России пришлось «взять в руки меч Олега и Игоря, чтобы осуществить, для них несбыточные, русские заветы»⁸.

20 октября 1914 г. Россия объявила войну Турции. Стамбульский шейх-уль-ислам издал фетву, в которой указывалось, что поскольку «Россия, Англия и Франция враждебны исламскому халифату», то их подданные-мусульмане обязаны объявить им «священную войну». На Кавказском фронте появились листовки, призывающие мусульман покидать ряды русской армии – «этого злейшего и непримиримого врага

¹ Булдаков В.П. Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917 – 1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ. М., 2010. С. 34.

² Новое звено. № 39. 1914. 20 сентября. С. 4.

³ См.: Епанчин Ю.Л. «Война – во спасение». Общественно-политическая позиция русских писателей в годы Первой Мировой войны. Саратов, 2010. С. 13.

⁴ Семенов-Тян-Шанский В. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк по политической географии. Пг., 1915. С. 17.

⁵ Церковный вестник. 1914. № 44. 30 октября. Стб. 1323.

⁶ Семенова Е.Ю. Социально-экономические и общественно-политические условия жизни горожан Поволжья в Первую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.): Сборник документов и материалов. Самара, 2011. С. 29.

⁷ Церковный вестник. 1914. № 47. 20 ноября. Стб. 1425.

⁸ Церковный вестник. 1914. № 44. 30 октября. Стб. 1318, 1322–1324.

ислама, халифата и Оттоманской империи»¹. Однако ситуация в мусульманском мире России, похоже, не изменилась. Оренбургский муфтий М. Султанов призвал мусульман защитить «свое российское отчество» и выступить против Турции, правители которой под влиянием Германии совершили необдуманный шаг². Вся российская пресса в связи с этим выражала восторг³. Но уже 28 октября полицмейстеры и исправники получили указание наблюдать за отношением мусульман к войне⁴. Их позиция была не столь простой. По некоторым сведениям, в связи с военными неудачами 1915 г. они заколебались, стали уклоняться от призыва⁵.

Россия готовилась к противоборству с Турцией задолго до этих событий. Еще 30 июля 1914 г. (нового стиля) российский военный агент (атташе) в Константинополе генерал-майор М.Н. Леонтьев убеждал болгарских представителей, что России жизненно необходим Царьград, но чтобы защищать его нужно завладеть Балканами и Дунаем⁶. Вступление Турции в войну было воспринято в российском обществе как шанс на завладение проливами. 4 декабря 1914 г. С.Ю. Витте заявил, что «благодаря Турции» Россия получила «ключ к разрешению восточного вопроса с реальной, а не политической точки зрения»⁷. Когда в 1915 г. в одном блоке с протестантской Германией и мусульманской Турцией оказалась православная Болгария, пришлось искать особую причину «измены». Поведение болгар стали связывать с особенностями этногенеза болгарского народа, его менталитета, социально-психологического облика, в котором татаро-монгольские черты якобы подавили славянское начало и превратили Болгарию «в форпост азиатского варварства в цивилизованной Европе»⁸.

К началу войны в массах населения сложилась своя иерархия враждебных сил. Известный журналист Арк. Аверченко, побывавший на мобилизационных пунктах, привел такое суждение солдата: «И чего это... русский человек так немцев не любит? Японец ничего себе, турок даже, скажем, на что бедовая голова – пусть себе дышит... А как немцев бить... так все ухватились...»⁹. Конечно, трудно сказать, до какой степени впечатления тех дней соответствовали действительности. Очевидно, однако, что всякая угроза тогда воспринималась как сопровождающее дополнение главной – немецкой – опасности. В брошюрах, обращенных к славянам, их враги перечислялись так: немцы, мадьяры, турки¹⁰. Были подобные заявления политической риторикой или подлинным религиозно-нравственным ощущением, сказать трудно. Во всяком случае, против «победы креста над полумесяцем», кажется, никто в российской публицистике не возражал.

¹ Асташов А.Б. Пропаганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны. М., 2012. С. 267.

² Цит. по: Инородческое обозрение. 1914. Кн. 9. С. 606–610. Также см.: Дэвис Ф. Первая мировая война как испытание для империи: Мусульмане на службе в царской армии // Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох. М., 2014. С. 51.

³ Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 55.

⁴ Киселев А.А. Деятельность полиции в начальный период Первой мировой войны в приграничных губерниях (на примере Минской губернии) // Первая мировая война в истории Беларуси, России и мира. Материалы Международной конференции. Могилев, 28 – 29 апреля 2011 г. М., 2011. С. 69.

⁵ Исхаков С.М. Первая мировая война глазами российских мусульман. С. 420–421.

⁶ Държавен военноисторически архив Болгарии (ДВИАБ) в Велико Търново. Ф. 23. Оп. II. Д. 298. Л. 1–2, 14 – 15 об.

⁷ Аргус. 1914. № 22. С. 15.

⁸ Шкундин Г.Д. Русские и болгары в годы Первой мировой войны: проблемы взаимовосприятия // Мировые войны XX века (Материалы круглого стола, состоявшегося в Государственном центральном музее современной истории России совместно с ассоциациями историков Первой и Второй мировых войн 17 сентября 2009 г.). М., 2011. С. 55.

⁹ Аверченко А. Счастье солдата Михеева // Аргус. 1914. № 20. С. 31.

¹⁰ Черномор [Дусинский И.И.] Славянам. Одесса, 1915. С. 7.

Ориентофобия то и дело выступала в контексте квазирелигиозного столкновения цивилизаций. «Мировая война христианских народов есть неизбежное следствие отвержения принципа непротивления, и спасение европейских народов будет зависеть всецело от принятия этого принципа в ближайшем будущем, – писал 9 февраля 1915 г. некто Ф. Грицбергер из Полтавы небезызвестному Илиодору (С.М. Труфанову) в Христианию. – Европейские народы, продолжая идти в своем ложном направлении, неизбежно подпадут под власть азиатских народов, которые теперь начинают выступать на историческую авансцену». Этому поклоннику Илиодора казалось, что именно это доказывал Л. Толстой¹. Парадокс этногеографических страхов того времени заключался в том, что сами русские воспринимались на Западе (начиная с Галиции) как «азиатские орды². Ориентофобия становилась элементом идентификационного процесса.

Перед войной, если судить по материалам юмористической печати, в российском обществе сложилась привычка к снисходительному выслушиванию Турции – безвольной жертвы западных держав³. В новых условиях недоверие к туркам стало стимулироваться германофобией: считалось, что они оживились по наущению кайзера и «немецких шпионов» в России. Действия в Черном море «Гебена» и «Бреслау» – быстроходных немецких крейсеров, осуществлявших набеги на черноморское побережье России под турецким флагом, возмутили население империи. Так, Новороссийск после обстрела с моря превратился «в город тревоги и фантастических страхов среди населения», а «турецкий набег, ничтожный сравнительно с тем, что он мог бы наделать, лишил рассудка не только жителей, но и администрацию»⁴.

Заволновались местные власти даже в Ставропольской губернии. 11 сентября 1914 г. оттуда сообщали не только о патриотическом «единодушии и подъеме» среди населения и подготовке «дружины турецких армян, сражающихся против турок», но и о панике в Сухуме, где «творилось что-то невероятное»: «война с Турцией еще не объявлена, а чиновники бегут из города». Согласно этой информации, боялись «не войны с Турцией, а восстания местных магометан». Впрочем, местные «турки» тоже начали разбегаться, «бросая свои плантации». Предполагалось, что защищать Сухум будут армяне, «которые хорошо вооружены»⁵. 10 сентября 1914 г. из Бакинской губернии сообщали: «Здешнее население находится в страхе от татар, которые грабят его скот, лошадей, хлопок, – словом все, что можно украсть, а полиция спит»⁶. Вероятно, имелось в виду абревефство, которое к тому времени разрослось до значительных масштабов.

Не удивительно, что в такой обстановке некий «русский» из Баку 7 августа 1914 г. известному сообщал правому публицисту М.О. Меньшикову о «брожении» среди мусульман, их «влечении» к Турции, о том, что их обещания помочи в сборе средств «формальны». По его мнению, этот народ «не только не признателен к пригревшей его России, но

¹ Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 102. Оп. 265. Д. 1004. Л. 10.

² См.: Шлянта П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? Польское население и российская оккупация Галиции в 1914 – 1915 годах // Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох. М., 1914. С. 21–40.

³ См.: Филиппова Т.А. «Враг с Востока»: Образы и риторики вражды в русской сатирической журналистике начала XX века. М., 2012. С. 304–341.

⁴ Письмо А. Вершинина из Новороссийска от 31 октября 1914 г. адмиралу Е.И. Алексееву в Петроград. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 998. Л. 1754.

⁵ Так писал ставропольский вице-губернатор кн. Д.Г. Шервашидзе 11 сентября 1914 г. кн. Г.Д. Шервашидзе в Петроград. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 995. Л. 1446–1446 об.

⁶ Письмо неустановленного автора было отправлено Г.С. Данчеву в Херсонскую губернию. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 995. Л. 1444.

прямо становится во враждебное положение...». Заодно, по обычаю правых, звучали упреки в адрес местной администрации¹.

Разумеется, пожертвования среди мусульманских элит были искренними² – иного попросту не допускала имперски-патерналистская культура. Пресса приводила массу примеров такого рода. Но под влиянием взаимных страхов они интерпретировались неадекватно.

В обществе муссировались слухи о том, что мусульмане собирают деньги в пользу Турции. Дело в том, что еще в начале 1910 г. в российском МИДе стало известно о разработке в Турции плана сбора средств на усиление армии и флота среди российских мусульман³. Как результат, в августе 1914 г. (до вступления Турции в войну), МВД разослало циркуляр, в котором информировало, что турецкое правительство командировало в Россию несколько лиц, занимающихся «сбором средств на турецкий флот» среди ...туркмен⁴. Со временем к этому добавились известия о том, что мусульманские организации оказывают помощь турецким военнопленным. На деле с мест (Оренбургская губерния) в начале 1915 г. сообщали, что подобные слухи «чушь», напротив, мусульманская масса «жертвует и деньгами на Красный Крест, и лошадьми для казачьих нужд»⁵. Кутаисский вице-губернатор А.А. Макаров сообщал 22 сентября 1914 г. из Баку А.М. Макарову в Петроград: «Армяне по-прежнему ждут войны, мусульмане готовы на все, чтобы избежать ее. Опасаться осложнений с их стороны не следует». Однако, скоро его мнение изменилось. 21 января 1915 г. он писал по тому же адресу: «Кавказское мусульманское население чутко присматривается к войне. Симпатии его, безусловно, на стороне Турции... Хваленная татарская лояльность сводится к тому, что татары по своей некультурности не поддаются революционной пропаганде, изменить же России в пользу Турции мусульмане не задумаются...»⁶.

Из Тифлиса сообщали, что «татарское и лезгинское население пока спокойно», поскольку даже не знают о войне с Турцией: «возможны, конечно, и здесь эксцессы, но вообще мусульманское население лояльно», – заключал анонимный информатор⁷. Между тем, в турецких листовках утверждалось, что «жители Кавказа приготовляются к явному бунту»⁸. Акции такого рода могли смутить напряженные умы.

«Ненадежным» кавказским «татарам» противопоставлялись «патриотичные» армяне. Однако, на местах далеко не все представители российских элит были настроены армянофильски. «Нигде в мире нет больших скряг, чем армяне...», – писал 16 октября 1914 г. некая Н. Лукина из Тифлиса А.Ф. Лукиной в Баку, возмущаясь «армянами-богачами», уверявшими, что они «уже разорились, жертвуя на Красный Крест». «Проклятая азиатчина», – возмущалась она в адрес армян, уверявших, что «спасают Россию от турок», что «вооружили всех дашнакцаканов и создали настоящее войско в 50 тысяч человек...»⁹.

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 992. Л. 1181.

² Арапова Д.Ю. «Можно отметить ряд высоких подвигов воинской доблести, проявленных мусульманами». Российские мусульмане героически сражались в годы Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. 2004. № 11. С. 42.

³ См.: Котюкова Т.В. Турецкая агентура в России накануне Первой мировой войны по документам ЦГА Республики Узбекистан // Последняя война Российской империи. Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. М., 2006. С. 203.

⁴ ГА РФ. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 22. Л. 228.

⁵ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1011. Л. 183.

⁶ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 995. Л. 1484; Д. 1011. Л. 172.

⁷ Письмо неустановленного автора было отправлено 8 декабря 1914 г. В.В. Соколову в Киев. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1001. Л. 2011.

⁸ Асташов А.Б. Пропаганда на Русском фронте... С. 268.

⁹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 997. Л. 1635.

Позднее прозвучало еще более жесткое суждение. «Когда была в городе паника, городской голова (армянин) на предложение вооружить население ответил отказом: надо встретить турок хлебом-солью, – сообщал 11 января 1915 г. А.А. Егоров из Тифлиса С.С. Шатскому в Москву. – Это тот самый господин, который две недели перед этим уверял государя, что весь армянский народ до последней капли крови будет защищать дорогую Россию». В связи с этим «стоит всеобщее озлобление против армянских добровольцев, оказавшихся презренными трусами и мародерами». К этому он не без некоторого удовлетворения добавлял: «Передают, что регулярные турецкие войска режут только армян, наших не трогают...»¹. Тифлисским городским головой в то время был А.И. Хатисов, возглавлявший также отделение Земгора, формально являвшийся кадетом, но симпатизирующий «Дашнакцутюн».

Встречались и другие антиармянские отзывы. «Мы, русские, с громадным нетерпением ждем приезда на Кавказ великого князя (Николая Николаевича, назначенного наместником. – В.Б.), потому что тогда только сбросим с себя армянское иго..., – писала 10 сентября 1915 г. некая Шестакова из Тифлиса И.М. Шестаковой в Москву.

Вспышка ориентофобии являлась частью всеобщей этнической подозрительности. Последняя, легко меняла направленность под влиянием текущей информации. Так, в прессе, предназначеннной для российской элиты, напоминали, что «открытая борьба России и Турции идет на протяжении трех веков»². Эту тему в разнудзданной форме дополняли бульварные прессе издания. Писали, что «страшную, ненужную игру затевает Турция», которая подписала себе смертный приговор³. В лубковой «изобеллеристике» связь ориентофобии и антигерманизма приобретала вычурные формы. Так, один из самодеятельных граffоманов рассказывал о том, как к султану Мустафе Терпеливому явился пророк Магомет и заявил, что со смертью единственного настоящего магометанина кончится «царство Магомета». А к «венгерцу Антону явился мертвец», который напрочествовал: «Погибнешь ты, погибнет и наша империя». Причина погибели последней в том, что мадьяры вступили в союз с мусульманами⁴.

Пропагандистская кампания превращалась в войну воображаемых реальностей и симуляков. А страхи высвобождали психоментальное пространство для более мощной утопии.

Повсеместно усиливалось убеждение в естественности силового решения межэтнических проблем. Страхи порождали недовольство властями. В июне 1915 г. из завоеванной части Турции в Тифлис сообщали: «Удивительно отношение наших военных властей к туркам и даже курдам: их оставляют в нашем тылу, не разоружают и тем создают для себя врагов, способных в трудную минуту бить нас сзади... Уже были случаи когда эти курды грабили русские транспорты, а шпионство среди них – повседневное явление»⁵. Тем временем в церковной прессе появлялись устрашающие сообщения: на территории Турции «курды зарезали армянского священника прямо в храме»⁶.

Мусульмане, со своей стороны, опасались мести со стороны русских. 15 сентября 1915 г. некий Гуссейн писал (на «персидском» языке) из Тифлиса в Тавриз Джалову: «Великий князь Николай Николаевич едет на Кавказ с неограниченными полномочиями...

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1010. Л. 79.

² Дмитриев Н. Час Турции пробил // Аргус. 1914. № 21. С. 19.

³ Синий журнал. 1914. № 32. 28 августа. С. 10.

⁴ См.: Катастрофа. Гибель трех империй. Юмористические и военные рассказы, анекдоты, стихи и карикатуры. М., 1914. С. 3–7. Сочинение принадлежало краснодеревщику П.А. Травину, выпустившему десятки всевозможных книжек на собственные деньги.

⁵ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1006. Л. 97 (письмо неустановленного автора Н.Н. Шигаеву).

⁶ Татаринов Ф., свящ. Торжество Св. Креста над полумесяцем Магомета // Вестник военного и морского духовенства. 1915. № 20. 15 октября. С. 634.

За один какой-нибудь месяц он может призвать к оружию многие тысячи солдат... и двинуть громадную армию в Персию. Тогда уж несдобровать ни нам, ни немцам, прятающимся за нашими спинами. Серьезность положения должны понять наши мусульмане и плюнуть на ехидных немцев пока не поздно»¹. Разумеется, страхи были преувеличенными: Россия обходилась в Северной Персии куда меньшими силами. Это было связано с тем, что Николай Николаевич, готовя экспедиционный корпус генерала Н.Н. Баратова, сумел задобрить персидских ханов – один из них даже послал ему 4 арабских скакунов².

Рост антиправительственных настроений не мог не сказаться на межэтнических отношениях. Один левый автор (С. Азатамарт) писал в декабре 1916 г. из Тифлиса А.Ф. Керенскому: «Все... народности Кавказа твердо верят в авантюризм русских бюрократов», которые «секут рознь между армянами, грузинами, татарами»³. В это же время в частной переписке можно было встретить характерные заявления людей, разуверившихся и в левых, и в правых. «Мало ли чего не наговорят, зарвавшись, какой-нибудь истерик вроде Керенского, или восточный человек, которому все равно или даже будет очень приятно, если развалится империя, – писал один из таких авторов. – Эти разноплеменные люди спят и во сне видят разношерстные соединенные штаты на месте Великой России...»⁴.

Азия против России?

Образ «чужого» для массы православного населения оставался весьма расплывчатым. Солдаты порой распевали: «Уж вы немцы, азиаты, из-за вас идем в солдаты»⁵. Накал ориентофобии оставался ничтожен сравнительно с разгулом германофобии и антисемитизма: «отсталый азиат» казался менее опасным. Патриотическая эйфория первых месяцев войны включала в себя не только ориентофобский, но «ориентофильский» компонент. Некоторые призывали довести войну до окончательной победы, иначе Россия «обратится в азиатское государство...»⁶.

К началу войны призрак «желтой опасности», похоже рассеялся. К тому же российские элиты были представлены не только выходцами с Запада. Достаточно отметить, что в МВД служил генерал по фамилии Чингиз-Хан, обладатель чисто монгольской внешности⁷. «...Вокруг русского народа в какой-то мере возможно мирное сотрудничество народов, какое теперь видим вокруг народа английского, – писал 4 сентября 1914 г. М. Нечаев из Петрограда М.Г. Аргутинской-Долгоруковой в Тифлис. – Быть может тогда, в будущем царстве свободы, возродятся и восточные народы...»⁸. Однако подозрительное отношение к «азиатам» сохранялось. На Дальнем Востоке в качестве «порочных иностранцев» в августе – сентябре 1916 г. стали выселяться китайцы (среди них были содер жатели опиумокурилен)⁹.

Из Скobelева в Петроград писали: «Почти наверное можно сказать, что в Туркестане ходят немецкие шпионы, возбуждающие мусульман против России». При этом автор письма был убежден, что «сартам живется неплохо», хотя царская администрация

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1032. Л. 1450.

² ГА РФ. Ф. 5881. Оп. 2. Д. 247. Л. 100–101.

³ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1067. Л. 1804.

⁴ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1059. Л. 918 (письмо, подписанное «твой Александр», было направлено из Петрограда 4 ноября 1916 г. Е.П. Кондратьевой в Балаклаву).

⁵ Асташов А.Б. Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны // Отечественная история. 2003. № 2. С. 78.

⁶ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 992. Л. 1198 (письмо, подписанное «твой папа», было отправлено 8 августа 1914 г. Б.П. Муравьеву в штаб командующего Черноморским флотом).

⁷ Палеолог С.Н. Около власти. Очерки пережитого. С приложением архивных документов. М., 2004. С. 34.

⁸ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 995. Л. 1411 об.

⁹ Российский государственный исторический архив Дальнего востока. Ф. 702. Оп. 1. Д. 910. Л. 3–4, 8.

«беззастенчиво грабит туземное население»¹. Покровительственное отношение к туземцам сохранилось у некоторых администраторов и позднее. Некоторым казалось, что «киргизы народ очень грязный, кочевой, но лояльный, хорошие ездоки и почти все скотопромышленники», отмечая при этом, что лучшие земли в области отведены казакам, отъявленным лентяям².

Но параллельно существовали и другие представления. 8 августа 1914 г. из Ходжента в Петроград сообщали: «Здесь сарты тоже следят за войной и уже в Голодной степи их немного перестреляли (взбунтовались). Так что ходим с револьверами и вообще на чеку»³. Ощущение опасности перекидывалось на власть. А. Фрей из Ташкента в письме от 3 ноября 1914 г. правому члену Государственного совета Д.П. Голицыну-Муравлину высказывал опасение, «как бы не зашевелился Афганистан – эта политическая энigma на нашем государственном фланге». Беспокоила его и малочисленность русских войск в Туркестане⁴.

На деле, чтобы вызвать недовольство среднеазиатских мусульман, требовалась основательная причина. Некий «Бодик» 27 ноября 1914 г. писал из Ташкента в Тифлис В.Б. Кажинскому: «Ездили в командировку на линию, в самую глубь Азии. Могу засвидетельствовать, что везде тихо и спокойно, а мы... вначале думали, что здешние магометане съедят нас живьем. Заметна только маленькая агитация, не дающая результатов»⁵. Аналогичных свидетельств было немало. Сообщали, что «объявление войны Турцией ничуть не повлияло на отношения между мусульманами и русскими». причем мусульмане охотно жертвовали на нужды войны и «собрали между сартами несколько сот тысяч рублей»⁶. 15 января 1915 г. члену Государственного совета В.И. Карпачеву писали, что пока в Туркестане «все спокойно», хотя наблюдается «брожение среди сторонников объединения мусульманства», но они начнут действовать «только будучи фанатизированы муллами». Отмечалось также, что «Афганистан может подняться лишь при наших неудачах на Кавказе и на западе». В целом письмо анонимного автора было оптимистичным, он полагал, что «азиат стоит изучения, ибо способен быстро воспринять европейскую культуру»⁷.

Но получили преобладание иные источники информации. В 1915 г. полицейские чины сообщали, что в Туркестане идет активный сбор денег и распространение возваний в пользу Турции, добавляя характерную оговорку: поймать преступников с поличным невозможно, положение усугубляется коррумпированностью русских чиновников⁸. Им вторили контрразведчики, докладывая об активизации отрядов мусульман, возглавляемых турецкими офицерами⁹. В общем, росту ориентофобии, вольно или невольно, способствовали «бдительные» охранители режима.

Характерно, что в действующей армии ориентофобия была не столь заметна, несмотря на усилия турецкой пропаганды убедить российских мусульман в том, что они совершают великий грех, воюя «в рядах неприятелей Ислама»¹⁰. Некоторые офицеры

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 995. Л. 1468 (письмо «Е.К.» от 19 сентября 1914 г. С.Н. Князеву).

² Акмолинский вице-губернатор Н.И. Князев, отправивший письмо из Омска 23 мая 1916 г. И.В. Князеву в Москву, явно не успел войти в курс дела. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1055. Л. 153.

³ Так писал А.Н. Жемчужникову некий Витя. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 976. Л. 74.

⁴ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 998. Л. 1780.

⁵ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1000. Л. 1957.

⁶ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1001. Л. 2075 (письмо П. Чуркина из Кизил-Тепе от 15 декабря 1914 г., адресованное В.В. Чуркину в Копенгаген).

⁷ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1011. Л. 118.

⁸ Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 65.

⁹ Старков Б.А. Жизнь родине – честь никому. Орлы поверженные. СПб., 2010.С. 56, 57, 60.

¹⁰ Асташов А.Б. Пропаганда на Русском фронте... С. 268.

весьма положительно оценивали мусульман внутренних губерний¹. «Народ был храбрый, честный, привязчивый и исполнительный», – так характеризовал татар Уфимской губернии один из них². Среди сдавших в плен «татар» было немного³. На Кавказском фронте молодой казачий офицер восхищался командиром-мусульманином, полковым врачом-евреем; впрочем, он не питал ненависти ни к туркам, ни даже к курдам, несмотря на сведения о зверствах последних⁴. Напротив, бакинский сатирический журнал поместил на обложке изображение турка, сидящего в клетке. Женщина показывает его ребенку: «А это, Мишенька, турок. Очень ядовитый и зловредный экземпляр. В былые времена в большом количестве водился здесь. Исстреблен славными русскими солдатами. Один экземпляр оставлен для коллекции»⁵. Этнофобия распространялась из тыловых городов, несмотря на то, что патриотическая пресса трубила о подвигах на войне всех инородцев, включая отдельных евреев. Писатель Л. Андреев уверял, что, если мы избавимся от антисемитизма, нас будут считать полноправными европейцами⁶. Бакинская газета поместила карикатуру: турок жалуется курду: «Хочу попасть к русским в плен – там шашлыком кормят, а здесь как муhi дохнем от голода»⁷.

Считалось, что поведение закавказских мусульман целиком зависит от хода военного противоборства. Председатель департамента Тифлисской судебной палаты И. Бордонос писал 15 января 1915 г. К.И. Трусевичу в Вильно: «...Настроение местных мусульман заметно повысилось, когда они узнали о прорыве турок к Ардагану и их возможном походе на Тифлис. Но теперь, после блестящих саракамышских боев, настроение татарвы сразу упало и они притихли...». Вместе с тем, он указывал, что в Дагестане появились «проповедники священной войны»⁸. Из Петровска Дагестанской области 24 января 1915 г. сообщали практически то же самое: победа под Саракамышем повлияла по позицию мусульманского населения. Но к этому было добавлено, что «местные татары придерживаются, очевидно, выжидательной политики: если наши дела с Турцией пошатнутся, ну и они взволнуются, а пока тихи»⁹.

Война требовала новых солдат и рабочей силы. Между тем в начале августа 1916 г. из Закавказья докладывали, что призыв мусульман для работы на фронте вызвал брожение в Борчалинском уезде Тифлисской губернии, а также в Эриванской губернии. «Татары» Елизаветпольской губернии грозили эмигрировать в Персию или скрыться в горы, то есть прекратиться в абревок. Отказ от явки на призывающие пункты мотивировался угрозой материального разорения и опасениями, что женщины подвергнутся насилию армян. Опасались и невозможности отправлять в армии религиозные обряды. Ситуация усложнилась в связи с наплывом беженцев-армян (до 500 тыс.) из Турции.¹⁰ Не удивительно, что продовольственная ситуация в крае не только обострилась, но и «этнанизировалась».

¹ Исхаков С.М. Первая мировая война глазами российских мусульман // Россия и Первая мировая война. СПб., 1999. С. 425.

² Попов К. Воспоминания кавказского grenadera. 1914–1920. М., 2007. С. 66.

³ Асташов А.Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. М., 2014. С. 428.

⁴ См.: Елисеев Ф.И. Казаки на Кавказском фронте. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тридцати брошюрах-тетрадях. М., 2001. С. 180, 189–193, 246–248, 273, 13, 27, 86, 91, 93, 95, 102, 130, 139, 144, 160, 173.

⁵ Джигит (Баку). 1916. № 10. 13 марта. С. 8.

⁶ Война и евреи. [1915]. № 2. С. 3.

⁷ Джигит (Баку). 1916. № 2. 17 января. С. 5.

⁸ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1011. Л. 119.

⁹ Письмо с неразборчивой подписью было направлено В.И. Малишевскому в Одессу. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1011. Л. 194.

¹⁰ Подробнее см.: Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 65–67.

Постепенно даже благонамеренные мусульмане стали демонстрировать недоверие к российской власти. 11 февраля 1916 г. К.Б. Тевкелев напомнил депутатам Думы, что в первые месяцы войны в одной из густонаселенных мусульманами губерний был устроен шумный миссионерский съезд, на котором были вынесены резолюции о необходимости борьбы с исламом, в православной прессе объявляли мусульманскую веру вредной для государства религией, в госпиталях вместо Корана раздавали Евангелие на татарском языке, а в Вятской и Оренбургской губерниях губернаторы воспротивились изданию земствами книг по сельскому хозяйству на татарском языке¹.

В то время как «патриотическая пресса» трубила о единении народов России перед лицом общего врага, внутри империи возникали своего рода этнические коалиции. В армии солдаты-мусульмане подчас чувствовали себя людьми второго сорта. Порой их дразнили «турками» и «басурманами», запрещались разговоры на родном языке. И разумеется, «обходили» по службе². И все же в боевых условиях этномофобские эмоции сглаживались.

Патриотизм восточного образца

Патриотизм восточных обществ строился на иных идеиних основаниях, нежели на Западе. До XX в. отношение восточных «инородцев» к «белому царю», не только не посягавшему на устои их веры, но и «охранявшую» ее, было не только лояльным, но и почтительным. Пребывание в лоне той или иной империи к началу XX в. казалось им делом естественным. Но какая из империй казалась «ближе»?

В структуре мусульманского сознания приверженность вере изначально стояла выше голоса крови, расы, этноса. Концепция мусульманской *уммы* предполагала преодоление этнической разобщенности во имя солидарности и объединения. Вероятно, по этой причине российские мусульмане опасались гибели Османской империи, которая ассоциировалась у них с оплотом ислама³. Но нельзя не учитывать, что само понятие *уммы* могло со временем «этнанизироваться», – и это тоже было известно имперской власти.

К тому же, с усложнением этносоциальной ситуации образ имперской власти менялся. Под влиянием российских революционеров у мусульман наряду с консерваторами (улемистами) и либералами (джадидами) не могли не появиться свои радикалы и даже экстремисты. Часть последних ориентировалась на Турцию, куда стала отправляться на учебу молодежь.

1 июля 1914 г. из Константинополя доносили, что в Турции главными проповедниками панисламизма являются Ю. Акчурин и А. Агаев, положительно относящиеся к русской культуре и протестующие «только против неправильной политики правительства по отношению к мусульманам». Считалось, что «панисламизм может быть подчинен русским интересам, если мусульмане и их авангард турки, будут видеть сочувствие себе со стороны России». Российское правительство пыталась стимулировать законопослушных мусульман, финансируя журнал «Мир Ислама»⁴.

Как бы то ни было, в России появились мусульмане отнюдь не верноподданнических ориентаций. Некоторое представление об них дает письмо неизвестного корреспондента (по-видимому, влиятельного мусульманского деятеля), направленное 20 июля 1914 г. из Константинополя в Казань М.В. Звереву. Автор сообщал о константинопольском «обществе учащихся-татар», которое было основано «в годы свободы, сначала в нелегальном виде, затем легализовано». Он намеревался даже познакомить с его задачами и целями

¹ Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты, Сессия четвертая. Пг., 1916. Ч. 2. Стб. 1407–1408.

² Исхаков С.М. Первая мировая война глазами российских мусульман. С. 424.

³ Там же. С. 420.

⁴ ГА РФ. Ф. 1467. Оп. 1. Д. 796. Л. 3, 8; Д. 816. Л. 26.

турецких общественных деятелей. По его мнению, «мусульмане в России несомненно идут вперед», однако признавал, что мусульманская масса остается пассивной. В связи с этим некий Габдурахман Габдурахимов высказывал мнение, что мусульманам «следовало бы подражать армянам, которые устраивали бунты, которых правительство резало и жгло, но которые теперь приобрели массу различных льгот и прав». Наряду с этим Габдурахимов спрашивал автора письма: «Не будет ли полезно пропагандировать идею мести к русским среди мусульман, подобно тому, как турки теперь стараются разжечь чувство мести к балканцам». Сам Габдурахимов намеревался отправиться в Симбирскую губернию – вероятно, для пропаганды соответствующих идей¹. Судя по некоторым свидетельствам, подобные случаи имели место². Некоторые мусульманские политики даже утверждали, что в начале войны татарское население Поволжья было настроено пораженчески³.

Даже из процитированного письма видно, что к началу войны движение мусульманских радикалов (в отличие от консолидационных процессов среди либералов периода 1905 – 1907 гг.⁴) находилось в зачаточной стадии. Радикальные мусульманские деятели колебались между просветительством и искусственным стимулированием движения, что не исключало откровенных провокаций. Но деятели такого рода встречались редко; угроза панисламизма и пантюркизма существовала скорее в воображении российских охранителей.

В начале войны мусульмане искренне демонстрировали свой патриотизм. Из Казани сообщали, что манифестация мусульманского духовенства прошла при поддержке многочисленного татарского населения города, под звуки военного марша губернатору П.М. Боярскому была вручена верноподданническая телеграмма. 26 августа представитель либеральной буржуазии С. Алкин в газете «Казанский телеграф» также призывал мусульман поддержать правительство. Газета сообщала, что «русское мусульманство города Казани во всех своих мечетях возносило молитвы о даровании победы русскому воинству над врагом»⁵. В прессе писали и о том, что «Мусульманский комитет организовал женщины, которые усердно занялись шитьем белья для воинов»⁶. Женский журнал сообщал, что в Москве состоялось собрание мусульманских женщин, на котором было решено открыть курсы кройки и шитья. Был также проведен сбор пожертвований в пользу воинов⁷. На местах ситуация была неоднозначной. «Армянское население волнуется в связи со слухами о появлении проповедников джихада, но татары спокойны, даже помогают армянам в полевых работах»⁸, – сообщали в сентябре 1914 г. из Елизаветпольской губернии Н.М. Джунковской в Тифлис.

Патриотическая «мода» военного времени обернулась для закавказских мусульман некоторыми «феминистскими» подвижками. Бакинский юмористический журнал писал (на сей раз без особой иронии), что наконец-то, вслед за Тифлисом местные девицы устроили «вечер помохи несчастным беженцам». При этом «особенно мило было видеть сплоченность барышень всех наций: армянок, русских, мусульманок, полек и евреек»⁹. Впрочем, ко всему этому обязывал ритуал, иного в империи не могло и быть.

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 976. Л. 36–36 об.

² ГА РФ. Ф. 5881. Оп. 2. Д. 238. Л. 25 об.

³ Исхаков С.М. Первая мировая война глазами российских мусульман. С. 420.

⁴ См.: Исхаков С.М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи. М., 2007.

⁵ Терешина Е.П. Отношение населения Поволжья к Первой мировой войне (по материалам периодической печати 1914 – 1917 гг.). Набережные Челны, 2009. С. 19.

⁶ Огонек. 1914. № 32. 10 (23) августа. С. 3.

⁷ Женское дело. 1914. № 21. 1 ноября. С. 25.

⁸ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 996. Л. 1513.

⁹ Джигит (Баку). 1916. № 1. 12 января. С. 3.

В Закавказье создавались не только воинские части из армян. В декабре 1915 г. в составе Кавказской армии началось формирование 6 армянских, 2 грузинских, 1 мусульманской дружин на добровольческой основе. Разумеется, армяне преобладали. В мае 1916 г. сформировано еще 5 армянских дружин, обычно из 5 рот, общей численностью в 1000 человек. В середине 1916 кавказские дружины стали переформировываться в регулярные части¹. Впрочем, армяне истолковывали это по-своему. «Грузины ведут себя подозрительно и шушукается с татарами, желая организовать с ними отряды, которые будут в тылу действовать против русских войск, – писал один из них. – Турки помогают татарам через своих агентов на германские деньги»².

Демонстративный патриотизм мусульманских элит, как и всей массы либеральных политиков, был по-своему небескорыстным. Имперско-патерналистское сознание имплицитно предполагало «награду» за «хорошее поведение». Правые деятели это учитывали и старались соответственно воздействовать на власть. 28 сентября 1914 г. окружной инспектор Кавказского учебного округа С.С. Ларионов писал из Тифлиса М.Р. Завадскому в Петроград о том, что со временем правительству будет целый набор «счетов за патриотизм». 23 октября 1914 г. в ответном письме Завадский соглашался, что нынешние патриотические чувства кавказцев «говорят не о любви к России, а о своей “шкуре”». Армянам «хочется свою Армению, грузинам страшна рука турецкая, а татарам с суннитами тоже не свободно жить будет». А, в общем, «все хотят что-то урвать от российских побед»³. Подобные заявления имели под собой основание. Выступая летом 1916 г. на антантоФильском «Конгрессе национальностей» мусульманский либерал Ю. Акчурин заявил: «...Война очень дорого стоила татарскому народу... Если татарский народ получит режим, способствующий его свободному развитию, то он внесет свой вклад в общий прогресс человечества»⁴.

Со своей стороны, мусульманские депутаты Государственной думы добивались, чтобы каждый солдат был признан «гражданином в мундире». В этом их поведение ничуть не отличалось от поведения депутатов-евреев. Примечательно, что в 1915 г. мусульманские, латышские, литовские, эстонские, армянские и еврейские депутаты совместно потребовали уравнения в правах всех народов империи⁵.

Неустойчивость настроений российских мусульман, с одной стороны, мнительность христианского населения – с другой, несомненно сказывалось на их взаимовосприятии. К этому добавился социальный фактор. «...Мне очень не нравится настроение татар, – сообщали 16 сентября 1914 г. из Бугульминского уезда Самарской губернии в Петроград. – В Бирючевке был даже скандал. Ни с того, ни с чего, татары сняли рабочих с молотился, побили всех русских и недвусмысленно говорили, что “надо всех русских кончать”». Было арестовано 28 человек. «Татары держат себя вызывающе», – заключал автор письма⁶.

Трудно сказать, что в действительности произошло: обычный социальный конфликт, получивший неадекватное истолкование, или действительно вспышка этнической нетерпимости. Несомненно, однако, что подозрительное отношение к мусульманам усилива-

¹ Марков О.Д. Армия и флот России 1914 – 1917 гг. (состав, организация, довольствие). СПб., 2011. С. 222.

² ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 996. Л. 1535 (некий «Товмас» из Тифлиса в письме от 4 октября 1914 г. адресовался Погосу Бароянцу).

³ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 997. Л. 1514, 1683.

⁴ Compte rendu sommaire de la Conference Nationalites reunie a Lausanne 27–29 juin 1916. Lausanne. [1917]. P. 30.

⁵ Дэвис Ф. Указ. соч. С. 54–56.

⁶ Автор письма, подписавшийся «твой брат Михаил», адресовался Е.А. Елаиччу. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 977. Л. 61.

лось, а виктимизированная социальная среда, как всегда, способствовала росту уммаистской солидарности¹.

Внешне поволжские мусульмане реагировали на войну как вся основная масса российских подданных. Губернатор Таврической губернии удивлялся: настроение крымских татар совсем не похоже на их негативную реакцию на начало Крымской войны. В конце 1914 г. он выступил против публичного призыва остерегаться влияния турецких эмигрантов – это выглядело бы актом недоверия². «Мусульмане высокопатриотичны, турок считают таким же врагом, как и немцев», – сообщали из Самарской губернии в феврале 1915 г. В ноябре того же года, когда доверие к власти упало, из Казанской губернии доносили: «Среди татар нет организованных кружков националистов (пантюркистов)… Только в последнее время у татарской молодежи явилась мысль о необходимости более организованной деятельности, чтобы при помощи тактики революционных партий проводить националистические тенденции. Они исходят из того соображения, что революция в России неминуема, если не во время войны, то после нее…»³. Так думали (по аналогии с событиями 1905 – 1907 гг.) очень многие. Тревожные ожидания так же характерны для патерналистских империй, как и ситуационные восторги.

«Неверные азиаты»?

Хотя в экстремальных ситуациях массовое сознание «архаизируется» повсеместно, в патерналистских империях образ внутренней «измены» подчас вызывается более острые эмоции, нежели опасения внешнего врага. Но настроения мусульман менялись. В марте 1916 г. на собрании земских деятелей в Ставрополе было заявлено: «Правительство больше не в состоянии сдерживать на Кавказе стремление к общественной работе. Знайте, что на Кавказе нет правых, а есть лишь умеренно левые и крайне левые. И весь Кавказ не просит, а требует…»⁴.

Нестабильность на Северном Кавказе была спровоцирована сверху: попытка направить горцев на тыловые работы, обернулась вооруженными выступлениями в кабардинских, чеченских и ингушских селах. Летом 1916 года с оружием в руках выступили 4 тыс. горцев из села Аксай Хасавюртовского округа и от всех аулов Карапогайского приставства⁵. Последовали карательные действия и безуспешные попытки разоружения кавказцев.

Наиболее трагичным результатом непродуманной мобилизационной политики стали события в Средней Азии и Казахстане. Кое-кто ожидали здесь беспорядков с самого начала войны. Как бы то ни было, здесь возникла обычная для тогдашнего времени тревожная неопределенность, способная обернуться неожиданной связкой. Не удивительно, что когда в начале июля 1916 г. в разгар полевых работ, причем во время мусульманского поста был обнародован указ о мобилизации туземцев в возрасте от 19 до 43 лет, они взбунтовались. Заговорили, что предстоит заняться рытьем окопов под прицелом неприятеля, и даже о том, что русские намерены таким способом истребить

¹ Наумкин В.В. Ислам и мусульмане: культура и политика (статьи, очерки и доклады разных лет). М.; Н.Новгород, 2008. С. 653.

² Дэвис Ф. Указ. соч. С. 50.

³ Семенова Е.Ю. Социально-экономические и общественно-политические условия жизни горожан Поволжья в Перовую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.): Сб. док-в и мат-в. Самара, 2011. С. 29, 48–49.

⁴ Цит. по: Судавцов Н.Д. Земское и городское самоуправление России в годы Первой мировой войны. М.; Ставрополь, 2001. с. 67.

⁵ Суханова Н.И. Утверждение большевизма на Северном Кавказе в годы революции и Гражданской войны // Гражданская война в России (1917 – 1922 гг.): Взгляд сквозь десятилетия. Самара, 2009. С. 387.

коренное население, чтобы земли отдать переселенцам¹. Продовольственная ситуация в крае была такова, что семьи «тыловиков» были обречены на голод уже в текущем году.

Власть задумала заведомо обреченную акцию. «Вопрос о привлечении на фронтовые работы инородцев потерпел полный провал, – сообщал 5 декабря 1915 г. депутат Думы Д.В. Закржевский (фракция центра) в Херсонскую губернию. – Вместо предполагавшихся сотен тысяч, Куропаткин заявил, что вряд ли наберет и 200.000. Неумелыми распоряжениями вооружили их, попытки возмущения подавили невероятными по своей жестокости мерами и в результате ко всем прочим боевым фронтам, мы имеем еще два фронта: туркестанский и киргизский...»².

Восстание, начавшее в Ходженте 4 июля 1916 г., 10 августа перекинулось в Семиреченскую область. Значительная часть киргизов (казахов) Семиречья, узнав о мобилизации решила откочевывать за кордон. На пути их следования в Китай оказались русские селения, которые были разорены³. А тем временем правые готовы были поверить слухам, что «в Туркестане пленные немцы вооружили сартов»⁴.

После подавления основных очагов восстания мобилизации продолжились, несмотря на предупреждения об опасности скопления мобилизованных туземцев в городских центрах⁵ и уговоры их либеральных представителей. Один из мусульманских ходатаев писал, что соплеменники из Иргиза «сошли с ума», а более благоразумные «актюбинские, кустанайские, уральские, туркестанские... киргизы уже давно покорились и работают в тылу нашей дорогой армии», уверял, что бунтовщиков «расстреляют, разорят, и они навеки запятнают киргизов позором». Сам он, ни добившись реальной поддержки ни у председателя Думы М.В. Родзянко, ни у кадетов, ни у трудовиков, ни в мусульманской фракции Думы, отправился добровольцем на фронт⁶. После этих событий мусульманская фракция, как писал 13 ноября 1916 г. ее член И.А. Ахтямов в Москву Гаязу Исхакову, сблизилась с трудовиками⁷.

Результаты мобилизаций оказались ничтожными: с сентября 1916 г. по март 1917 г. на запад было отправлено лишь 123 305 рабочих-тыловиков. Военные признали, что от них мало проку: многие не умели работать лопатой и топором; для них требовалась особая пища, муллы, переводчики⁸. Напротив, у них на родине обострился дефицит рабочей силы. В ноябре 1916 г. в столицу сообщали: «Близ Кум-Сая за Мугоджарами идет форменное сражение с возмущившимися киргизами; туда послали из Самары и Оренбурга войска с артиллерией. Думаю, что с киргизами то справятся. Теперь вышло постановление освободить киргиз от тыловых работ. Это разрешает рабочий вопрос в Тургайской области»⁹.

Восстание пришлось подавлять А.Н. Куропаткину, некогда участвовавшему в завоевании Средней Азии. Генерал был против излишних жестокостей, чего нельзя было

¹ Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). М., 2004. С. 306.

² Письмо от 5 декабря 1916 г. было подписано «твой Дмитрий» и адресовано О.А. Закржевской. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1064. Л. 1481–1481 об.

³ Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 189–190.

⁴ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1067. Л. 1799 (письмо, подписанное «твой сын Алексей», было отправлено из Петрограда 27 декабря 1916 г. Е.В. Пасхаловой в Алексин Тульской губ.).

⁵ Об этом писал 8 ноября 1916 г. врачебный инспектор А.И. Родзевич из Семипалатинска В.Г. Кондоли. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1059. Л. 969.

⁶ Об этом 3 ноября 1916 г. писал некий Жанса Сай из Москвы Хан-Назару Бекмураину в Иргиз Тургайской обл. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1059. Л. 907.

⁷ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1060. Л. 1069.

⁸ См.: Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны. Ташкент, 1957.

⁹ Автором письма, отправленного из неустановленного места Н.А. Звереву, был А. Карамзин. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1063. Л. 1344.

сказать о его подчиненных: согласно предписанию губернатора Семиреченской области, мужское население Атекинской и Сарыбагышской волостей подлежало поголовному уничтожению¹. Куропаткиным остались недовольны русские переселенцы. «Какая гадость предать военному суду русских крестьян, поймавших главаря, – такие мнения звучали в частных письмах. – Теперь всем известно, что Куропаткин всех сартов и киргиз, приговоренных судом к смертной казни помиловал... Это за тысячи русских, лишившихся родного кровя и изувеченных на всю жизнь...». К этому добавляли, что Семиречье – «край чисто русский». И вновь искали «немецкий след». Говорили, что только «один только немец приговорен (фамилия его Шмидт) в Скобелеве к бессрочной каторге»².

Напротив, либералы высказывали удовлетворение действиями Куропаткина. 21 января 1917 г. из Скобелева писали в Москву, что «у нас в Туркестане новая метла чисто метет, Куропаткин уже удалил трех губернаторов, летят уездные начальники, пристава, аксакалы...»³. 28 января 1917 г. известный левый кадет кн. Д.И. Шаховской писал Г.И. Давиденко, что ему Туркестан «чрезвычайно понравился». Ему показалось, что Куропаткин «любим населением», однако «интеллигенция его не любит – они эксплуататоры, живут за счет коренного населения»⁴.

Последствия восстания были ужасны: по официальным данным было убито 2325, без вести пропало 1384 европейца (в основном женщины); разоренными оказались почти 10 тыс. хозяйств, из них сожжено 2315. Случаи обоюдной жестокости поражают. В Пржевальском уезде было убито до 2000 переселенцев-мужчин, уведено в плен около 1 тыс. человек, преимущественно женщин. Со своей стороны, казачий хорунжий фон Берг уничтожил 900 повстанцев, станичный атаман Бедерев возглавил самосуд над 90 узбекскими купцами и членами их семей. У Шамсинского перевала отрядом казаков было расстреляно 1,5 тыс. киргизов, в основном женщин, стариков, детей. Опасаясь репрессий, до 300 тыс. казаков и киргизов бежали в Китай. К октябрю 1916 г. сопротивление мятежников было сломлено. Русские войска потеряли убитыми 3 офицеров и 184 нижних чина⁵. Некоторые исследователи считают, что погибло свыше 100 тыс. казаков и киргизов⁶. Говорили, что часть восставших кишлаков сравняли с землей, поголовно вырезая всех жителей. Впрочем, известны случаи, когда представители европейской администрации заступались за киргизов, пресекая мародерства и бесчинства войск⁷. На такие случаи, по-видимому, были редкостью.

Европейское население было озлоблено. Так из Самарканда в Петроград сообщали о ходе военного суда «над мятежниками-сартами из с. Заамин, Джизакского уезда», которыми «были произведены особенные зверства, как-то сжигание детей живьем, облитых керосином и пр.». Из 152 обвиняемых 49 бунтовщиков было приговорено к повешению 49, оправдан 41 человек, двое человека приговорены к бессрочной, остальные к 12-летней каторге. Защитника – члена Думы «младотатарина» И.А. Ахтямова, напомнившего, что действия карательного отряда Иванова были осуждены депутатами, публика прерывала, называя его «мерзавцем» и «негодяем», продавшимся за 30 серебренников⁸.

В Закавказье продовольственное положение осложнялось наплывом беженцев из

¹ ГА РФ. Ф. 1467. Оп. 1. Д. 764. Л. 13 об.

² Письмо А. Нестерова из Самарканда от 3 ноября 1916 г. М.А. Замысловской в Петроград. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1059. Л. 903.

³ Письмо неустановленного автора А.И. Калачеву. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1070. Д. 1069. Л. 147.

⁴ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1070. Д. 1069. Л. 200.

⁵ Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 132–134.

⁶ Каппелер А. Россия – многонациональная империя. М., 1997. С. 260.

⁷ Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 133–134.

⁸ Об этом свидетельствовал А. Нестеров в письме от 2 февраля 1917 г., адресованном М.А. Замысловской. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1070. Л. 14.

Турции. Это были не только армяне, но и курды. 2 февраля 1917 г. из Эриванской губернии в Москву было отправлено письмо, в котором утверждалось, что в «Игдыре, в Баязетском и Диадинском округах проживает около 25.000 беженцев-мусульман». Эти курды, («темный и несчастный народ») в начале войны якобы «тысячами сдавались добровольно» русским войскам и даже готовы были воевать на их стороне, но помещали армянские дружинники. В результате некоторые курды «спаслись тогда на Аарате и поныне занимаются разбоем, некоторые остались на своих местах, а многие бежали к нам в Россию и живут в Сурмалинском уезде». Лишь часть этих беженцев получает правительственный паек, остальные «мрут от холода и голода как мухи». Автор письма утверждал, что «теперь на турецком фронте около 200.000 мусульман-беженцев и пострадавших от войны», однако Бакинское благотворительное общество «не в состоянии их удовлетворить», а потому требуется правительственная поддержка¹. Действительно, Земгор помогал преимущественно армянам.² Некоторые авторы позднее отмечали, что армянские соединения «были слабы в военном отношении, больше занимались грабежами мусульман, особенно курдов», а потому частично были расформированы³.

Но в российской прессе в свое время писали и о том, что курды, по своему психическому складу напоминают цыган, и вообще «племя разбойничье», «грабеж, убийство, война – их прямая врожденная потребность»⁴. В начале войны писали о курдах, что «этими дикими кочевыми племенами пользуются турки на Кавказе для нападений на мирные селения»⁵. Менее известно было об участии их в резне турецких армян⁶. Теперь о беженцах-курдах позаботиться было действительно некому. Автор письма жаловался: «Мы... многомиллионные мусульмане России по своей инертности и апатии не можем заставить себя слушать... Миллионы мусульман на Кавказе имеют только одного представителя в Государственной Думе... Русское общественное мнение совершенно не знает о существовании наших беженцев, об их числе, о степени их нужды... “Русские ведомости” и “Русское слово” придерживаются исключительно армянской ориентации...»⁷.

Но теперь российские либералы, включая мусульман, вряд ли могли повлиять на развитие событий. Из писем солдат-мусульман с фронта видно, что война окончательно сделалась для них чужой⁸. И в этом отношении они вряд ли отличались от основной массы российских воинов.

* * *

Исламофobia была частью растущей этноконфессиональной подозрительности, которая в глазах правых приобрела черты «заговора против России». 14 ноября 1916 г. В.А. Образцов в письме из Екатеринослава задал известному правому депутату Думы Г.А.

¹ Письмо неустановленного автора из Игдыря Эриванской губернии адресовалось В.Г. Тардову. См.: ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1070. Л. 13–13 об. () .

² О масштабах резни см.: *Gurun K. The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed.* L., Nicosia, Istanbul, 1985. Р. 187–198, 213–215, 222.

³ ГА РФ. Ф. 5881. Оп. 2. Д. 127. Л. 19.

⁴ Эриксон Э.В. Об убийствах и разбоях на Кавказе // Русский исторический журнал. 1999. Т. 2. № 3. С. 168 (статья перепечатана из: Вестник психологии, криминальной антропологии и гипноза. СПб., 1906. Ч. III, Вып. 1).

⁵ Аргус. 1914. № 21. С. 99.

⁶ См.: Булдаков В.П. Хаос и этнос. С. 63–66.

⁷ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1070. Л. 13 об.

⁸ См.: Царская армия в период мировой войны и Февральской революции (Материалы к изучению истории империалистической и гражданской войны). Казань, 1932. С. 184–185, 187, 189–190; Дэвис Ф. Указ. соч. С. 53.

Шечкову ряд риторических вопросов: «Не находите ли вы..., что кроме союзного согласия в борьбе на фронте, существует еще сверхсоюзное международное согласие против России». Согласно этому «заговору», «к открытию русского парламента с натиском в пользу ответственного министерства» готовился целый ряд «сепаратистских» акций применительно к Польше, Литве, Финляндии, Украине, Грузии. Среди прочего говорилось и о том, что «возбуждается восстание в Туркестане, вспыхнувшее прежде временно только по дикости народностей и руководящих ими заговорщиков», а также «проповедуется с думской кафедры самоуправление и автономии – грузинское и татарское»¹.

С одной стороны, это походило на настоящую паанойю великороссийской власти. С другой, было очевидно, что применительно к мусульманам, которых можно было заподозрить в чем угодно, но только не в увлечении сецессией европейского образца, власть сделала все возможное, чтобы возбудить в них недоверие к российской власти.

Незадолго до революции некий «работающий на оборону» А.В. Синельников писал 25 января 1917 г. из Тулы председателю Совета министров Н.Д. Голицыну: «Довольно русскому народу терпеть как баранам и проливать кровь как баранам... Если Властелин – самодур не откажется от мысли издавать глупые до смешного приказы, то и его постигнет баранья участь. Народ... в один голос говорит: “хорошо год-два повоевали... уж кончилась бы эта проклятая война, ничего ведь не добьемся, только прольем еще больше крови”. Ведь с обещанием Царьграда и проливов произойдет то же что и с дарованием свободы Польши. К чему же обещать и народ смешить... Еще: пусть будет дана свобода существования татарам, как и полякам, киргизам и другим»².

Полиэтнические и поликонфессиональные империи в критических ситуациях могут стать весьма уязвимыми. В Австро-Венгрии отмечалось бегство православного населения, конфликты между православным, католическим и мусульманским населением близ сербской границы³. Мировая война не могла не оказать разрушительно влияния на империи, считавшие себя своего рода моделью мироздания.

¹ ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1060. Л. 1091.

² ГА РФ. Ф. 102. Оп. 265. Д. 1071. Л. 82.

³ Миронов В.В. Австро-Венгерская армия в Первой мировой войне: разрушение оплота Габсбургской монархии. Тамбов, 2011. С. 68–69.

Тофиг Мустафазаде

Д.и.н. проф.,

Института Истории НАНА

ПОЛКОВОДЦЫ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

На фронтах Первой Мировой войны в рядах царской армии служило немало азербайджанских генералов.

Самым выдающимся полководцем-азербайджанцем считается генерал Гусейн хан Нахичеванский. Он родился 28 июля 1863 года в Нахичевани.

В 1873 г. в десятилетнем возрасте Гусейн был определён в Пажеский Его Величества корпус и завершил обучение по 1-му разряду, получив чин камерпажа. 12 августа 1883 г. он, получив чин корнета, был зачислен в элитную часть конного полка. [5, 25-26]. За 20 лет службы в конном полку он прошел путь от корнета до полковника.

Когда началась русско-японская война в 1904 г. император не разрешил конную гвардию в состав действующей армии. Лишь нескольким лучшим офицерам Конной гвардии в порядке особого исключения и для укрепления Действующей армии был разрешён перевод в её полки. Среди них был и помощник командира Конного полка полковник Гусейн хан Нахичеванский. Он сформировал из горцев иррегулярный 2-й Дагестанский полк. Бойцы 2-го Дагестанского полка добились победы над противником в бою у Сю-дагая. За этот тяжёлый, но победный бой Гусейн хан был удостоен ордена Святого Владимира 4-й степени [5, 52]. После Русско-Японской войны Гусейн хан был назначен командиром Нижегородского драгунского полка [5, 64-65]. 9 апреля 1906 г. Гусейн хану было пожаловано высокое и почётное звание – Флигель-Адъютант Его Императорского Величества. Вскоре он был назначен командиром лейб гвардейским Конным полком [5, 85]. Очень скоро – 30 июля 1907 г. Гусейн хан получил звание генерал-майора [5, 90].

Г.Нахичеванский командовал лейб гвардейским Конным полком от 17 апреля 1911 г.

18 апреля следующего года он был назначен начальником 1-ой Отдельной кавалерийской бригады на территории Петербургского военного округа [5, 112-113].

16 января 1914 года Гусейн хан был назначен начальником 2-й кавалерийской дивизии с пожалованием ему звания генерал-лейтенанта [5, 114].

После начала Первой Мировой войны Г.Нахичеванский командовал Особым Конным отрядом, состоящим из 1-й и 2-й Гвардейских Кавалерийских и 3-й Кавалерийской дивизии. Отряду было приказано наступать на Инстенбург (Восточная Пруссия). В результате стремительных наступательных действий отряда был взят немецкий город Пилькален [5, 126].

13 октября 1914 года Гусейн хан был назначен командиром 2-го Кавалерийского Корпуса. В его состав вошли 12-я Кавалерийская дивизия ген.-лейтенанта А.М.Каледина и вновь созданная Кавказская Конная Туземная дивизия ген.-майора Великого Князя Михаила Александровича [5, 155].

В марте-апреле 1915 г. в Галиции разгорелись жаркие бои с австрийскими войсками, 2-й Кавалерийский Корпус Г.Нахичеванского сумел укрепиться на левом берегу Днестра, возле города Залещики (примерно в 100 километрах от города Станислава). Операция на Днестре у города Залещики была отдельной военной эпопеей. Она была ярким свидетельством отваги и находчивости в боях многих родов войск, включая и кавалерию. Гусейн хан готовился к броску на правый берег Днестра. С этой целью к его

корпусу присоединились новые боевые силы, в частности, вновь сформированный 3-й Кавалерийский Корпус под командой генерал-лейтенанта Келлера [5, 185-186]. В ходе сражения Гусейн хан получил тяжёлую контузию и вынужден был оставить действующую армию [5, 198]. Несмотря на это, учитывая большие заслуги, Г.Нахичеванскому 1 июня 1985 г. было присуждено наивысшее в Российской армии воинское звание – Генерал-адъютант Его Императорского Величества [5, 199-200]. Если не считать двух случаев (первый в 1868 г. Бухарскому эмиру, ставшему вассалом России, было присуждено упоминание звания, и 26 августа 1856 г. тарковскому шамхалу, который не присоединился к Шамилю), то Гусейн хан был единственным мусульманином, получившим это звание [5, 201-202].

В октябре 1915 г. Гусейн хан был направлен в распоряжение Главнокомандующего Кавказской армией, а 23 января 1916 г. ему присуждается звание генерал от Кавалерии (т.е. полный генерал) [5, 215-216].

9 апреля 1916 года Гусейн хан назначается командиром Гвардейского Кавалерийского Корпуса [5, 218]. Этот корпус участвовал в боевых операциях, продолжавшихся с 22 по 31 мая 1916 г., получивших знаменитое название «Брусиловский прорыв» [5, 220].

После Февральской революции, 16 апреля 1917 г. Гусейн хан Нахичеванский был отправлен в отставку [5, 225].

Гусейн хан вернулся к своей семье в Петербург. 17 мая 1918 г. большевики произвели обыск в его квартире и его арестовали [5, 305].

Р.Иванов пишет, что дальнейшая судьба этого видного военачальника неизвестна, тогда как азербайджанский военный историк Ш.Назарли считает, что Г.Нахичеванский умер в 1919 г. в Петрограде и похоронен на кладбище монастыря Александра Невского [1, 2].

Другим выдающимся полководцем-азербайджанцем Первой Мировой войны является Самед бей Мехмандаров. Он родился 16 октября 1856 года в г. Ленкоране в богатой дворянской семье. Начальное образование получил в бакинской гимназии [3, 9]. В 1872 г. поступает в Петербургское артиллерийское училище и в 1875 г. успешно заканчивает его. Мехмандарова производят в офицеры и он назначается командиром батареи первой туркестанской артиллерийской бригады. В 1876-1878 гг. эта бригада участвовала в походе русской армии по завоеванию Кокандского ханства в Средней Азии [3, 11].

В начале Русско-японской войны 1904-1905 гг. Мехмандаров с званием полковника в качестве командира артиллерийского дивизиона участвовал в обороне Порт-Артура. Когда в августе 1904 г. японцы начали первый штурм крепости, выяснилось, что они выбрали главным направлением атаки восточный фронт. И именно здесь беспримерную храбрость и мужество проявили артиллеристы во главе с Мехмандаровым [3, 20-21; 2, 35-36].

В октябре когда японцы начали главными силами штурм крепости, тяжесть обороны легла на плечи защитников форта II, Мехмандаров находился там, руководствуя артиллерией. Он был тяжело ранен в голову, но, превозмогая невыносимую боль, продолжал управлять боем. Заслуга Мехмандарова была оценена и 22 октября 1904 г. он был произведён в генерал-майоры, награжден орденом Георгия 4 степени и орденом Станислава I степени [3, 24-31].

Когда комендант Порт-Артура ген. Стессел сдал крепость японцам, Мехмандаров, категорически был против этого. По условиям перемирия, офицерскому составу русской армии разрешалось самостоятельно вернуться на родину, если они дадут письменное заверение о том, что против Японии никогда не будут воевать. Мехмандаров отказался дать такую расписку, был пленён и вернулся в Россию лишь в конце 1905 г. [2, 46; 3, 23].

Первая мировая война застала ген. С.Мехмандарова на Варшавском оперативном

направлении. Мехмандаров – участник боев в рядах Варшавской группы, развернувшейся на пути основного направления ударных сил германских войск.

Осенью 1914 года русская армия завязала сражение на Варшавском направлении, закончившееся победой русских войск. 21-я пехотная дивизия Мехмандарова в период Варшавско-Ивангородской операции обороняла город Лодзь и подступы к нему. Когда противник принял широкую наступательную операцию по всему фронту, дивизия Мехмандарова находилась на рубеже против численно превосходящих сил противника. Соседи с правого и левого флангов, не выдержав натиска неприятеля, начали отходить. Полки 21-й пехотной дивизии стояли как вкопанные и отражали одну атаку за другой. 9-я немецкая армия ген. Макенза, сосредоточив основные силы в направлении Лодзи, стремилась окружить два русских корпуса, в т.ч. дивизию Мехмандарова. В критический момент Мехмандаров смело перешел в контратаку и заставил противника отказаться от своих замыслов. Во многом благодаря заслугам Мехмандарова Лодзинское сражение завершилось победой русских [3, 51-52; 2, 41-42].

Мехмандаров со своей 21-й дивизией являлся также активным участником боев в районе Ивангорода. В составе III Кавказского армейского корпуса, он, получив распоряжение о подготовке к атаке, концентрировал свои войска в направлении на Козенице. Впереди была водная преграда – р. Висла. Хотя мост ещё не был готов, дивизия Мехмандарова первой в корпусе форсировало реку и своевременно сосредоточилась на выжидательной позиции у населенного пункта Самводзе. Форсирование было проведено с наступлением темноты на речных пароходах, баржах и на переправочных средствах. Но другие соединения корпуса из-за медлительности и слабого управления не смогли переправиться. Немцы, заметив дивизию Мехмандарова, жестоко атаковали. На третий день боя Мехмандарову были подчинены по одной бригаде от 75 и 81 пехотных дивизий и части 52-й пехотной дивизии. Бой был выигран [3, 43-46].

В истории Первой Мировой войны боевые действия русских войск в целях отвлечения сил немцев от Варшавы получили название – бои у Козеницы. Героем сражения был вновь 52 тысячный отряд Мехмандарова. После упорных и тяжелых боев Козенице было взято русскими [3, 46-49].

В дальнейшем он участвовал в Горлицкой операции, при этом продвигаясь по службе, командуя отрядом, корпусом и группами корпусов. Возглавляя сводный отряд, Мехмандаров руководил армейским резервом на вторых позициях. Быстро сориентировавшись в обстановке он принимает решение. Противник – части австрийской армии наносят удар в образовавшийся промежуток на стыке оборон между XVII и III Кавказскими корпусами, преследуя цель прорвать оборону и выйти к реке, закрепиться и затруднить боевые действия русских. Часть XVII армейского корпуса, боясь флангового удара, оставляют свои позиции и в панике откатываются назад. В тот момент резервный отряд Мехмандарова поднимается в атаку и наносит удар по флангу неприятеля. Атака была настолько неожиданной, что противник вынужден был повернуть и спешно отходить. В итоге русская армия восстановила свои позиции, затем продвинулась и заняла населенный пункт Радом, Красная Домброва [3, 49-50].

В 1915 тяжёлом для русской армии году Мехмандаров назначается командиром Кавказским армейским корпусом [3, 54; 2, 52]. После Февральской революции Мехмандаров вышел в отставку.

Третьим выдающимся полководцем-азербайджанцем Первой мировой войны был Али Ага Шихлинский. Он родился 23 апреля 1865 г. в селении Казахлы Казахского уезда (ныне Казахский район Азербайджана), в августе 1876 году поступает в Тифлисскую

военную гимназию. В 1883 г. окончил её с отличием. В октябре того же года зачислен юнкером в Михайловское артиллерийское училище в Петербурге. В 1886 г., окончив артиллерийское училище, начал военную службу в 39-1 артиллерийской бригаде в звании подпоручика [4, 13-15].

В 1900 г. Шихлинский по своей просьбе переводится в отдельный Забайкальский артиллерийский дивизион и назначается старшим офицером первой батареи. Этот дивизион принимал участие в походе по подавлению «боксёрского восстания» [4, 17-18].

А.А.Шихлинский был активным участником Русско-японской войны 1904-1905 гг. Капитан А.А.Шихлинский был переведён в 4-ю Восточно-Сибирскую стрелковую бригаду. Капитан А.А.Шихлинский, находясь на самых ответственных и опасных участках обороны Порт-Артура 6-11 августа принимал активное участие в отражении штурма японцев и огнём своей полубатареи причинил большой урон противнику. Он при отражении второго штурма, начавшегося в сентябре, находился на самом ответственном участке обороны [4, 26]. Он активно участвовал в отражении и третьего, четвёртого штурмов японцев. Во время четвёртого штурма был тяжело ранен в ногу, но продолжал вести бой [4, 30-31].

1 февраля 1906 г. подполковник А.А.Шихлинский был направлен в переменный состав Офицерской артиллерийской школы в Царское Село и в августе, окончив эту школу, с 1907 г. начинает преподавать там [4, 37].

29 ноября 1908 г. А.А.Шихлинскому присвоено звание полковника, 4 августа 1910 г. он был назначен командиром 1-го дивизиона 21-й артиллерийской бригады, расположенной в г. Владикавказе, а 30 января 1912 г. вновь был направлен в Офицерскую артиллерийскую школу и назначен уже на должность старшего руководителя [4, 40-41].

14 апреля 1913 года за выдающиеся заслуги А.А.Шихлинскому присваивается воинское звание генерал-майора и он назначается на должность помощника начальника артиллерийской школы [4, 42-43].

А.А.Шихлинский дал много ценных предложений, изобретений по теории стрельбы артиллерии. В частности, им был изобретен треугольник для целеуказания в артиллерийской стрельбе, который вошел в артиллерийские учебники под названием «Треугольник Шихлинского» и получил широкую известность не только в русской, но и во французской и австрийской артиллерией [4, 44].

24 июля 1914 г. ген. А.А.Шихлинский назначается исполняющим должность начальника Офицерской артиллерийской школы, однако 1 сентября его, как строевого генерала, имеющего большой опыт и отличную военную подготовку, назначают начальником Военного окружного артиллерийского управления Петроградского военного округа и начальника артиллерии города Петрограда.

Крупнейший военный специалист, исключительный знаток артиллерийского дела ген. А.А.Шихлинский был нужен на фронте именно в действующей армии. Поэтому 31 января 1915 г. он был назначен в распоряжение главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта для руководства в основном тяжелой артиллерией [4, 52-53]. Немного спустя Главком Северо-Западного фронта ген. Алексеев просит Ставку учредить при нём должность генерала для поручений по артиллерийской части и на эту должность назначить А.А.Шихлинского. Его просьба была удовлетворена. [4, 54].

14 сентября 1915 г. А.А.Шихлинский был командирован в штаб Верховного главнокомандующего и был назначен на должность генерала для поручений при Верховном главнокомандующем с правами начальника дивизии со штатной категорией генерал-лейтенанта [4, 57].

Ген. А.А.Шихлинский сам лично нередко лично руководил артиллерийской подготовкой в крупном масштабе, например, армейской артиллерийской группой в польской операции 1916 года в районе Крево, Богушинского и Попелевичинского лесов [4, 59].

Русская артиллерия на Западном фронте сыграла выдающуюся роль в разгроме врага и покрыла себя боевой славой. 2-го апреля 1917 года за отличие в службе генерал-майору А.А.Шихлинскому присваивается звание генерал-лейтенант [4, 64]. 10 сентября 1917 года А.А.Шихлинский был назначен командующим 10-й армией Западного фронта [4, 66].

Но командовать армией А.А.Шихлинскому пришлось недолго. Раны полученные им ещё в русско-японской войне, постоянная напряженная работа его на фронтах Первой Мировой войны, давал о себе знать: здоровье его было сильно подорвано и требовало серьёзного лечения. Он просит уволить его в резерв для лечения и 14 ноября 1917 г. был уволен в резерв [4, 67-68].

Другим генералом-азербайджанцем участником Первой Мировой войны является Мир Казым бей Талышханов. Ещё в 1914 г. он получил звание генерал-майора [1, 59]. В 1916 г. вышел в отставку.

Ещё одним генералом-азербайджанцем участником I Мировой войны являлся Асад бей Талышханов. Он в 1910 г. получил звание полковника, а в 1916 году звание генерал-майора. В том же году был назначен командиром 52-й артиллерийской бригады Отдельной Кавказской Армии [1, 61].

Литература

1. Nəzərli Ş. Azərbaycan generalları. Bakı, 1991.
2. Süleymanov M. Mehmandarov (Nəyati, xidməti yolu və silahdaşları). Bakı-2000.
3. Abbasov A.T. Генерал Мехмандаров. Баку-1977.
4. İbragimov C.D. Генерал Али Ага Шихлинский. Баку, Азгосиздат., 1975.
5. Иванов Р. Генерал-адъютант Его Величества. Сказание о Гусейн хайне Нахичеванском. «Герои Отечества». Москва-2006.

Tofiq Mustafazadə

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN AZƏRBAYCANLI SƏRKƏRDƏLƏRİ

Xülasə

I Dünya müharibəsində çar ordusu sıralarında bir sıra azərbaycanlı sərkərdələr – generallar Hüseyn xan Naxçıvanski, Səməd bəy Mehmandarov və Əli Ağa Şöxlinski böyük şöhrət qazanmışlar. Onlar hətta müəyyən vaxtlarda korpusa və ya orduya komandanlıq etmişlər və düşmən üzərində parlaq qələbələr qazanmışlar.

Tofiq Mustafazadeh

AZERBAIJANI MILITARY LEADERS OF WORLD WAR I

Summary

The number of military leaders such as general Huseyn khan Naxchivanski, Samad bekh Mehmandarov and Ali Aga Shikhlnski gained a great prominence among the tsar army in World War I. They also commanded the corps and the army during some period and gained a brilliance victory over the enemy.

Севиндж Алиева

Д.ф. по истории,

Институт Истории НАНА

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: ТЮРКО-ИСЛАМСКАЯ ОБЩНОСТЬ КАВКАЗА И КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ

Ключевые

слова: мусульмане Кавказа, «Единение и прогресс», Османская империя, воинский призыв, геноцид азербайджанцев армянами, Н.Гоцинский.

Первая Мировая война стала экзаменом на прочность не только для существовавших в то время империй, но и народов, их населяющих. Мусульманские народы России с тяжелым чувством отнеслись к войне с мусульманской Османской империей. Произошел некий срыв и можно даже сказать слом в настроениях и мыслях тюрко-мусульманского населения Российской империи. Все это сопровождалось ростом репрессий, надзора и цензуры. Были закрыты органы печати тюрков-мусульман, строго контролировалась деятельность мусульманских благотворительных комитетов, которые возникли для помощи мусульманским беженцам и раненым военнопленным мусульманам. Кавказское мусульманское население и в этот раз избежало воинского призыва и не участвовало в мобилизации на Кавказский фронт. Российские власти резонно опасались сочувственного отношения и протюркских настроений со стороны тюрко-мусульманского населения Кавказа. Однако некоторые представители высшего сословия мусульман добровольно вступали в армию.

МВД России предписывало специальными циркулярами пресекать влияние Османской империи на мусульман России. Кроме того, запрещалось получившим духовное образование за границей, особенно в Османской империи, принимать сан муллы. Идеи исламизма и тюркизма (сплочение под верховенством Османской империи) были признаны угрожающими российскому обществу, начались нападки на все попытки выработать общетюркский язык и культуру для тюрков России [14, 55].

В России сразу стало известно о том, что османский Султан Мехмед V (1909-1918) 11 ноября 1914 года объявил священную войну против России, Англии и Франции. 14 ноября все мусульмане были призваны к участию в религиозной борьбе – «Великому джихаду». На Кавказ из Османской империи отправились 60 турецких офицеров [13].

Участие Османской империи в войне вызвало волну сочувствия у мусульманских народов Азербайджана и Северного Кавказа. Появились благотворительные общества. Бакинское мусульманское благотворительное общество во время мировой войны оказалось помочь беженцам из эльвиэ-и-силасэ (Батум, Карс и Ардоган), турецким военнопленным. Все это взбудоражило российских мусульман [17, 29]. Российские власти опасались, что мусульмане Бакинской, Елизаветпольской и Иреванской губерний поддержат Османскую империю в этой войне. Однако, Мусульманская фракция в IV Думе выступила с призывом к российским мусульманам «все отдать во славу России». Азербайджанские представители в Думе говорили об исполнении патриотического долга. В мае 1914 года мусульманская фракция IV Думы обратилась к председателю Совета Министров с просьбой распространить общую воинскую повинность на все мусульманское население Российской империи. Однако прошение было отвергнуто [6, 82].

Царская охранка доносила, что местная пресса пропитана протурецкими настроениями, «учит массы читать и думать по-турецки и готовит мусульман к братству по оружию с Турцией» [6, 85]. По сведениям охранки, османские власти направили в Баку 60 офицеров с целью поднять местных мусульман на войну против российской власти.

Якобы Бакинские мусульмане отказались от зоба овец на Курбан-байрам и вместо этого преподнесли денежные пожертвования турецкому консулу, замаскировав их в виде корзины с фруктами. Кроме того, доносились, что промышленники Тагиев, Муртуза Мухтаров и Муса Нагиев вручили турецкому консулу 770 000 руб. на оснащение османской армии. А «Красный Полумесяц» получил в дар 60 000 рублей [6, 85]. По оценке Й.Баберовского, «С началом войны опасения властей ввиду возможной нелояльности и совершения предательства приобрели прямо-таки параноидальный характер. По сообщениям охранки за ноябрь 1914 г., мусульмане хотя и уверяли в своей преданности и готовности к самопожертвованию, но подобные заверения делались ими лишь по тактическим соображениям. Особенно это относилось к зажиточной части мусульман, которой приписывалось отсутствие патриотических чувств» [6, 85].

Старший советник по кавказским делам комитета «Единение и прогресс» («Иттихад ве Теракки») Омар Наджин выдвинул идею объединить Северный и Южный Азербайджан в единое государство под верховенством Османской империи [11, 33].

По сведениям царской жандармерии, посланник дифаистов Аслан-Хан Хойский, племянник Ф.Х.Хойского в феврале 1915 года вел переговоры с Энвер-Пашой в Эрзеруме на счет гарантий со стороны турецких и германских властей при образовании независимой республики. В ее состав планировалось включить Бакинскую, Елисаветпольскую и Иреванскую губернии, а также территорию современного Дагестана и Северо-Восточного Кавказа (Терскую область). Энвер-Паша одобрил этот проект. А.Х.Хойский заверил турецкое командование, что 100 тысяч мусульман Южного Кавказа и Дагестана поддержат турецкие войска, когда те перейдут границу Иранского Азербайджана. Однако этим планам не суждено было сбыться [11, 34].

С вступлением Османской империи в I Мировую войну (1914 – 1918), как известно, образовался еще один – Кавказский фронт. Кавказский военный округ включал Южный Кавказ и Северный Кавказ, ставший тыловым районом Кавказского фронта. В прокламации, помещенной в свое время в газете «Себиль-Эль-Решад»: «...Знайте и помните, что единственным средством спасения для нас является независимость Турции и ее прогресс. Если мы и теперь не оставим свою бесчувственность, то, без всякого сомнения, мы на глазах всего мира потеряем свое человеческое право и национальность и станем у врага в обычном положении поденщика, подчиненного и пленного народа... Весь мир знает, что война, начатая против Турции, являющейся держательницей мусульманского Халифата, не есть дело маленьких и мелких балканских государств. Ибо, как бы ни был слаб лев, к нему не осмелятся близко подойти шакалы и лисицы. Эти дела творит враг человечества и мусульманства - северный медведь, получивший прозвище "мирового жандарма" – деспотическое правительство... Воистину Бог взял у правоверных их жизнь, имущество и обещал им рай с тем, чтобы они воевали во имя Бога, убивали других и умирали бы сами. Это есть истинное обещание, данное им в Библии, Евангелии и Коране. Никто как Бог не сможет сдержать свое обещание. Да послужит для вас радостной вестью тот торг, который вы совершаете. Это есть великий торг спасения» [17, 38-39].

Власти опасались, что в случае войны с Османской империей в Терской области (Чечне) начнутся волнения, которые затем могут перекинуться на Андийский и Аварский округа и на плоскость [5, 58].

В тоже время российская власть основной упор сделала на вооружение армян. В годы Первой Мировой войны был сформирован огромный контингент из армянских мужчин. Они были настроены против враждебной им Османской империи. Кроме того, российские власти организовали связь также с армянским населением Османской империи. Суля им всяческие льготы и привилегия, разжигая антитюркские настроения, российские власти привели в действие маргинальные слои армянского населения. Ориентированные на террор, убийства, резню, зверские действия, эти армяне стали послушным

и агрессивным орудием в руках российского командования. На протяжении 1914-1918 годов вплоть до подписания Брестского мирного договора в марте 1918 года они были задействованы на Кавказском фронте в составе Русской Императорской Армии.

После прихода в столице России к власти большевиков русская армия на Кавказском фронте стала спешно отступать. По пути «армия вершила неслыханные оскорбления и насилие над встреченным мусульманским населением» [17, 39].

Начиная с марта 1918 года эшелоны русской армии возвращались из Кавказского фронта через территорию Азербайджана в Россию, чиня по пути следования разбои и убийства мирного мусульманского населения. Кроме того, в Баку появилась новая язва того времени – большевики, преимущественно этнические армяне, которые действовали слажено с армянами-дашнаками.

24 – 29 марта 1918 года побережье Каспийского моря от Баку до Петровска (Махачкала) было захвачено большевиками во главе с временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа С.Шаумяном. Установление в Баку власти большевиков, затем – поддерживаемого англичанами правительства Центрокаспия и состоявшему при нем генералу Л.Бичерахову (в городе высадились английские войска), сопровождалось всевозможными насилиями над местным мусульманским населением [4, 1, 1об; 8; 9; 10].

Надо отметить, что проходящий с Кавказского фронта через Иран отряд воинского старшины Шкуро находился под влиянием экстремистски настроенных дашнаков, которые устроили резню мусульман в Дербенте и Южном Дагестане. В Баку между тем собралось около 8000 вооруженных армян–солдат, вернувшихся с войны [7, 114]. По воспоминаниям современника тех событий Б. Байкова, «В течение 4 дней в городе был буквально ад... «дашнакцакане» повели наступление на татарские позиции; к ним примкнули и армян–солдаты, томившиеся уже несколько месяцев в городе и не имевшие возможности, по указанным выше причинам, добраться к себе домой... большевистско–татарское столкновение начинало приобретать характер национального столкновения, причем против татар, кроме большевиков, выступали все большие массы армян. Огонь судовой артиллерии становился все сильнее и разрушительнее; артиллерия большевиков била на выбор; один за другим сносились здания, особенно дорогие в глазах мусульман: большая мечеть Джума, дом мусульманского благотворительного общества, редакция и типография стариннейшей газеты «Каспий» (татарофильской, но выходившей на русском языке), дома богачей татар. Начались пожары. Положение татар все ухудшалось, и, наконец, они дрогнули: начался массовой исход татар из города в окрестности. Несчастное население татарских частей города, бросая имущество на произвол судьбы, спешило уйти из-под убийственного огня артиллерии и пулеметов и скрыться где-нибудь в окрестностях» [7, 121].

Между тем горцы отрезали большевикам путь на хлебные районы Северного Кавказа: Кубань и Ставрополье, «так как весь Дагестан был не только определенно настроен против большевиков за их жестокость в отношении мусульман, но из Дагестана доходили тревожные сведения, что оттуда угрожает большевикам первый удар» [7, 126].

Часть большевиков, разогнанных имамом Н.Гоцинским, бежала на пароходах в Астрахань, часть по железной дороге в Баку. Там располагался штаб и остатки Туземной дивизии. Они грузились на пароход «Эвелина», отправляющийся на Северный Кавказ. Совнарком под флагом «мусульманской угрозы» произвел переворот, собрал красные части из Дагестана, жаждущие отомстить за свое поражение, привлек полк армянского ополчения Т.Амирова, возвращавшийся через Баку из Ирана, сагитировал канонерки Каспийской флотилии с проэссеровскими экипажами, поднял на нефтепромыслах «красную гвардию», и др. Сначала напали на Туземную дивизию. Затем война пошла по мусульманским кварталам. Их бомбил аэроплан, обстреливала морская артиллерия. Началась резня мирного азербайджанского населения.

Имам Н.Гоцинский не остался в стороне, когда к нему обратились за помощью и из Баку. В Дагестане известие о кровавых событиях, во время которых большевики, объединившиеся с армянскими дашнакскими отрядами, уничтожали мирное азербайджанское население, вызвало бурную реакцию. Впоследствии председатель Совета министров Азербайджанской республики Ф.Х.Хойский в парламенте АДР вспоминал: «Беззащитные азербайджанцы спасались от поголовной резни бегством... в горы Дагестана...» [2]. По данным Азербайджанского правительства, в Баку, Шемахе и Губинском уезде было убито сотни тысяч азербайджанцев, а также представители северокавказских народностей, например, лезгины Губинского уезда. В докладе члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новощепного Председателю той же Комиссии о разгроме города Губы и селений Губинского уезда отмечалось: «Установлено, что, в общем, отряд Амазаспа сжег и разгромил в Кубинском уезде 122 мусульманских селения, как то: Дивичи, Саадан, Чархане, Дарязерост, Заглыджан, Алиханлы, Эйнбулаг, Араб Аль-Мамед, Агасыбеклы, Келаны, Заглыджан и др... Разгромом домов, строений, общественных зданий и расхищением движимого имущества и скота отряд Амазаспа причинил жителям названных селений на 58.121,059 руб. убытков» [10, 182-187]. Амазасп говорил губинцам: «Я герой армянского народа и защитник его интересов. Я прислан сюда (в Кубу) с карательным отрядом... Я прислан не для возвращения подряда и установления советской власти... мне приказано было уничтожить всех мусульман от берегов моря (Каспийского) до Шах Дага (гора в Дагестане) и жилища ваши сравнять с землей, как это было сделано в Ширване (Шемахе)...» [12, 124].

Азербайджанские миллионеры З.Тагиев, М.Нагиев, Ш.Асадуллаев направили телеграммы ко всем мусульманам: «Братьям-мусульманам! Армяне режут мусульман! К дашнакам присоединились большевики! Спасайте братьев мусульман!». В Дагестане состоялось заседание Дагестанского Национального Комитета под председательством Данияла Апашева, зачитавшего телеграмму. Имам Дагестана и Северного Кавказа Н.Гоцинский заявил: «Проблемы азербайджанского народа мы решим булатным кинжалом Базалая». В своем обращении к армянскому национальному совету Н.Гоцинский угрожал армянам расправой: «После моего скорого приезда в Баку я надеюсь убедиться в том, от кого погибли невинные женщины и дети – от большевиков или от дашнаков соответствующее наказание будет очень жестокое... Относительно вашего существования на Кавказе вы должны были знать давно и в будущем вам придется жить только с мусульманами». В Темир-Хан-Шуру за помощью прибыла азербайджанская делегация. На собрании в областном исполнкоме присутствовали также видные духовные и общественные деятели Северного Кавказа. Среди них были – председатель, военный врач Темир-Булат Баммат, глава «Джамият уль-Исламие» кадий Агарахим-Кади, комиссар-шиариатист Таджуддин Кади, князь Нуухбек Тарковский, лидер Чохских беков полковник Карнаилов, инженер Адиль-Гирей Даидбеков, ученый джадидист Абусуфьян Акаев, социалисты – Даҳадаев, Коркмасов, А.Тахо-Годи, Хизроеви др. Все сочувствовали азербайджанцам и требовали оказать помощь братьям-мусульманам. Против выступили социалисты Коркмасов, Даҳадаев и Хизроев, которые требовали не вмешиваться в закавказские дела, а идти выручать пастухов, увязших с отарами в районе Кизляра. Исполнком поручил Коркмасову вызволение пастухов с баранами и принял решение: «Выступить всему Дагестану против Баку (Бакинской коммуны) и биться до единого человека... Воевать с большевиками и освободить своих братьев-мусульман от них» [15, 313].

Уже тогда, когда в Темир-Хан-Шуре обсуждали план помочи азербайджанцам, местные окружные комитеты самостоятельно направили военную помощь в Баку. Первым ополчение направил Ахтынский окружной Милли-комитет при поддержке комиссара Самурского округа: «По слухам Бакинских событий Самурский округ выступает с крепостными орудиями, - телеграфировал окружной комиссар в областной центр, - прошу экстренно указать, когда и куда выступить» [15, 313].

По решению областного исполнкома на помощь азербайджанцам выступил Дагестанский конный полк под командованием генерала Б.П.Лазарева и полковник Мусалаев. К регулярным частям примкнули мюриды Н.Гоцинского. Перед отбытием дагестанских частей в Баку неожиданно отбыл Махач Дахадаев, предполагалось, что он решил предупредить большевиков о наступлении из Дагестана. По воспоминаниям Б.Байкова, «В это же самое время со стороны Дагестана началось наступление двух Дагестанских конных полков с 3 или 4 орудиями под командой генерала Б.П.Лазарева» [7, 128].

Итак, в Баку из Дагестана были направлены «2-й Дагестанский полк, одна сотня 1-го полка и исламская милиция, всего около 400 всадников и примерно 100 ополченцев. По дороге к отряду присоединились 100 добровольцев из Дербента и около 600 ополченцев из Самурского и Кюринского округов» [15, 314].

Итак, в Азербайджан была направлена помощь по решению Дагестанского облисполкома и Дагестанского национального комитета. По сообщению генерала М.Халилова, надо было помочь Азербайджану в борьбе с большевиками и для этого направить 5 тысяч человек. Различные влиятельные силы Дагестана единодушно выступили в поддержку братьев-азербайджанцев.

Имеются сведения, что Имам Гоцинский, князья Тарковские и Каплановы собрали в конце марта в Хасавюрте съезд представителей сельских обществ для обсуждения вопроса о походе на Баку в помощь единоверным братьям. Имам Н.Гоцинский в своем выступлении заявил, что в Дагестане он «покончил с большевиками, что-то же надо было сделать с ними и в Хасавюрте, но сейчас ему некогда, так как его зовут в Баку на спасение мусульман.... А когда покончим там с врагами Бога и шариата, - вернемся сюда. Если к этому времени хасавюртовские большевики не откажутся от своих намерений, то мы покончим с ними так же, как и в Дагестане». По пути в Азербайджан к отрядам имама Н.Гоцинского присоединились южные кумыки, табасаранцы и лезгины [3, 119-120]. В Баку, по указанию А.Тахо-Годи от имени Исполнкома на помощь азербайджанцам направился также отряд под командованием полковника М.Джафарова. В его состав вошли Второй Дагестанский конный полк, одна сотня Первого полка, милиция Джамият уль-Исламие, общей численностью строевых всадников 400 человек и милиции около 100 человек [16, 106].

В своих воспоминаниях полковник Джадаров писал: «Когда мы прибыли в Хырдалан, к нам со всех сторон начали стекаться Бакинские беженцы. Среди них подавляющее большинство составляли Бакинские купцы, нефтепромышленники и разный другой промысловый и торговый народ. Они рассказывали ужасы про большевиков, резню и насилие, которым они подвергались. Они быстро мне надоели, так что я резко сказал одному из купцов, особенно настойчиво рассказывавшему о насилиях над его имуществом, женой, детьми, родственниками и родственницами, соседями и им самим, почему же он все еще до сих пор живет, а не умер в бою с этими насильниками? Нужно было драться с ними, когда они совершали насилие, а не бежать и плакаться теперь здесь» [16, 107].

По ходу продвижения дагестанских воинских формирований по направлению к столице Азербайджана, в Губе, Хачмасе и Дивичи к ним примыкали местные национальные военные части. По сообщению полковника М.Джафарова, по дороге из Дербента к ним присоединились 100 добровольцев, а также 600 добровольцев из Самурского и Кюринского округов. Все они продвигались в поездах по железной дороге и не встретили до Хырдалана никаких препятствий, где к ним присоединились азербайджанские стрелки и добровольцы, а также шахсеваны [16, 107].

Между тем, отряды имама Н.Гоцинского заняли боевые позиции у станции Хырдалан, находящейся в 10 км от Баку. Здесь к ним присоединились вынужденные отойти за пределы города части Мусульманского корпуса. Итак, два полка дагестанских бойцов численностью около полутора тысяч человек и 1000 человек добровольцев возглавляли

полковники М.Джафаров и Д.Мусаев. Общее командование осуществлял русский генерал Лазарев.

7 апреля в ставку командования дагестанских национальных сил прибыла делегация во главе с А.Джапаридзе. Он обратился к дагестанцам с просьбой якобы от имени бакинских мусульман о признании большевистской власти в Баку. Эта миссия успеха не имела. Из доклада П.А.Джапаридзе на чрезвычайном заседании Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинского района о положении на Кавказе от 8 апреля 1918 года следует: «Из Петровска прибыла небольшая сила дагестанцев, которая расположилась около Хырдалан... их около тысячи человек с маленькой артиллерией; к ним пристают группы местных контрреволюционеров». По сообщению Комитета Революционной Обороны Баку от 7 апреля 1918 года, в 12 часов того же дня дагестанские отряды открыли орудийную стрельбу по броневику Исполнительного комитета Бакинского Совета. Конные и пехотные отряды имама Н.Гоцинского повели наступление в направлении Баладжар и Баку. 7 - 8 апреля у станции Хырдалан произошли ожесточенные бои между отрядами имама Н.Гоцинского и большевиками. 10 апреля 1918 года отряды имама Н.Гоцинского вынуждены были отступить в Дербент [8, 338 – 339, 347–348; 9, 89 – 92, 94; 18, 84; 19, 6]. По воспоминаниям Б.Байкова, «Дагестанцы не дошли до Баку всего 25 — 30 верст. Большевики двинули против них свои лучшие силы (между прочим, матросов) с многочисленной артиллерией. Два орудия у дагестанцев были подбиты, и они начали поспешно отступать» [7, 128].

Газета «Бакинский рабочий» сообщала следующее: «Ушли дагестанцы из Хурдаланского района, - рассеяны и бывшие с ними банды. Всего организованных дагестанцев было до 1500 чел., не более, но к ним присоединились банды из окрестных селений в несколько тысяч человек. Выясняется, что среди командовавших дагестанцами был некий генерал Лазарев, немало русских офицеров, последние были в роли наводчиков, и, кстати сказать, весьма плохих...» [9, 96-97]. В газете «Бакинский рабочий» сообщалось, что у дагестанцев было «четыре горных орудия, четыре пулемета (кроме того, около 1000 человек горской милиции). Штаб этого отряда в Самуре. Командует начальник штаба полковник Лазарев. Снарядов для орудия у них 180 штук, патронов 30 000. У милиции горцев по 200 патронов на человека...» [9, 97-98].

20 апреля после ожесточенных боев отряды князя Магалова вынуждены были оставить Аджикабул и отступить по направлению к Кюрдамиру [1, 12]. Приход мусульманских отрядов из Северного Кавказа в Баку на помощь азербайджанцам, пострадавшим от дашнакских погромов, имел огромное значение.

Несмотря на драматическую ситуацию в самом Дагестане, горцы посчитали нужным совершить бросок в Баку на помощь братьям-мусульманам. После боев в Азербайджане и отступления в Дагестан героическая борьба с большевиками продолжилась. Однако, лишь с приходом турецких войск Азербайджан и Дагестан оказались спасены от большевистско-дашнакского произвола. В Баку установилась власть Правительства АДР, а в Темир-Хан-Шуре был водружен флаг Горской Республики.

Таким образом, мусульманское население Кавказа пострадало за свое отношение к этой войне, сострадательное отношение и сопереживание к Турции. Мусульмане стали подозреваться и обвиняться в т.н. пантюркизме и панисламизме. А после падения Кавказского фронта и заключения Брест-Литовского мира, мусульмане Кавказа, особенно Азербайджана и Дагестана, стали жертвами солдат, в основном армян, возвращавшихся на эшелонах в Россию. Кроме того, армянские солдаты, скопившиеся в Баку и армяне-дашнаки вкупе с большевиками (большинство из которых также были армянского происхождения) учинили геноцид мусульман в Баку, Губе, Шамахе и др. городах Азербайджана. Первая Мировая война испытанием для Российской империи, российского общества и народов, ее населяющих. Первая Мировая война стала лакмусовой бумажкой отношения

мусульман Кавказа к российской власти, обнаружила противоречия в исторических и духовных ориентирах мусульман и христиан Кавказа. Последствием которых стала бесчеловечная расправа, резня, погромы, оцениваемые многими исследователями как геноцид, вооруженных христиан против мирного беззащитного мусульманского населения. Сила против инакомыслия, расправа, убийства и зверства над мусульманами (азербайджанцами) только потому, что они тюрки, мусульмане. Все это отразилось на сознании азербайджанцев и росте националистических чувств, венцом которого стало создание Азербайджанской Демократической Республики и обращение к помощи единоверной Турции.

Список литературы.

1. Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская республика. Страницы политической истории 1918 – 1920 гг. Баку, 1994.
2. Азербайджан, 10 декабря (27 ноября) 1918, № 56.
3. Алиберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала, 1968.
4. АПДУПАР. Ф. 277. Оп. 2. Д. 79.
5. АПДУПАР. Ф.276. Оп.8. Д.265.
6. Баберовский. Враг есть везде. Стalinизм на Кавказе. Москва: РОССПЭН: Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010.
7. Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.)// Архив Русской революции. Т. 9. Берлин: Слово, 1923.
8. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917 – 1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Ис kennерова. Баку, 1957.
9. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917 – 1921. Сборник документов и материалов. М., 1958.
10. ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 95, л. 5—8// Из кн. История Азербайджана по документам и публикациям/ Под редакцией академика З.М.Буняитова. Баку: Элм, 1990.
11. Гасанлы Дж. П. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: ФЛИНТА, 2011.
12. Геноцид и депортация азербайджанцев// http://files.preslib.az/site/soyqirim/31mart_ru.pdf.
13. Даудов А.Х., Месхидзе Д.И. Национальная государственность горских народов Северного Кавказа (1917-1924). СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, 2009.
14. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв.). СПб.: Лисс, 1998.
15. Музаев Т. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа, 1917-март 1918 г. М.: Патрия, 2007.
16. Полковник Магомед Джапаров: Сборник материалов/ Отв. Ред. Хаджи Мурад Доноғо. Махачкала: ИД «Эпоха», 2005.
17. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем/Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. М.: Флинта, 2010.
18. РГАСПИ. Ф.71. Оп.33. Д.1724.
19. Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925.
20. Suleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918 – 1920. Bakı, 1998.

Зейнаб Гафарова

Д.ф.по истории, Институт истории НАНА

ОБ ЭТНОДЕМОГРАФИИ Г. ИРЕВАНА И ВЛИЯНИИ НА НЕЁ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

На протяжении долгих лет советской власти, в условиях командно-административной системы управления и тоталитарного режима, азербайджанские историки были лишены возможности разрабатывать историю исконно западно-азербайджанских земель, в т.ч. и историю города Иревана. На эти темы было наложено табу, под страхом получить клеймо националиста и попасть под статью закона о «разжигании межнациональной розни». Интересен тот факт, что этот закон действовал в одностороннем порядке: за годы советской власти армянская сторона совершенно безнаказанно, более того при поддержке Москвы, неоднократно выдвигала территориальные претензии к соседним государствам.

В условиях независимости Азербайджана появилась возможность создать объективную историю исконных азербайджанских земель, при различных обстоятельствах потерянных и отобранных у нашего народа, в т.ч. и города Иревана.

Об основании города Иревана есть несколько версий, но достоверные сведения имеются лишь с VII в. нашей эры. Совершенно очевидно, что начиная с этого времени город находился, последовательно, под властью арабов, затем саджидов, саларидов, шеддадидов, сельджуков, монголов, тимуридов, каракоюнлу, агкоюнлу, сефевидов, входил в империю Надир шаха и, наконец, после смерти Надира, образовалось мусульманское, азербайджанское Иреванское ханство, с центром в Иреване. Как видим, на протяжении всей своей достоверной истории Иреван входил в состав, в основном, тюркских мусульманских государств. И совершенно непонятно, на каком основании можно утверждать, что Иреван является древним армянским городом, если с момента основания до XIX в. он никогда не принадлежал армянам и не был христианским.

К концу XVIII в., в период Иреванского ханства, в Иреване армяне составляли 15% как семейств, так и населения, а азербайджанцы – 84,6% населения Иревана.¹

Можно предположить откуда взялись эти 15% армян в чисто мусульманском городе, если вспомнить, что в непосредственной близости от Иревана находился христианский религиозный центр Эчмиадзин (Учкилиса – пер. с азерб. «три церкви»). Интересным является тот факт, что среди документов, хранящихся в Матенадаране, имеется купчая на село Учкилиса от 1430 г., согласно которой мусульмане Сары Малик, поверенный дочери Пир-Хусейна – Шейх-Мухаммед ибн Дехход, Хусейнгули и Пир-Али, являвшиеся владельцами различных частей Учкилиса, продали настоятелю Учкилисе епископу Григору это село «нахии Карби, которая находится в подчинённом стране Азербайджан вилайете (области – З.К.) Чухур-Са’д».²

Таким образом, азербайджанское село Учкилиса было куплено Эчмиадзином в XV в., а впоследствии объявлено «исконно армянской землёй». Позднее на эти земли были пе-

¹ История армянского народа. Ереван, ч. 1. 1951, сс. 219-220; Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1982.

² Персидские документы Матенадарана. II Купчие, вып. 1 (XIV-XVI вв.). Состав.: А.Д.Папазян. Ереван, 1968, сс. 253-261.

реселены поближе к религиозному центру армяне. Учитывая всем известную мобильность армян и близость чисто мусульманского города Иревана к Эчмиадзину, нетрудно понять, откуда взялись эти 15% армян среди населения Иревана в конце XVIII в.

После подписания в 1828 г. между Россией и Ираном Туркменчайского договора и в 1829 г. между Россией и Турцией Адрианопольского договора, на территорию Азербайджана хлынул поток армян-переселенцев из Ирана и Турции, что отвечало интересам колониальной политики христианизации, осуществляемой царизмом на территории Северного Азербайджана.

За весь период XIX – нач. XX вв. поток армян-беженцев на территорию Азербайджана, в т.ч. в Иреван, не иссякал. Особенно крупные партии армян-беженцев прибывали в ходе русско-турецких войн: Крымской (1853-1856 гг.) и 1877-1878 годов.

Как писал один из русских историков начала XX в., М.Ахов «по заключении мира с Турцией, никогда не прекращавшиеся переселения армян в наши кавказские владения продолжались по-прежнему. Шли они то крупными партиями, то в одиночку, и располагались преимущественно в Эриванской губернии».¹

О том, что армяне на Южном Кавказе пришлый элемент тот же М.Ахов говорит следующее: «Забытые и загнанные сюда в прошлом столетии, принужденные часто в те времена скрывать даже свою национальность от ненавидящих и презирающих их соседних народов, ... армяне при русском владычестве постепенно превращались в господствующую над татарами (азербайджанцами - З.К.) и грузинами нацию ... Между тем, после того, как было присоединено к России все теперешнее Закавказье, кроме доставшихся нам позднее Нахичеванского и Иреванского ханств, в этом краю трудно, если не невозможно, было ожидать подобного будущего».²

С 1880 по 1897 гг. население Иреване увеличилось с 12.449 чел. до 29.006 чел. Однако прирост был обусловлен не естественным ростом, ибо данные переписи 1897 г. свидетельствуют о том, что из 29 тыс. чел. родившиеся в Иреване и уезде составляли всего 16.673 чел. (58%), остальные 12.373 чел. (42%) прибыли из других мест.³ Трудно предположить, что в Иреван, служивший ареной, либо ближайшим тылом войн XIX в. (и не только) могло прибывать население с востока. Совершенно очевидно, что эти пришлые являются в подавляющем большинстве армянами – переселенцами.

Материалы переписи 1897 г. содержат ещё один показатель, который позволяет прийти к очень интересным выводам. Так, в таблице «Распределение населения по половому составу и по родному языку» в графе «г. Эривань» указано, что армянский язык являлся родным для 12523 чел. (муж. – 7331; жен. - 5192).⁴

Как видим показатель прибывших из других мест (12373 чел.) очень близок показателю численности тех, чьим родным языком являлся армянский язык. Это свидетельствует, на наш взгляд, о том, что к концу XIX в. подавляющее большинство армян в Иреване – пришлые.

Вышеизложенное подтверждается ещё и тем фактом, что в 90-х годах XIX в., вслед

¹ Ахов М. Очерки по истории армянского государства. СПб., 1902, сс. 42-43.

² Там же.

³ Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Эриванская губерния, сс. 26-28.

⁴ Там же, сс. 52-55.

за подавлением мятежа армян против турецкого государства на земли Северного Азербайджана переселилось ещё около 400 тыс. армян.¹ Часть из них безусловно осели на время в Иреване.

Интересная картина выявляется, если проследить динамику численности населения города в нач. XX века. Так, в 1904 г. население Иревана насчитывало 28910, в 1910 г. – 32.369, 1913 г. – 29006 человек.² В значительной степени эти перепады были обусловлены тем, что Иреван являлся перевалочным пунктом для армян-переселенцев. Только, в 1902 г. армяне-беженцы из Османской империи составили в Иреване 3,896 человек.³

В начале ХХ в. интенсивное заселение Кавказа армянами вызвало серьёзное возмущение со стороны представителей самих правящих кругов России. В частности, Н.Шавров и его сторонники предлагали разобраться, что царская администрация собирается создать на Кавказе: Россию или Армению.⁴ В этой связи М.Меньшиков с возмущением отмечал: «Полустолетняя война на погибельном Кавказе отняла у России столько сил, что их хватило бы для завоевания Китая, но, овладев Кавказом, мы предоставили его менее всего русской колонизации и более всего – армянской». Поэтому он считал русских «самыми нелепыми на свете завоевателями».⁵ Тем не менее, в начале ХХ в. азери-турки в Иреване продолжали доминировать и превосходили по численности армян.⁶

В последующие годы приток армянского населения из Турции в Иреван продолжался и достиг максимума в годы первой мировой войны. В 1914-1916 гг. на Кавказ эмигрировали около 350 тыс. армян. В конце 1914 – начале 1915 гг. в Иреван прибыло не менее 40 тыс. армян. Впоследствии приток армян продолжался. Однако не все прибывшие в Иреван армяне оставались в нём. Город был одним из пунктов распределения беженцев. В 1917 г. в Иреване всё ещё оставались 17,505 человек. Основная масса беженцев-армян из Османской империи направлялась через Иреван к оз. Гейча и далее на север.⁷

Особый интерес представляют вычисления и комментарии одного из советских исследователей истории Иревана Т.Х.Акопяна.

Он в своей книге приводит нижеследующую таблицу:⁸

Население Иревана в 1912-1916 гг.

1912 г.	1914 г.			1916 г.		
Общее число населения	коренное	временное	всего	коренное	Временное	всего
36836	20204	9162	29366	22001	29285	51286

¹ Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку, 2010, с. 404.

² РГИА, ф. 1288, оп. 25, д. 81, лл. 3, об.-5.

³ Акопян Т.Х. Указ. раб., с. 242.

⁴ Шавров Н. Русская колонизация на Кавказе. – Вопросы колонизации, т. 8. СПб., 1911, с. 65; Балаев А. Указ. раб., с. 68.

⁵ Меньшиков М. Национальная империя. М., 2004, с. 466; Балаев А. Указ. раб., с. 68.

⁶ Эривань. Энциклопедический словарь. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрана, т. 81. СПб., с. 15.

⁷ ГАППиОД, ф. 276, оп. 8, д. 513, лл. 8 об.-9.

⁸ Там же, с. 321.

Резкие перепады общей численности населения (36.8 тыс. – в 1912 г.; 29 тыс. – в 1914 г.; 51 тыс. – 1916 г.) города сами по себе уже свидетельствуют о том, что он являлся для армян перевалочным пунктом.

Упомянутый автор к своей таблице даёт такие комментарии: «Подавляющее большинство населения составляли армяне. Так, из 51.286 жителей города 37204 были армяне, 12257 – азербайджанцы, а 1059 – русские».¹

Совсем не нужно быть глубоким исследователем, чтобы понять, что данный вывод «притянут за уши». Он использовал временно находившихся в городе беженцев – армян, которые подлежали распределению по другим городам и уездам, чтобы обосновать численное преобладание армянского населения в Иреване.

Если использовать данные того же Акопяна, которого трудно заподозрить в подтасовке фактов в пользу азербайджанцев, получается: если из 22 тыс. коренного населения Иревана отнимем азербайджанцев и русских ($12257+1059=13316$ чел.), то получим, что не временно проживающие в Иреване армяне составляли 8685 чел., или 39.5% постоянных жителей Иревана. Удельный вес азербайджанцев в Иреване равнялся 55.7%.

То есть, несмотря, на мощный приток армянского населения, даже в 1916 г. азербайджанцы составляли большинство населения г. Иревана.

В течение последующих 3-4 лет население города сократилось из-за голода, эпидемий, что неудивительно при таком притоке беженцев – армян. О многом свидетельствует и состав беженцев.

Так, из 17.505 беженцев – армян, прибывших в Иреван в 1917 г., 5491 чел. Составляли женщины, 8350 чел. – дети, 2.281 – старики и инвалиды и только 783 чел. – трудоспособные мужчины.² Примерно такая картина наблюдалась во всех группах беженцев.

Безусловно, царская политика заселения Южного Кавказа и, в первую очередь, западных территорий Азербайджана, в т.ч. Иревана, армянами оказала значительное влияние на этнодемографическую картину края. Однако статистические данные за 1916 г. свидетельствуют о том, что в Иреванском уезде азербайджанцы составляли 74.2% населения.³ И даже в 1919 г., когда Иреван уже был передан государству Армения, азербайджанцы в Иреванском уезде составляли 60.2%, армяне – 37.4%, прочие – 2.4%.⁴ неслучайно даже некоторые армянские историки утверждают, что армяне на территории нынешней Армении являются пришлыми. Так, А.Есаян утверждает, что в международной политике говоря об «Армении» по 1917 г. подразумевалась «Турецкая Армения»; лишь впоследствии «Армения» переживает географическое перемещение.⁵

О том, что Иреван даже после падения царизма оставался азербайджанским городом свидетельствует тот факт, что на следующий день после образования Азербайджанской Демократической Республики, 29 мая 1918 г. Иреван был «подарен» Армении.

В протоколе №3 заседания Национального Совета от 29 мая 1918 г. об этом сказано

¹ Там же.

² Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сб. док. Ереван, 1978, с. 216.

³ Историческая география Западного Азербайджана. СПб., 2007, с. 57.

⁴ Там же, с. 67.

⁵ Есаян А.А. «Армянский вопрос» и международная дипломатия (на арм. яз.). Ереван, 1965, с. 24; Историческая география Западного Азербайджана, с. 39.

следующее: «По открытии заседания член Совета Ф.Х.Хойский докладывает Совету о результатах переговоров представителей Совета с представителями Армянского Национального Совета по поводу границы территории Азербайджанской и Армянской Федерации. Ф.Х.Хойский заканчивает свой доклад сообщением, что для образования Армянской федерации им нужен политический центр, а таковым, после отхода Александрополя к Турции, может быть только Эривань, а потому уступка Эривани армянам необходима».¹ Голосование по этому поводу даёт следующие результаты: за уступку Эривани подаётся 16 голосов из 28 общего числа; против – один, три – воздержались.²

Как говорится, комментарии излишни. Но все же хотелось бы отметить, что уже этот факт свидетельствует о том, что Иреван к моменту образования Азербайджанской Демократической Республики 28 мая 1918 г. был азербайджанским городом и входил в АДР.

В 1919 г. Иреванский мусульманский Национальный Совет срочно подготовили сведения о невыносимом положении азербайджанцев Иреванской губернии. Эта справка была отправлена в МИД Азербайджана, который через представителей Азербайджана в Версале передали эти сведения представителям великих держав.

В этой справке отмечалось, что, без учёта спорных территорий, половину населения Армении оставляют азербайджанцы, которые подвергаются грабежам и истреблениям со стороны армянских вооружённых разбойничих отрядов. И даже в городе Иреване, явившемся уже к тому времени столицей Армянской Республики, каждый вечер разорялись и подвергались грабежам три-четыре дома мусульман, а жителей зверски убивали.³

Таким образом, несмотря на переселение армян из Ирана и Турции на территорию Северного Азербайджана, в т.ч. и Иреван, на протяжении всего XIX – начала XX вв., осуществляемое в интересах колониальной политики царизма, направленной на христианизацию края, несмотря на массовое истребление и выживание из Иревана мусульманского азербайджанского населения, несмотря на сотни тысяч беженцев из Турции в годы первой мировой войны, в городе Иреване большинство населения продолжали составлять азербайджанцы.

Неудача царской политики переселения армян в Иреван, в значительной степени, была связана с тем, что планы переселенцев не совпадали с планами на их счёт царизма: армяне – переселенцы не желали оседать и постоянно проживать в Иреване, который постоянно являлся ареной боевых действий и межнациональных столкновений. Кроме того, нездоровый климат, отсутствие хорошей воды и удалённость города от железной дороги и т.п. делали этот город нежеланным для большинства переселенцев. Прибыв в Иреван, они затем направлялись далее на север и на восток. Иреван являлся для многих из них перевалочным пунктом. Однако используя численность временно находившихся в Иреване армян, армянские историки лжеобосновывали преобладание в Иреване армянского населения и далее, опираясь уже на эту фальсификацию, утверждали, что Иреван – древний армянский город.

¹ ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 1, лл. 51-52; Протоколы заседаний мусульманских фракций Закавказского сейма и Азербайджанского Национального Совета 1918 года, Баку, 2006, с. 130.

² Там же.

³ ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 144, л. 66; Cəmil Həsənli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı, 2009, s. 320.

Qabil Əliyev
T.ü.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ
MÜSƏLMAN QAÇQINLARA YARDIM HAQQINDA**

Açar sözlər: Birinci dünya müharibəsi, Qafqaz cəbhəsi, Qars, Ərdahan, Batum, müsəlman qaçqınlar, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, yardım.

Müharibə dövründə Qafqaz cəbhəsində əsas döyüşlərinin baş verdiyi Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərində müsəlman yaşayış məntəqələrini dağıtmak və kişi əhalini məhv etməklə çox ağır vəziyyət yaranmasına səbəb oldu. Rəsmi hakimiyyət nümayəndələri isə əsas diqqəti erməni qaçqınların problemlərinin həllinə yönəldiyindən, müsəlman qaçqınlar dövlət səviyyəsində hər hansı yardımından məhrum qaldılar.

Belə ağır vəziyyətdə Qafqazın cənub-qərb bölgələrindəki müsəlman əhaliyə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, imkanlı şəxslər böyük yardım göstərdilər. Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri əhalidən toplanan ərzaq, paltar və s. zəruri malları qaçqınlara çatdırmaqla yanaşı, onlara tibbi yardım göstərilməsi, yetimxanalar yaradılması, məktəblər açılması sahəsində də mühüm işlər gördülər.

Hər bir müharibə özü ilə ölüm, dağıntı, qılıq, səfalət və əlbəttə çoxlu sayda adamın öz yurd-yuvasından qovulması, qaçqın düşməsi kimi agrılı problemləri də gətirir, müharibədə iştirak edən dövlət və cəmiyyət üçün çox önəmli sınağa çevirilir. Birinci dünya müharibəsi o zamana qədər baş vermiş müharibələrin ən böyüyü, ən qanlısı olduğundan, yaratdığı çətinliklər də çox ağır və məşəqqətli idi. Bu müharibə dövründə Qafqaz cəbhəsində əsas döyüşlərinin baş verdiyi Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərində Rusiya dövlətinin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti və hərbi əməliyyatlar başlandıqdan sonra rus ordusunun yerli müsəlman əhaliyə düşmənciliklə yanaşması son dərəcə ağır vəziyyət yaratdı. Müsəlmanların məskunlaşlığı yaşayış məntəqələri hərbi zərurət olmadıqda belə, top atəsi ilə dağıdılması, kişi əhalinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi on minlərlə insanı evsiz-eşiksiz, hər hansı yaşayış vasitəsindən məhrum vəziyyətdə qoydu.

Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri bu dövrdə bütün diqqətini erməni qaçqınların problemlərinin həllinə yönəldiyindən, müsəlman qaçqınlar diqqət və qayğıdan kənarda qalmışdı. O dövrün mətbuat səhifələrində, xüsusən də Bakıda nəşr edilən qəzetlərdə cəbhə bölgələrindəki müsəlman əhalinin acınacaqlı vəziyyəti haqqında müntəzəm şəkildə məqalələr yazılır, məlumatlar dərc edilirdi. «İqbal» qəzeti 1914-cü ilin sonunda ağır hərbi əməliyyatların baş verdiyi Qafqazın cənub-qərb bölgələrində müsəlman əhalinin ağır vəziyyətə düşməsi haqqında ardıcıl məlumatlar verirdi [1, 22.XII.1914, №818; 24.XII.1914, №820]. 1915-ci ilin başlanğıcında isə Qars vilayətinin general-qubernatoru Zuyevin bəyannaməsini [1, 12.I.1915, №837], Qarsın digər rəsmi nümayəndəsi polkovnik Podqorskinin Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə ünvanladığı teleqramı [1, 13.I.1915, №838] dərc etdi. Bəyannamədə və teleqramda Qars vilayətin müsəlman əhalinin son dərəcə ağır vəziyyətə düşdüyü, hər cür yardıma möhtac olduğu bildirilirdi. Həmin günlərdə xeyli sayda qaçqının Qarsdan Bakıya gəlməsi də bu yardım məsələsini gündəliyə gətirdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bununla bağlı «Milli bir vəzifə qarşısında» adlı məqalə yararaq əhalini təxirə salınmadan qaçqınlara yardım göstərməyə çağırıldı: «Haydi, qardaşlar, uzadın əllərinizi Qarsdakı fəlakətzədə qardaşlarınıza, artıq dayanmaq zamanı degildir» [3, III c., s.43]. «İqbal» qəzeti redaksiyası da xüsusü elan verərək ianələri qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdi. Qəzətdə ianə verənlərin adlarının dərc edilməsi, toplanan vəsaitin icanə mərkəzinə təhvil verilməsi qaydaya salındı.

Qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının bu yazılarına hakim dairələr bir reaksiya verməsə də, Qafqazın bütün bölgələrində ürək ağrısı ilə qarşılanır, qaçqınlara müxtəlif səviyyələrdə yardımlar göndərilməsi təşkil olunurdu. Yardım göstərilməsində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti xüsusü fəallıq göstərirdi.

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra,

xüsusən də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlarla əlaqədar on minlərlə insan qaćqın düşdükdə, müharibənin gətirdiyi ağır məhrumiyyətlərlə üzləşdikdə, Qafqazın cənub-qərb bölgələrindəki müsəlman əhaliyə geniş yardım kompaniyası başlatdı. İlk növbədə döyük bölgələrində evi, təsərrüfatı məhv olan insanlara ərzaq və digər gündəlik tələbat malları göndərməsi təşkil edildi. Qafqazın digər bölgələrində də müsəlman əhali hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmiş Şərqi Anadoludan olan qaćqınlara yardım kompaniyasında fəal iştirak edirdi. Bakıda nəşr olunan «Yeni İqbal» qəzeti 1915-ci ilin mayında toplanılıb göndərilmiş ianələrə görə, Qarslı qaćqınların göndərdikləri minnətdarlıq məktublarını dərc etmişdi [2, 5.V.1915, №7; 6.V.1915, №8].

Həmin dövrə qaćqınlar probleminə müntəzəm məqalələr həsr edən Məmməd Əmin Rəsulzadə bu yardımları yüksək qiymətləndirmiş, eyni zamanda cəbhə bölgələrində əhalinin daha çox köməyə, qayğıya möhtac olduğunu xüsusi vurğulamışdı [3, III c., s. 155].

1915-ci il mayın 7-də isə Bakıda fəaliyyət göstərən Xeyriyyə Cəmiyyətləri «Qardaş köməyi» adlı kompaniya keçirmiş, cavan oğlanlar və qızlar əllərinə səbət götürüb bütün şəhəri dolaşaraq Qars və Ərdahan ətrafında müharibədən zərər çəkənlərə ianə toplamışdır. «Yeni İqbal» qəzeti 10 may 1915-ci il tarixli sayında bu aksiya zamanı 25 min rubl toplandığı iftixarla bildirilmişdi [2, 10.V. 1915, №11; 3, III c., s. 159].

Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti üzvləri Aslan bəy Səfikürdski və Xosrov bəy Sultanov Qars və Ərdahan bölgələrinə yardımların çatdırılmasını təşkil etmişdir. Onlar dəfələrlə bu vilayətlərdə olmuş, müsəlman əhalinin ehtiyaclarını öyrənmiş, dərdlərini dinləmişdir. Bu nümayəndlər 1915-ci ilin may ayında cəbhəyə yaxın bölgələrdə yatalaq xəstəliyinin geniş yayıldığını bildirmiş və təcili həkim və tibb işçiləri göndərilməsi gərəkliyini qeyd etmişdir [2, 11.V.1915, №12].

Qarsdan olan qaćqınlara maddi yardım göstərilməsində Bakı milyonçuları da fəal iştirak edirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev qaćqınlara paylanması üçün 100 dəst pal-paltar, qənd-çay və xeyli pul vermişdi. Onun kiçik qızı Leyla və İsmayıł bəy Səfərəliyev də Qarsdan olan qaćqınlar üçün «Ağ çıçək» günü təşkil etmişdir. Qız bir səbəti ağ çıçəklə doldurub sahil küçəsində tacirlərin mağazalarına daxil olur, mağaza sahibinin yaxasına ağ çıçək taxır və məqsədini izah edirdi. Mağaza sahibləri də səbətə 50 rubl, 100 rubl dəyərində əskinaslar salırdılar. Bəzi tacirlər əlavə ianə də verirdilər [4, s. 288].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti sorakı dövrə yardımları yerlərə çatdırıb nümayəndlərinin məlumatları əsasında digər istiqamətlərdə də fəaliyyətə keçdi. 1915-ci ilin yayında Qars və Ərdahandan olan kimsəsiz uşaqlar üçün yetimxana açıldı, Batum və Qars tərəfdə əhalinin müxtəlif yoluxucu xəstəliklərdən əziyyət çəkməsi və hər hansı tibbi yardım almaması xəbəri ilə əlaqədar bu vilayətlərdə insanlara zəruri tibbi yardım göstərilməsi üçün həkim dəstələri göndərdi [5, 15.XI.1915, №235; 3, III c., s. 232].

1916-ci ildə Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərində müharibədən zərər görmüş insanlara kömək göstərməyi davam etdirdi və yardımın miqyasını genişləndirdi. Cəmiyyətin göndərdiyi məmur və köməkçilər fəlakət sovuşduqdan, rus ordusu bu yerləri tərk edib Anadolunun içərilərinə soxulduqdan sonra yurdlarında daldalanacaqsız, yerlərində evsiz qalmış dul qadınlara, yetim uşaqlara qardaşlıq etdi, atalıq qayğısı göstərdi [5, 5.VIII.1916, №251]. «Açıq söz» qəzeti öz səhifələrində bu yardımları məmənunluqla qeyd etməklə yanaşı, ictimaiyyətin diqqətini Qars, Ərdahan və Batum bölgələrindən inzibati qaydada sürgün edilmiş şəxslərin ağır vəziyyətinə yönəltdi. Həmin şəxslər Rusiya hakimiyyət nümayəndlərinin sərəncamı ilə öz yerlərindən Tabolsk və Tomsk quberniyalarına sürgün edilmiş və hökumətin ayırdığı ayda 3 rubl 50 kop. həcmində olan ərzaq payı ilə dolanmaq məcburiyyətində qalmışdır [5, 5.VIII.1916, №251].

«Açıq söz» qəzeti redaktoru M.Ə.Rəsulzadə sürgün edilənlərin əksər hissəsinin sadəcə şübhə və böhtanlara görə soyuq Sibirdə əziyyət çəkdiyini xüsusi qeyd edərək, ilk növbədə, hüquqi təşəbbüsler göstərməyi, onların azad edilməsini aidiyyatı olan qurumlar sırasında qaldırmağı, təkrar öz yurdlarına dönənlərinə nail olmayı vacib sayırdı. Eyni zamanda, xalqımızın bu qeyrətli oğlu Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə, bütün xeyirxah insانlara müraciət edərək, sürgündə olanlara dərhal, təxirə salmadan maddi yardım göstərilməsini təklif edirdi [3, c. III, s. 490].

1916-cı ilin noyabr ayında «Kaspi» qəzetiində Şərqi Anadolunu istila etmiş rus ordusu zabitinin cəbhə bölgəsində müsəlman uşaqların çox ağır şəraitdə olması haqqında məktubu dərc edildi (6, 1.XI.1916, №307]. Məktubda Anadolu çöllərində minlərlə müsəlman uşaqların kimsəsiz qaldığı, bir tıkə yemək tapmaq üçün ordu mətbəxindən atılan sür-sümüklərin içində vurnuxduqları, yanıb-yaxılmış xarabaların külləri içində, quru torpaqda yuvarlanıb yatdıqları haqqında ürək ağrısı ilə məlumat verilirdi. Qeyd edilirdi ki, onlara təcili kömək göstərilməzsə, qarşidan gələn soyuqlu qış günlərində tamamilə məhv olacaqlar.

Bu məktubu Azərbaycan dilinə çevirib dərc edən «Açıq söz» qəzeti Şərqi Anadoluda hərbi əməliyyatlar nəticəsində ağır vəziyyətə düşmüş müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərini daha fəal hərəkətə keçməyə çağırırdı [5, 3.XI.1916, №318]. M.Ə.Rəsulzadə bu məsələyə diqqəti artırmaq üçün «Anadolu istimdadı» adlı xüsusi bir məqalə yazaraq Rusiya hökumətinin Türkiyədən yeni alınmış yerlərdə müsəlman qaçqınlara cəmisi 400 min rubl vəsait ayırdığı, lakin həmin vəsaitin hələ də yardımına möhtac olan insanlara çatmadığını bildirdi. Ona görə də, Xeyriyyə Cəmiyyətini öz qüvvəsi ilə, camaatdan pul toplamaqla dərhal yardım göstərməyə, Anadolu müsəlmanlarının imdadına çatmağa çağırırdı [3, III c., s. 550-551].

M.Ə.Rəsulzadə 1916-cı ilin payızında ermənilər yaşayan Şərqi Anadolu vilayətlərində – «iki inadlı düşmənin ölüm-dirim vuruşmasına meydan olan bu məmləkətdə» evlərin xaraba qaldığını, yurd-yuvaların dağlığındı, əhalinin qismən bu tərəfə (Rusiyaya – Q.Ə.), qismən də o tərəfə (Osmanlı dövlətinin daxili vilayətlərinə – Q.Ə.) qaçdığını qeyd etmiş, qaçqınların son dərəcə ağır şəraitdə yaşam mücadiləsi aparmasından ürək ağrısı ilə bəhs etmişdi. Eyni zamanda, xüsusi olaraq qeyd etmişdi ki, bu dəhşətli hallara məruz qalan, cəhənnəm alovunda yanın təkcə ermənilər deyil, həm də müsəlman əhalidir, rəsmi Rusiya mətbuatı səhifələrində «qarətçi», «yırtıcı» kimi təqdim edilən kürdlərdir [3, III c., s. 550].

Müəllif «Zavallı kürdlər» adlı məqaləsində kinayə ilə rus mətbuatında yalnız ermənilərin ağır vəziyyətə düşməsi haqqında oxucunun qulağının doldurulduğunu, kürdlərin isə «qarətkar bir yırtıcı» kimi təqdim edildiyini bildirmişdi. Bu müharibədə kürdlərin heç də ermənilərdən az bəla çəkmədiklərini, lakin onlardan fərqli olaraq heç bir yardım almadiqlarını, şəfqət və mərhəmətə layiq görülmədiklərini qeyd etmişdi [3, III c., s. 551].

Məqalədə Rusyanın Qaçqın İşlərinə Baxan Xüsusi Şurası tərəfindən Türkiyədən silah gücünə yeni alınmış yerlərdəki müsəlmanların ehtiyacları üçün cəmisi 400 min rubl vəsait buraxıldığı bir daha qeyd edilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə həmin yerlərin müvəqqəti general-qubernatoru Peşkovun bu pulun kürdlərdən başqa Türkiyə təbəesi olan digər müsəlmanlara sərf olunacağını ayrıca qeyd etməsinin haqsızlıq olduğunu vurgulamışdı [3, III c., s. 561].

M.Ə.Rəsulzadə Rusiya hökumətinin erməni qaçqınlara milyonlarla pul buraxılmasını, onların rus siyasetinin qurbanı olmasından qaynaqlanan siyasi borc olduğunu xüsusi eyhamla bildirmişdi. O dövrün sərt senzurasi şəraitində bütün bunların açıq şəkildə dilə gətirilməsi böyük cəsarət tələb edirdi. Lakin müəllif daha irəli gedərək, 200 mindən artıq müsəlman qaçqın üçün indiyə qədər yalnız 400 min rubl vəsait ayrılmاسının doğru yanaşma olmadığını, eyni zamanda bu cüzi vəsaitin də indiyə qədər xərclənmədiyini bildirmişdi. Ardınca da vurğulamışdı ki, dinc əhalini, yersiz-yurdsuz, paltarsız, çörəksiz qalmış qarşı-qocaları, körpə uşaqları qorumaq hökumətin borcudur. Lakin rus hökumətinin günahsız kürd körpəsinə, təqsirsiz kürd qarısına, «əlindən heç nə gəlməyən safdil kürd qocası»na şəfqət göstərəcəyinə ümid etməyərək, Bakıdakı Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin bir an önce hərəkətə keçməsinin vacibliyini qeyd etmişdi [3, III c., s. 562].

Batum vilayətində müsəlman acarlara ərzaq yardımını göndərilməsini təşkil edən Bakının türk xeyriyyəçiləri yerli əhalinin çoxsaylı müraciətlərinə əsasən, 1916-cı ilin sonunda Batum şəhərində türk məktəbi açılması üçün hərəkətə keçdilər. Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin məsul nümayəndəsi X.Sultanovun və «Açıq söz» qəzetiinin Acariyada müsəlman məktəbi açılması təşəbbüsünü dəstəkləməsi Tiflisdə gürcü dilində nəşr edilən «Saxalxo purtseli» və «Sakartvelo» qəzetlərində kəskin şəkildə tənqid edildi. Guya «müsəlman gürcüləri türkləşdirməyə yönəlmış bu addımlardan» azərbaycanlıların çəkindirilməsi üçün gürcü mətbuatında geniş kompaniya başlandı, hətta Gürcü Xeyriyyə Cəmiyyəti adından Bakıya «nota» göndərildi [5, 27.I.1917, №389].

Bununla bağlı, M.Ə.Rəsulzadə «Gürcülərlə müsəlmanlar» adlı məqaləsində yazmışdı ki, gürcülərin əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Acariya, Ərdahan, Ahalkələk və Ahalsixdə gürcü məktəbləri açmasına normal yanaşdığını kimi, gürcü tərəfi də müsəlman məktəbləri açılmasına xoş nəzərdə baxmalıdır [3, c. IV, s. 57-58]. Hər iki tərəfin nümayəndələrinin apardığı müzakirələr nəticəsində müsəlman, türk əhalinin yaşadığı bölgələrdə türk məktəbləri açılması məsələsi müsbət həll edildi.

Əlbəttə, bu qeyd edilən faktlar Birinci dünya müharibəsi dövründə Qafqazın cənub-qərb bölgələrində çox ağır vəziyyətdə yaşam mücadiləsi verən insanlara sadə azərbaycanlıların göstərdiyi böyük diqqətin, təmənnasız yardımının yalnız bəzi cəhətlərini əks etdirir. Bununla bərabər, bu faktlar həm də Azərbaycan insanların yüksək humanizmini əyani sübut edən xarakterik faktlardır.

Mənbələr

1. «İqbəl» qəzeti, 1914-1915-ci illər
2. «Yeni İqbəl» qəzeti, 1915-1917-ci illər
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c., Bakı: Elm, 2012, 596 s.; IV c., Bakı: Qanun, 2013, 456 s.
4. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördükərim. Bakı: Azərnəşr, 1989, 376 s.
5. «Açıq söz» qəzeti, 1915-1917-ci illər
6. «Kaspий», 1914-1917 ғг.

Габиль Алиев

Бакинский госуниверситет

ОБ ОКАЗАНИИ ПОМОЩИ БЕЖЕНЦАМ-МУСУЛЬМАН В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Ключевые слова: Первая мировая война, Кавказский фронт, Карс, Ардаган, Батум, беженцы-мусульман, Бакинское Мусульманское Благотворительное Общество, помощь.

В годы Первой мировой войны русская армия в областях Карс, Ардаган и Батум, где проходили основные бои на Кавказском фронте, сравняла с землей многие населенные пункты мусульман и истребляли мужское население, в результате чего сложилась крайне сложная ситуация. А официальные власти в этот период сконцентрировали все внимание на решении проблем беженцев-армян, лишив беженцев-мусульман всякой государственной поддержки.

В сложившейся ситуации огромную помощь беженцам-мусульманам оказали Бакинское Мусульманское Благотворительное Общество и отдельные состоятельные люди. Члены Благотворительного Общества не только доставляли беженцам собранные населением продукты, одежду, предметы первой необходимости, но и проделали важную работу по оказанию им медицинской помощи, открытию школ, сиротских домов и т.д.

Gabil Aliyev

Baku State University

ABOUT THE ASSIST TO MUSLIM REFUGEES DURING THE PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

Keywords: the First world war, the Caucasus front, Kars, Ardahan, Batum, Muslim refugees, Baku Muslim Charity Society, the assist.

During the First world war the Russian army in the Caucasus front in the provinces like Kars, Ardahan and Batum, where the main fights happened destroyed the living places muslims and killed the male population and the situation there was very hard. As the official representatives of the government paid their attention to solve the problems of the Armenian refugees, the Muslim refugees had no assist from state officials.

In this hard situation in the South-west of Caucasus, Baku Muslim Charity Society and rich people helped Muslim refugees. The members of the Charity Society distributed the food, clothes and necessary things among refugees, served them medical and opened new schools, orphan houses as well.

Аскер Панеш

Д.и.н., зам директора Адыгейского республиканского Института
Гуманитарных Исследований им. Т. М. Керашиева

ИЗ ИСТОРИИ БОЕВОГО СОДРУЖЕСТВА НАРОДОВ КАВКАЗА В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В КАВКАЗСКОЙ КОННОЙ ДИВИЗИИ

Ключевые слова: Азербайджан, война, Кавказ, конная дивизия
Keywords: Azerbaijan, war, Caucasus Cavalry Division

В 1914 году в составе российской армии была сформирована Кавказская туземная конная дивизия, более известная как «Дикая дивизия». Она была сформирована из добровольцев-мусульман, уроженцев Кавказа и Закавказья, которые по российскому законодательству того времени не подлежали призыву на военную службу. В ее состав входили полки - Кабардинский, 2-й Дагестанский, Чеченский, Татарский, Черкесский и Ингушский, ставшие гордостью российской армии. Это было поистине уникальное воинское соединение по своей организации, многонациональному составу всадников и офицеров, по царившему между ними духу воинского братства, солидарности и взаимовыручки, что в наше сложное время должно служить для всех нас непреходящим уроком взаимопонимания, человечности и уважения друг к другу.[1, с. 5].

Одним из значительных подразделений Кавказской дивизии являлся Татарский конный полк, который начал формироваться 9 августа 1914 г. в городе Елисаветполе (название азербайджанского города Гянджа в 1804–1918 гг).[2, с. 167].

Согласно утвержденным штатам каждый конный полк состоял из 22 офицеров, 3 военных чиновников, 1 полкового муллы, 575 строевых нижних чинов (всадников) и 68 нестроевых нижних чинов. Полки дивизии были объединены в три бригады. Татарский конный полк вместе с Чеченским конным полком входил в состав 2-й бригады. [3].

Командные должности в дивизии занимали преимущественно представители аристократических фамилий. Первым начальником Кавказской туземной конной дивизии был назначен младший брат императора генерал-майор великий князь Михаил Александрович. Командиром же азербайджанского Татарского конного полка был назначен генерального штаба подполковник Пётр Александрович Половцов.

Сохранилось немало документальных свидетельств о моральном духе, царившем среди воинов дивизии. Так, А. А. Арсеньев, говоря, о высокой дисциплине, существовавшей в дивизии, подчеркивает, что в первую очередь это было связано с тем, что «всякий мусульманин воспитан в чувстве почтения к старшим — это поддерживалось «кадатами»-горскими обычаями». [4, с. 9,10].

В начале тридцатых годов в эмигрантском издательстве в Риге вышла книга Н. Н. Брешко-Брешковского «Дикая дивизия». В ней очень ярко и выразительно написано о Кавказской конной дивизии. Автор неоднократно бывал на фронте в дивизии и ее полках, близко знал многих ее офицеров, встречался с всадниками.«В то время горцы Кавказа и «степные» народы Туркестана, - пишет Брешко-Брешковский,- не отбывали воинской повинности», однако при любви их к оружию и к лошади, любви пламенной, привитой с раннего детства, при восточном тяготении к чинам, различиям, повышениям и наградам, путем добровольческого комплектования можно было бы создать несколько чудесных кавалерийских дивизий из мусульман Кавказа и Туркестана. Можно было бы, но к этому не прибегали». Автор отвечает на этот вопрос следующим образом: «Если из опасения вооружить и научить военному делу несколько тысяч инородческих всадников — напрасно! На мусульман всегда можно было вернее положиться, чем на христианские на-

роды, влившиеся в состав Российского Царства. Именно они, мусульмане, были бы надежной опорой власти и трона. Революционное лихолетье дало много ярких доказательств, что горцы Кавказа были до конца верны присяге, чувству долга и воинской чести и доблести...» [5, с. 8].

В начале ноября 1914 г. Кавказская туземная конная дивизия была включена в состав 2-го кавалерийского корпуса (азербайджанца ред.) генерал-лейтенанта Гусейн-хана Нахичеванского.

В составе 2-й бригады Кавказской туземной конной дивизии Чеченский и Татарский конные полки зимой 1914/1915 г. участвовали в боевых действиях против австро-германских войск в Галиции и на Карпатах.

В качестве яркого примера боевого отличия азербайджанцев можно привести описание сражения 15 февраля 1915 г. за стратегически важную деревню Брынь, когда полк «атаковал в лесу австрийцев, выбил их из ряда окопов и, несмотря на охват левого своего фланга и на дважды повторенные разрешения отойти, упорно держался на захваченном месте и своим упорством дал возможность разбить колонну австрийцев, обходящих правый фланг, чем обеспечил взятие деревни Брынь». [3]. Командир Татарского полка П. А. Половцов за этот бой был награжден орденом Св. Георгия 4-й ст. В телеграмме Елисаветпольскому губернатору он отмечал, что «Татарский полк первым из Туземной дивизии заслужил своему командиру Георгиевский крест. Гордясь высокой наградой, считаю ее исключительно лестной оценкой высоких воинских качеств и беззаветной отваги татарских всадников. Прошу вас принять выражение моего глубочайшего восхищения перед беспримерной доблестью мусульманских воинов Елисаветпольской губернии» [6, с. 15].

В дальнейшем полк участвовал в ожесточенных боях, развернувшихся в междуречье рек Прута и Днестра и на р. Днестр, в ходе которых он понёс значительные потери.

В начале 1916 г. в командном составе дивизии произошли большие изменения. Командиром дивизии был назначен генерал-майор (генерал-лейтенант с 12 июля 1916 г.) князь Дмитрий Петрович Багратион. Начальником штаба дивизии стал командир Татарского конного полка полковник Половцов. Полковник Кабардинского конного полка, происходивший из старинного кабардинского княжеского рода, князь Федор Nikolaevich Bekovich-Cherkassky 25 февраля 1916 г. был назначен 2-м командиром Татарского конного полка.

Летом 1916 г. Татарский конный полк участвует в успешном наступлении войск Юго-Западного фронта – знаменитом «Брусиловском прорыве». И офицеры, и рядовые полка проявляли чудеса храбрости и героизма. Георгиевскими крестами 4-й степени за конную атаку были награждены уроженец селения Юхары Айыплы Елисаветпольского уезда всадник Паша Рустамов, уроженец города Шуша Халил Бек Гасумов и вольноопределяющийся принц Идрис Ага Каджар (брать командира Чеченского полка Фейзулла Мирзы Каджара).

В конце 1916 г. Кавказская конная дивизия в составе 9-й армии участвовала в боевых действиях Румынского фронта на территории Южной Буковины.

В начале 1917 г. Кавказская конная дивизия после тяжелых боев на Румынском фронте находилась на отдыхе в Бессарабии.

В мае 1917 г. в командном составе дивизии вновь произошли изменения. 7 мая 1917 г. командир Чеченского конного полка азербайджанец полковник принц Фазулла-мирза Каджар за боевое отличие был произведен в генерал-майоры, а 30 мая того же года он был назначен командиром 2-й бригады дивизии в составе Татарского и Чеченского полков. 14 мая 1917 г. командир Татарского конного полка полковник князь Бекович-Черкасский был назначен командиром 1-го гвардейского Кирасирского полка. Командиром же Татарского конного полка 5 июля 1917 г. был назначен полковник грузинский князь Леван ЛуарСабович Магалов.

Летом 1917 г. дивизия возвращается в состав Юго-Западного фронта и принимает участие в последней наступательной операции русских войск на территории Галиции. В период летнего наступления войск Юго-Западного фронта Татарский конный полк в составе второй бригады действовал западнее города Станиславов.

В конце августа 1917 г. бывший верховный главнокомандующий генерал от инфантерии Л.Г. Корнилов поднял мятеж, намереваясь установить в стране военную диктатуру. В своих целях он пытался использовать и части дивизии, которым были отданы приказы о движении на Петроград. Но плохо организованная операция привела к ее провалу. Так, например, как пишет в своих воспоминаниях П.А. Половцов, князь Магалов во главе Татарского конного полка «нёсся впереди, но принужден был остановиться, получив на то несколько категорических приказаний»[7, с.45].

После провала мятежа начальник Кавказской туземной конной дивизии князь Багратион с депутатами от полков дивизии был вынужден приехать в Петроград для объяснений с председателем Временного правительства. Депутатов прислали все полки Кавказской туземной конной дивизии за исключением Татарского конного полка, «отказавшегося послать делегатов на том основании, что, мол, извиняться нам нечего, ибо мы только исполняли приказания начальников и, кроме того, прекрасно знали, на что шли».[7, с.47].

Тогда же, в конце августа, было принято решение переформировать Кавказскую туземную конную дивизию в Кавказский туземный конный корпус.

С августа по ноябрь 1917 г. корпус сменил трех командиров, в том числе и генерал-лейтенанта Петра Александровича Половцова, командовавшего корпусом в сентябре – октябре 1917 г. Командиром же 1-й Кавказской туземной конной дивизии стал азербайджанец генерал-майор принц Фазулла-мирза Каджар.

По возвращении на Кавказ полки Кавказской туземной конной дивизии дислоцируются в местах своего комплектования (Татарский конный полк – на территории Елизаветпольской губернии) и постепенно демобилизуются. К январю 1918 г. Кавказский туземный конный корпус фактически прекратил свое существование.

В конце 1917 г. решением Особого Закавказского комитета было начато формирование Мусульманского корпуса под командованием генерал-лейтенанта Али-ага Шихлинского. Корпус в общих чертах был сформирован к концу апреля – началу мая 1918 г. В состав корпуса вошел и Татарский конный полк. После передислокации Мусульманского корпуса из Тифлиса в Гянджу корпус стал основой армии Азербайджанской Демократической Республики 1918–1920 гг., а Татарский конный полк одним из ее формирований.

Воины Татарского конного полка были удостоены многочисленных боевых наград. Особо отличившиеся унтер-офицеры и рядовые всадники были награждены Георгиевскими крестами, в том числе несколько всадников полка стали полными Георгиевскими кавалерами, то есть награжденными Георгиевскими крестами всех четырех степеней.

Стоит отметить, что за годы войны через службу в Татарском конном полку прошло свыше шестидесяти офицеров разных национальностей. Более половины из них составляли русские офицеры, служили также азербайджанцы, грузины, кабардинцы, осетины, абхазцы. Были офицеры украинского, немецкого, татарского, шотландского, французского и польского происхождения.

Шесть офицеров полка были удостоены ордена Св. Георгия 4-й ст., пять офицеров, в том числе двое азербайджанцев – корнет Джамшид-хан Нахичеванский и штабс-ротмистр Джелал-бек Султанов, были награждены Георгиевским оружием, причем, штабс-ротмистр Джелал-бек Султанов – посмертно.

Азербайджанские по происхождению офицеры служили и в других полках Кавказской туземной конной дивизии, в которых также отличались высокими наградами. Так, среди награжденных Георгиевским оружием был и ротмистр Кабардинского конного полка Керим-хан Эриванский. Командир же Чеченского конного полка – азербайджанец при-

нц Фазулла-мирза Каджар – за отличие в Татарском конном полку был награжден орденом Св. Георгия 4-й ст.

Воины Татарского полка Кавказской конной дивизии своей отвагой, неисчислимыми подвигами и верностью воинскому долгу снискали заслуженную славу в армии и в целом в России.

Литература:

1. Опрышко О. Л. Кавказская конная дивизия. 1914-1917. Возвращение из небытия. Нальчик, 2007.
2. Звегинцев В. В. Хронология русской армии. 1700-1917 гг. Париж, 1962.
3. Исмаилов Э. Э. Азербайджанские иррегулярные части в составе русской императорской армии. Татарский конный полк. [Электронный ресурс] URL: svrt.ru/lib/savel-2013/ismailov.pdf. (Дата обращения: 17. 05. 2014).
4. Арсеньев А. Кавказская Туземная Конная Дивизия // Военно-исторический вестник. Париж, 1958.
5. Брешко-Брешковский Н. Н. Дикая Дивизия. М., 2007.
6. Исмаилов Э. Э. Указ. соч.
7. Половцов П.А. Дни затмения: (Записки главнокомандующего войсками Петроградского военного округа генерала П.А. Половцова в 1917 году). Москва, 1999.

Asker Panesh
*Adygeysk Respublikansky Institute of
Humanitarian Studies. TM Kerasheva*

**HISTORY COMRADESHIP PEOPLES OF THE CAUCASUS DURING THE FIRST WORLD WAR:
AZERBAIJANIS IN CAUCASIAN CAVALRY DIVISION**

The article deals with the participation of Azerbaijanis in the First World War as part of the Caucasian Cavalry Division. Considered events characterizing comradeship peoples of the Caucasus during the First World War.

Ахмед Муртазалиев
Д.философ.н., Институт ЯЛИ им. Г.Цадасы ДНЦ РАН

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В ВОСПОМИНАНИЯХ
КАВКАЗСКИХ МУХАДЖИРОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ КНИГИ
ХАМЗЫ ОСМАНА ЭРКАНА «ГОРСТКА ХРАБРЕЦОВ»)

Участие кавказских мухаджиров — граждан Османской империи в Первой мировой войне — тема практически не исследованная в исторической науке. Но она нашла свое отражение в редких сочинениях мемуарного характера, авторами которых являются непосредственные участники войны, выходцы с Кавказа. К таким произведениям относится и книга воспоминаний Хамзы Османа Эрканы^[1] «Горстка храбрецов» ("Bir Avuç Kahraman")^[2], опубликованная в Стамбуле (издательство «Инкылап Китапэви», 1946).

Несколько слов об авторе книги. Хамза Осман Эркан (1898–1968) - правнук имама Шамиля по материнской линии (сын Написат, дочери Газимухаммада, старшего сына имама). Родился в Медине, где получил начальное образование. Затем продолжил образование в Стамбульском лицее. В Женевском и Парижском университетах получил специальность экономиста и банковского работника. В годы Первой мировой войны в составе отряда «Османские добровольцы» («Osmancık»), сформированного из выходцев с Северного Кавказа, участвовал в боях против англичан на иракском фронте. Был награжден медалью за храбрость. Автор военных мемуаров «Горстка храбрецов» («Bir Avuç Kahraman») и «От Женевы до раскаленной пустыни: Военные и путевые записки» («Cenevre'den «Muntefik» çöllerine: Harek ve Seyahat notları»).

В композиционном плане книга «Горстка храбрецов» состоит из краткого вступления, четырех небольших, самостоятельных рассказов, объединенных общей темой, идеей и ходом авторской мысли. В предисловии прямо указывается, кому писатель посвящает свое сочинение: «Эту книгу посвящаю священным душам дорогих героев, павших на поле брани за родину, выполняя свой долг».

Здесь же приводится письмо депутата турецкого парламента Джевдета Керима Инджедайы от 27 февраля 1946 года, в котором дается высокая оценка как содержанию книги, так и самому автору, как участнику описываемых событий: «Дорогой брат Хамза Эркан! Я получил отправленную Вами книгу. Прочитал повествование о героических подвигах, достойных места в истории. Вы заставили меня пережить сладкое волнение. Передо мной ожила молодой Осман в прежней жизни. Я от души поздравляю Вас за то, что Вы были среди тех героев, за то, что Вы их прекрасно оживили. Горячо и с любовью целую Ваши глаза»^[3,5].

В первом рассказе «Добровольческий отряд "Османджик"» («Osmancık Gönüllü Tabuğlu»), который предваряется эпиграфом – словами Шопенгауэра: «Самое высокое призвание, достигнутое на протяжении всей человеческой жизни, – подвиг», говорится о событиях в начале первой мировой войны, происходивших на иракском фронте в районе г. Басра.

Уже с первых строк повествования автор заявляет предмет своих воспоминаний: «Я расскажу о горстке героев, которые в первые дни обороны Ирака месяцами противостояли превосходящим силам противника в сражении, происходившем напротив укрепленного пункта Шуайбе и в болотистой местности Корна, по которому несет свои воды Шаттуларб, образованная слиянием рек Тигр и Евфрат»^[4,6].

Непосредственно рассказу о сражениях, участником которых был и сам автор, предшествует история формирования в Стамбуле добровольческого отряда «Османджик», называются имена его организаторов и командиров: майор Джемаль-бей, майор Хайры-бей, старший лейтенант Назиллили Фуат, доктор майор Синоплу Сефер, майор Фатихли Лютфи, старший лейтенант Юсуф Зия, доктор Дерсимли Риза, майор Авни Бояджи Кой, писарь Манастырлы Сейфи и другие.

Некоторый лиризм в суровые и жестокие картины воспоминаний о войне вносят мысли о доме и родных, навеянные молодому Хамзе Осману природой, которой он любуется из окна вагона во время следования на фронт: «Какое красивое озеро и лес, растянувшись до Сапанджи... Особенno озеро Сапанджи напомнило мне швейцарские озера, Швейцарию, мать, братьев и сестер, которые остались там, свою школу. Каждая минута все больше отделяла меня от них»^[5,10].

Из воспоминаний, связанных с Первой мировой войной, как отмечает автор, знавшими для него были военные события в Ираке, в окрестностях города Басра, оборона местности «Рота»^[6,8-9]. Повествуя о былых сражениях, Хамза Осман отдает дань уважения своим боевым соратникам, в первую очередь простым бойцам отряда, погибшим в пустыне. Упор делается на том, какие неимоверные лишения пришлось им перенести в военных условиях («разорванные в клочья одежда, полуголые тела, без воды и еды, большинство были словно скелеты...»)^[7,10].

Центральное место в сочинении занимает описание в подробнейших деталях картины сражения при реки Шаттулараб, которое произошло 20 января 1915 года между турками и англичанами. Отмечая героизм офицеров и бойцов добровольческого отряда «Османджик», в центр повествования автор выводит образ командира отряда Джемиль-бэя: «Поднимая в этом сражении в атаку самых смелых и храбрых добровольцев отряда «Османджик», майор Джемиль-бей был ранен в грудь и спину осколком шрапнели. Не придавая абсолютно никакого значения своему ранению, он с криком: «В атаку! В атаку, мои сыны!» сделал пару шагов вперед, пролил несколько капель крови на горячий песок и упал на месте... Тяжелый стон, напомнивший стон льва, был последним его звуком...»^[8,13].

Рассказ завершается философским обобщением автора о понятии человеческого подвига: «Люди рождаются, живут, умирают, многих умерших забывают. Не забываются имена тех, кто показал свое величие, сделал добрые дела ради народа, родины, людей»^[9,15].

Последующие рассказы посвящены конкретным лицам, военным, с которыми в разные периоды своей тревожной жизни приходилось сталкиваться Хамзе Осману Эркану. Собственно говоря, это даже не рассказы, а своего рода портретные зарисовки. Здесь посредством личностного, субъективного отношения к этим историческим лицам, автор представляет их широкому кругу читателей как настоящих народных героев. Это Аджеми Садун-паша, подполковник Сулейман Аскери и генерал Мехмет Фазиль.

В сюжетной основе этих рассказов лежат наиболее яркие страницы военной и жизненной биографии каждого из этих героев, эпизоды боевых столкновений и сражений, в которых раскрываются главные черты их характера, человеческие и профессиональные качества. Все это преломляется через сознание и видение автора.

В своих оценках и выводах Хамза Осман выделяет смелость, героизм и преданность родине этих неординарных личностей. Вот, например, лаконичная, вместе с тем

достаточно высокая оценка одного из героев – Аджеми Садуна-паши: «В тот день я впервые увидел вождя кочевого племени мюнтефик, который снился по ночам передовым позициям вражеских сил, наводя на них ужас, разгоняя их сон, и о котором мы слышали легенды и рассказы начиная от самого Багдада»^[10,18].

В рассказе «Подполковник Сулейман Аскери» («Yarbay Süleyman Askeri») повествование предваряется размышлениями о нравственной стороне написания мемуаров, воспоминаний, которыми автор, считающий это занятие долгом каждого перед памятью тех, кто отдал жизнь за родину, делится с читателями.

Основная часть повествования состоит из кратких эпизодов основных этапов жизни Сулеймана Аскери, дополняемые авторской характеристикой его личности. Сулейман Аскери, как вспоминает Хамза Осман, был известным деятелем младотурецкого общества «Единение и прогресс» («İttihad ve Terakki»), активным участником событий 1908 года, когда в Османской империи произошла буржуазная революция и была принята вторая конституция. Автор прямо называет его революционером («inkilabci»), подчеркивая тем самым социально-политическую платформу и идеологические позиции своего героя.

В качестве военного Сулейман Аскери принимал участие в войне против Италии, был среди участников обороны Бенгази (Ливия). После окончания войны в звании майора он преподавал в жандармском училище в Багдаде, там же командовал Специальным соединением («Teşkilat Mahsus»). Во время Балканской войны Сулейман Аскери возглавлял Временное правительство Западной Тракии^[11] и сделал все, чтобы освободить эту территорию от врага.

Дополняя биографические сведения о своем друге собственными оценками его личных качеств, Хамза Осман добивается создания полноценного портрета подполковника Сулеймана Аскери. В его оценках содержится нескрываемое восхищение другом и уважение к нему, подчеркивается исключительная отвага и готовность боевого товарища пожертвовать своей жизнью ради высоких идеалов: «Исключительно храбрый, умный и большой патриот. В нем был высокий моральный дух. В личности этого отважного и необыкновенного командира я впервые познал, насколько ценным является храбрость и самоотверженность в человеческом характере»^[12,23].

В подтверждение своих слов автор приводит один из эпизодов сражения вблизи Басры во время Первой мировой войны, в котором проявились высокие командирские и человеческие качества Сулеймана Аскери: «Было послебеденное время третьего, последнего трагического дня этих боев. Командир Сулейман Аскери-бей, раненый, лежа в носилках, следил за ходом сражения. Огорченный тем, что наши многократные усилия не дают результатов, он с большим усилием привстал с носилок и попытался принять участие в бою, броситься на передовую. Но, будучи серьезно раненным пулей в ногу, он никак не смог сесть на нее и вновь бросил себя на носилки с полными от слез глазами»^[13,23-25].

Последний рассказ «Генерал Мехмет Фазиль» («General Mehmet Fazıl») посвящен личности выдающегося военного и государственного деятеля Османской империи конца XIX – начала XX века Мухаммада Фазиля-паши Дагестанлы^[14].

Целью этого небольшого повествования является попытка «освежить» в памяти старшего поколения и одновременно открыть для молодежи образ этой легендарной личности. Автор в самом начале повествования прямо, с некоторой долей интриги ставит вопрос: «Кто это семидесятипятилетний воин, горячий патриот нации, которого должна

очень хорошо знать сегодняшнюю молодежь?»^[15,28]. И в качестве ответа дает небольшую портретную характеристику Мухаммада Фазиль-паши: «Под жгучим иракским солнцем в огромной белой папахе, высоко подняв голову, выпрямив широкую грудь, бродит старый воин. Гордая осанка, широкие плечи, высокий рост, атлетическое телосложение. Если бы у него не было свойственной великим людям ауры, не поддающейся описанию, то посторонний человек мог предположить, что это очень подвижный, ловкий молодой офицер-кавалерист»^[16,28].

В воспоминаниях о генерале Мухаммаде Фазиле-паше писатель останавливается лишь на самых важных, ключевых моментах его биографии. Например, Мухаммад Фазиль-паша родился в Дагестане. Учился в русской кавалеристской школе, после ее окончания служил в царской армии. Через несколько лет эмигрировал в Турцию, где поступил в султанскую армию. Принимал участие в одном из знаменитых сражений под Карсом (1877). В дальнейшем служил в Ираке, был ее губернатором и в 1910 году ушел в отставку. Но, с началом Первой мировой войны, вновь вернулся в строй. Участвовал в сражениях при Сарыкамыше и Кёпрюкёй, командуя левым флангом Иракского фронта. Погиб 10 марта 1916 года при обороне Кут-аль-Амара.

В отличие от предыдущих рассказов, воспоминания Хамзы Османа Эрканы о Мухаммаде Фазиле-паше выделяются особой эмоциональностью, теплотой изложения. И это не случайно, ибо автор знал генерала не только как военного, но и как ближайшего родственника. Мухаммад Фазиль-паша был братом Хабибат, бабушки Хамзы Османа Эрканы. Во время Первой мировой войны он долгое время жил в доме генерала, имел возможность вблизи наблюдать жизнь и характер этого необыкновенного человека. Поэтому в своих воспоминаниях о генерале автор не ограничивается лишь характеристикой его военной деятельности. Он подробно останавливается и на его человеческих качествах: «Мухаммад Фазиль-паша своей храбростью, искусством езды верхом, умением владеть оружием напоминал сказочных героев. Он держал двух львов и нескольких тигров. Очень любил охоту. Я как будто и сейчас вижу его выезжающим на охоту с соколом...

Всякого, кто соприкасался с Мухаммадом Фазиль-пашой, пленила обояние этого великого человека, величие этой чистой личности. Он был настолько скромным человеком, что я никак не мог его заставить говорить. Все мои попытки узнать о его славной боевой жизни, приключениях в пустынях пресекались им, и разговор переводился на другую тему...

Мухаммад Фазиль-паша, завоевавший большую любовь среди местного населения и кочевников Ирана, Неджефа и Ирака, в одно время был почти некоронованным правителем этого пустынного края»^[17,30-31].

«Горстка храбрецов» – это произведение, содержащее ценный источниковедческий материал об малоизвестных страницах военной истории Турции, в частности об участии османской армии на иракском фронте Первой мировой войне.

Другой, ни менее ценной стороной книги Хамза Османа Эрканы, на наш взгляд, является то, что, описывая события из далекого прошлого, отдавая дань близким и родным ему людям, в ней автор во главу угла ставит проблему памяти – одного «из важнейших свойств бытия...»^[18,43]. Через все произведение проходит мысль, что человеческая память должна передаваться из поколения в поколение как мерило нравственного состояния общества и моральных качеств ее членов.

Литература:

1. Хамза Осман Эркан является правнуком имама Шамиля по материнской линии. Он родился в Медине (Аравия) в семье губернатора Наджафа, маршала Османа Фарида-паши Шхаплы и Написат, внуки имама Шамиля. После смерти отца (1912), семья переехала в Женеву (Швейцария), где Хамза Осман поступил учиться в военное училище. В связи с началом первой мировой войны, вместе с братом Гази в 1914 году Хамза вернулся в Стамбул и поступил добровольцем в Османскую армию, в которой оставался до самого окончания боевых действий.
2. *Erkan H.O. Bir Avuç Kahraman. İstanbul, 1946.* Известно, что Хамза Осман Эркан написал и другие произведения в этом жанре, например, «Из Женевы до раскаленных пустынь. Военные и путевые записи». Однако в данной работе предметом анализа является книга «Горстка храбрецов», ибо мы не располагаем другими произведениями данного автора.
3. *Erkan H.O. Bir Avuç Kahraman. İstanbul, 1946. S. 5.*
4. Там же. С. 6.
5. Там же. С. 10.
6. Там же. С. 8–9.
7. Там же. С. 10.
8. Там же. С. 13.
9. Там же. С. 15.
10. Там же. С. 18.
11. Область на территории современной Греции.
12. *Erkan H.O. Bir Avuç Kahraman. S. 23.*
13. Там же. С. 23–25.
14. Подробнее о Мухаммаде Фазиле-паше Дагестанлы читайте: *Муртазалиев А.* Маршал Мухаммад Фазиль-паша Дагестанлы // Наш Дагестан. Махачкала, 1995. № 176–177. С. 22–30; *Алиев Б. Р.* Северокавказская диаспора. Махачкала, 2001. С. 211–216.
15. *Erkan H.O. Bir Avuç Kahraman. S. 28.*
16. Там же. С. 28.
17. Там же. С. 30–31.
18. *Лихачев Д.С.* Земля родная. М.: Просвещение, 1983. С. 43

Камиль Алиев

Д.философ.н. Заслуженный деятель науки
Дагестана, редактор газеты Елдаш

КУМЫКИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (1914-1917 ГГ.)

Кумыки принадлежат к числу тех народов Кавказа, которые одними из первых вступили на путь единения и союза с Россией. Причиной этому были многие факторы, главными из которых, тем не менее, являются внутренние - социальный уровень развития кумыкских обществ, общие, экономические политические и военные интересы. Порой эти взаимоотношения сопровождались вооруженными конфликтами (вспомним здесь десять походов Москвы против Тарков в XVI в., победоносные для кумыков войны 1604-1605 и 1651 гг.), но в целом развитие происходило в русле укрепления единства.

Этот процесс теснейшим образом был связан с другой проблемой - присоединением сопредельных народов к России. Произошедшие за последние два десятилетия кардинальные изменения в общественном устройстве в развитии нашей страны позволили по-новому взглянуть на историю нашей страны, в том числе и на данный аспект. Как известно, в отечественной исторической науке господствовала концепция так называемого добровольного присоединения всех народов к царской России. Безусловно, реальные основания для подобного утверждения были, однако искусственное подведение всех случаев этого сложнейшего процесса к «установочной концепции» являлось упрощением исторического прошлого. В некоторых случаях «присоединение» фактически являлось формальным актом, на который и та и другая стороны смотрели как на временное явление¹.

Что касается кумыкского народа, то его вхождение в состав Российского государства произошло на подлинно добровольных началах, скажем так, вследствие определенного совмещения интересов. Кумыкская государственность - шахульство Тарковское - была упразднена одной из последних на Кавказе и просуществовала в составе Российской империи вплоть до 1867 г. Присоединение Кумыкии к России являлось для нее единственным возможным позитивным вектором развития как экономического, так и культурно-этнического, оно создало условия, пусть не всегда гладкие и полностью приемлемые, для ликвидации разобщенности кумыкских обществ, оградило от внешних врагов, определило дальнейшие пути трансформации и прогресса.

Историческое прошлое же соседних с ними народов (аварцев, чеченцев и др.) имеет несколько иную окраску и фактическую наполненность. Причин здесь, безусловно, можно называть множество. Многие из них лежат на поверхности, давно и хорошо известны, другие скрыты глубоко, практически не изучены и могут быть осознаны и поняты только с точки зрения ментальной психологии и даже коллективного бессознательного, т. е. всего того нематериально абстрактного, сложно определимого, что заставляет целые народы в самые ответственные моменты действовать так, а не иначе, и имеет огромное влияние на исторические процессы. Что же касается непримиримого противоборства России и горцев Кавказа, то оно, как правильно подчеркивает известный историк М. М. Блиев, основы-ва-

¹ Алиев К.М. Кумыки в военной истории России (вторая половина XVI – начало XX вв.). Махачкала.2010.)

лось главным образом на принадлежности воюющих сторон к самым разным и слишком отдаленным друг от друга, исторически мало совместимым эпохам: «Россия, пережившая промышленный переворот и вступившая на путь капиталистического развития, столкнулась с горскими обществами, втянутыми в принципиально иную социальную стихию - в революционный переход от эгалитарности к иерархическому обществу»¹. В отличие от горских обществ формы социальности у некоторых народов - кумыков, кабардинцев и осетин - уже были несколько иными, т. е. «клановые связи уже уступали свое место другим формам связи, основанным на общности территории, социальной структуры, языка и культуры»². Здесь сказывался их многовековой опыт национально-государственного развития, этносубъектного существования. Но процесс формирования наций у кумыков, кабардинцев и осетин был далек от завершения. На еще более низкой стадии этнического развития находились горские народы Дагестана, Чечни и Адыгеи³. Все это, естественно, накладывало свой отпечаток взаимоотношения этих народов с Россией.

Одним из ярких и показательных примеров, иллюстрирующих тенденции, в русле которых развивались русско-кумыкские отношения, является активное участие кумыков в боевых действиях в составе российских войск, в т.ч. и в войнах начала XX века. В нем надо усматривать, с одной стороны, привлечение военной силы подвластных народов к реализации внешней политики царского правительства путем давления на их владетелей, с другой — добровольное участие представителей этих народов за интересы нового Отечества. Добровольный (договорный) характер вхождения кумыков в состав России определил в рассматриваемый период формы массового их привлечения русским правительством к решению важных внешнеполитических задач государства. Как известно, со времени вхождения кумыков в состав России, она вела многочисленные войны. Участие же в них российских народов, в том числе и кумыков, несомненно, способствовало дальнейшему их сближению. Мы должны знать и помнить, что постоянное и интенсивное воздействие внешнего фактора на geopolитическое развитие кумыков и всего Дагестана периодически (в течение XVII-XIX и XX вв.) ставило наш народ в ситуацию кардинального выбора между различными политическими альтернативами. При этом, начиная со второй половины XVIII в., центральное место в ситуациях политической альтернативности у кумыков в лице их тогдашней политической аристократической элиты - шаухалов Тарковских и князей Засулакской Кумыкии - занимали союзнические (подданнические) отношения с Российским государством. И они-то, пожалуй, отвечали коренным экзистенциальным интересам кумыков, они-то и позволили им вместе с Россией ранее, чем другим народам, включиться в духовное поле европейской цивилизации. Вступление в союз с Россией, ранняя ориентация кумыков на Россию, вхождение Тарковского кумыкского государства (شاухальства) в состав России были оправданными и неизбежными. Это был акт сознательного и самостоятельного выбора наших предков, основанный на понимании своих экзистенциальных интересов и на трезвой оценке конкретно-исторического контекста и обстановки той исторической эпохи.

¹ Блиев М. М. Россия и горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации. - М., 2004. С. 10.

² Хизроев Х. А. Современная зарубежная литература о национальном самосознании дагестанцев Дагестан в составе России: эволюция государственно-правового статуса. - Махачкала, 1997. С. 184.

³ Там же.

С вышеизложенной точки зрения нет ничего необъяснимого и удивительного в том, что кумыкская элита этого периода приняла деятельное участие в Первой Мировой войне 1914-1917 годов.

Как показывают архивные источники, после начала Первой мировой войны представители кумыков имели самое непосредственное отношение к формированию «Кавказской туземной конной дивизии». Само по себе формирование ее из добровольцев стало ярким и знаменательным событием в истории установления новых взаимоотношений России с кавказскими горцами. Туземную дивизию возглавил родной брат императора великий князь Михаил Александрович, хоть и находившийся в политической опале, но весьма популярный, как в народе, так и среди аристократии. Поэтому служба в рядах дивизии сразу стала привлекательной для представителей высшей российской знати, занявшей большинство командных постов в дивизии. Здесь были грузинские князья Багратион, Чавчавадзе, Дадиани, Орбелиани, горские султаны: Бекович-Черкасский, Хагандоков, (азербайджанские-ред.) ханы Эриванские, ханы Шамхалы-Тарковские, польский князь Радзивилл, представители старинных русских фамилий князья Гагарин, Святополк-Мирский, графы Келлер, Воронцов-Дашков, Толстой, Лодыженский, Половцев, Старосельский; принцы Наполеон-Мюрат, Альбрехт, барон Врангель, персидский (азербайджанец-ред.) принц Фазула Мирза Каджар и другие.

В конце сентября 1914 года, когда уже были сформированы 2-й Дагестанский и Татарский (состоящий из азербайджанцев-ред.) полки, в Тифлис приехал командир Кавказской конной дивизии великий князь Михаил Александрович. 29 сентября во дворце наместника он принимал приветствовавшие его «депутации». По свидетельству газеты «Кавказ», «первою представилась д-п-ут-ация мусульман». В ее составе находились уроженцы Дагестана, один из инициаторов формирования 2-го Дагестанского конного полка «шталмейстер Высочайшего Двора действительный статский советник кумык Асельдер-бек Казаналипов и хан Тарковский — от Северного Кавказа», «депутаты» от города Баку, Елизаветпольской и Эриванской —бер-ний¹.

Мы можем привести многочисленные примеры воинской доблести кумыков в годы Первой мировой войны, не только в составе Кавказской дивизии, но и в других частях и соединениях. Многие из них были также удостоены высших военных наград России.

Это ротмистр князь Нуух-бек Тарковский, поздней осенью 1914 г. привезший эшелонами запасную сотню 2-го Дагестанского конного полка в Галицию, на левобережье Днестра. Из «Краткой записки о службе ротмистра запасной сотни 2-го Дагестанского конного полка Нуух-бека князя Тарковского», составленной весной 1915 года, видно, что он родился 15 мая 1878 года. Происходил «из владетельных князей Шамхалов-Тарковских Дагестанской области». «Воспитывался в Симбирском кадетском корпусе, окончил полный курс и в Николаевском кавалерийском училище по 1-му разряду», откуда и выпущен 9 августа 1899 года.

Окончив в чине корнета Николаевское кавалерийское училище, князь Нуух-бек Тарковский начнет службу в Дагестанском конном полку, где на девятьсот пятый год состоял полковым адъютантом. Шло время, а вместе с ним и повышение в чинах. «Ротмистром с

¹ Кавказ.. Тифлис.1914.30 сентября.

1910 года ноября 19-го», - записано в «Краткой записке» о службе Тарковского. Затем последует его назначение в штат управления военного губернатора офицером для поручений. За отличия по службе «в мирное время» Нух-бек Тарковский был награжден орденами — св. Станислава 3-й и 2-й степени и св. Анны 3-й и 2-й степени (без мечей)⁷.

В марте 1915-го он прибудет со сформированной им запасной сотней на фронт, и той же весной состоится его перевод в основной состав полка. Так начнется служба ротмистра Нух-бека Тарковского в рядах Кавказской конной дивизии.

Несколько позже командир 2-го Дагестанского конного полка подполковник Гиви Иванович Амилахвари в полковом приказе даст такую характеристику офицеру Тарковскому: «С первых же дней прибытия в полк ротмистр князь Тарковский принимал участие во всех делах полка, являя примерную доблесть и храбрость. Лично ведя всегда поручаемые ему части, он увлекал своих подчиненных на безусловно лихие дела, покрывая полк славой.

Отличный начальник, отзывчивый и добрый товарищ — он завоевал себе любовь и уважение как среди товарищей г.г. офицеров, так и среди всадников»¹.

Чеченским конным полком в первую мировую командовал полковник кумык Джамалутдин Мусалаев. 28 июня 1917 года Чеченский конный полк отважно сражался с превосходящими силами германских частей за город Калуш. Воздавая должное мужеству командира полка и его всадников, командующий 2-й бригадой Кавказской конной дивизии генерал-майор принц Фазула-Мирза Каджар (азербайджанец-ред.) представил его к награждению орденом св. Георгия 4-й степени.

В наградном листе «Чеченского конного полка командира полковника ДжамАлутдина Мусалаева» указано: чин полковника получил Высочайшим приказом от 1 апреля 1916 года, в должности командира полка с 20 июня 1917 года.

«Имеет ордена за войну с Японией:

св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом,
св. Анны 4-й степени с надписью «За храбрость»,
св. Анны 3-й степени с мечами и бантом,
св. Станислава 2-й степени с мечами,
св. Анны 2-й степени с мечами,
св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом.

Высочайшее благоволение — 25 июня 1915 года.

Св. Владимира 3-й степени с мечами за бой 9-22 июня 1916 года. Высочайший приказ 1916 года, августа 21-го»².

В описании подвига полковника Мусалаева, составленного генерал-майором Каджаром, говорилось:

«28 июня 1917 года полковник Мусалаев, командир Чеченского полка, был послан мной с дивизионом на помощь дивизиону штабс-ротмистра Кадиева, разъезд которого захватил неприятельскую батарею, но сам не смог ее вывезти.

Придя на место, полковник Мусалаев объединяет действия двух дивизионов своего полка, очистил г. Калуш от противника, заняв все входы и выходы, и всю ночь удерживал

¹ РГВИА. Ф.400.Оп.9.. Д.35866. Л.308; Ф.407.. Оп.1.. Д.2254.. Л.78; Опрышко О.Л. Там жнС. 119-120.

² РГВИА. . Ф.2134.Оп.2.Д.468.Л.362.; Опрышко. Там же. С.370.

Калуш, отбивая попытки неприятеля вновь войти в город. Всю ночь противник обстреливал ружейным и артиллерийским огнем г. Калуш и его предместья.

Благодаря энергичным действиям полковника Мусалаева, удалось вывезти взятые пушки и отправить их за речку, так как противник главным образом пытался препятствовать снять и увезти батарею. Удержание г. Калуша имело большое значение, как место, где кончалось расположение нашей пехоты, наступавшей в лесу, восточное г. Калуша. Отход Чеченского полка и оставление г. Калуша могло повлечь за собой охват фланга пехоты¹.

Среди героев первой мировой войны и прaporщик Ахмат-Хан Эльдаров житель Хасав-Юртовского округа, был прикомандирован к Кабардинскому полку из 1-го Дагестанского конного полка, сражавшегося на Юго-Западном фронте в составе 3-й Кавказской казачьей дивизии. За храбрость в боях награжден Георгиевским крестом 4-й степени. Позже прaporщик князь Ахмат-Хан Эльдаров перейдет на службу в Чеченский конный полк. В приказе по Кавказской конной дивизии от 11 марта 1917 года сказано: «Приказом Русским войскам Румынского фронта от 23 февраля сего года помощником Августейшего Главнокомандующего фронтом, по Высочайше предоставленной власти, Чеченского конного полка прaporщик Ахматхан Эльдаров за отличия в делах против неприятеля награжден орденом св. Равноапостольного князя Владимира 4-й ст. с мечами и бантом»².

Среди удостоившихся высоких наград России полковник Расул-бек Кайтбеков, есаул линейного генерала Вельяминова полка ККВ Александр Константинович Мурзаев (Тарковский) - «за то, что 4 сентября 1915 г. у местечка Черок (в Галиции) во главе роты и спешенной сотни по личному почину бросился в шашки и штыки, на деревню, занятую противником, обратил его в бегство, захватил действующий пулемет и другие трофеи»³. Награжден был знаком отличия Военного ордена (Георгиевским крестом) подполковник Сурхай Сафаралиев. За храбрость и распорядительность орденом Св. Анны III ст. с мечами и бантом пожалованы: штабс-ротмистры Бей-Булатов и Уллубиев, поручик Шамхалов) (награжденный также орденом Св. Анны IV ст.).⁴

Особо отличился в обоих войнах и полным георгиевским кавалером стал урядник Бамматов Бийглыч – родом из с. Муслим-аул. Участник Русско-японской войны. Кавалер Знака отличия военного ордена 4 ст. № 184483 «за мужество и храбрость, оказанные им в разновременных боях с японцами». 3 июля 1915 года в бою под дер. Шупарка Бийглыч вызвался охотником, отправился на разведку и, несмотря на сильный ружейный и пулеметный огонь, добрался до проволочного заграждения противника, точно выяснил его расположение и своевременно донес об этом, в чем способствовал успеху атаки» . За этот подвиг был удостоен Георгиевским крестом 2 ст. № 12611. За отличие в бою у села Гайворонки 28 сентября 1915 г., в котором принимали участие 1-я и 2-я сотни 2-го

¹ Там же.. Л.364, 365.

² ЦГА КБР. Ф.И-и-20. Оп.1.Д.38.Л.80; Опрышко Л.И. Кавказская конная дивизия.. Нальчик.2007. С.118.

³ Шкуро В. И. Разделяя с казаками по-братьски все труды и опасности... Герои России кавказцы на службе в Кубанских казачьих частях // Сборник материалов IX международной научно-практической конференции «Федор Андреевич Щербина. Казачество и народы Северного Кавказа: история и современность» (г. Краснодар, 27 февраля 2009 г.). - Краснодар: ИМСИТ, 2009. <http://slavakubani.ru/print.php?table=1&1ype=18pc>500>.

⁴ Арапов Дм. «Можно отметить ряд высоких подвигов воинской доблести, проявленных мусульманами// журнал «Ахульго. №9. 2009. С.61-62.

Дагестанского полка среди 19 награжденных значился младший урядник Бийглыч Бамматов, удостоенный Георгиевского креста 1-й степени № 5013. Участие в этих войнах приняли и мои близкие и дальние родственники (См.: К. Алиев. К истории меxтулинских ханов // Генеалогия народов Кавказа: история и современность. – Владикавказ, 2013. Вып. IV. – С.29-49). Это - **Магомед-хан Мехулинский**. В 1916 г. он в чине мл. урядника был участником Первой мировой войны, награжден Георгиевским крестом 4 ст. (№ 968435), в 1919 г. корнет Дагестанского конного полка, оставаясь верным присяге и офицерской чести, погиб в боях под Царицыным. (См.: ЦГА РД. Ф.2. Оп.5. Д.81. Л.1.) и **поручик Бек Шанаваз Патали оглы Мехулинский**, участник Мукденского сражения с японцами в 1905 г. и удостоившийся за свой подвиг ордена Св. Анны IV степени «За храбрость»¹. А в годы гражданской войны, оставаясь верным своей присяге и девизу русских офицеров «Жизнь за Родину . а честь – никому!» он воевал на стороне белых в составе ВСИОР под командованием Врангеля, по доброй воле и поверив красным командирам сложивший оружие вместе с сов своим подчиненными и соратниками в 1920 г. под Адлером и расстрелянnyй чекистами 15 апреля 1921 г. в Архангельском концлагере вместе с сотнями и тысячами офицеров Врангелевской армии (Дойнов Ю. В. Памятная книжка. Красный террор в советской Арктике. 1920-1923. Архангельск. 2011).

Участие кумыков в войнах России начала XX века способствовало росту взаимного доверия и уважения, укреплению дружеских связей, боевого содружества между кумыкским, русским и другими народами России. Однако долгие годы эти славные страницы нашей истории замалчивались. Между тем они свидетельствуют, что в самые трудные и ответственные для Российского государства периоды кумыки никогда не изменяли раз и навсегда сделанному своему историческому выбору и с честью демонстрировали лучшие качества, присущие всему народу, - рыцарскую верность, преданность долгу, бесстрашие, доблесть и самоотверженную храбрость. Славные воинские традиции своих отцов и дедов кумыкские воины продолжили и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.

¹ См.: Алиев К. Кумыки в военной истории России. Махачкала.2010. С.106.

Хаджи Мурад Доного
Д.и.н., проф.,
Дагестанский Государственный Университет,

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ – ВСАДНИКИ 2-ГО ДАГЕСТАНСКОГО КОННОГО ПОЛКА

Açarsözlər: azərbaycanlılar, 2-ci Dağıstan atçılıq alayı, Birinci dünya müharibəsi, Qafqaz tuzemnaya üstü dивизия, Vekilov, Naxçıvan.

Anahtar kelimeler: azeriler, 2 Dağıstanatlı alayı, Birinci dünya savaşı Kafkas туземная атлы бүлүгү, Vekilov, Nahçıvan.

Ключевые слова: азербайджанцы, 2-й Дагестанский конный полк, Первая мировая война, Кавказская туземная конная дивизия, Векилов, Нахичеванский.

Keywords: Azerbaijanis, 2nd Daghestan horse regiment, the First world war, the Caucasian native cavalry division, Vakilov, Nakhichevan.

Məqalədə əsasında arxiv və digər materialların qısa təsviri verilir yaradılması Qafqaz tuzemnəy evsüvari diviziyanın 1914-cü ildə təqdim biografičeskie məqalələr iki azərbaycanlı atlı 2-ci Dağıstanatlı alayının, iştirakçıların Birinci dünya müharibəsi.

Makaledə, arşiv ve diğer materyalleri verilen qısa bir açıklama oluşturmak Kafkas tuzemnəy atlı tümen 1914 yılında, temsil biyografik iki azeribiniciler, 2 Dağıstanatlı alayı, katılımcıların Birinci dünya savaşı.

В статье на основе архивных и других материалов дается краткое описание создания Кавказской туземной конной дивизии в 1914 году, представлены биографические очерки двух азербайджанцев, всадников 2-го Дагестанского конного полка, участников Первой мировой войны.

In article on the basis of archival and other materials gives a brief description of the creation of the Caucasian native cavalry division in 1914, presents biographical sketches of two Azerbaijanis, riders 2nd Dagestan regiment, the participants of the First world war.

26 июля 1914 года был обнародован Высочайший Манифест об объявлении военных действий между Россией и Австро-Венгрией, отпечатанный в российских печатных изданиях, в том числе и в «Дагестанских областных ведомостях», издававшихся в Темир-Хан-Шуре. В этом же выпуске Наместник Кавказский граф И.И. Воронцов-Дашков обращался к народностям Кавказа по случаю получения им телеграммы от царя и с призывом подняться на борьбу с врагом. Начиналась Первая мировая война (28.07.1914 г. – 11.11.1918 г.) – один из самых широкомасштабных вооруженных конфликтов в истории человечества.

23 августа 1914 года в Высочайшем приказе Николая II говорилось о создании «Кавказской туземной конной дивизии», именовавшейся в военном обиходе как «Дикая»; «она вскоре же прославилась своими боевыми действиями...» [1, с. 7]. Дивизия трехбригадного состава состояла из шести конных полков: Кабардинского (командир – граф И.И. Воронцов-Дашков); 2-го Дагестанского (командир – подполковник князь Г.И. Амилахвари); Чеченского (командир – подполковник А.С. Святополк-Мирский); Татарский (командир – подполковник П.А. Половцев); Черкесского (командир – подполковник князь А.З. Чавчавадзе); Ингушского (командир – полковник Г.А. Мерчуле).

2-й Дагестанский конный полк состоял из охотников, т.е. добровольцев, вольноопределяющихся и прикомандированных офицеров различных подразделений российской армии, в том числе и из 1-го Дагестанского конного полка, который к началу войны входил в состав 3-й Кавказской казачьей дивизии, состоявшей в 3-й армии. Таким образом, сразу два дагестанских конных полка принимали участие в боевых действиях на фронтах войны.

Командующим дивизии, по инициативе Наместника Кавказа графа И.И. Воронцов-Дашкова, был назначен Великий Князь Михаил Александрович – младший брат царя, который командовал ею вплоть до 4 февраля 1916 года.

В дивизии в отличие от других соединений российской армии рядовых называли не «нижними чинами», а «всадниками», которые имели право обращаться к офицерам на «ты», получали высокое жалование - 25 рублей в месяц. При вступлении в полк всадники должны были иметь собственного коня, конское снаряжение, обмундирование и холодное оружие. Огнестрельное оружие выдавалось из казны. Для малоимущих предоставлялись казенные лошади из конского запаса. Кроме того, каждый доброволец при выходе на службу получал пособие из казны в размере 150 рублей. Всадники присягали по своей вере и закону на верность службе «во все времена воины» [3, с. 38].

В период войны дивизия входила в состав 2-го кавалерийского корпуса, который действовал вначале в составе 8-ой армии, а с 1915 г. - в составе 9-ой армии на Юго-Западном, затем на Румынском фронтах [9, л. 1].

Командиром 2-го Дагестанского конного полка был назначен подполковник князь Амилахвари, вступивший в эту должность 22 августа 1914 г.[9, л. 2], а на следующий день началось формирование полка, который должен был состоять из четырех сотен.

Формирование всех полков дивизии прошло довольно быстро. 26 сентября они были укомплектованы людьми и лошадьми. 27 сентября 1914 г. 2-й Дагестанский конный полк в конном строю был выстроен на плацу у выхода из Темир-Хан-Шуры в присутствии работников администрации, частей гарнизона, горожан и учащейся молодежи. Мусульманские лидеры совершили напутственный молебен, а представителями администрации и города полку был преподнесен Коран. В 9 часов утра полк, пройдя церемониальным маршем, выступил походной колонной в Порт-Петровск [3, с. 38], откуда эшелонами отбыл на фронт. 8 октября 1914 г. Дагестанский конный полк прибыл в г. Винницу, где проходило сосредоточение Кавказской туземной конной дивизии.

С начала формирования и до выступления полков на передовые позиции шло обучение всадников. Всем офицерам полков предписывалось «вести занятия по подготовке всадников с полным снаряжением, чтобы в кратчайший срок, быть готовыми к выступлению на передовые позиции. 13 октября 1914 г. в полках Кавказской туземной конной дивизии была зачитана телеграмма Верховного главнокомандующего: «Радуюсь прибытию Кавказской туземной конной дивизии и прошу Ваше Императорское Высочество передать мою благодарность. Уверен, что вся дивизия, проявляя, верноподданнические чувства к Государю Императору геройскими подвигами покроет себя неувядаемой славой. Генерал-адъютант Николаев. Кавказская туземная дивизия» [9.Л.16].

17 октября 1914 г. 2-й Дагестанский конный полк был погружен на станции Винница.

19 октября полк прибыл на станцию Заболотце (Австрия).

22 ноября в селе Подберезино полку был произведен смотр.

25 ноября полк прибыл в город Самбор, откуда и выступил на передовые позиции [8, л. 14].

Вместе с дагестанцами, русскими, поляками, ингушами, осетинами, грузинами в полку служили азербайджанцы.

Одним из старейших офицеров 2-го Дагестанского конного полка являлся поручик

Векилов Гамидула-бек Мирза-Худат-бек-оглы (1869 г.р.). Сведений о нем немного. Служба Векилова проходила в Дагестанском конном полку в городе Темир-Хан-Шуре, в 1892 году он был произведен в прапорщики. Из материалов, относящихся к 1904 году нам известно, что Векилов «потомственный бек, надворный советник, окончил Тифлисское реальное училище, корнет запаса, владелец дома, виноградного сада и пахотной земли в 7 060 рублей, уроженец г. Дербента, был уполномоченным городского собрания второго созыва (1900-1904 гг.)»[17]. В 1913 году «за отличия по службе» он был награжден орденом св. Станислава 3-й ст.[5, с. 80].

Из распоряжения, составленного командиром полка подполковником Г.И. Амилахвари, становится известным, что Векилов был «представлен к награждению мечами к имеющемуся ордену св. Станислава 3-й ст. за бой в ночь с 17 на 18 декабря 1914 года у дер. Ветлино. В бою 25 декабря он, поднявшись на вершину 1228, по колено в снегу, с 4-мя всадниками, произвел оттуда рекогносцировку и своевременно сообщил сведения о расположении неприятеля на позиции у дер. Береги-Горне и на перевале. Исследовав вершину и все подступы к ней, он 26 декабря своими указаниями облегчил подъем на вершину взвода пехоты. Ходатайствуя о награждении его орденом св. Анны 3-й степени с мечами и бантом»[6, л. 67].

Не богатые данные о военной службе Векилова Гамидула-бека свидетельствуют, что он достойно проявил себя в военных действиях в Первой мировой войне.

Заслуживает внимания личность другого азербайджанца, поступившего на службу во 2-й Дагестанский конный полк. Это Рагим Хан Нахичеванский (Рагим-Кел-Бали Хан Нахичеванский) (17.02.1860–после 1920), сын генерал-майора Келбали-хана, происходившего «из владетельной ханской фамилии Эриванской губернии»[13, л. 5080] и Хуршидбейим, дочери майора Ахмед-хана Макинского[10, л. 138].

Краткое жизнеописание Нахичеванского представляют в своих трудах Исмаилов Эльдар Эльхан оглы [2] и Нагдалиев Фархад[4]. Мы же акцентируем наше внимание на некоторых деталях из его военной биографии, касающихся его службы во 2-м Дагестанском конном полку.

Получивший воспитание в Тифлисском реальном училище, Нахичеванский с началом русско-турецкой войны 1877-1878 гг. поступает «рядовым на правах охотника» в 18 драгунский Переяславский полк (в составе Эриванского отряда) и вскоре он награждается унтер-офицерским чином (29.10.1877) и знаком отличия военного ордена Святого Георгия 4 ст. за № 57233 (19.12.1877). Произведенный в прапорщики (25.08.1878), Нахичеванский прошел курс Тифлисского пехотного юнкерского училища (11.09.1879-20.07.1880) и Кавказской учебной роты (03.10.1880-22.11.1881). Будучи корнетом (1882, приказ по Военному ведомству № 260), на службе «потерял зрение левого глаза»[14, Л. 12], в связи с чем с 23 октября 1883 г. вышел в отставку[12, л. 10] и в последующем проживал в г. Нахичевань, где, как свидетельствуют архивные материалы, имел фруктово-виноградный и тутовый сады, баню, лавки, дом с башней (старый ханский дворец), хлебопахотные земли, красильню, собственную мельницу и, на паях с неким Бунятыовым, еще одну мельницу, кроме того - второй дом (с лавками и землей)[15, л. 42 об.].

С началом Первой мировой войны, несмотря на возраст и слабое зрение, Нахичеванский подал прошение о зачислении в действующую армию. «Осознавая свои невысокие шансы пробиться на фронт, он действовал максимально решительно – сам приехал в Тифлис и подал прошение в штаб главнокомандующего Кавказской армией. На его письмо (от 26 декабря 1914 г.) с просьбой о принятии на службу, с назначением в распоряжение главнокомандующего, граф Воронцов-Дашков ответил отказом, однако не возражал против зачисления Рагим Хана в один из полков «Дикой» дивизии. Получив этот ответ, не дожидаясь, когда штаб Кавказской армии свяжется со штабом дивизии, наш герой сам немедленно телеграфировал Юзефовичу в действующую армию: «Прошу зачислить Да-

гестанский полк Уведомить Кавказский штаб и меня». О принятии именно во 2-й Дагестанский полк Рагим Хан просил не случайно – это подразделение создал и прославил в Японскую кампанию Гусейн Хан. Зная, что имеет дело с родным братом корпусного командира, Юзефович не стал оттягивать решение вопроса, переговорил с Великим князем и направил по служебной лестнице прошение о зачислении Нахичеванского к дагестанцам. Удивительно быстро через штабы 2-го кавалерийского и VII армейского корпусов бумага долетела до столицы, и уже 18-го февраля 1915 года состоялся Высочайший приказ об «определении» Хана «по кавалерии» [12, л. 2].

По получении приказа Нахичеванский выехал в Карпаты, где располагался полк. «54-летний корнет, Георгиевский Кавалер еще Турецкой кампании, а таких «реликвий» в дивизии была еще всего пара-тройка, занял почетное место в офицерском собрании дагестанцев. Трудно было мужчине в его годах угнаться в бою за молодыми горячими офицерами, но свою лепту в победное шествие дивизии по полям Галиции Рагим Хан внес – приказом командующего 9-й армии генерала Лечицкого от 26-го августа 1915 года он был пожалован орденом святого Станислава 3-й степени с мечами и бантом, для нехристиан установленным» [7, л. 521].

Прошедший всю войну, впоследствии, после установления Советской власти в Азербайджане, Нахичеванский с членами своей семьи выехал в Иран [16].

Таковы краткие сведения о двух азербайджанцах, всадниках 2-го Дагестанского конного полка, участников Первой мировой войны на сегодня. Мы уверены, что дальнейшее изучение их судеб будет продолжаться, что необходимо, поскольку это есть знаменательный фрагмент из интересной и насыщенной истории взаимоотношений азербайджанского и дагестанских народов.

Примечания

1. Арсеньев А. Кавказская Туземная конная дивизия // Военно-исторический вестник. – Париж, 1958. № 12.
2. Исмаилов Эльдар Эльхан оглы. Георгиевские кавалеры – азербайджанцы / Э.Э. Исмаилов – М.: Герои Отечества, 2005.
3. Карпев И.В. Дикая дивизия // Эхо Кавказа. № 3 (б), 1994.
4. Нагдалиев Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи / Ф. Нагдалиев. – М.: Новый Аргумент, 2006.
5. Опрышко О.Л. Кавказская туземная конная дивизия. 1914-1917: Возвращение из забвения. – Нальчик: «Эль-Фа», 2007.
6. РГВИА. Ф. 3530. Оп. 1. Д. 120.
7. РГВИА. Ф. 3530. Оп. 1. Д. 137.
8. РГВИА. Ф. 3618. Оп. 1. Д. 3. Л. 14. Дело 9-й армии. Журнал боевых действий.
9. РГВИА. Ф. 3638. Оп. 1. Д. 11.
10. РГВИА. Ф. 400. Оп. 9. Д. 20578. Д. 4-5.
11. РГВИА. Ф. 400. Оп. 9. Д. 36040. Док. № 10. Послужной список Рагим Хана Нахичеванского, от 23 августа 1883 г.
12. РГВИА. Ф. 400. Оп. 9. Д. 36040. («Об определении на службу отставного Корнета Рагим-Кел-Бали-Хан Нахичеванского», 1915 г.). Док. № 2-8.
13. РГВИА. Ф. 407. Оп. 1. Д. 79.
14. РГИА. Ф. 396. Оп. 1. Д. 979.
15. РГИА. Ф. 593. Оп. 26. Д. 1716..
16. Справка Архива Министерства Национальной безопасности Азербайджанской Республики (сост. Ф. Гаджиев). № 24/11-233 от 25 марта 2000 г.
17. <http://дербент-дс.рф/MAXcontent.php?id=42&idd=110>.

Марем Долгиева
к.и.н., доцент кафедры
истории России Ингушского Государственного
Университета, зав. отделом истории Ингушетии
ИНГНИИ гуманитарных наук им. Ч.Э.Ахриева

ИСТОРИЯ ИНГУШСКОГО КОННОГО ПОЛКА В СОСТАВЕ «ДИКОЙ ДИВИЗИИ»

Ключевые

слова: Первая мировая война, «Дикая дивизия», Ингушский полк, Карпаты, Румынский фронт, «железная дивизия», кавказцы, всадники, полк, ингуши, Георгиевские кресты, кавалеры.

Keywords: World War II, "Wild Division" Ingush regiment, the Carpathians, the Romanian Front, the "Iron Division" Caucasians, horsemen, regiment, Ingushs, George Cross, gentlemen.

Abstract: This paper discusses issues related to the First World War and the participation in this war irregular military formations created by volunteers from the Caucasus. Particular attention is paid to the history of the Ingush regiment composed of the Native Cavalry Division, as well as the most important military events during the war.

100 лет отделяет нас от того времени, когда началась Первая мировая война, неслыханная по своим масштабам и жестокости, унесшая жизни более 10 млн. человек ни в чем не повинных людей.

Первая мировая война в советской историографии представлялась нам как империалистическая, захватническая в ходе которой мировые державы стремились к переделу мира. Известно, что Россия была втянута в эту войну, хотя и не была к ней подготовлена.

На защиту интересов России стали все народы империи. Особую роль в этой войне сыграли народы Кавказа.

Участие горцев в Первой мировой войне относится к числу наименее исследованных проблем российской политологии.

Существовавшая в советской стране до последнего времени административно-командная система управления обществом, жесткая цензура, недоступность к архивным материалам исключали возможность исследования данной темы ранее.

Только в эпоху перестройки в СССР, получив доступ к закрытым материалам, у исследователей появилась возможность объективно оценить роль народов России в ходе войны, определить новые взгляды, характерные для публикаций последних десятилетий.

Наибольшую ценность для изучения данной проблемы представляют работы известных исследователей А.Маркова, О.Л.Опрышко, А.Палецкого, А.Арсеньева, Н.Н.Брешко – Брешковского, П.Н.Краснова и др., отражающие отдельные страницы боевого прошлого военных иррегулярных частей, сформированных из добровольцев Кавказа.

Через неделю после начала Первой мировой войны командующий войсками Кавказского военного округа И. Воронцов – Дацков предложил императору «мобилизовать воинственные кавказские народы».

23 августа 1914 г Высочайшим Указом императора Николая II была сформирована Кавказская конная туземная дивизия, состоявшая из 6 полков, 6 сотенного состава по 625 всадников. Полки были объединены в три бригады. В первую входили кабардинский и дагестанский полки, во вторую бригаду-чеченский и татарский, а в третью-ингушский и черкесский. За этим военным формированием закрепилось название «Дикой дивизии».

Такое название было дано, по мнению ряда исследователей по тому, что в период ее создания в Российской армии уже были Кавказские туземные формирования.

Неверным является на наш взгляд утверждение, что такое название дивизия получила после разгрома «железной дивизии» Германии, известно, что оно закрепилось задолго до 1916 года.

Сын известного писателя Л.Н.Толстого Илья Львович в своем очерке «Алые башлыки» объясняет это название так: «Их называли «дикими», потому что на них надеты страшные мохнатые папахи, потому что они завязывают на голове башлыки, как чалмы, и потому что многие из них... - abreki, земляки знаменитого Зелимхана» [4, С. 66].

Необычный вид всадников одетых в черкески, папахи, башлыки разных цветов у ингушей и чеченцев желтого и синего, у абхазов белого и т.д., с блестящей саблей, вызывал к ним особый интерес, тогда как в регулярной российской армии была своя общепринятая форма.

Австрийцы называли кавказцев «дьяволами в мохнатых шапках». Русский царь «Орлами Кавказа».

«Дикая дивизия» - одна из самых надежных военных соединений Российской армии, была единственной войсковой частью, которая без приказа не отступала. За период военных действий в дивизии не было ни одного случая дезертирства [5, С.20].

Возглавил Туземную конную дивизию наследный брат царя Великий князь Михаил Александрович. Его очень уважали горцы и называли ласково «Наш князь Михалко».

Впервые на территории России, в Ингушетии установлен памятник брату царя Николая II – Михаилу Романову, который командовал Кавказской конницей [6, С.3].

Рядовых бойцов и младших командиров дивизии называли не нижними чинами, а всадниками, офицеры бережно относились к всадникам, в воинских частях царила полное взаимоуважение и понимание.

В полках и сотнях очень многие были родственниками, и эти родственные связи и авторитет старших товариществ сильно укрепляли дивизию.

К примеру, в ингушском полку служили вахмистр Заурбек Бек-Боров (полный персидский генерал) и два его сына ротмистр Султан и корнет Исмаил. Очень много всадников было в составе дивизии из отдельных ингушских фамилий. В списке всадников значатся 21 человек из рода Аушевых – жителей с. Сурхахи. Среди них два родных брата Дуда и Ибрагим Аушевы [2, С.3]. Фамилия Мальсаговых в полку была столь многочисленна, что при формировании полка на Кавказе был даже проект создать из представителей этой фамилии особую сотню [5, С.55].

В каждом полку дивизии был свой мулла в зеленом и красном одеянии, в руках у них был Коран, а за плечами винтовка. Дивизия на 90% была мусульманской, и этот фактор также был объединительным. «Мулла читал молитву перед каждым боем, молитву за Государя, за Россию» [4, С.70].

Командный состав дивизии был уникален, служить с кавказцами в офицерской среде, считалось почетным делом еще со времен русско-турецкой и русско-японской войн. Представители разных народов желали служить в составе «Дикой дивизии». Состав полков был многонациональным, а, следовательно, и разноязычным [5, С.13].

Известно, что воины гвардейских полков, князья, графы, принцы просили их перевести в Туземную дивизию. Так в Дагестанский полк был переведен сын великого русского писателя Л.Н.Толстого Михаил Львович, вместе с ним служил племянник жены Льва Толстого Андрей Берс, который так же добровольно перевелся из гвардейского полка в Кавказскую дивизию. В дивизии служил и персидский принц Фазула Каджар.

В ингушском полку помощником командира служил правнучатый племянник Наполеона Бонапарта – Наполеон Мюрат, полковник храбро сражался за Россию.

Парадоксальным является тот факт, что его прапрадед шел войной на Россию, а он воевал за Россию. Это придавало особый колорит «Дикой дивизии».

В Ингушском полку служили русские, осетины, грузины, чеченцы, азербайджанцы, армяне и др. Полковым адъютантом был потомок царей Иверии Георгий Грузинский, командиром сотни был есаул Кучук – Улагай черкес по происхождению [5, С.72].

Командиром ингушского полка был полковник Г.А. Мерчуле, офицер постоянного состава офицерской кавалерийской школы, абхазец по национальности. Он пользовался особым авторитетом и уважением ингушских всадников. Его воспевали в своих песнях, которые, как правило, слагались после совершенных подвигов в ходе кровопролитных боев. По мнению ротмистра Ингушского полка А.Л.Маркова ингуши исполняли куплеты песни на свой манер:

«Ми не знаю страха,
Не боится пули,
Нас ведут атака
Харабрий Мерчуле! [5, С.30]

Командование отправила Дивизию на юго-западный фронт в Галицию, в Карпатские горы, где кавказцы могли проявить себя с наилучшей стороны, так как это были привычные для них условия. Первое боевое крещение полков Туземной конной дивизии произошло 8 декабря 1914 г.

Кавказцы мужественно сражались на фронте, защищая интересы России. Ингушские всадники, как и все другие не желали сидеть в окопах, считая это не мужским делом.

У каждого полка были свои характерные особенности. Ингуши в ходе войны отличались вочных переходах, в набегах по тылам, противника, стычках и атаках, т.е. в действиях, где требовалась личная храбрость, находчивость и решительность [5, С.77].

Горцы желали все время атаковать противника, позиционная война изматывала их. Они считали, что в окопах должны лежать мертвые, а в обозе служить трусы.

За мужество и героизм, проявленный в боях, многие всадники получали награды, Георгиевские кресты. Боевые награды горцами очень ценились, но принимая крест, они настойчиво требовали, чтобы он был не с птицей, а с джигитом, т.е. всадником. Награды эти им доставались дорогой ценой. За годы Первой мировой войны Полными Георгиевскими кавалерами стали 26 всадников Ингушского Конного полка, 9 всадников были удостоены Георгиевским Золотым оружием.[1, С.68]. Ингушский полк себя настолько хорошо зарекомендовал, что ему было дозволено воевать под штандартом Российской империи.

Еще одной особенностью Ингушского полка было то, что в его составе, была сформирована 5 сверхштатная сотня из абреков, амнистированных царем, возглавил ее ротмистр Георгий Кибиров.

Самой яркой страницей истории всей Первой мировой войны стал подвиг кавказцев, положивший начало знаменитому Брусиловскому наступлению по всему фронту.

Наступательная операция Юго-Западного фронта летом 1916 года представляет собой выдающееся достижение военного искусства. Историки Первой мировой войны отдают должное военному таланту Брусилова. По имени полководца операция получила название «Брусиловского прорыва» [3, С.8].

Существенный вклад в разгром «железной дивизии», внесли ингушский и чеченский полки. Не дожидаясь приказа, ингуши самоуправно бросились в лобовую атаку. Маленький ингушский народ дал Российской императорской армии в годы Первой мировой войны четырех генералов; Э.Нальгиева, Т.Укуррова, С.Мальсагова, С.Бекбузарова.

Красота межнациональных отношений в боевых условиях Дикой дивизии ярко иллюстрируется на примере ее Ингушского Конного полка [5, С.42].

Известия о февральской революции и об отречении царя застает Дикую Дивизию в

Румынии. Горцы не понимают, как царь мог отречься от престола и без всякого энтузиазма воспринимают революцию.

Верховным главнокомандующим по предложению Керенского становится генерал Корнилов, который заявляет, что наведет порядок в России и на фронтах. Корнилов ставку сделал на казачьи формирования и Дикову дивизию. Когда перед строем прошли полки Дивизии Корнилов сказал: «Я, наконец, дышал военным воздухом. Я вижу настоящих воинов» [5, С.35].

Все воинские формирования из числа горцев Кавказа, создаваемые в разные исторические периоды, доказывали свою верность воинскому долгу, российскому престолу (это и Горский эскадрон, Терско-Горский полк, Дикая дивизия и т.д.). Лучшие представители горских народов сражались за Россию, в составе Дикой дивизии, подобной которой не было.

После захвата власти большевиками Дикая Дивизия отказалась защищать советскую власть и сложили оружие. В марте 1918 года Кавказская Туземная дивизия перестала существовать, вместе с ней перестало существовать и уникальное фронтовое братство ингушей, чеченцев, кабардинцев, черкесов, осетин и др.

Кавказская Туземная Конная дивизия продемонстрировала, что люди могут быть вместе, не зная взаимной вражды, сражаясь за одно Отечество, не делясь ни по национальности, ни по религии.

Опыт этой дивизии был забыт и предан забвению, как и вся дивизия.

Список использованной литературы

1. Алмазов И.Г.Ингуши – Георгиевские кавалеры XIX – XX века. Нальчик. 2012
2. Аушевы из Сурхахов – всадники Дикой дивизии// Газ. «Сердало», №72-73, 22.05 2014
3. Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва., 1983
4. Дикая Дивизия // Сборник материалов. Сост. В.Л.Телицын. Москва., 2006
5. Марков А.Л. В Ингушском Конном полку (Кавказская Конная Туземная дивизия). Париж.1957, Москва., 1997
6. Под штандартами Российской империи //Газ. «Сердало», № 78, 29.05.2014

Малика Арсанукаева
Д.ю.н., к.э.н., доцент, проф
РПА Минюста Р.Ф.

ГЕНЕРАЛ ЭРИС-ХАН АЛИЕВ И ДРУГИЕ ВАЙНАХИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (1914–1918 гг.)

Ключевые

слова: Первая мировая война, чеченцы, ингуши, Туземная конная дивизия, национальные полки.

Keywords: World War I, Chechens, Ingush, Aboriginal Cavalry Division, National shelves.

The article describes the main stages of military service, General Eris Khan Giray Sultan Aliyev, General of Artillery, Chechen; history of the formation, structure and exploits national formations vainakhov (Chechens and Ingush), participated in the First World War

В статье раскрываются основные этапы армейской службы генерала Эрис хана Султан Гирея Алиева, генерала от артиллерии, чеченца; история формирования, состав и подвиги национальных формирований вайнахов (чеченцев и ингушей), принимавших участие в Первой мировой войне.

История России в Первой мировой войне, 150-летие начала которой отмечается 28 июля текущего года, не может быть написана без исследования участия в ней отдельных национальных формирований, включая Туземную конную дивизию, и вклада представителей Кавказа и Закавказья – новых подданных империи – в общие победы.

Одним из ярких представителей русского офицерства того времени является Эрисхан Султан Гирей Алиев (30.04.1855–1920), чеченец, генерал от артиллерии (с 6 декабря 1914 г.). Первоначальное военное образование будущий генерал получил во 2-м Константиновском артиллерийском училище и в Михайловском артиллерийском училище (1876 г.). Позже закончил по I разряду, т. е. отлично, Михайловскую артиллерийскую академию [5, с. 18]. В службу вступил в 1873 г. Чин офицера присвоен 10 августа 1876 г. [11, с. 774]. Принимал участие в русско-турецкой (1877–1878 гг.) и русско-японской войнах (1904–1905 гг.). С 15 августа 1905 г. Э. Алиев находился в распоряжении главнокомандующего русскими войсками на Дальнем Востоке. С 16 мая 1906 г. командовал 5-й Восточно-Сибирской стрелковой дивизией [13, л. 25 об]. 14 августа 1908 г. назначен командром 2-го Сибирского армейского корпуса [5, с. 19] (Иркутского военного округа, штаб в г. Чите) [13, лл. 1, 25]. В чине генерала от инfanterии состоял с 6 декабря 1913 г. [13, л. 25 об.]. К началу 1914 г. генерал Э. Алиев уже зарекомендовал себя как смелый боевой офицер и талантливый командир. За свои заслуги на военном поприще имел следующие награды: ордена Св. Анны III степени с мечами и бантом, Св. Станислава III степени с мечами и бантом, Св. Станислава I степени с мечами, Св. Георгия IV степени, Св. Анны I степени с мечами и золотое оружие с надписью «За храбрость» [13, л. 25 об.].

5 февраля 1914 г. генерал Э. Алиев пишет рапорт о переводе в Европейскую часть России, мотивируя свою просьбу трудными условиями службы и непривычным климатом Забайкалья. В противном случае, как он признавался, ему ничего не оставалось, как только «собрать свои пожитки и бросить любимое дело, которому посвятил свою жизнь и все свои силы» [13, лл. 1-1об.]. Просьба была удовлетворена, и 8 февраля 1914 г. Э. Алиева назначают командующим 4-м Армейским корпусом, с которым прошел всю Первую мировую войну.

Назначение произошло по ходатайству командующего войсками Виленского военного округа. К моменту своего назначения генералу исполнилось $58 \frac{3}{4}$ лет [13, л. 25]. 12 апреля 1914 г. он телеграфировал императору, что вступил в командование корпусом [13, л. 34].

В состав 4-го Армейского корпуса входили 30-я (командующий – генерал-лейтенант Э. А. Коляновский) и 40-я (командующий – генерал-лейтенант Н. Н. Короткевич) пехотные дивизии. Позже ему была передана 2-я пехотная дивизия. При мобилизации корпус вошел в состав 1-й армии генерала П. К. Рененкампфа. В конце сентября он передан во 2-ю армию генерала С. М. Шейдемана. В боях к западу от г. Варшавы войска под командованием генерала от артиллерии Э. Алиева сумели оттеснить противника, облегчив всей 2-й армии переход в наступление. За эту операцию 20 октября 1915 г. он был награжден орденом Св. Георгия III степени. Корпус также участвовал в большинстве важнейших военных операций: Восточно-Прусской и Лодзинской, боях при Путлуске и Нарве, а также в отступлении из Румынии [5, с. 19]. Сохранилось описание действий 30-й дивизии и её командира генерала Э. Алиева в ходе Гумбиненской операции 1914 г. [12]. За заслуги в Первой мировой войне был награждён также орденами св. Александра Невского с мечами и Белого Орла с мечами [1].

В мае 1917 г. Э. Алиев принимал участие в Первом горском съезде, проходившем во Владикавказе. В мае 1918 г. выехал из Петрограда, где находился в распоряжении главнокомандующего, в Чечню. Предложив свои услуги правительству горцев Кавказа, и, получив отказ, в ноябре 1918 г. был зачислен в распоряжение главнокомандующего Добровольческой армии. 13 марта 1919 г., после занятия Чечни частями генерала В. П. Ляхова, прибыл в г. Грозный. По предложению генерала А. И. Деникина 11 апреля на съезде чеченского народа избран Верховным правителем Чечни. За время его правления были разгромлены чеченские селения, не признавшие власть Добровольческой армии. В знак протеста против жесткости и насилия в отношении горцев со стороны генерала И. Г. Эрдели, командовавшего войсками на Северном Кавказе, также осуждения ответных действий горцев Э. Алиев заявил о своей отставке. После отступления Добровольческой армии из Терской области был арестован большевиками и помещен в тюрьму Грозного. Предположительно, по приговору ревтрибунала расстрелян в 1920 г. [11, с. 774]. По другим сведениям, он эвакуировался вместе с белыми войсками в Грузию, а затем ушел в Турцию [5, с. 19].

На фронтах Первой мировой войны отличились многие чеченцы и ингуши (САмоназвание – вайнахи). Так же, как и представители других народов Кавказа и Закавказья, они служили в составе специальных национальных формирований. В самом начале военных действий наместник Кавказа генерал-адъютант граф И. И. Воронцов-Дашков обратился в генеральный штаб с ходатайством о формировании на время военных действий пяти конных полков и одной пешей дружины из народов Кавказа. В ответ главным управлением генерального штаба было разработано специальное «Положение о частях, формируемых из туземцев Кавказа на время настоящих военных действий» и внесено на рассмотрение в Военный Совет соответствующее представление. Оно предусматривало формирование: 1) из чеченцев и ингушей – Чеченского конного полка; 2) из черкесского племени адыге и абхазцев – Черкесского конного полка; 3) из населения Большой и Малой Кабарды – Кабардинского конного полка; 4) из татар Бакинской и Елисаветинской губерний – Татарского конного полка; 5) из лезгинских племен Дагестана – 2-го Дагестанского конного полка; 6) из аджарских племен Батумской области – Аджарского пешего батальона. Все эти полки сводились в одну Кавказскую туземную конную дивизию [14, л. 1].

Ввиду того что новые части формировались в основном из охотников – людей, необученных военному делу и строевой подготовке, было признано необходимым ввести в их состав нижние чины кавказских казачьих войск. В частности: а) в конном полку – 4 вахмистров, 17 старших и 17 младших урядников, 1 штаб-трубача, 8 трубачей и 16 приказных и б) в батальон – 4 фельдфебелей, 17 старших и 32 младших урядников, 1 батальонного и 8 сотенных горнистов, 10 приказных. Строевые из охотников назначались распоряжением Штаба Кавказского военного округа [14, лл. 1 об. 2].

Создание национальных формирований должно было производиться согласно положению наместника на Кавказе распоряжением штаба Кавказского военного округа. Офицерский состав комплектовался наместником из офицеров, пользовавшихся доверием у населения, что должно было облегчить формирование новых соединений. Всего на пособие охотникам выделялось 363.950 руб. Единовременные расходы на формирование дивизии составили около 600.000 руб., постоянные на четыре месяца – 750 тыс. руб. [14, лл. 4-5].

В соответствии с приказом Николая II от 23 августа 1914 г. о создании Кавказской туземной конной дивизии в неё входили три бригады из шести полков (каждый по 4 эскадрона). Первым командиром дивизии был назначен младший брат императора великий князь Михаил Александрович. 20 февраля 1916 г. его сменил генерал-майор Д. П. Багратион [9, с. 239].

Чеченский конный полк был сформирован 9 августа 1914 г. Согласно штату в состав полка входило 22 офицеров, три военных чиновника, полковой мулла и 643 нижних чина. Полк формировался в Грозном из чеченцев Грозненского и Веденского округов. Запись охотников была организована в десяти участках начальниками указанных округов и их помощниками: в Грозненском – подполковником И. Д. Джапаридзе и капитаном С. А. Тамаевым, а в Веденском – подполковником С. Г. Караповым и к. с. Г. Д. Мальсаговым. В полк записывались целыми семьями [9, с. 29]. В полках служили также представители других народов, в основном мусульмане Кавказа и Закавказья. Офицеры переводились из других кавалерийских полков, строевые нижние чины – из казачьих полков. Среди офицерского состава находились представители российской аристократии. Нижние чины назывались «всадниками», получали по 25 руб. в месяц, были освобождены от телесных наказаний и имели право обращаться к офицерам на «ты» [15]. Учитывались особенности питания и традиции кавказцев [6]. «...Джигитам не надо было казенных коней, – пишет Н. Н. Брешко-Брешковский, – они пришли со своими; не надо было обмундирования – они были одеты в свои живописные черкески. Оставалось только нашить погоны...». В каждом полку имелись муллы, которые следили за моральным духом всадников [9, с. 224]. «Мулла весь в черном, а его папаха обернута зеленым, – сообщает автор. – Каждый мулла на позициях со своим полком и, как у всех, у него винтовка, кинжал и шашка» [2]. За службу они представлялись к чинам и боевым наградам [9, с. 224].

Первым командиром Чеченского полка высочайшим приказом от 29 августа 1914 г. был назначен подполковник А. С. Святополк-Мирский, а полковым адъютантом – поручик А.-М. А. Чермоев (чеченец) [9, с. 29, 31]. После гибели полковника А. С. Святополк-Мирского с 17 февраля 1915 г. по 30 мая 1917 г. полком командовал персидский принц Фейзулла Мирза Каджар (азербайджанского происхождения ред.). Он выбывал из строя только на время ранения. Из поля боя команда вынесли нижние чины полка, которые впоследствии были представлены к награждению Георгиевскими крестами. Его сменил полковник Мусалаев Джемалутдин (из узденей Дагестана) [8].

Начиная с осени 1914 г., полк принял участие в шести боевых действиях в составе 2-го Кавказского кавалерийского корпуса 11-й армии Юго-Западного фронта. 15 августа 1915 г. он был временно передан 12-й кавалерийской дивизии. В октябре того же года в составе Кавказской туземной конной дивизии 11-го армейского корпуса 9-й армии полк участвовал в боевых действиях на Юго-Западном фронте. Известно участие полка в знаменитом Брусиловском прорыве. За весь последующий период поочередно передавался в разные соединения: 1-й Заамурской пограничной пехотной дивизии, 33-й армейский корпус 9-й армии, 3-й корпус, 32-ю пехотную дивизию 4-го армейского корпуса 9-й армии, 11-й пехотной дивизии 9-й армии, 3-й Заамурскую пограничную пехотную дивизию 11-го армейского корпуса. В ноябре 1916 г. Чеченский полк передан 3-му кавалерийскому корпусу 4-й армии Румынского фронта. В июне 1917 г. вместе с 3-м кавалерийским корпусом был переброшен на Юго-Западный фронт [15].

Сбором добровольцев от ингушей занимался старший помощник начальника Назрановского округа подполковник Эдиль-Султан Беймурзаев. С 11.09.1914 г. по 25.05.1917 г. командиром полка состоял полковник Георгий Алексеевич Мерчуле, а с 25.05.1917 г. – полковник Арсланбек Байтиевич Котиев. В Ингушском полку служили офицеры и всадники известных ингушских фамилий, случалось, даже одновременно представители нескольких поколений. Вместе с ингушами воевали зачисленные в полк представители аристократии: князь Михаил Николаевич Грузинский, принц Наполеон Ахилович Мюрат, Валериан Яковлевич Светлов, Пётр Николаевич Шабельский-Борк [6].

В годы Первой мировой войны национальные полки участвовали в важнейших сражениях и своими подвигами неоднократно обращали на себя внимание командования. Так, уже 4 ноября 1914 г. в газете «Терские ведомости» начальник Терской области генерал-лейтенант С. Н. Флейшер известил население: «...Чеченский полк осчастливлен следующей телеграммой Великого Князя, начальника дивизии: «Поздравляю Чеченский полк с праздником Курбан-Байрама; желаю чинам полка и оставшимся дома их близким родственникам полного благополучия. Михаил»» [16, с. 1]. В приказе от 17 октября 1914 г. № 1615 начальник Терской области сообщил следующее: «Августейший Командующий Кавказской Туземной дивизии Его Высочество Князь Михаил Александрович телеграфирует мне, что им получена от Его Величества телеграмма следующего содержания: «Передай представителям племен, формировавших полки Кавказской туземной дивизии, Мою радость по поводу выступления частей в поход, а также Мою уверенность, что полки проявят на деле воинскую доблесть. Николай II» [17, с. 1].

В ходе войны формировались также запасные сотни, так как из-за потерь состав полков неоднократно пополнялся. В частности, приказом генерал-лейтенанта С. Н. Флейшера от 2 декабря 1914 г. командиром запасной сотни Чеченского полка назначается капитан Б. С. Мамышев (кабардинец) [9, с. 118].

Все национальные полки Туземной конной дивизии, начиная с 21 января 1916 г., по высочайшему приказу получили собственные штандарты. 10 февраля исполняющий обязанности командира дивизии генерал-майор А.В. Гагарин в своей телеграмме писал офицерам и всадникам: «Поздравляю полки с Монаршей Милостью и уверен, что дарованные Штандарты полков покроются неувядаемой славой» [9, с. 239].

В Чеченском полку вместе с другими мусульманами служили также азербайджанцы, многие из которых получили высокие награды: Магомед Садыков, Джабраил Шахтемиров, Ибрагим Саидов, Магомед Алиев и др. Известно, что служивший в полку

Искендер хан Нахичеванский [10] приказом от 12 октября 1914 г. награждается знаком «за отличие в делах против германцев», установленным для нехристиан [18].

Всего в 1914—1917 гг. в Кавказской туземной конной дивизии отслужили более семи тысяч всадников. Около трех с половиной тысяч из них были награждены Георгиевскими крестами и медалями «За храбрость», а все офицеры орденами. Только 23 сентября 1915 г. в Чеченском полку Георгиевскими крестам был награждён 201 всадник, из них 144 чеченца, медалями за «За храбрость» — 199 чел., в т.ч. 169 чеченца [9, с. 202]. Полными Георгиевскими кавалерами были чеченцы и ингуши — Шахид Борщиков, Абу-Муслим Борщиков, Эсаки Дзагиев, Изнаур Дубаев, Мамад Исламгиреев, Гусейн Костоев, Магома Альбури, Мурат Мальсагов, Муса Мальсагов, Бексултан Бекмурзиев [3, с. 66-81; 4, с. 64-65] и другие. Многим офицерам были присвоены высокие воинские звания. К ним относятся, в частности, ингуши: Сосланбек Безбузаров, Саварбек Мальсагов, Элберд Нальгиев, Тонт Укуров, Хасбулат Пошев. Точное число чеченцев и ингушей, представленных к наградам и новым чинам за боевые заслуги в годы первой мировой войны, к сожалению, неизвестно.

Все полки конной дивизии показали примеры воинской доблести и отваги, неоднократно отмечались командованием. Перед тем как покинуть дивизию, великий князь Михаил Александрович, назначенный высочайшим приказом от 4 февраля 1916 г. командующим 2 кавалерийским корпусом, обратился с посланием: «Неисчислимые все отдельные подвиги героев-кавказцев, представителей доблестных народов Кавказа, своей беззаветной службою явивших непоколебимую верность Царю и общей Родине и увековечивших неувядаемой славою молодые кавказские полки, ныне закаленные в кровавых боях. Пусть слава о них будет воспета в аулах родного Кавказа, пусть память о них живёт в сердцах народа, пусть заслуги их будут записаны для потомков золотыми буквами на страницах Истории. Я же до конца Моих дней буду гордиться тем, что был начальником горных орлов Кавказа, отныне столь близких моему сердцу ... Ещё раз благодарю Вас всех, мои дорогие боевые соратники, за вашу честную службу...» [9, с. 240]. Сами горцы относились к великому князю с большим уважением. Его портрет, как пишет Д. де Витт, висел почти в каждой чеченской сакле [11, с. 463].

По приказу Верховного главнокомандующего русской армией генерала от инфантерии Л. Г. Корнилова от 21 августа 1917 г. Кавказская туземная конная дивизия разворачивается в Кавказский туземный конный корпус. 2 сентября 1917 г. командующим корпусом назначен П. А. Половцов. В походе на Петроград дивизия не участвовала. 17 (30) сентября председатель Союза объединения горцев Т. Чермоев получил телефонограмму от и.д. начальника политуправления Военного министерства графа Толстого : «Туземный корпус возвращается на Кавказ. Временное правительство счастливо засвидетельствовать, что рождённые в свободе горцы остались верны делу свободы в эти дни минувших испытаний, когда тёмные силы пытались их обманом использовать для того, чтобы задушить свободу». 25-26 сентября эшелон прибыл на Северный Кавказ. Полки были расквартированы в тех городах, где они формировались: Осетинский – во Владикавказе, Ингушский – в Базоркино и Назрани, Чеченский – в Грозном, Кабардинский – в Пятигорске, 1-й Дагестанский – в Хасав-Юрте, 2-й Дагестанский – в Темир-Хан-Шуре, Черкесский – в Екатеринодаре, а его Абхазская сотня – в Сухуми, Татарский – в Тифлисе, Осетинская пешая бригада – в Георгиевске. Штаб корпуса расположился во Владикавказе [7, с. 188-189].

В октябре 1917 г. все полки корпуса были переброшены в Кавказский военный округ. К январю 1918 г. Чеченский полк корпуса распался [15]. Часть горцев вступила в Добровольческую армию. Одним из организаторов новых формирований в Чечне стал генерал Э. Алиев [11, с. 459-467].

Таким образом, чеченцы и ингуши вместе с представителями других народов Кавказа и Закавказья принимали активное участие в первой мировой войне. Многие из них были награждены новыми чинами и боевыми наградами, отмечены командованием. Всё это стало возможным, благодаря умелому командованию дивизией и её национальными полками, учёту особенностей характера представителей кавказских народов, традиций и религиозных чувств каждого из них. Однако история Чеченского и Ингушского полков, к сожалению, плохо изучена. Даже спустя полтора века, многие страницы их боевого пути неизвестны. Всё это ставит перед историками новые задачи.

Литература

1. Белая Россия. Алиев Эрис Хан Султан Гирей // сайт. – URL: <http://belrussia.ru/page-id-1558.html>.
2. Брешко-Брешковский Н. Н. Дикая дивизия. – М. : Московская правда, 1991. Ч. I. «Под тремя золотыми львами» : сайт. – URL: <http://militera.lib.ru/prose/russian/breshko1/01.html>.
3. Георгиевский архив. Сб. Вып. 2. – Екатеринбург : Уральский каталог, 2002. – 181 с.
4. Георгиевский архив. Сб. Вып. 3. – Екатеринбург: Уральский каталог, 2004. – 186 с.
5. Кто был кто в Первой мировой войне : биографический энциклопедический словарь / Сост. К. Л. Залесский. – М. : ООО «Изд-во АСТ», ООО «Изд-во Артель», 2003. – 891 с.
6. Марков А. Л. В Ингушском конном полку : сайт. – URL: <http://coollib.com/b/218204/read#t1>.
7. Музав Т. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа, 1917-март 1918 г. – М.: Патрия, 2007. – 520 с.
8. Мусалаев Джемалутдин : сайт. – URL: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=5479&PHPSESSID=1444a73b4ddc4288666f659fc1961c71>.
9. Опрышко О. Л. Кавказская конная дивизия. 1914—1917. Возвращение из небытия. – Нальчик : Эльбрус, 1999. – 464 с.
10. Опубликована книга о единственной национальной воинской части из азербайджанцев в годы Первой мировой войны : сайт. – URL: <http://www.azhistorymuseum.az/index.php?mod=5&id=1189>.
11. Офицеры русской гвардии в Белой борьбе / сост., науч. ред., предисл. и comment. д-ра ист. наук В. С. Волкова. – М. : ЗАО «Центрополиграф», 2002. – 815 с.
12. Радус-Зенкович Л.А. Очерк встречного боя. По опыту Гумбиненской операции 1914 г. Критико-историческое исследование. – М., 1920 : сайт. – URL: http://www.grwar.ru/library/Radus-Gumbinnen/RG_I_12.htm.
13. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 400. Оп. 10. Д. 1825.
14. РГВИА. Ф. 1300. Оп. 3. Д. 1104.
15. РГВИА. Ф. 3640. Оп. 1. Справка.
16. Терские ведомости. 1914. 4 ноября. № 235.
17. Терские ведомости. 1914. 24 октября. № 226.
18. Хан-Нахичеванский Искандер : сайт. – URL: <http://regiment.ru/bio/H/65.htm>.

Сведения об авторе:

Арсанукаева Малика Султановна.

Доктор юридических наук, кандидат экономических наук, доцент.

Профессор Российской правовой академии Минюста России

Адрес: 141018. Московская область, г. Мытищи, Новомытищинский пр., д. 47, корп. 3, кв. 56.

Тел. : 8-916-705-44-68.

Адрес эл. почты: az1man2@mail.ru

Даниял Кидирниязов

Д.и.н., проф., ИИАЭ ДНЦ РАН,

АХЛАУ МУСАЕВИЧА АХЛОВ СЛАВНЫЙ СЫН НАРОДА

Ключевые

слова:

Ахлов, первая мировая война, участие, георгиевский крест, революция, репрессия, реабилитация, Петроград, Башкирия.

Key words:

Ahlov, the first world war, participation, George Cross, revolution, repression and rehabilitation, Petrograd, Bashkirie.

Аннотация: В статье освещается трагическая судьба крупного военачальника, государственного и общественного деятеля А.М. Ахлова.

Abstract: This article describes the tragic fate of Commander, statesman, public figure and A.m. Ahlov.

Имя известного ногайского князя Ахлау Мусаевича Ахлова, выходца из ногайцев Северо-Западного Кавказа, внесенного в энциклопедические издания как талантливого военачальника, будет сохранено в памяти потомков навсегда. Славный сын народа, один из первых советских военачальников из числа северокавказских народов и видный общественно-политический деятель, А.М. Ахлов был активным участником Октябрьской революции и Гражданской войны в Татарии и Башкирии, на Украине и в Прибалтике, а в двадцатые годы XX в, занимая ряд ответственных должностей в Карачаево-Черкесской автономной области, внес достойный вклад в дело строительства новой жизни в родных местах.

Ахлау Мусаевич родился 25 февраля 1891 года в ауле Балтинском (ныне Кызыл-Юрт) Баталпашинского уезда Кубанской области (ныне Карачаево-Черкесской Республики) в семье именитого ногайского князя Мусы Ахлова. Мать Ахлау Абибе – дочь ногайского султана Каплан-Гирея из аула Тохтамышевского (ныне Икон-Халк). Через сорок дней после рождения, по закону атальчества, Ахлау был отдан на воспитание в семью Аджигеря Матахаева. Здесь он воспитывался до семи лет. В 1899-1902 годах Ахлау учился в местном Тохтамышевском одноклассном училище, затем в Баталпашинской гимназии (г. Черкесск), после чего был отдан в Тифлисский кадетский корпус, который окончил в 1910 году и поступил в Александровское военное училище.

На основе архивных материалов ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС, ныне Архив Президента, хотелось бы проследить его тернистый жизненный путь.

Из личных листков за № 680 и № 823:

«Ахлов Ахлау Мусаевич 1891 года рождения, ногаец, родной язык ногайский, свободно владеет черкесско-кабардинским, татаро-башкирским, караногайским и русским языками.

Социальное положение – из ногайских мурз (князей). До войны 1914 г. и во время войны (до Октябрьской революции) - военная служба.

Семейное положение: женат, при себе имеет двух членов семьи. Служил в армии с 1912г. по 1917г. Служил в старой армии в пехоте, штабс-капитаном. В Красной армии с 1918 г. Находив.

В партию принят ячейкой Башкирской Кавказской дивизии 29 декабря 1919 г. Ранен в область левой почки».

Вот строки краткой автобиографии члена ВКП(б) А. М. Ахлова, написанные собственноручно.

«Родители происходят из рода ногайских мурз. Дед и отец служили по выборам населения в так называемом горском словесном благосостоянии. В 1899 году был для обучения грамоте отдан в Тохтамышевскую аульную школу, которую в 1900 году окончил хорошо и начал готовиться к экзамену в Кадетский корпус: в 1902 г. выдержал экзамен и, поступив туда, таковой окончил в 1910 году и вернулся домой.

В 1910 году поступил в Александровское военное училище, которое окончил по первому разряду в 1912 г. с назначением в 41-й пехотный Селенгинский полк младшим офицером. Принимал участие в войне 1914 года.

В 1914 с полком выступил в поход против Австро-Венгрии. В сентябре 1916 года, как тяжело раненный, был командирован в Казанское военное училище, где и занимался подготовкой офицеров.

Во время Октябрьской революции активного участия не принимал и после 25 ноября был в распоряжении Всероссийского Мусульманского бюро.

Бюро командировало меня, - отмечал А.М. Ахлов в автобиографии, - в Финляндию для формирования полка. В Гельсингфорсе сформировал из мусульман полк, привез его в Казань и сдал мусульман штабу Военного командования.

После этого вступил добровольцем в первый казанский Советский полк - командиром роты, потом был назначен помощником командира полка.

При взятии Казани чехословацкими отрядами и бандами Каппеля, полк наш был разбит, я с кучкой красноармейцев попал в плен. У меня был произведен обыск, затем направлен в крепость, оттуда вырвался благополучно, благодаря случайному назначению моего бывшего комроты военного училища помощником коменданта г. Казани. Во время сидений своих в крепости я понял окончательно, с кем нужно идти в Великой борьбе. 18 февраля 1919 года я был назначен начштаба Башкирских войск. Участвовал в боях против деникинской армии, махновцев, ангеловцев и других.

Когда Юденич стал угрожать Петрограду, а также зашевелились финские белогвардейцы, башкирские отряды под моим командованием были переброшены на Петрофонт, сюда прибыла и стрелковая Башкирская бригада. Я вступил по распоряжению командующего фронта в командование Башкирскими войсками на Петроградском фронте.

7 февраля 1920 года я отбыл с разрешения Наркомвсона в отпуск в центр и прибыл туда, получил назначение, выдвинутый т. Троцким на должность коменданта Стерлитамакского Туркфронта. 24 мая 1920 года, когда некоторые члены Башкирского ревкома покинули посты, я был назначен наркомом по военным делам. В этом же году на I съезде Советов избран членом Башкирского ЦИКа Советов. После II съезда (в 1922 году) по моей просьбе Башобком ВКП(б) отправил меня в распоряжение ЦК РКП(б), который для работ через Юго-Восточное бюро отправил в Горскую ССР. После образования Карачаево-Черкесской автономной области утвержден членом областного ревкома этой области. От последней получил назначение на должность начальника управления областной милиции.

В состав ВКП(б) я мог вступить в 1919 году, но как бывший офицер, счел это ненормальным и решил подождать до того момента, когда моя работа будет оценена и я смогу доказать, что, кулакского РИК и многие вступая в партию, не спасаю шкуру, а потому что мои убеждения позволяют мне это сделать. Несмотря на агитацию партийных товарищей, все же упорно не вступал и только на Петроградском фронте, когда опасность быть отрезанным была налицо. 15 ноября 1919 года я подал заявление о принятии меня в члены РКП(б).

При чистке партии, перед введением единого партбилета РКП(б) я прошел чистку и получил единый партбилет за № 663668».

Конечно, не все события включены в строки автобиографии, но и они свидетельствуют о героической жизни А. М. Ахлова. Ахлау Мусаевич был репрессирован и расстрелян в 1937 году. Не последнюю роль в его гибели сыграло то, что ему покровительствовал сам Л. Д. Троцкий, о чем он неосторожно написал в своей автобиографии (1, с. 5).

По окончании военного училища он был направлен на службу в 41-й Селенгинский пехотный полк. В годы Первой мировой войны А.М. Ахлов в составе разных частей воевал на участках австро-венгерского фронта, был тяжело ранен, награжден Георгиевским крестом (2, с. 126-127).

В 1916-1917 годах служил в Казанском училище, произведен в штабс-капитаны.

После победы Февральской революции 1917 г. А.М. Ахлов был направлен в распоряжение военного совета «Харби-Шуро», который в феврале 1918 года по распоряжению Наркомнаца РСФСР был распущен как контрреволюционный. А.М. Ахлов полностью порвал с этой организацией.

В военном билете А.М. Ахлова есть такая запись - «25 апреля 1918 года вступил на службу в РККА на должность командира роты». Национальные части, сформированные в Татарии и Башкирии, вместе с другими частями Красной Армии летом 1918 года вели тяжелые бои с белочехами и белогвардейцами. С 3 сентября 1918 по 16 февраля 1919 года А.М. Ахлов служил в Башкирской дивизии (3, с. 26-27).

В июне 1919 года на юге России наступали белогвардейские войска генерала Деникина. По приказу Реввоенсовета на Южный фронт была переброшена и Башкирская свободная дивизия, командиром которой был 28-летний А.М. Ахлов. Дивизия участвовала в крупных боевых операциях под Харьковом, Лозовой, Сумой, Полтавой, Миргородом и т.д. 30 июля 1919 года Башкирская дивизия разгромила под Полтавой гвардейскую дивизию Деникина. М.В. Фрунзе высоко отозвался о боеспособности Башкирской дивизии.

Осенью 1919 года под Петроградом создалось критическое положение - войска генерала Юденича и белофинны подступали к городу. Башкирская дивизия во главе с. А.М. Ахловым была переброшена под Петроград, она с честью выполнила приказ. Здесь 29 декабря 1919 года в разгар боев А.М. Ахлов был принят в ряды партии большевиков. За отвагу и доблесть, проявленные в обороне Петрограда, Башкирской группе войск было вручено Красное Знамя Петроградского Совета.

В 1920-1921 годах А.М. Ахлов работал военным комиссаром Башкирской АССР. Здесь он показал себя крупным военным организатором. В 1921 году осенью был переведен в родные места. Он участвовал в создании Карабаево-Черкесской автономной области, был избран членом первого областного ревкома, работал прокурором области (4, с. 175).

Приказом Реввоенсовета СССР в июне 1925 года А.М Ахлов был назначен военным комиссаром Карачаево-Черкесской, а с ее разделом в 1928 году - Черкесской автономной области. Будучи высокообразованным, энергичным, способным деятелем, организатором масс, А.М. Ахлов очень много сделал для развития экономики и культуры области. Был награжден именным оружием. Он пользовался большим авторитетом у окружающих. Многое делал для отбора и подготовки молодых кадров. По его рекомендации был направлен на учебу Хасан Булатуков, уже в 1930-е годы ставший вторым секретарем обкома партии, позже репрессированный, а в 1950-е годы реабилитированный.

В конце 1920-х годов над головой А.М. Ахлова начали сгущаться тучи. Недоброжелатели и провокаторы намекали на его княжеское происхождение. В июне 1929 года А.М. Ахлов по личной просьбе уехал в Алма-Ату. Здесь в Казахстане пригодился его опыт: он работал начальником НКВД республики, секретарем Совнаркома, возглавлял сектор обороны при Госплане республики. Но его тянуло в родные места. В 1936 году он вернулся в Пятигорск и через год - арестован, 24 декабря 1937 года ему был вынесен приговор. Не стало умного, красивого, талантливого человека.

В 1957 году Ахлау Мусаевич Ахлов был реабилитирован.

Трагедия А.М. Ахлова повлекла за собой и трагедию семьи. Родные места вынуждены были покинуть мать, сестра, брат. В 1932 году в Алма-Ате умерла жена. Сын Баракай стал кадровым военным, участвовал в освобождении страны от фашистов, погиб в Польше (5, с.27).

Благодарные потомки чтят память своего выдающегося земляка, известного полководца, государственного деятеля. В его честь написаны труды, проводятся юбилейные торжества, его барельеф украшает центр г. Черкесска. А одна из улиц г. Черкесска носит имя Ахлау Мусаевича Ахлова. Кроме того, его имя носят улицы и в ногайских аулах, за процветание которых он отдал свою жизнь.

Список использованной литературы:

1. Уйсенбаев А. Нацдив // Ногайский вестник. Черкесск, 2013. № 3.
2. Кидирниязов Д.С. Экономические и культурные связи ногайцев Северо-Восточного Кавказа с соседними народами в XVIII – XIX вв. Махачкала, 2010.
3. Керейтов Р.Х. Славный сын народа // Возрождение. № 9. Махачкала, 2009.
4. Кидирниязов Д.С. Ногайцы в Российском державном истеблишменте // Современное положение и перспективы развития ногайского народа в XXI веке. Материалы Международной научно-практической конференции 2-4 ноября 2006 г. СПб., 2007.
5. Керейтов Р.Х. Указ. соч.

Сведения об авторе:

Кидирниязов Даниял Сайдахмедович, заслуженный деятель науки РД и КЧР, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник ИИАЭ ДНЦ РАН
367030, Махачкала, ул. М. Ярагского, 75 ИИАЭ ДНЦ РАН Кидирниязову Д.С.
Тел. моб.: 8-928-593-42-84
e-mail: daniyal_2006@rambler.ru

Маирбек Вачагаев

к.и.н., Президент Центра Кавказских исследований (Париж, Франция),
Editor (russian) the journal «Caucasus Survey» (London, UK).

«ЧЕЧЕНСКИЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЛКИ НА ФРОНТАХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ»

Ключевые

слова: Первая мировая война, La Grande Guerre, чеченцы, азербайджанцы, горцы, Северный Кавказ, Закавказье, Дикая дивизия, кавалерия, татарский полк, 2-я бригада, австрийский фронт, В.Половцев, Фазула Мирза Каджар, И.Саракаев, Тапа Чермоев, М.Асадулаев, Г.Тагиев, А.Топчибashi, М. Расулзаде.

Keywords: The First World War, The Great War, Chechens, Azeris, the North Caucasus, Transcaucasia, “Dikayadivision”, cavalry, Tatar regiment, 2nd Brigade, V. Polovtsiev, Fazul Mirza Qajar, I.Sarakaev, Tchermoev, M.Asadulaev, G.Tagiev, A.Topchibashi, M. Rasulzade.

Актуальность. Период, относящийся к Первой мировой войне, меньше всего изучен в контексте его влияния на ситуацию в самом регионе. Чаще всего исследователями данный период истории рассматривается в свете участия России в этой войне, или обозначая Дикую дивизию как инструмент возможного использования в ходе революционных процессов в России. Сама проблема, тем не менее, чрезмерно упрощена, и требует его детализации в части влияния самих участников войны на политические процессы происходившие на Кавказе. Ее роли и значения в решении острых конфликтных вопросов, политических симпатий и выдвижения новых деятелей из числа горцев. Все вместе это позволило бы получить более полную дают картину событиям, происходившим в регионе в целом в рассматриваемый период.

Введение. В современной французской историографии Первую мировую войну, называют Великой войной (La Grande Guerre), выделяя среди всех войн, бывших в истории человечества как до нее, так и после. При этом исходят из того, что она не повлияла на судьбу каких-то определенных стран или регионов, а по существу изменила весь мир. В частности, она напрямую затронула Кавказ, ставший не только ареной военных действий, но и объектом притязаний со стороны нескольких держав в силу появившихся экономических интересов в этом регионе. Тем самым Кавказ стал непосредственной частью большой мировой политики, а его жителям было суждено сыграть немаловажную роль в этой Великой войне в контексте истории России.

В истории Первой мировой войны роль кавказцев, масштаб их участия в событиях все еще недостаточно исследованы. Задача кавказоведов заполнить этот пробел. В частности, одной из примечательных страниц огромной исторической эпопеи является участие в ней чеченцев и азербайджанцев, сражавшихся плечом к плечу на фронтах той войны.

С момента завоевания Кавказа в XIX веке российское правительство воздерживалось от официального призыва в армию представителей 46 народов Кавказа, Средней и Центральной Азии, в том числе чеченцев и азербайджанцев (1:26). Однако, несмотря на это, ввойнах, которые Россия вела в тот период, принимали участие все народы, не рекомендованные для призыва. Например, следует отметить активное участие кавказцев в

русско-турецкой войне 1877-78 гг. Тем не менее, военные власти продолжали игнорировать горцев, эта практика не изменилась вплоть до распада российской империи в 1917 году.

Рассуждая о судьбе региона, не следует упускать из виду и такой фактор, как характер горцев. Рожденные после завоевания Кавказа Россией, выросшие на рассказах о войне, молодые горцы в свой черед также хотели проявить свою отвагу на поле брани, сделать все, чтобы ими гордились их родичи и односельчане. Каждый понимал, что за его судьбой внимательно следят на родине. Горцы со своей стороны всячески пытались использовать малейшую лазейку, чтобы попасть на фронт. Это не стоит объяснять патриотическим порывом, жаждой пролить кровь за страну, которая их покорила. Здесь играли роль преимущественно экономические причины. Безработица, царившая на захваченном русскими Кавказе, была столь велика, что многие готовы были записаться добровольцами в армию просто ради жалованья, способного обеспечить их бедствующие семьи.

Формирование полков. Летом, 23 августа 1914 года по приказу российского императора Николая II были сформированы на добровольческой основе следующие шесть полков: Кабардинский, 2-й Дагестанский, Чеченский, Татарский, Черкесский и Ингушский. Каждый полк состоял из четырех сотен. Ежемесячный оклад кавалериста составлял всего лишь 20 рублей, сумма по существу мизерная в сравнении со средне принятыми в российской армии расценками. Однако сам факт, что в армии страны появилась такая боевая единица, как кавказский полк, по словам В.А. Половцева, доказывал намерение властей доказать, что достигнуто единство России с народами, чьи земли были ею захвачены всего лишь несколько десятков лет назад (5:5). Важным для правительства было продемонстрировать этот момент многонациональной империи, где завоеванные им народы вставали в один ряд с армией которая их завоевала. Речь идет не о единицах, численность добровольцев из числа завоеванных народов составляли в целом до 10 процентов от всего призыва по России в годы войны.

Чеченский полк формировался в основном из жителей Чечни и Хасавюртовского округов Терской области, а Татарский полк - из азербайджанцев, живших в разных губерниях Закавказья: Бакинской, Елизаветпольской и Тифлисской. В рядах Татарского полка служил и Фазула Мирза Каджар, который впоследствии станет командиром Чеченского полка. Но азербайджанцы служили не только в Чеченском, были они и в других полках, как, например, ротмистр Кабардинского конного полка Керим-хан Эриванский (2:5). Не говоря уже о том, что генерал Гусейн-хан Нахичеванский возглавлял 2-ю кавалерийскую дивизию, куда входила и Дикая дивизия. Каждые два полка вкупе составляли бригаду. Именно по этому принципу возникла крепкая связь Чеченского полка с Татарским. При этом командный состав полков был довольно интернациональным: если в Чеченском были азербайджанцы, то в Татарском служили и чеченцы (к примеру, поручик Ибрагим бек Саракаев). Командиром 2-й бригады был назначен кабардинец Константин Хагондогов (4:41).

Военное братство на полях фронта. Сформированная на Северном Кавказе, эта дивизия уже через четыре месяца включилась в боевые действия на западном фронте. Оба полка 2-й бригады воевали на Юго-Западном фронте против австрийцев. На протяжении всей войны два полка, Чеченский и Татарский, воевали вместе, их судьбы были тесно связаны между собой. Свой боевой путь они начинают 12 декабря 1914 года, когда 2-я бригада Кавказской туземной конной дивизии в составе Чеченского и Татарского полков

проводила военные операции против австрийцев, обеспечивая правый фланг 7-го стрелкового корпуса. А ровно через неделю, 19 декабря, Чеченский и Татарский полки, совершив обходной манёвр, атаковала австрийцев, которые вышли в тыл Жлобинской позиции. В ходе этого боя благодаря мужеству и самоотверженной отваге горцев австрийцы отступили. Мало того: полки 2-й бригады взяли в плен 9 офицеров (в том числе полковника и майора) и 458 нижних чинов, а также захватили 400 винтовок. И, наконец, уже 20 декабря 1914 года полки продолжили наступление, шаг за шагом отвоевывая у противника населенные пункты на своем пути.

Почти все участники этой операции были впоследствии отмечены на самом высоком уровне. Да и все три с лишним года на фронтах Первой мировой войны Чеченский и Татарский полки сражались бок о бок, постоянно взаимодействуя. К примеру, штабс-ротмистр Абдул-Меджид Чермоев был назначен в Чеченский полк адъютантом. Самый известный в будущем политик Горской Республики показал себя настоящим героем в этой войне. Завоевав к себе уважение как к боевому офицеру, он благодаря этому смог в дальнейшем усилить свои позиции в статусе политика.

С середины января 1915 года 2-я бригада вела бои на правобережье Сана и в верховьях Днестра, в районе населенных пунктов Ломна и Лутовиска. Для прикрытия города Ломны со стороны Карпатских гор был сформирован отряд в составе Чеченского конного, Татарского конного, 491-го Варнавинского пехотного полка и четырёх орудий 2-го конно-горного артдивизиона под общим командованием полковника Хагондокова.

На протяжении 1915-1916 годов Чеченский и Татарский полки провели ряд успешных военных операций в районе Черновцы и верховьях реки Прут. 15 июня чеченцы и азербайджанцы форсировали реку Черемош и, захватив деревню Росток, способствовали продвижению русских пехотных частей. Затем полки продвинулись дальше в верховья реки Прут. За этот прорыв десятки его участников были награждены Георгиевскими крестами и медалями. В этих многочисленных операциях горцы Чеченского и Татарского полков также удостоились орденов и медалей. Почти все офицеры, урядники, прапорщики получали по несколько наград в год за смелые действия против врага. Успехи чеченцев и азербайджанцев заставляли командование перебрасывать их в более трудные направления, чтобы исправить там положение за их счет.

17 февраля 1915 года командиром полка был назначен персидский принц полковник Фейзулла Мирза Каджар. Он чеченцами воспринимался не иначе как азербайджанец, поэтому его назначение только обрадовало их (2:7). Под его командованием горцы продолжили продвижение к Карпатам оттесняя врага все западнее. В мае 1917 г. вновь произошли изменения в командном составе дивизии, а 7 мая 1917 г. командир Чеченского конного полка азербайджанец полковник принц Файзулла-мирза Каджар за боевое отличие был произведен в генерал-майоры, а 30 мая того же года он был назначен командиром 2-й бригады дивизии в составе Татарского и Чеченского полков (2:6).

Чеченцы и азербайджанцы непосредственно участвовали и в знаменитом Брусиловском прорыве войск Юго-Западного фронта. В этих боях героически погиб командир чеченской сотни штабс-ротмистр Абдул-Меджид Кужуев. А корнет Татарского полка Джамшид Хан Нахичеванский был произведен в поручики (4:328,329). Те героические события легли в основу картины художника И.А.Владимирова «Атака Татарского полка». А открытка, изданная в честь генерала Дикой Дивизии Половцева П.А., сопровождалась надписью «Укротитель немецко-ленинских войск». Это указывает на значительность

его роли в военных действиях как на фронте, так и после, уже в годы революции. Многочисленные наградные листки – красноречивое свидетельство того, насколько кавалеристы Чеченского и Татарского полков отчаянно бились на этой войне. Из их рядов полными Георгиевскими кавалерами стали А.-М. Борщигов, Шахид Борщигов, Изнаур Дубаев, М.Исламгиреев, Я.Самбиев и А.Чапанов (Чеченский полк), С.Зейгалов, М. Ибрагимов, Д.Дауров, А.Кайтукаев, А.Хаджиев (Татарский полк). Георгиевскими крестами 4 степени были награждены полковник князь Леван Магалов и поручик Джамшид Хан Нихичеванский (Татарский полк) (4:427).

Однако ситуация в России изменилась с отстранением от власти императора Николая II в феврале 1917 года. К маю месяцу Дикая дивизия была переброшена поближе к ставке Генерального штаба в Могилев, и после, к осени 1917- г, отправлена на Кавказ с целью роспуска ее как военной единицы. А ведь через эту дивизию прошли 7 тысяч горцев, что само по себе свидетельствует о том, сколько было сделано кавказцами во имя победы в этой войне. Тем не менее, структура Татарского полка удалось сохранить включив ее в часть национальной армии молодой республики Азербайджан, тем самым продолжив свою воинскую службу в новых условиях, но уже под национальным флагом. Приказом Л. Корнилова от 21 августа 1917 года, в ходе переформирования Кавказской туземной конной дивизии были созданы двух конных дивизий. Один из которых, 1-й Кавказской туземной конной дивизии возглавил принц Фазула Мирза Каджар (3:876).

Послевоенное сотрудничество. Неудивительно, что именно военное братство азербайджанцев и чеченцев, закаленное в боях, в итоге стало основой их взаимного доверия, когда наступили политические перемены 1917 года. Первыми, кто тогда пришел на помощь горцам, протянув им руку помощи, стали азербайджанцы. При непосредственной помощи со стороны азербайджанских меценатов М.Ассадулаева, Г.Тагиева, при поддержки таких политиков как А.Топчибashi и М.Расулзаде, горцы уверенно выбрали свой путь обретения своей независимости в тесном сотрудничестве с Азербайджаном. Естественным, стало и то, что Тата (Абдул-Меджид) Чермоев первым делом обращался после привозглашения Союзом Горцев Северного Кавказа и Дагестана за помощью именно к Азербайджану. Обращаясь к народу Азербайджана чеченские старшины в лице его видных религиозный и политических деятелей в трудные годы называли его братским народом, указывая на тесное историческое единство не просто кавказских народов, но и единство религии и политических пристрастий. Что и было подтверждено в дальнейшем, в том числе и в истории горской эмиграции, где авторитет азербайджанских политиков, таких как А. Топчибashi и М. Расул-заде были абсолютными для них, и это также показательно, что связывало горцев больше с азербайджанской диаспорой, с чем какой либо другой.

Заключение. История национальных полков Дикой дивизии пока изучена только в контексте боевых действий на Юго-Западном фоне российских войск. При этом за кадром исследователя остаются многочисленные проблемы связанные детализацией как персоналий, так и форм взаимоотношений. Не совсем понятно освещены взаимоотношения с другими полками, с местным населением и многое другое. Исследователям предстоит сделать еще много открытий в вопросе участия горцев в составе Дикой дивизии в Первой мировой войне.

Список использованной литературы:

1. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная армия (1918-1945 годы). Москва, «Вече», 2007 г.
2. Исмаилов Э.Э. Азербайджанские иррегулярные части в составе русской императорской армии. татарский полк. <http://www.svrt.ru/lib/savel-2013/ismailov.pdf>
3. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. — 2003. — С. 876.
4. Марков А.П. В ингушском полку. М. 1999 г.
5. Опрышко О.Л. Кавказская конная дивизия. (1914-1917)., Нальчик, Эль-Фа, 2007 .
6. Половцев А.А. Дни затмения (Записка Главнокомандующего войсками Петроградского округа в 1917 г.) Париж, 1922 г.

Резюме

Постсоветская эпоха позволило многим исследователям заняться вопросами истории с точки зрения исследователя, а не пропагандиста, как это требовалось в бытность СССР. Открытие советских архивов дало возможность раскрыть многочисленные факты участия и взаимной поддержки чеченцев и азербайджанцев в Первой мировой войне. Персонализация позволила дать новые имена участников войны. Детализация военных действий дала понять, в каких условиях пришлось 2-й бригаде, состоявшей из Чеченского и Татарского полков Дикой Дивизии вести сражения на фронтах Первой мировой войны. При всем этом период участия кавказцев в Первой мировой войне один из наименее изученных в истории Кавказа, и ждет своих новых открытий.

Resume

The post-Soviet time has allowed many researchers to address the issues from the history perspective, not in a propagandist way as required in the Soviet times. The opening of the Soviet archives provided an opportunity to reveal the numerous facts on the participation and the mutual support of Chechens and Azeris during the First World War. The personalization has allowed to new datas about the names of participants in war. The detailed military actions made it clear. Under which conditions had the 2nd Brigade which composed of Chechen and Tatar regiments of the Wild Division, lead the battle in the fronts of the First World War. All these topics have least studied in the history of the Caucasus and they are waiting for new discoveries and newly works.

Qasim Hacıyev

T.ü.e.d., AMEA Tarix İnstitutu

I DÜNYA MÜHARİBƏSI DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA ERMƏNİ SEPARATİZMİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ. XOSROV PAŞA BƏY SULTANOV.

İndi Ermənistanın işgali altında olan Qarabağ torpaqlarının tarixi taleyi ilə bağlı proseslər XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu, Çar Rusiyasının başladığı ilhaqlar, işgallar, erməni köçürülmə və məskunlaşdırılmaları, etnik təmizləmə, torpaq zəbtisi, ərazi iddiaları, separatizm, kütłəvi qırğınlar, deportasiya və soyqırımlar ilə davam etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında bağlanan Kürəkçay (1805-ci il) müqaviləsi Azərbaycanın Qarabağ xanlığının istilasının əsasını qoydu; Rusyanın Qafqazı ələ keçirmək üçün apardığı müharibə Gülüstan (1813-cü il) və Türkmençay (1828-ci il) müqavilələri ilə nəticələndi; Azərbaycan torpaqları iki hissəyə bölündü; Qarabağ da daxil olmaqla Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə keçdi; Rusiya dövləti qısa müddətdə (1828-1830-cu illərdə) Qacarlar İranı və Osmanlı Türkiyəsindən Qarabağa 130 mindən artıq erməni köçürdü və məskunlaşdırıldı. XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdərələr. XX əsrin əvvəllərində Qarabağda ermənilərin möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən etnik təmizləmə siyaseti geniş vüsət aldı, 1905-1906-ci illərdə türk-müsəlmanların silahlandırılmış ermənilər tərəfindən kütłəvi qırğını ilə nəticələndi.

Yelizavetpol gubernatoru olmuş A.Kaçalov 1907-ci il avqustun 9-da «Daşnakşütyun» partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı olaraq Rusiya çarının Qafqazdakı təmsilçisi İ.Vorontsov-Daşkovun əmri ilə əlaqədar hazırladığı geniş məruzədə bu partiyanın ermənilər arasında millətçilik təbliğatı apardığını qeyd edərək yazdı: «Millətçilik erməni etnosunun çox qədimlərdən başlıca xüsusiyətidir. Hər bir erməni özünü hər kəsdən – rusdan, gürcündən, tatardan (azərbaycan türkləri – Q.H.) yüksək, ağıllı,... comərd və bacarıqlı bilir... Millətçilik, öz dininə, dilinə bağlılıq, aq gözlülük, ehtiyatlılıq, hər şeyi edən pula inam, zənginlik və sərmayə qarşısında müqəddəs bir şey kimi səcdə qılmaq – işdə ermənilərin yaradığı gündən bəri xüsusiyyətləri bunlardır».¹

1917-ci il fevral inqilabından sonra eyni mövqedən çıxış edən erməni-daşnak və bolşevik siyasi partiya və təşkilatları Azərbaycan xalqının, həmçinin qarabağlıların milli azadlıq hərəkatına qarşı birləşərək, ona ciddi zərbə vurdular. I Dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdan ruslar silahlarını ermənilərə verməsi ilə əlaqədar olaraq erməni-daşnakların əlinə böyük miqdarda silahın keçməsi azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsinə səbəb oldu. Belə ki, Rusiymanın himayəsindən istifadə edən ermənilər I Dünya müharibəsi bitdikdən sonra bəzi Avropa dövlətlərinin siyasetindən yararlanaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. Azərbaycanın bir çox əraziləri ilə birləşdə Yuxarı (Dağlıq) Qarabağı ermənilərin tarixi torpaqları kimi qələmə vermək məsələsini ortaya atdırılar. Bu ərazilərin ermənilərə məxsus olmasını sübut etməyə yönəldilmiş təbliğat başlandı. Ermənilərin bu haqsız ərazi iddiaları azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımına səbəb oldu. Daşnaq S.Şaumyanın göstərişi və rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində, həmçinin Qarabağda on minlərlə günahsız insan-türk-müsəlman vəhşiliklə öldürülüdü.

1918-ci il may ayının axırlarında Zaqafqaziya seyminin buraxılmasından sonra «Daşnakşütyun» partiyası Ermənistanın müstəqilliyini elan edərək öz millətçi ideyasını həyata keçirməyə başladı. Gürcü tarixçisi Qaribi sonralar - 1919-cu ildə yazmışdı: «Daşnaklar gəldilər milli ədavət götirdilər, erməni-müsəlman ziddiyyətini daha da kəskinləşdirdilər».²

1918-ci ildə Qarabağda soyqırımı törədən erməni daşnakları Qarabağın qəzalarında kəndləri məhv edərək minlərlə azərbaycanlıni öz doğma yurdlarından qovdular.

Daşnakşütyun partiyasının rəhbərliyinin fəaliyyəti barədə 1918-ci il iyulun ortalarında Lalayan bildirirdi: «Əksinqiləbi daşnak hökumətinin daxili siyasetinin mahiyyəti ölkə zəhmət-

keşləri arasında milli nifrəti qızışdırmaqdan, Ermənistən ərazisində yaşayın azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi».³

Tədqiqatlar göstərir ki, erməni millətçiləri Rusiya dövlətinin Azərbaycana qarşı ekspansiya siyasetinin önündə gedərək öz tarixi torpaqlarında yaşayın azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımı həyata keçirmişlər.⁴

Osmanlı imperiyasında Amerika qüvvələrinin komandanı admiral Bristol öz gündəliyində yazdı: «Mən Dro ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməmiş sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra isə kənd yandırılırdı. ... Büttün bunlar sistematik şəkildə həyata keçirilirdi».⁵

Qafqaza gəlmə olan, Rusyanın hərtərəfli köməyi ilə türk-müsəlman xalqına məxsus İrəvan torpaqlarında “Ararat” adlı dövlət yaradan ermənilər şirniklənərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ərazi iddiaları irəli sürdülər. Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına hərbi müdaxiləyə başladılar. Daşnaklar əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Naxçıvan ərazilərini ələ keçirmək üçün müxtəlif əsassız iddialar irəli sürərək qəzalarda azərbaycanlılara qarşı hücumları gücləndirdilər. Hükum planının icrasını asanlaşdırmaq üçün Qarabağda yaşayan ermənilərin separat fəaliyyəti təşkil edildi. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ regionunda vəziyyət kəskin xarakter aldı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti ciddi tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qaldı. Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün 1919-cu il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıllı və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı.

Qarabağ general-qubernatoru təyin edilmiş Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşa-Pənahabada gəldi. Qarabağı erməni terrorizmindən azad etmək və separatizmi aradan qaldırmaq üçün gərgin fəaliyyətə başladı. İlk günlərdə Qarabağda və Zəngəzurda vəziyyətlə tanış olmaq üçün ingilis, azərbaycanlı və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə rəsmi müşavirə keçirdi, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün konkret göstərişlər verdi. X.P.Sultanov özü ilk müşavirədə (1919-cu il fevralın 15-də) bildirmişdi ki, əsas məqsəd müvafiq tədbirlər görməklə normal həyat tərzini bərpa etməkdən və ahəngdar iş sistemi yaratmaqdan ibarətdir.

Müşavirədə Andronikin Ararat respublikasının xüsusi göstərişini yerinə yetirməsi, bunun üçün ingilis nümayəndəliyindən hərbi yardım alması (2 milyon manat pul), eləcə də Andronikin Zəngəzurda 166 Azərbaycan kəndini dağıtması, Azərbaycan kəndlərini boşaldaraq orada ermənilərin yerləşdirməsi kimi məlumatlar səslənirdi.

Müşavirədə təklif olunan məsələlər içərisində Andronikin hərbi dəstələrinin Qarabağdan çıxarılması əsas yer tuturdu.

Azərbaycan hökuməti vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq istəsə də, ingilislərin ikiüzlü siyasetini görərək, Andronikə qarşı ciddi tədbirlər görülməsinə başladı.

Əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq istəyən ermənilər öz gizli yiğincaqlarını keçirərək Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məsələsini müzakirə etmişdilər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat Respublikasına göndərmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişdilər.

X.P.Sultanov Yuxarı Qarabağda münaqişəni törədən yerli ermənilər deyil, Ermənistən Respublikası və Daşnaksutyun partiyasının olduğunu (17 fevral 1919-cu ildə) Şuşa-Pənahabada gələn ingilis missiyasının rəhbərinə də bildirdi və Andronikin dəstəsinin tərksilah edilməsi və Qarabağdan çıxarılması, qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması, Ağdam-Şuşa yolunun gedis-geliş üçün açılması məsələsinin müzakirəsini keçirməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin Ermənistən Milli Şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra X.P.Sultanov ingilis nümayəndəsinə ermənilərin sülh deyil Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırməq istədiyini, Zəngəzuru zəbt etmək niyyətində olduğunu bildirdi və bütün bunlara baxmayaraq erməni-Azərbaycan münaqişəsini dinc yolla həll etmək istədiyini bəyan etdi.

Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatlarda qeyd edilirdi ki, qaniçən Andronikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri Həkəridən Araza, Minkənddən Bazarçaya və Naxçıvan qəzasının sərhədinədək uzanan ərazini bürümüşdür.

İngilislər daşnak ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasının tərəfdarı olduğunu dəfələrlə bildirsə də, məsələlərin rəsmi həllinə gəldikdə ermənilərin tərəfini saxlayır, Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində qalmasını istəmirdilər. Ermənilər də öz növbəsində Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşlərində məsələnin Ermənistən xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirdə burada müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğu yaradılmasını təklif edirdilər.

Qarabağda azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliyinə son qoyulacağını başa düşən Andronik fəaliyyətinin uğursuz olacağını çox yaxşı anladığından qaçmağa məcbur oldu. Andronikin dəstələri nəhayət 1919-cu ilin yazında Azərbaycan ərazisini tərk etdilər.

Lakin separatizm hələ də davam edirdi. 1919-cu il iyunun 4-də Yuxarı Qarabağda ermənilərin silahlı dəstələri Şuşa-Pənahabad ətrafindakı hərbi hissələrin yerləşdiyi gözətçi məntəqələrinə hücum etdilər. Lakin onların bu hücumu X.P.Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində dəf edildi.

General-qubernatorluq Ararat respublikasından göstəriş alan erməni Milli Şurasının təcavüzkar ünsürlərinin cinayətkar hərəkətlərinə görə Qarabağdan çıxarılması üçün tədbirlər gördü.

İngilis Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistən XİN-ə (224 sayılı) göndərdiyi notada deyilirdi: «Qarabağın general-qubernatoru gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş, həyat normal ahəngə düşmüşdür».⁶

Erməni separatçıları dinc əhalini yalan və təhrikçi məlumatlarla mitinqlərə çağırırdılar. Lakin Yuxarı Qarabağın dinc erməni əhalisinin əksəriyyəti erməni separatçılarının fitnələrinə uymur və general-qubernator Xosrov bəy Sultanovun gördüyü tədbirləri bəyənirdilər. Hətta Yuxarı Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağı qərara almışdı. Onlar 1919-cu ilin avqustunda fəvqəladə qurultay çağıraraq Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmaq haqqında qərar qəbul etmişdi⁷.

A.İ.Mikoyan RK (b) PMK-ya V.İ.Leninə yazdığı 22 may 1919-cu il tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, «daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin Qarabağ əhalisi üçün bu, özlərinin həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla bağlamaq demək olardı. Qarabağın erməni əhalisi beşinci qurultayda sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışdır».⁸

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağ regionunun erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.Yusifbəyliyə Yuxarı Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə ona erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirmişdi.

Nəhayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəciliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistən arasında müqavilə bağlandı. Lakin ermənilər az sonra, (1919-cu il dekabrin əvvəllerində) yenidən Zəngəzura və Qarabağ hücumlar təşkil etdilər.

1920-ci il mayın 3-də XI Ordunun silahlı dəstələri Azərbaycana soxuldu. Ruslar Qarabağda yuva salmış erməni quldur dəstələrinin bilavasitə köməyi ilə Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Şuşa, Xankəndi və Qarabağın digər şəhər və kəndləri rus qoşunlarının, erməni quldur dəstələrinin nəzarəti altına keçdi.⁹

Ümumiyyətlə, Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və fəaliyyətinin mütərəqqi cəhəti ondan ibarət idi ki, bu təşkilat Azərbaycan hökumətinin mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək istədiyini göstərirdi. Azərbaycan hökumətinin belə nəcib səylərinin bir nəticə vermeməsinin səbəbi isə ermənilərin ikiüzlü siyasətlərini gördükdən sonra əməli tədbirlərə əl atmaq məcburiyyətində qalması ilə bağlı olmuşdur. Milli hökumət tərəfindən Qarabağda erməni separatlığını aradan qaldırmaq üçün yaradılmış, 4 qəzanı əhatə edən general-qubernatorluq, xüsusilə, ona rəhbər təyin edilmiş görkəmli ictimai xadim Xosrov bəy Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində Qarabağda və ona bitişik ətraf bölgələrdə erməni separatlığı

aradan qalxmışdır. Azərbaycan hökuməti özünün ərazi bütövlüyünü və Yuxarı Qarabağda erməni separatizmini ləgv etmək üçün olduqca məqsədyönlü şəkildə, qətiyyətli fəaliyyət göstərmiş və buna nail olmuşdur. Bununla bərabər Yuxarı Qarabağ erməniləri öz təşəbbüsleri ilə qurultay çağıraraq Azərbaycan Respublikasını tanımaq haqqında qərar qəbul etmiş, bununla da erməni separatizminə son qoyulmuşdu.

Baxmayaraq ki, Sultan bəy Sultanovun başçılıq etdiyi müqavimət hərəkatı ilə birgə Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Türk-İslam odusu 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Şuşanı XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizləyə bildi, ancaq Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarına kömək məqsədi ilə gətirilmiş birləşmiş ordu hissələri iyunun 15-də Şuşada Sovet hökumətini bərpa etdi.¹⁰

Azərbaycan tərəfi sülhün şərtlərinə əməl edərək qoşun hissələrini Şuşa-Pənahabaddan və digər ərazilərdən çıxardığı halda Ermənistən Qarabağda qoşun hissələri göndərərək ərazini zəbt etdi. O zaman Şuşa-Pənahabadda və Zəngəzurda olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddel Londona məlumat verərək bildirirdi ki, «23 noyabr sazişinin ardınca, ermənilər Azərbaycan qoşunlarının getməsindən istifadə edərək xaincəsinə Qarabağda müsəlmanlar üzərinə hücuma keçdilər və qırxa qədər müsəlman kəndini dağıtdılar. Londonda erməni bürosu var. Buna bənzər təşkilatlar Fransada da, ABŞ-da da var. Ermənilərin ən çox sevdiyi metod ən alçaq reklam üçün «xristian» sözündən istifadə etməkdir. Zaqafqaziyada həqiqəti bilirlər, əgər ingilis ictimaiyyəti bilmirsə də, ingilis nazirlikləri həqiqəti bilməlidirlər».¹¹

Beləliklə, ermənilərin dünyanın müxtəlif bölgələrində Qafqaza köçürülməsi ilə burada yaşayan xalqların çətin və məşəqqətli günləri başlamışdır. Azərbaycanın qədim tarixə malik torpaqlarını zaman-zaman, hissə-hissə qoparıb «Erməni Vilayəti» yaranan ermənilər təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənmədilər. Onlar “dənizdən-dənizə böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq niyyətinə düşdülər. Erməni daşnaklarının bu mənfur və bəd niyyəti 1905-ci ildən başlamış, 1918-1920-ci illərdə kəskin şəkildə baş qaldırmış, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra da davam etdirilmişdir. Başqaların yedəyində sürünen, özlərini zahirən əzabkeş xalq kimi tanıtmağa çalışan ermənilər əslində məqam düşən kimi fitnəkar addımlar atmış, yerli əhaliyə qarşı etnik təmizləmə aparmışlar.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarını Yuxarı Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsini «mübahisəli ərazi» kimi qələmə verən daşnaklar ağır milli problem yaradaraq Azərbaycan dövlətini təhlükə qarşısında qoymuşdular. Bu məsələdə Ermənistəndən başqa Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin də mənafə güddüyü məlumudur. Əslində bu problemi yaranan Rusiya hökuməti idi.

Mürəkkəb və gərgin siyasi ziddiyyətlər şəraitində ortaya atılmış “Dağlıq Qarabağ problemi” Azərbaycanın tale yüklü məsələsi idi. Daşnak siyasetbازلارdan fərqli olaraq Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda yaşayan sadə ermənilər Qarabağın bölünməsinin əleyhinə çıxırdılar. Hələ 1919-cu il 22 may tarixində A.İ.Mikoyanın RK(b)P MK-ya yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, «daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin Qarabağ əhalisi üçün bu, özlərinin həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla bağlamaq demək olardı. Qarabağın erməni əhalisi beşinci qurultayda sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışdır».¹²

Bundan əlavə, 1919-cu il iyunun 6-da erməni icmasının nümayəndələri və yepiskop Şah-nazarov X.P.Sultanovla görüşərək, Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirdilər. İyulun 30-da Şuşa-Pənahabada gələn baş nazir N.Yusifbəyov və hərbi nazir S.Mehmədarov erməni kilsəsində duz-çörəklə qarşılınmış, Azərbaycan dilində salamlanmışdır. 1919-cu ilin aprelində general Tomsonun nümayəndəsi Şatelvord Bakıdan Şuşa-Pənahabada gələrək ermənilərdən Azərbaycan Respublikası hakimiyyətini qəbul etməyi tələb etmişdi. Bu tələblərin içərisində «Sultanovun qanunu hakimiyyətini» tanımaq da tövsiyə edilirdi. General-qubernator X.P.Sultanov Şuşada ingilis hərbi missiyasının razılığı ilə erməni milli şurasının başçılarını Şuşadan qovmuşdu.

O zaman mətbuat səhifələrində əhalinin zəhmətkeş hissəsinə aid zümrəsinin ümumi fikirlərini əks etdirən yazılar dərc olunurdu: «Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlıların münasibəti

çox yaxşıdır. Siyasetdən uzaq dinc kəndlilər səmimi etiraf edirlər ki, Qarabağın əsasən ermənilər yaşayış dağlıq hissəsinin güzəranı bütbütin onun düzən hissəsindən asılıdır, bu səbəbdən də onlar Qarabağın bu şəkildə bölünməsini təsəvvür edə bilmirlər, onlar iqtisadi və siyasi əlaqələri olmayan İrəvanı heç vaxt görməmişlər». ¹³

1919-cu il avqustun 15-də Şuşa-Pənahabadda keçirilən Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ ermənilərinin qurultayında qəbul edilmiş «Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökuməti ilə müvəqqəti sazişi»ndə bildirilirdi ki, «Qarabağın dağlıq hissəsi», ermənilər yaşayış Dizax, Vərəndə, Xaçın, Caraberd rayonları özünü müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikasının hüdudlarında hesab edir»¹⁴ Saziş, məsələnin Paris Sülh Konfransında həll edəcəyi vaxta qədər qüvvədə qalmalı idi. 15 avqust sazişinin qəbul olunması Ermənistən Dağlıq Qarabağı «Ermənistən ərazisi» elan etmək siyasetinin müəyyən mənada ifası idi. Bu saziş Qarabağ general-qubernatoru X.P.Sultanovun böyük xidmətləri sayəsində bağlanmışdı.

Tiflisdə Azərbaycan ilə Ermənistən baş nazirləri N.Yusifbəyov və Xatisov Gürcüstan xarici işlər naziri Gekeçkorinin və Amerika polkovniki Ceyms Reynin şahidiyyi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də sülh sazişi imzaladılar. Sazişin şərtlərinə görə «mübahisəli sərhəd məsələsi» danışıqlar yolu ilə həll olunmalı, həmcinin qoşunlar ərazidən çıxarılmalı, heç bir halda silahdan istifadə edilməməli idi. Lakin daşnaklar Qarabağ sazişini hər vasitə ilə gözdən salmağa, heçə endirməyə cəhd göstərirdilər.

Bəhs edilən dövrə Andronikin yazdığı məktubda deyilirdi: «Zat-aliləri general Biçeraxova. Zəngəzur erməni milli şurasının üzvləri Arşak Şirinyan və Nikolay Osipov Bakıdan gələrək mənə 1.000 000 manat pul verdilər. Bu haqda onlar Sizə iltizamnamə veriblər. Adı çəkilən Şura üzvləri mənə dedilər ki, bu pulu Siz general Baqratioun xahişi ilə vermisiniz. Mənim dəstəmi və bədbəxt qaçqınları unutmadığınız üçün Sizə dərin və səmimi təşəkkürümü bildirirəm. General-major Andronik». ¹⁵ Ermənistən hökuməti Yuxarı (Dağlıq) Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün belə bir taktika seçmişdi: erməni separatçılarını maliyyə cəhətdən tam təmin etmək, bölgədə ermənilərin tam hakimiyyətini yaratmaq, təxribat işini tam məxfi aparmaqla Ermənistən adını dilə gətirməməli və Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda gedən prosesləri Qarabağın əhalisinin adı ilə bağlamalı. Ermənistən hökuməti 1919-cu ilin sonlarında Dağlıq Qarabağı «azad etmək üçün» 19 milyon manat pul ayırmışdı.

Ermənistəndən və xarici dövlətlərdən güclü dəstək alan erməni separat dəstələri 1919-cu ilin sonu 1920-ci ilin əvvəllərində Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda çox böyük qırğınlar törətdilər. 1920-ci il martın 22-də Dəli Qazarın 4 minlik dəstəsi Əsgəranı ələ keçirdi. Şuşa-Pənahabadi və Xankəndini ələ keçirmək üçün həmin istiqamətdə irəlilədi. Lakin 1920-ci il aprelin 2-də general Səlimovun rəhbərliyi altında AXC Milli Ordu hissələri eks hücumu keçərək Dəli Qazarın qoşunlarını məğlub etdi. Bununla da Yuxarı (Dağlıq) Qarabağı hərbi yolla Azərbaycandan qoparıb Ermənistəna birləşdirmək cəhdi boşça çıxdı. Lakin Azərbaycanda sovet rejimi yarandıqdan sonra Ermənistən Azərbaycana qarşı əsəssiz ərazi iddiaları və Yuxarı (Dağlıq) Qarabağı Azərbaycandan ayırib Ermənistəna birləşdirmək cəhdləri yenidən baş qaldırdı. Bunun üçün erməni daşnakları siyasi, diplomatik və hətta hərbi yolla öz mənfur niyyətlərinə çatmaq istəyirdilər.

Azərbaycanda işgalçılıq siyasetini həyata keçirən bolşeviklər keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək məqsədilə 1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yarandığını elan etdilər. Doğrudur, xalqın narahəti olacağından qorxan bolşeviklər öz işgalçılıq siyasetini pərdələmək üçün Azərbaycanı «müstəqil» Sovet Sosialist Respublikası elan etsələr də, əslində aprel əvvəlindən sonra Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini itirdi. «Müstəqil Azərbaycan Respublikası» şüarı altında bolşeviklərin 11-ci Ordu hissələri qısa bir müddətdə Azərbaycanın eksər ərazilərini öz nəzarəti altına aldılar.¹⁶

1920-ci ilin martında A.İ.Mikoyan Moskvada bir qrup ermənidən ibarət nümayəndəni qəbul edərkən bildirirdi ki, əgər Sovet qoşunları Bakıya daxil ola bilərsə, onda ermənilər də öz

məqsədində çatacaqdır. Bakının asan yolla ələ keçirilməsi üçün burada yerləşən Milli Ordunun çıxarılması tələb olunurdu. Ona görə də Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda şovinist erməni cəlladının göstərişi ilə erməni müdaxiləsi yenidən başlandı. Erməni daşnak hökuməti bildirirdi: «Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq Ermənistən olmalıdır».¹⁷

1920-ci il martın 22-də başdan-ayağa silahlanmış, təlim görmüş erməni ordusu Şuşa-Pənahabada daxil olub amansız qırğınlar törətdi, minlərlə dinc əhali daşnak quldurları tərəfindən öldürdü. Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda baş verən bu qırğıının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Milli Ordu hissələri 1920-ci il aprelin 26-da Yuxarı (Dağlıq) Qarabağdan erməni quldur dəstələrini qovdu. Lakin 11-ci Ordu hissələrinin Azərbaycana işgalçı yürüyü həm Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoydu, həm də Qarabağın taleyini öz əlinə aldı.

1920-ci il mayın 3-də 11-ci Ordunun silahlı dəstələri Azərbaycana soxuldu. Ruslar Qarabağda yuva salmış erməni quldur dəstələrinin bilavasitə köməyi ilə AXC-nin yaratdığı Qarabağ general-qubernatorluğunu ləğv etdi.

Çarizmin yerində yaranmış Sovet Rusiyası Qarabağda başlanmış azərbaycansızlaşdırma siyasetini davam etdirdi. 1920-1921-ci illərdə Ermənistəndən Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü. Bunlardan 765 ailə Yuxarı Qarabağda yerləşdirildi. Onların məskunlaşdırılması və yaşaması üçün hər cür şərait yaradıldı.¹⁸ Həmin dövrdə Qarabağın hər yerində azərbaycanlıların hüquqları tapdalanmış, hər hansı bir münaqişəyə görə yalnız onlar cəzalandırılmışdır.

Ermənilər Sovet imperiyasının yaranması ilə meydana çıxan əlverişli şəraitdə inzibati ərazi məsələsini qaldırdılar və DQMV kimi nə tarixi, nə də sosial-iqtisadi əsası olmayan bir qurum yaradılar (7 iyul 1923-cü il).

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ sünə şəkildə aran və dağlıq hissələrə bölünmüş və Azərbaycan rəhbərliyi Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda ermənilərə muxtarlıyyət statusu verməyə məcbur edilmişdir. Bu, Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların fikri nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına pozulmaqla həyata keçirilmişdir. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan bu bölgədə kompleks islahatlar həyata keçirərək erməni separatçıları öz mənfur siyasetlərini həyata keçirməyə və bununla da Azərbaycana ciddi ziyan vurmağa davam etdilər.

1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq DQMV-də Ermənistən Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları qızışdırıldı. 1988-ci ildə erməni ideoloqları «dənizdən-dənizə böyük Ermənistən» uydurmasını yenidən ortaya atmaqla növbəti dəfə ərazi iddiaları irəli sürdülər. Ermənistən adlandırılmış qədim oğuz-türk yurdu olan Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus kəndlərin və qəsəbələrin dağıdılması prosesi başlandı. Yüzlərlə günahsız insan öldürdü, 10 minlərlə soydaşımız öz tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldular.

1988-ci ilin iyulunda DQMV-nin Azərbaycan tərkibindən çıxması, 1989-cu ildə isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistənə birləşdirilməsinə dair qərar qəbul edildi. Silahlanılmış erməni quldur dəstələri Dağlıq Qarabağ ərazisindən yerli azərbaycanlı əhalini öz doğma yurd-yuvasından deportasiya etdi.

1991-ci ildə erməni silahlı birləşmələri açıq hərbi əməliyyatlara başladılar. 1991-ci il sentyabrın 2-də erməni separatçıları Yuxarı Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum, oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər. 1992-ci ildə isə erməni silahlı qüvvələri Yuxarı Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. 1992-ci ilin əvvələrində Kərkicahan, Malibəyli, Quşçular və Qaradağlı kəndlərini ələ keçirdilər. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi qüvvələri Rusiya Federasiyasının Stepanakertdə (Xankəndidə) yerləşən silahlı qüvvələrinin 366-ci alayının köməyi ilə əhalisinin hamısı (7 min) azərbaycanlı olan Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər, dinc mülki əhalini dəhşətli soyqırımına məruz qoydular.

1992-1993-cü illərdə Ermənistan Dağlıq Qarabağ ərazisi və Azərbaycanın digər 7 rayonu – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıł, Qubadlı, Zəngilan, yəni Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-ni işgal etdi. Nəticədə 1 milyondan çox azərbaycanlı qaçın və məcburi köşkünə çevrildi, 188 540 ailə evsiz-eşiksiz qaldı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

¹ Государственной Исторической Архив Российской Федерации. Ф.8, к.7, д.290, л.38

² Qaribi. Qızıl kitab. Tiflis, 1921.

³ Исторические записки. Москва, 1938, с.79-107., с.79-107

⁴ Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2001

⁵ Briztol War Diary. 14 august 1992, US 867.000/1540, 14 August 1992, US 867.000/1540; Məmmədli A. Ermənilərin gerçek tarixi. Bakı, Elm, 2005, 436 s.,s.315

⁶ İngilis Təkinkinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 sayılı) göndərdiyi nota

⁷ «Azərbaycan» qəzeti, 1 may 1920-ci il

⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxiv. F.1. s.200, 74, 331, 55, 169, 7, 85, 206, 233, s.74, i.35, v.104

⁹ AR DSPİHA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44.

¹⁰ İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyüünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005, s.80

¹¹ Köçərli T.K. Yaddan çıxmaz Qaarabağ, Nəqş-i-Cahan Naxçıvan. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998. s.227

¹² «Azərbaycan» qəzeti, 8 iyul 1919-cu il

¹³ Yenə orada

¹⁴ Азербайджанская Республика документы и материалы. 1918-1920 г.г. Баку, 1998, с.306.

¹⁵ Köçərli T.K. Yaddan çıxmaz Qaarabağ, Nəqş-i-Cahan Naxçıvan. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998.

¹⁶ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Arxiv, qr.970, siy.1, iş 196, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44

¹⁷ «Şeypur» jurnalı, 7 dekabr, 1918-ci il, №8, s.5-6.

¹⁸ ARDA, fond 27, siyahı 1, iş 649, vər. 190; fond 24, siyahı 1, iş 137, vər.18; fond 410, siyahı 1, iş 11, vər.45

Şikar Qasimov

T.ü.e.d., prof., Azərbaycan Texniki Universiteti

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDE AZƏRBAYCANLI HƏRBÇİLƏRİN DÖYÜŞ YOLU

Ключевые слова: битва, атака, геноцид, операция, награда, полк
Key words: battle , attack, genocide, operation , reward , regiment

Dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda iki işgalçi blok arasında gedən Birinci Cahan müharibəsində 38 dövlət iştirak edirdi. Müharibə edən dövlətlərin hər birinin xüsusi işgalçılıq planı var idi. Bu dövlətlərin planlarında daha çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən, öz yeraltı və yerüstü zəngin sərvətləri ilə seçilən Azərbaycanın da özünə məxsus yeri var idi. Zəngin neft diyarı olan Azərbaycan həmin dövlətləri daha çox maraqlandırırdı. Burada alman, rus, ingilis və fransız rəqabəti özünü daha qabarlıq göstərirdi. İngiltərə ilə Almaniya inhisarları arasında olan rəqabət daha güclü idi. İngilis inhisarları Bakı neftində daha da möhkəmlənmək və alman kəpitalını bura buraxmamaq, almanlar isə ingilis kəpitalını sıxışdırıb çıxarmaq isteyirdilər. Almaniya Bakı neftinə yiylənmək üçün o zaman müttəfiqi olan Türkiyədən istifadə etmək isteyirdi. Türkiyəni müharibəyə hazırlayan alman generalları və hərbi mütəxəssisləri bu məqsədə çatmaq üçün böyük səy göstəridilər. Almaniya höküməti Türkiyənin iştirakı ilə Qafqazı və ön Asiyani nüfuz dairəsində saxlamaq, Rusyanın və İngiltərənin mövqelərinə zərbə vurmaq üçün Hindistana və Əfqanistana yol açmaq niyyətində idi. Almaniya Şərqdə öz planlarını həyata keçirmək məqsədi ilə Berlin-İstanbul, İstanbul-Bağdad-Həmədan-Tehran dəmir yoluńu çəkmək üçün konssessiya almışdı.

Boğazlarda böyük marağı olan Rusyanın mövqelərini zəiflətmək üçün Türkiyə müharibədə Almaniya ilə yaxınlaşmışdı.

Ön Asiyada, Azərbaycanda çox marağı olan Rusiya və İngiltərə də Almaniya və Türkiyəyə qarşı durmuşdular. Müharibədə iştirak edən Türkiyənin planlarında Qafqazda və Rusiyada yaşayan müsəlmanları çarizmin əsarətindən xilas etmək, İranda İngiltərənin nüfuzuna qarşı çıxməq məqsədləri dururdu. Məhz bunlara görə də Qafqaz cəbhəsi Birinci Dünya müharibəsinin mühüm döyüş cəbhələrindən birinə çevrilmişdi.

Qafqaz cəbhəsində döyüş Antanta blokunun üzvü Rusiya ilə, dörtlər ittifaqına qoşulmuş Türkiyə arasında gedirdi. Döyüslər həm quruda, həm də dənizdə gedirdi. Türk qoşunları Qars-Batum istiqamətində Cənubi Qafqaza hücum etmişlər. Türk qoşunları Cənubi Azərbaycan ərazisinədək irəliləmişlər. Qafqaz cəbhəsindəki 90 minlik 3-cü türk ordusuna Ənvər paşa komandanlıq edirdi.

Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhələrində olan döyüslər Rusyanın 1914-cü il oktyabrın 20-də Osmanlı dövlətinə müharibə elan etməsi ilə başlamışdı. Bu cəbhə Qara dənizdən Urmiya gölünə qədər uzanırdı.

Almanların köməyi ilə tərtib olunmuş plana görə rus ordusuna əsas zərbə Sarıqamış ətrafinda vurulmalı idi. Əməliyyat 1914-cü il dekabrın 4-də başlanmış, 1915-ci il yanvarın 18-nə ki mi davam etmişdi. Tərtib olunmuş planda yol verilmiş səhvlər üzündən Türkiyə qoşunları bu döyüsdə məğlubiyyətə uğramışdı. Bu məğlubiyyətə əsas səbəb döyüslərin güclü şaxtalı və çovğunlu hava şəraitində getməsi də olmuşdu. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz cəbhəsində rusların 170 min əsgəri qüvvəsi və 350-dən çox topu cəmləşdirilmişdi. Canlı qüvvə və texnika üstünlüyü şəraitində gedən Sarıqamış döyüşündə ruslar qələbə qazanmışdı. Bütün bu üstünlük-

lərlə yanaşı gedən döyüslərdə erməni xəyanəti də ruslara dəstək vermişdi.

Xain xislətli ermənilər sonralar, o zamankı hadisələrdən “erməni soyqırımı”nın törədilməsi adı altında öz məqsədləri üçün istifadə etmişdirler və indi də istifadə etməkdədirler. Onların iddiasına görə, o zaman türklər tərəfindən Şərqi Türkiyədə guya 1,5 milyon erməni qətlə yetirilmişdir. Tarixi faktlar isə sübuta yetirir ki, o zaman Şərqi Türkiyədə cəmi 1,2 milyona qədər erməni yaşamışdı. İndi bunların sayı hələ 3 milyona çatdırılmışdır, demək o vaxtlar göstərilən sayda er-mənilərin qətlə yetirilməsi fikri cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir.

İkinci tərəfdən, o zaman türklər tərəfindən ermənilərə qarşı heç bir soyqırımı törədilməmişdir. Əslində, Türkiyə vətəndaşı olan ermənilər xainlik edərək türklərə arxadan zərbə vuraraq ruslar tərəfindən türklərə qarşı vuruşmuşlar. Bu məqsədlə də könüllü dəstələr yaratmışlar. Erməni qulduru Andronik, Dro, Amazasp, Karen və b. Həmin dəstələrin başçıları olmuşlar.

Erməni dönüklüyünü zərsizləşdirmək üçün Osmanlı dövləti onları Ərzurum, Qars, Van və digər ərazilərdən cənuba- Suriya sərhədlərinə köçürməyə məcbur olmuşdu. Köçürmə zamanı ermənilərdən ölenlər və itkin düşənlər də olmuşdu. Bax, bu indi geniş miqyasda “erməni soyqırımı” kimi təbliğ olunur.

Həqiqətdə, o zaman ermənilər milyonlarla türk və kürdü qətlə yetirmiş, kənd-lərini dağıdib yandırmışlar. Rus komandanlığından general-major rütbəsi almış Andronik xüsusi vəhşilik göstərmişdi. Onun dəstələri Qars vilayətində 82 müsəl-man kəndini yandırıb əhalisini isə qırmışdı.

Rusiya və İran arasında bölüşdürülmüş Azərbaycan da bu müharibədən kənardə qalmamışdı. O da müharibəyə cəlb olunmuşdu. Müharibə zamanı xüsusən Cənubi Azərbaycan əraziyi də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında hərbi əmə-liyyatlar meydanına çevrilmişdi. O, gah Osmanlı Türkiyəsi, gah da çar Rusiyası tərəfindən işgal ounmuşdu. Türkiyə qoşunları 1914-cü ilin sonlarında hücuma keçərək Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini öz əlinə keçirmişdi. Lakin, tezliklə vəziyyət dəyişmiş, Sarıqamış altındaki qələbədən sonra rus qoşunları fəallaşmışdı. Onlar, alman-türk blokunun Cənubi Azərbaycanda Türkiyənin mövqeyini möh-kəmləndirmək məqsədi güdən planını pozmuşlar. 1915-ci il yanvarın 17-20-də Təbrizi tutmuş, sonra isə bütün Cənubi Azərbaycanı işğal etmişlər.

1916-cı ilin yaz və yayında rus qoşunları Türkiyənin Ərzurum, Ərzincan və başqa ərazilərini də ələ keçirmişlər. Bundan sonra müharibənin sonuna dək Qafqaz cəbhəsində əsaslı dəyişiklik olmamışdı.

Çarızmin müsəlman xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı inamsızlı-ğına baxma-yaraq Azərbaycanın oğulları da müharibə illərində Rusiya ordu his-sələri tərkibində döyük cəbhələrində rəşadətli döyük yolu keçmişlər.

Ali müsəlman təbəqəsinə mənsub olanlardan çar ordusuna çağrılan və könüllü gedənlər müharibədə fəal iştirak etmişlər. Birinci Dünya müharibəsi illərində 200 nəfər azərbaycanlı zabit rus ordusunda xidmət edirdi. Onlardan artilleriya general-ları: Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, general Hüseynxan Naxçı-vanskini, general İbrahim ağa Vəkilovu, onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilovu, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qaibovu və başqalarını göstərmək olar.

General-leytenant rütbəsinə yüksəlmiş Əliağa Şıxlinski (1865-1943) ali artilleriya hərbi məktəbini bitirdikdən sonra ömrünü hərb sənətinə bağlamışdı. Rus-Yapon müharibəsində Port-Arturun müdafiəsində göstərdiyi şəxsi igidliyə görə “Qızıl Qılınc” mükafatı almışdı. Onun hərb sənətinə, xüsusən artilleriyaya gətirdiyi yeniliklər o vaxtkı hərb məktəblərində tədris olunurdu. Hətta, paytaxtın (Peterburqun) toplarla müdafiəsi ona tapşırılmışdı. Əliağa Şıxlinski müharibə zamanı bir sıra məsul ali komandanlıq vəzifələrində çalışmış, Qərb cəbhəsi artıl-leriya qoşunlarının rəisi, sonra isə onuncu ordunun komandanı olmuşdu.

Rus-yapon müharibəsinin qəhrəmanı sayılan general-leytenant Səmədbəy Mehmandarov

(1857-1931) Birinci dünya müharibəsi illərində 21-ci diviziyyaya komandanlıq etmişdi. O, dəfələrlə düşmənin hərbi planlarını pozmuş və ona ağır zərbələr endirmişdi. Lodz əməliyyatı zamanı göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və şəxsi igidliyi ona böyük şöhrət gətirmişdi. O, hücum edən almanların zərbə qüvvəsini məğlub edərək, rus qoşunlarını mühasirədən çıxarmışdı. S.Mehmandarov sərkərdəlik məharətinə görə artilleriya generalı rütbəsini almışdı. 1915-ci ildə isə o, ikinci Qafqaz ordu korpusunun komandanı təyin edilmişdi.

General-leytenant Hüseynxan Naxçıvanski (1868-1919) Qərb cəbhəsində süvari diviziyyaya komandanlıq etmişdi.

İbrahim ağa Vəkilov ordu qərargahında qulluq etmişdi. Onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilov Qərb cəbhəsində mühəndis polkunda göstərdiyi igidliyə görə “Mü-qəddəs Georgi” ordeni ilə təltif edilmişdi.

Nijeqorod alayında rotmistr Teymur Novruzov müharibənin ikinci günü qeyriadi igidliyinə görə “Müqəddəs Georgi” ordeninin dörd dərəcəsi ilə təltif edilmişdi.

Kapitan Tərlan Əliyarbəyov da döyüslərdə göstərdiyi rəşadətinə görə, o zaman çox az adama nəsib olan “Müqəddəs Georgi” ordeninin dörd dərəcəsinə layiq görülmüşdü.

İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qaibov müharibə dövründə “İlya Muromets H.16” təyyarəsi ilə dəfələrlə döyüslərdə iştirak etmişdi. O, Neman çayı üzərindəki körpünü dağıtmaqda böyük igidlik göstərmişdi. O, 1916-cı ilin sentya-brında Vilnüs səmasında qarşılaşduğu 4 düşmən təyyarəsindən 3-nü məhv etmiş və özü də qəhrəmancasına həlak olmuşdu. O, ölümündən sonra “Müqəddəs Georgi” ordeninə layiq görülmüşdü.

Müharibə illərində azərbaycanlı gənclərdən “Tatar süvari alayı” təşkil edilmişdi. Qorxmaz döyüşçülərdən ibarət olan bu alaya ruslar tərəfindən həqarətlə “vəhşi diviziya” adı verilmişdi. Həmin alay müharibə dövründəki döyüslərdə misilsiz rəşadət göstərmişdi. Sonralar onun zabit əsgərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ordunun yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, 7 cild, Bakı, 2001.
2. Allahverdiyev V. Mehdiyev Ş. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. (1918-1920) Bakı, 1990.
3. Azərbaycan tarixi fənni üzrə mühəzirələr və materiallar məcmuəsi III buraxılış, Bakı, 1993.
4. Baľaev A. Azerbaydzhanskoe-naциональное демократическое движение 1917-1920 гг, Baky, 1990.
5. Bağırov İbrahim. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı, 1994, 56s.
6. Heydər Əliyev və Azərbaycanın Xüsusi xidmət orqanları: çıxışlar və nitqlər. Bakı, 2002.
7. İltifat Şahsevən (Əlyarlı), Tahir Behbudov. İstiqlal Fədailəri. Bakı, 2013, 493s.
8. Məmmədov Ç.İ. Birinci Respublika. Bakı, 2003
9. Məmmədov İ. Məmmədov Ç. Siyasi tarix. Bakı, 2004.
10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990.
11. Siyasi tarix I hissə. Bakı, 1995.
12. Sabir İbrahimov. General Əli ağa Şıxlinski. (rusca) Bakı, 1975, 138s.
13. Nəzərli Şəmistan. General Cavad bəy Şıxlinski. Bakı, 1995.
14. Nəzərli Şəmistan. Azərbaycan generalları. Bakı, 1991, 208s.
15. Nəzərli Şəmistan. Qarabağ döyüşçüləri. Bakı, 2000, 480s.
16. Nəzərli Şəmistan. Tam Artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov. Bakı, 1997, 120s.
17. Nəzərli Şəmistan. General Əli ağa Şıxlinski və silahdaşları. Hərb tariximizdən araşdırırmalar. Bakı, 2012, 496s.

**СЛАВНЫЙ БОЕВОЙ ПУТ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ ОТВАЖНЫХ СЫНОВ
АЗЕРБАЙДЖАНА-ИМЕВШЕГО МЕСТО В ПЛАНАХ ВОЮЮЩИХ СТРАН**

Резюме

В статье раскрываются захватнические планы всех стран-участниц I мировой войны. Азербайджан со своим природными богатствами занимал особое место в этих планах. Широко освещены превращение Кавказского фронта в один из основных фронтов I мировой войны, сражения между Россией и Турцией, причины поражения турецких войск под Сарыкамышом и предательство армян в этих сражениях.

Вместе с тем в статье широко отражена абсурдность «армянского геноцида» и превращение Южного Азербайджана в арену сражений.

Также в статье говорится о храбрости азербайджанцев на полях сражений и беспримерном подвиге «Татарского конного полка» сформированного из представителей азербайджанской молодежи.

**A GLORIOUS WAYS DURING WORLD WAR I , BRAVE SONS OF AZERBAIJAN TOOK PLACE IN
THE PLANS OF THE BELLIGERENT COUNTRIES**

Summary

The article reveals the aggressive plans of all member countries of World War I . Azerbaijan with its natural wealth held a special place in these plans . Widely covered in the transformation of the Caucasus front one of the main fronts of World War I , the battle between Russia and Turkey, the reasons for the defeat of Turkish forces under Sarykamyshe and betrayal of Armenians in these battles .

However, in an article widely reflected the absurdity of the "Armenian genocide" and South Azerbaijan in arena battles.

Сабухи Ахмедов
Д.ф. по и., Музея истории НАНА

ЛИЧНЫЙ СОСТАВ ТАТАРСКОГО (АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО) КОННОГО ПОЛКА

Происхождение названия полка. Этнические названия азербайджанцев в период Российской империи отразились в названиях иррегулярных воинских частей русской армии, которые были сформированы из них. Искаженные этнические названия азербайджанцев, которых называли «закавказскими татарами», «адербайджанскими татарами», порой просто «мусульманами» либо «персами», вошли в официальный обиход Российской империи с подчинением Северного Азербайджана последней. В то же время самоназвание народа являлось «турки» или азербайджанские турки, и также назывался язык – тюркский (азербайджанско-турецкий). Эти названия вернулись в официальный обиход лишь в 1918 г. с восстановлением государственности на территории Северного Азербайджана.

В соответствии с российской «традицией», созданный в 1914 году из этнических азербайджанцев конный полк получил название «Татарский».

Необходимость вышеуказанных комментариев относительно названия полка вызвана тем, что при описании действий Кавказской туземной конной дивизии как в научной, так и в научно-популярной литературе можно встретить тавтологию типа «в Татарском полку служили татары, а также азербайджанцы» и т.п.

Целью нашего доклада является рассмотрение вопросов, связанных с личным составом полка.

Комплектация полка. Официально идея создания войсковых частей из «воинственных кавказских народов» была выражена 26 июля 1914 года в обращении Главнокомандующего войсками Кавказского военного округа генерал-адъютанта графа И.И.Воронцов-Дашкова через военного министра генерал-адъютанта В.Л.Сухомлинова к императору Николаю II. Разрешение императора сформировать из мусульман Кавказа и Закавказья несколько полков последовало уже 27 июля 1914 г. Это говорит о том, что вопрос создания иррегулярных конных полков был на повестке дня. Вероятно, с учетом опыта предыдущих войн, создание национальных полков из регионов Кавказа предусматривалось по мобилизационным планам русского военного командования. Структура полков 1914 года в общем-то мало отличалась от структуры конно-иррегулярных полков XIX века. Патриотический подъем, царивший во всем российском обществе, в том числе на окраинах, в начале войны привел к тому, что количество добровольцев в 5 раз превысило требуемое количество, однако всех прибывших сверх установленного количества отправили домой – русское командование не предполагало, сколь длительной и широкомасштабной будет эта война и оказалось не готово к формированию количества полков больше планируемого числа.

Из письма начальника штаба Кавказского военного округа генерал-лейтенанта Н. Юденича Елизаветпольскому губернатору Г. Ковалеву № 1271 от 5 августа 1914 года следует, что комплектацию полка планировали поручить высокопоставленному офицеру из числа азербайджанцев: «*Для формирования Татарского конного полка Его Сиятельство желает избрать лицо высоко авторитетное среди татар, которое могло бы занять соответствующую должность в этом полку, поэтому прошу Вас указать не имеется ли у Вас в виду среди татар такого офицера, который мог бы выполнить это трудное дело, а также других офицеров, которыми можно было бы пополнить офицерский состав полка.*». В формировании полка большую роль сыграли представители семьи Зиядхановых, а один из семьи – Шахверди хан Зиядханов, и был «высоко авторитетным лицом».

Татарский (Азербайджанский) конный полк на момент формирования состоял из 4-х сотен, каждая из которых делилась на два взвода по пятьдесят человек. Полк состоял из 22 офицеров, 3 военных чиновников, 1 полкового муллы, 575 строевых нижних чинов (всадников) и 68 нестроевых нижних чинов, всего 669 человек.

Офицерские чины в полку соответствовали чинам регулярной кавалерии: полковник, ротмистр, штабс-ротмистр, поручик, корнет. Однако переведенные из других частей русской армии в Кавказскую туземную конную дивизию офицеры сохраняли свои звания, поэтому в документах встречаются упоминания армейских и гвардейских частей, казачьих войск и даже флота.

Первым командиром Татарского конного полка был назначен генерального штаба подполковник Пётр Александрович Половцов (1874 –1964), из дворян Бессарабской губернии, сын действительного тайного советника, Государственного секретаря А.А. Половцова и Н.М. Июневой - одних из богатейших людей России. Он окончил Историко-филологическую гимназию, затем Петербургский горный институт. Служил в кавалерийских частях, окончил Николаевскую академию Генерального штаба по 1-му разряду, получив звание капитана Генерального штаба. Принял участие в Русско-японской войне, после чего переведен на Кавказ. Обладая, «военно-востоковедными знаниями» бывал в Индии и в Китае. В 1911 году Половцов был переведен в запас Генерального штаба, являлся помощником управляющего Кабинетом Его Императорского Величества, одновременно числясь в распоряжении Начальника Генерального штаба. С этой должности он и был назначен командиром Татарского конного полка.

Помощником командира полка стал старший штаб-офицер подполковник Всеволод Дмитриевич Старосельский (1875-1935), из дворянской семьи, уроженец г. Баку, сын бывшего Бакинского губернатора, сенатора, генерал-лейтенанта Дмитрия Семеновича Старосельского и Екатерины Гурамовой (Гурамишвили). Всеволод Старосельский получил образование в Пажеском корпусе, в звании корнета гвардии служил в различных частях гвардейской кавалерии.

Офицеры- азербайджанцы. До начала боев в полк поступили только три офицера-азербайджанца:

1. ротмистр Шахверди хан Зиядханов
2. штабс-ротмистр Нуух бек Софиев (Сафиев) (полковой адъютант)
3. корнет Джелал бек Султанов.

Командиром 1-й сотни полка был назначен ротмистр Шахверди хан Абульфат хан оглы Зиядханов (1869-1919) общее образование получил в Елизаветпольской гимназии и с 1890 года служил в 44-м Нижегородском драгунском полку – самом прославленном и престижном полку русской армии на Кавказе. Затем он окончил Елисаветградское кавалерийское юнкерское училище и продолжал службу в родном полку уже в качестве офицера. Принял участие в Русско-японской войне 1904-1905 годов. В боях был награжден. После войны вновь служил в 44-м Нижегородском драгунском полку, в декабре 1910 года был назначен обер-офицером для особых поручений при Елизаветпольском губернаторе, с состоянием по армейской кавалерии, был удостоен звания ротмистр. Ш.Зиядханов всю I мировую войну прошел в составе Татарского конного полка. После 1916 года сведений о биографии Ш.х.Зиядханова у нас нет, известно лишь, что он скончался в 1919 году.

Информация о корнете Джелал бек Султанове крайне скучна. Известно, что он произведен в поручики 20 мая 1915 г.. По сведениям азербайджанского исследователя Ш.Назирли, Дж. Султанов родился в 1881 году в селе Пирчivan Зангезурского уезда.

Нух бек Софиев (1894- ?) происходил из азербайджанского бекского рода Софиевых (Сефиевых, Сафиевых), из сословия родовых агаларов Борчалинского участка Тифлисской губернии. Его отец - Аббас-Кули бек Софиев - подполковник. Аббас-Кули бек Софиев был женат на дочери коллежского секретаря Михалине Степановне Якубовской,

происходившей из литовско-татарского рода. Нух бек Софиев в чине штабс-ротмистра прибыл в Татарский конный полк из Отдельного корпуса жандармов. Принимал участие в боях, к 1917 году удостоен звания подполковник. К началу июня 1918 года подполковник Нух бек Софиев в должности командира Татарского конного полка в составе Кавказской исламской армии отличился в боях против объединенных войск «Диктатуры Центроакспия», дашнаков и англичан. Был награжден османским орденом Меджидийе 5-ой степени с мечами в чине каймакам (подполковник). В феврале 1919 года был назначен новосозданного 1-го Джаванширского пехотного полка Азербайджанской армии, полковник. С августа 1919 года назначен командиром 1-го Татарского конного полка. Во главе полка участвовал в Ленкоранской операции армии АДР, усилении северных границ против вторжения Деникина, боях в Карабахе в апреле 1920 года. Возглавляемый им полк составил ударную силу Карабахского восстания против советской власти в июне 1920 года. Известно, что остатки полка после подавления восстания ушли в Грузию и Турцию. Судьба Нух бек Софиева нам неизвестна.

До начала боев к полку был прикомандирован подполковник 16-го драгунского Тверского полка принц Фейзулла Мирза Каджар Фейзулла Мирза Каджар (1872- 1920), уроженец г.Шуша. Он окончил Тифлисский кадетский корпус, Николаевское кавалерийское училище, в рядах 2-го Дагестанского полка под командованием полковника Гусейн хана Нахичеванского участвовал в Русско-японской войне. В войне прославился как бесстрашный командир сотни, в бою у деревни Ландунгоу был тяжело ранен ружейной пулей в правое бедро. Хотя врачи сомневались в его способности вернуться к военной службе, однако Фейзулла Мирза доказал обратное и после окончания войны продолжил службу в 10-м драгунском Новгородском полку. 31 августа 1914 года овладев во главе конного дивизиона (два эскадрона) сильно укрепленной деревней Цетуло он был представлен к званию полковник, награжден орденами. 27 ноября 1914 года Фейзулла Мирза был прикомандирован к Татарскому конному полку. 25 февраля 1917 года полковник Каджар вступил в командование Чеченским конным полком. 17 мая 1917 года он был произведен в генерал-майоры, а 30 мая назначен командиром 2-й бригады Кавказской туземной конной дивизии. 30 сентября 1917 года Фейзулла Мирза Каджар был назначен начальником 1-й Кавказской туземной конной дивизии. С созданием Азербайджанской Демократической Республики он вступил в национальную армию. 9 января 1919 года Фейзулла Мирза Каджар был назначен командиром Гянджинского гарнизона. Принял активное участие в антисоветском восстании в мае 1920 года. Расстрелян большевиками в 1920 году.

Фейзулла Мирза был прикомандирован к полку, вероятно, по психологическим причинам: он являл собой пример земляка всадников - азербайджанца, кавалериста, отчаянного храбреца, героя Русско-японской войны, уже успевшего отличиться на Первой мировой, дослужившегося своей храбростью и рвением до чина полковника – классический образец лермонтовского «полковник наш рожден был хватом, слуга царю, отец солдатам».

Объяснить незначительное количество офицерских национальных кадров в полку нехваткой офицерских кадров – кавалеристов азербайджанской национальности было бы неверно. Так, в конных частях русской императорской армии к сентябрю 1914 года как нам удалось установить, в чинах от полковника до корнета, служило 19 офицеров-азербайджанцев. Однако, в соответствии с политикой Российской администрации, осуществляющей на Кавказе еще с начала XIX века, командный состав национальных воинских формирований должен был комплектоваться из числа офицеров русской национальности или других национальностей, отличной от основной национальности воинской части.

В период наиболее активных боев полка в 1915-1916 годах в нем служили 6 офицеров- азербайджанцев:

1. подполковник Фейзулла Мирза Каджар (в феврале 1915 года назначен командиром Чеченского конного полка)
2. ротмистр Шахверди хан Зиядханов
2. штабс-ротмистр Нух бек Софиев (Сафиев)
3. штабс-ротмистр Исрафил бек Ядигаров
4. корнет Джелал бек Султанов
5. прапорщик Джамшид хан Нахичеванский
6. прапорщик Али Мурад бек Везиров

Штабс-ротмистр Исрафил бек Ядигаров (в документах – Едигаров) (1888 – 1946) принадлежал к известному азербайджанскому роду Ядигаровых из Борчалинского уезда Тифлисской губернии. Окончил Тифлисский кадетский корпус, с 1910 года - на службе в 17-м Нижегородском полку. В боях I Мировой войны принимал участие со дня вступления России в войну, воевал в Польше. В конце 1914 года был ранен, в январе 1915 года в чине штабс-ротмистра переведен на Кавказский фронт, затем в Одессу. Отсюда был отправлен в район Персидского залива для «связи с английским корпусом». В 1916 году удостоен звания ротмистр и переведен в Татарский конный полк, в котором и служил до конца 1917 года. Исрафил бек Ядигаров в январе 1917 года направлен на Кавказ для комплектования новых запасных сотен Татарского конного полка. В конце 1917 года он вышел в отставку и вернулся в родное имение. Однако в 1918 году принят в грузинскую армию в чине полковника и принимал участие в отражении агрессии Армении против Грузии. В 1919 году вышел в отставку, однако после оккупации Азербайджана советскими войсками создал отряд партизан, с которым в феврале 1921 года воевал против большевиков, вторгшихся в Грузию. После оккупации Грузии эмигрировал в Турцию (вероятно, в это же время стал известен под именем Ядигаров Магомед бек Наби оглы), в ноябре 1922 года – в Польшу, где окончил офицерскую школу. Служил в польской армии в чине подполковника. После оккупации Польши переехал в Германию, где возглавил Азербайджанский комитет в Берлине. В мае - сентябре 1943 года назначен командиром 314-го пехотного полка 162-й Турецкой пехотной дивизии. С 12 декабря 1944 года в чине Ваффен-штандартенфюрера командир боевой группы «Азербайджан» Кавказского соединения СС. 17 марта 1945 года назначен ответственным за военные вопросы при Азербайджанском национальном комитете. После окончания войны был выдан американцами в СССР и в июле 1945 года приговорен к смертной казни. Расстрелян в 1946 году.

В марте 1915 года, когда Татарский конный полк уже принял участие в первых боях и даже успел понести потери, в Татарский конный полк прибыл прапорщик (1895-1938), сын отставного ротмистра Джаяркули хан Нахичеванского, брата генерал-адъютанта и генерала от кавалерии Гусейн хан Нахичеванского. Джамшид хан окончил Тифлисский кадетский корпус, ускоренный курс Елизаветградского кавалерийского училища и 1 декабря 1914 года прибыл в звании прапорщика в Татарский конный полк. 30 октября 1917 года Джамшид Хан Нахичеванский был произведен в штабс-ротмистры. В составе Кавказской Исламской Армии подполковник Дж. хан Нахичеванский (Татарский конный полк был переименован в 1-й конный Карагызынский полк) принимал участие в боях против объединенных войск «Диктатуры Центрокаспия» и дашнаков, а также англичан. В армии АДР Джамшид хан занимал должности командира 1-й сотни 1-го конного Татарского полка, помощника командира полка по строевой части, с 24 марта 1920 был назначен командиром 2-го конного Карабахского полка. После установления Советской власти в Азербайджане Джамшид Нахичеванский во главе полка перешёл на службу новой власти. В 1921-1931 годах был командиром Азербайджанской Стрелковой (позднее Горнострелковой) дивизии. Горнострелковая дивизия под командованием Джамшида Нахичеванского стала одним из наиболее хорошо подготовленных и боеспособных подразделений РККА, а сам комдив был также начальником Бакинского

гарнизона, командующим территориальными войсками, депутатом ЦИК АзССР и ЦИК ЗакССР. В 1931 году в Тифлисе арестован по обвинению в участии в антисоветском заговоре и хотя вину не признал, был приговорён к смертной казни. Однако на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) под председательством И.В.Сталина было принято решение: «Освободить Нахичеванского с тем, чтобы он работал не в Закавказье». Дж. Нахичеванский был восстановлен на военной службе и направлен на учёбу в Военную Академию РККА им.М.Фрунзе. По окончании учёбы в 1933 году Нахичеванский был оставлен в Академии на преподавательской работе, и занимал должность старшего преподавателя кафедры тактики. Был назначен начальником курса, был заместителем начальника кафедры общей тактики, руководил летней практикой. В декабре 1935 года ему присвоено звание комбриг. В 1938 году арестован по обвинению в участии в антисоветской организации, приговорен к расстрелу и расстрелян. В 1956 году был посмертно реабилитирован за отсутствием состава преступления.

2 февраля 1916 года в полк из Отдельного корпуса пограничной стражи поступил прапорщик Али Мурад бек Везиров.

Начиная с середины 1916 года количество офицеров – азербайджанцев в полку увеличивалось, в основном за счет тех всадников, которые своей храбростью и умением воевать были удостоены офицерских чинов.

Таким образом, к середине 1917 года (последние активные бои полка в I мировой войне) в Татарском конном полку служили 13 офицеров- азербайджанцев.

Идрис ага Каджар (1889 - ?) происходил из известного рода Каджаров, носил титул принца. Обучался в Тифлисском кадетском корпусе, затем в Нижегородском кадетском корпусе. Службу в Татарском конном полку начал 20 июня 1915 года, в феврале 1916 года удостоен звания младший урядник. 26 декабря 1916 года Идрис ага Каджар был произведен в прапорщики. Известно, что I мировую войну прапорщик Идрис ага окончил в звании поручик. Идрис-Ага Каджар был произведен в корнеты и продолжил свою службу в армии Азербайджанской Демократической Республики, во 2-м конном Карабахском полку. По данным на 1920 г., поручик принц Идрис-Ага Каджар являлся командиром 3-й сотни 2-го конного Карабахского полка. После большевистской оккупации Азербайджанской Республики в апреле 1920 г. полк перешел на сторону новой власти, однако большинство офицеров полка, по данным на 11 мая 1920 г., по тем или иным причинам аттестации не прошли, включая и принца Идрис-Ага Каджара, который на тот момент числился в отпуске.

Худадад бек Худавердов служил в полку до 13 сентября 1917 года, когда был зачислен в запас армейской кавалерии в чине корнета, однако, как показали события военную службу не бросил. В «Адрес-календаре АДРеспублики на 1920 год» Худадат бек Худавердов указан в чине ротмистра в Главном управлении Генерального штаба.

Корнет Зульфугар бек Султанов окончил 2-ую мужскую Тифлисскую гимназию, затем поступил на юридический факультета Петербургского университета, в 1915 году, будучи студентом 1-го курса, Записался добровольцем в качестве вольноопределяющегося, заслужил ряд Георгиевских крестов, переведен в разряд офицеров. В качестве офицера был награжден рядом орденов. Служил в армии АДР (1918-1920), был офицером (от поручика до штабс- ротмистра).

Поручик Селим бек Султанов, брат Хосров бека Султанова (генерал-губернатора Зангезурского, Шушинского, Дживанширского и Джебраилского уездов в 1919-1920 годах), двоюродный брат будущего советского деятеля Чингиз Ильдрыма (Чингиз Султанов). В армии АДР в составе Кавалерийской дивизии был сформирован курдский конный дивизион, командиром которой назначен ротмистр Селим бек Султанов. В списках награжденных османскими орденами в июне-сентябре 1918 года значатся два азербайджанца по фамилии

«Султанов» в чинах юзбashi (капитан) и юзбashi векили (штабс-капитан). Идет ли речь о Зульфугар бек Султанове и Селим бек Султанове точно неизвестно.

Саяд Зейналабдин оглу Зейналов (1886-1942) в 1914 году записался добровольцем в Татарский конный полк, в 1915 году дослужился до звания урядник. В боях был награжден всеми степенями Георгиевского креста. В конце 1917 года уже в звании прапорщика вместе с полком вернулся в Азербайджан. В составе полка вступил в Мусульманский корпус, затем в Кавказскую исламскую армию. Отличился в боях против объединённых войск «Диктатуры Центрокаспия» и дашнаков, а также англичан. Был награжден османским орденом Меджидие 5-го класса с мечами в чине мюлазими-сани (поручик). В ноябре 1918 года окончил школу подпрапорщиков в Гяндже и продолжил службу сначала в 1-м Татарском конном полку, а затем в 3-ем Шекинском конном полку. Принимал участие в боях в Карабахе в марте- апреле 1920 года. В 20-30-х годах работал в милиции. В 1937 году арестован как офицер мусаватской армии и отправлен в ссылку. В 1942 году скончался в ссылке.

Зейналабдин Садыхов (1884- ?) родился в 1884 году в Шуше, учился в Шушинской реальной гимназии. В 1914 году добровольцем записался в Татарский конный полк, принял участие почти во всех боях полка. Был удостоен Георгиевских крестов 2, 3, 4 –й степеней, Георгиевской медали «За храбрость» 4- й степени, а также офицерского чина прапорщик. За отвагу в боях 1916-1917 годов удостоен орденов. Св. Станислава 3-й ст. с мечами и бантом, ордена Св. Анны 3-й ст. с мечами и бантом, ордена Св. Анны 4-ой степени. В годы АДР служил во 2-ом Карабахском конном полку в чине штабс- ротмистра. После советизации Азербайджана эмигрировал за границу.

Осман ага Гюльмамедов (1892- 1950) в марте 1916 года удостоен звания старший урядник. За отвагу в боях был удостоен Георгиевских крестов 2, 3, 4 степеней, Георгиевской медали «За храбрость» 2, 3, 4 степеней (69, с.237). В составе полка вступил в Мусульманский корпус, затем в Кавказскую исламскую армию. Отличился в боях против объединённых войск «Диктатуры Центрокаспия» и дашнаков, а также англичан. Был награжден османским орденом Меджидие 5-го класса с мечами в чине мюлазими-сани (поручик). В ноябре 1918 года присвоено звание корнет. 1 июня 1919 года О.Гюльмамедову присвоено звание поручик. С ноября 1918 года он командует 3-й сотней 1-го Татарского конного полка. В составе полка участвовал в Ленкоранской операции армии АДР, усиление северных границ против вторжения Деникина, боях в Карабахе в апреле 1920 года, Карабахском восстании против советской власти в июне 1920 года. Эмигрировал в Турцию, жил в городе Карс, где и скончался.

В ходе войны несколько офицеров-азербайджанцев получили назначение в Кавказскую туземную конную дивизию, но не в Татарский конный полк. Так, с момента создания Кавказской туземной конной дивизии в Кабардинский конный полк поступил Керим хан Эриванский, прошедший с полком всю войну и удостоенный в боях Георгиевского оружия. В Чеченском конном полку служил ротмистр Искандер хан Нахичеванский. Во 2-м Дагестанском конном полку начал службу Рагим хан Нахичеванский.

Офицеры других национальностей. В разные годы в Татарском конном полку служили представители аристократических фамилий империи, причем не только русской национальности. Даже поверхностное знакомство с биографиями Половцова и Старосельского показывает, насколько тщательно подбирались офицерские кадры в Татарский конный полк. Ниже, по ходу обзора боевой деятельности полка будут показаны биографии и других офицеров. Большая часть офицеров оказалась так или иначе связанной с Азербайджаном или Кавказом.

В полку служили русские граф Муравьев-Амурский, князь Багратион-Мухранский, Алферов, Немирович-Данченко, Квашнин-Самарин, и другие, грузины князья Амилохвари, князь Казбеки (Казбеги), князь Леван Магалов, князь Чавчавадзе, князь Шаликов, ка-

бардинец князь Бекович-Черкасский, осетины Кодзаев, Хоранов, дагестанцы Кубатиев, Кугушев, крымский татарин князь Кудашев, абхазец князь Шервашидзе, ирландец по происхождению Обриен де Ласси, француз Шарль Тестенуар.

По мнению С.В.Максимовича, служившего в штабе Кавказской туземной конной дивизии, «из всех полков, Татарский конный имел наилучший состав офицеров».

Из воспоминаний офицеров Кавказской туземной конной дивизии: «Офицерский и унтер-офицерский состав подбирался из желающих в среде регулярных и казачьих полков: предпочтались люди, знакомые с нравами кавказцев». «Попасть в туземную дивизию было непросто. Зачисляли в нее, в основном, из элитных полков русской армии, по авторитетным рекомендациям и тех, кто уже имел награды за храбрость. За весь период существования дивизии там не было ни единого случая дезертирства...».

Подбор офицеров- немусульман в национальные конные полки был тщательным, обязательным условием было уважительное отношение к языку, обычаям, традициям личного состава части. «Офицер, не относящийся с уважением к обычаям и религиозным верованиям всадников, терял в их глазах всякий авторитет. Таковых, впрочем, в Дивизии и не было...».

Интересно, что русские офицеры предпочитали даже свободное время проводить с всадниками: «Совместная жизнь с всадниками-горцами была не то, что с русскими солдатами, ибо в горце имеются врожденные чувства дисциплины, уважение к старшему и деликатность».

Уважительное отношение офицеров к всадникам встречало ответное уважение, сохранившееся даже после отмены Временным правительством чинов и званий: «Движение Дивизии на Петроград привлекло к ней особое внимание большевистской организации и на разложение ее были направлены все силы; однако, несмотря на напряжение агитации, ни единого выступления всадников против офицеров, как таковых - не было... Нужно отметить, что против офицеров русского происхождения ни в одном полку выступлений не было».

Моллой полка был назначен Агамухаммед Гаджи Абдусалим оглу, более известный под своим литературным псевдонимом «Мухаммед Хади».

Мухаммед Хади (Агамухаммед Гаджи Абдусалим оглу) (1879-1920) получил первичное религиозное образование и в совершенстве владел арабским и персидским языками, знал восточную поэзию и философию. С 1905 года М. Хади занялся журналистской деятельностью, его публицистические статьи, романтические стихи стали печатать во многих кавказских изданиях. В 1911-1914 годах он жил в Турции, где познакомился с прогрессивными поэтами и даже примкнул к их деятельности, за что султанским режимом был выслан на окраины страны - в г. Салоники. Однако отсюда он вернулся в Азербайджан и восстановил прежние связи с прогрессивной интеллигенцией и буржуазией. Накануне и в самом начале I Мировой войны стали публиковаться его патриотические стихи, которые привлекли внимание Кавказской администрации.

Великолепный оратор, поэт-романтик, авторитетное лицо в среди интеллигенции Азербайджана, человек, имеющий религиозное образование, автор стихов, призывающих бороться за интересы своей родины - эти факторы способствовали тому, что его приняли в полк и назначили моллой полка. Молла полка был правой рукой командира, выполняя функции по морально - нравственному воспитанию бойцов.

Урядники и всадники. Рядовой состав полка комплектовался на добровольных началах. 1-я сотня полка комплектовалась из жителей Казахского уезда, 2-я – Шушинского и Джеванширского уездов, 3-я - Арешского, Зангезурского, Карагинского и Нухинского уездов Елисаветпольской губернии, 4-я - Борчалинского уезда Тифлисской губернии.

Каждый желающий служить должен был подать заявление. Приемные комиссии предъявляли следующие требования: возраст от 21 до 40 лет, «хорошее и трезвое поведение», «здоровое телосложение» и «способность к военной службе». Согласно данным губернатора Елизаветполя, уже к 27 августа «добровольцев мусульман записалось в Татарский полк свыше двух тысяч». В связи с тем, что требовалось только 400 человек, дальнейшая запись была прекращена. В сентябре 1914 года в штаб Кавказского округа поступил рапорт офицера полка, подполковника В.Старосельского: «Из опроса господ офицеров, кадровых унтер-офицеров и всадников выяснилось, что при наборе людей всадники или с полной охотой и никакого неудовольствия среди татарского населения не было».

Серьезной проблемой оказалась нехватка урядников из числа азербайджанцев. Являясь прослойкой между офицерами и всадниками, урядники отвечали за действия взводов и отдельных всадников. Национальных кадров этого звена было крайне мало именно виду отсутствия призыва мусульман на военную службу, так как урядников в военных училищах не готовили; они отбирались из числа наиболее подготовленных рядовых воинов и готовились в низших школах или курсах.

Большинство урядников на момент создания Татарского конного полка были русской национальности, а, следовательно, возникали проблемы языкового порядка – ведь большинство добровольцев не знали русского языка. Однако в ходе войны в запасных полках стали готовить командиров младшего звена из азербайджанцев, также наиболее грамотные и отличившиеся в боях всадники могли дослужиться до звания урядника. В 8-м запасном кавалерийском полку были подготовлены 19 урядников- азербайджанцев. К сентябрю 1916 года еще 14 азербайджанцев был удостоены в боях чинов от младшего до старшего урядника и подпрапорщика включительно.

Среди всадников полка оказалось немало молодых представителей аристократических азербайджанских родов, недавно окончивших школу или даже бросивших институт: Рашид бек Зулькафаров, Вели бек Векилов, вольноопределяющийся Ахмед бек Зейналов, Ахмед ага Гасум Ага оглы Векилов, Гусейн ага Алескер ага оглы, Мустафа бек Векилов, Алы бек Кесеменский, Ханглар ага Мусеиб ага оглы, Рустам ага Искандербеков, Камиль ага Искандербеков, Абдул ага Искандербеков, Сурхай ага Искандербеков, Мирза ага Искандербеков, Керим ага Шахтахтинский, Сеид Ага Миргасымов, Ханлар бек Гасанбеков, Кулам бек Гашимбеков, Садых ага Киши ага оглы, Баграм бек Аббас Кулибеков, Машади Азад Набибеков, Баграм Рустамбеков, Шахмар Мирзалибеков, Кардашхан Исмиханов, Нур Мамед Ага Дадашев, Кичи бек Халилбек оглы, Шукюр бек Султан Мурад оглы, Ибрагим ага Дадаш оглы, Гасан Кулибек, Ханар бек Фарах, Сурахан бек, Ага бек Аббасбеков, Абдул бек Касумбек оглы, Амрах ага Аббасов, Курбан Гасанбеков, Халил Ага Юзбашев, Гасан ага Али Мадатов.

Изучение личного состава Татарского (Азербайджанского) конного полка показывает, что тщательность подбора офицерских кадров, уважительное отношение офицеров к нижним чинам сыграли большую роль в эффективности действий полка на фронтах Первой мировой войны.

Nihat Büyükbəş
Atatürk Araştırmaları Merkezi Başkan Yardımcısı

KÂZIM KARABEKİR'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDAKİ EĞİTİM FAALİYETLERİ

I.Dünya savaşının bütün hızıyla devam ettiği, İmparatorlukların dağılma sürecine girdiği bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğunun da bu süreçte nasibini alarak bir anda kendisini savaşın içinde bulmuştur. Dönemin aydınlarının, münevverlerinin, yazarlarının dünyada olup bitenler karşısında ortak bir vizyon oluşturamadıklarını, imparatorluğun çıkarları ve bekası için fikir birliğinin oluşmadığını görüyoruz.

Kimi yazarlar ve bu makale boyunca dipnotlarda kaynakça gösterilen akademisyen ve araştırmacıların dönemi tasvir ederken ortaya koydukları resmin çok karmaşık olduğunu görüyoruz. Dönemin bilim insanların, müneverlerinin, yazarların, askeri ve mülki erkanın, saray çevresinin, çok kültürlü, farklı eğitim kaynaklarından beslenip yetiştiği, çoğunuğu İstanbul olmak üzere imparatorluğun önemli merkezlerine yayılmış onlarca yabancı menşeli, çoğu misyoner amaçlı eğitim kurumunun Osmanlı topraklarında faaliyet gösterdiği bir gerçektir. 1700'lü yılların sonuna doğru, özellikle İstanbul'lu gayri Müslümanların çocuklarına Avrupa ve dünyanın önemli ülkelerinde eğitim amaçlı gönderdiklerini de bilmemiz gereklidir.

Bütün bu resimde dağılmaya yüz tutmuş İmparatorlukta harekete geçenlerin yine Osmanlı ordusunda özellikle Müslüman menşeli okullarda eğitim almış, ancak dünyayı ve birkaç dil bilen hemen hemen tamamı ordu mensubu olan münevverler ülkeyi kaostan kurtarmak, cephelerde savaşmak, orduyu ayakta tutmak gibi bir dizi yüksek mevkide sorumluluk almaktadırlar. Bu yüksek sorumluluk duygusu Milli Mücadele dönemi ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda da devam eder.

Bu makalede hem Osmanlı, hem Türkiye Cumhuriyetinin önemli askeri kahramanlardan biri olan Kazım Karabekir'in askeri faaliyetleri ve devlet adamlığının ötesinde I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde sorumluluk mevkiinde olduğu yıllarda ki eğitim faaliyetleri irdelenecektir.

Kazım Karabekir

Musa Kâzım, 1882'de İstanbul Yenimahalle'de dünyaya gelmiştir. Aslen Karaman'ın Gafariyat (Kazım Karabekir) kasabasındandır. Babası Mehmet Emin Paşa'dır. Fatih Askerî Rüştîyesi'ni ve ardından Kuleli Askerî İdadisi'ni tamamlamıştır. 14 Mart 1900'de girdiği Harp Okulu'ndan 6 Aralık 1902'de Mülâzim-ı Sâni (Teğmen) rütbesiyle piyade sınıfının birincisi olarak mezun olmuştur. Ardından Harp Akademisi'ne başlayarak 5 Kasım 1905'te Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Akademi'yi bitirmiştir.¹ Kazım Karabekir Harp Akademisi dâhil olmak üzere bütün öğrenim hayatı boyunca sınıf birincisi olmuş, bir şahsi disiplin örneği olarak hayatı boyunca olayları gününe hatıratına kaydetmiştir.²

Kazım Karabekir, 10 Aralık 1905'de Edirne'deki 2. Ordu'ya, 11 Ocak 1906'da 3. Ordu'ya atanmıştır. 13. Seyyar Topçu Alayı, 15. Süvari Avcı Taburu ve Manastır Mıntıka Komutanlığı gibi Osmanlı Devleti'nin çok farklı coğrafyalarda çeşitli ve zor görevleri yerine getirmiştir. I. Balkan Savaşı sırasında Bulgarlara karşı Edirne'yi savunan 10. Tümenin Kurmay Başkanı iken 1913 yılı Nisan ayında düşmana esir düşen Kazım Karabekir II. Balkan Savaşı sırasında esaretten kurtulmuştur.³ Karabekir'in etkin olarak katıldığı savaşlar; 1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı ve 1919-1922 İstiklal Harbi'dir.⁴ Başarılı askerlik yaşamı sıra-

¹Azmi Süslü, Mustafa Balçıoğlu, Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.99.

²Kâzım Karabekir, Birinci Cihan Harbine Neden Girdik? Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul 2000, s. 14,20.

³Süslü, a.g.e., s.99-100.

⁴Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s.179.

sında Osmanlı Devleti'yle birlikte farklı ülkeler tarafından da çok sayıda Madalya ve Nişanla ödüllendirilmiştir. Bulgarca, Almanca, Fransızca ve Rusça bilen Kazım Karabekir'in yayınlanmış çok sayıda eseri de bulunmaktadır.¹ Kazım Karabekir'in doğup büyüğü, şahsiyetinin geliştiği yıllar, Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği, siyasî ortamda askerin ve askerliğin ön planda olduğu yillardır. Karabekir'in bir asker çocuğu olması da göz önünde bulundurulduğunda onun kişiliğinin gelişmesindeki etkenleri; yetiştiği ortam, ailesi ve sistemli, kesintisiz bir askeri eğitim süreci olarak sıralayabiliriz.²

I.Dünya Savaşının en önemli sonuçlarından biri de şüphesiz İmparatorlukların dağılıp, ulus devletlerin çoğalması ve milliyetçilik akımlarının güçlenmesidir. Osmanlı İmparatorluğunun egemenliği altında olan çeşitli milletlerinde bu özellikle bu akımların etkisiyle Osmanlı'dan ayrılma sürecine girmesi ve imparatorluğu hem içte hem dışta güçsüz duruma düşürmüştür.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına zamansız ve hazırlıksız girdiğine dair yorumlar olmakla birlikte kaçınılmaz bir durum olduğunu belirtenlerde var. Buna karşın, Amiral Souchon (Suşon) komutasındaki Osmanlı Donanmasının Karadeniz'de Rus Deniz Kuvvetlerini ve Karadeniz kıyısındaki bazı üs ve tahkimatları bombalaması olmuştur. Amiral Souchon' (Suşon) un (15 Eylül 1914 günü) Karadeniz'e tatbikat yapmak maksadıyla çıkışma isteği Bahriye Nazırı Ahmet Cemal tarafından uygun görülmediği halde aynı gün Enver Paşa Alman gemilerinin Karadeniz'e çıkabileceğini bildirmiştir. 27 Ekim'de Karadeniz'e çıkan Yavuz ve Midilli, 29 Ekim'de Rusların Odesa ve Sivastopol limanlar da topa tutulmuştur. Netice olarak I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti fiilen katılmıştır.³

I.Dünya Savaşı öncesinde Ocak 1914'te Genelkurmay İstihbarat Şubesi Müdür Yardımcılığında görevlendirilen Karabekir,³ 3 Ağustos 1914'te Genelkurmay İstihbarat Şube Müdürü olarak tayin edilmiştir. Aralık 1914'te Kaymakam (Yarbay) rütbesine yükseltilen Karabekir 6 Ocak 1915'te Mürettep 1. Kuvve-i Seferiye Komutanı olarak İran Harekâtına katılarak I. Dünya Savaşı'ndaki ilk aktif görevine katılmıştı.⁶ Mart 1915'te Beşinci Kolordu 14. Tümen Komutanlığına atanarak Marmara ve Karadeniz kıyılarını savunma amaçlı vazife ile görevlendirilmiştir. Tümeni daha sonra Çanakkale Cephesi'ne de gönderilmiştir. 26 Ekim 1915'te I.Ordu Kurmay Başkanlığına atanmış, 10 Kasım 1915'te 6. Ordu Kurmay Başkanı olarak Irak Cephesi'ne gönderilmiştir.¹⁴ Aralık 1915'te rütbesi Albaylığa yükseltilmiştir. Kafkas Cephesi'nde Kafkas Kolordu Komutanlığı sırasında 25 Nisan 1918'de Kars'ı istiladan kurtarmıştır. Aynı yıl Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltilen Karabekir 2 Mart 1919'da merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir.⁴

Kazım Karabekir'in askeri duruşu için İsmet Paşa şunları söylemiştir: "Karabekir, son kırk senenin askeri ve siyasi en ehemmiyetli hâdiselerinde faaliyetli ve değerli bir yer tutmuştur. Şahsî vasıfları temiz bir ruhun ve cesur bir karakterin bütün faziletlerini göstermiş, fikir ve hükümlerinde daima kendine güvenir ve sebatlı olmuştur. Kuvvetli bir iradenin muvaffakiyetlerini hak ettiği gibi, güçlüklerini de hayatının her devrinde metanetle karşılamıştır. Tarihimiz, Kâzım Karabekir'in Millî Mücadele'deki hizmetlerini vefali sayfalarında daima iftihar ile yâd edecektir. Şark Cephesi Komutanı sıfatıyla millî kurtuluşumuzun tehlikeli bir seferini başından sonuna kadar gerçek bir maharet ile idare ederek kat'ı zafer'e götürmüştür. Tarihimiz içinde büyük Türk komutanlarından biri olarak yüce bir ihtişam yerinde yaşıyacaktır..."

Birinci Cihan Harbinin felaketli neticesinin ilk gününden başlayarak, hiç sarsılmayan bir iman ile meydana atılmış olan pek kıymetli vatanseverlerden biri idi. Onun komutasındaki geniş bölgeler bütün dertlerini savaş müddetince susturarak, iç ayaklanmalara karşı bir azim ve huzur örneği olmuşlardır. Kâzım Karabekir'in zaferleri garp ve cenub sınırlarımızda ve içerisinde türlü

¹Süslü, a.g.e., s.102.

²Cemalettin Taşkıran, Kâzım Karabekir Paşa Askerî Hayatı ve Komutanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.5.

³Yücel Özkaya, Enver Konukçu vd., Millî Mücadele Tarihi Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayıncı, Ankara 2005, s.8.

⁴Süslü, a.g.e., s.100-101.

şekildeki sultanat hareketlerine karşı gerçekten bunalmış olduğumuz bir zamanda yetişmiştir. Orduda ve memlekette hâsil olan şevk ve sevinç bütün kurtuluş hareketimize yepyeni bir hamlenin bütün ümit ufuklarını açmış, yüreklerimiz taşkin bir minnetin heyecanı ile dolmuş idi. Karabekir adı, İstiklal Savaşının büyük âbidelerinden biri olarak milletin takdirinde ebedî bir şeref yeri tutacaktır.”¹

Şark Cephesi Komutanı

Kongreler Döneminde Karabekir'in Erzurum Kongresi'nin toplanmasında büyük katkıları olmuştur. 16 Kasım 1919'da Temsil Heyeti'nin düzenlediği Komutanlar toplantısına iştirak etmiştir. 14 Ocak 1920'de Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal tarafından Şark Cephesi Komutanlığı ile vazifelendirilmiştir. 23 Nisan 1920'de açılan B.M.M. Birinci Devresinde Edime Milletvekili iken bu sıfat üzerinde kalmak kaydı ile Kolordu Komutanlığı'nı sürdürmüştür. 6 Mayıs 1920'de Erzurum Vali Vekili iken, 13-14 Haziran 1920'de Ordu Komutanı yetkisiyle Şark Cephesi Komutanlığı'na atanmıştır. 28 Eylül 1920'de Ermenilere karşı başlatılan taarruzu neticesinde 30 Ekim 1920'de Göle ve Kağızman'dan sonra Kars'ı ikinci defa kurtarmıştır. 31 Ekim 1920'de Feriklige(Korgeneral) yükseltilmiştir. İstiklal Savaşı'nın ilk zaferi Karabekir'in eseri olmuş 7 Kasım 1920'de Gümrü'ye girerek 3 Aralık 1920'de TBMM Murahhası olarak ve T.B.M.M. Hükümeti'nin ilk devletlerası andlaşması olan Gümrü Muahedesini imzalamıştır.² 10 Ekim 1921'de biten Kars Konferansı'na Türkiye Baş Murahhası olarak katılmış ve Başkanlık etmiştir. 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşmasını imzalamıştır. Böylelikle Doğu Cephesi kapanmış, Batı Cephesini rahatlatacak olan askeri sevkiyat bir süre sonra doğu-batı yönünde başlatılmıştır.³ Karabekir Paşa askerlik hayatının başından itibaren kendisinde doğuştan gelen komutanlık özelliklerini ve yeteneklerini, eğitimi ve yaşadığı tecrübelerle birleştirerek İstiklal Savaşı'mızın onde gelen liderlerinden biri olmuştur.⁴

Karabekir'in Memleketin Geleceğine Dair Düşünceleri

Savaş yorgunu Karabekir, daha otuzlu yaşlarının başında, elde kalan topraklar için geniş bir imar ve iyileştirme hareketi düşünmektedir. Karabekir'e göre, İtalyan ve Balkan Harplerinden bozguna uğrayarak ve yorgun olmuş olan Osmanlı Devleti, memleketi iktisaden kalkındırmalı, ciddî bir gayretle orduyu ve milleti çağdaş milletler seviyesine yükseltmelidir. Kâzım Karabekir, devleti teşkil eden çeşitli unsurların kopmak, ayrılmak eğilimlerini çok önceden sezmiştir. Bu teşhisü üzerine takip edeceğî hareket tarzı şöyledir: Memleketin iyileştirilmeye aliyetine Anadolu'dan başlanacak, yapılacak işler, hizmetler bütünüyle Anadolu'ya yapılacaktır. Bu konuda şunları söylemiştir:

“Trakya ve Anadolu'yu esas Türk vatanı addiyle Osmanlı ümran ve servetini bu hudut içerasında toplamak, dâhilî siyasetimizin gizli temeli olmak sırası gelmiştir. Rumeli ve Arabistan'ın, uzun zaman bizde kalmasına artık imkân görmüyorum. İslam ırkları bile bizden ayrılmak fikrin dedirler. Ordumuzun içindeki Arnavut ve Arap zabitlerinde bile dehşetli ayrılık fikirleri başlamıştır. Harici devletlerle Türklerden gayri ırklara sıkı rabitaları vardır. Osmanlı İmparatorluğunun inhilali(Dağılma, bölünme)karşısında öz Türk unsuruyla meskûn yerlerin de felâkete düşmesine karşı şimdiden şu tedbirler alınmalıdır:

1-Şimdiferler, yollar ve her türlü üssesat sahada vücuda getirilmeli ve bunun dışında yapılması zaruri olan kuşla depo gibi resmi binalar kerpiçten yapılmalıdır.

2-Ordunun harp kabiliyetinin yükseltilmesine büyük ehemmiyet verilmelidir.⁵

¹Feridun Kandemir, Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselenin İçyüzü, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1964, s.184.

²Kâzım Karabekir Paşa'yı Anma Töreni 25 Ocak 1994, Atatürk Araştırma Merkezi Yayıını, Ankara 1997, s.35.

³Süslü, a.g.e., s.101.

⁴Cemalettin Taşkıran, Millî Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.137.

⁵Ziya Tütüncü, Şark Fâtihi General Kâzım Karabekir, Milliyetçi Türkiye Yayınları, İstanbul 1973, s.12-13.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ndeki Türk olmayan unsurların ayrılık fikirlerinin aleniyet kazanması karşısında Karabekir şöyle devam etmiştir: “*Avrupa'da Trakya, Asya'da da Anadolu millî hudutlarımızın içi biz Türklerin vatanıdır... Bu hudutların dışında kalan unsurların bizden ayrılmalarını intaç edecek büyük hadiselerle karşılaşacağızımız zamanlar pek uzak değildir. Bunun için şimdiden millî servetimizi ve millî kudretimizi mahrem olarak mahirane bir tarzda bu Türk hududunun içine yerleştirmek ve onun hudutlarını müdafaa için her şeyi düşünmek zamanı gelmiştir...*” Bu ideal o zamanki devlet yöneticileri tarafından pek kavranamayacaktır.¹ Ülke ideallerine sımsıkı bağlı, ülke birliğine inanmış, şahsî sorumluluk sahibi, ileri görüşlü ve gerçekçi bir subay olan Karabekir, kaybedilen savaşların neticesinde koparılan toprakların sancılı günleri yaşamıştır. Yukarıda geçen düşüncelerini kaleme alıp kalanmkânlarla elde tutulabileceğine inandığı Anadolu ve Rumeli için savaş verilmesi gerekliliğini Askeri Şûra-yâ Layiha şeklinde sunmuştur. Bu Layihalara en sert tepkiyi Cemal Paşa vermiştir. Fakat I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve Kudüs'ün elden çıkışından sonra Cemal Paşa Suriye, Filis-tin, Hicaz, Yemen ve Asır Bölgesi Komutanlığı'rı birliği ile beraber boşaltarak trenle harap Ana-dolu topraklarından İstanbul'a çekildiği sırada ‘‘Keşke vazifem buralarda olsaydı’’ diyerek Kazım Karabekir'in ileri görüşlüğünü acı bir tecrübeyle kanıtlamıştır.²

Yetim Bırakılan Savaş Nesli

Birinci Dünya Savaşı'nda sözde Ermeni soykırımı her firsatta dile getirilirken, Ermenilerin o dönemde, savaşa giden erkekleri yüzünden korumasız haldeki Türk halkına karşı çoluk çocuk demeden acımasızca girişikleri katliamlardan bahsedilmemektedir. Doğu Anadolu'daki asıl katliamın icracısı olan Ermeniler, Rus ordularının Erzincan'a kadar ilerlediği süreci fırsat olarak değerlendirdip soykırım faaliyetine girişiştir.³ Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin arasında bıraktığı bir sosyal facia vardır. Doğu Anadolu'da Ermeni zulmü sonucu yetim, öksüz ve muhtaç halde kalmış binlerce Türk çocuğunun acıklı hali gözler önünderdir.⁴

Büyük bir asker Kazım Karabekir aynı zamanda büyük bir eğitimcidir. Öksüz, yetim ve muhtaç çocuklar için bulunduğu bölgede Anasınıfı dâhil hemen hemen her kademedede yatılı okullar açan Karabekir 4.000'den fazla çocuğun eğitilmesi ve sanat sahibi olmasını sağlayacaktır.⁵ Karabekir bu konuda şunları söylemiştir: ‘‘*Ölümeye mahkûm binlerce Türk çocuğunu kurtarmak ve onları istedigim tarzda hayat mücadelesine hazırlayabilmek muvaffakiyetini de tatmak bahtiyarlığına kavuşmuş bir insan sıfatı ile "Çocuk Davası" benim en zevkli bir uğraşma mevzuumdur.*’’⁶ Yine bu konuda Karabekir'in Kızı Timsal KÖYMEN babası için şunları aktarmıştır:

“...O çok yönlü bir insandı, fevkalade bir eğitimci idi. Çocuk davası O'nun hayatı en önem verdiği konulardan biri olmuştur.

Ben Baba Kazım Karabekir'i anlatacağım. O'nun şefkat pinarı biz üç evladı ile sınırlanma-mıştır. Bizlerden çok önce, Şark Cephesi Komutanı bulunduğu tarihlerde yetim kalan beş bini aşın şehit yavrularına gerçek bir baba ve eğitici olmuş, teker teker ilgilendiği bu yavrularını, istidatları doğrultusunda hayata hazırlamış, vatana kazandırmıştır. İçlerinde generaller ve yüksek mevki sahipleri vardır. Rahmetli Sabri KOÇAK Paşa'yı ve polis İsmail Efendi'yi saygıyla anıyorum.

Sefaletten çekip aldığı ve Gürbüzler Ordusu olarak yetiştirdiği yavrularını, kendi beste güftelerini yaptığı ve bizzat kemaniyla öğrettiği marşlar ve oyunlarla eğitmiştir. Bu oyun ve marşları Şarklı ibret adı altında toplamıştır.

¹Taşkıran, Kâzım Karabekir..., s.17.

²Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004, s.108.

³Anma Töreni..., s.24-25.

⁴Nuri Köstüklü, Karabekir ve Eğitim Savaş ve Ermeni Terörünün Geride Bıraktığı Bir Dramın Hikâyesi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2004, s.5.

⁵Taşkıran, Millî Mücadele..., s.3.

⁶Kâzım Karabekir, Çocuk Davamız, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s.11.

*Erzurum'da İbret sahnesi ismiyle takdim ettiği gösterilerle halkı her konuda bilinçlendirmiştir. O tarihte bu gösterileri, kadın ve erkekler bir arada izlerlerdi.*¹

Karabekir'in Eğitim Anlayışı

"Her şey eşyanın Haliki elinden çıkarken iyidir, her şey insanın elinde tereddi(Gerilemek, soysuzlaşmak) eder". J. J. Rousseau Emile adlı eserine bu sözlerle başlar. Burada "her şey "den kasıt çocuktur. Çocuğu mutsuz edecek olan da, onu hayatı bağlayacak olan da insandır veya yetişkin insanın çocuğu yaklaşım tarzıdır. H.Z.Ülken, "Çocukluk insan gerçeğinin en önemli sahasıdır, insanlığın bütün gücү ve tohumu onda yaşamaktadır. Çocuğu tanımak, tarihi, medeniyeti, kültürü tanımak kadar güçtür" derken eğitimi de çocuğun yetişmesi olarak kabul etmektedir.²

Karabekir'in asker olması ülkenin içinde bulunduğu problemleri tanımadığı anlamına gelmemektedir. Aksine eğitim-öğretimle ilgili düşünceleri incelendiğinde ülkesini ve o dönemde kültürel dünyasını tanıdığı ve içinde yaşadığı uygarlığın Batı kaynaklarına nüfuz edebildiği görülmektedir.³Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusu Kars'ı düşman işgalinden kurtarıp 7 Kasım 1920'de Gümrü'ye girmiştir. Bu tarihten itibaren, Karabekir'in Kars'ta ve Gümrü'de bulunan Ermeni çocukların eğitiminden sorumlu Amerikan pedagoglarıyla ve eğitim sistemleriyle teması olmuştur. Bu konuda kendisi de şöyle demektedir: *"Amerikalıların nasıl çalışıklarını ana mekteplerinden başlayarak esaslıca tetkik ettim. Pedagoglarıyla sık sık görüştüm. Amerikalıların ne pratik adamlar olduğunu ve çocukların ruhlarını öldürmeksızın nasıl hür ve yaratıcı insan yetiştirdiklerini işittirdim, şimdi içlerinde gözümle görüyorum"*. Bu açıklamalardan O'nun çocuk eğitimi konusunda Amerikan eğitimcilerinden ciddi anlamda faydalandığı anlaşılmaktadır.⁴

Karabekir'in eğitim alanında yazma sebebini şu satırlarla daha iyi anlayabiliriz: *"Ana ve babalarını harb-i umuminin herhangi bir hercümercinde kaybetmiş binlerce yetim ve öksüz masumları Erzurum'un sine-i merhametine sığınmış buldum. Fakat çiplak ve sefil... Şark-ı Anadol'u da beni bekleyen namütenahi ve hassa işlerin çokluğuna ve güclüğünə rağmen bu yavruları büyük bir şefkatle bağrıma bastım ve Şark'ın bütün yetim ve öksüzlerine hakikî ve pek şefik bir baba oldum. Benim gibi rakıkkalplerin sai müsterekleriyle Erzurum'u ebediyan şenlendirecek leyli mekteplerde bu çocukların mesud ve bahtiyar kıldım".*⁵ diyen Karabekir kendisinde eğitim düşüncesini oluşturan temelleri şöyle ifade etmiştir; *"yoksul ve bakımsız çocuklar devlet himayesine alarak memleketin diğer çocukları gibi, muvaffakiyetli hayat Mücâdelesine kudretli kılacak maddi ve fikri bir talim ve terbiye ile teçhiz etmek benim öteden beri güttüğüm bir davadır"*. Kuşkusuz bu temelin inşası çocukluk dönemimde başlamıştır. *"Memleketiminin birçok yerlerini beraber dolaştığım ve küçük yaşımda kaybettığım babamdan da sonraları anamdan da yoksul çocuklara yardım ve hele bayram günlerinde onlara çamaşır, elbise, harçlık vererek sevindirmek âdetini görmüş ve o vicdan hazzını bir düzeye tatmuştim. Ailemizin himayesinde birçok kimsesiz çocuklar yetiştirmiştir"*. İfadelerinde de anlaşılmacağı üzere, Karabekir'de eğitim düşüncesini oluşturan kaynakların başında öncelikle ailesini belirtmek isabetli olacaktır.⁶

Karabekir Paşa, millî değerlere bağlı bir eğitim-öğretim düşünürken bunun esaslarını dört prensipte belirlemeye çalışmıştır. Bunlar: Fonksiyonel, düşünceli, başarılı, yaratıcı, yaraştırcı, hamata, tutumlu, lüksten kaçar, aile kurmaya hevesli; vatanını ve vatandaşını seven aydınlar yani ideal insanlar yetiştirmek; ikinci olarak halkı eğitmek, bilgilendirmek ve insanca yaşamayı öğretmek; kızların eğitimine özel bir önem vermek ve onların bilgili, tutumlu ve aile sever

¹Anma Töreni...,s.70.

²Zekeriyya Uludağ, "Kâzım Karabekir'in Eğitimle İlgili Düşüncelerinin Değerlendirilmesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XIII, S. 38, Ankara Temmuz 1997, s.482.

³Uludağ, a.g.m., s.496.

⁴Köstüklü, Karabekir ve Eğitim..., s.23.

⁵Kâzım Karabekir, Çocuklara Öğütlerim, Emre Yayıncıları, İstanbul 1995, s.11.

⁶Köstüklü, Karabekir ve Eğitim..., s.22.

olmalarını sağlamak ve son olarak her türlü müessesenin kuruluşu esnasında halkla bütünleşmek ve halkın durumunu göz önünde bulundurmak.¹

Karabekir'in zamanına göre ileri sayılabilen fikirleri devletin mevcut gidişatıyla çelişki arz etmektedir. Yeni bir ruh ve dinamizmle topyekün bir kurtuluş hareketi başlamış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin son dönem karışıklığı her yerde hüküm sürmektedir. Kamusal eğitim ve sağlık hizmetleri, okul ve hastane gibi tesisler sayılı ve İstanbul dışında ise parmakla gösterilecek kadar az durumdadır. Özellikle eğitim-öğretimle ilgili faaliyetler savaşın da doğal bir sonucu olarak tam bir çöküş yaşamaktadır. K. Karabekir ise bu konuda farklı düşünmemektedir. O'nun, budurumdan endişe ve üzüntü duymakta olduğu görülmektedir. O, eğitimsizliğin ülke için acı sonuçları doğurduğunu ileri sürmekte, "cahillik, her zaman yakın tarihlerimizde de milletimizi daima geri çekerek nice kanlı hadiseler kaydediyordu" demek suretiyle kötü ve istenmeyen olaylara dikkat çekmektedir.²

Eğitim ve öğretimde belli bir kesim bu alanda kalkınmanın ancak İstanbul'dan olabileceği düşünürken böyle bir düşüncenin yanlış sonuçlar ortaya çıkaracağını gören Karabekir, tahsil ve terbiye sistemimizin, ilim kurumlarımızın kuruluş yerlerinin yanlış olduğunu, usullerinin eksik olduğunu ve yetersizliğini belirtmektedir. İlâveten İstanbul'da bulunan az sayıda insanın aydın geçindiğini fakat aynı zamanda okulsuz ve eğitimsiz büyük bir gençliğin bulunduğu da göz ardı etmeyen Karabekir Paşa, gençler arasındaki bu ikiliğin aydınlar ile halk arasında da olduğuna dikkati çekmektedir.³ Okulların açılması ve yaygınlaştırılmasında kemiyet(Nicelik) yerine keyfiyet(Nitelik) üzerinde durulması gereğine dikkat çeken Karabekir, ihtiyaçtan yola çıkılarak *her mahallede bir okul açma yerine iyi düzenlenmiş belirli mahallelerde açılacak okulların daha yararlı olacağını belirtmiş, mevcut okulların, mevkî, manzara, bina içi bölümleri, öğretim metotları itibarıyle oldukça geri olması sebebiyle ders yapılacak mekânların çocukların sağlığına uygun hale getirilmesi, su, hava ve ışık açısından şartların iyileştirilmesinin yanında ders sırasında çocukların yere oturtmamak ve ayakkabı çıkartmamak gerektiğini de ilâve etmektedir.*⁴ Karabekir; ezbere dayalı bir öğretim yerine çocuklarda duygunun, daha büyüklerde ise akıl yürütme ve muhakeme gücünün geliştirilmeye çalışılmasının uygun olacağını değerlendirmektedir. Bu sayede hem hafızanın yıkımdan korunmasını hem de beden eğitimi'ne gerekli itinânı gösterilmesiyle ruhun, zihnin ve vücutun birlikte korunmasını düşünmektedir.⁵

İyi ile kötü arasında bir seçim yapabilecek veya genel olarak iyi davranışlara sahip fertler yetiştirmek maksadından hareketle Karabekir toplumu kurtarabilmenin yolu olarak ahlaki mücadeleyi şart koşarken, bozulmanın sebebini genelde dış güçlerin ülke içinde ahlâkî bozmaya yönelik uyguladıkları oyun olarak görmektedir. Bu oyuna karşı koyabilmenin, toplumsal bozulmanın önüne geçebilmenin yolu ise öncelikle aileyi kalkındırmak olarak görülmektedir.⁶ Sosyal kaygılarından yola çıkan K. Karabekir, bilgiden yoksun bir neslin iradesini başkalarının emrine vereceği endişesinden hareketle böyle bir gençliğin vücuda getirdiği milletin adalet, ekonomi ve savaş sahalarındaki gücünün de zayıf olacağını belirtmiştir. O, bu konuda "*En kuvvetli millet; nüfus çokluğu, bakımı bir tarafa bırakılırsa, his birliği, itikat birliği, menfaat birliğini temin etmiş olan camialardır*" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca gençlik için tahsil ve terbiyeyi, halk için de bilgi ve terbiyeyi ihtiyaç duyulan iki unsur olarak görmektedir.⁷

¹Uludağ, a.g.m., s.479.

²a.g.m., s.472-473.

³a.g.m., s.473.

⁴a.g.m., s.493.

⁵a.g.m., s.483.

⁶a.g.m., s.488.

⁷a.g.m., s.476-477.

Karabekir'in okulöncesi eğitimi ve öğretimilarındaki görüşleri, günümüz eğitimcilerinin görüşleriyle paralellik göstermektedir. İlk ve ortaöğretim konusundaki görüşleri ise amaç, içerik ve yöntem bakımından günümüzden daha kapsamlıdır. Karabekir'in özellikle Amerikan, Fransız ve Alman eğitimcilerinin eserlerini incelediği anlaşılmaktadır.¹ Karabekir, İlkokul programlarının, okulun bulunduğu ortamın koşullarına göre hazırlanmasını ve ilkokulu bitirmiş bir kişinin, hayatı Mücadele için azim, irâde ve bilgi donatılarak yetişmesini savunmuştur. Ortaöğretimde de amacın, yükseköğretime aday yetiştirmekten çok "iş adamı" yetiştirmek maksatlı olmasını ve meslekî ve teknik öğretime ağırlık verilmesini istemiştir. Yükseköğretim konusunda, döneminin üniversite tipini eleştirmiş, Amerikan üniversitelerindeki "Kampus" tipi üniversiteyi tercih etmiştir. Karabekir'in "Üssü'l-hareke" olarak tanımladığı, Atatürk'ün "Merkez-i irfan" veya "Kültür şehri" olarak ifade ettiği ilim merkezlerinin, sınırlı sayıda olup, özellikle Anadolu'nun merkezinde; Ankara, Kayseri, Sivas, Konya gibi şehirlerde kurulmasında ülke için yüksek menfaatler olduğunu savunmuştur.² Prof. Z. Fahri Fındikoğlu ise Karabekir'den şöyle bahsetmektedir: "*Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinde yeni kurtarılmış ve kurtuluşunda kendisinin büyük payı bulunan, perişan şark şehrlerinde nev'i şahsına mahsus bir terbiye ve öğretim cihazı kuran bu gerçekten vatanperver adama Türk Maârif Tarihinde ayrı bir yer ayırmak zarureti vardır.*"³

Paşa Baba'nın Okulları

Karabekir ilk etapta, yapmış olduğu teftişlerde Yetim Yurtları (Darü'l-Eytam) üzerinde durmuştur. Çünkü ülkede mevcut olan duruma göre; bir tarafta çocuk eğlence programları ile gününe gün eden çocuklar, diğer tarafta ise sefalet içinde yaşayan çocuklar yaşamaktadır. İstikbalde vatana sahip olacak bu çocuklara bakacak olanın ise devlet olduğunu, bunlarla ilgilenilmemiği takdirde her türlü sıkıntının bu kanaldan ortaya çıkabileceği düşüncesi ile Karabekir Paşa, bölgede bulunan ana-babalarını savaşlarda kaybeden çocuklar için Doğu Anadolu'da okullar açma faaliyetini başlatmıştır. Bu düşünceler Gazalî'nın "*Şayet çocuk, kötülige alıştırılır ve başı boş bırakılırsa eşkıya olup helak olur gider. Bunun da vebali, bakanla vazifeli kimselerle velisinin boynunadır*" sözlerini hatırlatmaktadır.⁴

Kâzım Karabekir'in tesis ettiği eğitim kurumları: "Sanayi Mektebi", "Leyli Eytam İbtidâî Mektebi", "Erzurum Ana Mektebi", "Otomobil Mektebi veya İş Ocağı" ; "Erzurum Okulları" olarak da adlandırılmaktadır. "Sıhhiye Mektebi", "Sarıkamış Askeri İdadisi" ve "Sarıkamış Ana Mektebi"; "Sarıkamış Okulları" olarak da adlandırılmaktadır.⁵ Karabekir, okullar haricinde kurslar da açmıştır. Vasıflı elemanın az bulunduğu bir dönemde Karabekir açtığı kurslar sayesinde belli yeteneklerle donatılmış fertler yetiştirmiştir. Bu kurs programları daha çok dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeye yönelik olmuştur. Açılan kurslar şunlardır:

1. Şimendöfer Kursu, Tayyare Kursu, Dişçilik Kursu, Elektrikçilik Kursu, Matbaacılık Kursu, Ebe Kursu, Foto, Sinema Kursları, Sıhhiye Baytariye Kursu, Sıhhiye Kursu, Ziraat Kursu, Dikiş Kursu.⁶

Yetimlerin "Paşa Baba"sı K. Karabekir düşündüğü okula yardımcı olacak diğer unsurları şöyle sıralar: İbret yeri (konferans ve tiyatro salonu), müze, müzik mektebi, spor kulübü (avcılık, atıcılık, binicilik, uzun yürüyüş), okuma salonları, gazete, sinema ve film kütüphanesi. ⁷ Kazım Karabekir, yavruları için eğitim kitapları kaleme almış, şiirler, marşlar, şarkılar, temsiller yazmış, müsamereeler ve spor gösterileri düzenlemiştir. Çocuklarının görgü ve bilgilerini artırmak

¹Köstüklü, a.g.e., s. 24.

²Köstüklü, a.g.e., s.245-246.

³Köstüklü, a.g.e., 245-246.

⁴Uludağ, a.g.m., s.492-493.

⁵Köstüklü, a.g.e., s.115. ayrıca bk.: Taşkıran, Millî Mücadele..., s.59-60.

⁶Köstüklü, a.g.e., s.181-182.

⁷Uludağ, a.g.m., s.493.

maksadıyla geziler tertiplemiş, farklı şehirlerde oynanan temsiller, müsamereeler ve spor gösterileri Mustafa Kemal ve yöneticilerin, halkın ve basının takdirlerini toplamıştır.¹

Ayrıca Karabekir Paşa, kendi ifadesiyle, "halkı ve çocukları, maddi ve manevî faydalı, zevkli, meşgul edecek kalkınma bayramları" da tertip etmiştir Bunlar; Kitap, İdman ve Ağaç bayramlarıdır.²

Karabekir, açtığı okulların eğitim programlarının yanı sıra bu çocuklara öğretmenlik de yapmıştır. Bu okullar için yurt dışından gerekli gördüğü malzemeleri getirtmeyi de başarmıştır.³ Bu okullara ve Kurslara katılan yetim, öksüz ve bakıma muhtaç çocukların rastgele değil de ciddi bir inceleme ve mesai sonucunda eğitim öğretim kurumlarına alındığı anlaşılmaktadır.⁴

Günümüz Türkiye'sinde okul öncesi eğitim oranının hâlâ istenilen seviyeye ulaşamadığı düşünülürse, Karabekir'in 1919 yılında Erzurum ve Sarıkamış'ta "Ana Okulları" ve onların programlarıyla ilgilenmesinin önemi daha iyi kavranabilir. Mustafa Kemal Atatürk, Karabekir için, daha sonraları "*Karabekir Paşa maarif, dil ve tarih konularıyla uğraşmış bir arkadaşımızdır*", diyerek Paşa'nın eğitimci yönüne de dikkat çekmiştir. İngiliz Yarbay Rawlinson'(Mütareke hükümlerinin uyulmasından sorumlu İtilaf Kuvvetleri Temsilcisi)un, bu okulları ziyaret ettikten sonra memleketine dönünce, bu okullar ve Kâzım Karabekir Paşa'nın eğitimci kişiliği ile yazdıkları şu şekildedir:

“Kâzım, savaşta babalarını kaybetmiş olan yetim çocukların eğitilmesi için yeni açtığı okulu görmemi ve okul hakkında benim de fikrimi almak isted. Tahmin edilebileceği gibi, ilerdeki gelişmeler için öncelikli olarak kurulmuş, oldukça yeni ve son derece ilginç olan bu kurumu inceleme imkânını ilk fırsatla değerlendirmek istedim. Bu okulu incelemeyi özellikle istedim çünkü Kâzım Paşa'nın Doğu Anadolu'daki diğer belli başlı şehirlerde de bu tip okullar açmakta olduğunu duymuştum. Okula yaptığım ziyaret sonrasında tahminimin de ötesinde bir sonuçla karşılaştım. Yaşları 5-6 arasında değişen çocukların, 15-16 yaşlarında gençlerden oluşan, iyi giyimli, bakımlı, hepsi iyi bir ilkokul eğitimi alan ve bunun yanında işe yarar çeşitli meslekler de öğrenen 1.100'ün üzerinde erkek öğrenci ile karşılaşmıştım. Terzilik, ayakkabıcılık, inşaatçılık ve kullanışlı diğer pek çok meslek alanlarında çocukların eğitimi geleceği atölyeler kurulmuştu. Bu meslekler ilerde onları, yaşadıkları köy ve kasabalarda birer kıymetli eleman haline getirecekti.

Ayrıca bu çocuklar çeşitli savunma biçimleri ve modern silâhların kullanımını öğrenerek sıkı bir askerî disiplin içinde yetiştiriliyorlar ve böylece ilk gençliklerinden itibaren son derece eğitimli ve modern birer asker olmaları sağlanıyordu. Eğer bu tür bir çalışma bütün ülke çapında yaygınlaştırılırsa, üstün cesaret ve sabır sahibi Türklerin doğuda bir güç olarak ortaya çıkışmasını takdir etmemek elde değil. Savaş sonrası konferanslarda hâlen Avrupalı güçlerin denetiminde olan ülkenin batı kesimi için değişik tarzda hesaplaşmalar yaşanacaktır.

*Bu incelememden sonra Paşa'yı ülkesinin geleceği yaptığı aydınlatıcı çalışmalarдан dolayı içten tebrik ettim ve benim bu tutumumdan çok memnun oldum.*⁵

Adı geçen okullarda; Reşit Pasin ve Eleşkirtli Zeki İlter Paşalar gibi Orgeneraller, Arhavili Ord. Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal gibi tarih ve Selimli Kâzım Aras gibi tip profesörleri, Kâğızman- Paslılı gibi Almanya'da ormancılık doktorası yapmış uzmanlar, Revan göçmeni Abbas Çetin gibi hukukçu ve Kars milletvekilleri yetişmiştir.⁶

Sonuç

Kâzım Karabekir, ülke meselelerine vakıf, daima düşünen, ülke ve toplum ilerleyişinin bilgi ile elde edilebileceğini kabul eden ve bunun yolunun bilginin sosyal anlamda yaygınlaş-

¹Anma Töreni..., s.24-25.

²Köstüklü, a.g.e., s.225.

³Taşkıran, Millî Mücadele..., s.3.

⁴Köstüklü, a.g.e., s. 33. Yetim, öksüz ve bakıma muhtaç çocukların toplanoş usulleri için ayrıca bk.:Köstüklü, Kâzım Karabekir ve Eğitim..., s.2-3.

⁵Taşkıran, Millî Mücadele..., s.59-60.

⁶Köstüklü, a.g.e., s.30-31.

tırılabilmesinden geçtiğine inanan, aydın bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Yetişirdiği çocukların kalbinde “Yetimler Babası” unvanını ve sevgisini kazanmış olmak, O’nun ömrü boyunca tattığı nadir mutluluklardan birisi olmuştur.¹

Şüphesiz Karabekir Paşa'nın bu faaliyetlerinde öncelikle, Tanzimat'tan buyana sürekli yenilgilerle geri çekilen Türk toplumunda oluşan "kendine güvensizlik" duygusunu giderme endişesini aramak lâzımdır.²Kâzım Karabekir, bir komutan olarak bir elinde kılıç Doğudaki Askerî harekâtı yönetirken, bir elinde de kalem cahillik ve sefalete karşı bölge insanının eğitim ve kültür durumunu iyileştirmenin ve Ermeni katliamları neticesinde karamsarlığa itilmiş binlerce çocuk yüzü tekrar hayatı bağlamanın kaygısı ve heyecanı içerisinde yollarını geçirmiştir.³

Disiplin içerisinde emir komuta ettiği Mehmetçiklerle İstiklâl Harbi'nin Doğu Cephesini zaferle kapatan “*Komutan Karabekir*”; savaşlar sırasında yok olma sınırına yaklaşan Anadolu nüfusundan Doğu ve Güneydoğu'da geriye kalan her fert için de nitelikli bir hayatı kalma kavgası vermiştir. Ülkenin geleceği adına bir karar veren “*Baba Karabekir*”şefkatle soyunduğu nesil terbiyesi mücadelesini de kazanmasını bilmıştır.

Kaynakça

- ATAY, Falih Rıfkı, **Zeytindağı**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004
KANDEMİR, Feridun, **Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselenin İçyüzü**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1964
KARABEKİR, Kâzım, **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik? Cilt I**, Emre Yayınları, İstanbul 2000
KARABEKİR, Kâzım, **Çocuk Davamız, Cilt I**, Emre Yayınları, İstanbul 1995
KARABEKİR, Kâzım, **Çocuklara Öğütlerim**, Emre Yayınları, İstanbul 1995
Kâzım Karabekir Paşa'yı Anma Töreni 25 Ocak 1994, Atatürk Araştırma Merkezi Yayımları, Ankara 1997
KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Kâzım Karabekir ve Eğitim Savaş ve Ermeni Terörünün Geride Bıraktığı Bir Dramın Hikâyesi**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2004
ÖZKAYA, Yücel, KONUKÇU, Enver vd., **Millî Mücadele Tarihi Cilt I**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayımları, Ankara 2005
SÜSLÜ, Azmi, BALCIOĞLU, Mustafa, **Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999
TAŞKIRAN, Cemalettin, **Kâzım Karabekir Paşa Askerî Hayatı ve Komutanlığı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993
TAŞKIRAN, Cemalettin, **Millî Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008
Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989
TÜTÜNCÜ, Ziya, **Şark Fâthî General Kâzım Karabekir**, Milliyetçi Türkiye Yayınları, İstanbul 1973
ULUDAĞ, Zekeriyâ, “**Kâzım Karabekir'in Eğitimle İlgili Düşüncelerinin Değerlendirilmesi**”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIII, S. 38, Ankara Temmuz 1997

¹Kâzım Karabekir, Çocuk..., s.8.

²Köstüklü, a.g.e., s.251.

³Köstüklü, a.g.e., s.5.

Polad Xəlilov

E.i. AMEA Tarix İnstitutu

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ TÜRK HƏRBİ ƏSİRLƏRİNİN NARGIN HƏBS DÜŞƏRGƏSİNDƏN XİLƏS EDİLMƏSİNDE AZƏRBAYCANLILARIN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: cəmiyyət, müharibə, istintaq, əsir, ada

Ключевые слова: общество, война, следствие, пленный, остров

Key words: society, war, investigation, prisoner in war, island

Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində vuruşan və əsir alınan türk hərbi əsirlərinin Nargin həbs düşərgəsindən qaçırlmasında azərbaycanlıların böyük xidmətləri olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində və müstəmləkəçilik təzyiqi altında olmasına baxmayaraq, azərbaycanlılar qanı və dini bir olan türk hərbi əsirlərinə həm ərzaq yardımı ilə, həm isti geyimlərlə təmin olunması ilə köməklik göstərmiş, onların hərbi əsirlilikdən azad olunması işini həyata keçirmişdilər.

Hələ türk hərbi əsirlərinin Nargin adasından qaçırlmasından bir müddət əvvəl, 1915-ci il yanvarın 23-də tərkibi Rusiya Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Əlimərdanbəy Topçubaşov, andlı vəkil Fətəlixan Xoyski, xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü Ağahüseyn Tağıyev və Bakı şəhər dumasının üzvü Ağabala Quliyevdən ibarət olan nümayəndə heyəti müharibədən zərər çəkən müsəlman əhalisinə kömək etmək məqsədilə Qafqazda ianələrin toplanılması barədə Qafqaz canışını qarşısında vəsatət qaldırılması üçün Tiflis şəhərinə getmişdilər [1].

Elə həmin ay Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nəzdindəki müharibədən zərər çəkən müsəlman əhalisinə yardım bölməsi tərəfindən Qars vilayəti və Aleksandropol qəzasındaki müsəlman əhalisinə yardım göstərilməsi məqsədilə meşşan ağsaqqalı M.H.Həsənov və Ağabala Quliyev ora ezam olundular. Eyni zamanda onlara zərərçəkənlərin hansı növ yardımına ehtiyaclarının olması barədə məlumatların çatdırılması həvalə olundu. Nümayəndələr özləri ilə birlikdə iki vaqon çay, qənd və müxtəlif isti geyimlər də apardılar. Həm də Qarsda və ya Aleksandropolda mərkəzi anbarın təşkil olunması nəzərdə tutulmuşdu ki, bunda da məqsəd gələcəkdə göndərilən yardımın orada qəbul olunması idi [2].

1915-ci ilin fevralında da Ağabala Quliyevin rəhbərliyi altında olan komissiya tərəfindən Qars vilayətində müharibədən zərər çəkən müsəlman əhalisinə ilkin yardım göstərilməsi məqsədilə iki vaqon un, 1 vaqon çay və qənd aparılmışdır [3]. Komissiyanın orada olduğu müddədə Sarıqamışda olan Ağabala Quliyev və Məmmədrza Ağavəkilov tərəfindən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə göndərdikləri telegramda müsəlmanların ağır vəziyyətdə olması, onların yemək azuqəsinə və isti geyimlərə ehtiyaclarının olduğu bildirilirdi. Bu məlumatı alıqdan sonra Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən daha 2 vaqon un və bir vaqon çay, qənd və isti geyimlərlə yüklənmiş mal tələb olunan yerə göndərildi [4].

Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində Rusiya ilə Osmanlı arasında hərbi əməliyyatların başlamasından az sonra ilk türk əsirləri Bakıya gətirildilər. Sarıqamışda əsir düşənlərin sayı daha çox idi. Onları əsasən yük qatarları ilə Tiflis və Bakıya gətirirdilər. Sağlam əsirlər Rusiyanın içərilərinə, xüsusilə Sibirə göndərilir, xəstə və yaralılar isə Tiflis və Bakıda saxlanılırdılar [5].

Tiflis yaxınlığında Naftluq dəmir yol stansiyasına 1914-cü il dekabrın 31-də 7 zabit, 88 kiçik rütbəli hərbçi, 1915-ci ilin ilk günlərində isə 1200 əsgər və 120 zabit gətirildi. Onların içərisində müsəlmanlarla yanaşı xristianlar da var idi. Bu şəxslər Rusiyanın içərilərinə göndərildilər. Yanvarın 1-də Naftluq stansiyasına 564 türk hərbi əsir gətirildi. Yanvarın 2-də Qarsdan 1148 nəfər türk əsir gətirildi ki, bunların da 10 nəfəri zabit idi [5].

Türk hərbi əsirlərin Tiflis və Bakıya gətirilməsi çar hakimiyyət orqanlarının ciddi təşvişinə səbəb oldu. Bu təşvişin səbəbi Qafqaz əhalisinin böyük əksəriyyətinin dini və etnik baxımdan

Osmanlı ordusundan əsir düşən türklərlə eyni kökə malik olması ilə bağlı idi. 1915-ci il yanvarın 1-nə olan tarixdə Qafqazda 11 milyon 449 min 166 nəfər əhali yaşayırı ki, onların arasında da müsəlmanların sayı 6 milyon nəfərə bərabər idi. Həmin vaxt Cənubi Qafqazda təxminən 6 milyon 609 min 234 nəfər əhali yaşayırı. Şimali Azərbaycanda əhalinin sayı təxminən 2 milyon 861 min 862 nəfərə çatırdı ki, onun da 1 milyon 952 min 250 nəfəri türk və müsəlmanlardan ibarət idi [5].

Bakı şəhərinin türk-müsəlman əhalisi, Rusiya vətəndaşları olmasına baxmayaraq, Osmanlı İmperiyasının müharibədə möglub olmasını arzulamırı. M.Qasımlı öz məqaləsində çarizm jandarm orqanlarının tam məxfi məlumatlarına istinad edərək göstərir ki, azərbaycanlı gənclər gizlিং Osmanlı ərazisinə keçib türk ordusu cərgələrində ayrı-ayrı vuruşmalarda, xüsusilə Çanaqqala döyüşlərində iştirak etmişdilər. Rusyanın türk, müsəlman ölkəsi Osmanlı ilə müharibə aparması bu böyük imperiyanın ərazilərində milli və dini ziddiyyətləri kəskinləşdirirdi [5].

Çarizm hakimiyyət orqanları türk əsirlər üçün həbs düşərgələrini əhalinin diqqətindən kənarda yerləşən ərazilərdə təşkil etməyi nəzərdə tuturdu. Osmanlı əsirləri Cənubi Qafqaza gətirilən kimi Rusiya imperatorunun köçürmə və sanitər hissəsi ali komissarı A.P.Oldenburqski azərbaycanlıların onlarla əlaqə qura biləcəyindən narahat olmuşdu [5].

1915-ci ilin fevralında Oldenburqski Tiflisdən Bakıya gəldi. O, Bakı şəhər rəisi polkovnik İ.P.Martinov, Bakı qubernatoru V.V.Alışevski ilə birlikdə gəmi ilə Xəzər dənizində yerləşən və Bakıdan görünən Nargin adasına getdilər. Adanın şəhərlə quru əlaqəsi olmadığına və hərbi əsirlərin saxlanması üçün tamamilə münasib yer olduğuna görə, türk hərbi əsirlərinin burada yerləşdirilməsi qərara alındı [5].

Nərgində barakların tikintisi əvvəlcə bir neçə min nəfər əsir üçün nəzərdə tutulsa da, sonradan 20-30 min nəfərlik baraklar tikildi və türk əsirlər orada yerləşdirildilər [5].

1915-ci ilin iyulunda azərbaycanlılar Nargin adasından türk zabitlərinin qaçırmılması işini təşkil etdilər. Qaçırmılma planı tam dəqiqliyə yerinə yetirilmiş, əsirləri Nərgindən aparan qayıq İran sahilinə deyil, Bakı şəhəri sahilində “daş sığınacaq” adlı yerə yan almışdı [6,v.3,43]. Qaçırmılma əməliyyatını məşhur osmanlı pərəst Əliheydər Zeynalov və Ağabala Quliyev təşkil etmişdilər. Nərgindən əsirin qaçması mümkün olan iş olmadığına görə, bütün imperatorluqda böyük təşvişə və qalmaqla səbəb oldu. Qaçırlan zabitlər “İsmailiyə” otelinə gətirilmiş, azərbaycanlılar onların şərəfinə burada ziyafrət təşkil etmişdilər [5]. Həmin ziyafrətdə Əliheydər Zeynalov və Ağabala Quliyevdən başqa, Mirtağı Mirbabayev, Əliheydər Babayev, Balaqədəş İbrahimov, Qasım Qasimov və başqaları da iştirak etmişdilər [6,v.3-arxa].

Ziyafrətin ertəsi günü Ağabala Quliyev türk hərbi əsirlərini yerölçən formalı paltarlarla təmin edib, onları Cənubi Qafqaz dəmir yolunun “Put” stansiyası yaxınlığında öz neft mədənində yerləşdirmişdi. Türk hərbi əsirləri burada bir həftə qalıb, həmin yerdən müşahidə məntəqəsi kimi istifadə etdilər [6,v.43-arxa]. Əsirlər orada olduqları müddətdə gündəlik olaraq Yasamal dərələrinə keçib, burada dəmir yollarının, şose yollarının, yaşayış məntəqələrinin şəkillərini çəkib məlumatlar topladıqdan sonra Ağabala Quliyevin müşayiəti ilə İrana yola salınmışdır [5].

Bakı quberniya jandarm idarəsinin axtarış üzrə rəisi polkovnik Leontyev 1915-ci il sentyabrın 3-də Qafqaz canişinliyinə məxfi məktub göndərərək türk əsirlərinin qaçırmılması barədə məlumat verdi. Buna müvafiq olaraq çar hakimiyyət orqanları cinayət işi qaldırdılar. Qaçqınlara baş çəkən Sona Hacıyeva, milyonçular İsmayıllı bəy Səfərəlibəyov, Murtuza Muxtarov və Əjdər bəy Aşurbəyov istintaqa cəlb olunsalar da məhkum olunmaq təhlükəsindən yaxalarını qurtara bildilər [5].

Çar hakimiyyət orqanları qaçırmılma işinin əməliyyat gedisini hərtərəfli surətdə öyrənmək üçün kəşfiyyat işini gücləndirdilər. Erməni Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndəsi A.B.Akopov Qafqaz canişinliyinə yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, guya, türk zabitlər Rusyanın hərbi obyektləri barədə məlumatlar toplamaq üçün bilərkədən rus ordusuna əsir düşüblər. O, öz məlumatında əsirlərin Nərgindən qayıqla Bakıya gətirildiyini bildirirdi [5].

Lakin araşdırımlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, məktubun müəllifi A.B.Akopov həzirdə Bakıda yaşamır və heç vaxt yaşamayıb. Beləliklə, məlumatlar toplusunun işlənib hazırlan-

lanmasından ibarət olan məktub, anonim xarakter daşıdıǵına görə, yuxarıda adı çəkilən şəxslər barədə məlumatlar öz təsdiqini tapmadı. Hakimiyyət orqanları arasındaki yazışmalar əsasında yalnız onu müəyyən etmək oldu ki, həqiqətən də hərbi əsirlərin Nargindən qaçırlıması əməliyyatı baş vermiş və onlar “İsmailiyyə” otelində gecələmişdilər [6,v.3-arxa,4].

Türk hərbi əsirlərinin Nargin həbs düşərgəsindən xilas edilməsindən əvvəl Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri İsmayıł bəy Səfərəlibəyov və cəmiyyətin üzvü Sona xanım Hacıyeva hərbi qospitala gedərək onlara yardım göstərirdilər. Sona Hacıyeva həftədə bir dəfə qayıqla Nargin adasına baş çəkərək türk əsirlərini müxtəlif azuqə ilə təmin edir, hətta onlara qulluq edib, yaralarını da sarıyrıdı [5].

Bundan başqa, Bakı quberniya jandarm idarəsinin rəisi vəzifəsini yerinə yetirən podpolkovnik Lukyanovun 1915-ci ilin sentyabrındakı məlumatına görə, Bakının məşhur milyonçularından İsmayıł bəy Səfərəliyev, Murtuza Muxtarov, Əjdər bəy Aşurbəyov və İsrafil Hacıyevin həyat yoldaşı, yuxarıda göstərilən Sona Hacıyeva hələ türk zabitlərinin Nargindən qaçırlımasından əvvəl onlara böyük qayğı göstərirdilər. Hərbi əsirlər yuxarıda adı çəkilənlərin evlərində olaraq, hətta orada gecələmişdilər [6,v.3].

Bakı şəhər rəisliyinin topladığı sorğular və natamam məlumatları əsasında onu müəyyən etmək oldu ki, həqiqətən hərbi əsirlərin ilkin olaraq Bakıya gətirilməsi zamanı Sona Hacıyeva onların bəzilərini öz evində qəbul etmiş, lakin sonradan bu barədə şübhələrin yaranmasından ehtiyat edib əlaqəni kəsmişdir. Sona Hacıyeva öz ifadəsində bildirmişdir ki, əsirlərin qaçırlıması xəbərini Nargin adasının komendantı polkovnik Poltoratskidən eşitmiş, qaçırlıların şəxsiyyətləri barədə heç nə bilmir və onun öz evində qəbul etdiyi əsirlərdən heç biri qaçırlılmamışdır [6,v.3-arxa].

Murtuza və Əhməd Muxtarovlar, Əjdər bəy Aşurbəyov, Abbas, Həsən və Ağabala Eyavazovlar, Nazar İzmayılov və İsmayıł bəy Səfərəliyevin də türk hərbi əsirlərinin qaçırlıması ilə hə hansı bir əlaqələrinin olması barədə heç bir fakt aşkarla çıxarılmamışdır [6,v.3-arxa].

M.Qasımlı öz məqaləsində arxiv sənədlərindəki məxfi yazışmalara istinad edərək, qaçırlı türk əsirlərinin 1915-ci il avqustun 20-də Rus-Qafqaz cəmiyyətinə məxsus olan “İvan Kollesnikov” gəmisində Bakıdan Astaraya yola salındıqlarını və İrana keçirilmək üçün orada həmin cəmiyyətin agenti Ağa Həbibullayevə təhvıl verildiklərini göstərir [5].

Nargin adası həbsxanasının komendantı polkovnik Poltoratskinin Bakı şəhər jandarm idarəsinə təqdim etdiyi məruzəsində həbs düşərgəsindən qaçırlılan türk hərbi əsirlərinin adlarını da göstərirdi: - kapitanlar Süheyil İzzet, Fərhad Dursun, Şükrü Şaban, poruçık Osman Nuri Abdulla, podporuçık Yusif Ziya, gizirlər Hüseyin Helmi, Fikrət Şakir, Yusif İbrahim. Aşağı rütbəlilərdən Behbud Cəfəroğlu və Foma Qiqoyev Mşvidobadze də qaçırlımlıdılar [5; 6,v.14].

Lakin Bakı quberniya jandarm idarəsinin axtarış üzrə rəisi polkovnik Leontyevin Qafqaz canişinliyinə göndərdiyi 3 sentyabr 1915-ci il tarixli məxfi məktubda göstərilirdi ki, yuxarıda adı çəkilənlər arasında poruçık Osman Nuri Abdulla deyil, digər poruçık Mustafa qaçırlımdır [5].

1917-ci ilin aprel-may aylarında da Bakıya Türkiyədən, Rum elindən çoxlu qaçqınlar gəlmişdi. Bakı varlıları arasında Ağabala Quliyev qaçqınlara öz köməyini göstərərək onları ərzaq, un və düyü ilə təmin edirdi. Sonralar Qafqaz cəbhəsindən gətirilən xeyli sayda türk və alman əsirlərinə də Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti öz qayığını göstərirdi [7]. Bu zaman Nargin adasına da türk əsirlər gəlməkdə davam edirdi. 1917-ci ildə Nargin adasında 10 min hərbi əsir var idi ki, bunun da yarısı türk, qalanları isə alman və avstraliyalı idi [5].

Beləliklə, nəticə etibarilə məlum olur ki, Osmanlı hərbi əsirlərinin Nargin həbs düşərgəsindən xilas edilməsi əməliyyatı çox çətin və mürəkkəb bir şəraitdə baş vermiş, azərbaycanlılar böyük risk hesabına öz qanı və dini bir olan Osmanlıları əsirlilikdən xilas etmişdilər. Əsrlər boyu Avropa dövlətləri tərəfindən qızışdırılaraq osmanlıların və azərbaycanlıların bir-birinə qarşı qoyulmasına baxmayaraq (məsələn, Ağqoyunlu-Osmanlı və Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmaları və sairə), onlar arasındaki etnogenezis və mənəvi bağlılığı qırılmamış, çox mürəkkəb siyasi şəraitdə

də bir-birinə dayaq durmuşdular. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Nargin adası öz coğrafi mövqeyinə görə elə ərazidə yerləşirdi ki, onun şəhər ilə heç bir quru əlaqəsi yox idi.

İstifadə olunan mənbələr və ədəbiyyat siyahısı

1. «Bakı», 24-го января, 1915 года, №19.
2. «Bakı», 31-го января, 1915 года, №25.
3. «Bakı», 4-го марта, 1915 года, №50.
4. «Bakı», 20-го февраля, 1915 года, №40.
5. Qasimli M. Azərbaycana gətirilmiş Osmanlı hərbi əsirlərinin taleyi // “Ayna”, 2 avqust, 2008-ci il, №46.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivisi (ARDTA), f.46, s.1, iş 364.
7. “Dəyirmanlar kralı” Ağabala Quliyev // “Azadlıq”, 24 avqust, 2012-ci il, №196.

Халилов Полад Расул оглы

**О РОЛИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ОСВОБОЖДЕНИИ ТУРЕЦКИХ ОФИЦЕРОВ ИЗ
НАРГИНСКОГО ЛАГЕРЯ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ
В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Резюме

В статье говорится о побеге турецких военнопленных из Наргинского лагеря, организованном азербайджанцами в годы первой мировой войны. Несмотря на то, что в начале XX в. Северный Азербайджан находился в составе Российской империи, азербайджанцы, рискуя своей жизнью, спасали братьев по крови и вере – османских турков. Во время войны больным и раненым туркам – военнопленным также оказывали помощь и члены Бакинского Мусульманского Благотворительного Общества.

Khalilov Polad Rasul oghlu

**ABOUT THE ROLE OF AZERBAIJANIS INVOLVED IN THE RESCUE
OF TURKISH PRISONERS OF WAR FROM PRISONER CAMP
NARGIN DURING THE WORLD WAR I.**

Summary

In the article is narrated about operation of runaway of Turkish prisoners of war organized by Azerbaijanis from prisoner camp Nargin in the years of the World War I. Despite the fact that in the early XX century Northern Azerbaijan was part of the Russian empire, Azerbaijanis risking their lives saved Ottomans common with them by blood and religion from the detention camps. Besides, the Turkish military soldiers wounded during the war were also provided social assistance by Baku Muslim Benevolent Society.

Aygün Əzimova
E.i., AMEA Tarix İnstitutu

BAKİ SOVETİNİN ANTİAZƏRBAYCAN SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ

Ключевые слова: Бакинский Совет, Армянский фактор, Мусават, Дашнакцутюн.
Keywords: Baku Soviet, Armenian factor, “Musavat”, “Dashnaksutyun”, Bolsheviks.

Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu ziddiyətlərdən dolayı baş verən böyük dəyişikliklər Azərbaycan xalqının taleyində də mühüm iz qoydu. Bu qısa zaman kəsiyində Azərbaycan xalqı həm soyqırıma məruz qaldı, həm öz haqq sözünü deyərək müstəqil dövlətini qura bildi.

Vaxtilə Azərbaycanda bolşevizmin “şanlı mübarizə” tarixi kontekstində tədqiq edilən bu dövrdə tədqiqatların əsas obyektlərindən biri “inqilabi” Bakı Soveti adlı hakimiyyət orqanı idi. Bu gün həmin dövr Azərbaycan milli demokratik hərəkatının tarixi kimi tədqiq olunarkən Bakı Soveti yenə tədqiqatların mərkəzi fiqurlarından biridir. Lakin aşkar olunan yeni faktlar artıq Bakı Sovetinin Bakının və bütünlükdə Azərbaycanın taleyində oynadığı “inqilabi” rolun əsl mahiyyətini açmağa imkan verir. Artıq sərr deyil ki, bu dövrdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciənin-soyqırımının həyata keçirilməsi məhz bu hakimiyyət orqanında cəmlənmiş siyasi qüvvələrin fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Bakı Sovetində sosialist bayraqı altında və öz millətçi qiyafləsindən çəkinməyərək daxil olan erməni “Daşnaksutyun” partiyasının olması, bu orqanda rəhbər vəzifələrdə ermənilərin olması, eləcə də onun hərbi gücünün məhz ermənilərlə bağlı olması kimi faktorlar ümumiyyətlə Bakı Sovetinin fəaliyyətinə bir daha diqqət yetirilməsini tələb edir.

Bakı Sovetinin siyasətinin və bundan dolayı fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və bu fəaliyyətin hansı amillərlə şərtlənməsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə səlahiyyət miqyasını müəyyən etmək lazımdır. Bakı Soveti bəhs olunan dövrdə Bakının siyasi həyatında hansı mövqeyə malik idi ki, baş verən çox ciddi hadisələri həyata keçirməyə cəhd etmişdi?

Hər şeydən əvvəl, həmin dövrdə Bakıda idarəçilik sisteminə diqqət yetirmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi, Fevral inqilabının baş verməsi nəticəsində carizmin idarəçilik sistemi dağılmış və yerlərdə mərkəzdə olduğu kimi ikihakimiyyətlilik yaranmışdı. Carizmin dağılmışından sonra da hələ azərbaycanlıların geniş şəkildə iştirak etmədiyi idarəçilik müxtəlif təmayüllü sosialistlərinən iş tərkibdə təmsil olunduğu orqanlar arasında bölünmüdü. Mərkəzin nümunəsinə uyğun şəkildə Müvəqqəti hökümətin yerli orqanı kimi Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi (İTİK), martın 7-ə isə Bakı rayonu Fəhlə Deputatları Soveti formalasdırıldı. Bundan başqa şəhərdə müxtəlif milli şuralar, Şəhər Duması kimi qurumların eləcə də, ”Müsavat”, eser, menşevik, bolşevik, daşnak, kadet və s. siyasi partiya və təşkilatlarının mövcudluğu buradakı ictimai-siyasi vəziyyəti müəyyənləşdirirdi.

Yarandığı dövrdən başlayaraq özünü Bakı fəhlələri adından danışan və hərəkət edən yeganə orqan [7,s.6] hesab edən Bakı Soveti oktyabr çevrilişindən hələ Bakıda digər hakimiyyət orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini “rəsmi hakimiyyət orqanı kimi tanıydırdı”. [2,s.192] Özü rəsmi hakimiyyət orqanı olmadığı üçün fəhlələrin əsas tələbləri olan 8 saatlıq iş günü, müştərək müqavilə, polisin yenidən təşkili kimi məsələləri müstəqil həll etmək və icbari qərarlar vermək səlahiyyətinə malik deyildi. Bu və ya digər məsələlər yerlərdən gələn təkidli tələblərdən sonra Sovet tərəfindən İcraiyyə komitəsinin müzakirəsinə verilirdi.

Lakin oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda da Sovetin ali hakimiyyət orqanı olması uğrunda bolşeviklərin məqsədyönlü mübarizəsi başladı. Bu dövrdən sonra Bakı Sovetinin tarixi sırf milli-siyasi qüvvələrin mübarizəsi kontekstində diqqəti cəlb edir. Bu amil Sovetin tərkibi məsələsinə diqqət yetirməyi tələb edir.

Bakı Sovetini tərkibinə hansı partiyalar daxil idi? Və bu onun işinə necə təsir göstərirdi? Əsas inqilabi partiyalar hesab olunan eser, menşevik və bolşevik partiyaları ilə yanaşı burada erməni

millətçilərinin “Daşnaksütyun” partiyası da sovetə daxil olmuşdu. Azərbaycanlılar isə müstəqil partiya ilə Sovetdə təmsil olunmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Sovet fəhlələrin təmsil olunduğu hakimiyyət orqanı idi. Lakin Bakı Soveti nə dərəcədə Bakı fəhlələrini təmsil edirdi?

Bakı fəhlələri haqqında tədqiqatında S.Əliyarlov belə qənaətə gəlir ki, Bakıda sayı 100 mindən bir az artıq[3,s.72] olan fəhlələrin 37 faizi azərbaycanlı, 27 faizi rus, 21 faizi isə erməni idi.[3.s.35] Fəhlələrin demək olar ki, yarıya qədəri azərbaycanlı olduğu halda fəhlə sinfini təmsil edən Bakı Sovetində bu xalqın təmsil olunmaması daha çox təəccüb doğuraraq ilk başdan bu ormanın fəaliyyətini sual altına qoyurdu. Fəhlələrin ixtisaslı və siyasi mübarizəyə şüurlu şəkildə qatılan hissəsi qeyri- azərbaycanlıların olması da Sovetin tərkibinə təsir etmişdi. Göründüyü kimi yaranan orqanda Bakı fəhlələrinin real etnik tərkibi proporsional qaydada əks olunmamışdı. Doğrudur, bu tərəfdən şərt kimi də qoyulmamışdı. Lakin məsələ burasındadır ki, Bakı Sovetinin sonrakı siyasetində məhz onun milli tərkibindəki bu qeyri-mütənasibliyin mühüm rol oynadığı aydın oldu.

1917- ci ilin martından 1918-ci ilin sentyabrınadək mövcud olan Bakı Sovetinə üç dəfə seçki keçrilmişdi. Əvvəlcə, Azərbaycan milli qüvvələrinin təmsilçisi “Müsavat” millətçi hesab edilərək Sovetə buraxılmadı. Əlavə seçkilərdən sonra Sovetə seçilən 113- deputatdan 25-i bolşevik, 56-ci menşevik, 32-si eser və daşnak idi.[11,s. 39] “Müsavat” Bakının ictimai-siyasi və etnik durumunu nəzərə alaraq Bakı Sovetində təmsil olunmağa çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, 1917- ci ilin oktyabrın 22- də keçirilən seçkilərdə isə “Müsavat” demək olar ki, səslərin 40% ni toplayaraq böyük qələbə qazanmışdı.[6,s.93] Erməni millətçilərinin “Daşnaksütyun” partiyası sosialist “don”u geyməklə Sovetə daxil olduqları halda, “Musavat” milli-demokratik mahiyyətini gizlətmədən Bakıda ən böyük sosial bazaya malik partiya kimi fəal şəkildə siyasi mübarizəyə qoşulmaq üçün, həm də müsəlman fəhlələrin dəstəyi əsasında Sovetdə təmsil olundu. Lakin bolşeviklər və digər partiyalar bu nəticələri qəbul etmədilər və sonda Bakı Sovetinə “Müsavat”dan cəmi 22 nəfər keçdi.[21,s.2] Bolşeviklər dekabrda yeni seçkilər keçirilməsinə nail oldular. Nəticə “Müsavat” partiyası üçün ümidi verici olmadı, bolşeviklərin 51 səsinə qarşı müsavatçılar 21, daşnaklar 41, sağ eserlər 38, sol eserlər 28, menşeviklər 11 səs aldılar. 5[4,s.291]

1918- ci ilin avqustunda Bakı Sovetinə sonuncu seçkilərin nəticəsində isə Sovetə 283 nəfər seçilmişdi ki, onun 93-ü eser, 68-i menşevik, 62- daşnak, 27-i bolşevik, 12-si sol eser, 4-ü sol daşnak, 9-u qalan qruplardan idi 6.[1,s.326] Beləliklə, göründüyü kimi, Bakı Sovetində Azərbaycan milli maraqlarını qoruyacaq qüvvə ya çox zəif ya da heç təmsil olunurdu olunmurdı. Lakin bu seçki nəticələrdən digər bir məqam da diqqəti özünə cəlb edir. Burada hər zaman bolşeviklərin də mütləqçoxluqda olmadıqları görünür. Bununla belə bolşeviklər radikal mövqeləri və çevik taktika tətbiq etmələri ilə Sovetin işinə ciddi təsir edə bilirdilər. Məhz bolşeviklər Sovetin yeganə hakimiyyət orqanı olmasına istəyir, bu istiqamətdə real iş görürdülər. Nə qədər təzadlı olsada məhz “beynəlmiləl” bolşevik ambisiyaları milli amillərin Bakı Sovetinin siyasetinə təsir etməsinə imkan verdi.

Bakı elə bir yer idi ki, burada milli faktor iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrinə təsir edirdi. Buna görədə təəccübü deyil ki, mərkəzdən fərqli olaraq Bakıda sovet təsisatı buranın milli ictimai-siyasi şəraitinin diktəsi ilə milli maraqların mübarizəsi meydanına da çevrilmişdi. Odövrün bəzi tədqiqatçıları Bakıda yalnız “Müsavat” və “Daşnaksütyun”un deyil, eserlərin [16,s.84] və hətta bolşeviklərin də milli qruplaşma kimi qəbul olunduğunu, [19,s.21] ümumiyyətlə isə, sosialist partiyalarının- eser və menşeviklərin milli şuralarla əlaqədə işlədiklərini göstərir dilər. [16,s.125] Baş verənlər bu mülahizələrin doğruluğunu sübut etdi. Bakı Soveti deputatlarının əksər çoxluğu ruslardan ibarət idi, ermənilər isə ikinci yerdə gəlirdi. Bakı Sovetinin siyasi kursunun formallaşması hər iki milli amilin təsiri ilə baş verirdi.

Ümumillətlə, Bakı Sovetinin işində milli amilin mövcudluğu yarandığı vaxtdan özünü biruzə vermişdir. Məsələn, elə götürək rəhbərlik məsələsini. Bu orqana xeyli müddət S.Şaumyan başçılıq edirdi. Müəyyən vaxtda eser S.Saakyan da ona sədrlik etmişdir. Hələ yaranarkən 52

üzvündən cəmi 9-u bolşevik olsa da erməni mənsubiyətli bolşevik-Şaumyan sədr seçilir. Tədqiqatçı E.İsmayılovun sədr seçkisi ilə əlaqədar: ”Daşnaklardan çoxu, eləcə də digər erməni partiya nümayəndələrinin çoxu sədr yerində “özünükünü” görmək istəmişdilər”.[13,s.158]fikri də məntiqi görünür. Belə ki, ermənilər təkcə ”Daşnaksütün”dan deyil, bolşevik və eserlər və bir az da menşeviklər sırasından da Sovetə keçə bilmışdilər. Sovetdə əsas fraksiyadan olan eserlərin rəhbəri də S.Saakyan erməni idi. İstənilən halda Bakı Sovetində erməni maraqlarını müdafiə edən nümayəndələr var idi. Ancaq Bakı Sovetində erməni amilinin aparıcı rolu nə qədər özünü xalis bolşevik kimi göstərə bilsə də, Shaumyanın fəaliyyəti ilə təsdiqlənirdi.

Elə mühüm məsələ kimi görünməsə də, aşağıda göstərilən bir misal erməni həmrəyliyini nümayiş etdirirdi. Belə ki, Sovetin 13oktyabr iclasında menşevik Mandelştam sədrlilikdən istefə edir. O ”əksinqilabı”fəaliyyət göstərən Avakyanın Sovetin İcraiyyə Komitəsinin üzvü olmasına etiraz edərək onun İK-ni tərk etməsini tələb etmiş və bununla əlaqədar istefaya getdiyini bildirirdi. Lakin məhz Shaumyan Avakyanı ciddi şəkildə müdafiə edir. Doğrudur, Avakyan istefaya gedir. Lakin bu problemin mahiyyətini dəyişmirdi. Həmin iclasda Shaumyan yenə Bakı Sovetinin İK-nin rəhbəri olur. Onun katibləri Yüzbaşyan və Qriqoryan adlı ermənilər idi. [24]Ermənilər bütün vaxtlarda, xüsusən bolşevik rəhbərliyi vaxtında Bakı Sovetində mühüm mövqelərdə idilər. Bu daha çox hərbi sahəyə aiddir.Bu barədə bir qədər sonra qeyd edəcəyik.

Əsas diqqət yetirilməli məqam odur ki, yarandığı vaxtdan etibarən mərkəzdəki kimi bolşeviklərin siyasi rəqibləri olan eser və menşeviklərlə mübarizə meydani olsa da, Bakı Soveti vahid siyasi xətt tutaraq Azərbaycan milli demokratik hərəkatına qarşı ”mübariz”siyasi qurum kimi çıxış etdi. Bu istiqamətdə onun fəaliyyətində erməni amilinin rolü özünü bolşevik-daşnak alyansının formalaşmasında və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımın tətbiqində qabarlıq şəkildə biruzə verdi. Lakin hər şey birdən –birə baş vermedi.

Məlumdur ki, noyabrin 2-də bolşeviklər Bakıda Sovetin ali hakimiyyətini elan etmişdilər. Faktiki vəziyyət isə başqa cür idi. Hec cür neft Bakısını əldən vermək istəməyən bolşevik Rusiyası burada hakimiyyətini təmsil edən Bakı Soveti rəhbərlik bolşeviklərdə olmasına baxmayaraq şəhərdə tam hakimiyyətə nail ola bilməmişdi. Çünkü, şəhərdə yenicə, demokratik əsaslarla seçilən və daha geniş təbəqələrin, həmçinin Azərbaycan demokratik qüvvələrinin daxil olduğu Şəhər Duması, səlahiyyətlərini itirmiş İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi və eser-menşevik-daşnak birliyinin yaratdığı İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi adlı hakimiyyət orqanları var idi. Bolşeviklərin belə bir vəziyyətdə hakimiyyətdə möhkəmlənməsi üçün ciddi manevrlərə ehtiyacı var idi. Bu zaman da bolşeviklər erməni amilindən istifadə etdilər.

1917-ci ilin sonunda Bakı Soveti konkret olaraq erməni milli maraqlarının reallaşdırılması üçün vasitəyə də çevrilməkdə idi.Lakin bu cəhət yalnız Bakı daxılində deyil, həm də mərkəzdə bolşevik hökümətinin erməni məsələsinə münasibəti ilə bağlı idi.Dünya müharibəsi başlayandan bunun üçün çalışan erməni millətçilərinin arzusunu bolşeviklərin həyata keçirəcəyi görünürdü. Çünkü, Lenin höküməti dekabr ayının 29-da ”Böyük Ermənistən”in yaradılmasına rəvac verən ilk rəsmi sənədi imzalamışdı.[20,s.42]Üstəlik dekabr ayında Shaumyan RSFSR XKS tərəfindən Qafqaz işləri üzrəfovqəladə komissar təyin edilmişdi. Lakin o, bu vəzifənin ona verdiyi imkanlardan ”sosialist inqilabının işi” üçün deyil, daha çox erməni ekspansionizminin iddialarının reallaşdırılması üçün istifadə edirdi. [9,s.38]Lakin Bakıda onun erməni planlarının reallaşdırılmasına ”Müsavat”ın timsalında ciddi maneə var idi.

Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri regionda baş verən hadisələri nəzərə alaraq öz siyasi baxışlarına müəyyən ”düzəliş”lər verdi. Hər vəclə konfliktən qaçmağa çalışan ”Müsavat” eser-menşevik-daşnak və bolşeviklər arasında seçim etməli olanda bolşeviklərin təcrid olunmasına qarşı çıxmışdı.[22]Lakin bolşevizmin ümumiyyətlə Azərbaycan milli demokratik hərəkatına loyal münasibəti mümkün deyildi. ”Müsavat” Azərbaycanın siyasi müqədəratını həll etməli idi. Bunun üçün o, bolşeviklərə müxalif Cənubi Qafqaz Komissarlığında təmsil olundu.Bu dövrdən etibarən ”Müsavat təhlükəsi” bolşevikləri daşnaklarla yaxınlaşdırır.

Bəhs olunanlarla sıx bağlı olan bir məsələ Birinci Dünya müharibəsinin gedişində Qafqaz

cəbhəsində baş verənlər, Ərzincan barışığının regiondakı vəziyyətə təsiri məsələsidir. Müharibənin yaratdığı vəziyyət erməni amilindən istifadəyə imkan verdi. Hətta belə demək olar ki, ilk başdan bolşeviklərin xeyri üçün “işləyən” müharibə, Bakıda da “işə yaradı”. Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni ordusunun Bakıda cəmlənməsi həm daşnaklara, həm də bolşeviklərə ortaq düşmənə-“Müsavat”a qarşı mübarizə üçün göydəndüşmə bir fürsət verdi. Qalırkı Şəumyanın “təşkilatçılıq” qabiliyyətinin tətbiqi. Erməni bolşevik Q.Korqanovun başçılıq etdiyi Qafqaz Qırmızı Ordusunun Hərbi İngilab Komitəsinin dekabrın sonunda Tiflisdən Bakıya köçməsi burada hərbi işin təşkili baxımından bolşeviklərin möveyini möhkəmləndirdi. Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinin təşkili işi sürətləndi.

Müsavatın sosial bazasının məhv edilməsinin həyata keçirilməsi üçün Bakı Soveti daxilində erməni amili əsasında bolşevik-daşnak alyansı meydana çıxdı. Regonda ciddi siyasi qüvvəyə çevrilən Azərbaycan milli hərəkatının darmadağın edilməsində xalis sinfi nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən bolşeviklərlə yalnız milli nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən daşnaklar tamamilə həmrəy idilərsə, Azərbaycan xalqının kütləvi qırğınında isə ilk növbədə istinasız olaraq bütün ermənilər maraqlı idilər.[17,s.67] Baş verən hadisələrdən sonra Şəumyan aprelin 19-da Bakı Sovetindəki məhşur çıxışında qeyd edirdi ki, “şəhərimizin milli tərkibi bizi qorxutdu”.[23] Beynəlmiləlçi bolşevik üçün şəhərin milli tərkibi niyə qorxulu ola bilərdi? Təbii ki, əgər o miili maraqlardan çıxış etmirdisə. Nəticədə, 1918-ci ilin mart ayının 30-dan aprel ayının 2-dək Bakıda, daha sonra isə Azərbaycanın digər ərazilərində azərbaycanlı əhalinin soyqırımı təşkil edildi. Qırğına rəhbərlik üçün martın 30-da “İngilabı Müdafiə” adı altında yaradılan Komitəni 5 üzvündən ikisi-Şəumyan, Korqanov erməni idi. Lakin sonradan eser Saakyan və daşnak Melik Yolçiyən da bura daxil edilmişdilər.[10,s.348]

Qırğınlardan sonra, Şəumyan Mərkəzə, RSFSR XKS-nə hesabat xarakterli məlumatında öz addımlarını əsasalandırmağa çalışaraq, əgər belə demək olarsa, Mərkəzin zəif damarına basaraq: “Cənubi Qafqazın müqəddərəti həll olunurdu. Əgər onlar(müsavatçılar- A.Ə) Bakıda üstün gəlsəyidilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi, bütün qeyri- müsəlman ünsürləri tərkisilər edib qırardılar”.[5, s.104] Şəumyanın digər “biz bilərkədən buna gedirdik” sözləri isə qırğında bolşevik təşkilatçılığı ilə yanaşı, “erməni arzusu”nın gerçəkləşdirmək istəyini nümayiş etdirirdi. Öz dövründə bolşevik dairələrində çox nüfuzlu olan Şəumyanla bağlı son dövrlərdə aşkarlanan və 1908-ci ilə aid bir sənədə görə, o, “Daşnaksütyn”un Bakı komitəsinin üzvü olmuşdur. [9s.37] Tiflis jandarm idarəsinin məlumatından götürülən bu fakt ən azından hələ siyasi mübarizənin haraya aparıb çıxaracağı məlum olmayan dövrdə rəqib eser partiyasının mətbuat orqanında daşnaklar haqqında söylənən ““Daşnaksütyn” qızılca xəstəliyi kimidir, hər kəsin onu uşalıqda mütləq keçirdiyi kimi, hər erməni də özünün siyasi “uşaqlığında” mütləq daşnak olur”[25] fikrini təsdiqləyir. Siyasi mənsubiyyətinə baxmayaraq bütün ermənilərin daşnak amalı ətrafında birləşdiklərini mart hadisələri sübut etdi.

Daşnak lideri Kaçaznuni onların bolşeviklərlə münasibətlərini izah edərək, yazırkı ki, bizim köməyimizlə bolşeviklər “Müsavat”ı darmadağın etdirilər, biz isə bolşeviklərin və rus elementinin köməyi ilə Bakını türk-tatar hücumlarından qoruya bildik.[15s.21] F.Kazımovdə isə “Daşnaksütyn”un rolunu belə qiymətləndirirdi: “Mart günlərində Soveti nə kadetlər, nə menşeviklər, nə eserlər xilas etdi. Onun xilaskarı öz hərbi təşkilatı ilə birləkdə Daşnaksütyn oldu”.[14,s.76]

Sonradan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bu hadisələri təhqiq etmək üçün X.Xasməmmədovun başçılığı ilə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallar hadisələrin miqyasını və gedişini tamamilə müəyyən etməyə imkan verdi. 12 minədək azərbaycanının öldürüldüyü bu hadisələrdə Bakı Soveti hərbi qüvvələri adı altında daşnak dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Bakıdan sonra soyqırım Şamaxıda davam etdirildi. Daşnak S.Lalayev və T.Əmirovun başçılığı altında erməni hərbi dəstələri 72 kənd yandırılaraq, 7 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Şamaxı şəhəri isə tamamilə yandırılmışdı. [18,s.34] Sovet Şamaxı hadisələrini “tədqiq” etmək üçün aprelin 22-də Kojemyakonun başçılığı altında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmışdı. [5,s.58]

Maraqlıdır ki, komissiya S. Lalayevin məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə qərar qəbul etsədə, Şaumyan bu qərarın həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi. [9,s.178]

Aprel-may aylarında Bakı XKS tərəfindən Quba qəzasına göndərilən Qırmızı Qvardiya dəstəlrinə Hamazasp adlı daşnak başçılıq etmişdi. Nəticədə orada üç minədək azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.[17,s.534] Bakı Sovetinin bu cür “inqilabi” yürüşləri Lənkəran, Salyan, Kürdəmir, Dəvəçi, Ərəş, Nuxa, Göycay, Şuşa, Cavanşır, Cəbrail, Zəngəzur qəzalarında da azərbaycanlıların soyqırımının təşkili ilə nəticələndi.

Ümumiyyətlə, görünən kimi, baş verən soyqırım bolşeviklər tərəfindən planlaşdırıldı, lakin bolşevik –daşnak tandemi ilə həyata kecirdi.[17 s.66]

“Müsavat”ın məglubiyyətindən sonra Bakıda hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi. Şaumyanın başçılığı ilə Bakı Sovetinin icraçı orqanı Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi. Faktiki olaraq hakimiyyətə Rusiya bolşevik hökümətinin hakimiyyətini burada təmsil edən qüvvələr gəldi. Lakin bu o demək deyildi ki, ermənilər hakimiyyətdən kənarda qaldılar. Bakı XKS- da Qafqaz Qırmızı Ordusu HİK-nin sədri Korqanov Hərbi-dəniz işləri komissarı, Karinyan(Qabrielyan) isə Ədliyyə komissarı təyin edilmişdilər. Ümumiyyətlə isə sonradan erməni komissarların sayı artdı. 12 komissardan yarısını ermənilər tutmuşdu. [18,s.33]

Daşnaklar bu orqanda vəzifə tutmasalar da, hərbi iş bütünlükdə onların əlində idi.

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyətinin möhkəmliyi birbaşa onun hərbi gücündən asılı idi ki, burada da da erməni amili özünü göstərdi. Belə ki, Bakı Sovetinin Qırmızı Qvardiya dəstələri adı altında olan 10-12-minlik ordusunun 70 faizi ermənilərdən təşkil edilmişdi.[9,s.101.] Sonuncu rus əsgərlərinin Bakıdan hələ fevral ayından keçərək Vətənə döndüklərini göstərən erməni mənbəsinə görə isə, bu rəqəm 95 faiz idi.[8,s.158] Bolşevik hakimiyyəti qurulduğundan sonra da orduya çağırış məsələləri ilə erməni Avakyan məşğul idi. Qırmızı ordunun qərargah rəisi daşnak Z.Avetisyan, briqada komandirləri isə Kazarov, Hamazasp, A.Əmiryan, Bek-Zurabyan, Arutnyan və başqaları idi.[18,s.22] Bakı Sovetinin hərbi işinin təşkili birbaşa ermənilərin əlində idi. Ümumiyyətlə ermənilər, yaxşı silahlanmışdır. Tərxis olunan rus əsgərlərindən coxlu sayıda silah əldə etmişdilər. Hərbi təcrübəyə malik idilər.[12,s.73] Erməni nümayəndələrinin S.Saakyanın, A. Arakelyanın müsəlmanlarının Qırmızı Qvardiyaya qoşulmasına mane olmaları barədə məlumatlar var. [12,s.67]

Bakı XKS devriləndən sonra avqustun 1- də yaranan Sentrokaspi və Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Diktaturası[1,s.320] Bakı Sovetinə daxil olan qüvvələrin necə olursa olsun hakimiyyətdə qalmaq cəhdlərinin nəticəsində meydana çıxdı. Bu hökümətə eser, menşevik və daşnak nümayəndələri daxil oldular. A.Arakelyan, M.Yolçyan, A.Veluns, L.Umanski, Ayollo, Sadovski və b daxil idilər.[11,s.183] Sentrokaspi dövründə ermənilərin inadla türklərə qarşı duruş götirmək kimi cəhdli erməni amilinin hələ də müəyyənedici rol oynaması demək idi.

Göründüyü kimi, əslində Bakı Sovetinin fəaliyyətində erməni amili onun bütün dövrlərində müəyyən rol oynamışdı. Lakin bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bu özünü daha qabarlıq bürüzə verir. Bakı Sovetində erməni amili yalnız daşnakların adı ilə bağlı deyil. Çünkü, ermənilər Sovetdə müxtəlif partiyaların tərkibində iştirak edirdilər. Xüsusən, bolşeviklərin tərkibində ermənilərin olması

Bakı Sovetinin siyasetinin antiazərbaycan xarakterini daha da gücləndirirdi. Milli ziddiyyətlərin hələ də gərgin olduğu Bakının ictimai-siyasi vəziyyəti siyasi qüvvələrin ilk növbədə milli instinktlərin təsirinə düşməsinə səbəb olurdu.

Güclənməkdə olan Azərbaycan milli demokratik hərəkatı məntiqi sonluqla nəticələnməli idi. Onun bir deyil, eser, menşevik, bolşevik, daşnakların timsalında bir neçə rəqibinin olması, xüsusən, həmin qüvvələrin müəyyən məqamda milli həmrəylik göstərməsi mübarizənin gərgin olacağından xəbər verirdi.

Bolşevizm milli ziddiyyətlərdən istifadə edərək burada hakimiyyətə gəldi. Bu cür addım bolşevizmin mübarizə prinsiplərinə uyğun idi. Lakin bolşeviklərin Bakı “təcrübəsi”ndə erməni amilinin istifadəsi milli ziddiyyətlərin soyqırım vasitəsilə “həllinə cəhd” ilə nəticələndi. Hadisələrin sonrakı gedişi isə bu cəhdin tamamilə əks nəticəyə gətirdiğini sübut etdi.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar

1. Агамалиева.Н К вопросу о контрреволюционной деятельности правительства "Диктатуры Центрокассии" в Баку // Рабочий класс России, его союзнические противники в 1917 г. – Ленинград,1989.
2. Adigözəlova A. Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda Müvəqqəti Hökümətin yerli hakimiyyət orqanlarının və şəhər özünüidarələrinin təşkili və fəaliyyəti (mart 1917- aprel 1918-ci illər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1996.
3. Алияров.С. Численность, профессиональный и национальный состав Бакинского пролетариата в период первой мировой войны. «Ученые записки» Бакинского Государственного Университета. Серия истории и философии 1967, № 1-2.
4. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
5. Azərbaycan xalqına qarşı 1918- ci il mart soyqırımı.Sənədlər toplusu.(üç cilddə), I cild“26 Bakı komissarlarının əslə tarixi”. Bakı, 2009.
6. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку,1998.
7. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, 1957.
8. Генерал Г.Корганов.Участие армян в мировой войне на Кавказской фронте (1914-1918). Москва, 2011.
9. Геноцид Азербайджанского народа. 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013.
10. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, 1957.
11. İbrahimova A. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, 2010.
12. İsgəndərli.A. Azərbaycan həqiqətləri. Bakı, 2012.
13. Исмаилов.Э. Степан Шаумян- обреченный на забвение. Баку, 2012.
14. Каземзаде.Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Баку,2010.
15. Качазнуни.О. Дашибакчуктун больше нечего делать. Баку, 1990.
16. Раттаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая, 1917-1918г. Баку, 1927.
17. Рустамова-Тогиди.С. Куба. Апрель-май 1918-г. Мусульманские погромы в документах. Баку, 2010,
18. Рустамова-Тогиди.С. Март 1918 г.Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
19. Сеф С. Как большевики пришли к власти в 1917-18 гг. в Бакинском Районе. Баку, 1927.
20. Həsənlöv.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində.1918-1920. Bakı, 1993.
21. Xudiyev.R. Türk Ədəmi Mərkəziyyət firqəsi “Müsavat”, Elm və Həyat, 1990, №5
22. Бакинский рабочий, 1917, 14 ноябрь, № 82.
23. Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района, 1918,23 апрель. №74
24. Каспий, 1917,15 октябрь, №231.
25. Знамя труда 1917, 7август №19.

Айгүн Азимова

АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В АНТИАЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЛИТИКЕ БАКИНСКОГО СОВЕТА

Резюме

Роль Бакинский Совет Рабочих Депутатов является одной из ключевых тем в изучении истории Азербайджана. Бакинский Совет депутатов Бакинский Совет в котором доминировало число русских и армянских депутатов и где азербайджанцы были представлены в незначительном количестве вели борьбу против независимого Азербайджана. Особое влияние на деятельность Баксовет оказывали армяне вне зависимости от их политической принадлежности.

Статья прослеживает армянский фактор сыгравший ключевую роль деятельности Баковета в 1917-1918 годах.

Aygun Azimova

THE ARMENIAN FACTOR IN ANTI-AZERBAIJAN POLICY OF BAKU SOVIET

Summary

The role of the Baku Soviet of Workers' Deputies is one of the key topics in the study of the history of Azerbaijan. The Baku Soviet where dominated the Russian and Armenian deputies but Azerbaijani were presented in small numbers was leading fight against the independent Azerbaijan. Special influence on the activities of Baksovet provided Armenians regardless of their political belonging.

The article traces the Armenian factor that had a key role in the activities of Baksovet in 1917-1918.

Нигяр Эйвазова

Н.с. Института истории НАНА

О ВЛИЯНИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ещё в конце XIX века, и особенно в начале XX столетия миграционные процессы в Северном Азербайджане постепенно приобретали все большую интенсивность и масштабность. Эти новые особенности миграционных процессов были результатами как внутренних, так и внешних, как политических, так и экономических предпосылок.

Так, на рубеже XIX-XX веков нефтяной бум в Северном Азербайджане достиг своего апогея. Добыча нефти перевалила 670 млн. пудов, благодаря существующей разветвлённой транспортной сети, функционирование как западных (Баку-Тифлис-Поти), так и северных (Баку-Порт-Петровск-Владикавказ) железнодорожных линий, Каспийско-Волжской водной артерии, всевозрастающая потребность российской, европейской, да и всей мировой экономики в нефтепродукте, обуславливали разрастание не только капиталовложений, но и требовали увеличения числа рабочих рук – как квалифицированных, так и не очень. И эти обстоятельства стимулировали расширение миграционных потоков, направляющихся из различных регионов Южного и Северного Азербайджана, из Южного Дагестана и из поволжских регионов империи в Баку и другие районы. Но первый мировой политический кризис (он в Бакинском мегаполисе начался с некоторым «опозданием» - Н.Э.), а вслед за этим, бурные события 1905-1907 гг., кровопролитные межнациональные столкновения, спровоцированные в основном официальными властями, на некоторое время отрицательно повлияли притоку мигрантов не только в Баку, но и в некоторые земледельческие регионы, где в выращивании различных технических культур (например, хлопка) широко применялся труд мигрантов, и особенно отходников из Южного Азербайджана, Дагестана, а также из соседних уездов и губерний.

И эти процессы привели к значительным количественным и качественным изменениям в составе населения Северного Азербайджана в начале XX века, и особенно накануне I мировой войны. Сначала обратимся к г. Баку – к политico-экономическому центру не только Северного Азербайджана, но и всего Южного Кавказа. Так, по данным переписи Баку 1913 года в городе проживало 214672 д.об.п. Очень интересно, что из них только около 1/3 части – всего 76230 д.об.п. приходились на долю родившихся в Баку, тогда как удельный вес родившихся вне Баку был довольно значителен: почти 65%, или же 138442 д.об.п.

Такое состояние особенно разительно выглядело среди мужского населения города: из 120803 д.об.п. только 38848 д.об.п., или же менее трети, или же только 32.16% всего мужского населения приходилось на долю «коренных» бакинцев, а остальные 81955 д.об.п., или же почти 68% были мигрантами.

Такое резкое соотношение особенно выделялось среди трудоспособных мужчин (в возрасте от 15 до 65 лет; хотя допускается, что некоторая часть и более младших, и более старших мужчин также входила в состав работающего населения).

Таких мужчин в городе всего было 84224 душ. Из них 69286 душ., т.е. 82.3% приходились на долю родившихся вне Баку. Другими словами, более $\frac{3}{4}$ всего мужского населения Баку приходились на долю приезжих мигрантов.

Для более углубленного рассмотрения этого вопроса остановимся на соотношении «местных» и «приезжих» бакинцев по отдельным нациям и народностям. В указанной переписи были выделены «татары азербайджанцы», «татары казанские» и «персияне», т.е. азербайджанцы из Южного Азербайджана. Так соотношение местных и мигрантов среди

«татаров азербайджанцев», т.е. азербайджанцев Северного Азербайджана была 36524 д.об.п. на 9438 д.об.п.

Как видим, только около 1/5 части (20.53%) такового населения приходилась на долю родившихся вне Баку.

А вот среди русских это соотношение выглядело следующим образом: 18903 на 57111 д.об.п. То есть здесь все почти наоборот: доля родившихся в Баку почти в 3 раза меньше, чем русских приезжих, другими словами русских – мигрантов. Они составляли только 24.82% всего русского населения Баку. Эта цифра говорит ещё о том, что уже почти четверть русского населения города, благодаря национальной политике царизма, стали коренными бакинцами.

Ещё более различное соотношение обнаруживается среди т.н. «персиян», т.е. среди азербайджанцев из Южного Азербайджана. Среди таких бакинцев число родившихся в самом Баку не дотягивало до 5 тыс. (4820 д.об.п.), а численность, родившихся вне Баку перевалила за 20 тыс. (20776 д.о.п.).

Почти такие же показатели были и по армянскому населению г Баку. Так, из 41680 д.об.п. только 10919 д.об.п. (около четверти) приходились на долю родившихся в Баку, когда как все остальные (3076 д.об.п.) приходились на долю приезжих, мигрантов. Другими словами, только 26.2% армян можно было условно считать «коренными» бакинцами, тогда, как армян-мигрантов было почти 84%. А, вообще, армяне в 1913 г. составляли всего 19.42% бакинского населения.

В нижеследующей таблице приведена общая численность соотношения в абсолютных числах и в процентах, родившихся в Баку и вне Баку, и по отдельным нациям и народностям:

Таблица

Нации и народности	Родившихся в Баку		Родившихся в Баку		Всего
	В обсол.-цифрах	в %%	В обсол.-цифрах	в %%	
1	2	3	4	5	6
Азербайджанцы Северного Азербайджана	36524	79.5	1960	20.5	45962
Азербайджанцы Южного Азербайджана	4820	19.2	20276	80.8	25096
Татары-казани	389	19.6	1960	80.4	2349
Грузины	432	10.6	3641	89.4	4073
Евреи	2521	26	7169	74	9690
Немцы	915	28	2359	72	3274
Поляки	247	28		1523	1770
Пр.Кавказ.пар	134	13.9	1697	86.1	1831
Русские	18917	24.8	57311	75.2	76228
Армяне	10919	26.2			
Прочие	412	15.2	2307	84.8	2719
Итого:	76230	35.5	138442	64.5	214672

Как показывают данные и расчёты, приведённые в данной таблице, около 72-89% не азербайджанского населения г. Баку приходилось на долю мигрантов. То, что родившиеся в Баку составляли только 35.5% всего городского населения было прямым последствием

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ VƏ AZƏRBAYCAN

целенаправленной национальной политики официальных властей и особенностями экономического развития этого гигантского топливно-промышленного центра в конце XIX – начале XX вв. Тоже самое можно сказать и о том, что уже немалая часть неазербайджанского населения из числа мигрантов, уже постепенно трансформировалась в категорию местного, родившегося в Баку, населения.

А самым негативным результатом этой политики с уверенностью можно назвать превращение коренного населения, исконных хозяев этих земель, азербайджанцев, в национальное меньшинство в этом городе. По нашим подсчётам удельный вес местных азербайджанцев к 1913 году уже составлял чуть более 1/5 части – 21.41% всего городского населения города. Даже вместе с азербайджанцами из Южного Азербайджана (71058 д.об.п.) их удельный вес не превышал 33.1% городского населения. Даже, добавив сюда и отдельное мусульманское население казанских татаров и представителей прочих кавказских народов и народностей (всего 4180 д.об.п.), мы получим не очень то высокие показатели (всего 35.05%).

Таким образом, в результате целенаправленной реакционной национальной, миграционно-переселенческой политики колониальных властей, исконно азербайджанский город, один из важных центров азербайджано-мусульманской культуры за 100 лет российского колониального гнёта постепенно превратился в город, где коренное население становилось национальным меньшинством.

Источники и литература

1. Баку и его районы. СПб, 1903.
2. Весь Кавказ. Баку, 1914.
3. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале ХХ века. Баку, 1976.
4. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху имперализма, Баку, 1982.
5. İsmayılov M., İbrahimov M. Azərbaycan neft sənayəsinin inqilablaşdırıcı tarixi. Bakı, 1991.
6. Перепись Баку 1913 г., т. III. Население, вып. 1. Баку, 1916.
7. Сборник сведений по Бакинской губернии, вып. 1. Баку, 1903.

Nigar Eyvazova

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ ƏRƏFƏSİ VƏ İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİN DEMOQRAFIK DURUMA TƏSİRİ

Xülasə

Məlum olduğu kimi, Birinci Dünya müharibəsinin ərəfəsində və illərində Şimali Azərbaycanda fəal miqrasiya prosesləri müşahidə olunurdu.

Əhalinin demoqrafik tərkibinə ciddi təsir göstərən bu miqrasiya prosesləri bölgənin sosial-iqtisadi və sosial-siyasi durumunda ciddi amil rolunu oynayır. Müharibə şəraitində baş vermiş demoqrafik proseslər əhalinin milli tərkibinə də ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Nigar Ayvazova

THE INFLUENCE OF THE DEMOGRAPHIC SITUATION DURING WORD WOR I TO MIGRATION PROCESS IN NORTHERN AZERBAIJAN

Summary

It was significantly noticeable the migration process in northern Azerbaijan during World War I. Region's migration process took the main role which affected to the changes in the social – economy and policy (polities).

Those demographic processes led to great changes in the national composition of the population during the war years.

Rəna Əsədova

T.ü.f.d. AMEA Tarix İnstitutu

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI SİYASƏTİNİN TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, çarizm, iqtisadi siyaset, hərbi xərclər, səfər-bərlik, vergi, ərzaq.

Key words: Northern Azerbaijan, tsarism, economic policy, war expenses, war, mobilization, tax, food-staffs.

Ключевые

слова: Северный Азербайджан, царизм, экономическая политика, военные расходы, мобилизация, налог, продовольствие.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında yaratdığı dəyişikliklərin kompleks şəkildə araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müharibə hər yerdə istehsalın ixtisas olunmasına, məhsul qıtlığına, bahalaşmaya, əhalinin güzəranının aşırılaşmasına götərib çıxardı. Dövlətin iqtisadi həyatda tənzimləmə tədbirləri bütünlükə ona yönəlmüşdi ki, əhali üzərinə qoyulan vergiləri artırmaqla müharibənin davam etdirilməsi üçün maksimum vəsait əldə edilsin. Məgharibənin sonuna doğru ərzaq çatışmazlığı, infliyasiya, bahalğın artması, nəqliyyat əlaqələrinin pozulması sadə xalqın həyat səviyyəsinin kəskin surətdə ağırlaşmasına götərib çıxardı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması Rusiya imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da ümumi iqtisadi vəziyyətdə ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Çar hakimiyəti dinc dövrdə yeridilən iqtisadi siyasetdən fərqli, müharibə dövrünün tələblərinə uyğun tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu, yeni tədbirlərə ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrini cəbhənin ehtiyaclarını yerinə yetirməyə səfərbər etmək və getdikcə artan hərbi xərcləri ödəmək üçün vergi və rüsumları artırmaq haqqında hökumətin qanun və sərəncamları daxil idi. Tədricən dinc dövrdə qərarlaşmış iqtisadi əlaqələr pozuldu, əksər sənaye müəssisələri dövlətin hərbi sıfarişlərinə uyğun məhsulların istehsalına keçdilər ki, bu da bütün hallarda ümumi iqtisadi vəziyyətin əsaslı surətdə ağırlaşmasına götərib çıxardı. Təqdim edilən məruzədə çar hökumətinin və yerli orqanların rəsmi sənədləri, dövri mətbuat materialları və digər mənbələr, eləcə də tarixi və iqtisadi xarakterli tədqiqatlardakı faktlar əsasında müharibə dövründə vergilərin artırılması sahəsində görülən tədbirlər, işçi qüvvəsinin cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi üçün keçirilən səfərbərliklər və s. bu kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinin Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra səfərbərliyə alınması və ya cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi istehsal sahələrində işçi qüvvəsinin, əsasən də ixtisaslı işçilərin çatışmaması problemini kəskinləşdirdi. Bakı və Gəncə quberniyalarından 52600 nəfərin hərbi səfərbərliyə alınması (17, 49) xüsusən sənaye sahələrində işçi qüvvəsinə, həm də texniki və mühəndis işində sixıntılar yaratdı. Bundan əlavə, çar II Nikolayın 1916-cı ilin iyunun 25-də imzaladığı fərmana əsasən “qeyri-xalqların”, yəni müsəlmanların 18-43 yaşında olan kişilərinin cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi (19, kit.2, 142) nəticəsində Şimali Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi regiondan kənara aparıldı. Bu da öz növbəsində, sənaye ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrində də ciddi şəkildə işçi qüvvəsi çatışmazlığına götərib çıxardı. Məsələn, 1916-cı ildə Şuşa qəzasında təsərrüfat işi ilə məşğul olmaq üçün əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin cəmi 13 faizi qalmışdı (6, c.II, 803).

Bunun nəticəsi idi ki, müharibə dövründə taxıl məhsulları istehsalı ildən-ilə azalmaqdə idi. Taxıl məhsulları istehsalı Şimali Azərbaycan üzrə 1914-cü ildə 50,5 milyon pudden 1917-ci ildə 26 milyon puda düşməşdi (7, c.5, 181). Müharibə illərində taxıl əkinin sahələrinin və taxıl məhsulu istehsalının belə kəskin şəkildə azalmasının digər səbəbləri: nəqliyyat vasitələrinin,

xüsusən də qoşqu heyvanlarının və əkin alətlərinin çatışmaması, toxumluq taxılın azlığı, vergi və mükəlləfiyyətlərin kəskin şəkildə artırılması və s. idi. Həm də müharibə uzandıqca bu amillər özünü daha aydın şəkildə göstərirdi.

Artıq 1915-ci ilin yayında Qafqaz canişini taxıl biçini dövründə işçi qüvvəsi çatışmasının məhsul itkisinə səbəb olmaması üçün Cənubi Qafqazda quberniya və vilayət rəislərinin tədbirlər görmələrini tələb etmişdi (2, siy.1, iş 184, 8). Bununla əlaqədar, yerlərdə bütün mövcud qüvvələrin məhsul toplanmasına cəlb edilməsi, əsgər ailələrinə taxıl biçinində yardım göstərilməsi üçün hakimiyyət nümayəndələrindən və nüfuzlu şəxslərdən ibarət komissiyalar – Xüsusi Müşavirələr yaradıldı. Gəncə qubernatorunun 25 iyun 1915-ci il tarixli məlumatına görə, quberniyanın rus, erməni və yunanlar yaşayan kəndlərində kənd cəmiyyətləri öhdələrinə götürdürlər ki, həmin kənddən hərbi xidmətə çağrılanların ailələrinə müharibə qurtarıncaya qədər taxıl biçini, ot toplanması və digər təsərrüfat işlərində yardım göstərəcəklər (2, siy.1, iş 184, 8-9). Eyni zamanda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə də tatar süvari alayında qulluq edən könüllülərin ailələrinə təsərrüfat işlərində geniş yardım edilirdi.

Bununla belə, artıq 1915-ci ilin yayında bütün Şimali Azərbaycanda işçi qüvvəsinin çatışmaması hiss edilirdi. Bunun da bilavasitə nəticəsi günəməzd işçilərin daha çox pul tələb etmələri oldu. Həmin il Gəncə quberniyasında taxıl biçini zamanı işçilər bir günlük iş üçün 2 rubl məbləğində pul və sahibkarın hesabına yemək verilməsini tələb edirdilər (2, siy.1, iş 184, 11). Gəncə qubernatoru bu məsələdə qayda yaradılması üçün qəzalarda təşkil edilmiş Xüsusi Müşavirələrə tapşırıq verdi ki, taxıl biçini və döyülməsi, ot yiğimi işinə görə işçiyə bir gündə 1,2-1,8 rubl məbləğində pul və sahibkarın hesabına yemək verilsin (2, siy.1, iş 184, 34).

Müharibə dövründə ordu üçün müxtəlif yüklərin daşınmasının çox böyük həcmində artması ilə əlaqədar çar hökuməti imperiya miqyasında iş heyvanlarının: at və öküzlərin əhalidən zorla müsadirəsinə başlamışdı. Bu da kənd təsərrüfatı işlərində ciddi çətinliklər doğurdu. Məsələn, 1916-ci ildə Qaryagın qəzasında kəndli təsərrüfatlarının 55 faizi, Göyçay qəzasında isə 47 faizi iş heyvanından məhrum olduğu üçün, öz torpaq sahələrini becərə bilməmişdi (6, c.II, 803). Həmin il Gəncə quberniyası üzrə kəndlilər müharibə ərafəsində əkib-becərdikləri pay torpağının yalnız dörddə bir hissəsini şumlaya bilmisdilər (8, 68).

Müharibənin kənd təsərrüfatına, xüsusən də taxılçılıq sahəsində yaratdığı digər böyük çətinlik torpaqdan istifadəyə görə alınan vergi və rüsumların kəskin surətdə çoxalması idi. Çar II Nikolayın 1914-cü il dekabrın 24-də imzaladığı qanuna görə, torpaq vergisinin ümumi məbləği xüsusi sahibkarlar üçün 100 faiz, kəndlilər üçün 50 faiz artırılmışdı (19, bölmə 1, 9.I.1915, say 8, 110). Dövlət kəndlilərindən toplanan yerli idarəçilik üçün vergi də müharibə dövründə 20 faiz artırılmışdı. Bakı Xəzinə Palatasının 1915-ci il 23 iyun tarixli hesabatına görə 1914-cü il ərzində Bakı quberniyası əhalisindən vergi və rüsum kimi 509 917 rubl vəsait, 57617 pud taxıl toplanmışdı (1, siy.4, iş 441, 2-4). 1915-ci il ərzində isə Bakı quberniyasının əhalisindən 713318 rubl miqdarında vergi və rüsumlar toplanmışdı (1, siy.4, iş 548, 3-6). Bu isə 1914-cü ilə nisbətən 1,5 dəfə çox idi.

Müharibə başlandıqdan sonra çar hakimiyyəti nümayəndələri Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisindən, o cümlədən İrəvan quberniyası, Borçalı qəzası və Dərbənd bölgəsinin azərbaycanlı əhalisindən hərbi vergi toplanmasına diqqəti artırdılar. Müsəlman əhalisindən hərbi xidmətə çağrılmamaq əvəzinə toplanan hərbi vergi 3 hissəyə bölünür və may ayında 1-ci hissə, sentyabr ayında 2-ci hissə, növbəti ilin yanvarında isə 3-cü hissə və əvvəlki hissələrin qalıq vergi borcu yıqlırdı. Bakı quberniya idarəsinin məlumatına görə, 1915-ci il yanvarın 15-dən mayın 15-nə kimi quberniya üzrə göstərilən dövr ərzində bütövlükdə 123 502 rubl hərbi vergi yıqlımdı (1, siy.4, iş 449, 4-5, 7-8, 11-12, 18-19, 22-23, 26-29, 32). Başqa sözlə, 1915-ci il ərzində Bakı quberniyasının müsəlman əhalisi 370 506 rubl hərbi vergi ödəməli olmuşdu.

Vergi və mükəlləfiyyətlərin belə kəskin şəkildə artırılması əhalinin maddi vəziyyətini kəskin surətdə pisləşdirmişdi. Bunu vergiləri ödəmək imkanı olmayan kəndlilərin hakimiyyət orqanlarına bir-birinin ardınca müraciətlər etməsi aydın göstərir. Azərbaycan Respublikası Döv-

lət Tarix Arxivinin 44, 61 və 62 sayılı fondlarından bu məzmunda yüzlərlə xahişnamə aşkar edilmişdir (1, siy.4, iş 527, 3-7, 19-26; 2, siy.1, iş 126, 12; iş 130, 47; iş 132, 12,28; 3, siy.1, iş 132, 38,41 və s.).

Çar hakimiyyət orqanları isə vergi və rüsumların vaxtında toplanmasına diqqəti daha artırırdı. Bakı və İrəvan Xəzinə Palataları 1915-ci ilin əvvəlindən etibarən vergi ödəmələrini 1 il 6 ay gecikdirən şəxslərin əmlakının müsadirə edilməsi məsələsini qaldırdı (2, siy.1, iş 145, 1, 44-45). Məsələn, İrəvan Xəzinə Palatası 1915-ci il mayın 1-də Gəncə guberniya idarəsinə müraciət edərək Şuşa qəzasının Seyidli kəndinin sakini Mirbaba Mirbağırovun ticarət-sənaye müəssisələrindən 2 faiz rüsum ödəmək haqqında Qafqaz canişinin göstərişini yerinə yetirmədiyini əsas götürərək ona məxsus mağazanın müsadirəsi məsələsini qaldırmışdı (2, siy.1, iş 137, 1, 4). Nuxa qəza rəisi isə Gəncə gubernatoruna ünvanladığı 18 yanvar 1916-cı il tarixli raportunda borclu şəxslərdən borcunu faizləri ilə birgə toplamağa başladığını bildirmişdi (2, siy.1, iş 137, 8).

Mühəribə dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin kəskin surətdə artırılması ilə yanaşı cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün tez-tez əmlak müsadirələri keçirilməsi də təsərrüfat həyatına ağır zərbə vururdu. Çar II Nikolayın 1914-cü il noyabrın 3-də verdiyi fərmana görə kənd cəmiyyətləri öz taxıl ehtiyatlarının beşdə birini cəbhənin ehtiyacları üçün ianə etməli idilər. Qafqaz canişinliyi 1915-ci il 24 fevral tarixində Bakı, Gəncə, İrəvan, Kutais və Tiflis gubernatorlarına göstəriş verdi ki, yerlərdə həmin qərarın yerinə yetirilməsini təmin etsinlər (1, siy.4, iş 391, 3).

1915-ci ilin payızında imperiya miqyasında ərzaq təminatında çətinliklərin artması ilə əlaqədar Ərzaq işi üzrə Müşavirənin həmin il sentyabrın 11-də keçirilən iclasında qərara alındı ki, cəbhəyə çağrılmış şəxslərin ailələrinin ərzaq mükəlləfiyyətindən azad edilməsi haqqında qanun yalnız həmin şəxsə şamil edilsin, ailənin digər üzvləri isə ümumi əsaslarla ərzaq mükəlləfiyyətini icra etsinlər. 1915-ci il sentyabrın 15-də isə daxili işlər naziri bütün gubernatorlara sərəncam göndərdi ki, bu qərarın icrasını təmin etsinlər (1, siy.4, iş 391, 60).

1916-ci ilin payızında Qafqazda əkin sahələrinin azalması, taxıl məhsulları çatışmazlığının kəskin şəkil alması hakimiyyət orqanlarını müxtəlif addımlar atmağa vadar etdi. Qafqaz Kənd təsərrüfatı cəmiyyəti şurası bütün guberniyaların agronomlarına müraciət etdi ki, yerlərdə əhalinin taxıl əkinin sahələri və toxumluqla təmin edilmələri, iş heyvanları, nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmalarının vəziyyətini müzakirə etmək üçün müşavirələr keçirsinlər və materiallarını noyabrın 12-nə kimi bu quruma göndərsinlər (4, siy.1, iş 47, 242).

1916-ci ilin dekabrında isə Qafqaz canişininin əmrinə əsasən, Cənubi Qafqazdakı bütün guberniyaların agronomları öz guberniyalarında kənd təsərrüfatı cəmiyyətləri və yerli şəraitə bələd olan digər qurumların iştirakı ilə müşavirələr keçirməli idilər. Məqsəd yerlərdə kənd əhalisinin əkin sahələrini azalması səbəblərini aydınlaşdırmaq, bütün Cənubi Qafqazda əkin sahələrini genişləndirmək üçün zəruri tədbirləri müəyyən etmək idi. 1917-ci ilin yanварında keçirilən müşavirələrdə işçi qüvvəsi, iş heyvanı, əhalinin toxumla təchizi, zəruri məhsulların dəmir yolu ilə daşımıması, tərəvəzçiliyin inkışafı və tərəvəz məhsullarının texniki emalı məsələləri müzakirə edildi (4, siy.1, iş 47, 234). Lakin bu toplantı və müşavirələrin, qəbul edilən qərarların kənd təsərrüfatında ağır vəziyyəti düzəltməyə ciddi təsiri olmadı.

Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə müharibənin mənfi təsiri xüsusən sonrakı illərdə daha kəskin hiss edilməkdə idi. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində 1913-cü il göstəriciləri ilə 1916-cı ilin sonuna aid statistik məlumatların müqayisəsi zamanı bu xüsusilə aydın görünür. Məsələn, bu dövr ərzində ölkə üzrə taxıl məhsulları toplanması 2 dəfəyə yaxın azalmışdı. Pambıqçılıq və üzümçülük də isə bu illər ərzində həm müvafiq əkin sahələri, həm də məhsul toplanmasında ciddi surətdə azalma baş vermişdi. Müharibənin maldarlıq təsərrüfatına mənfi təsiri daha çox iş heyvanlarının (at, öküz və kəllərin) hərbi ehtiyaclar üçün müsadirəsi ilə bağlı idi. Artıq müharibənin ilk iki ili ərzində bu müsadirələr nəticəsində ölkəmizdə iş heyvanlarının sayı 50 faiz azalmışdı (11, 9). Bu da ilk növbədə kəndli təsərrüfatlarının iş heyvanları ilə təminatının pisləşməsinə gətirib çıxardı. Məsələn, 1916-cı ildə keçirilmiş kənd təsərrüfatı siyahıyaalmasına görə, Bakı və Gəncə guberniyalarında həmin il hər kəndli təsərrüfatına orta he-

sabla 0,5 at, 1 inək düşürdü, 55 min kəndli təsərrüfatının isə ümumiyyətlə iş heyvanı yox idi (16, buraxılış II, 152-153).

Mühəribə illərində kənd təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın azalması, əhalinin dolanışq şəraitinin ağırlaşması Şimali Azərbaycanın hər yerində kəsbkarlıq gedənlərin sayının artmasına səbəb oldu. Həm də torpaqsız kəndlilərlə yanaşı, aztorpaqlı kəndlilərin də çoxu malik olduqları kiçik torpaq sahələrini başlı-başına buraxıb muzdurluğa başlayırdılar. 1917-ci ildə 120 min kəndli öz təsərrüfatını tərk edib sənaye mərkəzlərinə getmişdi. Təkcə Bakı neft sənayesində çalışıyan azərbaycanlı fəhlələrin sayı bu dövrdə Azərbaycanın müxtəlif qəzalarından gəlmiş kəndlilərin hesabına 24-25 faiz artmışdı (8, 75).

Mühəribə illərində Şimali Azərbaycan əhalisinin ərzaqla təminatını ağırlaşdırıran amillərdən biri də ölkəmizdə istehsal edilən bəzi məhsulların əsas hissəsinin ordunun təchizinə yönəldilməsi idi. Əkinçilik nazirinin Bakı quberniyasında ordu üçün düyü tədarükü üzrə müvəkkilinin 25 noyabr 1916-cı il tarixli məlumatına görə Ağabala Quliyev, Steyner, Skobelev qardaşları və digər sahibkarlara məxsus çəltiklərlə zavodlarının istehsal etdiyi düyü vaqonlarla ordu korpuslarının ərzaq şöbələrinə və intendant mağazalarına göndərilirdi (4, siy.1, iş 47, 216-217).

1916-ci ildə Bakıya Şimali Qafqazdan bugda, un və digər ərzaq məhsulları götirilməsi kəskin surətdə ixtisar edildiyi üçün, Bakı şəhər idarəsi yanında Ərzaq müşavirəsi tacirlərin Bakıdan qəza mərkəzlərinə ərzaq göndərmələrini kəskin surətdə məhdudlaşdırıldı. Məsələn, Bakı Ərzaq müşavirəsi 1916-cı il aprelin 26-da keçirilən iclasında tacir Hacı Hüseynbəy Hüseynbəyovun Şəki şəhər əhalisi və ipək emalı müəssisələrinin 8 min işçisi üçün aldığı 4 vaqon şəkərin Bakıdan çıxarılmasına (5, siy.1, iş 18, 75), 1916-ci il sentyabrın 16-da keçirilən iclasında isə Şuşa taciri Hüseyin Niftəli oğlunun Şimali Qafqazdan Bakıya göttirdiyi 2 vaqon aşağı növlü unun Şuşaya aparılmasına icazə verməmişdi (5, siy.1, iş 18, 6).

Mühəribənin uzanması əhalinin ərzaq və digər gündəlik tələbat malları ilə təminatının daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. 1916-ci ilin sonu – 1917-ci ilin başlangıcında dəmir yolu ilə Şimali Qafqazdan ölkəmizə ərzaq məhsulları götirilməsinin kəskin surətdə ixtisar edilməsi yeni bahalaşmalara gətirib çıxartdı.

Dövlətin iqtisadi həyatda tənzimləmə tədbirləri bütünlüklə ona yönəlmüşdi ki, bütün iqtisadiyyat sahələrinin gərgin işləməsinə nail olmaqla mühəribənin davam etdirilməsi üçün maksimum vəsait əldə edilsin. Bu da sadə xalqın həyat səviyyəsinin kəskin surətdə pisləşməsinə gətirib çıxardı. Ərzaq böhrəni, inflyasiya, bahalğın artması, nəqliyyat əlaqələrinin pozulması bütün Rusiya imperiyası miqyasında, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda iqtisadi böhrənin dərinləşməsinə, sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Bunun da qanuna uyğun nəticəsi mütləqiyət qurluşunun devrilməsi ilə başa çatan 1917-ci il Fevral inqilabı oldu.

Mənbələr və Ədəbiyyat

1. AR DTA, f.44 – Bakı quberniya idarəsi
2. AR DTA, f.61 – Yelizavetpol (Gəncə) quberniya idarəsi
3. AR DTA, f.62 – Yelizavetpol (Gəncə) qubernatorunun dəftərxanası
4. AR DTA, f.287 – Bakı-Dağıstan Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi
5. AR DTA, f.512 – Bakı şəhəri Ərzaq Müşavirəsi dəftərxanası
6. Azərbaycan tarixi: 3 cilddə, II c., Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1964, XI, 998 s.
7. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
8. Hüseynov C.X. Birinci dünya mühəribəsi illərində Azərbaycanda aqrar münasi-bətləri / Azərbaycanda inqilabi hərəkatın sosial-iqtisadi zəmini. (XIX əsr-XX əsrin əvvəli). Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s. 67-77
9. Vəliyev T.T. İmparrializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 256 s.
10. Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв. Bakı: Taxsil, 2007, 224 c.
11. Гусейнов Дж.Х. Положение и классовая борьба крестьян Азербайджана в период первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 гг.). / Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Bakı, 1967, 30 c.

12. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку: Элм, 1982, 116 с.
13. Исторический опыт трех российских революций. Кн. 2. Свержение самодержавия. / Гл. ред.: Голуб П.А. и др. М.: Политиздат, 1986, 415 с.
14. Каспий, 1914-1917 гг.
15. Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. М.: Финансы, 1959, 168 с.
16. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Пг., 1917, 788 с.
17. Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). М., 1925, 264 с.
18. Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны. М.: изд-во АН СССР, 1960, 579 с.
19. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительстве сенате. Отд. 1, 1914-1917 гг.
20. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. М.: Наука, 1972, 254 с.
21. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. М.: Высш. школа, 1982, 240с.

Rena Asadova

FROM HISTORY OF ECONOMIC POLICY OF TSARISM IN NORTHERN AZERBAIJAN IN DAYS OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

As a result of complex was researched of changes formed in economy under influence of war it is found out, that war everywhere has led to reduce of manufactures, shortage of products, to a rise in price, deterioration life a condition of people. Steps is undertaken by the government on regulation of economic life as a whole, have been directed to a life by sharp increase of taxes to get necessary means for continuation of war. By the end of war rise in price of first necessity products, shortage of bread, inflation, decomposition of transport communications has even more aggravated life of the population.

Рена Асадова

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В результате комплексного исследования вызванных войной изменений в экономике страны выявлено, что война везде привела к сокращению производства, нехватке продуктов, подорожанию, ухудшению жизненных условий людей. Шаги, предпринимаемые правительством по урегулированию экономической жизни, в целом были направлены на то, чтобы путем резкого увеличения налогов получить необходимые средства для продолжения войны. К концу войны удорожание продуктов первой необходимости, нехватка хлеба, инфляция, нарушение транспортных связей еще больше усугубили положение населения.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE AZƏRBAYCANLILARIN TÜRKİYƏYƏ MÜHACİRƏTİ

Açar söz: Vətən tarixi, Birinci dünya müharibəsi, mühacirat

Key words: Native history, migration

Tarixə nəzər saldıqda görərik ki, dünyaya hökmranlıq etmək, sərvət, güc, şan-şöhrət qazanmaq, ərazilər qəsb etmək, hansısa ideyaları yaymaq, müdafiə olunmaq və bu kimi səbəblərə görə günümüzə qədər saysız-hesabsız müharibələr, inqilablar baş vermiş, bu gün də baş verməkdədir.

XX əsrin əvvəllərində dünyani bölüşdürmək istəyən «Üçlər İttifaqı» (Almaniya, Avstriya və İtaliya) və «Antanta» (İngiltərə, Fransa, Rusiya) hərbi-siyasi blokları arasında qarşışdurma Birinci dünya müharibəsinə gətirib çıxartdı. Hərbi bloklara daxil olan dövlətlərdən hər birinin işgalçılıq planında Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan və onun neft sərvətləri mühüm yer tuturdu. Azərbaycanda neft sənayesində hakim mövqe tutmaq uğrunda mübarizədə alman və ingilis inhisarları xüsusilə fərqlənirdilər.

Almaniya öz məqsədinə çatmaq üçün Türkiyənin iştirakı ilə Qafqazı və Ön Asiyani nüfuz dairəsinə almaq, türk ordusunun köməyi ilə Hindistan və İngiltərənin mövqelərinə zərbə vurmaq niyyətində idi. Rusyanın isə bu müharibədə əsas məqsədi Türkiyəni bölüşdürmək idi.

Elə bu məqsədlə də Rusiya 1914-cü il oktyabrın 20-də Türkiyəyə müharibə elan etməklə, Qafqazda hərbi əməliyyatlara başladı (2. 100).

Öz miqyasına görə Birinci dünya müharibəsi bəşəriyyətin ona qədərki tarixi ərzində ən ağır müharibə idi. Bu müharibə 4 il 3 ay 10 gün davam etmiş və 1,5 mlrd.-dan çox əhalili yaşayış ölkələri öz orbitinə çəkmişdi (1. 184).

Birinci dünya müharibəsi iqtisadiyyatın pozulmasına və inflyasiyaya səbəb oldu, xalqların iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərdi.

Müharibə bəşəriyyətə görünməz məhrumiyyət və iztirablar, ümumi acliq, səfalət gətirdi.

Cəbhədə 9,5 mln. nəfər adam həlak oldu, iyirmi milyon adam yaralandı (o cümlədən 3,5 milyon nəfər şikət oldu). Bu müharibə sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə səbəb oldu. İinqilabi çıxışlar dalğası bütün ölkələrə yayıldı, dünya kapitalizm sisteminin dayaqlarını sarsıdı. Müstəmləkə və asılı ölkələrdə milli azadlıq hərəkatı qüvvətləndi.

Təbiidir ki, bu illərdə baş vermiş bu qiyamların qurbanları, sürgünləri, mühacirləri də olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması Azərbaycan türklərini də yeni böyük hadisələrlə üz-üzə qoydu. Dünyanın siyasi xəritəsini yenidən dəyişdirmək uğrunda mübarizənin məhsulu olan bu müharibəyə çar Rusiyasının da qoşulması imperianın hər yerində olduğu kimi, Qafqazda da böyük coşgunluqla qarşılandı. Bu zaman tatar və başqırd türkləri ilə bərabər, Azərbaycan türkləri də orduya çağırılmış və rus cəbhəsində döyüşmişlər. Bu dövrdə rus ordusunda 200 min Azərbaycan, tatar və başqırd türkү vuruşurdu.

1914-1917-ci illərdə rus ordusunda 200-ə qədər azərbaycanlı zabit rütbəsi almışdı (11, 374). Hələ rus-yapon müharibəsindən məşhur olan azərbaycanlı hərbçilər Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov Birinci dünya müharibəsi dövründə məşhur sərkərdələr səviyyəsinə yüksəlmişlər. Belə şöhrət qazanmış azərbaycanlı hərbçilərin siyahısını xeyli artırmaq olar.

Ancaq çox təəssüflər olsun vaxtilə silaha sarılıb Azərbaycanın azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan bu şəxsiyyətlərin çoxusunun tale yolu sürgünlərdə, həbslərdə, mühacirətdə keçmişdir.

Aşağıda adları çəkilən Azərbaycan hərbçiləri Türkiyəyə mühacirət etmiş türk ordusunda hərbi xidmətlərini davam etdirmişlər.

1914-1916-ci illərdə döyüslərdə göstərdiyi igidliyə görə polkovnik Şahzadə Xosrov Mirzə Xanbaba xan oğlu Qacar üçüncü və dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Polkovnik Şahzadə Xosrov Birinci dünya müharibəsi illərində on səkkizinci şimal draqun polkunun komandiri, 1918-ci ildən isə Milli orduda üçüncü ləzgi polkunun komandiri olmuşdur. 1920-ci ildə ADR-nin süqtundan sonra təqib olunduğuuna görə Türkiyəyə mühacirət etmiş və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır (7. 230).

Digər bir hərbçi həmyerlimiz polkovnik Cahangir Kazimov, 1912-14-cü illərdə üçüncü Qafqaz atıcı alayının kapitani, polkovnik Hüseynqulu İsgəndər xan oğlu Xoyski bolşevik daşnak təzyiqindən Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Türkiyəyə mühacirət etmiş hərbçilərimizdən biri də polkovnik Lətif bəy Məmmədəli oğlu İbrahimbəyliidir. Lətif İbrahimbəyli 1884-cü il dekabrın 29-da Şuşada anadan olub, Bakı realnı və Tbilisi üç illik hərbi məktəblərini bitirib. Birinci dünya müharibəsi illərində yüz əlli üç sayılı Bakı alayının tərkibində zabit kimi vuruşub. Kapitan rütbəsində Qars vilayətinin komendantı olub. Döyüş xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunub (7. 233). Poruçık Osman ağa Gülməmməd oğlu Gülməmmədov Birinci dünya müharibəsi illərində (1914-1917) süvari alayında döyüşüb. Döyüş yolu Avstriya və Rumınıya cəbhəsində olub. Süvari əsgər kimi xidmətə başlayan Osman Gülməmmədov 1917-ci ildə milis-yunkeri rütbəsi ilə təltif olunub. 1918-ci ildə bolşevik və ermənilərin Bakıda törətdikləri döyüslərdə iştirak etmişdir. Döyüsdə göstərdiyi xidmətlərinə görə Osman Gülməmmədov Kornet-Süvari qoşununda birinci dərəcəli zabit rütbəsi və türk ordusunun generalı Nuru paşanın əmri ilə Türkiyənin beş qılınclı «Məcidiyə» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Türk ordusu geri çəkilərkən Osman Gülməmmədov qardaşı oğlu Gülağa Gülməmmədovla Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Hər iki azərbaycanlı hərbçi türk ordusunda hərbi xidmətini davam etdirmişdir.

Belə mühacir hərbçilərimizdən biri də poruçık Məmməd bəy Aslanbəyov Birinci dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində döyüşmüştür. 1918-ci ildə Bakı döyüslərində igidlik göstərmış və general Nuru paşa tərəfindən Türkiyənin «Hərb» medalı ilə təltif olunmuşdur. Məmməd bəy də türk ordusu ilə Türkiyəyə getmiş və hərbi xidmətini orada davam etdirmişdir.

Türkiyəyə mühacirət etmiş adını çəkdiyimiz və çəkə bilmədiyimiz azərbaycanlı hərbçilərin xalqımız üçün gördükleri əvəzsiz işlər ört-basdır edilib. Onlarca belə qeyrətli sərkərdəmiz qonşu ölkəyə-Türkiyəyə mühacirət edib. Böyüməkdə olan gənc nəslin demək olar ki, adı çəkilən şəxsiyyətlərdən xəbəri yoxdur. Halbuki onların keçdiyi mübariz həyat yolu bu gün gələcək nəsillər üçün böyük bir məktəbdır.

Azərbaycan mühacirəti bu illərdə Türkiyədə və Avropanın müxtəlif mərkəzlərində Azərbaycanın qurtuluşu üçün Qafqazın digər millətləri və Rusyanın başqa türk xalqlarının nümayəndələri ilə birlikdə fəaliyyətdə olmuşlar. Bu mühaciətin başında Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu kimi ziyalı şəxsiyyətlər dururdu.

Birinci dünya müharibəsi illərində Türkiyədə Şimali Qafqaz, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrindən ibarət «Qafqaz Komitəsi» yaranmışdı. 1915-ci il dekabr ayında «Qafqaz komitəsi» Berlin və Vyana şəhərlərinə bir heyət göndərmişdi (5, 172). Heyətin tərkibində azərbaycanlı Səlim bəy Behbudov da var idi. «Qafqaz Komitəsi»nin göndərdiyi bu heyət mərkəzi dövlətlərə təqdim etdikləri memorendumda Qafqaz millətlərinin vəziyyə-

tini şərh edərək Qafqazın xilas edilməsi və dörd dövlətdən ibarət bir konfederasiya halında qurulması üçün «Qafqaz komitə»sinə kömək göstərməyi xahiş etmişdir.

«Qafqaz Komitəsi»nin Berlin, Vyana, İstanbul və İsviçrədə fəaliyyət göstərdiyi bir vaxtda Yusif Akçura oğlu İstanbulda «Rusiya məhkumu müsəlman tatarlarının haqqını müdafiə komitəsi» adlı siyasi bir təşkilat yaratmışdı (6, 174). Bu təşkilatın işində Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu iştirak etmişdilər.

«Qafqaz komitəsi» Bakı və Qafqazdakı milli təşkilatlara əlaqə yarada bilmişdi. Bu əlaqənin nəticəsi idi ki, Türkiyə ordusuna xüsusən Azərbaycandan çoxlu könüllülər gəlmışdı. Bu könüllülərin əksəriyyəti ziyanlı gənclər idi.

Birinci Dünya müşaribəsi illərində Çanaqqala döyüslərində (1915) Osmanlı əsgərlərinin göstərdiyi igidliklər düşmən generallarını və siyasi dövlət xadimlərini heyrətə gətirmişdir. Bu döyüslərdə azərbaycanlı könüllüləri böyük şücaət göstərmişlər. Şəhid olmuş Azərbaycan oğullarının məzarı Çanaqqalada bu gün də qalmaqdadır. Türk torpaqlarının azadlığı uğrunda Çanaqqalada şəhid olmuş azərbaycanlıların əziz xatirəsinə həsr olunmuş Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cumhuriyyətindəki səfirliliyi tərəfindən qoyulmuş xatirə lövhəsi iki dövlətin qardaşlığını və əbədi birliyini təcəssüm etdirir.

1918-ci il mart-aprel aylarında erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin Azərbaycanın bölgələrində keçirdikləri soyqırım azərbaycanlı əhalinin-qonşu ölkə Türkiyəyə köçməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə soyqırım daha mütəşəkkil şəkildə və daha böyük qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bakıda, Şamaxida, Qubada, Şərur, Dərələyəz, Naxçıvan bölgəsində, Qarabağın dağlıq hissəsində Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qəddarcasına divan tutulmuşdur.

1918-ci ildə Tiflisdə Gürcüstan, Ermənistən və Azərbaycan nümayəndələrinin toplandığı Seyimdə Azərbaycanı təmsil edən İbrahim ağa Vəkili öz məlumatında ermənilərin 211 kəndi alt-üst etmələrini, 30 min türkün öldürülüşünü bildirmişdi (12). Qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Naxçıvan bölgələrində, Qarabağın dağlıq hissələrində daşnak Andranikin quldur dəstəsi yer üzünün misli görünməmiş dəhşətlərini törətmış, hamilə qadınları, körpə uşaqları, ixtiyar qocaları zülmə, kürəklərinə qaynar samovar bağladıraq öldürmiş, diri-dirisi təndirdə bişirmişlər. Sağ qalanlar İrana, Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdur.

Təxmini məlumatlara görə əsasən XX əsrin əvvəlindən 1920-ci illərə kimi ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri cinayətlər üzündən bir milyona yaxın azərbaycanlı elini-obasını, varını-yoxunu ataraq mühacirətə getmək məcburiyyətində qalmış, özlərinə Türkiyədə sığınacaq tapmışdır. Əsasən, Qars, İqdir, Ərzurum vilayətlərində məskunlaşmış azərbaycanlı həmyerlilərimiz indi də toplu halda bu bölgələrdə yaşamaqdadırlar (3, 90).

Sayı minlərlə olan bu mühacirlər, Azərbaycan sərhəddinə yaxın torpaqlarda məskunlaşmışlar.

Beləliklə, Azərbaycan mühacirlərinin əksəriyyəti qardaş Türkiyədə sığınacaq tapdı və bu ölkə dönyanın dörd bir tərəfinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirətinin mərkəzi oldu. Anadolu milli mücadilə hərəkatına qatılan Azərbaycan Ordusunun zabit və sıravi əsgərləri Türkiyə Cumhüriyyətinin yaranmasında diqqətəlayiq rol oynadı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilə qədərki Azərbaycan mühacirətinin Türkiyə, İran və Avropa ölkələrində Azərbaycan istiqlalı problemlərinin təbliğ etməsinə baxmayaraq, bu dövr Azərbaycan mühacirəti azsayılı olmuş, yaxşı təşkilatlanmamışdır.

**ЭМИГРАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ТУРЦИЮ В ГОДЫ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Резюме

Борьба за передел политической карты мира привело к Первой мировой войне. Она принесла человечеству невиданные страдания, всеобщий голод, нищету и т.д. В колониально-зависимых странах это привело к национально-освободительным восстаниям. Естественно, в эти годы были и жертвы и ссылки и эмиграции впоследствии этих восстаний. В этот период началась новая волна эмиграции азербайджанцев в Турцию.

В этой статье проанализированы социально-политические причины миграции азербайджанцев в Турцию в годы Первой мировой войны.

**MIGRATION OF AZERBAIJANIS TO THE TURKEY IN THE YEARS
OF THE FIRST WORLD WAR**

Summary

Fight for (the) changing (the) political map of the world anew was a cause for beginning of the first world war. War brought misery to the mankind. It was a cause for national liberation movement in (the) countries which dependent on thaned and colony. It is known migrants of sacrifices, exiles of the revolts has happened in this years have been. Wave of new migration began to the Turkey in this time from Azerbaijan. Wave of new migration began from Azerbaijan to the Turkey in this time

In the article have been investigated social and political causes of the migration Azerbaijanis to the Turkey in the years of the first world war

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cilddə, II cild. Bakı, 1978, 592 s.
2. Qasımlı Musa. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)» 3 hissədə, II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı: Adiloglu, 2001, 406 s.
3. Həşimova Aygun. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Bilik, 1992, 163 s.
4. Mahmudov Yaqub. Azərbaycanlılar. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 57 s.
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
6. Nərimanoğlu Hacı. Zəngəzurda doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular. Bakı; 2012, 137 s.
7. Nəzirli Şəmistan. Topoqraf-general İbrahim Ağa Vəkilov. Bakı: Zaman, 2002, 293 s.
8. Nəzirli Şəmistan. Cümhuriyyət generalları. Bakı: 1995, 212 s.
9. Sərdarov Məmmədağa. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri. Bakı: Adiloglu, 2004, 153 s.
10. Türk yurdu. Türk ocaqları Mərkəzi heyətinin aylıq yayın orqanı. 7 Devrə 15 cild 91 sayılı (437), mart, 1995.
11. Tarix: Dərs vəsaiti. Bakı, 2006, 679 s.

Vəkili İbrahim ağa. Türkiye Azərbaycan mühacirlərinin mərkəzi kimi. Azərbaycan türk kültür jurnalı. № 282, 1991.

Рабадан Султанбеков

К.и.н., Дагестанский Государственный
Педагогический Университет

КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОЛНЕНИЯ В ДАГЕСТАНЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ключевые

слова:

Кавказ, Дагестан, Первая мировая война, Аксай, Терекли-Мектеб, крестьянские волнения, царское правительство, антиписарское движение.

Keywords:

Caucasus, Dagestan, the First World War, Aksai Terekli-Mekteb, peasant uprisings, the tsarist government, antipisarskoe movement.

В статье анализируются причины крестьянских волнений в Дагестане в период Первой мировой войны. В качестве одной из главных причин автор выделяет антинациональный характер политических и экономических реформ проводимых царским правительством в крае.

The article analyzes the causes of peasant unrest in Dagestan during the First World War. As one of the main reasons the author identifies anti-national character of political and economic reforms undertaken by the tsarist government in the province.

Первая мировая война, начавшаяся в 1914 году, оказала огромное влияние на общественно-политическую и социально-экономическую жизнь Дагестана. В годы первой мировой войны коренное население Дагестана не призывалось в армию. Вместо мобилизации мусульманское население было обложено особым военным налогом. Но царское правительство не препятствовало добровольному вступлению в армию дагестанцев. Из добровольцев были созданы два дагестанских конных полка. В целях привлечения дагестанцев в добровольные конные полки всадниками этих полков давали увеличенное денежное пособие, а в некоторых районах им выделялись дополнительные земельные участки. Несмотря на все эти мероприятия, приток добровольцев в дагестанские полки непрерывно сокращался. К концу 1916 года из Дагестана выбыло на фронт и военно - оборонные работы около 10 тысяч человек.[5, л.19].

Уменьшение мужского населения в области отрицательно сказалось на развитии ее хозяйства. Сельское хозяйство области, особенно ее важнейшая отрасль – животноводство, пришло в упадок. В дагестанском ауле сокращалось крестьянское землевладение. За период с 1913 по 1917 год число посевных площадей сократилось на 30%. Уменьшилось поголовье овец и коз - на 35 процентов[3, с.282]. Остро чувствовался недостаток зерна. Привоз хлеба в Дагестан из других областей сократился.

Война сказалась и на промышленности области. Усиливалась безработица. Более 68% дагестанских рабочих теряли свои рабочие места. Ряд мелких предприятий был ликвидирован. На текстильной фабрике "Каспийская мануфактура" число рабочих в 1916 - году сократилось по сравнению с 1913 годом на 50 процентов. Многие предприятия выпускали продукцию только для нужд армии. Все это приводило к экономической разрухе и резкому снижению жизненного уровня широких слоев населения. Непрерывно росли цены на продукты первой необходимости, падала реальная заработная плата рабочих. Война вела к всеобщему обнищанию народных масс и быстрому обогащению спекулянтов, к концентрации крупного капитала в руках эксплуататоров. Наряду с быстрым ростом цен на продукты первой необходимости возрастили налоги и повинности. Уже в первые

месяцы войны на 11% возрос подушный налог. На 100% увеличился поземельный налог. Прямые и косвенные налоги в Дагестане увеличились во время войны вдвое.[4, С.164].

Непрерывно росла сумма недоимок с населения. Крестьянство в Дагестане было совершенно разорено. В широких народных массах резко проявлялись антивоенные настроения. В августе 1914 года в Дагестане было введено военное положение. Высказывания против войны жестоко преследовались. Большое количество рабочих и крестьян было заключено в тюрьму.

Одной из форм национально-освободительного движения народов Дагестана являлась борьба с русификаторской политикой царского правительства. Именно таким явилось движение, известное в литературе как антиписарское. Направлено оно было против попыток царского правительства ввести в Дагестане реформу сельского управления и поставить его под полный контроль колониальной администрации[2, с.189].

Власти преследовали и другие цели - насильтвенную русификацию горцев, подрыв влияния мусульманского духовенства среди населения, укрепление в нем русского "гражданского духа", отрыв горцев от векового культурно-исторического наследия, связанного с арабским языком и восточной культурой. Делалось все это военно-колониальными методами, за счет трудящихся, насильтвенно. Реформа задевала веками утвердившуюся систему управления сельскими обществами горцев.

Естественно, что жители Дагестана встретили реформу враждебно. Однако сначала они прибегли к мирным средствам борьбы, послав в конце 1913 г. депутатию к наместнику царя на Кавказе с требованием отменить реформу. Когда эти попытки натолкнулись на упорное сопротивление колониальных властей, жители ряда сельских обществ начали громить сельские управление, насаждаемые царизмом.

В январе-феврале 1914г. мощные выступления прошли в Хунзахе, Гимрах, Унцукуле, Дургели, Нижнем Казанище и др. В начале марта 1914 г. восставшие жители Аварского, Андийского, Гунибского округов двинулись по направлению к областному центру - Темир-Хан-Шуре. 13 марта на подступах к городу собрались до 6 тыс. человек. Они были остановлены солдатами Дагестанского конного полка, ротой Новобаязетского полка, выступившими при пулеметах во главе с губернатором. К вечеру восставшие были отброшены от города, а утром 14 марта рассеяны[6,л.18].

Волнения перекинулись и в другие округа Дагестана. Власти были сильно встревожены этим. Встретив упорное и организованное сопротивление горцев, царизм вынужден был сначала отказаться от принудительного проведения реформы, а затем и вовсе отменить ее. Была одержана важная победа, которая явилась результатом организованного отпора трудящихся царизму.

Победа горцев была обусловлена повсеместным организованным характером и выступлений, а также общим подъемом освободительного движения в стране, прерваным начавшейся империалистической войной.

Война не пользовалась популярностью среди горцев. Недовольство ею особенно усилилось во второй половине 1916г. Большое возмущение у населения вызвал указ правительства о принудительной реквизиции подвод, и насильтвенной мобилизации горского населения на тыловые работы. Это вызвало бурные протесты среди горцев, в ряде случаев переросшие в вооруженные выступления.

5 июля 1916 г. в сел. Аксай было объявлено о реквизиции подвод. На отказ населения выделить возчиков власти предприняли попытку собрать их силой. Местные жители

ответили восстанием, что вызвало переполох в правительственные кругах Кавказа. Против аксаевцев были брошены три роты солдат и одна сотня казаков. Восстание было жестоко подавлено: были убитые и раненые, более 20 человек было предано военно-полевому суду, а жители обложены продовольственным налогом.[3,с.289]. Под влиянием аксаевского восстания выступили и жители Карапайского приставства. В ходе волнений произошло столкновение жителей села и администрации. Восстание их также было подавлено.[1,с.36] Брожение наметилось и среди жителей других округов Дагестана и Северного Кавказа, где проживало мусульманское население. Это вынудило царизм отступить: реквизиции были приостановлены.

Давая оценку крестьянскому и национально-освободительному движению в Дагестане, как и на всем Северном Кавказе, в годы Первой мировой войны, необходимо отметить, что она носила ярко выраженный антиколониальный, антиправительственный характер.

Примечания.

1. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная Армия: 1918-1945 гг. М., 2007.
2. Донохо Х.-М. Нажмудин Гоцинский: общественно-политическая борьба в Дагестане в первой четверти XX в. Махачкала, 2005.
3. История Дагестана с древнейших времен до наших дней. Т.1. М., 1968.
4. Шигабудинов М.Ш. Рабочее движение на Северном Кавказе в годы нового революционного подъема и первой мировой войны (1910-февраль 1917 гг.) Махачкала, 1976.
5. РГВИА. Ф. 3638. Оп.1. Д. 11. Дело кавказской туземной конной дивизии. 1914 г.
6. ЦГА РД. Ф.2. Оп.2. Д.70.

Санubar Гасанова
M.n.c. Института истории НАНА

БАКИНСКАЯ НЕФТЬ – В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Açar sözlər: Neft, müharibə, milliləşdirmə, işgal, Rusiya, “Diktatura Sentrokaspî”, ingilislər

Ключевые

слова: Нефть, война, раздел, борьба, национализация, Россия, «Диктатура Центрокаспия», англичанке

Key word: Oil, war, nationalist, Dictatura Centrocaspia, invention, Russia

У каждой из стран, принимавших участие в войне и входивших в военные блоки были свои захватнические планы, в которых особое место занимал имевший выгодное географическое расположение Азербайджан и его нефть.

Немецкие монополии проявляли особый интерес к бакинской нефти, для этого они рассчитывали использовать своего союзника – Османское государство. Россия стремилась овладеть проливами Босфор и Дарданеллы и расчленить Османскую империю.

Если на рубеже XIX-XX веков нефтяное соперничество носило экономический характер, то со временем оно стало оказывать влияние на мировую политику. Отныне нефтяное соперничество стало составной частью мировых конфликтов, а нефтяной вопрос занял ведущее место во внешней политике великих держав, органически вплетаясь в развитие международных отношений.

Ретроспективный взгляд на нефтяное соперничество показывает, что оно прошло длительный путь от войны цен, которая применялась экспортёрами керосина и являлась мерой чисто экономического характера, до крупных международных столкновений кануна и периода I Мировой войны.

К этому времени нефть стала военно-стратегическим сырьем – топливом для морского флота, материалом для производства взрывчатых частей. [1.с.377]

С началом войны экспорт нефти из страны практически прекратился. Обеспеченность России нефтяными ресурсами, в первую очередь, бакинскими, позволяла царскому правительству прибегать к своей политике разного рода манипуляциям.

I Мировая война явилась закономерным итогом обострения неравномерности экономического и политического развития капиталистических стран в эпоху империализма. Добыча нефти не только поддерживалась на прежнем уровне, даже несколько увеличилась в 1916 г. (на 7% по сравнению с 1913 г.). Эти обстоятельства создавали обманчивое представление, будто нефтяная промышленность Азербайджана менее других отраслей хозяйства страны пострадала в период I Мировой войны. И хотя цифры добычи в 1915 г. и особенно в 1916 г. несколько возросли, они не отражали действительного состояния нефтяного производства. «Благополучие» нефтяной промышленности было внешним.

В годы войны остро ощущался недостаток денежных средств в связи с прекращением вывоза и продажи нефтепродуктов за границу, что еще более сузило деятельность нефтяной промышленности. Усугублению нефтяного кризиса способствовали факторы военного времени, разруха на транспорте, острый металлический «голод», трудности в получении продуктов необходимых для переработки нефти. [2.с.260]

С целью перевода экономики на военные рельсы, были созданы военно-промышленные комитеты. Военизация предприятий на Южном Кавказе достигла более высокого уровня, чем во внутренних губерниях страны. Это привело к слиянию крупных монополий с государственным аппаратом.

Существовавший уровень нефтедобычи не удовлетворял нужд как промышленности, так и военных ведомств. Более 80 % добытой в России нефти приходилось на долю Азербайджана. В предвоенные годы необходимые для нефтепереработки кислоты производились в Баку 15 химическими заводами.

Железная дорога была передана во ведение Министерства обороны, что создало значительные трудности при перевозке гражданских грузов. Морское судоходство неправлялось с перевозками. В период войны усилилась концентрация производства. В нефтедобыче возросла роль крупных предприятий. В 1915 году 38 %, а в 1916 году – 40 % всей производимой в Баку нефти приходилось на долю 6 крупных акционерных обществ. [3.c.61]

Мобилизация более 50 тыс. юношей для работы в тылу, согласно указу от июня 1915 года, повлекла за собой сокращение численности рабочей силы в сельской местности. Лошади и быки были реквизированы на военные нужды. В связи с перевозкой по железной дороге военных грузов, ввоз зерна из Северного Кавказа в Азербайджан сильно сократился.

Началась нужда и голод. Из-за близости Азербайджана к Кавказскому фронту хозяйственная разруха и кризис здесь начались раньше, чем в других регионах. Из прифронтовых районов в Баку и уезды Азербайджана ежедневно привозились сотни раненых и инвалидов. За счет беженцев и солдат численность Баку увеличилась на 70 тыс. человек. Приток населения в условиях продовольственного кризиса еще более усугублял положение. В 1915 г. из 343,6 млн. пуд. Добытой в Баку нефти было переработано 242,9 млн. пуд. или 80,7 %, тогда как за предвоенное трехлетие было переработано 72,9 %. Усилился вывоз нефтепродуктов из Баку в Россию. Вывозилось все больше мазута, доля которого в общей массе вывоза увеличилась с 69,4 % в 1913 г. до 81,7% в 1915 г. Доля же других нефтепродуктов сильно сократилась: керосина с 22,4 до 14,7%, смазочных масел с 5,1 до 1,7 %, бензина с 1 до 0,3 %. (Алияров С. Неф.моноп. в Аз. Б.,74, с.19).

Из-за географической близости России одним из самых выгодных для нее рынков сбыта нефти являлась Турция. Но 16 октября 1914 г. произошло полное закрытие турецких проливов. Чтобы судить о значении этого факта, достаточно отметить, что 1/3 русского экспорта, в том числе почти* весь экспорт керосина, бензина и смазочных масел, шел через Босфор и Дарданеллы.

Закрытие проливов означало полную потерю заграничных рынков как Западной Европы, на которую приходилось 52,3 % экспорта всех нефтепродуктов из Батума в 1914 г., так и Ближнего Востока, принявшего в том же году 43,5 %. [3.c.63]

Закрытие проливов в первую очередь задело позиции крупнейших экспортёров – Нобеля, Детердинга, Манташева. По этому поводу в органе нефтепромышленников – «Нефтяное дело» была опубликована статья, в которой говорилось о необходимости радикального решения проблемы проливов: «...сознается необходимость для России приобрести полные и неотъемлемые права и на Черное море, и на проливы». Отмеченный сюжет свидетельствует о том, что захватнические планы России в отношении проливов имели в своей основе и открыто выраженные нефтяные мотивы.

Россия не собиралась упустить или уступить кому-либо нефтяной Баку. Потеря Баку как важнейшей энергетической базы, создала бы огромные трудности с топливом для всей России. Поэтому Временное правительство продолжило начавшееся еще 17 февраля 1917 г. наступление на Кавказском фронте. Однако, это наступление закончилось полным провалом. Большевистский переворот в Петрограде 25 октября 1917 г. привел к выходу России из войны, заключению 5 декабря 1917 г. , по предложению турецкой

* Вывоз нефтепродуктов из Батума и Новороссийска был незначительным и равнялся в среднем 8,9% общемперской добычи нефти

стороны, в Эрзинджане соглашения о перемирии на Кавказском фронте. Временное прекращение огня на Кавказском фронте со всей остротой выдвинуло вопрос – кто возьмет Баку. Оба воюющих блока начали ожесточенную схватку за бакинскую нефть. [4.с.19]

Для большевистской России, пылавшей в огне Гражданской войны, бакинская нефть имела жизненно важное значение. Неслучайно, что в марте 1918 г. конфликт между большевистско-дашнакскими и национальными силами в лице партии «Мусават» произошел именно в Баку. Это было связано с целым рядом факторов, обуславливающих значимость города. Во-первых, как подчеркивал М.Э.Расулзаде, «Баку был центром тюркского национального движения и большевики хотели уничтожить этот центр», социальную базу «Мусават». Кроме того, большевики рассматривали Баку в качестве «опорного пункта» для распространения своей власти по всему Южному Кавказу и потерю которого они никак не могли допустить. Резня азербайджанцев в Баку продолжалась три дня, а затем перекинулась и на другую территорию Азербайджана – Шамаху, Кубу, Гарабаг, Нахичевань, Зангезур. Даже председатель Бакинского Совета С.Шаумян вынужден был признать, что «...пострадала масса бедных и бездомных мусульман, т.к. нам пришлось прибегнуть к помощи армянского полка и мы не могли отказаться от их услуг». И тут же цинично подчеркивал, что «...победа настолько велика, что это мало омрачает действительность». «Если бы победила мусульманская контрреволюция, - писал Шаумян, - то она сделала бы Баку столицей Азербайджана, и Транскавказ для России был бы потерян». [4.с.22]

После этих событий стало возможным провозгласить 25 апреля 1918 г. игрушечное антиазербайджанское правительство – большевистско-дашнакский Баксовнарком.

Уже с первых дней провозглашения Баксовнаркома стала вестить работа по «национализации» бакинской нефтяной промышленности. «От количества нефти, отправляемой из Баку, зависит участь России..., - писал Баксовнарком.- Без топлива, без нашего мазута, без наших смазочных масел нельзя пустить в ход московские и иваново-вознесенские фабрики, питерские и поволжские заводы, нельзя снабдить ситцами, гвоздями и сельскохозяйственными орудиями деревни, нельзя перебросить хлеб из урожайной местности в голодную, нельзя заставить правильно работать железные дороги, нельзя вовремя и с надлежащей скоростью передвигать нашу революционную Красную Армию для защиты республики...». Достаточно отметить, что в большевистской России было принято решение о замене бензина для автомобилей смесью керосина, спирта и скпицдара. Вместо нефтяных смазочных масел начали применять касторовое, хлопковое и пр. В центральных районах России основным топливом были дрова. Как долго продержались бы большевики без азербайджанской нефти?!

В советском издании «История Азербайджана» отмечается, что в феврале 1918 г. в Советскую Россию было вывезено всего (!) 26 тыс. тонн. Только после победы в мартовских боях вывоз нефти в Советскую Россию стал расти, составив в апреле 94 тыс. тонн.

19 мая 1918 г. декретом Совнаркома РСФСР был учрежден Главный нефтяной комитет, в состав которого вошел и представитель антиазербайджанского Бакинского Совета – С.Тер-Габриэлян.

Довольно интересно была проведена «национализация» бакинской нефтяной промышленности. 28 мая 1918 г. в день провозглашения Азербайджанской Республики в Тифлисе, Совнарком РСФСР принял решение о национализации этой отрасли, о чем в тот же день было сообщено в Баку С.Шаумяну. На основании этого постановления правительства РСФСР, Баксовнарком 2 июня 1918 г. издал декрет о «национализации» бакинской нефтяной промышленности. В общей сложности было национализировано 408 нефтяных предприятий. «Отныне единственным хозяином всех промыслов, заводов, мастерских и всего оборудования, - заявлял Баксовнарком – становится весь народ в лице рабоче-крестьянской Советской власти». [5.с.121]

В день издания декрета о национализации нефтяной промышленности на заседании Союза нефтепромышленников, в котором участвовали также и представители Союза судовладельцев, была принятая декларация, адресованная Баксовнаркому и Баксовнархозу, в которой Союз нефтепромышленников предупреждал власти о пагубных последствиях этой национализации, которая «безусловно поведет к разрушению и гибели нефтяной промышленности». Действительно, как показали последующие события, «хозяйничанье» Баксовнаркома, также «Диктатуры Центрокаспия» дезорганизовали всю экономику страны и фактически привели к голоду в Баку.

Вслед за декретом о «национализации» нефтяной промышленности, Баксовнаркомом 5 июня был опубликован декрет о национализации Каспийского торгового флота. С национализации увеличился непрерывный вывоз нефти в Советскую Россию. Если в первой половине июня 1918 г. из Баку ежедневно вывозилось около 23 тыс. тонн нефтепродуктов, то в начале июля ежедневный вывоз нефти из Баку в Россию достиг 32 тыс. тонн.

Бакинская нефть отправлялась в Советскую Россию, главным образом, по Каспийскому морю и далее – по Волге. Динамика вывоза нефти по месяцам выглядела следующим образом: в апреле – 94 тыс. тонн, в мае – 182 тыс. тонн, июне – 466 тыс. тонн, июле – 492 тыс. тонн. В общей сложности в Советскую Россию безвозвратно было отправлено около 1,3 млн. тонн нефти и нефтепродуктов. Как отмечалось в советской историографии, это была «огромная помощь бакинских рабочих Советской России в ее борьбе с интервентами и внутренней контрреволюцией».

Не менее ожесточенная борьба за бакинскую нефть велась великими державами. Дело в том, что к концу войны обе воюющие стороны в десятки раз увеличили потребление нефти, что резко вызвало в мире «нефтяной голод». Совершенно было очевидно, что основным фактором победы на войне стала нефть. [6.c.130]

Стремительная связь событий на фронтах Первой мировой войны осенью 1918 г. привела к новой расстановке сил на Южном Кавказе. Потерпев поражение в мировой войне, Турция была вынуждена 30 октября 1918 г. подписать Мудросское перемирие.

По условиям мудросского перемирия Турция должна была вывести свои войска из южного Кавказа, в том числе из Азербайджана.

Безрезультатной оказалось встреча Азербайджанской делегации в составе Н.Усуббекова, А.Агаева и М.Рафиева с главнокомандующим британскими войсками в Иране генералом В.Томсоном в Энзели в ноябре 1918 г. Требования англичан к азербайджанской делегации из Энзели: «Томсон настоятельно требует очищения Баку к десяти часам 17 ноября не только от турецких, но и от азербайджанских войск. Будет оккупирован только Баку с промыслами. Азербайджанские войска остаются везде, кроме района Баку».

В первом взволнении к населению генерала Томсона после его прибытия в Баку слово «Азербайджан» отсутствовало. Из содержания взволнования было видно, что англичане рассматривают Кавказ и Азербайджан частью России, которую они считали своей союзницей. Нефтепромыслы Баку планировалось поставить под контроль Англии, Баку – «интернационализовать», Батум – сделать «свободным портом». Большинство историков о миссии генерала Томсона в Баку склоняются к мнению о том, что достижение стабильности на Южном Кавказе было для англичан не самоцелью, а средством соответствующих условий для беспрепятственного вывоза бакинской нефти для нужд Великобритании.

Монополия англичан над бакинской нефтью не без нервозности была воспринята в Советской России. В советском издании «История Азербайджана» отмечается, что «оккупировав Баку, интервенты отрезали Советскую Россию от азербайджанской нефти. Лишение Советской республики основного источника жидкого топлива еще более ухудшило ее экономическое и военное положение». Они, захватив часть судов на

Каспийском море и завладев Грозным, мешают нам воспользоваться нефтью. Без топлива же ни промышленность, ни железные дороги не могут работать.

Бакинская нефть стала важным фактором не только в востоновлении разрушенной экономики России, азербайджанская нефть стала своеобразной картой и во внешней политике Москвы, т.е. фактор бакинской нефти активно использовался в отношениях Советской России с западными странами. Интересы же самого Азербайджана в расчет не брались. [7.с.226]

Переход Баку из рук в руку до основания разрушил нефтяную промышленность. Такая ситуация представляла угрозу не только для промышленности. Азербайджанский народ стоял перед опасностью физического уничтожения. Только создание независимого демократического государства – Азербайджанской Республики – явилось спасением для самосохранения народа и дальнейшего его развития.

Литература

1. Фурсенко А Нефтяные тресты и мировая политика 1880-е годы – 1918 г. Москва-Ленинград, с. 377.
2. История СССР с древних времен до наших дней т.6, М., 1968, с.260.
3. Ибрагимов М. «Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1984, с.61.
4. Алияров С. Нефтяные монополии в Азербайджане. Баку, 1974, с.19.
5. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии в 1917 – 18 гг. Тифлис, 1925 г., с.121.
6. История Азербайджана т.3, ч.1, Баку, 1963, с.130.
7. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998 г., с.226. ГААР, ф.1610, оп.10, д.190, л.17.

Gülşən Hüseynova
Doktorant, AMEA MA Tarixi Muzeyi

AZƏRBAYCAN XALQININ GÖRKƏMLİ SƏRKƏRDƏSİ HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİ

Açar sözlər: Birinci Dünya Müharibəsi, Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Fərrux ağa Qayıbov, Hüseyin xan Naxçıvanski

Müstəmləkəçi ölkələr arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və Avropanın İngiltərə, Fransa, Rusiya, Türkiyə, İtaliya, Almaniya kimi hegemon dövlətlərinin dünyyanın bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəsi Birinci Dünya müharibəsinə gətirib çıxardı.

Bəşəriyyət tarixində Birinci Dünya müharibəsi kimi adlandırılan bu qanlı savaş 2 hissəyə (Antanta və Üçlər ittifaqı) bölünərək mübarizə aparan qırxdan çox ölkəni əhatə etmiş, ümumilikdə 70 milyondan artıq insan dünyyanın ən böyük müharibələrindən birinə səfərbər edilmişdir.

28 iyun 1914-cü ildə Sarayevoda Avstriya – Macarıstan imperiyasının vəliəhdiləri Frans – Ferdinandın qətlə yetirilməsi müharibənin başlanması tezləşdirdi.

1914-1917-ci illər arasında baş vermiş Birinci Dünya Müharibəsindən 97 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, müharibədə şücaət göstərən azərbaycanlı döyüşçülərin fədakarlığı hərb tariximizə böyük qəhrəmanlıq nümunəsi kimi daxil olmuşdur. Rus çarizmi o dövrdə mövcud olan ideoloji düşüncələrə uyğun olaraq ölkənin müsəlman əhalisini orduya çağırmasa da bir çox azərbaycanlılar, əsasən yüksək təbəqədən çıxan xan- bəy nəslinin övladları Birinci Dünya Müharibəsi zamanı könüllü surətdə hərbi xidmətə getmişdilər.

1914-1917-ci illərdə cəbhələrdə 3 mindən çox sıravi, 200 nəfərədək ali rütbəli zabit həm-yerlilərimiz vuruşmuşdur. Bunlardan xüsusən artilleriya generalları - Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski, Teymur bəy Novruzov, Lütfəli bəy Vəkilov, general İbrahim ağa Vəkilov, onun oğlu Qalib Vəkilov, Süvari qoşun general-leytenantı Hüseyin xan Naxçıvanski, Sakit okean hərbi dəniz donanmasının qərargah rəisi, admiral M. İslambəyov, polkovnik Talib Vəkilov, rotmistr Teymur Novruzov, kapitan Tərlan Əliyarbəyov, ilk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov və başqaları öz qəhrəmanlıqları ilə bütün dünyada məşhurdurlar.

S.Mehmandarov IDM-də Vladiqafqazda yerləşən 21-ci piyada diviziyanın komandiri kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu diviziya tabeliyində 4 polk (Abşeron, Dağıstan, Samur, Şirvan) yaradılmışdır ki, onların da müharibənin gedişində böyük uğurları olmuşdur.

Müharibənin gedışı zamanı general Mehmandarov bir neçə dəfə düşməni ağır möğlubiyətə uğradaraq, bacarıqlı sərkərdə kimi şöhrət qazanmışdır.

Birinci Dünya Müharibəsinin ən ağır döyük əməliyyatlarından sayılan, 1914-cü il sentyabr ayının 15-də başlamış Lodz əməliyyatı hərbi xadimin heyrətamız hücum planlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində son dərəcə böyük qabiliyyətə malik olduğunu üzə çıxarmışdır. Bu döyük əməliyyatı olduqca ağır şəraitdə keçməsinə baxmayaraq Mehmandarovun diviziyası dəyanmadan irəliləyərək, üç günlük ağır döyuşlərdən sonra almanları geri oturtmağa müvəffəq olmuşdular.

Birinci Dünya Müharibəsində göstərdiyi hədsiz qoçaqlığı, döyük əməliyyatları zamanı nümayiş etdirdiyi yüksək komandirlilik məharəti və gözəl təşkilatlılıq qabiliyyətinini mükafatı olaraq S.Mehmandarova 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı rütbəsi verildi və o, 2-ci Qafqaz ordu korpusuna komandır təyin olundu. Mehmandarovla ciyin-ciyinə vuruşan Əliağa Şıxlinski müharibədən sonra qələmə aldığı “Xatırələrim” əsərində dahi şəxsiyyətin artilleriya sahəsində bacarığından bəhs edərək yazar: “O zaman rus ordusunda yeni bir silah olan ağır səhra toplarının vəziyyətini yoxlamaq və bu sahədə fəaliyyətə istiqamət vermək üçün qərb cəbhəsinə çağrıldım. Mən yeddi korpusu gəzdim və müəyyən etdim ki, yalnız Səməd bəy Mehmandarovun korpusunda ağır topların vəziyyəti düzgün başa düşülmüş və bu toplar həmin vəzifələrə uyğun

yerləşdirilmişdir. Bu iş korpus top müfəttişinin təşəbbüsü ilə yox, məhz mahir topçu olan Mehmandarovun şəxsi təşəbbüsünün nəticəsi idi” [2.30].

Görkəmli hərbi xadim, hərb elminin bilicisi, Çar Rusiyasında “Artilleriyanın allahı” sayılı general- leytenant Ə.Şıxlinski rus ordusunda artilleriya işinin ən yaxşı bilicilərindən biri sayılırdı. IDM-nin başlanğıcında Peterburqun artilleriya müdafiəsi ona tapşırılmışdı. 1915-ci ildə o, Ali Baş Komandanlıq qərargahında artilleriya hissələri üzrə tapşırıqlar generalı, daha sonra qərb cəbhəsinin artilleriya rəisi, müharibənin sonuna yaxın isə 10-cu ordunun komandanı vəzifəsini tutmuşdur[8.170].

Müharibənin gedişində ilk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qaibov da böyük qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirmiştir. O, “İlya Muromets- 16” təyyarəsi ilə dəfələrlə çətin döyüş əməliyyatları həyata keçirmiş, Neman çayı üzərində salınmış körpünü dağdıraraq düşmən üzərində qələbəni təmin etmişdir. F.A.Qayibov 1916-cı ilin sentyabrında Vilnüs səmasında baş verən döyüş zamanı qarşılılığı dörd düşmən təyyarəsindən üçünü məhv etmiş və elə döyüş meydanında qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Onun bu xidmətləri rəhbərlik tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək Müqəddəs Georgi ordeninə layiq görülmüşdür.

IDM-si illərində Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimi, dünya şöhrətli sərkərdə, ömrünün böyük bir hissəsini hərb işinə həsr etmiş və bu sahədə ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş general- leytenant Hüseyn Xan Naxçıvanski də digər müasirləri kimi müharibənin başlanğıcından sonuna qədər mürəkkəb döyüş əməliyyatları həyata keçirmiş və göstərdiyi misilsiz rəşadətlərə görə çar Rusiyasının saysız mükafatlarına layiq görülmüşdür.

Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq Xan Naxçıvanski tərkibində 1-ci və 2-ci Qvardiya süvari və 1-ci və 2-ci Süvari diviziyyaları olan xüsusi Süvari dəstəsinin komandiri təyin olunmuş və general P.K.Rennenkampfin rəhbərlik etdiyi 1-ci Ordunun tərkibinə daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, H.Naxçıvanskinin süvari dəstəsi 1-ci ordunu sağ cinahan qorumaq üçün təşkil olunmuşdu.

1914-cü ilin avqustunda baş vermiş döyüş əməliyyatlarında Naxçıvanskinin rəhbərlik etdiyi dəstə qısa bir müddət ərzində əzmkarlıq göstərərək Şimali Prussiyanın qədim istehkam qalası Königsberqi və Pilkallen şəhərini düşməndən təmizləyərək, dönəmin ən ağır döyüşlərindən sayılan Kauşen kəndi ətrafında düşmənlə mübarizədə böyük qəhrəmanlıqlar göstərərək 2 top, 4 yaşıl partlayıcı maddə və artilleriya müşahidə qülləsini ələ keçirmişdilər.

Dövlət mükafatı laureatı, hərb elmləri doktoru, professor, generl- mayor Yevgeni Barsukov müharibənin ilk iyirmi gününü təsvir edərək general Naxçıvanskinin müvəffəqiyyətli hücumu haqqında yazır: “Bir döyüsdə Xan Naxçıvanskinin süvariləri beş batalyonu, iki eskadronu, on iki topu İnster çayının o tərəfinə ataraq, 2 top və 4 qutu mərməni ələ keçirmişdilər. İnster çayında, Meşken, Kraupişken və Lauqaden yaxınlığındakı bərələr tutulmuşdu ”[6.21].

1914-cü ilin döyüş əməliyyatları zamanı şimali-qərb cəbhəsində I Ordunun komandanı Rennenkampfin və II Orunun komandanı Samsonovun hərbi əməliyyatlarda bir sıra qüsurlara yol verməsindən qazanılan uğursuzluqlar Süvari korpusunun komandiri Xan Naxçıvanskinin ruhdan salmamış, hərbi borcunu ləyaqətlə yerinə yetirməkdən çəkindirməmişdir. Rəhbərlik etdiyi korpusda imzaladığı əmrlərlə tabeliyində olan əsgərləri döyüsdəki xidmətlərinə görə daim mükafatlandıraraq onlardaruh yüksəkliyini qorumuş və nəticədə düşmənə təsirli zərbələr endirilməsini təmin etmişdir.

Şərqi Prussiyada hərbi əməliyyatlar zamanı Hüseyn xan qolundan yaralansa da, döyüş meydanını tərk etməmiş, sona qədər düşmənə qarşı qətiyyətlə vuruşmuşdur. Onun bu qəhrəmanlığı “Russki İinvalid” adlı hərbi qəzetdə geniş şərh olunmuşdur [4.157].

13 oktyabr 1914-cü il tarixdə Hüseyn xan tərkibinə general-leytenant M.Kaledinin rəhbərlik etdiyi 12-ci Süvari diviziyyasının və general- mayor Mixail Aleksandroviçin başçılıq etdiyi Qafqaz yerli süvari diviziyyasının daxil olduğu 2-ci Süvari korpusunun komandiri təyin olunur.R.İvanov ”Əlahəzrətin general adyutanti” əsərində yazır: “Uzun hərbi və döyüş həyatı boyunca Hüseyn xan Naxçıvanski bir çox müxtəlif komandır vəzifələri tutmuşdur, lakin 2-ci Süvari korpusunda rəhbərlik,

hər necə olsa da, onun döyüş fəaliyyətinin ən parlaq səhifəsidir. Təkcə ona görə yox ki, təcrübə əldə etdikcə onun sərkərdəlik qabiliyyəti daha çox özünü bürüzə verirdi, həm də, ona görə ki, bu dövrdə sərkərdə Xan Naxçıvanskinin uğurları müharibə şəraitində baş verirdi”[4.158].

Qeyd edək ki, tərkibi 50% qafqazlılardan ibarət olan Qafqaz yerli süvari diviziyası da bilavasitə Hüseyin xanın komandanlığı altında yaradılmışdır. Belə bir qeyri-adi birləşmə öz döyüş xüsusiyətlərinə görə sonralar “Vəhşi diviziya” adı ilə də tanınmışdır.

Hüseyin xanın Birinci Dünya Müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi ağlasığın qəhrəmanlıq nümunələri, hazırladığı heyrətamız həcum planları və qazandığı saysız qələbələrinin nəticəsi olaraq Hökümdar İmperator döyüşən orduya baş çəkən zamanöz əlləri ilə 2-ci dərəcəli Georgi ordenini şəxsən onun yaxasından asmışdır.

1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiyada baş vermiş döyüş əməliyyatlarında general Naxçıvanskinin süvari dəstələrinin göstərdiyi igidlik və yenilməzlik rus ordusunun ali komandanlığının nəzərindən qaçmamış və Rusiyanın İmператорu II Nikolayın 1914-cü il 22 oktyabr tarixli fərمانı ilə 3-cü dərəcəli Böyük Şəhid və Qazi Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdur. Ali Fəxri fəmanın əslı budur: “6 avqust 1914-cü il tarixdə Birinci Ordunun sağ cinahında təhlükə yaradan düşmənlə həllədici döyüşə təkbaşına girmiş, onu böyük itkilər verməklə geri çəkilməyə məcbur etmiş və bununla da, döyüşün uğuruna yardım etmiş; sonra iki süvari diviziyasının komandiri kimi düşmənin yerləşdiyi rayonda dəmir yollarını və körpüləri dağıdaraq ordumuzun həcumuna imkan yaratmış, şiddətli döyüşdən sonra şəbəkə stansiyasını ələ keçirmiş və böyük həcmədə benzin və kerosin ehtiyatlarını məhv etmiş və nəhayət, həmin ilin avqustunda düşmən tərəfindən mühasirəyə salınmanı aşkar edərək, döyüş toqquşmalarına lap yanın yerdə onun qüvvə və istiqamətini aydınlaşdırmış və bununla da, öz qoşunlarımıza köməklik etmiş Sizi igidlik, şucayət və idarəcilik bacarığına görə biz ali lütfkarlıqla İmператор hərbi ordeni 3-cü dərəcəli Böyük Şəhid və Qazi Müqəddəs Georgi ordeni ilə mükafatlandırırıq, bununla, gəndərdiyimiz nişanələri öz üzərinə alıb müəyyən edilmiş qaydada daşımağı tapşırırıq. Sizə qarşı bizim İmператор mərhəmətimizi təvəccöhlə bildiririk. Əslində İmператор Əlahəzrətlərinin şəxsən öz əli ilə yazılmışdır: “Nikolay” Minskdə 22 oktyabr 1914”[4.170].

Bundan bir ay sonra isə Stanislav şəhəri ətrafında Avstriya-Macaristan qoşunlarına qarşı döyüşdə fərqləndiyinə görə 1914-cü il 12 noyabr tarixdə 2-ci dərəcəli qılınclı Müqəddəs Knyaz Vladimir ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

1915-ci ilin hərbi əməliyyatları zamanı alman süvari qoşun hissələrinin məhv edilməsində Naxçıvanskinin 2-ci Süvari korpusu Qərbi Ukraynanın, Polşanın, Çexoslovakianın, Macarıstanın, Ruminiyanın sərhədləri yaxınlığında ölüm-dirim mübarizəsinə qatılmış, elə həmin ilin məyində döyüşdə ağır kantuziya alaraq döyüşən ordunu tərk etmişdir.

1915-ci il may ayının birində Əlahəzrətin fərmanı ilə – “Ağ qartal” (qılınclı) ordeni ilə təltif olunan general-leytenant Hüseyin xan Naxçıvanski, bir ay sonra Rusiya dövləti karşısındakı xidmətlərinə görə ən yüksək hərbi rütbəyə layiq görülmüşdür. R.İvanov “Əlahəzrətin general-aduyantı” əsərində yazır: “Hərbiyyə üzrə Əlahəzrət əmri. 1 iyun 1915-ci il, Çarskoya Seloda. Təyin olunur: Qvardiya kavaleri 2-ci Süvari korpusunun komandiri general-leytenant Hüseyin xan Naxçıvanski – İmператор Əlahəzrətlərinin general-aduyantı (tutduğu vəzifədə saxlanılmaqla)”[4.200].

25 oktyabr 1915-ci ildə Hüseyin xan korpus komandırlığından azad edilərək, Qafqaz ordusunun baş komandanının sərəncamına ezam olunur.

1916-cı il yanvarın 23-də Xan Naxçıvanskiyə azərbaycanlılar içərisində ilk dəfə olaraq süvari qoşun üzrə tam süvari generalı rütbəsi verilir. Ş.Nəzirli “Azərbaycan generalları” kitabında nümunəvi zabit H.X.Naxçıvanskinin hərbi sərkərdəlik qabiliyyətindən bəhs edərək yazır: “İnqilabdan əvvəlki qəzetlər, müxtəlif arxiv sənədləri öz səhifələrində Hüseyin xan haqqında az da olsa məlumat verib. Onlarla tanış olanda istər-istəməz belə qənaətə gəlirsən ki, Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov artilleriya sahəsində hansı zirvəni fəth etmişdisə, Hüseyin xan Naxçıvanski də süvari birləşmələrinə komandanlıqla həmin zirvədə dayanırdı”[5.20].

9 aprel 1916-cı ildə Əlhəzrətin əmrinə əsasən Naxçıvanski Qvardiya korpusunun komandırı təyin olunur. Elə həmin il rus ordusunun cənub-qərb cəbhəsində geniş əks hücumu başlanır. Hərb tarixinə Brusilov əməliyyatı adı ilə daxil olmuş bu əks-hükum əməliyyatı rus qoşunlarının alman ordusunu yarıb keçməsi ilə nəticələndi. Həmin döyüş əməliyyatının həyata keçirilməsində Hüseyn xanın rəhbərlik etdiyi Qvardiya süvari korpusunun əsgərləri də böyük igidlik göstərmışdır.

Görkəmlı hərbi xadim general- leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskının IDM-də göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıqları öz müsirləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmiş və hörmətlə yad edilmişdir. General-leytenant Əliağa Şıxlinski “Xatirələrim” kitabında yazır: “IDM-si illərində general Naxçıvanskının komandası altında olan bizim süvarilərimiz alman süvarilərini darmadağın etmişlər” (1.155).

Məşhur fin hərbiçisi, marşal, Finlandiyanın prezidenti K.Mannerheym öz xatirələrində Hüseyn xanla tanışlığını belə qələmə almışdır: ”1915-ci il fevralın sonunda mənim alayım ordu korpusunun tərkibinə daxil edildi. İkinci kavaleriya korpusunun qərargahı Stanislav şəhərinin (indiki İvano- Frankovski) yaxınlığında yerləşmişdir. Mən hərbi vəziyyət haqqında yeni komandanın, əslən Qafqazdan olan general Xan Naxçıvanskidən məlumat aldım. İkinci kavaleriya korpusu Dnestrda müdafiə xətti qurulana kimi Prut və Dnestr çayları arasındaki geniş məsafədə düşməni döyüşlə saxlamalı idi.... General Xan Naxçıvanski on ikinci kavaleriya diviziyasının Qolitsiyani necə tutmasını mənə başa saldı. Yaxşı hərbi birləşmədən imtina etsəm də, onun mənə tapşırığı hərbi birləşmə əvvəlkindən heç də geri qalmırıdı. Hərbi əməliyyatlara tam hazır idı. General Xan Naxçıvanski hərbi birləşməni yüksək qiymətləndirirdi” (10.7).

Birinci Dünya Müharibəsi cəbhələrində Azərbaycan oğullarının göstərdiyi qəhrəmanlıqlar hərb tariximizin şərəfli bir mərhələsidir. Adları tariximizin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmış bu şəxsiyyətlərin parlaq obrazı qədirbilən xalqımızın qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Şıxlinski Əliağa. Xatirələrim. SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı. Bakı, 1944.
2. Nəzirli Şəmistan. Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997.
3. Süleymanov Mehman. Mehmandarov. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2000.
4. İvanov Rodolf. Əlahəzrətin general adyutanti. Naxçıvan, 2008.
5. Nəzirli Şəmistan. Azərbaycan generalları. Bakı, Gənclik, 1991.
6. Nəzirli Şəmistan. Arxivlərin sırrı açılır. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1999.
7. Bağırov İbrahim. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı, 1994.
8. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, Elm, 2000.
9. Nəzirli Şəmistan. Hüseyn xan Naxçıvanski. Hərbi bilik jurnalı. №3, 2000-ci il, s.83-85.
10. Nəzirli Şəmistan. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski. Xalq qəzeti. 15 iyul, 2004-cü il, s.7.

Алексей Безугольный
к.и.н., Москва

МАРТОВСКИЕ СОБЫТИЯ 1918 г. И СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В БАКУ

Драматическая история Бакинской коммуны, как немногие события Гражданской войны была предельно мифологизирована и сознательно искажена. Причина крылась в той тонкой и очень ранимой материи, на которой произросла социалистическая республика в Баку, а именно, в исключительно напряженной межэтнической обстановке в Закавказском регионе, Азербайджане, Баку. Этнические мотивы против воли создателей Коммуны, сопровождали и часто определяли ее короткую историю, стали ее доминантой.

Другой особенностью революционной практики коммунаров, стала их беспринципная готовность сотрудничать с любыми политическими силами ради завладения властью и удержания этого важнейшего для Советской России региона (за четыре месяца советской власти в 1918 г. в центральную Россию было отгружено 1,3 млн. тонн нефти и нефтепродуктов¹). Нельзя не оценить сверхусилий советской историографии, сумевшей нивелировать эти два фактора и, прежде всего, взрывоопасный этнический, до значения случайности и недоразумения, в худшем случае – свести их к «проискам» и «provokaciyam» всевозможных внешних и внутренних врагов.

Межнациональное насилие стало лейтмотивом революционных событий 1917 г. в Закавказье. Уже Февраль выпустил наружу джинна национализма. До осени 1917 г. он обретал силу в лице многочисленных национальных комитетов, национализации войск Кавказского фронта, национально-государственного размежевания и просто обострения бытового национализма при одновременном ослаблении органов власти и развале фронта. Падение Временного правительства послужило сигналом для эскалации межэтнического насилия. Уже в первые недели после октябрьского переворота в Муганской долине на юге Азербайджана разгорелся конфликт между русскими поселенцами и азербайджанским населением (именовавшимся тогда тюрками или татарами), вылившийся в многомесячное взаимное истребление. Особой жестокостью вошли в историю так называемые «шамхорские события» 9 – 12 января 1918 г.². Резко обострились отношения между азербайджанцами и армянами, армянами и грузинами. Несколько тысяч вооруженных армян, покинувших фронт скопились в Баку, но не могли отправиться на родину, поскольку передвижение по территории Азербайджана было смертельно опасным занятием. Все это, помноженное на исключительную слабость новых органов власти – заседавшего в Тифлисе Закавказского комитета и сменившего его Закавказского сейма, раздиравшихся противоречиями между составлявших их национальными советами, и разлагающую, дезорганизующую деятельность большевиков – создавало исключительно благоприятную почву для разгула шовинизма, этнических чисток, произвола и хаоса.

Другой ключевой фактор закавказского политического пространства 1918 г. – внешний. «Похабный» Брест-Литовский мир дорого обошелся Советской России: она отказалась от значительных территорий бывшей Российской империи, в том числе от районов Батума, Карса и Ардагана, которые отошли Турции. Закавказский сейм не принял условий Брестского мира. Чтобы сделать закавказское правительство более гговорчивым, турки еще 12 февраля 1918 г. начали крупномасштабное наступление с рубежа Трабзон, оз. Ван в направлении на Эрзерум, Батум, Карс. Однако, Кавказский фронт к тому времени фактически был распущен, существовали лишь штабы и обеспечивающие учреж-

дения. Уже в конце марта турецкие войска перешли государственную границу 1914 г. 22 апреля 1918 г. была юридически оформлена фактическая независимость Закавказья. Закавказское правительство выполняло одно требование турок за другим. 26 мая они потребовали пропуска турецких войск по всем железным дорогам Закавказья для следования в район Баку, где, как было заявлено, «сотни тысяч тюрок и мусульман терпят в Баку и окрестностях ярмо безжалостных бандитов, так называемых революционеров»³.

Не имея возможности повлиять на ситуацию, 26 мая 1918 г. Закавказский сейм сложил свои полномочия. Были провозглашены независимые Грузинская, Азербайджанская и Армянская (Армянская – на территории исконных земель Азербайджана – ред.) республики, каждое из которых самостоятельно выстраивало свою внешнюю политику. 4 июня они подписали договоры «о мире и дружбе» с Турцией, условия которых были еще более тяжелыми, чем положения Брест-Литовского мира: Турции дополнительно отошли Ахалкалакский и Ахалцикский уезды Грузии и большая часть Армении. Вне сферы досягаемости турок оставался главный промышленный центр региона – Баку. Ближайший союзник турок – вновь образованная Азербайджанская Демократическая Республика, - объявила Баку своей столицей.

Между тем, еще 2 ноября 1917 г. в Баку была провозглашена советская власть, и только здесь она смогла укрепиться. Один из крупнейших пролетарских городов бывшей имперской России принял советскую власть быстро и бескровно. Среди бакинского пролетариата преобладали русские и армяне. В основном русско-армянским по составу был и Бакинский совет народных комиссаров. После перевыборов 12 декабря 1917 г. в его состав вошли 48 большевиков, 85 эсеров, большинство – левых, блокировавшихся с большевиками, 36 дашнаков, 18 мусаватистов, 13 меньшевиков. Председателем совета был избран старый большевик Степан Шаумян. Он же 16 декабря был назначен В.И. Лениным чрезвычайным комиссаром СНК по делам Кавказа. В условиях армяно-азербайджанской напряженности особенно бросался в глаза дисбаланс в новых органах власти между представителями этих двух национальностей. Кроме дашнаков, много армян было среди большевиков и левых эсеров. Между тем, армяне значительно уступали по численности азербайджанскому населению города (на 1 января 1916 г. 75 тыс. армян и 183 тыс. мусульман проживало в Баку и 42 тыс. армян и 691 тыс. мусульман в Бакинской губернии)⁴.

Бакинский совет оказался в полном одиночестве перед целым рядом противников: национальными советами и правительствами, угрозой внешней интервенции со стороны турецких, германских и английских вооруженных сил.

В таких условиях Бакинский совет не мог оставаться в стороне от процесса всеобщей милитаризации. Зарождение красноармейских и красногвардейских отрядов в Баку происходило в почти полной изоляции города от большевистского центра страны и Красной армии Советской России. Революционным лидерам на местах приходилось действовать автономно. Первоначально отряд Красной гвардии Бакинского совета состоял лишь из 300 – 400 вооруженных рабочих, не имевших военной подготовки. Несколько бывших солдат выполняли функции командиров.

Демобилизация старой армии, начавшаяся сразу после октябрьского переворота, значительно ускорила процесс нарождения вооруженных сил Баксовета. Еще с ноября 1917 г., сразу после обнародования декрета о мире, в Баку стало прибывать большое количество воинских частей и одиночных солдат. Сюда же в первых числах января 1918 г. перебрался Военно-революционный комитет Кавказской армии – большевистский орган, альтернативный эсера-меньшевистскому Краевому Совету Кавказской армии. В распоряжении ВРК имелось до 6000 солдат, ожидавших отправки на Северный Кавказ, однако

назвать их организованной военной силой нельзя⁵. В Баку их в значительной мере удерживал страх повторения столкновений с местным населением, подобных тому, которые случились в районе ст. Шамхор.

Мусульманский национальный комитет располагал в Баку в начале 1918 г. Значительно меньшими силами. В октябре 1917 г. в город прибыл Татарский полк Кавказской туземной конной дивизии, именовавшейся в просторечье «Дикой дивизией». Полк был расквартирован в Баку и по свидетельству начальника Туземного конного корпуса П.А. Половцова, еще сохранял воинский вид.⁶

Ключевыми стали мартовские события, получившие в советской литературе наименование «подавление мусаватского мятежа». Более всего 30 марта – 1 апреля 1918 г. в Баку события походили на кровавую межэтническую резню. Ожесточенный спор по поводу разоружения рабочими отрядами (русскими и армянскими по национальному составу) и офицеров Татарского полка, перерос в открытые кровопролитные столкновения на улицах города с применением артиллерии. На сторону большевиков, еще не имевших организованных вооруженных сил, в те дни стало много солдат-армян из находившихся в городе армянских национальных частей (по оценке Шаумяна – до 3 – 4 тыс. чел.) и местное отделение партии «Дашнакцутюн». С обеих сторон в боях приняли участие более 20 тыс. чел.⁷ Бомбардировки города большевистским флотом велись главным образом по мусульманским кварталам⁸. Но победа осталась за большевиками и армянами. По некоторым данным, только азербайджанцев в эти дни погибло свыше 12 тыс. чел.⁹

Большевики укрепили свою власть, но оказались в очень неловком положении: молва об их симpatиях к армянам быстро распространилась среди российских мусульман и сослужила дурную службу большевикам, боровшимся за власть в других населенных мусульманами регионах, в частности на Северном Кавказе¹⁰. Представитель Бакинского совета в Астрахани С.М. Тер-Габриэлян был шокирован деятельностью своих коллег-революционеров: «Ни от одного русского, которые сейчас массами выезжают из Баку, независимо от их социального положения, не услышишь о советской борьбе в Баку, все в один голос говорят – в Баку идет армяно-татарская (азербайджанская – ред.) резня, и что эта резня создана армянами»¹¹.

Действия большевиков требовали объяснений. В довольно путанной форме и лишь спустя две недели после событий их дал С.Г. Шаумян. Гражданская война на «кавказской почве», по его мнению, не исключала межнациональных столкновений. В письме в СНК в Москву 13 апреля 1918 г. он доносил, что участие в боях армянских национальных частей «придало отчасти гражданской войне характер национальной резни, но избежать этого не было возможности. Мы сознательно шли на это» (курсив мой – Авт.). Далее следовал каламбур, призванный примирить классовую борьбу с национальным геноцидом: «Мусульманская беднота сильно пострадала, но она сейчас сплачивается вокруг большевиков и вокруг Совета»¹². Столь же неуклюжую попытку развести национальную и классовую борьбу предпринял А.И. Микоян, один из руководителей военных отрядов Баксовета. В частном письме он отмечал: «Военные действия носили классовый характер, поскольку во главе с нашей стороны был Военно-революционный комитет. Однако неграмотная масса обывателей старалась придать всем этим событиям национальный характер... До воскресного дня партия Дашнакцутюн и Армянский национальный комитет объявили о своем нейтралитете. Но многие их солдаты не остались нейтральными, а активно участвовали в боях»¹³.

Через несколько дней Шаумян на заседании Бакинского совета выдержал свое выступление в стиле «цель оправдывает средства» и уже не испытывал неудобств по поводу произошедшего: «Результаты показали, что мы не ошиблись. Национальный состав

нашего города пугал нас. Мы боялись, что борьба примет нежелательную окраску. Нам даже пришлось прибегнуть к помощи армянского полка. Мы даже не могли допустить себе роскошь отказаться от его услуг... Победа настолько велика, что это мало омрачает действительность»¹⁴. По его мнению, прояви большевики сдержанность и не пойди они в атаку, «вся немусульманская часть населения была бы вырезана»¹⁵.

Несколько сгладило положение решение Баксовета об освобождении из под стражи всех захваченных в плен мусульман, в том числе и их лидера Бейбута Джеваншира. В то же время для соблюдения баланса сил азербайджанское население города не подверглось разоружению.

Мартовские события сыграли ключевую роль в становлении большевистской советской власти в Баку и определили стратегический союз между большевиками и армянскими военными, общественными и политическими организациями, шедшими теперь рука об руку вплоть до самого падения Бакинской коммуны. Первые успехи чрезвычайно вдохновили большевиков. Вскоре им удалось окончательно захватить большинство в Бакинском совете и приступить к экспортну революции в окрестные уезды. Здесь надо подчеркнуть, что начало 1918 г. было самым романтическим временем большевистской революции, когда любые цели казались легко достижимы, а трудности временные и преодолимыми. Вскоре новый состав Бакинского Совета Народных Комиссаров с удовлетворением отмечал, что «гражданская война продолжается и сейчас», а «передовые отряды наших товарищей из Красной Армии и Красной Гвардии» сражаются в Петровске, Шемахе, Ленкорани, Дербенте, Кубе, Сальянах и т.д.

Вскоре после мартовских событий, 15 апреля 1918 г. было объявлено о создании Красной армии Бакинского Совета (Кавказской Красной армии). Уже в начале мая Бакинские советские вооруженные силы состояли из 19 стрелковых батальонов, объединенных в четыре бригады. По разным данным они насчитывали от 13 до 18 тыс. чел. (называлась даже цифра в 35 тыс. чел. в составе 21 батальона¹⁶) красноармейцев при двух десятках орудий¹⁷. Этнически в бакинской армии резко преобладали армяне (по данным военно-морского комиссара Баксовета Г.Н. Корганова армян имелось до 80 % от всего личного состава; по данным комиссара Центральной комиссии по боевому снабжению РККА Тер-Арутюнянца – свыше 90%¹⁸; по данным представителя Всероссийской коллегии по организации и управлению РККА И. Кузнецова – 95%¹⁹).

Нельзя сказать, что большевики целенаправленно отбирали в Красную армию армян и эксплуатировали их вражду к азербайджанцам и туркам. Это был союз ради выживания. Русский бакинец Б. Байков отмечал, что в позиции армян, поддержавших большевиков, определяющую роль сыграло нетерпимое отношение к армянской нации ведущей азербайджанской партии «Мусават». Тот же Байков отметил причину популярности большевиков среди армян: даже «правоверные кадеты» из числа армян считали, что «на Кавказе большевики делают «русское» дело»²⁰. Иными словами, как это ни парадоксально, большевики воспринимались армянским (да и русским) населением как продолжатели царской политики с ее преференциями христианским народам. На фоне пестроты противостоявших друг другу кавказских народов, дополненной многочисленными интервентами (турками, англичанами, немцами), большевистские силы выделялись именно значительным удельным весом русских в своем составе. Имидж русской армии как защитницы христианского населения Закавказья после развала Кавказского фронта старой армии остался вакантен, и достался большевикам автоматически ввиду полного отсутствия конкуренции.

Бакинские большевики сами вольно или не вольно смешивали понятия «русский» и «советский»: «Единственное спасение Баку, - доносил в Москву коммунар Б. Шеболдаев,

- это присылка немедленно не менее 4000 красноармейцев..., надежных в смысле партийном и, в крайнем случае, в смысле крепкой *русской советской ориентации*²¹ (здесь и далее курсив мой – *Авт.*) в другом донесении представитель Бакинского Совнаркома пишет о большой силе «обаяния», «которое приобрели *русские* войска среди местного населения»²² и т.д. Тоже самое отметили и в штабе Добровольческой армии: «Русское и армянское население города без различия партий стало на защиту города, как части единой России»²³. Начальник политической канцелярии Добровольческой армии полковник Д.Л. Чайковский обратил внимание на «старатительно подчеркиваемый *русско-государственный централизм*» бакинских большевиков²⁴. Отождествление большевистских и русских войск – важный аспект истории Красной армии и большевизма в Закавказье в целом.

Преобладание в армии армян ставило на повестку дня определение их позиции к мусульманскому населению. Главнокомандующий Бакинскими вооруженными силами Г.Н. Корганов докладывал Ленину, что преобладание в армии солдат-армян «неизбежно приводит в отдельных случаях к эксцессам, жестокостям и насилиям». Однако «с национализмом боремся непрерывно и уже многое добились», - продолжал он²⁵. Прежде всего, «во имя торжества интернационализма» было предписано расформировать армянские национальные части и влить армянских военнослужащих в Красную Армию по отдельности. Однако, на деле эта мера реализована не была и армянские части вошли в Кавказскую Красную армию целиком. Шаумян заявлял о развертывании в частях интернациональной пропаганды: «Пусть скажет кто-нибудь, что наш военный руководитель в каждый отряд не посыпал специального комиссара, который должен был удержать солдат, чтобы они не обижали мусульманского населения, чтобы не было мародерств и убийств мусульманской бедноты...»²⁶.

Однако, за то историческое мгновение, которое просуществовала Бакинская коммуна, интернациональная воспитательная работа, как и дело насаждения твердой воинской дисциплины в целом, конечно, не могли дать глубоких результатов. Само большевистское руководство, очевидно, относилось к этой работе как к перспективной. В масштабах «текущего момента» гораздо более эффективна была ставка на вражду между армянами и мусульманами. В донесениях в Москву Бакинские большевики не скрывали тесных контактов с представителями дашнакской партии, главной целью ставившей спасение армян в Закавказье.

Но в силе Кавказской Красной армии таилась и ее слабость. Армянские солдаты-фронтовики и офицеры, добровольно встававшие на сторону большевиков из инстинкта самосохранения по той же причине стали искать себе иных покровителей, как только положение коммуны пошатнулось. Во второй половине июля 1918 г., когда бакинская Красная армия потерпела ряд поражений от турецко-азербайджанской Армии Ислама, армянские красноармейцы стали массово дезертировать, а в самом Баку армянские политические организации спровоцировали политический кризис, продавив в Бакинском совете решение о приглашении в город английских войск и вынудив большевиков отказалось от власти. Таким образом, ставка большевиков на поддержку со стороны только одной этнической группы полигэтничного Бакинского региона, оказалась для них роковой ошибкой.

Литература

1. Литвинова Н.В. Малоизвестные документы о деятельности Бакинской коммуны. // Советские архивы. 1988. № 4. С. 75.
2. Верещак С.И. О революции в Закавказье и о роли советов в ней // 1917 год в судьбах России и мира: Октябрьская революция. От новых источников к новому осмысливанию. М., 1998. С. 420.

3. Цит. по: Кадиев А.Б. Интервенция и Гражданская война в Закавказье. М., 1960. С. 58.
4. Мустафа-заде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918 – 1922 гг. М., 2006. С. 24, 26.
5. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т. 2. С. 209.
6. Половцов П.А. Дни затмения (Записки Главнокомандующего войсками Петроградского военного округа в 1917 г.) Париж, 1922. С. 199.
7. Шаумян С. Г. Избранные произведения. Т. 2. С. 208.
8. Архив русской революции. Т. 9. М., 1993. С. 121 – 122.
9. Мустафа-заде Р. С. Указ. соч. С. 27.
10. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.) М., 2004. С. 497.
11. Шаумян Сур. Бакинская коммуна. Баку, 1928. С. 17 – 18.
12. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т. 2. С. 209.
13. Микоян А.И. Указ. соч. С. 63.
14. Шаумян С. Г. Избранные произведения. Т. 2. С. 213 – 214.
15. Там же. С. 231.
16. РГВА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 10. Л. 29.
17. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.) Сборник документов. Т. 1. М., 1971. С. 287, 290; Кадиев А.Б. Указ. соч. С. 105; Микоян А.И. Указ. соч. М., 1999. С. 60.
18. РГВА. Ф. 40435. Оп. 1. Д. 140. Л. 2.
19. Там же. Ф. 2. Оп. 1. Д. 10. Л. 29.
20. Архив русской революции. Т. 9. С. 122.
21. Директивы командования фронтов... Т. 1. С. 288.
22. Там же. С. 288, 291.
23. Архив ИВИ МО. Ф. 217. Оп. 259. Д. 109. Л. 123.
24. Там же. Л. 170 об.
25. Из истории Гражданской войны в СССР. 1918 – 1922. Т. 1. М., 1957. С. 554.
26. Шаумян Сур. Указ. соч. С. 72.

Натиг Мамедзаде

д.ф. по и. Институт истории НАНА

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Первая мировая война оставила трагический след в истории многих народов. В числе наиболее пострадавших народов были и азербайджанцы.

Политика великих держав, прежде всего России, направленная на создание христианского буфера на Кавказе, привела в этот период к образованию армянского государства на исторических землях Азербайджана – территории бывшего Иреванского ханства.

Созданная 28 мая 1918 года Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) с самого начала своего существования была вынуждена отстаивать свою независимость и территориальную целостность. Но из всех внешних угроз лишь одна преследовала ее постоянно, отнимая неимоверно большие силы, изводившая государственные ресурсы и забиравшая тысячи жизней. Речь идет об агрессивной политике Армянской (Арагатской) Республики, продолжившей политику геноцида в отношении азербайджанского народа, начатую еще дашнако-большевистским Бакинским Советом весной 1918 года, в канун создания АДР. Армянская Республика пыталась захватить ряд исконных азербайджанских областей, включая Карабах, входивший в тот период в состав Елизаветпольской (Гянджинской) губернии.

Али Мардан бек Топчибашев, во время переговоров с министром иностранных дел Османского государства 18 ноября 1918 года в Стамбуле, следующим образом выразил позицию азербайджанского руководства: «Карабахский вопрос, который поднимают армяне - это не вопрос пяти или десяти сел, а спор из-за четырех санджаков - Шуши, Джаваншира, Джебраила и Зангезура. Это территория целого ханства. Несмотря на то, что количество проживающих здесь армян и мусульман неодинаково, говорить об абсолютном большинстве армян нет оснований. К тому же они не являются коренными жителями. Они переселились туда из Турции после войны с Россией. Наконец, армяне в самом Карабахе не проживают компактно, а расселены среди мусульман. И, тем не менее, мы - сторонники мирного урегулирования проблемы»¹.

Еще в июле 1918 года армяне Нагорного Карабаха, опираясь на военно-политическую помощь со стороны Армянской Республики, объявили о независимости края на своем первом съезде, проведенном в Шуше. Вслед за этим, осенью 1918 года, главарь армянских бандформирований Андраник Озанян, укрепившись на части территории Зангезура, объявил его армянским губернаторством. Затем он стал предпринимать попытки захвата Шуши².

10 декабря 1918 года газета «Азербайджан», рассказывая о преступных действиях банд Андраника словами очевидцев, писала: «В Карабахе армяне громят мусульманские деревни: селения Лахваз-чай, Альдара, Нуведи, Али-Охчи, Шабадди, Маэдан, Кара-Гиоль, Крач-Чман, Шахидли, Бурунли, Аскерлар, Той, Вартапариз и другие целиком превращены в пепел. Население этих районов, частью спасаясь от нападения, попали в Ордубад и Персию. Ныне все мечети и улицы полны вдовами и сиротами. Каждый день десятками умирают эти несчастные от холода и голода... одномиллионное мусульманство, начиная с Эривани и кончая Шушой, изнывает, разоряется и погибает...»³.

¹http://vatan.org.ru/publ/karabakh/karabakh/new_york_times_quot_karabakh_v_period_adr_1918_1920_gg_quot/3-6-1-0-285

² Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998, с.166.

³ Азербайджан, 1918, 10 декабря (27 ноября); АПДУДПАР, ф.268, оп.23, д.503, л.29-32.

19 декабря 1918 года член азербайджанского парламента Карабек Аливердиев телеграфировал из Шуши парламенту: «Я, как представитель Карабаха, информируя о положении в Карабахе, сообщаю, что Андраник подверг артиллерийскому обстрелу Зангезур, в результате чего возникла опасная ситуация во всем Карабахе, Ордубаде, Джаваншире и Карагине. Он разрушил и разграбил бесчисленное множество мусульманских сел, перебил беззащитное население, выгнал жителей из их родных мест. Он захватил центр Карабаха Шушу, ограбил ее жителей и раздал имущество своим солдатам из Араката»¹.

Между тем, еще с весны 1918 года нападениям армян подвергались селения Арешского уезда Гянджинской губернии. Этот уезд был одним из мишеней Бакинского Совета, осуществлявшего геноцид азербайджанцев в Бакинской губернии. В частности, согласно материалам созданной правительством АДР Чрезвычайной Следственной Комиссии, крупный вооруженный отряд армян совершило неожиданно ранним утром окружил и напал на мусульманское селение Кюрд Арешского уезда. В документе указывается: «...Ворвавшись в самое селение, армяне начали убивать сельчан главным образом в домах, так как большинство их со сна не успели бежать, и убили они таким образом 68 человек - в том числе много женщин и детей; при этом убивали невероятно зверским образом, закалывали штыками, рубили кинжалами, сдирали с лиц кожу, детей подбрасывали в воздух и разрубали их на куски, живыми пригвазживали к стенам дома и т.п. Подобные зверства на улицах селения Кюрд продолжались до тех пор, пока к нему на помощь не подоспели жители всех мусульманских окрестных селений. Во время этого же нападения армяне угнали у кюрдов 1500 голов крупного рогатого скота и около 2500 голов баранов, похитили во многих домах деньги, вещи, ковры, женские украшения и прочее имущество и успели сжечь несколько хат. Нападением этим на сел. Кюрд руководили главным образом Чажах-Буланский священник, жители того же селения Симон Сейранов и Джавад, житель сел. Зирик Мурад Апресев и жит. сел. Хашка-Дадаш...»².

Одной из главных мишеней армянских агрессоров был Джебраильский уезд Гянджинской губернии. Согласно данным Чрезвычайной Следственной Комиссии, в августе 1918 года крупный вооруженный отряд армян напал на селение Сирик. Ворвавшись в селение, армяне убили 11 мужчин, 10 женщин, 14 детей, сожгли 10 домов, угнали скот и похитили все домашнее имущество крестьян-сирикцев.³

В конце августа 1918 года организованный вооруженный отряд армян напал на селение Мазра Джебраильского уезда. Было убито 6 мужчин-мазринцев. Не имея возможности защищаться, мусульмане покинули родное селение. Армяне сжигали и разрушали дома сельчан, угоняли скот, похитили все имущество мазринцев.⁴

Осенью 1918 года вооруженный отряд армян напал на мусульманское селение Дошуллу. Отряд от имени Андраника потребовал от мусульман покинуть селение под угрозой разгрома селения и лишения жизни самих жителей. Сельчане вынуждены были покинуть Дошуллу.⁵

¹ http://www.azerizv.az/PDF/2006/azizv_113_2006_p_3-4.pdf

² ГААР, ф. 1061, оп.1, д.29, л.5.

³ ГААР, ф.1061, оп.1, д.53, л.5.

⁴ ГААР, ф.1061, оп.1, д.12, л.5.

⁵ ГААР, ф.1061, оп.1, д.11, л.5.

Аналогичному нападению со стороны армянского вооруженного отряда подверглось в декабре 1918 года селение Дудукчи. Его жители вынуждены были покинуть свои дома, само селение было сожжено армянами.¹

Зимой 1918 года вооруженные армяне напали на селение Ашиг-Меликли Джебраильского уезда, убив и ранив некоторых его жителей. Селение также было оставлено мусульманами и подверглось разрушению и разграблению со стороны армян.² Нападениям армян подверглись также селения Татар и Эйватлу, жители которых в панике оставили свои дома.³

Агрессия Армянской Республики в отношении Азербайджана стала предметом обсуждения на чрезвычайном заседании парламента АДР 20 декабря 1918 года. В своем выступлении глава правительства Фатали Хан Хойский отметил, что «план Андраника – «очистить» Зангезур и Шушу от мусульманского населения и оторвать эти куски от живого тела Азербайджана». Он также заявил: «Еще в июле Андраник, сколотив вокруг себя группу, приблизился со стороны Эривани к нашим границам... В сентябре правительство перебралось в Баку и сразу же занялось этим вопросом. Против Андраника была направлена военная сила. Наша армия потеснила его из Шуши и Зангезура. Андраник бежал и до ноября не показывался. После того, как турецкая армия в середине ноября покинула пределы Азербайджана, Андраник вновь заявил о себе на этой территории своей жестокостью... Армия Андраника - не что иное, как бандитская группа. Его цель нам ясна. Он преследует цель отторжения Зангезурского и Шушинского уездов от Азербайджана и присоединения их к Армении. Мы, в свою очередь, будем предпринимать соответствующие меры»⁴.

Важной политической мерой правительства Азербайджана стало создание в январе 1919 года Карабахской губернии, включившей в себя Шушинский, Джаванширский, Джебраильский и Зангезурский уезды. Генерал-губернатором Карабаха был назначен один из видных деятелей республики Хосров бек Султанов. Эти решения были поддержаны командованием военных сил Антанты в регионе.

Необходимость образования Карабахского генерал-губернаторства обуславливалась следующими факторами: 1) подстрекаемые Армянской Республикой сепаратистские действия армян региона и чинимое ими насилие в отношении местного мусульманского населения; 2) обострение ситуации в граничащих с Армянской Республикой регионах Азербайджана вследствие нападения вооруженных банд Андраника; 3) сложности, возникающие в управлении этими уездами, особенно Зангезурским уездом, посредством Гянджинского генерал-губернаторства.⁵

Деятельность азербайджанского правительства и Карабахского генерал-губернаторства по противодействию армянской агрессии вскоре начала давать свои результаты. В апреле 1919 года азербайджанская армия вытеснила с территории страны банды Андраника. Однако одним из факторов, осложнявших процесс стабилизации ситуации в регионе, была противоречивая политика представлявшего Антанту английского командования. С одной стороны, оно поддержало создание правительством АДР Карабахского генерал-губернаторства, что, кстати говоря, вызвало серьезное недовольство у армянской стороны.

¹ ГААР, ф.1061, оп.1, д.31, л.5-6.

² ГААР, ф.1061, оп.1, д.52, л.5.

³ ГААР, ф.1061, оп.1, д.40, л.5; ГААР, ф.1061, оп.1, д.36, л.5.

⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s.97-101;
Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.62-65.

⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998, с.171.

Командующий английскими войсками в Баку полковник Шательворт лично прибыл в конце апреля 1919 года в Шушу, чтобы вынудить Армянский национальный совет в Карабахе признать власть Азербайджана (очередной, пятый съезд армян Карабаха отверг это требование Шательвorta). Но, с другой стороны, англичане в дальнейшем отступили от своей прежней политики и стали добиваться контроля власти в данном регионе со стороны не азербайджанского правительства, а Армянского национального совета. С этой целью они даже старались устраниТЬ с должности Х.Султанова, препятствующего захвату Армянской Республикой Карабаха и Зангезура. Такая политика английского командования способствовала не только многочисленным насильственным действиям армян, но и их нежеланию признать принадлежность Карабаха Азербайджану.¹

Основные итоги кровавых акций банд Андраника в регионе нашли отражение в материалах Чрезвычайной следственной комиссии, созданной по предложению министра иностранных дел М.Гаджинского в июле 1918 года и действовавшей до апреля 1920 года. Комиссию по расследованию преступлений армянских вооруженных банд против мирного мусульманского населения в Карабахе и Зангезуре возглавлял следователь по особым делам Н.Михайлов. Следствие в четырех уездах Карабаха было завершено в мае 1919 года. Его результатом стал доклад Михайлова, в котором содержатся свидетельства совершенных армянами насильственных действий в отношении мусульманского населения Джеванширского, Шушинского, Джебраильского и Зангезурского уездов Гянджинской губернии.²

Вскоре азербайджанское правительство добилось признания своего суверенного права над Карабахом как со стороны английского командования, так и армянской общины края. На прошедшем в начале июля 1919 года шестом съезде карабахских армян уже принимал участие, как представитель правительства АДР, депутат азербайджанского парламента Шафигек Рустамбеков. Наконец, 15 августа армяне Нагорного Карабаха на своем седьмом съезде приняли постановление о соглашении с Азербайджаном. В соответствии с ним армянская община Нагорного Карабаха до окончательного решения вопроса на послевоенной мирной конференции в Париже согласилась на создание территориальной автономии всего Карабаха и национально-культурной автономии армянской части его населения.

Тбилисская газета «Борьба», одна из самых авторитетных в регионе, так расценила это событие: «Карабахское соглашение, быть может, много не даст. Нельзя забывать, что вековая вражда не так скоро изживается. Быть может, завтра оно будет нарушено. Быть может, скоро нагорная часть Карабаха сделается снова ареной военных действий. Но, не переоценивая значение соглашения, мы все же не можем не приветствовать его, не можем не отметить, что в данном случае мы видим первый серьезный опыт разрешения армяно-мусульманского спора не резней, а путем взаимного договора... Недаром так стараются опорочить, свести на нет карабахское соглашение дашнакцаканы. Партия, живущая национальной враждой, инстинктивно чувствует, что в этом соглашении есть, пусть самый незначительный, но все же зародыш прекращения вечной роковой вражды двух народов».³

23 ноября 1919 года в Тифлисе между Азербайджаном и Армянской Республикой было заключено соглашение, согласно которому стороны обязались прекратить все проис-

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998, с.173.

² ГААР, ф.970, оп.10. д.161, с.1-9; ф.100, оп.2, д.791.

³ Борьба, 1919, 5 сентября.

ходящие между ними вооруженные столкновения, открыть дороги, ведущие в Зангезур, и решить все спорные вопросы, включая вопрос о границах, мирным путем.¹

14 декабря 1919 года открылась армяно-азербайджанская мирная конференция, которая подтвердила решение ноябрьского соглашения о мирном урегулировании спорных вопросов.²

Однако вскоре армянские войска вновь напали на Азербайджан. Более 10 тысяч регулярных войск армян прошли через Зангезур в Карабах, уничтожая на своем пути азербайджанские селения.

В конце 1919 и начале 1920 года армянские вооруженные силы учинили массовое уничтожение мирного азербайджанского населения на территории Зангезура. Как заявило азербайджанское правительство, с конца ноября 1919 года по январь 1920 года в Зангезуре было уничтожено 40 мусульманских сел.³

В ноте министра иностранных дел Ф.Х.Хойского верховному комиссару союзных держав в Закавказье полковнику В.Н.Гаскелю от 17 января 1920 года отмечалось: «Мое правительство, побуждаемое желанием прекратить кровопролитие в Зангезуре, а также советами, данными Вашим заместителем полк. Рейем и верховным британским комиссаром м-ром Уордропом, предписало карабахскому генерал-губернатору не предпринимать военных действий против регулярных армянских воинских частей, посланных армянским правительством для поддержания армян, вовлеченных в восстание против властей Азербайджанской Республики. После состоявшегося соглашения 23 ноября 1919 г. между главами правительств Азербайджана и Армении азербайджанское правительство отзывало все свои войска из Зангезура для устранения возможности применения оружия против армян, при этом было уверено, что армянское правительство во исполнение соглашения от 23 ноября 1919 г., в свою очередь, отзовет свои войска из Зангезура и примет меры к прекращению уничтожения армянами мусульманских селений. К сожалению, армянское правительство не только не отзывало свои воинские части из Зангезура, но, напротив, и после состоявшегося соглашения от 23 ноября 1919 г. продолжало, как нам сообщают, пополнять свои регулярные воинские части, находящиеся в Зангезуре, посыпать снаряды и патроны и систематически уничтожать мусульманские селения, очищая Зангезурский у. от мусульманского населения. Кроме того, армянские воинские части выполняют возложенную на них задачу - уничтожить мусульманские селения, отделяющие армянские селения Шушинского и Джебраильского у. от армянских селений Зангезурского у.

Моим правительством получены сведения, что после соглашения до сего времени армянами уничтожено в Зангезурском у. около 40 мусульманских селений, список коих будет представлен просимой комиссии американских офицеров.

Глава азербайджанского правительства телеграммой за №7963 14 декабря 1919 г. просил Вас обезоружить в кратчайших срок армянские банды в Зангезуре комиссией американских офицеров.

Ввиду того, что до сего времени армянские воинские части не отзваны, и армянские банды не обезоружены, я прошу Вас ускорить посылку просимой комиссии американских офицеров для указанной цели, при этом сообщаю, что мое правительство вынуждено принять некоторые меры к прекращению беспрерывных страданий мусульман и к предотвращению анархии в смежных районах Зангезура и в самом Зангезуре»⁴.

---

¹ ГААР, ф.970, оп.1, д.190, л.9.

² ГААР, ф.970, оп.1, д.190, л.21-43.

³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998, с.529-530.

⁴ ГААР, ф.970, оп. 1, д. 113, л. 2.

22 января 1920 года министр иностранных дел АДР Ф.Х.Хойский отправил ноту армянскому МИД, в которой заявил следующее: «Мною получены сообщения от моего правительства о том, что 19-го сего января войсками армянского правительства совместно с вооруженными бандами начаты наступательные действия из Зангезура в направлении Шушинского уезда, причем подвергаются истреблению все лежащие по пути их движения мусульманские села, 9 из коих разгромлены в последние дни... армянские войска, выполняя, по-видимому, определенный план своего правительства, вновь начали уничтожать мусульманские селения, подвергая жителей бесчеловечному истреблению. Подобное игнорирование армянским правительством принятых на себя обязательств, совершенно обесценивая достигнутые уже соглашения, лишает мое правительство уверенности в возможности урегулирования создавшихся взаимоотношений путем мирных переговоров. Еще раз указывая на абсолютную недопустимость подобного образа действий правительства Республики Армения, категорически настаиваю на немедленной приостановке агрессивных действий армянских войск и считаю долгом довести до Вашего сведения, что в случае непрекращения военных действий против мирного мусульманского населения мое правительство вынуждено будет принять решительные меры для защиты жизни и имущества своих граждан, возлагая на армянское правительство всю ответственность за могущие произойти от этого последствия»¹.

23 января 1920 года член азербайджанского парламента Джалил султанов телеграфировал из Карягина (Джебраила) председателю парламента, премьер-министру, руководителям парламентских фракций: «...19 января армянские регулярные войска 10(16) пушками, многими пулеметами напали на ряд татарских (азербайджанских – Н.М.) сел в промежутке между Ходжаланом и Каладараси. До вчерашнего дня уничтожено 15 селений. До вчерашнего дня уничтожено 15 селений. Наступление продолжается на границе Джебраильского уезда около Ханлиха...»².

В срочной телеграмме министра иностранных дел АДР Ф.Х.Хойского министру иностранных дел Республики Армения А.Хатисову от 26 февраля 1920 года указывалось: «Несмотря на недопустимость вмешательства армянского правительства во внутренние дела Азербайджана, я, в виду Вашего обращения, сообщаю, что мое правительство неуклонно соблюдает соглашение от 23 ноября и что не имеет намерений предпринимать каких-либо наступлений. Мною уже Вам сообщалось, что сейчас же вслед за подписанием соглашения от 23 ноября армянскими войсками в районе Зангезурского у. было уничтожено до 40 мусульманских селений и что 19 января войска армянского правительства совместно с вооруженными бандами, продолжая наступательные действия в направлении Шушинского у., подвергли истреблению все лежащие на пути движения мусульманские села. Лишь в целях воспрепятствования дальнейшего уничтожения селений и спасения имущества и жизни десятков тысяч мусульман от бесчеловечного истребления армянскими войсками, а также для восстановления положения, существовавшего до 23 ноября, мое правительство послало незначительный отряд, присутствие коего уже задержало армянские войска от выполнения определенного плана».³

Следует отметить, что все эти события, свидетельствующие об ужесточении армянской агрессии против Азербайджана, происходили вскоре после того, как Верховный совет союзных держав единогласно принял решение о признании де-факто независимости

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998, с.529-530; Азербайджан, 1920, 25 января, № 17; АПДУДПАР, ф.276, оп.9, д.54, л.28-29.

² ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.17.

³ ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.59; Азербайджан, 1920, 28 февраля, №40; Азербайджан, 18 марта, №55.

Азербайджана, а также Армении и Грузии. Тем самым АДР была признана Парижской мирной конференцией в соответствии с границами, указанными в официальном документе - карте, представленной делегацией Азербайджана во главе с Али Мардан беком Топчибашевым и включавшей территории Карабаха и Зангезура как составные части азербайджанского государства.

В марте 1920 года армянские вооруженные силы вновь напали на Карабах. Это нападение сопровождалось мятежом проживающих в Нагорном Карабахе армян. Как выяснилось впоследствии, новый виток агрессии Армянской Республики против Азербайджана и мятеж армянской общины Нагорного Карабаха самым тесным образом координировались с руководством Советской России, которое готовилось к реализации плана военного вторжения в Азербайджан.

В ночь с 22 на 23 марта 1920 года армянскими отрядами были нанесены удары по азербайджанским гарнизонам в Аскеране и Ханкенди. Нападения были совершены в дни празднования азербайджанцами Новруз байрамы в расчете на то, что их удастся застать врасплох.

28 марта 1920 года министр иностранных дел Азербайджана Ф.Х.Хойский в сообщении иностранным дипломатическим миссиям и министру иностранных дел Грузии Е.П.Гегечкори отмечал: «Имею честь сообщить к Вашему сведению следующее: около 3 час. ночи на 22 марта после празднования первого дня Новруз байрама вооруженные силы армян в пределах Карабаха, подкрепленные регулярными воинскими частями и артиллерией, воспользовавшись тем, что в Карабахском районе были расположены незначительные части азербайджанских войск лишь для поддержания внутреннего порядка, неожиданно и очевидно по заранее намеченному плану совершили одновременно нападения на азербайджанские воинственные части, расположенные в Шуше, Ханкендах, Аскеране, Ходжалах, Тертере и других пунктах, предварительно прервав телеграфное и телефонное сообщения.

Аскеран, охраняемый незначительным отрядом в 50 аскеров, который вначале упорно защищался, был занят армянами 22 марта, а самый отряд, очевидно, подвергся истреблению. Во всех остальных пунктах эти дерзкие нападения были отражены войсковыми частями с большим уроном для армян.

Высоты Шуши и Аскерана подвергались армянами обстрелу артиллерийским огнем. На следующий день были отмечены нападения значительных армянских вооруженных сил на мусульманские селения в пределах Джебраильского и Зангезурского у., причем некоторые из этих селений были уничтожены. Получены сведения, что к восставшим армянам двигаются подкрепления из Новобаязетского у. Эриванской губернии и что в сел. Тоглуджа, находящееся близ Казахского у., прибыли армянские войска.

Мусульмане Карабаха, очутившись неожиданно перед опасностью полного истребления, отдельными группами стали защищаться и в некоторых местах в первый же день сумели отразить вероломное нападение армян, а в других местах продолжали и в следующие дни отчаянно защищаться. Азербайджанским правительством спешно приняты меры к восстановлению порядка в Карабахе и к предупреждению возможности подобных нападений в будущем». ¹

В этот период армянские войска активизировали наступление в направлении Казахского уезда Гянджинской губернии, сопровождавшееся массовым уничтожением мирного азербайджанского населения.

6 апреля 1920 года министр иностранных дел Ф.Х.Хойский отправил ноту министру иностранных дел Республики Армения, в которой подчеркивал: «Получено сообщение,

¹ Азербайджан, 1920, 30 марта, № 64; ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.98.

что со стороны Армении армянские вооруженные отряды 5 апреля, в 5 час. утра напали на сел. Ярадулла на территории Азербайджана. Все население разграблено, более трети населения вырезано. Продолжая затем наступление, армянские отряды подступили к селению Татлу, но местными жителями и жителями окрестных сел наступление было отбито. Отряды эти засели в сел. Ярадулла. Бои продолжаются. Заявляя энергичный протест против указанных действий, прошу срочного распоряжения о прекращении нападений на территорию Азербайджана, могущих вызвать нежелательные последствия». ¹

В телеграмме управляющего Министерства внутренних дел АДР министру иностранных дел Азербайджана от 7 апреля 1920 года отмечалось: «Казахский генерал-губернатор по телефону доложил мне, что наступление армян в Казахском уезде продолжается, причем имеются в числе их определенные регулярные части, которыми командует армянский генерал Багдасаров, и отдельной частью, наступающей по Дележанскому шоссе, - полковник Вартаконян. Генерал Багдасаров согласился вступить в переговоры с Казахским генерал-губернатором на предмет прекращения военных действий, почему наши части прекратили всякие действия. Воспользовавшись этим, сегодня генерал Багдасаров возобновил наступление и начал бомбардировку из горных орудий наших селений, из которых два селения уничтожены. Наступают регулярные армянские войска...». ²

В ноте министра иностранных дел Ф.Х.Хойского министру иностранных дел Республики Армения от 8 апреля 1920 года говорилось: «В дополнение к телеграмме моей от 6 апреля сообщаю, что по полученным официальным сведениям, в районе Казахского у., сел. Ярадулла разгромлены армянами сел. Ахуш, Тауз, Кала, Кибахубулык. Армяне сел. Узунтала и Агасу 5 апреля наступали на высоты Кызылкая, 6 апреля, утром, армяне повели наступление на Карагал со стороны Коткенда, а в 2 часа дня со стороны Лолакенда на Чохмалы, где находится передовой таможенный пункт. По сведениям, во всех наступлениях принимают участие армянские войска под командой ген. Багдасарова, воинской частью же, наступающей к Делижанскому шоссе, командует полк. Вартаконян.

В видах прекращения бессмысленного кровопролития, могущего создать серьезные осложнения, наш генерал-губернатор предложил ген. Багдасарову вступить в переговоры для прекращения военных действий, на что последний изъявил согласие. Основываясь на этом, наша охрана приостановила военные действия. Воспользовавшись этим, ген. Багдасаров возобновил наступление и начал бомбардировку наших селений из горных орудий. В виду изложенного, вновь прошу экстренного распоряжения о немедленном прекращении нападений на территорию Азербайджана и отзывах ваших вооруженных частей». ³

10 апреля 1920 года дипломатический представитель Азербайджана при правительстве Грузии направил ноту верховным комиссарам Англии, Франции и Италии, а также министру иностранных дел Грузии, в которой говорилось: «По официальным сведениям, которыми располагает мое правительство, с 5 часов 5 апреля армянскими регулярными войсками под командой генерала Багдасарова и полковника Мнацаканова предпринято без всякого повода к этому наступление на территорию Азербайджана в районе Казахского уезда. Армянскими войсковыми частями, совместно с вооруженными бандами, разгромлено селение Ярадулла, большая часть мусульманского населения которого вырезана. Того же числа армянами начато наступление на высоты Кызыл-Кая.

Утром 6 апреля армяне повели наступление на селение Карагал со стороны Коткенда, а в 2 часа дня со стороны Лялигенда на Чахмахлы, где находится наш передо-

¹ Азербайджан, 1920, 9 апреля, № 71.

² ГААР, ф.970, оп.1, д.126, л.3.

³ Азербайджан, 1920, 11 апреля, №72.

вой таможенный пункт. В целях прекращения бессмысленного кровопролития, Казахский генерал-губернатор предложил командующему армянскими регулярными войсками генералу Багдасарову вступить в переговоры для прекращения военных действий, на что последний изъявил согласие. В связи с этим Казахским генерал-губернатором были предприняты шаги к приостановлению военных действий. Воспользовавшись этим, генерал Багдасаров возобновил наступление и начал бомбардировку мусульманских селений из горных орудий. Решительно протестуя от имени моего правительства против подобного вторжения армянских регулярных войск, нарушающего добрососедские отношения между двумя республиками и могущего повлечь за собой самые нежелательные последствия, имею честь просить Вас использовать всю силу Вашего авторитета, дабы армянским правительством были немедленно отзваны регулярные воинские силы из указанного района». ¹

12 апреля 1920 года министр иностранных дел Ф.Х.Хойский отправил министру иностранных дел Республики Армения следующую ноту: «Сего числа казахский генерал-губернатор доносит, что армяне в явное нарушение соглашения, заключенного представителями сторон 9 апреля с.г. о немедленном прекращении столкновений между пограничными армянскими и мусульманскими селениями, повели наступление на мусульманские селения и, невзирая на то, что по всей границе были нами выставлены белые флаги, сожгли следующие сел.: Аскипара Верхн., Аскипара Нижн., Хейрим-лы, Банаше, Айрзы, Кущи, Айрзлы и Сваламлы. Заявляя решительный протест против подобного образа действия армян, вновь прошу Вас принять самые экстренные меры к прекращению кровопролития между пограничным населением». ²

В ноте министра иностранных дел АДР Ф.Х.Хойского министру иностранных дел Республики Армения от 15 апреля 1920 года подчеркивалось: «Мною был уже заявлен Вам протест против действий армянских сил в Казахском районе и сожжении ими ряда мусульманских селений после состоявшегося 9 апреля соглашения между властями Азербайджана и Армении.

Азербайджанское правительство вынуждено было для спасения жизни и имущества мусульман пограничных селений послать в Казахский район небольшой воинский отряд. В виду Вашей телеграммы от 12 апреля, а также ввиду начала работ закавказской конференции и предполагаемых международных комиссий, мое правительство постановило немедленно отзвать из Казаха наш воинский отряд, веря, что Ваше правительство усмотрит в этом действии желание моего правительства прекратить бессмысленное кровопролитие и в свою очередь предпримет аналогичные мероприятия». ³

17 апреля 1920 года товарищ министра иностранных дел АДР М.х.Текинский отправил ноту министру иностранных дел Республики Армения, в которой отмечалось следующее: «По полученным моим правительством официальным сведениям на предложение комиссии, посланной закавказской конференцией в Казахский район, восстановить прежнюю, фактическую пограничную линию, существовавшую до столкновения, армянские воинские части не очистили занятой ими территории, и комиссия, не добившись от армянских воинских частей исполнения своего предложения, несмотря даже на присутствие товарища министра внутренних дел Армении, выехала обратно в Тифлис.

Подобное отношение армянских воинских частей к предложению комиссии может создать нежелательный прецедент и никоим образом не может содействовать вполне успешному ведению работ международных комиссий, естественно, сильно взволновав

¹ ГААР, ф.897, оп.1, д.31, л.115.

² Азербайджан, 1920, 15 апреля, №73; ГААР, ф.897, оп.1, д.31, л.147.

³ Азербайджан, 1920, 20 апреля, №77.

местное мусульманское население в связи с последовавшим приказом нашего военного командования об отзывании из Казахского района воинских частей, за исключением самого незначительного гарнизона для поддержания внутреннего порядка и спокойствия.

Мое правительство настоятельно просит срочного распоряжения армянского правительства о неукоснительном выполнении армянским командованием предложения международной комиссии и восстановления фактически существовавшей до столкновения пограничной линии».¹

С захватом армянами Аскеранской крепости единственная дорога, соединявшая Нагорный Карабах с остальной частью Азербайджана, оказалась в руках армянских банд под командованием Дро.

Для пресечения армянской агрессии правительство Азербайджана направило в край 20-тысячный корпус, возглавляемый генерал-майором Габиб беком Салимовым. После тяжелых и кровопролитных боев азербайджанские воины освободили Аскеран и Ходжалы. В течение почти всего апреля азербайджанская армия освобождала Карабах и Зангезур от армянских банд.

В ноте товарища министра иностранных дел М.х.Текинского министру иностранных дел Республики Армения от 25 апреля 1920 года отмечалось: «...Армяне из Енгикенда и около него находящихся селений напали на Абдал и Гюлаблу, причем сел.Гюлаблу сожгли, а нападение на сел. Абдал было отбито. Сел.Абдал и Гюлаблу - мусульманские, из какового обстоятельства Вы можете усмотреть неправильность сведений, полученных армянским правительством о наступлении наших войск».²

После решительных побед в Карабахе азербайджанские войска были нацелены на полное пресечение армянской агрессии в направлении Зангезура. 27 апреля 1920 года генерал Салимов, телеграфируя Военному Министерству, хотя и сетовал на недостаток войск и вооружений, все же испрашивал приказа идти вглубь Зангезура. Однако в тот момент правительство АДР было озабочено угрозой со стороны Советской России. Генерал-майор Салимов и его солдаты, готовые к дальнейшему освобождению страны от армянских агрессоров, не могли знать, что этот день станет последним днем существования их независимого государства, у которого оказалось недостаточно сил, чтобы устоять перед вторжением XI Красной Армии. Вместе с тем, именно армянская агрессия и направленная на ее пресечение переброска лучших военных сил АДР в западные области страны позволили большевистским войскам беспрепятственно перейти границы Азербайджана и двинуться в направлении Баку.

Тем не менее, в результате военно-политических мер, принятых правительством АДР, были утверждены суверенные права Азербайджана над Карабахом.

---

1 Азербайджан, 1920, 20 апреля, № 77.

2 Азербайджан, 1920, 27 апреля, № 83.

Vaqif Abişov

Aparıcı elmi işçi,

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE BAKİ QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

Bakı qəzasında 1918-ci il mart soyqırımı: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən, Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Həmin səbəblərdən birincisi, çarizmin uzun əsrlər boyu Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi altında yaşayan qeyri-rus xalqlara qarşı, xüsusilə, türk-müsəlmanlara qarşı yürüdüyü ayrı-seçkilik siyaseti olmuşdur. Bu müstəmləkəçilik süyasətinin mahiyyəti nədə özünü göstərirdi: 1) dini və milli ayrı-seçkililikdə; 2) xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz imperialist siyasetini həyata keçirməsində; 3) müsəlmanlara etibar edilməməsi, onların dövlət işlərinə və orduya yaxın buraxılmasında.

İkinci səbəb, ermənilərin Cənubi Qafqazda şovinist millətçi siyaset yeritmələri, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq planları idi. Onlar bu məkrli siyasetlərini, əvvəlcə, çar Rusiyası və sonra isə hakimiyəti zorakı yolla ələ keçirən bolşevik Rusiyası hökumətinin himayəsindən istifadə etməklə həyata keçirmək fikirində idilər.

Üçüncü səbəb, bolşeviklərin proletar diktaturasının yaradılmasını önə çəkməsi, insanları bir-birinə qarşı qoyan sınıf mübarizəni geniş təbliğ etmələri idi.

Dördüncü səbəb, Birinci dünya müharibəsinin əsas döyüş xətlərinin – Qafqaz cəbhə xətinin buradan keçməsi idi.

Bolşeviklər sözdə milli azlıqların hüquqlarından geniş bəhs etsələr də, işdə bunun əksini görürdülər. Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sınıf mübarizəni təbliğ edir, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasetini yeridirdilər. Bolşeviklər insanları ideyaya inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları sınıflarə bölrək, onların arasında barışmaz düşməncilik yaradırdılar. Bu insana nifrət ideyası sonralar yüz minlərlə günahsız insanın ölümü ilə nəticələnmişdir.

İki əsrənən çox təcrübə göstərir ki, ermənilərə arxa duran, onlara maddi və mənəvi dəstək verən məhz ələ dünyanın ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya kimi güc dövlətləri olmuşdur. Onlar öz dövlət siyasetləri naminə həmişə erməniləri və başqa etnikləri Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri üzərinə qaldırmış, bu dövlətlərin torpaqları hesabına ermənilərə dövlət qurmaq siyasetini yürütmüşdülər. Bununla bağlı kifayət qədər sənədlər var. Bu sənədlərin bir neçəsinə müraaciət etməklə yuxarıda deyilən fikirlər öz təsdiqini tapmış olacaq. Məsələn, Türkiyədəki Rusiyaın baş konsulu Mayevski öz xatirələrində yazırkı ki, “mən belə bir əqidəyə gəlmışəm ki, vəhşiliyə türklər əsla qadir və qabil deyillər, daha çox Şərqiñ məhz həmin xristianları qadirdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədir, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar”(1, s. 31).

“Onlar əsrlər boyu qonşuları olan Qafqaz müsəlmanlarına – türklərə qarşı erməni əhalisində düşməncilik hissiyatları yaratmışdır. Halbuki, əsrlər boyu hökmran olmuş türklər heç bir vaxt ermənilərin, eləcə də başqa millətlərin daxili işlərinə qarışmamış və onların inkişafına maneəçilik törətməmiş, əksinə onların hərtərəfli inkişafına köməklik göstərmişdir. O dövrün mətbuatından aydın olur ki, ermənilər İran Azərbaycanında da dinc və xoşbəxt yaşamışdır”(45, № 164, 1919).

1918-ci ilin yanvar-mart aylarında Bakı Sovetinin siyasi hakimiyəti ilə erməni silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan öz hərbü qüvvələrini möhkəmləndirməyə başalmışdır.

1918-ci il yanvarın 18-də başda Q.N.Korqanov, B.P.Şeboldayev və İ.V.Malıqin olmaqla Hərbi İngilabi Komitə Tiflisdən Bakıya köçürülmüşdü. Komitənin bürosu isə Bilecəri stansiyasında yerləşdirilmişdi (2, s. 27).

Bakıda A.Gülxəndyanın rəhbərliyi altında Erməni Milli Şurası yaradıldıqdan sonra erməni silahlı dəstələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlanılmışdı. Eyni zamanda Kerenskinin xeyir-duası ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşmək üçün Erməni Milli Şurası tərəfindən erməni korpusu yaradılmağa başlanmışdı. Bu işin təşkili isə general Baqratuniyə tapşırılmışdı (3, s. 43).

Bu dövrdə Bakıda Daşnakşüyun partiyası və Erməni Milli Şurasına tabe olan yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr yerləşmişdi. Onlara keçmiş rus ordusundan böyük miqdarda silah qalmışdır. Eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaitinə malik olan Erməni Milli Şurası tərxis olunan rus əsgərlərindən, əsasən tüfəng almışdılar (4, s.12).

Mart qırğını ərəfəsində erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratmağa başladığı silahlı qüvvələri ilə birləşdirilər. Bakıda mart qırğını ərəfəsində isə Qırmızı Ordunun gərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, "Daşnakşüyun" partiyasının üzvü Z.Avetisov idi (5, s. 20).

Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabitləri silah və sursatları dəyər-dəyməzinə ruslara (molokanlara) və daha çox ermənilərə satırıldılar (6, s. 298). Əgər əvvəllər, bolşeviklər onları süpürüb bir kənara ata biləcək «tatar – erməni» qırğını və vətəndaş müharibəsindən uzaqlaşmağa çağırıldırsa, indi iki millət arasındaki toqquşmaların öz xeyirlərinə olduğunu aydın başa düşürdülər. Çünkü potensial cəhətdən bolşeviklər üçün daha təhlükəli olan azərbaycanlılar Bakıda hərbi cəhətdən hələ zəif idilər; digər tərəfdən, hətta daşnakların qələbəsi də şəhərdə erməni azlığından daimi hakimiyyəti ilə nəticələnə bilməzdi. St.Şaumyanın çıxışlarında şiddetli çarpışmaların labüdüyü daha tez-tez nəzərə çarpdırılırdı (7, s. 122).

St.Şaumyan 1918-ci il martın 15-də çıxış edərkən Bakı Soveti Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevriləlməlidir demişdir (8, s.114).

Şaumyan yazılırdı: "Bizim siyasetimiz – vətəndaş müharibəsidir. Kim bu siyasetin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir" (7, s. 123).

Məlumdur ki, birinci dünya müharibəsi başlayanda Türkiyə ərazisinə daxil olan rus ordusunun tərkibində 8 erməni prolu da var idi. Onlara türklərin qatı düşməni Andronik (1-ci polka), Dro (2-ci polka), Hamazasp (3-cü polka), Kerri (4-cü polka), Canpoladyan (5-ci polka), Banduxt (6-ci polka), knyaz Arqutinski (7-ci polka), Xeço (8-ci polka) rəhbərlik etmişdilər (9, s. 4-12).

Yuxarıda adları qeyd olunan erməni polkları Türkiyə torpaqlarında ağır məğlubiyyətdən sonra onların tör-töküntüləri Azərbaycan ərazisinə soxularaq, burada azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətlamlar törətməyə başlamışdılar. Həmin erməni silahlı dəstələrinin bir hissəsi sonradan S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetin əsas hərbi qüvvəsinə çevrilmişdi.

Ümumiyyətlə, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfədən ibarət idi. Bundan 3-4 minə qədəri olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi (10, s. 349).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və üzvlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin hakimiyyətdə qalmasını "Daşnakşüyun" partiyası və Erməni Milli Şurası da arzulayırdı. Ermənilərin RSFSR XKS sədri V.İ.Leninin onları müdafiə edən 1917-ci il dekabr dekretindən və bu dekretin yerinə yetirilməsinin St.Şaumyanaya tapşırılmasından da xəbərləri vardi. Ermənilər "Müsavat" partiyasının güclənməsini və Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan türklərinin əlinə keçməsini də istəmirdilər.

St.Şaumyan öz çıxışlarında bildirirdi ki, "Müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etməyi arzulayırdılar" (8, s. 117). "Onlar Zaqafqaziyadan tamamilə ayrılməq üçün mübarizə aparırdılar ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olsun; Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəyilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi" (11, s. 223).

St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtarıyyatı, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür razılaşa bilmirdi ki, Azərbaycan müstəqil olsun. Bakıda daşnaklarla belə əməkdaşlıq edən və bütün dünya müllətlərinin qurtuluşundan bəhs edən bolşeviklər azərbaycanlıların muxtarıyyatını burjuazianın muxtarıyyəti hesab edirdi (12, s.70).

St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü, nə qədər ki, Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası mövcuddur, onların təkhakimiyyətliliyi mümkün olmayacaqdır. Çünkü, Bakının türk-müsəlman

əhalisinin demək olar ki, hamısı Müsavatı və Müsəlman Milli Şurasını müdafiə edirdi. Həmin təşkilatların əhali arasında nüfuzu günü-gündən də artırdı.

Yorq Baberovskinin 2010-cu ildə Moskvada çap olunmuş kitabında, bir çox Sovet tarixçiləri kimi, bolşeviklərin əsas rəqibini müsavatçıların olduğu qeyd olunmuşdur. O, yazırıdı: “Bolşeviklər yalnız müsavatçılar tərəfindən təhlükəni aradan qaldırandan sonra hakimiyyəti əldə edə bilərdilər” (13, s.107).

Bolşeviklər onların siyasetini qəbul etməyən bütün qüvvələri əksinqilabçı adlandırır, özlərinin qanunsuz əməllərinə isə haqq qazandırmaq istəyirdilər. Sovet tarixçiləri də uzun illər bolşeviklərin qanunsuz əməllərinə tarixi don geydirməklə məşğul olmuşdur.

St.Şaumyan silah gücünə, zorla özlərinin təkhakimiyyətlərini yaratmaq üçün türk-müsəlmanları təxribata çəkmək istəyirdilər.

XX əsrin sovet tarixçilərindən S.E.Sef qeyd edirdi ki, bolşeviklərə silahlı mübarizə aparmaq üçün yalnız bəhanə lazım idi (14, s.138).

Əgər General-major Talışinskinin həbsi birinci təxribat idisə, ikinci təxribat “Evelina” gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan əsgərlərin tərksilah edilməsi hadisəsi oldu.

Şəhərdə çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yuman bolşeviklər, martın 29-da gəmi ilə Lənkərana qayıtmaq üçün toplaşan müsəlman zabit və əsgərlərini St.Şaumyanın tapşırığı ilə tərksilah etdilər. Bu təxribatın təşkilatçıları çalışırdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar (5, s. 102).

St.Şaumyanın qabaqcadan hazırladığı təxribat baş tutdu və bu, vətəndaş müharibəsinin (əslində “vətəndaş müharibəsi” ifadəsi bolşevik liderləri, sonradan covet tarixçiləri tərəfində ortaya atılmışdır. Onlar bununla mart hadisəsi zamanı Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi qırğını ört-basdır etməkdən başqa bir şey deyildir – A.V.) başlanması üçün siqnal oldu (15, v. 8).

Sovet tarixçisi Sef yazırıdı: “Kimin birinci atəş açması əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına çevrilmişdi” (16, v. 107).

Bakı Soveti şəhərin bütün əhalisinə ünvanladığı müraciətində özlərinin bəd niyətlərini gizlətmək üçün yalandan beynəlmiləlçilikdən dəm vuraraq, yüzlərlə fəhlə müsəlmanları silahlandıqlarını bildirirdilər (17, № 67, 1918). Halbuki, Bakı Sovetinin hərbi-inqilabi komitəsinə rəhbərlik edən Korqanovun yaratdığı “inqilabi” orduya bir nəfər də olsun azərbaycanlı qəbul edilmirdi. Ermənilər isə yeni yaradılan orduya cəlb edilərək ciddi silahlandırılırdı. Bu faktı erməni müəlliflərinin özləri də etiraf etmişdi. Suren Shaumyan yazırıdı: “Bakı Sovetinin ordusunun yalnız adı sovetlərin siyahısındadır, əslində həmin ordu erməni Milli Şurasına tabe idi” (18, s.29).

1917-ci ildən bolşevik partiyasının üzvü olmuş Blyuminin xatirəsi “Bakıda fevral şəvrilişi. 1917-ci il” adlanır. O, xatirəsində yazırıdı ki, “18-ci ilin mart hadisələrində bizim silahlı qüvvələrimiz olmadığından daşnak dəstələrindən istifadə etdik. Lakin daşnak dəstələri öz alçaq işlərini həyata keçirdilər. Vətəndaş müharibəsi əvəzinə milli qırğun törətdilər, 20.000-nə qədər müsəlmani qətlə yetirdilər” (19, v. 18-19).

Blyumin “müsəlman əhalisinin bolşeviklərə quldur, soyguncu kimi baxırdılarını” da qeyd etmişdir.

Rusların Xəzər dənizində olan hərbi donanması ermənilərin fitvasına uyaraq şəhərin müsəlmanlarının sıx yaşadığı məhəllələri top atəşinə tutdular. Bu atəş nəticəsində müsəlmanların əsas ibadət yeri sayılan “Təzə pir” məscidinin minarələri ağır zədə aldı. Mənbənin verdiyi məlumatə görə rus matrosları müsəlmanlara qarşı çıxış etmək istəmirdilər. Ermənilər onları aldadarəq, inandırmışdılardı ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını doğrayıblar. Lakin matroslara aydın olanda ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıblar, əksinə onları müdafiə ediblər və yedizdiriblər, yalnız bundan sonra toplardan atəsi dayadırdılar (20, v.

49). Bütün bunlara baxmayaraq, bu top atışları nəticəsində hər halda şəhərin tikililərinə və əhalisinə böyük ziyan dəymışdı.

1918-ci il aprelin 3-də “Hümmət” qəzetində Seyid Cəfər Pişəvərinin məqaləsi çap olunmuşdur. Orada deyildirdi: “1918-ci il martın 30, 31 və aprelin 1-də gecəli-gündüzlü qırğında 10 mindən artıq azərbaycanlı öldürüldü (21, № 37, 3 aprel 1918).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Bu üzdəndir ki, Cümhuriyyətin qurulduğu sırada müsəlləh rus ordusu qüvvələrinə dayanan bolşeviklər, Azərbaycanın baş kəndi Bakını zəbt etdilər, türk – müsəlman əhali üzərində qətlə yapdırılar” (22, s. 2).

Bolşevik N.N.Kolesnikova öz xatirələrində həmin dövrdə Bakıda baş verənləri belə şərh edərək yazırdı ki, “müsavatçılar sıxışdırılıb şəhərdən uzaqlaşdırılan kimi ayrı-ayrı silahlı daşnak dəstələri şəhərdə qırğına, evləri yandırmağa, talanlar törətməyə, heç bir şeydə günahı olmayan dinc vətəndaşları, başlıca olaraq azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin rəisi Tatevos Əmirov bizimlə six əlaqə saxlayırdı” (23, s. 71).

Tatevos Əmirov Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa bölgələrində azərbaycanlıların amansızcasına qətlə yetirilməsinə, onların evlərinin qarət olunmasına, bilavasitə, rəhbərlik edənlərdən biri olmuşdur.

Levon Şaumyan öz xatirəsində Əmirov haqqında yazırdı: “O, həyatı boyu heç vaxt bolşevik olmayıb. O, anarxist idi. Onun sözlərinə görə Əmirov “müəyyən dərəcədə böyük köməklik (bolşeviklərə - A.V.) etmişdir”. Levon Şaumyan bu köməkliyin olmasını T.Əmirovla Stepan arasında (St.Şaumyan nəzərdə tutulur – A.V.) yaxşı münasibətin olması ilə əlaqələndirmişdi. Sonra L.Şaumyan Stepanın sayəsində ondan hərbi məsələlərdə yaxşı istifadə olunduğunu (L.Şaumyan bu S.Lalayev və T.Əmirovun erməni silahlı dəstələri Şamaxida dinc müsəlmanları amansızcasına qətilə yetirmələrindən bir cümlə belə yazmamışdı – A.V.) qeyd etmişdir (24, s. 312).

1918-ci ilin mart hadisələri zamanı bolşevik druğinaçılarının sırasında türk-müsəlmanlara qarşı döyüşən A.Baranov xatirəsində “... qalaya hücum edən döyüşçülərin rəhbəri Anatas İvanoviç Mikoyan olduğunu, onun ayağından yaralandığını, ... Çəmbərəkənd ətrafında daşnak hərbi hissələrinin bütün müsəlmanları qətlə yetirdiyini qeyd etmişdi” (25, v. 10-11).

N.Nerimanov “Ucqarlıarda inqilabımızın tarixinə dair” adlı əsərində yazırdı: “Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrile bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni milli hərbi hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azgınlığı baş vermişdi. Nəticədə, daşnaklar, yəni “Sovet hakimiyətinin müdafiəçiləri” əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər. Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir (28, s. 32 – 33).

Şəhərdə Bakı Sovetinin erməni-rus bolşevik qüvvələri azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara da çox böyük ziyan dəymışdır. Belə ki, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid bombalanmışdı (29, v. 520).

1918-ci il “avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılır. 1918-ci il avqust tarixli Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, tərkibində Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə – Gəncə dairə məhkəməsinin üzvləri – İsmayıł bəy Şahmalıyev, Andrey Fomic Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar” (26, v. 2).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiya xarici işlər nazirliyi yanında təşkil edilməsinə baxmayaraq, o, artıq həmin ilin sentyabrından faktiki olaraq Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çünkü bu işlə bilavasitə məşğul olanlar əsasən hüquqsunaslar idi. Müxtəlif vaxtlarda isə

yuxarıda göstərilən üzvlərdən başqa komissiyaya Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Aleksandr Yevgenyeviç Kluqe, andlı iclasçı Məmmədxan Təkinski, Gəncə dairə məhkəməsinin xüsusi əməliyyat işləri müstəntiqi Mahyəddin bəy Şahmaliyev, Bakı quberniya dairə məhkəməsinin üzvi Hidayət bəy Sultanov, andlı iclasçılar Aley Aleksandroviç Litovski, Çeslav Boleslavoviç Klossovski, hüquqşunas Abbas Əlibəy Hacı-İrzayev, Bakı dairə məhkəməsinin üzvi B.Yusifbəyov müxtəlif vaxtlarda həmin komissiyaya üzv təyin edilmiş və ya üzvlükdən azad olunmuşlar.

Komissiya 1918-ci ilin sentyabr – oktyabr aylarından geniş təhqiqat işlərinə başlamışdır. Bu komissiya, əsasən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətləri tədqiq etməli idi. Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil – sübut, fotosənəd toplanmışdı (27).

Bakıda azərbaycanlılara məxsus olan abidələrin ermənilər tərəfindən dağıdılib yandırılması ilə əlaqədar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri içərisində çoxsaylı materiallar vardı.

Bakı şəhəri və ətrafında erməni silahlı dəstələri tərəfindən törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəqdən ibarətdir.

1918-ci il noyabrın 22-də Komissiya üzvləri Məmməd xan Təkinski ilə A.E.Kaluqenin birgə tərtib etdikləri protokolun materiallarından bəlli olur ki, ermənilər Bakıda ictimai və fərdi yaşayış bunalarına böyük ziyan vurmuşdular. Həmin sənəddə göstərilir ki, bu ilin sentyabrında Azərbaycan – Türk ordusunun Bakı şəhərinə daxil olması ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda görkəmlə ictimai və müsəlmanların şəxsi binalarının şəklini çəkdirmişdi. Dağıdılmış ictimai binalar:

1. Nikolayevsk küçəsindəki “Kaspi” qəzetinin redaksiya binası dağıdılmışdı.
2. Müsəlman Xeriyə Cəmiyyətinin “İsmailiyyə” binasının şərq tərəfi dağıdılmışdı.
3. “Dağıstan” mehmanxanasının yerləşdiyi, Bazar küçəsindəki Xanlarovun evi dağıdılmışdır. Burada əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

4. Bazar küçəsindəki keçmiş “İsgəndəriyyə” mehmanxanasının binası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

5. Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki “İslamiyyə” mehmanxanası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

6. Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmişdir. Həmin binanın şərq hissəsi də o cür dağıdılmışdı.

7. Top atəşi nəticəsində Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi (30, v. 174).

St.Şaumyanın özü günahsız azərbaycanlıların öldürülməsini etiraf etsə də, yenə də qırğına sinfi don geydirməyə çalışaraq, öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmışdı. 1918-ci ilin may ayında St.Şaumyan yazdırdı: “Düzdür, Bakıda yoxsul müsəlmanlardan ölenlər vardı, lakin onlar bəy və xanlar tərəfindən aldatma yolu ilə Sovet hakimiyətinə, fəhlələrə qarşı qaldırılmış qara kütlələr idilər” (8, s. 191). 1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter-Qabrielyanın Həştərxandan Şaumyana yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, “hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətdən asılı olmayıaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib” (18, s. 94-95).

Erməni Milli Şurasının orqanı olan və Bakıda çap edilmiş “Naşa vremya” (rus dilində) qəzeti yazındı ki, heç kim inkar edə bilməz ki, Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı, ayrı – ayrı erməni qrupları, yaxud erməni olmayanlar, vəhşiliklər edilmişdi (31, № 60, 1919).

Cənubi Qafqaz Seymində, fikir ayrılığına baxmayaraq, Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələrinin Bakıda törətdikləri kütləvi qətlamlarla bağlı ciddi müzakirələr aparılmışdır. Seymin azərbaycanlı fraksiyasının üzvlərinin ciddi təkidi ilə Bakı Sovetinə qarşı

100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayrılmışdır.

1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri hücuma keçmişdi (32, s. 55).

Lakin bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlara qarşısının alınmasında yetərli olmamışdı.

Şamaxı qəzasında erməni cinayətləri: Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələri Bakıda törətdikləri kütłəvi qətlamları Azərbaycanın başqa bölgələrdə də həyata keçirmişdilər.

Bakıda azərbaycanlıların soyqırımı hələ başa çatmamış, ermənilər bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazdı: "Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi. Bax, suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir" (28, s. 3).

Ermənilərin 1918-ci ilin mart və aprel aylarında Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlı kəndlərində törətdikləri cinayətləri ifşa edən arxiv sənədləri qorunub saxlanılır. Bu sənədlər arasında 1918-ci il noyabr ayının 22-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirinə Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlı kəndlərinin talan edilməsi və müsəlman əhalisi üzərində ermənilərin zorakılıqları haqqında məruzəsi (33, v.15-18), həmin komissiyanın üzvü A.Novatskinin bu məsələ haqqında komissiya sədrinə məruzəsi (34, v.8-10) və bu işdə günahkar olan şəxslərin cinayət məsuliyyətnə cəlb edilməsi haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu il 12 iyul tarixli qərarı (35, v.1) və s. vardır.

1919-cu il aprel ayının 3-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyi Şamaxı qəza rəisinin FTK-ya həmin qəzanın 3 polis sahəsi üzrə (Qəbristan, Mədrəsə və Kaşun) üzrə ermənilər tərəfindən dağdırılmış kəndlərin siyahısı göndərilmişdir. Həmin siyahıya Qəbristan polis sahəsi üzrə 19, Mədrəsə polis sahəsi üzrə 41 və Kaşun polis sahəsi üzrə 26 kəndin (cəmi 86 kəndin) adı daxil edilmişdir (36, v.1-3).

Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında qəbul edilmiş 23 qərar layihəsi və 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat işlərində toplanılmış materiallar ermənilərin burada törətdikləri vəhşilikləri haqqında ətraflı məlumat verir.

Yelizavetpol Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi telegramında yazdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyot malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdı. Təcili hökumətin köməyi lazımdı (37, № 72, 1918).

Aprelin ortalarında bölgəyə (Şamaxı qəzasına – V.A.) erməni kontigenti daxil oldular. Onlar indi kommunanın (Bakı Xalq Kommusarları Soveti nəzərdə tutulur – A.V.) rəsmi direktivini yerinə yetirirdi. Şamaxının əhalisi (təxminən 30.000 nəfər) vəhşicəsinə öldürülmiş, yaxud qovulmuşdur" (13, s. 136).

"Şamaxı faciəsini Stepan Lalayev (Lalayan), Gavriyil Karaoğlanov, Gülbəndov, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsa Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliyev, Petrosiants, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən törədilmişdi" (38, s. 4).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının erməni silahlı dəstələrinin Şamaxıda törətdikləri qırğınlara bağlı topladığı materiallarla tanış olduqda, erməni vəhşiliklərinin bir daha şahidi olurq*. Komissiyanın üzvü A.F.Novatski öz məruzəsində "Şamaxı şəhərinin darmadağın edilməsi

və həmin şəhərin müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin və onlarla birgə molokanların törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat vermişdi” (39, s. v. 5-8).

Şamaxıya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayev (Lalayan) durdu. Bu həmən Lalayevdir ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınında minlərlə dinc azərbaycanının amansızcasına qətlə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Həmin hadisələrin şahidlərindən biri – Ağə Kərim Şərifov FTK-ya verdiyi izahatında “...Qalaya (İçərişəhər nəzərdə tutulur – A.V.) hücum edən erməni əsgərləri içərinsində Stepan Lalayevi, Məlikovu, Ayvazovu və başqalarını gördüyünü”... qeyd etmişdir.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrindən göstərilir ki, Lalayev bu ilin martın 19-da, birinci günü Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları öldürmüdürlər (40, v. 3-7).

Başqa bir şahidin ifadəsində isə, həmin Lalayev erməni silahlı dəstəsi ilə yoldaşları Tatevos Əmirov, Sergey Məlikov və Arustam Tarçumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şix Balayevin evini qarət edilməsinə əmr verməsi göstərilmişdi (40).

Stepan Lalayevin cinayətlərini araşdırın Təhqiqat Komissiyasının topladığı faktik materiallar subut edir ki, “Lalayev azərbaycanlılara qarşı törədiyi soyqırımın icraçılarındandır. Onun Şamaxıda törədiyi dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində də öz əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatzazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər” (40). “On üç məhlə məscidi və məşhur müqəddəs Ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm qibləgah kimi, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Axund Cəfərquluya amansız işgəncələr verilmişdi. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüdürlər” (27).

Başqa bir şahid ifadəsində qeyd olunur ki, “Şamaxının 40 minlik əhalisinin müəyyən hissəsi vəhşicəsinə öldürülmüşdü; bütün binalar yandırılmışdı. Bu faciə 1918-ci ilin martında Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni ordusunun “qabaqcıl” dəstələri tərəfindən törədilmişdir. Onlar türkiyə ermənilərinin qisasını almaq adı altında Azərbaycan türklərini məhv etmək məqsədində idilər.

Ermənilər tərəfindən öldürülənlər içərisində görkəmli adamlar və ictimai xadimlər də olmuşdu. Məsələn, şəhər başçısı Teymur Xudaverdov, birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Məmməd Tağı Əliyev və bir çox başqalarını (o cümlədən, Hacıbaba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdül Xəlil Əhmədov, Hacı Əbdül Hüseyn Zeynalov üç qardaşı ilə, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Ağə Əhmədov Əhmədov, Hacı Əbdül-Qasim Qasımov, Əyyübağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürəhim ağa Ağalarov, Məhiyyəddin Əfəndizadə, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov və onun arvadı, Mahmud Haciəga oğlu, onun arvadı və oğlu (27 nəfər – V.A.) və bir çox başqaları da var idi) qeyd etmək olar (41, v. 18).

Şəhərin ən abad, varlı və tanınmış müsəlmanlarına məxsus evlərə od vurub yandırıldılar. Ermənilərin qarət edib yandırıqları evlər arasında Həsənovların, Babayevlərin, Məhərrəmovların, Veysovların, Böyük bəy Hüseynovun, Hacı Vahab Ələkbərovun və başqalarının mülkləri də var idi. Ermənilər və molokanlar yandırılmış evlərdən çıxıb qaçan kişi, qadın və uşaqları güllələyirdilər.

Abbas Səhhətin, M.Ə.Sabirin, S.M.Qənizadənin, C.Cəbrayılbəylinin, Müslüm bəyin, Hacı Qulamin, Məmmədtağı Əlizadənin, tacir Nurunun, Vahab bəyin, Murad Əfəndinin, Məşədi Əsədin (şair, müəllim Gövhər xanımın atası), Həqqi Veyisovun, Həbib bəy Mahmudbəyovun, Hacı Məmməd Əfəndinin, Nəcməddin Şirindilbəylinin və başqalarının evləri yandırılmış, dağıdılmışdı. Bu evləri, mülkləri yandırmaqla erməni daşnakları Azərbaycan elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, tarixinə ağır zərbə vurmuşdu. Belə ki, o evlərdə elə sənədlər, elə

kitablar, elə əlyazmaları məhv edilmişdir ki, onları nə tapmaq, nə bərpa etmək, nə də yenidən yaratmaq mümkün deyildi (42).

Ermənilər 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı 58 kənddə təxminən 7 min nəfər öldürmiş, onlardan 1653 qadın və 965 uşaq idi (43, v. 4).

Hətta, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti ermənilərin Şamaxıda törətdiyi qırğınları dolayısı ilə etiraf etməyə məcbur olmuşdular.

1918-ci il apreli 22-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında Şamaxı qəzasında vəziyyət haqqında qətnamə qəbul olunmuşdu. Həmin qətnamədə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına (bolşeviklərin komissiyası nəzərdə tutulur – müəl.) təklif olunur ki, baş vermiş hadisələri yoxlaşın və müqəssirlər aşkar çıxarılsın (44, № 74, 1918).

Hətta, bolşevik Kojemyakonun rəhbərlik etdiyi fövqəladə təhqiqat komissiyasının arşdırmasından sonra Lalayev həbs olunmuşdur. Lakin Şaumyanın göstərişindən sonra o, həbsdən azad olunmuşdur. 3-4 gündən sonra isə fövqəladə təhqiqat komissiyası ləğv edilmişdir (45, № 37, 1918).

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sorğusuna uyğun olaraq, Bakıdakı müttəfiklərin ingilis qoşunları tərəfindən Lalayan yenidən həbs olunmuşdur. 1919-cu il noyabrın sonunda Lalayan Gəncə həbsxanasında ölmüşdür.

Beləliklə, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik – sovet hökumətinin türk-müsəlman əhalisinin başına gətirdiyi dəhşətli faciələri yazımaqla bitməz. Əslində St.Şaumyan gələcəkdə qurulacaq erməni dövləti üçün əraziləri azərbaycanlılardan təmizlənməsi işlərini həyata keçirməyə başlamışdı. Bu təmizləmə əməliyyatının həm rəhbərləri, həm də icraçıları ermənilər, maddi, siyasi və hərbi köməkçiləri isə Moskvadakı Sovet hökuməti idi.

Ermənilərin baş planı, Erməni dövləti üçün ərazilər hazırlamaq və sonra həmin boşalmış yerlərə erməniləri köçürmək idi. Bunun üçün onlar azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmalı, öz doğma dədə-baba torpaqlarından qovmalı idilər.

Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı: St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti yerlərdə Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Qubaya göndərdiyi erməni silahlı dəstələri burada da dinc azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətlialmlar törətmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə 1918-ci ilin iyul ayında yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK) ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi soyqırımları, zorakılıqları və talanları çoxsaylı şahid ifadələri və maddi sübutlar vasitəsilə aşkarlayıb üzə çıxarmışdır. Həmin materialların bir hissəsi də 1918-ci ilin aprel-may aylarında Quba şəhəri və Quba qəzasında ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlərlə bağlıdır.

Quba və ətraf yerlərdə türk-müsəlman əhali üzərində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri araşdırmaq üçün FTK 1918-ci il dekabrın 12-də işə başlamış və 1920-ci il aprelin 20-də başa çatmışdır. Bu araştırma zamanı erməni cinayətkarlığını üzə çıxaran 3 cildən ibarət 451 vərəqə tərtib olunmuşdur (46, vv.102 – 103).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiya tərəfindən Quba qəzası üzrə – 1 layihə hazırlanmışdır. Bu materiallar arasında zərər çəkənlərin və şahidlərin dindirmə protokolları, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin (A.Novatskinin məruzəsi “Quba şəhəri və Quba qəzasının kəndlərinin dağdırılması və qeyd olunan şəhər və kəndlərin əhalsinə qarşı edilən zorakılıqlar haqqında məruzəsi” adlanır) və digər şəxslərin hazırladıq məruzələr aktlar, şəhərin ayrı-ayrı ailələrinə və sakinlərinə dəymiş maddi zərərin miqdarı barədə siyahılar və s. vardır (47).

Türk-müsəlmanlara qarşı erməni silahlı dəstələrinin 1918-ci ilin mart soyqırımından sonra Bakı qəzasının bir hissəsi bolşevik diktaturasının əlinə keçmişdir. Bu hadisədən sonra St.Şaumyanın tapşırığı ilə Qubaya David Gelovaninin başçılığı altında 187 nəfərlik silahlı əsgər dəstəsi göndərilmişdi (48, v. 5-8).

D.Gelovani FTK-ya verdiyi izahatında yazdı ki, “Onlar buradan (yəni Qubadan – A.V.)

geri çəkilərkən Ağacanyanın dəstəsi Bulvar küçəsini yandırmış və Bazar küçəsində 16 nəfəri, Komendant küçəsində 7 nəfəri, şəhərin kənarında, köhnə həbsxana adlanan yerdə isə 35 nəfəri qətlə yetirmişdilər” (49, v. 63).

1918-ci il mayın 1-də Bakı Xalq Komissarları Soveti Qubaya türk-müsəlmanların qatı düşməni, daşnak Hamazaspın və onun köməkçisi Nikolayın komandanlığı altında, tərkibi ermənilərdən ibarət, təxminən iki min nəfərlik dəstə göndərmişdi. Bu dəstə azərbaycanlılara qarşı özünün amansızlığına görə “Cəza dəstəsi” adını almışdı. Hamazaspın Quba camaati qarşısında çıxış zamanı “Mənə əmr olunub ki, dəniz (Xəzər) sahillərindən Şah Dağa (Dağıstanda dağ) qədər bütün müsəlmanları məhv edim və evlərinizi isə yerlə bir edim” deməsi bir daha göstərir ki, ermənilərin və eləcə də, Bakı XKS rəhbəri Şaumyanın əsas məqsədi, heç də yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, bolşevik-sovet bayrağı altında müsəlmanları daha çox qırmaq, onları qorxutmaq, gələcək erməni dövləti üçün geniş ərazilər əldə etmək olmuşdu (50, v. 35-36).

1918-ci ildə Qubada baş vermiş hadisələrlə bağlı bolşeviklər partiyasının üzvü İbrahim Pənahov xatırə-avtobioqrafiyasında yazırıdı: “Hamazaspın başçılığı altında erməni daşnaklarının dəstələri (Qubaya – A.V.) gəldilər ... şəhərdə daşnakların qarşısına çıxan müsəlmanların günahı oldu-olmadı öldürməyə, mağazaları qarət etməyə başladılar” (51).

Quba sakini, 1918-ci il hadisələrinin şahidlərindən olan yəhudİ Aqorun Simoqodsevin xatirəsində də “... Hamazaspın silahlı dəstəsinin Qubaya gəlməsini, şəhər və kəndləri yandırıldıqdan sonra şəhəri tərk edib getmələri” göstərilmişdir (52, v. 185-189).

Mayın 1-də şəhərə daxil olan erməni silahlı dəstələri həmin günü şəhərin aşağı hissəsində 713 müsəlmani qətlə yetirmişdilər. Onların çoxu qadın və uşaqlar idı (53, v. 35. 16). Böyük Şosse və Bazar küçələrindəki evlər qarət edilmişdir. Hamazaspın silahlı dəstələri şəhəri dörd hissəyə bölərək hər bir hissədə ayrıca qərargah yaratmışdır. Birinci qərargah Leontev bağının yanında, ikinci qərargah erməni kilsəsinin ərazisində, üçüncü qərargah müsəlman qəbiristanlığının yaxınlığındakı yüksəklikdə, dördüncü mərkəzi qərargah isə yəhudİ qəsəbəsi hündürlüyündə yaradılmışdır (53).

Ermənilərin Qubadakı azgınlığı 9 (bəzi sənədlərdə 10 gün göstərilir – A.V.) gün davam etmişdir. Ermənilərin özbaşınalıqları 2-ci gün də davam etmişdir. Bu dəfə onlar 1012 adamı öldürmüştülər (53).

Hamazaspın “Cəza dəstəsi” Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmişdi. Qubada iki mindən çox adamı – kişi, qadın və uşağı qətlə yetirilmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə, ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdu (54, v. 5-8). Quba şəhər sakini Hacı İsmayıllı Orucov isə öz izahatında yazırıdı ki, ölüleri dəfn edən mollanın dediyinə görə o, 2800 nəfərin cənazəsinin torpağa tapşırıldığını saymışdır (54).

Hamazaspın erməni daşnak dəstələrinin Quba şəhəri və ətraf kəndlərdə törətdiyi vəhşiliklər FTK-in üzvü A.Novatskinin rəhbərlik etdiyi qrup tərəfindən ümumlaşdırılmış məruzədə də öz əksini tapmışdır (55, v. 8). Məruzədə deyilirdi ki, erməni silahlı dəstələrinin şəhərə daxil olması müsəlman əhalinin kütləvi surətdə qətlə və onlar üzərində hər cür zorakılıq halları ilə müşayiət olunurdu. Ermənilər küçələrdə əllərinə keçən kişi, qadın və uşaqları amansızlıqla qətlə yetiridilər. Evlərə soxularaq südəmər uşaqlara belə rəhm etmir, onları analarının qucağında qılıncla doğrayırdılar (56, v. 5-8).

Qubada bir-bir evlərə girib bütün ailəni məhv edən ermənilər, hətta hamilə və körpə uşaqlı qadınlara belə rəhm etməmişdilər. Məsələn, 14 nəfərdən ibarət olan Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlu və ailə üzvləri vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi, Məhəmməd Rəsul oğlunun özünü, arvadını və 3 uşağıını amansızcasına qətlə yetirmişlər. Ermənilər onun arvadının qarnını parçalamış, uşaqlarının isə başlarını kesmişdilər. Hacı Dadaşbala Qasımovu, arvadı Məşədi Bibixanım və oğlu Abdul Qasımovla öz evlərində yandırmışdılardı. Kərbəlayı Abuzər Məstan oğlunu və iki qızı – Hökuməni və Bustanı qucaqlarındakı körpələrlə birlikdə tikə-tikə doğramış, Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını və beş körpə uşağını doğramışdılardı. Bundan

başqa Molla Şahbaz, Usta Məhəmməd Rəsul Bayram oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məmməd Əli oğlu, Səfərəli Məşədi Talib oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və başqaları qətlə yetirilmişdi (56).

Erməni əsgərləri şəhərin hörmətli ağsaqqallarından olan Əli-Paşa Kərbalayı Məhəmməd oğlundan tələb edirlər ki, kef çəmək üçün onlara müsəlman qadın və qızları tapıb gətirsin. Təbidir ki, Əli-Paşa Kərbalayı Məhəmməd oğlu bundan imtina edir. Əmirlərinin yerinə yetirilmədiyini görən erməni cəlladları onu və oğlunu vəhşicəinə qətlə yetirirlər. Erməni cəlladları əvvəlcə atasının gözü qabağında oğlunun gözlərini çıxarıır, üzünü ülgüclə doğrayır, sonra isə canını tapşırana qədər süngü ilə dəlik-deşik edirlər (57, v. 6).

1918-ci il dekabrın 16-da Komissiyaya verdiyi izahatında Quba şəhər sakini, 40 yaşlı Məşədi Həmdulla Əliyev qeyd edirdi ki, mən şəxsən qadınların və uşaqların kütləvi surətdə öldürülməsini və qadınların döşlərinin kəsildiyini görmüşəm. Meyidlərin çoxu xəncərlə eybəcər hala salmışdır (58, v. 41-43).

Qubanın nüfuzlu şəxslərindən Hacı İsmayıllı Orucov öz ifadəsində bildirirdi ki, Qriqori adında bir nəfər erməni öz evini Qubada Molla Şahbalı adlı bir nəfərə satmışdı. Qriqorinin adını bilmədiyim oğlu evi satmağın əleyhinə idi. Ermənilər Qubanı tutduqda Hamazaspın dəstəsində olan Qriqorinin həmin oğlu Molla Şahbalını qəddarlıqla qətlə yetirmişdi (59, v. 16).

Quba şəhər rəisi Əlibəyov isə öz ifadəsində bildirirdi ki, "Zorakılıqlar, qətillər və qarətlər doqquz gün davam etdi. Mən yenidən Hamazaspın yanına gedərək heç olmazsa ölülərin cəsədlərinin yıığılaq torpağa tapşırılmasına icazə verməyi xahiş etdim. Adı çəkilən Hartun Hayrapetov mənim iştirakımla ona məruzə etdi ki, (məruzə zamanı mən də iştirak edirdim və erməni dilini bildiyim üçün nə dediyini başa düşürdüm) şəhərdən Nikolay pulu ilə nəğdi 3 milyon manat yüksəlib, 6 milyon manatlıq qızıl və qızıl qadın bəzək əşyaları toplanıb, hər öldürülmüş erməni üçün 200 müsəlman öldürülmüş, hər sorlanmış erməni arvadı üçün 70 müsəlman arvadı və qızı zorlanmış, ermənilərdən müsadirə olunmuş əşyalar geri alınmış, 90-na yaxın ev yandırılmışdır. Hayrapetov məruzəsini belə yekunlaşdırıldı: "İş tamamlanmışdır, artıq bəsdir, gedək" (60, v. 65).

Hamazaspın erməni cəza dəstələri tərəfindən dağıdıllana qədər Quba şəhərində təxminən 20 minə yaxın əhali və 10 minə yaxın ev olmuşdur. Müsəlmanlara məxsus iki yüzə yaxın ev və başqa tiklilər dağıdılmış və yandırılmışdır. Həmin evlər və tiklilər Bazar, Komendant, Bakıxanov, Bulvar küçələrində yerləşirdi (57).

Komissiya üzvü A.Novatskinin şahid qismində dindirdiyi, Quba şəhərinin başçısı Əliabbas bəy Əlibəyov öz ifadəsində yazırkı ki, ermənilər gedəndən sonra mən nümayəndə sıfətilə bolşeviklərin başçısı Şaumyan və Çaparidzenin yanında oldum. Onlardan öyrənmək istədim ki, həqiqətən də Sovet Qubaya cəza dəstəsi göndərib, ya yox. Silahlı dəstənin Qubada törətdikləri hadisələr barəsində onlara yazılı şəkildə məlumat verdim. Şaumyan sıfətində sevinc ifadəsi olaraq məni dinlədi və dedi: "Müsəlmanlar və türklər yüz minlərlə erməniini öldürüb'lər, indi nə olub ki, Qubada ermənilər iki müsəlmani öldürülən kimi müsəlmanlar şikayət edir və göz yaşı axıdır" (61, v. 34-39).

Lakin, Şaumyan iki mindən çox insanın qanını tökən, onlara məxsus əmlakı qarət edən, onların evlərini yandıran cinayətkar Hamazaspə və onun «cəza dəstəsinin» əməllərinə haqq qazandıraraq, müsəlmanların haqlı şikayətlərinə baxmamışdı. Çünkü, həmin cinayətkar dəstəni Qubaya göndərən elə Şaumyanın özü idi.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan rus-sovet ordusu tərəfində işgal edildiyindən və Xalq Cümhuriyyəti hökuməti süqut etdiğindən sonra onun qəbul etdiyi bütün qanunlar ləğv olundu. Bolşevik-sovet hökumətinin məhkəmə orqanları 1920-ci il oktyabrın 10-da Quba qəza məhkəməsinin birinci istintaq komissiyası işə yenidən baxaraq həmin cinayət işinə xitam vermək üçün onu Quba qəza xalq məhkəsinə göndərmiş və həmin işə birdəfəlik xitam vermişdir.

2007-ci ilin aprel ayının 1-də Quba şəhərində, Qudyalçayın ətrafında torpaq işləri görüldər, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1918-ci ilin qanlı cinayətlərindən xəbər verən kütləvi

məzarlıq aşkarlanıb. Məzarlıqdə təxminən, 400-dən artıq insan cəsədi aşkar edilib. Hesablamalara görə, onlardan 50-dən çoxu uşaq, 100-dən çoxu qadınr, qalanları isə yaşılı kişilərdir.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı qırğınlardır və onların hər cür özbaşılıqları tutarlı faktlarla üzə çıxdıqca, 1918-ci illərin bütün dövrü ərzində, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Quba qəzasında apardıqları soyqırımı siyasetinin əsl mahiyyəti arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat materiallarından istifadə etməklə aydınlaşmış olur.

Beləliklə, 1918-ci ildə baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etdir ki, ermənilərin Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırım siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdur.

Yalnız 1918-ci ilin mart-iyul aylarında Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında ermənilərdən ibarət silahlı dəstələrin törətdikləri kütləvi qətlamlar nəticəsində təxminən 50-mindən çox türk-müsəlman öldürülmüşdü.

Bu tarixi faciəni xalqın yaddaşında əbədiləşdirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında fərman verdi (62, 27 mart, №80). Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasetinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart qırğıınına siyasi qiymət vermək cəhdı göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Bu fərmanla ilk dəfə olaraq 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü elan olundu (62, 27 mart, №80).

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Rusyanın Van və Ərzurumdağı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq – qərb, 1994, 38 s.
2. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917-1918 г.г.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.
4. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.
5. Балаев А. Азербайджансское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
7. Svyatacovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117-134. S.
8. Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку: Красный Восток, 1929, 305 с.
9. Erməni könüllüləri, Tiflis, 1916.
10. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərnəşr, 1957, 585 s.
11. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Госполитиздат, 1958, 411 с.
12. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
13. Йорг Баберовски. Враг есть везде. Стализм на Кавказе. Москва, РОССПЭН, 2010, 855 с.
14. Сед С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси: ЗакКнига, 1932, 162с.
15. ARPİSSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v.8.
16. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 107.
17. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп.», № 67, 1918.
18. Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.,
19. ARPİSSA, F.276, siy.2, iş 20,
20. ARPİSSA, f. 277, siy. 2, iş 14,
21. Hümmət qəz., № 37, 3 aprel 1918.
22. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
23. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

24. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cilddə). III cild. Xatirələr. Bakı, Çəşioğlu, 2010, 447 s.
25. ARPIİSSA, f.268, siy.23, iş 104,
26. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95,
27. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhələr // Həyat, Bakı, 1992, 22 may, №100.
28. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair.Bakı:Azərnəşr,1992,77 s.
29. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA, f.1, siy. 85, iş 462,
30. ARPIİSSA, f. 277, siy.8, iş 536,
31. Газ. «Наша времея», Баку, № 60, 1919.
32. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.
33. ARPIISSA, f.277, siy.2, iş 16, v.15-18.
34. ARDA, f.1061, siy.1, iş 108,
35. ARDA, f.1061, siy.1, iş 105, v.1.
36. ARDA, f.1061, siy.1, iş 85, vv.1-3.
37. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 72, 1918.
38. Azerbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918-1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.,
39. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
40. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 6, v.3-7.
41. ARSPİHDA, f.277, siy.2, iş 16, v.18.
42. Seyfəddin Qəniyev. Şamaxı soyqırımı – təkzib olunmaz faktlar. fact-info.az/ats_general/azl/aktual_az/aktual-...
43. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 105, v.4.
44. Газ. «Бакинский рабочий», № 74, 1918.
45. Азербайджан газ., 1918, № 37; № 164, 1919.
46. ARDA, f. 100, siy.2, iş 791, vv.102 – 103.
47. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95-98.
48. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96,
49. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96,
50. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96,
51. ARPIİSSA, f.456, siy.18, iş 36.
52. ARPIİSSA, f.456, siy.18, iş 36.
53. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96,
54. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96, vv. 5-8.
55. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96, v.8.
56. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 96, vv. 5-8.
57. ARDA, f.1061, siy. 1, iş 96, v. 6.
58. ARDA, f.1061, siy. 1, iş 96, v. 41-43.
59. ARDA, f.1061, siy. 1, iş 96, v. 16.
60. ARDA, f.1061, siy. 1, iş 96, v. 65.
61. ARDA , f. 1061, siy. 1, iş 96, vv. 34-39.
62. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmani. “Xalq qəzeti” qəz., Bakı, 1998, 27 mart, №80.

Güntəkin Nəcəfli

T.ü.f.d., AMEA Tarix institutu,
Dövlət mükafatı laureati

**1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARI**
(Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri əsasında)

Bu gün demokratik inkişaf yolu ilə addımlayan, 1991-ci ildən öz müstəqilliyini bərpa etmiş tarixi Azərbaycanın bir parçası olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisi arxasında Böyük dövlətlərin dayandığı erməni qəsbkarlarının təcavüzünə məruz qalmış, minlərlə soydaşımız öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmışdır. Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionu həmişə olduğu kimi, bu gün də mühüm hərbi-strateji əhəmiyyəti olan bir bölgədir. Azərbaycanla bağlı ənənəvi siyaset - burada möhkəmlənmək, bu diyarın tükənməz yerüstü və yeraltı sərvətlərinə yiyələnmək siyasəti yenə də davam etdirilir. Böyük dövlətlər Cənubi Qafqazda öz mövqelərini saxlamaq üçün yenə “erməni kartından” istifadə etməkdəirlər.

Hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu diyarın ən qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərindən, bütövlükdə türk-müsəlman əhalidən təmizləyib bu torpaqlara erməniləri köçürmək, Osmanlı imperiyasına və Səfəvi dövlətinə qarşı gələcək işgalları həyata keçirmək üçün Azərbaycan torpaqlarında «*etibarlı xristian istinadgahına*» çevriləcək oyuncaq erməni dövləti yaratmaq siyasəti yürütülməyə başladı. Bu məqsədlə I Pyotr (1682-1725) 1724-cü il noyabrın 10-da verdiyi fərmana əsasən general Matyuşkinə erməniləri azərbaycanlılar yaşayan torpaqlara yerləşdirmək üçün xüsusi göstəriş də vermişdi.¹

XVIII əsrin II yarısı – II Yekaterinanın hakimiyəti dövründə (1762-1796) Azərbaycan torpaqlarında xristian dövləti yaratmaq siyasəti daha da fəallaşsa da onun ölümü nəticəsində yarımçıq qaldı.²

XIX əsrin başlangıcından başlayaraq Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası və Qacarlar İranı arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya müstəmləkəçiləri İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra, Türkmençay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian – istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və indiki Gürcüstan Respublikasının məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürüdü.³

Çar Rusiyası XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına köçürüb gətirməklə bu regionun qədim tarixi dövrlərdən bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsini zorla dəyişirdi. Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd torpaqlarında Cənubi Qafqaz üçün tamamilə yad olan yeni xristian etnosu yerləşdirdi.

Rusiya müstəmləkəçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də - Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərində birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazisində

¹ Bax: АВПРИ, ф.СРА, оп.100/1, 1724 г. док.2, л.л. 46-46б, 47, 63-63 об.

² Bax: Nəcəfli G. XVIII əsrə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

³AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, сənəd 829, s.845; AKAK, т.VII, сənəd, 586, s.619-620; Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в переделы России. Москва, 1831, с.107; Bax: İrəvan xanlığı: Rusiya işgali və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009.

İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma “*Erməni vilayəti*” yaradıldı.¹ Bununla Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqlarında, daha doğrusu, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı.

Ermənilərin köçürülməsindən sonra Cənubi Qafqaz qanlı qırğınlar dövrünə qədəm qoydu. Məhz bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölüş-dürüməsinin əsası qoyuldu, ona qarşı soyqırımları dövrü başlandı. Rusiya müstəmləkəcəiləri tərəfindən silahlandırılan və hərtərəfli müdafiə olunan erməni quldur dəstələri Azərbaycan xalqına qarşı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlarına başladılar. Büyük dövlətlər özlərinin Cənubi Qafqazla bağlı geosiyasi planlarını həyata keçirmək üçün ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdilər və bunun müqabilində onlara Azərbaycan torpağında – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində dövlət yaratmaqdan ötrü hər cür köməklik göstərdilər.

XIX əsrin 70-ci illərindən bağlayaraq Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasını parçalamayaq üçün “erməni kartı”ndan istifadə etməyə başladılar. Məhz bu zamandan etibarən Osmanlı dövlətinin Şərqi əyalətlərində erməni dövləti qurmağı planlaşdırıldılar.

Beləliklə, ermənilərin XVIII əsrənən bağlayaraq çar Rusiyasının köməyi ilə Cənubi Qafqaz bölgəsinə yerləşdirilməsi və zaman-zaman Azərbaycanın qərb torpaqlarında məskunlaşdırılması, XIX ərin I qərinəsində kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılması, Azərbaycan ərazisində qondarma “Erməni vilayəti”nin yaradılması, bolşeviklər tərəfindən XX ərin 20-ci illərində onlara tarixi torpaqlarımız hesabına dövlət yaradılması və tarixi torpaqlarımızın ermənilərə pay verilməsi ilə nəticələndi. Bu prosesin sonrakı inkişafının nəticəsini sayıqla qurtaran deyil: *Şimali və Cənubi Azərbaycanın, o cümlədən bütün Cənubi Qafqazın və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalidən “təmizlənməsinə” yönəlmış siyaset kimi, tarixdə analoqu olmayan kütləvi soyqırımların (1905-1906-ci illər, 1918-1920-ci illər, 1992-ci il 26 fevral) həyata keçirilməsi; Şimali Azərbaycan əhalisinə qarşı deportasiyalar, mədəniyyətimizin, tarixi abidələrimizin və toponimlərimizin total şəkildə məhv edilməsi, əliyalın xalqımızın doğma torpaqlarından rus silahının gücünə didərgin salınaraq tarixdə görünməmiş vəhşiliklərə məruz qalması* və s.

I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində və Şərqi Anadoluda erməni daşnaklarının türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı bəşər tarixinin ən qanlı cinayətlərindən birini təşkil edir.

I Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın Şərqi Anadoluda, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan və İrəvan bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımlarını sübut edən çox sayda qiymətli sənədlər bu gün Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivində (BOA) qorunub saxlanılır. Bu sənədlərin müəyyən hissəsi Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin əməkdaşları tərəfindən hazırlanaraq iki cildlik toplu şəklində çap olunmuşdur.² Arxivdən əldə olunan sənədlərdəki faktiki materiallar sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin *Şərqi Anadolu* (Qars, İğdır, Bayəzit, Muş, Van, Ərzurum, Trabzon, Kağızman və s.), *Naxçıvan* və *İrəvan bölgəsində* on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhali – Azərbaycan türkləri, Şərqi Anadolu türkləri, Osmanlı türkləri, o cümlədən uşaqlar, qadınlar, qocalar etnik mənsubiyyətlərinə görə amansızcasına qətlə yetirilmişdir.

Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin “*Hariciye Nezareti Siyasi Kisiim*” (HR.SYS) fondundan əldə edilmiş sənədləri təhlil edərkən ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cinayətlərini əhatə dairəsinə görə üç gruba ayırmak mümkündür.

¹ Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ) Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830. с.272-273; АКАК т.VII, сənəd. 437, s.487.

² Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri. (1914-1919) c.I; (1919-1921) c.II, Ankara, 2001.

1. Şərqi Anadolu bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

1917-ci ilin oktyabr çevrilişi nəticəsində çarizmin devrilməsindən sonra Rusiya imperiyasının dağılması ermənilərin bəzi planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə yaradılmış Zaqqazqaziya Federasiyası bir erməni korpusu təşkil etmişdi. Bu korpus digər erməni bandaları ilə birlikdə yenidən Şərqi Anadoluda dinc türk əhalisini məhv etmək əməliyyatlarına başladı.

Hətta, Brest-Litovsk müqaviləsi (1918, 3 mart) ilə Rusyanın müharibəni tərk etməsi belə sovet Rusiyasının Türkiyənin daxili işlərinə qarışması və ermənipərəst siyaset yeritməsini dayandırmadı. Sovet Rusiyası keçmiş Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürürlüb gətirilən və burada məskunlaşdırılan ermənilərin mənafeyini hərtərəfli müdafiə edir, dövlət və partiya işlərində onlara böyük etimad göstərirdi. V.I.Lenin tərəfindən Qafqaz İsləri üzrə Fövqəladə komissar təyin olunmuş Stepan Şaumyan, eyni zamanda, Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin 29 dekabr 1917-ci il (11 yanvar 1918-ci il) tarixli dekreti ilə Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şərqi Anadoluda (“Türkiyə Ermənistani”nda) “erməni xalq milisi” və “müstəqil erməni dövləti” yaratmaq vəzifəsi də həvalə olunmuşdu. Daşnaklar o zaman böyük dövlətlərin, o cümlədən bolşevik Rusiyasının köməyindən istifadə edərək Şərqi Anadolunun və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qıraraq “*Böyük Ermənistən*” yaratmağa çalışırdılar. *Stepan Şaumyan və onun öz ətrafinə topladığı daşnak qatillərinin əsas məqsədi Azərbaycanın milli-siyasi qüvvələrinin sosial bazası olan türk-müsəlman əhalini tamamilə qırıb bütün Azərbaycanı və Şərqi Anadolunu ələ keçirərək “Böyük Ermənistən” yaratmaq məqamını yetişdirməkdən ibarət idi.*¹

Şərqi Anadolunun mühüm strateji əhəmiyyətli bölgəsindən biri olan *Ərzuruma* ermənilər xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Rusiya erməniləri buradan Türkiyəyə keçərək, bölgədə öz mərkəzlərini yaratmışdılar. Trabzon-Van yolunun ortasında yerləşdiyindən, Ərzurum həm quru yolla Qafqazdan, həm də Trabzon yolu ilə (dənizdən) Batum, Göstənçə və digər yerlərdən müntəzəm məlumat almaq, vilayətlərə silah, hərbi sursat göndərmək üçün çox əlverişli idi.

1919-cu ilin yayında təkcə *Ərzurumda* 426 nəfər türk-müsəlman milli mənsubiyətinə görə ermənilər tərəfindən xüsusi işgəncələrlə, boğularaq, yandırılaraq məhv edilmişdir.²

Hələ I Dünya müharibəsi zamanı *Kağızmanada* böyük qismi fərari əsgərlərdən ibarət olan ermənilər ruslar tərəfindən silahlandırılmışdı. 800-dən çox erməni toplaşmış, buraya ermənilərdən ibarət rus könüllü böülüyü də gəlmış, beləliklə, bölgədəki silahlı ermənilərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı. 1919-cu ilin iyulunda keçmiş Kağızman mütəsərrifi Arslan bəy və İsmayıllızadə Əhməd əfəndi ailələri ilə birlikdə Kağızman'dan Qarsa gedərkən yolda erməni hərbçiləri tərəfindən burun və qudurları kəsilməklə faciəli şəkildə qətl edilmişdi. Erməni hərbçilərinin Kağızman'a olan hücumları artdığı üçün yerli türk-müsəlman əhalinin əksəriyyəti doğma yurdlarını tərk edərək dağlara çəkilmiş, onların mal və mülklərini ermənilər tərəfindən talan edilmişdir.³ 1919-cu ilin yayında ermənilər Kağızmanada türk-müsəlman əhalini vəhşicəsinə qətl edərək Araz çayına tökmüşlər.⁴

1914-1921-ci ilin əvvəllerinə kimi ermənilər *Qars* və *Ərdahanda* 30000 min əliyalın əhalini məhv etmişlər. 1919-cu ilin əvvəlində *Qarsda* 9 millət vəkili qətl edilmişdir.⁵ Təkcə

¹ Bax: Геноцид азербайджанского народа 1918-года, Bakı, 2013.

² Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri. (1914-1919) c.I, s.377.

³ Bax: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) HR. SYS. 2877/39.

⁴ BOA, HR. SYS. 2877/73.

⁵ Bax: Ermeniler tarafından.., c.I, s.375-376.

1920-ci ildə **Qarsa** məxsus kəndlərdə ermənilər tərəfindən 3945 nəfər türk-müsəlman əhalini acınacaqlı işgəncələrlə soyqırıma məruz qalmışdır.¹

1920-ci il 30 iyun tarixli bir sənəddə ermənilərin **Qaraurqan, Kağızman, Ərzurum, Qars, Bayazit, Sarıqamış və Araz ətraflarında** qadın və uşaqlar da daxil olmaqla dinc əhalinin müxtəlif bədən üzvlərinin kəsilrək ayrı-ayrı şəkillərdə qətlam etdikləri, qadınlara hücum və təcavüz olunduğu, kəndlərə olunan basqınlar və əhalinin diri-dirisi yandırılması və s. hadisələrlə bağlı ingilis nümayəndəsinə göndərilən məlumat öz əksini tapmışdır. Həmin sənəddə **Nuruşlu** kəndindən 60 yaşlı Məhəmməd oğlu Əli, **Hilə** kəndindən 13 yaşlı Ağa oğlu İdris, **İsalı** kəndindən 50 yaşlarında Əziz oğlu Rüşdinin cəsədləri Rusiya sərhədləri ilə üzba-üz **İxtiyar dərəsi** deyilən məhəllədə tapılmışdır. Bunlardan birinci yalnız kəlləsindən vurulmuş, ikinci isə silah və biçaqla vurulmuş və qulaqları kəsilmişdi. Üçüncüün kəlləsində bir neçə silah və biçaq yarası və bədəninin ayrı-ayrı üzvləri kəsilmiş halda tapılmışdır.²

1920-ci ilin sonunda ermənilər **Qars** bölgəsinin **Taşnik, Subatan, Ani və Danyalıq** kəndlərindəki əhalini acınacaqlı şəkildə - ağız və burunlarını kəsilrək gözləri oyularaq, gənc qız və qadınlara təcavüz edilərək erməni cəlladları tərəfindən məhv edilmiş və bütün əmlakları qəsb edilmişdir.³

1920-ci il martın 6-da tərtib olunmuş sənəd⁴ XV Nizami ordu komandanlığına ünvanlanmışdır. Qars sakini Məşədi Səmədin göndərdiyi məktubunda ermənilərin təkrar **Zərşad** qəzasına hücuma keçərək 2 min nəfərlik türk-müsəlman əhalini dəhşətli bir formada məhv etməsi açıqlanır. Həmin sənəddə: “Müsəlmanların mənəviyyatını bütünlükla qırmaq üçün müsəlman qızlarını 12 arabaya dolduraraq Gümriyə götürmiş və 6 arabanı də Qarsda gizlədərək erməni evlərində yerləşdirilmişlər. Qarsda olan ermənilər bazar açaraq orada Zərşadın talan edilməsi zamanı qəmina qəltan edilən müsəlmanların qadınlarının qiyamətli əşyalarını, geyimlərini təcili satmaqdadırlar. Zərşad kəndlərindən alınan 15 min mal heyvanın ermənilər tərəfindən Qızıl Şaq-şaq stansiyasına götürürdükərini və bu xəbərin müsəlmanlar üzərində böyük təsir buraxıldığı” yandırıcı dillə anladılır.

Beləliklə, erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsini sərsəm "Böyük Ermənistən" yaratmaq xülyalarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli məqam bilib, Şərqi Anadolunun bir çox yerlərində erməni qiyamları təşkil etmiş, silahlı erməni quldur dəstələri gələcək Ermənistən dövləti üçün ərazi yaratmaq məqsədilə dinc türk əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımı törətmüş, əhalini ata-baba yurdlarından qovmuşlar.

2. Naxçıvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin (BOA) müxtəlif fondlarından əldə edilmiş sənədlərdə **Naxçıvan qəzasında** həyata keçirilən qırğınlardır və vəhşiliklər öz miqyasına, forma və metodlarına görə tarix boyu insanlığa qarşı törədilmiş, unudulması və unutdurulması mümkün olmayan ən qəddar cinayətlərdən biridir. Ermənilərin Naxçıvan qəzasında həyata keçirdiyi soyqırımların daha çox olmasının əsas səbəbi Naxçıvan bölgəsinin əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi və burada 2 aylıq erməni idarəciliyinin tətbiq olunmasıdır.

Naxçıvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar daha əvvəl başlamışdı. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (1917, mart-noyabr) və Zaqafqaziya Komissarlığı (1917, noyabr - 1918, aprel) bu qırğının qarşısını almaqda fəallıq göstərmədi. Osmanlı ordusunun bölgəyə daxil olması Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması (1918, 28 may) dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni gücləndirdi. Lakin Mudros barışığuna (1918-ci il 30 oktyabr) əsasən, türk ordusunun Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı tərk etməsi vəziyyəti yenidən mürəkkəbləşdirdi.

¹Bax: Ermeniler tarafından .., c.II, s.1054.

² BOA, HR. SYS. 2877/13.

³ BOA, HR. SYS. 2878/81.

⁴ BOA, HR. SYS. 2878/22.

Bölgə əhalisini qırğınlardan xilas etmək məqsədilə Naxçıvan-Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, həmçinin Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. əraziləri əhatə edən məhəlli - Araz-Türk Respublikası (1918, noyabr - 1919, mart) quruldu. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general qubernatorluğu yaratmışdı. Türklərin bölgəni tərk etməsindən sonra burada fəallaşan ingilislər Naxçıvanda təxminən iki ay müddətinə (1919, mayiyul) “*erməni idarəciliyi*” qurmağa nail oldular, lakin xalqın qətiyyətli müqaviməti nəticəsində onun faktik fəaliyyətini təmin edə bilmədilər.¹

Ermənilərin Naxçıvanda qısa müddətdə idarəcilik cəhdi bölgəyə ağır zərbə vurdu və burada saysız-hesabsız soyqırımlara yol açdı. BOA-dan əldə edilən sənədlər sənədlər sübut edir ki, ermənilər Naxçıvan qəzasında öz bədnəm niyyətlərinə nail olmaq üçün dinc əhalinin canlı-canlı yandırılması, kütłəvi şəkildə diri-dir torpağa basdırılması, vəhşicəsinə canlı halda balta ilə doğranması, amansız işgəncələrlə son nəfərədək qətl edilərək Araz çayına tökülməsi kimi ən qəddar və ağılaşımaz əməllərə əl atmaqdan belə çəkinməmişlər. Təkcə bir gün ərzində *Naxçıvan və Şərurda* 45 kənd tamamilə məhv edilmişdir.²

Əgər 1918-ci ilin mayına qədər azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütłəvi talanlar və vəhşiliklər I Dünya müharibəsində iştirak etmiş erməni hərbi hissələri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilirdi, Ararat Respublikasının yaranmasından sonra türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı rəsmi İrəvanın dövlət siyasətinə çevrildi və bu işdə dövlətin nizami silahlı qüvvələrindən fəal istifadə olunmağa başlandı.

Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri içərisində Naxçıvan qəzasında *erməni idarəciliyi* dövründə erməni hərbi birləşmələrinin həyata keçirdiyi soyqırımları eks etdirən materiallar daha çoxdur. 1919-cu ilin iyulunda tərtib olunmuş bir sənəddə erməni hərbi birləşmələrinin Naxçıvan qəzasının **Yengicə, Qıvrıq** kəndlərinə silah toplamaq bəhanəsi ilə hücum edib yerli əhaliyə görünməmiş işgəncələr verməsi – günahsız əhalini canlı-canlı yandırması və diri-dir torpağın basdırılması təsvir olunmuşdur. Canını qurtaran insanlar doğma kəndlərini tərk edərək dağlara çəkilmişdir. Bundan əlavə, adı çəkilən kəndlərdəki məhsulların və bütün əşyaların ermənilər tərəfindən tamamilə qəsb edildiyi qeyd olunur.³

1920-ci il martın 6-da tərtib olunmuş bir sənəddə⁴ **Şərur, Çıldır və Ağbabada** ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə etdiyi zülm və qətlamlardan sonra amerikalı polkovnik Haskell digər amerikalı və ingilis məmurları ilə bölgəyə gələrək əhalini sakitləşdirməyə çalışmışdı. Həmin vaxt ermənilərin eyni məntəqələrdəki 28 kəndə təkrar hücum edərək daha dəhşətli qətlamlar törətmış, gənc qadın və qızları bölgədən götürmüştər. XV Korpus komandanlığının rəsmi məktubdur.

Başbakanlıq Osmanlı Arxivindən əldə olunan sənədlər içərisində *Naxçıvan qəzasında* erməni hərbi birləşmələrinin həyata keçirdiyi soyqırım cinayətini eks etdirən materiallar kitabın arxasına əlavə olunmuşdur. Burada soyqırıma məruz qalan insanların adları açıqlanmışdır. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın **Şərur və Sədərək** bölgəsində ermənilər tərəfindən 56 kənddə həyata keçirilən soyqırımı nəticəsində 428 nəfər qətl edilmiş, 2.286 ev yerlə-yeksan olunmuş, 7.178 nəfər evsiz-eşiksiz qalmış, bunun nəticəsində 6.740 nəfər səfalətdən məhv olmuş, 24 qadın erməni təcavüzünün qurbanı olmuş, 3.971.200 pud ərzaq, 731.500 pud pambıq, 169.250 qoyun və 47.367 baş qaramal ermənilər tərəfindən qəsb edilmişdir. **Dərələyəz** bölgəsində isə erməni hərbi

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.., c. II, s.373-374.

² BOA, DH. KMS. 53-3/15.

³ BOA, HR SYS. 2877/16.

⁴BOA, HR SYS. 2878/22.

birləşmələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı nəticəsində 54 kənddə 57.240 nəfər qətl edilmiş 9.735 ev yerlə-yeksan olunmuşdur.¹ Bütün məhv olan insanların ümumi sayı 64408 nəfərdir.

Bu soyqırımlar Naxçıvanın sovetləşməsindən sonra da davam etmişdi. 1921-ci ildə Naxçıvan qəzasında ermənilər tərəfindən işgəncə ilə 12 nəfər öldürülmüşdü.²

3. İrəvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şərqi Anadolunu türk-müsəlman əhalidən «təmizləmək» üçün Böyük dövlətlərin dəstəyinə arxalanan Ararat Respublikasının həyata keçirdiyi soyqırımı siyaseti nəticəsində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə yanaşı tarixi Azərbaycan torpağı olan **Irəvan bölgəsinin** azərbaycanlılar yaşayan kəndləri tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, bölgə əhalisi öz-yurd yuvalarından qaçqın düşmüştü. Ermənilərin və onların havadarlarının I Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətlərinin baş tutmamasından və Rusiyada 1917-ci oktyabr çevrilişi nəticəsində sonra rus qoşunlarının Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Cümhuriyyət dövründə "Daşnaksutyun"un təsiri Azərbaycanda xeyli zəifləsə də, o, Ermənistanda hakim partiya oldu və bu, iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətləri xeyli mürəkkəbləşdirdi. Demək olar ki, iki il ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə daşnak Ermənistani arasında ərazi münaqışələri davam etdi. "Böyük Ermənistan" xülyalarından əl çəkməyən daşnak quldur birləşmələri Andronik, Dro və Njdenin başçılığı ilə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ qəzalarının azərbaycanlı əhalisinə qarşı məqsədyönlü soyqırımı və etnik təmizləmə aparmağa başladılar.

1918-1920-ci illərdə **İrəvan quberniyası** ərazisində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistən (Ararat) Respublikasının rəsmi dövlət qurumları tərəfindən həmin illərdə silah gücünə etnik təmizləmə siyaseti həyata keçirildi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri vəhşiliklər, azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi, müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmlər və bu zülmlərə son qoyulması tələbi ilə əhalinin Şərqi cəbhəsi ordu komandanlığından yardım tələb etməsi məktublarda, dövrün arxiv sənədlərində kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır.³

1919-cu il 03 iyul tarixli "**Ermənilərin Sevan (Göycə) əhalisinə rəva gördükələri mezalimlerin icra edildiyi məntəqələrin təsviri**" adlanan xəritədə həmçinin **Ağbulaq, Zəruşad, Sörəyel, Qəmərli, Sultanqala, Qars** və s. bölgələr də təqdim olunur.⁴ 1919-cu ilin iyulunda tərtib olunmuş bir sənəddə Araz çayı boyunda soyqırımların həyata keçirildiyi ərazilərin təsvir olunduğu daha bir xəritə verilmişdir. Burada **İrəvan, Böyük Vedi, Qaralar, Şirazlı, Xalisə, Sədərək, Əlisar, Turab elçisi** və s. bölgələr təsvir edilmişdir. Hətta bu xəritədə yerləşməyən kənd adları – **Şiti, Giran, Naytəm, Karvan** ayrıca qeyd olunmuşdur.⁵

Siyasi gücü olmayan ermənilər özlərinə "Yeni Vətən" yaratmaq üçün fiziki güc tətbiq etdilər.

1920-ci il 30 iyun tarixli bir sənəddə ermənilərin **Qaraurqan, Kağızman, Ərzurum, Qars, Bayəzit, Sarıqamış, Naxçıvan və Araz ətraflarında** qadın və uşaqlar da daxil olmaqla dinc əhalinin müxtəlif bədən üzvlərinin kəsilərək ayrı-ayrı şəkillərdə qətləm etdikləri, qadınlara hücum və təcavüz olunduğu, kəndlərə olunan basqınlar və əhalinin diri-diriyandırılması və s. hadisərlərlə bağlı ingilis nümayəndəsinə göndərilən məlumatdır.⁶

¹ BOA, HR SYS. 2878/93.

² BOA, HR SYS. 2878/93.

³ BOA, HR SYS. 2878/81; BOA, HR SYS. 2878/85.

⁴ BOA, HR SYS. 2877/13.

⁵ BOA, HR SYS. 2877/16.

⁶ BOA, HR. SYS. 2877/13.

1920-ci ilin fevralında *Irəvan quberniyasının Şörəyel qəzasında* 1350 nəfər əhalisinin əhali kəndlərini tərk edərkən ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Həmin ilin mart ayında yenə də *Şörəyel qəzasında* 2000 nəfər azərbaycanlı ermənilər tərəfindən müxtəlif şəkildə vəhşicəsinə qətl edilmişdir.¹

1920-ci ilin iyulunda erməni silahlı birləşmələri **Uluxanlı** (Irəvan) ətrafindakı – *Qaraoğlu, Lələoğlu, Novosəlim, Qaraçayır, İğdır, Ağpinar, Qırxpınar, Ağcaqala Çuxuru* kəndlərini yandıraraq əhalisini tamamilə məhv etmişlər.²

1920-ci ilin sonunda ermənilər Irəvan bölgəsinin **Qızılıkilsə** kəndində 50 nəfər uşaq və yeniyetməni balta ilə doğrayaraq öldürilmiş, gözlərini qızdırılmış şişlərlə çıxarmış və cəsədlərini qazanlarda yandırmışlar. **Sabunçu** kəndindən 142 nəfərin ağız və burunlarını kəsərək gözlərini oymuş, gənc qız və qadınlara təcavüz etmişlər. Erməni cəlladları yeni doğulan körpələri anaları ilə bərabər iri qazanlarda yandıraraq bu mənzərəni yandırılan qadınların ərlərinə zorla seyr etdirmiş və bundan sonra onları da yandırmışlar. **Qaraqola, Tirik, Pozbir** kəndlərindəki bütün əhali acnacaqlı şəkildə məhv edilmiş, bütün əmlakı qəsb edilmişdir.³

1919-cu il iyulun 3-də tərtib olunmuş bir sənəddə ermənilərin Vedinin ətrafinı 4 tərəfdən mühasirəyə alaraq buranı aramsız top atəşinə tutduqları, Araz çayı ətrafında yerləşən **Dəştı, Əfşar, Xinalıq, Qaralar, Şirazlı, Caddə, Yengicə, Qıvrıq, Görəvan, Tavat, Kiçik Vedi** və s. kəndlərə hücum edərək əhaliyə görünməmiş işgəncələr verdiyi qeyd olunur. Həmin sənəddə adları qeyd olunan kəndlərin əhalisinin diri-diri yandırıldığı və diri-diri basdırıldığı, canını qurtara bilənlərin kəndləri tərk edərək dağlara çəkildiyi, adı çəkilən kəndlərdəki məhsulların və bütün əşyaların ermənilər tərəfindən tamamilə ələ keçirildiyi qeyd olunur. Həmin sənəddə çoxsaylı erməni hərbiçilərinin əhalidən silah yığmaq bəhanəsi ilə qətlama başlıqları, XV Nizami Ordu komandanlığı o zaman Ərzincandan Sivasa hərəkət edən amerikalı zabitlə Ərzurumda ingilis nümayəndəsi Ravlinsona bildirilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, “ermənilər tərəfindən məhv edilən 45 müsəlman kəndinin mərkəzi olan Böyük Vedini 8 topla 4 min nəfərlik erməni hərbiçisi mühasirəyə aldı. Onlar İğdır, Ağpinar, Qırxpınar, Ağcaqala Çuxuru kəndlərini yandıraraq əhalisini tamamilə qətlə yetirmişlər”. Ümumilikdə bu sənəd adları qeyd olunan kəndlərdəki öldürmə, diri-diri yandırma, bir sözlə, ermənilərin dinc sakinlərə etdiyi zümləri, onların qudurluq fəaliyyətlərini, Tərək kəndi əhalisini tamamilə məhv etdikləri, Odalar kəndini talan etdikləri və s. haqqında 2-ci firqə komandanlığına göndərilən məlumatdan ibarətdir.⁴

28 yanvar 1921-ci il tarixində tərtib olunmuş sənəddə⁵ 1920-ci ildə **Irəvan** və **İğdır** arasında yerləşən kəndlərin türk-müsəlman əhalisinin ermənilər tərəfindən tarixdə görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirilən soyqırıma məruz qaldığı təsvir olunmuşdur. Sənəd **Bulaqbaşı, Novruz, Uluxanlı, Qəmərli, Ciləban, Şeyxlər, Qaçaq, Fəqirlər, Əliməmməd** və **Xızırlı** kəndlərinin sağ qalmış sakinlərinin ifadəsi əsasında tərtib edilmişdir. Adları qeyd olunan kəndlərin sakinləri erməni hərbiçilərinin hücumları nəticəsində kəndlərini tərk etmiş, ingilislərin Qarsa gəlməsi və ermənilərlə barışq əldə olunmasından sonra öz doğma evlərinə qayıdarkən yolda ermənilər tərəfindən görünməmiş vəhşiliklərlə həyata keçirilən soyqırıma məruz qalmışdır. Ermənilər heç kəsə aman verməyərək qarşılara çıxan hər kəsi – *qadın, qoca, uşaq süngüdən keçirərək dəlik-deşik etmiş, əhalinin əksəriyyətini top və odlu silahla kütləvi şəkildə məhv etmiş*,

¹ Ermeniler tarafından.., c.II, s.1053.

² BOA, HR SYS. 2877/42.

³ BOA, HR. SYS. 2878/81.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) HR. SYS. 2877/16.

⁵ BOA, HR SYS. 2878/79.

bələkdəki körpələrin qıçlarını qopararaq, başlarını daşla əzərək məhv etmiş, hamilə qadınların bətnini yararaq hələ doğulmamış körpələri süngüyə keçirmişlər. Erməni cəlladları Qaçaq kəndindən olan qadın və uşaqları hissə-hissə doğrayıb üzərinə qaz yağı töküb yandırmış, qocaların saqqallarını qopararaq diri-diri üzlərinin dərisini soymuşlar, bəzi uşaqların balta və xəncərlə başlarını parçalayıb gözlərini çıxarmış, bəzilərini isə şislərə keçirmişlər. Araz çayı doğranmış və boğulmuş insan cəsədləri ilə dolmuşdur. Bu soyqırımı nəticəsində ermənilər tərəfindən məhv edilənlərin ümumi sayı 5307 nəfərdir.¹

Başbakanlıq Osmanlı Arxivindən əldə olunan sənədləri sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə İrəvan, Naxçıvan, Şərur, Gümrü və Şərqi Anadoluda (Qars, Kağızman, Ordu, Sarıqamış, İğdır, Trabzon və s.) və hətta Tiflis, Şörəyel və Borçalı qəzasında on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhalisi – Azərbaycan türkləri, Şərqi Anadolu türkləri, Osmanlı türkləri, o cümlədən uşaqlar, qadınlar, qocalar etnik mənsubiyyətlərinə görə amansızcasına qətlə yetirilmiş, yüzlərlə yaşayış məntəqəsi, kəndlər talan edərək yandırmış, yerlə-yeksan edilmiş, bir sözlə yer üzündən silinmişdir.

Bu sənədlər və faktlar göstərir ki, *Şərqi Anadolu*, *Naxçıvan* və *İrəvan* bölgəsinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər Ermənistən rəhbərliyinin bilavasitə göstərişi ilə, bu dövlətin nizami ordu hissələrinin həyata keçirildiyindən birbaşa soyqırımı cinayətidir.

BOA-nın HR. SYS fondundan əldə edilən bu qiymətli sənədlərin bir qismində dağıdılmış və yerlə-yeksan edilmiş kəndlərin adları göstərilmiş, bir qismində məhv edilən insanların siyahısı tərtib olunmuş, hətta soyqırıma məruz qalan bölgələrin *xəritələri* də tərtib edilmişdir.

Şərqi Anadolu, *Naxçıvan* və *İrəvan* bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımı öz miqyasına, forma və metodlarına görə tarix boyu insanlığa qarşı törədilmiş, yaddan çıxarılması və bağışlanması mümkün olmayan ən qəddar cinayətlərdən biridir.

Erməni millətçiləri insanlığa qarşı törətdikləri bu dəhşətli soyqırımı cinayətlərini ört-basdır etmək üçün sonralar yalancı "erməni soyqırımı" mifini uydurdular və erməniləri dönyanın "əzabkeş xalqı" kimi qələmə verdilər.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin *Şərqi Anadolu*, *Naxçıvan* və *İrəvan* bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı cinayətləri Böyük güc mərkəzlərinin *Azərbaycan*, *İran* və *Şərqi Anadolu* torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşüñülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasetinin qanlı nəticələrindən biridir.

Гюнтекин Наджафли

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, УЧИНЕННЫЙ АРМЯНАМИ
В 1918-1920 ГОДАХ (ПО ДОКУМЕНТАМ ВОА - ОСМАНСКОГО
АРХИВА ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ)

Резюме

В статье на основе документов Османского архива Турецкой Республики (Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxiv - BOA) исследованы совершенные армянами в 1918-1920 годах преступные акции геноцида против тюрко-мусульманского населения Восточной Анатолии, Нахчывана и Иревана.

Пользуясь тяжелой ситуацией, сложившейся в условиях I мировой войны, армяне приступили к реализации своих территориальных притязаний, направленных на создание армянского национального государства за счет земель соседних народов. Единственный путь осуществления этой чудовищной идеи заключался в уничтожении местных народов – коренного населения региона. Геноцид, учиненный в 1918-

¹ BOA, HR SYS. 2878/79; Bax: Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri, c.II, s. 983-984, 1054, (kitabda İrəvan bölgəsinə məxsus kəndlər yanlış olaraq Naxçıvan bölgəsinə aid edilmişdir).

1920 годах армянскими дашнаками против тюрко-мусульманского населения различных областей Азербайджана и Восточной Анатолии, является одним из самых кровавых преступлений в истории человечества.

В статье подчеркивается также, что осуществленный армянами геноцид стал следствием выработанной на протяжении нескольких веков и планомерно реализуемой крупными центрами силы коварной политики, направленной на создание армянского государства на землях Азербайджана, Ирана и Восточной Анатолии.

Guntekin Najaflı

**GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN THE 1918-1920 YEARS AGAINST
THE AZERBAIJANI POPULATION IN THE
DOCUMENTS OF THE OTTOMAN BASBAKANLIG ARCHIVE**

Summary

In the article on the basis of available documents in the Republic of Turkey Basbakanlig Ottoman Archives (BOA) have been investigated the crimes of genocide committed by Armenians in 1918 - 1920s against the Azerbaijani population in Eastern Anatolia, Nakhchivan and Iravan regions.

Using a complicated situation created by World War I, the Armenians began to realize their claims of national state at the expense of neighboring peoples. The only way for the implementation of this crazy idea was to destroy the local population living in these areas. Genocide committed by the Armenian Dashnaks in 1918-1920s against the Azerbaijani population in different regions of Azerbaijan and in Eastern Anatolia is one of the bloodiest crimes in the history of humanity.

In the article also is highlighted that the genocide committed by Armenians was one of the bloody consequences of the Great power centers' insidious policy, well thought out and planned for centuries, to create Armenian state in Azerbaijani, Iranian and Eastern Anatolian lands.

**1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN İRƏVAN BÖLGƏSİNDE
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARI
(BAŞBAKANLIQ OSMANLI ARXİVİNİN SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: İrəvan, erməni daşnakları, Zəngibasar əhalisi, azərbaycanlıların soyqırımı, Araz çayı

Ключевые слова: Иревань, армянские дашнаки, население Зангигасара, геноцид азербайджанцев, река Аракс.

Keywords: Iravan, Armenians, population of Zangibasar, the genocide of Azerbaijani, the Araz River

Başbakanlıq Osmanlı arxivinin (BOA) sənədlərində 1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvan bölgəsində, Qars, Kağızman ve Ərzurumda azərbaycanlılara, həmçinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırım haqqında kifayət qədər yeni məlumatlar vardır. Bu məlumatlar ermənilərin türk-müsəlman əhalini, eləcə də azərbaycanlıları vəhşiliklə, qəddarlıqla, amansızcasına soyqırıma məruz qoyduqlarının, qadın, uşaq və qocalarımızın aglagəlməz işgəncə və xüsusi metodlarla qətlə yetirdiklərinin sübutudur. Bu sənədlərə əsasən ermənilər təkcə İğdırda 12 kəndi dağıtmış (6, 19. 07. 1919-ci il, v. 1) və əhalini qətl edərək Araz çayına tökmüşlər (7, 16.07. 1919-cu il, v. 1). Arxivin digər sənədində də (8, v. 1) Qars, Sarıqamış və İğdır ətrafında müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən dəhşətli soyqırımdan bəhs edilir. Burada yenə də ermənilərin silahsız əhalini acımasız şəkildə öldürərək Araz çayına tökmələrinə dair məlumatlar yer alır.

İrəvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədkikləri soyqırımlarını Başbakanlıq Osmanlı arxivində saxlanılan Ələşgirt Tabur komandanlığına ünvanlanan 11 iyul tarixli məktubdan da aydın görmək olur. Bu məktubda bildirilirdi: “Qaraqurt nahiyyəsindən gələn ermənilərin bizim başlarımıza gətirdiyi fəlakəti Allah rızası üçün və peygəmbər eşqinə olsun Avropa dövlətlərinə bildirin... Gündə iki karyemizi top atəsi ilə dağıdırılar. Dünən Məscidli, Alakilsə, Horviran və Sadıvan karyelərindəki İslamlar (Türk-müsəlman əhali nəzərdə tutulur – İ.M.) üzərinə hüzüm etdirilər. 20 nəfər şəhid oldu və 35 nəfər də yaralandı. Əgər belə davam edərsə Qars və İrəvan vilayətlərində İslam adında əhali qalmayacaqdır. Altı yüz ildən bəri İslamlar belə zülm və şiddətə məruz qalmamışdır. Qars, İrəvan və Batum vilayətlərinin əhalisi yer üzündə nə qəbahət etmişlər ki, Allah qəddar kelb (it) erməniləri onların üzərinə musallat etmişdir... Və indiki halda hamımızın həyatı təhlükədədir (9, 11 Haziran 1335)”.

Türk-müsəlman əhalini qətlə yetirməkdən həzz alan erməni quldur dəstələri Araz ətraflarında qadın və uşaqlar da daxil olmaqla azərbaycanlıların müxtəlif bədən üzvlərini kəsməklə müsəlman əhalini qətlə yetirmiş, qadınlara hücum və təcavüz etmiş, diri-diri yandırmışlar (10, 30.06.1920-ci il).

BOA-nın arxiv materiallarında ermənilərin Qars, Kağızman, Ərzurum, Bayəzit, Sarıqamış, Naxçıvan və Araz ətraflarında müsəlman əhalinin, xüsusilə də qadın və uşaqların zorakılıqla, insanlığa siğmayan vəhşiliklə qətlə yetirilmələrinə dair faktlara rast gəlinir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu faktlar ingilis nümayəndəliyinə göndərilən məlumatlardan ibarətdir. Sənəddən məlum olur ki, Rusiya sərhəddinin qarşı tərəfində yerləşən İxtiyar dərəsi adlı məhəllədə 60 yaşlı Nuruşlu kənd sakini Əli Məhəmməd oğlunun, 13 yaşlı Hilə kənd sakini İdris Ağa oğlunun, 50 yaşlı İsalı kənd sakini Rüsdi Əziz oğlunun cəsədləri tapılmışdır. Əli Məhəmməd oğlu kəlləsindən vurulmaqla, İdris ağa oğlu silah və bıçaqla, qulaqları kəsilməklə, Rüsdi Əziz oğlu isə bir neçə dəfə endirilmiş silah və bıçaqla, həmçinin cinsiyyət üzvü kəsilməklə qətlə yetirilmişdir (10, 30.06.1920-ci il).

Sənədlərdə ermənilərin qoşunla Vedinin ətrafinı 4 tərəfdən mühasirə edərək azərbay-

canlıları top atəsinə tutduğu, Araz çayı ətrafında yerləşən kəndlərə hücum etdiyi, əhalinin kəndləri tərk edərək dağlara çəkildiyi, göstərilən kəndlərdəki məhsulların və bütün əşyaların tamamilə qəsb edildiyi, ermənilərin müsəlman əhalini bütünlükə məhv etməklə hədələdiyi, əhalinin diri-diri yandırıldığı və diri-diri basdırıldığı bildirilir. Sənəddən məlum olur ki, ermənilər Arazboyu kəndlər olan Dəştiyə, Əfşara, Xinalığa, Qaralara, Şirazlıya, Caddəyə, Yengicəyə, Qıvrıağā, Görəvana, Tavata, Kiçik Vediyə və digər kəndlərə basqın etdiyindən, bu kəndlərin əhalisi isti ocaqlarını tərk edərək dağlara çəkilməyə məcbur olmuşlar. Sənəddə türk-müsəlman əhalinin diri-diri yandırılması, həmçinin diri-diri üstlərinin torpaqlanaraq kömülməsi haqqında məlumatlar da yer almışdır. Hacı Məmməd və dostunun məktubundan bu kəndlərdəki ərzaq ehtiyatının və bütün malların ermənilər tərəfindən məniməsənildiyi, Qafqazın müsəlman əhalisinin başqa yerlərə köçməyə məcbur olduqları və ermənilərin onları tamamilə məhv edəcəkləri ilə hədələdiyi məlum olur (12, 03.07.1919, v. 1-7).

Ermənilərin vəhşiliklərindən təngə gələn İrəvan, Naxçıvan bölgələrinin və Araz ətrafinin əhalisi özlərini müdafiə etmək üçün XV ordudan zabit və əsgər istəməyə məcbur olmuşdular (13, 07.04. 1919, v. 1-5). Ermənilərin sərhəd bölgələrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətlamlar haqqındaki məlumatlar Kazım Karabəkir Paşa məlum idi. Belə ki, 1919-cu ilin mayın 3-də Ərzuruma gələn Kazım Qarabəkir Paşa müttəfiq (İtilaf) quvvələrin təmsilçisi ingilis podpolkovnik Ravlinsonun Şərq ordusundakı silahların dərhal təslim edilməsi tələbinə əməl etmədikdə, Ravlinsonun onun silahların təslimi üçün heç bir iş görmədiyini İstanbul hökümətinə bildirəcəyi ilə hədələməsindən sonra da bu tələbə əməl etməyərək Ərzurum əhalisi adından 11 nəfərlik bir heyəti qəbul edərək onlara belə demişdi: "Silahlarımızı vermədiyimi və verməyəcəyimi bilirsiniz. Lakin, silahi millət vermir demək böyük bir qüvvədir və sizlər üçün də əbədi şərəfdir. Etdiyim yazılı müraciətlərdə millət görünmür. Birbaşa Ravlinsonun yanına gedin və deyin ki, bir tərəfdən sərhəd bölgələrdə ermənilər İslamları, yani türk – müsəlmanları kəsir, bir tərəfdən də silahlarımıza istəyirsiniz. Sülh bərpa olub, müqəddaratumız həll edilməyincə azgın ermənilərin qarşısında tək bir fişəng belə verə bilmərik. İzmir kimi qurban getməkdənsə, mərd bir şəkildə ölməyi üstün tutarıq" (1; 32, s. 50-51). Buradan məlum olur ki, ermənilər sərhəd bölgələrində qətl və qarət törətmüşdir və ingilislərin təzyiqinə baxmayaraq Kazım Qarabəkir türk-müsəlman əhaliyə yardım etmək üçün Şərq Ordusunu tərk-silah edilməsi tələbinə məhəl qoymamışdır.

Arxiv sənədlərində ermənilər tərəfindən edilən zülm və vəhşiliklər nəticəsində İrəvan, Qars və Kagızmanda yaşayan azərbaycanlıların bütün əmlakını tərk edərək Osmanlı tərəfinə keçdikləri bildirilir. Belə ki, Kagızmandan Qarsa gedərkən ermənilər tərəfindən keçmiş Kagızman mütəsərrifi Arslan bəyin və 8 nüfuzlu ailəsi ilə İsmayıllzadə Əhməd Əfəndinin burun və qulaqları kəsilməklə amansızca öldürüləməsindən sonra, bu vəhşiliklərdən dəhşətə gələn Kagızman əhalisinin dağlara pənah aparmasından, onların əmlaklarının ermənilər tərəfindən yağmalanmasından bəhs edilir (14, 14.07.1919, v. 1-6). Bu məlumatları digər sənəd də təqdiq edir (15, 16.07. 1919, v. 1).

Arxivin digər sənədində də (7, 19.07. 1919-cu il) Qarsda və onun ətrafında türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqrımlar öz əksini tapmışdır. Digər sənədlərdə isə (7, 14.07.1919 - 27.07. 1919-cu il; 31, 04. Za.1337/ 01.08. 1919-cu il) Kagızman və ətrafında türk-müsəlman əhaliyə edilən ağlaşımz zülm və işgəncələrdən danışılır.

Sənədlərdə ermənilərin ingilis qiyafləsi geyinərək bəzi tayfaları bir-birinə qarşı qaldırdıqları, tayfaları İğdirə hücuma təhrik etməsi və Zəngibasarda ermənilərin vəhşi fəaliyyətləri barəsində də məlumatlar yer almışdır (16, 10.02. 1919, v. 1).

Sənədlərdə 1920-ci ilin yanvarın 2-dən avqustun 23-dək olan dövrdə Qars, Ərzurum, Sarıqamış və Gümrüdə müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırım da öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərə görə, ermənilərin Qars-Gümrü yolu üzərində olan Şabanlar və Avnil kəndlərinə soxularaq 500 müsəlmanı qətlə yetirmiş, Uluxanlı yaxınlığında Çeçal kəndinin bütün əhalisinin tamamən süngüdən keçirmişdilər (17, 02.01.1920-23.08. 1920, v. 1- 3).

Arxiv sənədlərində İrəvandan Gəncəyə gedən qatardakı 500 müsəlman sərnişinin ermənilər

tərəfindən öldürülməsi (20, 17. B. 1338/06. 04. 1920-ci il), ermənilərin İrəvanda Uluxanlı ətrafindakı 8 kəndi (Qaraoglu, Lələoğlu, Novosəlim, Qaraçayır, İğdir, Ağpinar, Qırxpinar, Ağcaqalanı) yandıraraq əhalisini qatlə yetirdikləri, bundan başqa Tərək kəndinin əhalisini vəhşicəsinə öldürdükləri, Odalar kəndinin amansızcasına qarət edilməsi (23, 09. 06. 1920-ci il; 24, 30. 06. 1920-ci il, v. 1-2), bütün bunlar haqqında II firqə komandanlığına göndərilən məlumatlar, İğdir və Qars ətrafında ermənilərin xalqı soyması, müsəlman əhaliyə etdiyi zülmlərlə bağlı XV Korpus komandanlığından Milli Müdafiə vəkalətinə rəsmi məktublar (22, 26.05.1920-ci il, v.1), erməni generalı Osebyan haqqında, Qarsdakı əsgərlərin işgəncə ilə qatlə yetirildiyi və Qars, Sarıqamış, Qaraqurd ətrafında ermənilərin həyata keçirdikləri vəhşiliklər, qətlər, soyğunçuluq, qarətlər barəsində məlumatlar (21, 05.05.1920-ci il), həmçinin ermənilərin İrəvan məntəqəsində müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmlər, eyni şəkildə erməni daşnaklarının Zəngibasar əhalisini etdiyi amansız rəftarla bağlı Qafqaz 11-ci alay komandanlığına göndərilən məktub da yer almışdır (26, 13.01.1921-ci il, 1-13 v.).

Sənədlərin birində ermənilərin İrəvan bölgəsində müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmlər və bu zümlərə son qoyulması tələbi ilə əhalinin Şərq cəbhəsi ordu komandanlığından yardım istəməsindən (11, 30.06.1919- cu il, v.1), digərində Azərbaycandan yurdlarına - Şörəyelə geri dönen mühacir əhalinin ermənilər tərəfindən qatlə yetirildiyindən bəhs edilir, həmçinin h. 1334-cü ildə qaçan ermənilərin qaçıqları zaman öldürdükləri türk-müsəlmanların adlarının siyahısı verilir (30, 18.05.1921, v. 1-4). Digər sənəddə ermənilərin Şörəyel və Zaruşad qəzalarında törətdikləri zülmlər, qarətlər və qətlamlar haqqında məlumatlar vardır (25, 19. S. 1339 / 2. 11. 1920-ci il).

Arxivdə qorunan bir sənəddə (18, 26.01.1920-ci il, v. 1-4) yer alan məxfi məlumatlardan məlum olur ki, 1920-ci ilin yanvar və mart aylarında ermənilərin Qars, Çıldır və Ağbabaya basqın etmiş, buradakı türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirmişlər.

Çıldır, Ağbabada ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətlamlar, talanlar barəsindəki digər sənəddə (19, 21.02.1920-ci il, v. 1) isə XV Korpus komandanlığının bu qətlamlar, amerikalıların ermənilərə ərzaq və paltar verməsi, eyni zamanda da türk-müsəlmanların qazanmasını arzu etdikləri barəsində məxfi məlumatlar yer almışdır. Bu sənəddən məlum olur ki, əhalinin təslim olması tələbi ilə Çıldır kəndi ilə yanındakı kəndə gələn iki erməni zabitinin əhali tərəfindən qatlə yetirildiyini bəhanə edən ermənilər əsgər toplayaraq yenidən bu iki kəndi talan etmiş və bu zaman qaçaraq canını qurtarmağa məcbur olan 100-ə yaxın qarslı uşaq tüfənglə qatlə yetirilmişdir.

BOA-nın digər sənədlərində 1921-ci ildə ermənilərin Qulp qəzasındaki, Qars və İrəvan kəndlərindəki, həmçinin İrəvan bölgəsindəki türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri, insanlığa ləkə sayılan talan, qətl, zülüm və işgəncələr yer almışdır (27, 24.01.1921-ci il, v. 1-2; 28, 14.02.1921-ci il, v. 1-6; 29, 07.03.1921-ci il, v. 1-6). 1921-ci ilin yanvarın 24-də yazılmış sənəddə ermənilərin Qulp qəzasında Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qətlamları göstərən cədvəl yer almışdır (27, 24.01.1921-ci il, v. 1-2).

14 fevral 1921-ci il tarixli sənəddə İrəvan və Qarsın kəndlərində ermənilərin həyata keçirdikləri qətlamlardan bəhs edilir (28, 14.02.1921-ci il, v. 1-6).

1921-ci il martın 7-də tərtib edilmiş sənədə görə, türk-müsəlman əhali ermənilərin İrəvan bölgəsində onlara qarşı törətdikləri qətlam və işgəncələrə son qoyulmasını tələb edən məktubla Şərq cəbhəsi ordu komandanlığına müraciət etmiş və onlardan yardım istəmişdilər (29, 07.03.1921-ci il, v. 1-6). Bu sənədlərə görə, 1918-1921-ci illərdə ermənilərin İrəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım zamanı nə qədər türk-müsəlmanın qatlə yetirildiyi dəqiq olaraq demək olmasa da, bu soyqırımlara aid digər qaynaqlarda və ədəbiyyatlarda bu barədə kifayət qədər məlumat vardır. Belə ki, 1917-1918-ci illərdə İrəvan quberniyasının 197 kəndi talan edilmiş, 135 min nəfər isə qatlə yetirilmiş, 1918-ci ildə təkcə Zəngəzur qəzasında 115 kənd yandırılmış, 10068 nəfər Azərbaycan türkү qatlə və yanğınlara məruz qalmış, 1920-ci ildə Zəngibasar rayonunda 48 kənd yandırılmış, bunun nəticəsi olaraq 160 min nəfər oranı tərk etmək məcburiyyətində qalmış, Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər top atəşləri ilə qatlə yetiril-

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

miş, 300 nəfərdən çox qoca və uşaq vəhşicəsinə qatlə yetirilmiş, Dərələyəzdə 74 kənd yandırılmışdır (2, iş 21, vər. 22-53; 3, iş 1299, 4, iş 161; 5, iş 49-65; 33, s. 240-253).

Beləliklə, Başbakanlıq Osmanlı arxiv sənədlərindəki məlumatların ermənilərin İrəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1918-1921-ci illər soyqırım faktının araşdırılmasında əvəzsiz mənbə olduğu qənaətinə gəlirik.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

1. ATASE Bşk.hğı Arşivi (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), AN.S/2793, KN. 1-1445, DN. 58, FN.4-1.
2. ARDA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv), f. 894, siy. 7, iş 21.
3. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1299.
4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 161.
5. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 49-65.
6. BOA (Başbakanlıq Osmanlı arxiv), HR. SYS. MÜ, 57/4.
7. BOA, HR. SYS. HU, 136.
8. BOA, HR. SYS. 2602-1/219.
9. BOA. HR. SYS. 2877/5.
10. BOA, HR SYS 2877/13.
11. BOA, HR SYS 2877/14.
12. BOA, HR SYS 2877/16.
13. BOA, HR SYS 2877/19.
14. BOA, HR SYS 2877/39.
15. BOA, HR SYS 2877/42.
16. BOA, HR SYS 2878/4.
17. BOA, HR. SYS. 2878/13.
18. BOA, HR SYS 2878/14.
19. BOA, HR SYS 2878/16.
20. BOA, HR SYS 2878/27.
21. BOA, HR SYS 2878/30.
22. BOA, HR SYS 2878/34.
23. BOA, HR. SYS. 2878/38.
24. BOA, HR. SYS. 2878/42.
25. BOA, HR SYS 2878/55.
26. BOA, HR SYS 2878/77.
27. BOA, HR SYS 2878/78.
28. BOA, HR SYS 2878/81.
29. BOA, HR SYS 2878/85.
30. BOA, HR SYS 2878/89.
31. BOA, DH. KMS. 53-3/15.
32. Cemalettin Taşkıran. Milli mücadelede Kazım Karabekir Paşa, Ankara, 2008.
33. Paşayev Ataxan. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001.

İradə Məmmədova

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN İRƏVAN BÖLGƏSİNĐƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARI (BAŞBAKANLIQ OSMANLI ARXİVİNİN SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə

Başbakanlıq Osmanlı arxivinin (BOA) sənədlərində 1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım haqqında kifayət qədər yeni məlumatlar vardır. Bu məlumatlar ermənilərin azərbaycanlıları insanlığa siğmayan vasitələrlə soyqırıma məruz qoymuşlarının sübutudur. Bu sənədlərə əsasən ermənilər təkcə İğdırda 12 kəndi dağıtmış və əhalini qətl edərək Araz çayına tökmüş, Araz ətraflarında qadın və uşaqlar da daxil olmaqla azərbaycanlıların müxtəlif bədən üzvlərinin kəsməklə müsəlman əhalini qətlə yetirmiş, qadınlara hücum və təcavüz etmiş, diri-dirisi yandırmışlar. Arxiv sənədlərində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımlar nəticəsində İrəvan, Qars və Kagızmanda yaşayan türk-müsəlman əhali bütün əmlakını tərk edərək Osmanlı tərəfinə keçdikləri bildirilir.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ VƏ AZƏRBAYCAN

Bu sənədlərdə ermənilərin İrəvanda Uluxanlı ətrafındaki 8 kəndi yandıraraq əhalisini qətlə yetirdikləri, İğdir və Qars ətrafında ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları ilə bağlı XV Korpus komandanlığından milli müdafiə vəkalətinə rəsmi məktublar, həmçinin erməni daşnaklarının İrəvan məntəqəsi, eyni şəkildə Zəngibasarın türk-müsəlman əhalisine qarşı törətdikləri zülmlərlə əlaqədar Qafqaz 11-ci alay komandanlığına göndərilən məktub da yer almışdır.

Yuxarıda göstərilən faktlar Başbakanlıq Osmanlı arxivinin sənədlərindəki məlumatların İrəvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1918-1920-ci illər soyqırım faktının araştırılmasında əvəzsiz mənbə olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Ирада Мамедова

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ В ИРЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ В 1918-1920 ГГ. (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ОСМАНСКОГО АРХИВА ПРИ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРЕ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ)

Резюме

В документах архива Башбаканлык Османлы хранятся новые сведения о геноциде азербайджанцев, совершенных армянами в Иреванском регионе в 1918-1920 гг. Эти сведения являются доказательством совершения армянами геноцида над азербайджанцами. Согласно этим документам, армяне только в Игдыре разрушили 12 деревень, истребили азербайджанское население и бросили их в реку Аракс. мусульманское население в долине реки Аракс, включая женщин и детей было убито с особой жестокостью, их тела расчленены, а женщины поруганы, многие были заживо сожжены. По архивным данным, в результате геноцида, учиненного армянами, тюрко-мусульманское население Иревана, Карса и Кагызмана, оставил свой кров и имущество, перешло на сторону Османской империи.

В документах данного архива также хранятся материалы, официальные письма от руководства XV Корпуса Комитету Национальной Обороны о сожжении 8 деревень в районе Улуханлы в Иреване и уничтожении населения этих мест, о геноциде тюрко-мусульманского населения Игдыра и окрестности Карса, а также письма, отправленные к командованию 11 полка Кавказской Армии о зверствах армянских дашнаков по отношению к тюрко-мусульманскому населению Иреванского региона, а также Зенгибасара.

Вышеуказанные факты дают возможность констатировать, что документы Османского архива при Премьер- Министре Турецкой Республики являются ценным источником в исследовании факта геноцида азербайджанцев, совершенного армянами в 1918-1920-х гг. в Иреванском регионе.

Irada Mammadova

THE 1918-1920 YEARS' GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST AZERBAIJANIS IN IRAVAN (ON THE BASIS OF THE BASBAKANLIG OTTOMAN ARCHIVES)

Summary

There are enough new information among the documents of Basbakanlig Ottoman archives (BOA) about the genocide committed in 1918 and 1920 years by Armenians against Azerbaijanis in Iravan region. This information is the evidence to inhumane means of Armenians' genocide against the Azerbaijanis. According to these documents only in Igdir Armenians having burnt 12 villages destroyed them, and killed the dwellers and threw the dead into the Araz River. Through cutting different parts of the body of Azerbaijanis, including women and children killed the Muslim population, attacked and raped women and burned them alive in the coastal areas of Araz River. In the archival documents is said that as a result of genocide committed against Azerbaijanis by Armenians the Turkish - Muslim population living in Iravan, Kars and Kagizman leaving all their property had passed to the side of the Ottoman Empire.

Among these documents there are official letters from the command of XV Corps to the authorities of national defense on the massacre of the dwellers of 8 villages around Ulukhanly in Iravan, the genocide committed by Armenians against the Turkish - Muslim population around Igdir and Kars, as well as the letter sent to the commander of Caucasus 11th Regiment about the atrocities committed in the same way in the populated area of Iravan, as well as in Zangihasar.

The above-mentioned facts give reason to come to the conclusion that the documents in Basbakanlig Ottoman Archives is an invaluable source in the investigation of genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis in Iravan in 1918-1920 years.

Гурам Мархулия

Д.и.н., проф. Сухумского Государственного
Университета Грузия

**ДОКТОР ИСТОРИИ, АССОЦИИРОВАННЫЙ ПРОФЕССОР
СУХУМСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА (ГРУЗИЯ)
ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ЗВЕРСТВА АРМЯН ПРОТИВ
ТЮРКСКОГО НАРОДА**

«Армяне Византии приветствовали турок, устраивая празднества и воздавая благодарность Богу за избавление от византийского гнета. Турки дали армянам защиту их церкви, которую византийцы старались уничтожить. Они отменили непосильные налоги, которые византийцы наложили на армянскую церковь и таким образом фактически освободили от налогообложения все религиозные институты. Армянской общине было предоставлено право вести свои внутренние дела по собственному усмотрению, включая религиозную деятельность и образование, и не случалось ни разу, чтобы армян или других немусульманских жителей насильно склоняли к принятию Ислама. Армянские духовные лидеры отправились к султану Меликшаху для того чтобы отблагодарить за оказание им защиты». Другой армянский историк Матиас, писал в своих трудах: «Сердце султана Меликшаха полно доброты и расположения к христианам; он обращался с христианами наилучшим образом, способствуя их проживанию в мире, спокойствии и благосостоянию».¹

Армяне, которые на протяжении истории изгонялись в разные уголки Анатолии, считались третьестепенными гражданами со стороны римлян, персов и византийцев, только при турках - османов армяне в Анатолии начали пользоваться правосудным, гуманным отношениям.

Из всех немусульманских народов армянский больше всех пользовался привилегиями и возможностями, которые были созданы Османским государством для своих поданных. Армяне были освобождены от военной службы² и, частично, от налогов, и имели возможность продвигаться в торговле, мастерстве, сельском хозяйстве и административных делах и за свою преданность государству, общую и понятливую жизнь снацией были окрещены как “миллет-и садыка” (преданный народ). В этих рамках из армянского общества, прекрасно владеющее турецким языком и, даже, ведущее свои обряды на этом языке, вышли видные деятели, которые даже дослужили до министров, советников строительства, флота, иностранных дел, финансов, казны, почтово-телеграфных сообщений, монетных дворов. Однако при появлении России на Южном Кавказе положение и значение армян изменилось.

Очень важным моментом т.н. «армянского вопроса» переросший в армянскую опасность и обернувшееся трагедией как для турецкого так и для армянского народа является начало использования армянами вооруженного террора против этнических турков. Эта агрессивная стратегия дашнаков имело целью освобождение пространства для будущей «Великой Армении». В результате дашнакской деятельности как в Турции так и

¹«Всеобщая история» - главный труд армянского историка рубежа X-XI вв. Степаноса Таронского (Таронаци, Таронит) по прозвищу Асохик («певец»). Первые две части его труда являются компиляцией трудов предшествующих историков, третья часть излагает историю Армении с конца IX до начала XI века. Последнюю часть "Истории" Степанос освещает как современник, и в этой части его труд выступает в качестве источника». Однако прошли века и армянам захотелось, чтоб турки им уступили земли для создания собственного государства.

²Первые правители Османской империи не доверяли армянам защиту государства и следовательно были освобождены от воинской обязанности, однако в период ослабления империи вынуждены были призвать и армян, к сожалению они не учли опасения тех Султанов, которые запрещали армянам службу в армии.

на Южном Кавказе прокатилась волна волнений, которая унесла с собой жизнь тысяч турков, азербайджанцев, грузин, курдов и армян.

С вступлением Турции в Первую мировую войну на стороне австро-германского союза ситуация обострилась до предела - армянский народ оказался между двумя фронтами, так как одна его часть жила в Турции, воевавшей на стороне Германии, но при этом большая часть этого этноса при активной пропаганде дашнаков симпатизировала России. Другая часть армянского этноса по политическим мотивам была поселена Россией на грузинских и азербайджанских территориях, которая непосредственно участвовала в войне на ее стороне. Руководители армянского народа посчитали, что такое положение позволит им создать армянское государство на территориях Грузии, Азербайджана и Турции. Эта стратегия имела целью создание для армянской, арийской нации «жизненного, geopolитического, пространства» и построение на территориях «неполноценных» турок, азербайджанцев и грузин «армянской цивилизации», совершенно не задумываясь на адекватные действия народов на чьи земли они претендовали.

Сегодня армянская политика превалирует над историей, так как обвинения в геноциде не подтверждены историческими документами. Это дает основание утверждать, что прав Ив Тернен: «Слишком широкое употребление слова таит в себе угрозу, что оно станет обыденным, а слишком узкое – что оно утратит предупреждающий смысл»¹.

История это безусловно наука о патриотизме, каждая сторона в этом историческом конфликте стремится защитить свои национальные интересы, исходя из отмеченного, для объективного освещения важных вопросов истории армяно-турецких отношений мы ниже для сопоставления приведем работы как турецких так и армянских исследователей, дабы читатель смог выяснить историческую правду.

Для наглядного понимания армянской позиции в период войны необходимо рассмотреть одно событие, случившееся в 1909 году. После волнений 31 марта и аданинского восстания между партией «Единение и Прогресс» и стамбульским отделением «Дашнакцутюна» было заключено соглашение. Ниже приводится текст этого соглашения, опубликованный 3 сентября 1909 г. в газете «Танин». «Для обеспечения независимости родины, защиты ее целостности и политики, устраниению инакомыслия некоторых элементов и создания добрых отношений между народами Османской империи Общество «Единение и Прогресс» и Армянский комитет «Дашнакцутюн» пришли к полному согласию по нижеследующим позициям.

1. Договаривающиеся организации не щадя сил будут делать все от них зависящее, чтобы укрепить свободу и способствовать культурному просвещению народа на самой здоровой основе.

2. Будут решительно и целеустремленно бороться в рамках закона с различными реакционными движениями.

3. Считая общей целью сохранение целостности священной османской родины, обе организации будут стремиться к прекращению слухов, циркулирующих в обществе, о стремлении армян к независимости.

4. Обе организации придерживаются общих взглядов на методы развития и возвышения родины (**расширение прав илей**).

5. Общество «Единение и Прогресс» и комитет «Дашнакцутюн» считают события 31 марта и аданинскую трагедию ошибкой, они договорились совместно добиваться осуществления перечисленных выше целей.²

---

¹Тернен И. Размышления о геноциде/ <http://www.hrights.ru>

²Центральный комитет Общества «Единение и Прогресс» Стамбульский полномочный президиум комитета «дашнакцутюн» в книге К.Гюрюн. Армянское Досье. Баку, 2003,с.

В начале лета 1914 г. - в свою очередь свидетельствует Качазнуни, - Турция еще не воевала, но готовилась к войне, в это время в Закавказье стали множиться отряды добровольцев. В соответствии с решением своего Генерального совета, собравшегося за несколько недель до описываемых событий в Эрзуруме, партия «Дашнакцутюн» приняла участие в создании и вооружении указанных групп, заняв, по существу, враждебную Турции позицию... Летом 1914 г. были сформированы отряды армянских добровольцев, воевавшие с турками. Другого быть не могло. За предыдущие примерно четверть века армянское общество воспитывалось в определенном психологическом духе, зарождение которого было необходимо»¹.

Когда начались военные действия депутат меджлиса от Эрзурума Гаро Пастырмаджан во главе всех армян, офицеров и солдат 3 Армии, перешел к противнику, России. Вскоре он во главе этих сил начал жечь села и безжалостно вырезать мирное мусульманское население. Вот что пишет Рафаэль де Ногаль: «В ответ на эту резню, вполне естественно, официальные турецкие круги разоружили не успевших бежать армянских солдат и жандармов и направили их на дорожные работы и в обоз. Не могущее быть оправданным предательство армянских соединений, резня, учиненная армянами в Башкале, Сарае и Баязете, вызвали беспокойство у турок и опасения, что армяне, находящиеся во внутренних вилайетах, в Эрзуруме и Ване, поднимут восстание и ударят по ним стыла. Спустя несколько недель после моего прибытия эти опасения оправдались. Армяне Ванского вилайета в массовом порядке выступили против нашей экспедиции в Иране»².

Армянская сторона совершенно по другому представляет начавшееся события: «В годы Первой мировой войны осуществлялся геноцид армян со стороны младотурецкого правительства Османской Турции в отместку за участие последних в войне на стороне России. В советской и зарубежной литературе поведение армян оценивается как жертвенное, безынициативное, пассивное, ни слова не говорится об их сопротивлении, самооборонительных боях в Западной Армении, в которых армяне смогли самоорганизоваться и даже нанесли карателям ощутимый урон. Это имело место в Балу, Харберде, в Тароне, Сасуне, Еозгате, Шапин - Гарахисаре и в Киликии. До геноцида 1915 г. в области Тарон насчитывалось 700 армянских сел, два поселка городского типа и пять городов с коренным армянским населением в 180 тыс. человек. Насилия против армянского населения Тарона начались 15 мая 1915 г., когда в мушскую долину вторглись вооруженные курды из Буланухского, Алашкерского, Манцикертского, Хнусского и Вардинского уездов, которые недавно вместе с частями регулярной турецкой армии истребили 25-ти тысячное армянское население Хнусского уезда.»³ Однако армянский автор ничего не говорит о том, чем были вызваны действия турецкой стороны.

А вот что пишет Филипп Прайс: «С началом войны армяне этих районов (имеются в виду восточные вилайеты) установили тайные связи с русскими властями на Кавказе и начали нелегально вербовать в турецких вилайетах добровольцев для русской армии»⁴.

Заявив о своем гражданском долге, армяне тут же начали сотрудничать с врагом, - пишет Филипп де Зара, - Подобное лицемerie, конечно же, очень далеко от верности долгу. Однако невыполнение христианскими подданными султана самого священного гражданского долга не воспринималось европейцами с осуждением, ибо Европа, требуя то независимости, то автономии для армян, поощряла их на предательство. Вместе с тем, кто может осудить турок за то, что они, по действующим во всем мире законам, сочли сотруд-

¹ О.Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать.

² R. de Zara. Mustafa Kemal, Dictateur. Paris, 1936, p. 159-160.

³ С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М., 1998, с.5.

⁴ M.P.Price. A. History of Turkey. London, 1956, p. 91.

ничество с врагом ничем иным, как изменой родине?.. Создающие смуту внутри страны комитеты способствовали успеху наступления русских войск, нападали на отступавшие турецкие войска, грабили обозы, создавали партизанские банды. В восточных вилайетах дезертирство приняло массовый характер, из армянских дезертиров было сформировано множество полков под командой русских офицеров. Там и тут вспыхивали восстания. В Россию бежали два армянина-депутата турецкого парламента. Издания, призывающие к мести, учили армян пытать турок, заставить плакать турецких матерей. Преступления армян не вызывают никаких сомнений»¹.

Совершенно не понятно, что должна делать страна которая вовлечена в мировую войну и когда часть ее населения переходит к врагу и вместе с ней ведет борьбу против той страны где живет? Армянские ученые освещая этот вопрос все свои начинания сваливают на турок: «В марте 1915 г. турецкие регулярные войска и вооруженные курдские отряды с юга и севера вторглись в Сасун. Местное армянское население поднялось на борьбу. Руководителями самообороны Сасуна стали дашнаки Рубен Тер-Минасян (Рубен-паша) и Ваган Папазян (Коме), а также местные деятели Корюн, Мкртич Болеян (Мчо) и другие.²

Первые тяжелые бои имели место в апреле-мае в районах Талворик и Хранк. Здесь командирами армянских боевых отрядов были Мушег Сасунский и Тигран Алиджанский. Отрядами в районе Шеен-Семал руководили Чоло, Казар Шеникский, Манук Семальский и Адам.

В этот период военное положение сложилось не в пользу правительства Энвера. Развивалась русская победа в Сарыкамыше, турецкие беженцы волнами хлынули на запад и в центр Малой Азии. Англичане приступили к операции по захвату Чанаккале - входа в Стамбул, Болгария оказалась в тылу противника. Если бы не острая необходимость, трудно было бы представить себе более неблагоприятного времени для принятия решительных мер против армян. Меры были приняты³. Как видно армяне в этой войне выступают не как овечки, а как сторона военных действий.

И еще одно свидетельство. «В апреле армянские мятежники захватили город Ван, - пишет Феликс Вейли. - Под руководством Арама и Вартана был создан армянский генеральный штаб, и 6 мая очищенный от мусульман Ванский вилайет был сдан русским войскам... Среди самых известных армянских вожаков находился и бывший член турецкого парламента, действовавший под кличкой Гаро и с началом военных действий возглавивший армянскую добровольческую армию Качакир Пастырмаджан... Известно, что усилия турок в сентябре 1914 г. по завоеванию поддержки дашнаков в войне против России не увенчались успехом, и эрзурумский армянский съезд принял решение о нейтралитете армян. Однако вскоре руководители партии, получившие в свое распоряжение русские бомбы и оружие, показали, как они понимают нейтралитет, и турки, вполне справедливо, обвиняют в оккупации севера Малой Азии, осложнении защиты родины от захватчиков армянские банды»⁴.

«Главными руководителями ванских армян были член партии "Дашнакцутюн" Ишхан (Никогос Погосян), Арам Манукян и депутат турецкого парламента Врамян (Оник Дерцакян). Губернатор Вана Джевдет с помощью обмана смог организовать убийство Ишхана и Врамяна, однако об убийстве Врамяна в городе не было известно.

4 апреля, получив сведения об аресте Врамяна, духовный предводитель армян Вана архимандрит Езник отправился к Джевдету, требуя у него сведений о Врамяне и Ишхане.

¹C.Price. The Rebirth of Turkey, p. 86-87.

²С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М., 1998, с.5.

³Там же.

⁴F.Valyi. Revolutions in Islam, p. 233-234.

Джевдет ответил архимандриту, что Ишхан казнен по его приказу, и Врамян также арестован по его приказу, и добавил: "Эта страна должна быть или армянской или турецкой, больше две нации вместе жить не смогут"»¹. Вот так, армянам почему-то не хотелось жить?

Армянские исследователи не могут упустить случая и во всем стремятся обвинить турецкую сторону. «Для обороны Вана важным стратегическим пунктом являлся монастырь Варага, находящийся на дороге из Вана в Персию. Если бы самооборона Вана потерпела неудачу и население вынуждено было оставить город, дорога через монастырь стала бы воистину дорогой спасения. Имея в виду такое важное значение монастыря еще перед началом войны, турецкие власти сосредоточили в нем 30 вооруженных жандармов. Военный совет самообороны города для освобождения монастыря от жандармов направил туда отряд вооруженных армян в 250 человек. Узнав о подходе армянского отряда и поняв, что они могут попасть в плен, турки, убив 80-летнего настоятеля монастыряprotoархимандрита Вртанеса Тевканца, ключаря монастыря архимандрита Аристакеса Катекчяна и четырех монастырских служек, убежали из монастыря.

Когда 7 апреля турецкие войска подступили к городской стене Вана, чтобы атаковать и захватить город, восставшие ванцы уже ждали врага, хорошо подготовившись и вооружившись. С этого дня началась 27-дневная героическая самооборона ванцев. В это время в Ване находилось 70 тыс. армян, как жителей города, так и прибывших туда из окрестных сел. Кроме Военного совета в городе были созданы и другие организации военного времени: Красный Крест, Организация для сбора средств и другие. Военному совету оказывали необходимую помощь настоятель Ахтамарского монастыря архимандрит Даниил Ванский (Задоян) и епархиальный викарий архимандрит Езник. 21 апреля 1915 г. губернатор Джевдет направил личное послание архимандриту Езнику, в котором требовал сдать все оружие, находящееся у армян, и подчиниться османскому правительству. Архимандрит Езник ответил губернатору: "Мы не непокорны османскому правительству, и продолжаем быть покорны государственным законам. Посему для выполнения ваших требований просим прислать двух ваших представителей"².

Для переговоров с восставшими Джевдет-бей направил богатого торговца Галуста Читечяна и жандармского тысячуника Ахмед-бэя. Со стороны армян в переговорах приняли участие архимандриты Езник и Даниил и адвокат Мирзаханян. Начавшиеся переговоры закончились безрезультатно, так как турки хотели лишь одного - разоружить ванцев, подвергнуть их депортации и истреблению. Сопротивление армян продолжилось, и атаки турок не приносили им желаемого результата. 5 апреля 1915 г. разведывательный русский отряд и армянские добровольцы под командованием русского офицера Озола и командаира армянских добровольцев Хечо вошли в Ван, а на следующий день в городе уже были передовые войсковые части Кавказского фронта под командованием генерала Николаева и армянские добровольческие дружины под командованием Вардана, Кери, Дро и Амазаспа³. Храбрость и надежда на помощь доблестного русского войска явились причиной победы и спасения ванских армян пишет армянский ученый.⁴

Ясно, что турецкое правительство не могло быть равнодушным к происходящим событиям и молча смотреть на армянские издевательства, стремящиеся оторвать от турецкого государства определенные территории для создания собственного.

Правитель Ванской губернии Джевдет-бей лично занимался планированием истребления и депортации местных армян, пишет армянский ученый и совершенно не упо-

¹Кертох Ст. Армянская церковь в годы Первой мировой войны. Первопрестольный Эчмиадзин, 2003, с. 206.

²Там же.

³ ЦГИАА., ф. 57, оп. 2, д. 81, п. 75, л.295.

⁴ Р. Бекгулянц . По Турецкой Армении. Ростов-на-Дону, 1914, с. 13.

минает причин такого действия турецкого правительства. В августе 1914 г. была арестована и вскоре расстреляна группа руководящих деятелей партии Гнчак. Спасшиеся от резни селяне добрались до города Ван и рассказали о резне армянского населения сел области. Население города взялось за оружие. Началась самооборона города.

О том, что в городе Ване перед Первой мировой войной большинство населения составляли армяне, свидетельствовал путешествующий летом 1914 г. по Западной Армении новонахичеванский священник Рубен Бекгулянц. Он писал: "На улице слышится лишь армянская речь, турок почти не видно, а о курдах ничего не слышно"¹.

Приведенный текст армянского автора еще одно свидетельство того, что армяне стремятся показать, что в этих местах вовсе не жило турецкое население, и что все жители были армянами, а где живут армяне по их мнению безусловно должно стать Арменией.

26 ноября 1914 г. в селе Арчан курды обокрали приходскую церковь и вырезали несколько армянских семей. 18 декабря турки, ворвавшись в село Молла-Сулейман, загнали армянское население в мечеть и, отделив мужчин от их семей, увели последних за село и всех перебили. Одними из первых жертв среди ванского духовенства стали католический аббат Иурикян и духовный предводитель Зеткана архимандрит Абраам. Около 80 вооруженных армянских повстанцев были сконцентрированы у села Ишхани Гом уезда Айоц-Дзор. Командирами повстанческих групп были Ованес Пароян из села Харома, Седрак Шагоян из Харакана, Арменак Мухси-Похакян из Кзлтаха, а также священник Акоп и Акоп Мутоян из села Ишхани Гом. Они умело руководили боевыми действиями, никто из бойцов не оставил позиций и не сдался на милость победителя, и это в то время, когда на позиции армян наступали турки, численность которых достигала 1000 солдат при 4 пушках. Лишь после того, как закончились патроны, армянские добровольцы оставили свои позиции и отошли в направлении монастыря Варага.² Как видно шла открытая война внутри Турции с армянскими отрядами.

В феврале 1915 г. правительство было вынуждено перебросить в Зейтун из Мараща войска (напоминаем, что страна находилась в состоянии войны), пишет турецкий исследователь армянских маневров этого периода К.Гюрюн «Армяне, напав на обоз, убили 6 и ранили 2 жандармов. Попутно они оборвали провода и прервали телеграфную связь с Маращем. Все призванные из Зейтуна военнослужащие дезертировали. Восстание длилось до принятия решения о его подавлении. Оставшиеся на свободе банды были принуждены покинуть территорию района, и только после этого здесь был наведен порядок. В ходе подавления восстания было захвачено 713 винтовок, 21 пулемет, 12 пистолетов; число задержанных, включая главаря банды, которым оказался поп, составило 61. Представляет интерес донесение американского консульства в Алеппо в Госдепартамент. Консул приложил к своему донесению письмо американского миссионера, протестантского священника Джона Э. Мерилла. «До начала волнений в Зейтуне комитет в составе протестантского миссионера герра Бланка и двух григорианских попов, с разрешения правительства, направился в Зейтун, чтобы попытаться обеспечить мирное решение конфликта. Население Зейтуна сообщило, что испробованы все меры, чтобы убедить скрывающихся нарушителей закона сдаться властям, но тщетно. Комитет также не добился успеха. Нарушители в количестве 30 человек скрываются в горах между Зейтуном и Маращем. Они обеспечены питьевой водой, пищей и боеприпасами. Достичь их укрытия можно лишь по единственной горной козьей тропе (миссионер не сообщает, как и кем по этой тропе были доставлены бандитам пища, вода и боеприпасы). Население Зейтуна удалось уговорить, чтобы они сдали властям нарушителей, получив взамен гарантии безопасности»

---

¹Там же.

² Е.Парсамян Е. Самооборона Тарона и избиения 1914-1915 гг.Фрезно (США), 1920, с. 56

их деревень... Однако часть населения была перемещена в Мараш. Армяне Зейтуна оказались обманутыми правительством. Переселение наиболее образованной части населения марашского района является прямым ударом по интересам американских миссионеров. Под угрозой оказались итоги более чем 50-летней деятельности и многотысячных расходов...»¹.

Вновь сравним турецкий источник с армянским. Зейтун являлся самым сильным городом-крепостью средиземноморских киликийских армян, и турки, вполне это осознавая, желали оградить его от других армянонаселенных территорий. Для переписи, в военных целях, армянского населения Зейтуна осенью 1914 г. сюда прибыл правитель Мараща Гейдар-паша, который потребовал от всех четырех армянских кварталов города предоставить списки военнообязанных. Гейдар-паше удалось с помощью младотурецкого правительства воздействовать на католикоса Большого Дома Киликийского Саака II с тем, чтобы тот отправил в отставку духовного предводителя зейтунских армян, противившегося турецким требованиям. После этого армянское население города и уезда было разоружено. Заняв часть города, Гейдар-паше удалось хитростью арестовать 40 известных зейтунцев, в числе которых были князь Назарян Чавуш Норашхарян и А. Гаранфилян, и отправить их в Мараш.²

В приведенных сведениях ничего антиармянского турецкое правительство не предпринимало, безусловно руководители турецкого государства стремились изолировать главарей армянских банд и установить порядок в стране, могла бы поступить любая другая страна иначе? Нам не понятно, что турки должны были помочь армянским бандам в их борьбе против собственной страны?

18 сентября подобное сообщение командующему 3 Армии поступило от губернатора Битлиса Мустафы бея, который, в частности, писал: «По решению и инструкциям армянских лидеров, в случае военных действий армянские солдаты вместе с оружием перебегут к врагу, при успехе турецкой армии армяне будут бездействовать, если же армии придется отступать, создаваемые партизанские отряды призваны чинить препятствия передвижениям войск»³. Древнеармянская традиция ведения войны еще раз продемонстрировала свою двурицническую сущность.

В директиве главного командования 3 Армии от 25 сентября указывалось, что кавказские комитеты «Дашнакцутюна» и «Гнчака» обещали русским с началом военных действий поднять восстание турецких армян⁴. Армяне как не странно это обещание выполнили с успехом.

8 октября 1914 г. губернатор Трабзона Джемаль Азми бей доносил в министерство внутренних дел: «Стало известно, что русские вооружили отряд из 800 российских и турецких армян и направили его в сторону Артвина, здесь они должны рассеяться между Артвином и Ардану-чем, довести численность партизан до 7000 и приступить к дестабилизации обстановки в тылу»⁵.

Командующий 3 Армии, в свою очередь, 11 октября 1914 г. сообщал главнокомандованию: «Выяснено, что русские на Кавказе формируют вооруженные отряды из российских и турецких армян и греков, засыпают их на нашу территорию. Участились случаи дезертирства армян из наших частей»⁶.

¹ К.Гюрюн. Армянское досье.

²Погосян А.М. История Зейтуна. Ереван, 1969, с. 386

³К.Гюрюн. Армянское досье.

⁴Там же.

⁵Там же.

⁶Там же.

13 октября 1914 г. командир 2-го кавалерийского батальона доносил командующему 3 Армии о вооружении русскими армян селения Нерман¹.

Из донесения губернатора Эрзурума Тахсин бея главному командованию от 20 декабря: «В каза Карчикан и Геваш имеются признаки восстания. Армяне разрушили телеграфные линии, убили лейтенанта. В район направлены жандармские и милицейские части из Битлиса, вступившие в бой. Из-за малочисленности и непригодности оружия милицейских формирований нуждаемся в подкреплении»².

21 февраля 1914 года в Карабе и Ардагане армянскими бандформированиями убито 30 тысяч мужчин - этнических турок. Младенцев отбирали и бросали в огонь. Убийствам предшествовали зверские пытки. Одним из непосредственных организаторов этих убийств был идеолог уходящей в тень армянской террористической организации “Гчак”, депутат турецкого парламента Степан Тер-Даниелян.³

Этот документ наглядно свидетельствует об армянских исторических инсценациях, армянская сторона умалчивает, скрывает документы об армянских зверствах против этнических турок.

Сообщал министерству внутренних дел о тревожном положении губернатор и в телеграмме от 21 февраля 1915 г.: «Армяне в нахие Хаксеф восстали, в селении Сиранун, относящемся к центральной казе Муша, был открыт огонь по нашему отряду, бой длился 2 часа. Совершено вооруженное нападение на дом в селении Кюмешбуджака Акан, в котором пребывал начальник буджака и жандармы, перестрелка продолжалась 8 часов»⁴.

В тот же день губернатор Битлиса отправил вторую телеграмму, в которой сообщал: «Во многих селах армяне подняли головы. Меня обеспокоило, что среди стрелявших в селении Кюмеш буджака Акан находились мушские дашнакские делегаты Рубен, Завен и мушский дашнакский начальник Эшро. Я дал указание командиру гарнизона захватить в качестве заложника находящегося без всякой на то причины в Ване депутата от Муша Папазяна»⁵.

Ученые мужи Армении в своих исследованиях следующим образом освещают события: «15 февраля 1915 г. по городу прошла новая волна арестов известных армян. Начались ответные действия. 24 февраля армянские повстанцы недалеко от города полностью истребили отряд турецких жандармов. Еще через некоторое время несколько армянских повстанческих отрядов, объединившись, укрепились в Зейтунском монастыре, находящемся на горе Перзика. Повстанцы сформировали городские властные структуры и выдвинули туркам ряд условий, наиболее важными из которых были следующие: освободить из тюрьмы 60 арестованных юношей, арсенал и здание городского правления передать вновь созданному армянскому городскому правлению и, особенно важное, - турецким войскам покинуть пределы города. Вместо этого турки стали наращивать свои войска, достигшие вскоре 5 тыс. солдат. Они также обратились за помощью к киликийскому католикосу Сааку II. Однако уверещания последнего о сдаче остались тщетными. Восстание продолжилось. В это время из Мараша в Зейтун с батальоном солдат прибыл турецкий тысячерик Сулейман. Узнав об этом, укрепившиеся в монастыре армянские повстанцы решили напасть на город и захватить мэрию. Начался кровопролитный бой с превосходящими по численности и лучше вооруженными турецкими войсками. Не получив помощи и боясь за жизнь находящегося в городе армянского населения, по-

¹Там же.

²Там же.

³<http://www.devletarsivleri.gov/yayin/osmanli/ermenikatliam/katliamlistesi.htm>.

⁴К.Гюрюн. Армянское досье. С. 55.

⁵Там же, с.58.

встанцы отступили в монастырь. Это дало возможность туркам перекрыть дорогу, связывающую Зейтун с монастырем, и тем пресечь сообщения армянского населения города с повстанцами. В этих боях отличился священник Саак Галайджян, который "подобно Гевонду, денно и нощно проверяя посты, держа в руках крест и библию, причащал бойцов и, ободряя на смелость и храбрость, отправлял их на передовую"¹. Как видно армянская церковь благословляла армянских банд формирований на уничтожение этнических турок, стремление представит мировому сообществу, то что их, армян избивали без каких-то причин не представляется возможным.

Турецкий ученный пишет , что «27 февраля двигавшийся из Адыльджеваза в Van отряд безоружных турецких добровольцев из Сиирта численностью 300 человек решил сделать привал в армянском селе Арын и был встречен огнем, в результате 8 человек из отряда были убиты. На помощь был направлен отряд из Эрчиша. Армянские бандиты, переправившись через озеро Van, бежали. Каймакам селения Махмуди ванского вилайета 4 марта телеграфировал в министерство внутренних дел: «После освобождения моей казы от врага установлено:

Убиты в селении Мерхеку 41 мужчина, 14 женщин
Обесчещены и убиты в селении Мерхеку 4 женщины
Убиты в селении Иштуджу 7 мужчин, 9 женщин
Обесчещены в селении Иштуджу 2 женщины, Ранены 3 мужчин»².

«14 марта 1915 г. турецкое командование начало наступление на Зейтунский монастырь. Для захвата монастыря турки использовали артиллерию. Наступавшие турецкие войска понесли большие потери. От пулю армянских бойцов пали тысячник Сулейман и много турецких солдат.

Тем не менее, кольцо блокады вокруг монастыря все больше сжалось. Из крепостного арсенала турки на поле боя доставили гаубицу, с помощью которой им удалось сделать брешь в монастырской стене. Видя, что им угрожает смертельная опасность, вечером большая часть повстанцев, прорвав окружение турок, ушла в горы.»³

20 марта губернатор Вана извещал, что бои по всему вилайету шли весь день, а к вечеру стали даже ожесточеннее, что численность бандитов, по его предположениям, превышает 2000 и что принимаются меры для подавления восстания⁴. В телеграмме от 23 марта губернатор сообщает, что на расстоянии 4 часов хода от Вана население сел Байрик, Алакей, Ибланканис и Буганис, заняв господствующие позиции вокруг Байрика, взяло в осаду село Куша. Численность нападающих достигает 1000. Направляются войска . После этого восстание охватило весь вилайет.⁵

В воспоминаниях Али Ихсана паши по поводу восстания читаем: «Губернатор Вана Джевдет бей еще в марте 1915 г. сообщил командующему первого экспедиционного корпуса и главному командованию о начале ванского, восстания, которое и вспыхнуло 17 апреля, охватив весь вилайет. В тот же день первый экспедиционный корпус смог дойти лишь до Румие. Возникла необходимость использовать для подавления восстания значительную часть ванского жандармского соединения.

Если бы первый экспедиционный корпус неделями не выжидал в Мосуле и Ревандизе, а, используя возможности ванского жандармского соединения, до начала армянского восстания в Vanе, нанёс удар по русским в районе Дильмана, возможно, мы

¹Норашхарян Л. Зейтун в 1914-1921 гг. Ереван, 1989, с. 37-38.

²К.Гюрюн. Армянское Досье. С.78.

³Погосян А.М. История Зейтуна. Ереван, 1969, с. 386.

⁴К.Гюрюн. Армянское досье. С. 88.

⁵Там же.

смогли бы добиться успеха. Однако армянское восстание вынудило нас в середине апреля отвлечь значительные силы ванского жандармского соединения на действия в тылу. В то же время русские воспользовались обстоятельствами и перебросили дополнительные силы в район Дильмана.

А.М.Погосян в своей работе указывает: «1 апреля 1915 г. началась депортация зейтунских армян. Около 8 тыс. женщин и детей были депортированы в Иконию, более 5 тыс. - в Алеппо, оставшиеся - в пустыню Дейр-Эл-Зор, Ракку и в Багдад.¹

Были высланы и в пути казнены епископ Гаранфилян, архимандрит Овсеп Аграпян, священник Саак Маркосян и другие представители армянского духовенства.²

Между тем 24 апреля 1915 года согласно письму в Стамбул от наместника в городе Van, на этот день приблизительно 4000 армян организованно прибыли из соседних регионов. Армянские бандиты занимались разбоем, нападая на ближайшие деревни и сжигая их. Жители сел остались без крова.³

«Местами компактного проживания армян в вилайете, - сообщал 22 апреля в министерство внутренних дел губернатор Сиваса, - являются Сушелири, Хафик, Диврик, Гюрюн, Гемерек, Амасья, Токат и Мерзифон. К настоящему времени в селах Сушелири, окружающих турецкие деревни, а также в селениях Тузхисар, Хорасан, Хафика и в долине Оларас, относящейся к центру, изъято огромное количество незаконно хранимого оружия и взрывчатки. Из показаний задержанных стало известно, что армяне поставили под ружье в области 30000 человек, 15000 из которых влились в русскую армию, а другая половина призвана осуществлять нападения на турецкие войска с тыла. Состоялся бой между армянами и силами безопасности, направленными в деревню Тузхисар, где укрывается представитель дашнакского комитета Мурат. Бежавшие преследуются⁴.

Губернатор Диярбекира 27 апреля сообщал: «В Дияр-бекире произведена облава, обнаружено большое количество оружия, боеприпасов, военного снаряжения, взрывчатки. Лишь в центре задержано свыше 1000 дезертиров из армянских комитетчиков»⁵.

К маю 1915 г. страна оказалась в тяжелом положении, русские наступали в Восточной Анатолии, англичане и французы оккупировали Чанаккале и приступили к осуществлению операции «Канал» на юге. В Зейтуне, Vanе и Мүше были подняты восстания армян. Восстание в Vanе предопределило захват города русскими. По всей стране скрывались дезертиры, действовали банды. Армяне, пользуясь призывом в армию всех способных к ношению оружия турок, чувствовали себя вольготно. Государство, ведя войну, было вынуждено отвлекать значительные силы на борьбу с внутренним врагом.

Считаем небезполезным знакомство с еще одним эпизодом, имеющим отношение к зейтунскому восстанию. Русский посол в Англии посетил 24 февраля форин офис и сообщил, что армянин из Зейтуна обратился к царскому наместнику на Кавказе Воронцову-Дашкову с просьбой помочь в вооружении отряда из 15000 человек, собранному для диверсий в тылу турецкой армии. Посол считал, что армянину необходимо помочь и что англичане и французы могли бы доставить оружие через порт Антальи. Англичане не поддержали этот русский план⁶.

В апреле 1915 г. первый экспедиционный корпус столкнулся с русскими и 1 мая с частью ванского жандармского соединения перешел в наступление в направлении

¹А.М. Погосян. История Зейтуна. На арм. яз. Ереван, 1969, с. 386.

²Норашхарян Л. Зейтун в 1914-1921 гг. Ереван, 1989, с. 37-38.

³Э. Файл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины, 2000

⁴К.Гюрюн. Армянское Досье. С. 154.

⁵Там же.

⁶ Там же, с.156.

Дильмана, но понес большие потери и вынужден был отступить. Не сумев остановить наступление русских войск, поддержанное армянскими повстанцами, корпус оставил Ван и через горы на южном побережье озера Ван отошел в сторону Битлиса»¹.

В это же время, в апреле 1915 года в результате нападения армянской банды на деревню Абаага были зверски убиты сотни человек. Приводимая рядом исследователей цифра - 10 000 убитых мусульман, относится к категории приблизительных.²

Тем временем 20 апреля губернатор Вана телеграфировал командующему 3 Армии: «Восставшие армяне ведут огонь по ближайшим полицейским постам и мусульманским домам. Ведется ответный огонь. Во вчерашних боях вокруг села Атала, длившихся до самого вечера, уничтожена значительная часть восставших. Отбита телеграфная линия в Геваше, связь восстановлена. Сегодня перерезаны телеграфные провода в Башкале, Хавасоре, Мемортки, Шерсате. Начаты восстановительные работы. В городе идут ожесточенные бои. Восстание носит всеобщий характер. Прошу выслать пополнение и артиллерию»³.

24 апреля губернатор вновь обращается в министерство внутренних дел: «До настоящего времени в район со стороны прибыло до 4000 армян. Бандиты перекрыли дороги, нападают и жгут окрестные деревни, воспрепятствовать этому не имеем возможности. Много женщин и детей остались без пристанища. Разместить их в поселениях кочевых племен было бы неверно, да и невозможно. Можно ли начать их эвакуацию в западные вилайеты?»⁴.

6 мая 1915 года боевики армянской террористической организации “Дашнакцутюн”, руководимые некими Арамом и Варелом, учинили в турецком городе Ван резню мусульман с целью создания моноэтнической территории. Это был очередной этап систематически проводимой армянскими террористическими организациями политики по созданию “этнически чистых зон”. Согласно фактам, приводимым в исследовании академиков Дж. Алиева и Б. Будагова, армянские террористы в Ванской области истребили 3000 мирных жителей⁵.

8 мая армяне перешли в наступление и стали жечь мусульманские кварталы. Губернатор Джевдет бей приказал всем покинуть Ван. 17 мая турецкие войска оставили город, армяне после этого сожгли опустевшие мусульманские районы города. Русские заняли Ван. Все окрестные мусульманские села были объяты пламенем. Согласно русскому дипломату генералу Г. Маевскому, несмотря на то, что армянская пропаганда всячески обвиняла турок в жестокости, он был свидетелем обратного: все кровавые события тех лет спровоцированы и осуществлены армянскими бандами⁶.

9 мая 1915 года в турецком городе Битlis в результате бесчинств армянских бандформирований погибло 123 человека. Среди погибших много детей и женщин. Согласно исследователю Рафаэлю де Ногалесу, одним из руководителей зверских убийств мирных мусульман, поджогов их деревень в тот период являлся депутат Османской Ассамблеи, член армянской террористической организации “Дашнакцутюн” Гареген Пасдермаджан. “Они убивали всех мирных мусульман, попадающих им под руку”, -

---

¹ A.I.Sabis. Harp Hatıraları. Cilt 2. Ankara, 1951, s. 218, 219, 205.

² Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.), Под ред. Р. Мустафова, Баку, 2002, с.47-48.

³ К.Гюрюн. Армянское Досье. С. 174.

⁴ Там же.

⁵ Дж. Алиев, Б. Будагов. Турки и армяне: "геноцид" исторической правды. Журн. "Азербайджан и азербайджанцы" №№ 5-6, 2002; Ж. Малевил. Армянская трагедия 1915 года. 1990.

⁶ Э. Файлг. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. 2000; V. Quliyev. Azerbaycanda erməni zulmu. 1999

отмечает историк Ногалес. Повсеместно осуществлялись смертные приговоры организации “Дашнакцутюн”, которая, по мнению исследователей, никогда не предлагала реальной политической программы, указывая своим исполнителям только на методы борьбы. Эти методы, основанные на насилии, трактовались следующим образом: “прибегать к любым способам, чтобы вооружать людей, ...поощрять столкновения и терроризировать правительственные чиновников, ...грабить и разрушать государственные учреждения, ...для достижения цели дозволено все - пропаганда, террор, мятежи”¹.

Согласно американскому историку Стенфорду Дж. Шоу, армянскими бандитскими формированиями в течение 14-16 мая было осуществлено “массовое истребление местного мусульманского населения”. Рассуждая по этому поводу, исследователь Ж. Малевил отмечал: “Систематические террористические акты армян, проводимые в течение тридцати лет, имели и другой, почти столь же серьезный, “обратный эффект” на судьбу их соотечественников, перевозимых в 1915 году. Все эти абсурдные мятежи, разжигаемые со стороны, привели лишь к бесполезным смертям. Но у них был к тому же и определенный психологический результат, которого и добивались путем “стратегии напряженности” армянские агитаторы: превратить армян в глазах оттоманов из “верной нации” в “нацию подозреваемую”. Несколько десятилетий убийств и жестоких мятежей было для этого достаточно”².

17 мая 1915 года Армянскими террористическими и бандитскими формированиями сожжен турецкий город Ван. Среди мирного населения имеются многочисленные жертвы. Согласно исследованию Дж. и К. Маккарти, в ходе кровавых событий начала XX века погибло 2,5 млн... мусульман.³

После приведенных выше ужасающих документов предоставим слово армянской стороне дабы не ущемлять их права в высказываниях исторических опусов: «В конце мая 1915 г. младотурецкое правительство под предлогом обеспечения безопасности внутри государства взялось за разоружение армян города Еозгата и соседних с ним территорий. Осознавая, что после разоружения и сдачи оружия их ожидает депортация в южные пустынные области Месопотамии и Аравии, лидеры местных армян обратились за советом к епархиальному начальнику епископу Нерсесу Даниеляну. Так, секретарь сельского совета села Мец Чат Акоп Темирджян в своем письме, в частности, писал, что турки требуют в течение двух дней сдать все находящееся в селе оружие, и спрашивал у епископа, как им быть⁴.

Из приведенных выше документов становится ясным, что посоветовал армянский епископ секретарю сельского совета, вместо здачи оружия армяне истребили живущих рядом с ними турок и заняли их дома и обявили их своими.

---

¹ Rafael de Nogales. For years beneath the Crescent. 1926; <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/eiTnenikatliamlistesi.htm>; История - это причина армянского терроризма. Список Л. Микучадзе. Газ. "Эхо", 23 октября 2002.

² Georges de Maleville. La Tragedie Armenienne de 1915. 1988

³ Дж. и К. Маккарти. Тюрки и армяне. 1996; Э. Файгл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. 2000; И. Алиев. Шуша. Журн. "Возрождение-XXI век" № 31, 2000.

⁴ Теодик. Голгофа армянского духовенства. Нью-Йорк, 1985, с. 96.

Уважаемые читатели, если вы сомневаетесь в сведениях приведенных выше, то здесь же отметим, что во время русско-грузинской войны в Абхазии, армяне, потомки этих беглецов из Турции (для пущего доказательства наших слов приведем сведения самих армянских авторов, что они действительно являются потомками бежавших из турции армян в 1915 году: «АРМЯНСКОМУ СЕЛУ В АБХАЗИИ ИСПОЛНИЛОСЬ 125 ЛЕТ. 20 сентября 2004г. В Абхазии прошли торжественные мероприятия, посвященные 125-летию армянского села Мцара (Мец Ара) и 120-летию школы этого села. Как сообщили корреспонденту ИА REGNUM в редакции газеты армян России "Еркрамас", Мцара является одним из первых поселений, основанных в Абхазии амшенскими армянами, покинувшими свою родину в Западной Армении (ныне Турция) из-за притеснений со стороны властей Османской Турции. На праздновании присутствовали мно-

В последние дни перед падением Вана представитель главного командования Энвер паша писал министру внутренних дел Талят бею : «Армяне, живущие вокруг озера Ван и в других местах вилайета, находятся в постоянной готовности к продолжению восстания. Думаю, следует выслать отсюда армян и уничтожить логово мятежников. По сведениям командования 3 Армии, русские 20 апреля 1915 г. переправили мусульман, ограбленных и униженных, со своей территории на нашу. В ответ на это, а также по вышеуказанной причине следовало бы этих армян вместе с семьями или переправить на русскую территорию, или рассеять по различным районам Анатолии. Прошу выбрать более приемлемый из двух предлагаемых вариантов. Я предлагаю, если нет иных препятствий, выслать семьи мятежников и все армянское население района за пределы нашего государства, а на их месте разместить прибывших извне мусульман»¹.

Новые сотни армян начали ползти на южные грузинские области которые расселились в последующем во всех областях Южного Кавказа, в последующем их потомки предъявят новые территориальные претензии незадачливым азербайджанцам и грузинам и объявили Нагорный Карабах и Джавахетию исконно армянской территорией.

Тем временем армянские борзописцы освещают события как и прежде в свою пользу : «В июне 1915 г. в изнурительных боях в районе Псанка отличились армянские бойцы под предводительством князя Шаро Сасунского. В помощь им были направлены талвортские повстанцы, которые разгромили курдские отряды и захватили имеющий стратегическое назначение Чертов мост. Армяне осажденного района Бсанг Сасунского уезда под руководством архимандрита Степана Тер-Аветисяна в начале июля укрепились в горах Талворика и Андока. Этот храбрый архимандрит, более 20 дней руководивший боями с курдами, погиб.

Кроме архимандрита Степана в организации самообороны Сасуна приняли участие и другие представители армянского духовенства: священник Степан Сулухский, священник села Ахнанд Гевонд Тер-Маргарян, священник села Гом Мамбрэ Ераносян, а также священники Торос Мурадян и Аракел Тер-Каджян.»²

К сожалению руководителей армянского народа русские в результате военных действий вынуждены были отступить и 22 июня 1915 года. Когда правительственные войска вошли в турецкий город Ван, им предстала страшная картина: горы трупов. Все исламское население Вана, не успевшее вовремя убежать, - турки, азербайджанцы, курды - было уничтожено армянскими террористическими формированиями. Мусульмане были собраны армянами у громадной канавы, а затем зверски убиты. Спустя восемь дней, 1 июля 1915 года генерал Николаев в своем донесении расскажет о зверствах армянских банд неких Теро и Хечо, которых возмущенный русский офицер призывает расстреливать из орудий. На месте захоронения 5000 зверски замученных людей сегодня возвышается турецкий мемориал - в память о жертвах геноцида 1915 года, учиненного над мирным населением армянскими бандитскими и террористическими формированиями.³

27 июня 1915 г. правитель Муша Сервет-бей пригласил к себе епархиального

гочисленные гости из Краснодарского края, в числе которых Глава Епархии Юга России Армянской Апостольской Церкви Епископ Мовсес Мовсесян.» <http://www.apsny.ru/ethnic/ethnic.php?page=content/armenian/armenian.htm> живущие рядом с нами, подняли оружие против того государства где жили, убивали тот народ который приютил их когда-то, ныне в доме автора этих строк в Сухуми живет неотесанный представитель этого народа. Видно, что психика народа не меняется, сравнение исторических периодов наглядное тому свидетельство.

¹К.Гюрюн. Армянское Досье. С. 215.

²Теодик. Голгофа армянского духовенства. Нью-Йорк, 1985, с. 95

³Э. Файгл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. 2000; З. Буниятов. Почему Сумгайт? Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. № 2, 1989.

предводителя Муша архимандрита Вардана Акопяна пишет Е.Парсамян и приказал ему, чтобы все мужское население города и уезда приготовилось к высылке в сторону Урфы. Первый караван депортируемого населения недалеко от города подвергся страшному избиению. Получив сведения о резне армян, оставшееся в городе население взялось за оружие.

С 20 по 30 июля 1915 г. в городе шли сильные уличные бои мирного армянского населения с частями регулярной турецкой армии. Наиболее жесткое противостояние имело место в Верхнем городском квартале и в квартале Дзор. Когда бои приняли более ожесточенный и кровопролитный характер, все армянские повстанцы и мирное население перешло в квартал Дзор, где мушки основательно закрепились, здесь же прошли их последние бои с турками. Один из руководителей этих самооборонительных боев священник Егише Тер-Парсамян отметил: "Весь квартал был во тьме и дыму... Каждый человек осознавал, что живет последние мгновенья. Не было никакой надежды на спасение"¹.

Не желая попасть в плен к туркам, очень многие из армян покончили жизнь самоубийством. Небольшой группе оборонявшихся армян удалось прорвать кольцо осаждающих, и около 700 человек ушли в горы, где дождались прихода русских войск и тем спаслись от гибели. Большая часть населения города была истреблена.

Часть сел мушской долины, среди которых необходимо отметить села Карнен, Алиджан, Авран, Варденис, оказала туркам вооруженное сопротивление. Тяжелые бои имели место также в районе монастыря Сурб Карапет (Иоанна Предтечи) и у горы Серка².

После истребления армянского населения Муша, в июле 1915 г. 30-ти тысячная турецкая армия захватила сасунский подрайон Кутик, поставив перед собой цель, продвигаясь вперед, полностью истребить местное 15-ти тысячное армянское население.

20 июля армяне перешли в наступление, отбили село Шеник и три турецкие пушки. Бои шли с переменным успехом. 23 июля турки усилили наступление, захватив предгорье горы Андок. Сражение за Сасун достигло пика 2 августа. Силы армян, не получив подкрепления, стали быстро таять, боеприпасы заканчивались. В горах Андока, Цовасара и Гебина армяне сопротивлялись до 3 августа 1915 г. Часть армян, пробив брешь в рядах осаждавших турок, мелкими группами вырвалась из окружения и направилась на соединение с наступавшими с Кавказа русскими войсками. Из 60-ти тыс. сасунских армян спаслись 15 тыс., остальные были истреблены.³

2 июля 1915 г. турки осадили и взяли большое населенное армянами село Тезили. В приходской церкви они собрали мужчин до 30-ти летнего возраста и всех истребили.

Туркам сильное сопротивление оказали села Еозгатского района: Чат, Эйленчек и Гум Гую. Армяне села Гум Гую под руководством Аджи-бека Папазяна в течение трех месяцев оказывали сопротивление, однако, не получив никакой помощи со стороны, местные армяне в конце концов также подверглись уничтожению.

Крепостной город Шапин-Гарахисар административно-территориально входил в Себастийскую (Сивасскую) губернию. Перед Первой мировой войной в городе имелось 25 тыс. армянского населения, которое занималось земледелием, ремесленничеством, торговлей. В городе действовали армянские культурно-просветительские центры.

С началом Первой мировой войны местные армянские юноши должны были быть призваны в турецкую армию, однако им была предоставлена времененная отсрочка от службы, так как по инициативе местного духовного предводителяprotoархимандрита Вагинака Торикяна было заплачено властям по 40 золотых за каждого юношу.⁴

¹Е.Парсамян Е. Самооборона Тарона и избиения 1914-1915 гг. Фрезно (США), 1920, с. 56

²Воспоминания о Большом Геноциде (1915-1965). Бейрут, 1965, с. 532

³С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М.,1998,с.7

⁴Айказ А. Шапин-Гарахисар и его героическое сражение. Нью-Йорк, 1957, с. 138.

Тем не менее турки все же вскоре собрали призывников и, уведя за город, всех уничтожили. Весной 1915 г. по городу поползли слухи о том, что на эрзерумской дороге турками убит епархиальный предводитель Ерзники архимандрит Саак Отапашян. Прибывший тудаprotoархимандрит Вагинак достойно похоронил убитого архимандрита. Возвратившись в Шапин-Гарахисар, епархиальный начальник созвал собрание с участием руководящих деятелей партии "Дашнакцутюн" и "Гчакян", где было решено подготовиться к самообороне. С этой целью были укреплены пограничные между турецкими и армянскими кварталами дома и постройки, чтобы оказать сопротивление врагу. В мае 1915 г. в городе начались повальные обыски и аресты. В армянских деревнях в районе Шапин-Гарахисара турецкая 10-ти тысячная армия сравняла с землей армянские дома. Был арестован и брошен в тюрьму приходской священник села Анерх Сопония Каикиян. Через несколько дней в местечке Кара-Пайр, по дороге в Себастию, он был убит¹.

В конце мая 1915 г. епархиальный начальник Шапин-Гарахисара protoархимандрит Вагинак Торикян был приглашен в мэрию города и арестован. На следующий день его убили недалеко от села Су Шейр². Таким образом, армяне Шапин-Гарахисара остались без умного и храброго руководителя.

2 июня 1915 г. турки окружили городской армянский квартал и убили более 400 человек. Получив данные о том, что их ожидает депортация, армяне перешли к самообороне и начали укреплять свои позиции. Был создан военный совет, который возглавил Гукас Деовлетян, в совет также вошли и такие руководители самообороны, как Авак Торикян, Гарегин Кармирян, Шапух Озанян и другие.

В течение трех дней армяне давали достойный отпор осаждавшим, однако, когда в бой вступила турецкая артиллерия, положение армян ухудшилось. Противостоять артиллерию было практически нечем. Народ, покинув армянские кварталы, отступил в сторону древней крепости Шапин-Гарахисара, находившейся на вершине ближайшей горы. Число армянских бойцов достигало 500 человек. Из Себастии подошли турецкие регулярные части под командованием губернатора области Муаммара, потребовавшего от армян сложить оружие и сдаться. Вскоре поступил ответ от армян: "Есть два вида смерти: умереть с честью и обесчещенным. Пусть все в мире знают - шапингарахисарцы умерли с честью"³.

Получив такой ответ, губернатор бросил на осажденных в крепости значительные силы (примерно 20 тыс. солдат). Армяне, яростно сопротивляясь, отбросили врага. И все же, чем дальше, тем положение армян становилось все тяжелее, так как еда, вода и боеприпасы были на исходе, а помочь ждать было неоткуда. Чтобы дело не дошло до катастрофы, было решено ночной атакой прорвать кольцо осаждающих и вырваться из осады. В ночь с 24 на 25 июня 1915 г. дерзкой атакой осажденные, прорвав кольцо врага, вырвались из окружения. Оставшиеся в крепости, тяжелобольные и тяжелораненые предпочли яд плenу.⁴

26 июня 1915 г. армянские повстанцы разгромили турецкий отряд под командованием Осман бея. Фынтыджагцам достались 30 винтовок, много патронов и 10 лошадей. Один из главарей младотурок Джемаль-паша в телеграмме, направленной киликийскому католикосу Сааку II, происходившие в Киликии события квалифицировал как одну из причин, ускоривших проведение депортации армян из Киликии. В телеграмме, в частности, говорилось: "В Армянский католикосат. Халеб. Ответ - сожалею, что события в Фынтыджаге не оставили места для отложения депортации"⁵

¹ Теодик. Голгофа армянского духовенства. Нью-Йорк, 1985, с. 95

² Айказ А. Шапин-Гарахисар и его героическое сражение. Нью-Йорк, 1957, с. 138.

³ Там же.

⁴ К. Гюрюн. Армянскл Досье. С.231.

⁵ Адамян Д. Киликийские эпизоды: Фынтыджагское сражение. Париж, 1921, с. 28.

Число восставших доходило до 500 человек, располагавших 250 винтовками и 40 тыс. патронов. 31 июля 1915 г. 8-ми тысячная турецкая армия двинулась на Фынтыджаг. Весь день восставшие героически сопротивлялись превосходящим силам противника. За счет огромных потерь туркам удалось подавить часть очагов сопротивления. Небольшой группе повстанцев удалось вырваться из окружения, а остальные погибли. За время Фынтыджагской битвы погибло 2100 армян и 2 тыс. солдат турецкой регулярной армии и до 5000 башибузуков.¹

8 мая 1916 годав результате нападения армянских бородачей, возглавляемых бандитом Андраником, на мусульманские селения уезда Терджан погибло 563 человека. Каждое убийство сопровождалось мучительными пытками. Боевики исполняли приговор международной армянской террористической организации “Дашнакцутюн”.²

11 мая 1916 года, армянскими бандами зверски убито 20 000 человек в турецком городе Малазирд. Истязаниям подвергались даже грудные дети, которых затем бросали в огонь.³

22 мая 1916 годаармянские бандформирования учинили в городе Ван очередную расправу над мирными жителями турецкой и курдской национальностей. Город только начинал оживать после трагедии 1915 года. Армянскими головорезами было задушено 1000 младенцев. Столь жесточайшей расправы над детьми мир еще не знал. В результате учиненных армянскими террористами бесчинств в городе Ван погибло 15 000 человек. Трупам отрезали уши, носы, выкалывали глаза.⁴

В тот же деньтурецкое селение Кеприкей близ города Ван было полностью уничтожено армянскими бандами. Погибло 200 человек. Пытавшихся оказать сопротивление подвергали особо изощренной казни.⁵

22 мая 1916 года. Ван. Турция. Армянскими террористами впервые применен метод массового отравления людей. Именно таким варварским способом было умерщвлено несколько сот мирных жителей города. Среди погибших - дети, старики, женщины.⁶

Того же 22 мая 1916 года в окрестных мусульманских селениях Эргел и Атиан, наводненных многочисленными беженцами, армянскими головорезами убито около 8000 человек. Сопротивление хорошо вооруженным бандитам было тщетным.⁷

23 мая 1916 года, мусульманской деревне Сейл недалеко от турецкого города Ван армянскими головорезами убито 300 человек, большинство из которых - женщины, старики и дети. После убийств продолжалось глумление над трупами. Именно в этот период идеологи международной армянской террористической организации “Дашнакцутюн” с целью отвести от себя ответственность за массовые убийства приступили к фальсификации истории. Зловещий абсурд заключался в том, что содеянные ими же кровавые преступления они окрестили... “геноцидом армян”. В качестве иллюстрации им преподносится полотно, “изображающее кучу черепов армян, истребленных во время первой мировой войны”. Со временем исследователи внесли ясность: “Картина лживо и безответственно распространялась на обложках книг и в сопроводительных статьях, печаталась на пропагандистских листовках или как почтовая открытка, с целью обмана. Однако в

---

¹Там же.

²Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.), Под ред. Р. Мустафаева, Баку, 2002, с.47-48.

³Там же.

⁴Там же.

⁵Там же.

⁶Там же.

⁷История - это причина армянского терроризма. Список Л. Микучадзе. Газ. "Эхо", 23 октября 2002.

действительности эта картина под названием “Апофеоз войны” была написана в 1871-1872 годах русским художником Василием Верещагиным, который родился в 1842 году. Следовательно), картина, объектом которой не являются армяне, была написана за 44 года до начала так называемых событий 1915 года, а сам художник умер за 10 лет до начала Первой мировой войны”.¹

В Июне 1916 года в результате нападения армянских бандитских формирований на турецкий город Эдрешид и учиненных ими зверских расправ над мирным населением, было убито 15 000 человек. В целях экономии патронов армянские бандиты прибегали к изощренным методам смертельных пыток.²

Занятые дашнакскими отрядами турецкие деревни “освобождались” от живых людей и превращались в развалины, наполненные обезображенными жертвами³. Один из дашнакских “героев” следующим образом описывал свои “подвиги”: “Я уничтожил турецкое население в Басар-Гечаре, не разбираясь ни в чем, – хвастался дашнакский “головорез”, – но иногда жалеешь пули. Самое верное средство против этих собак – это то, чтобы после боя собрать всех уцелевших, переполнить колодцы ими и сверху добить тяжелыми камнями чтобы их не стало больше на свете. Я, – продолжал бандит, – так и поступил: собрал всех мужчин и детей и покончил с ними, заполнив камнями колодцы, куда они до этого были мною брошены”.⁴

Турецкое правительство, увидя подобные действия дашнакских “героев” и зная царский план “решения” армянского вопроса, в апреле 1915г. принимает решение о всеобщей депортации армян, проживающих в Турции.

В любой воюющей стране лица, действующие в пользу врага или просто подрывающие мощь государства, считаются изменниками родине и наказываются в соответствии с законами военного времени. Османское правительство, к примеру, имело юридическое право расстрелять всех участников зейтунского восстания, начавшегося после объявления войны, и всех тех, кто помогал им и обеспечивал восставших едой, одеждой оружием, боеприпасами. Но оно не прибегло к этой мере наказания, ограничилось переселением.⁵

Переселение не остановило подрывной деятельности армян в Турции и поэтому действие принятого решения пришлось распространить и на другие вилайеты страны. Иного выхода не было, ибо восстания вспыхивали повсеместно: 23 июля 1915 г. - в Богазлыяне, 1 августа - в Фындыкчике (**Маоаш**). 9 августа - в Гермюше (Урфа), 14 сентября - в Муса Дагы (Анталья), 29 сентября-в самой Урфе, 7 февраля 1916 г. - в Ислахие, 4 апреля - в Акдагмадени, 9 апреля - в Тосье.

Итак, в письме от 2 мая 1915 г. Энвер паша сообщал Таляту паше о постоянной готовности армян к восстаниям и предлагал или выселить их в Россию, как это было сделано русскими в отношении мусульман, высланных в Турцию, или рассеять их по внутренним районам Анатолии. Из письма явствует, что целью Энвера паши являлось предотвращение опасных последствий армянских восстаний. Расселение их небольшими группами в различных районах лишило бы армян возможности бунтовать. Именно для

¹ <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osinanli/ermenikatliamlistesi.htm>; Armenian allegations: Myth and Reality. A Handbook of Facts and Documents.1987; TurkkayaAtaov.An Armenian falsification.1985.; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.), Под ред. Р. Мустафая, Баку, 2002, с.47-48.

² <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/ermenikatliamlistesi.htm>.

³ А. Лалаян. Контрреволюционный “Дашнакцутюн” и Империалистическая война 1914-1918 гг. В сб.: История Азербайджана по Документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 100 (Далее История Азербайджана...).

⁴ Там же.

⁵ Гююн

того, чтобы вскрыть корни и найти пути решения проблемы, и была предпринята инспекционная поездка Энвера паши.

Судам чрезвычайного положения были переданы дела: в Сивасе - на 648 человек, Мамуретульязизе - на 223, Диярбекире - на 70, Битлисе - на 25, Эскишехире - на 29, Шебинкарахисаре - на 6, Нигде - на 8, Измире - на 33, Анкаре - на 32, Кайсери - на 29, Сирии - на 27, Худавендигаре - на 12, Конье - на 12, Урфе - на 189, Джанике - на 14 человек. Всего под трибунал было отдано 1397 человек. Все они были приговорены к различным мерам наказания, включая смертную казнь.¹

Как видно Османское правительство в ответ на армянские восстания и устроенные ими Резни заявило армянскому патриарху, армянским депутатам и видным армянам, что “в случае продолжения этого предательства и Резни правительство примет соответствующие меры”. Но несмотря на это, вместо остановления этих действий, наоборот, нападений армян на беззащитных женщин и детей увеличились и в период войны на разных фронтах, появилась необходимость установления безопасности в тылу.

Таким образом, 24 апреля 1915 года армянские комитеты были закрыты, а 2345 человек из руководящих кадров этих организаций были арестованы из-за ведения деятельности, направленной против государства. Арестованные были направлены в тюрьмы Анкары и Чанкыры. 24 апреля, который отмечается иностранными армянами как “день геноцида”, ничто иное как день ареста 2345 членов комитетов и не имеет никакого отношения к переселению армян.

После этого письма министр обороны Талат Паша 23 мая 1915 года послал командованию 4-й Армии шифровку в которой говорилось :”переселить армян из Эрзрумского, Ванского и Битлисского областей в южную часть Мусула, Зорский уезд и Урфинский уезд, за исключением центрального района; армян из Аданы, Халепа, Мараша в восточную часть Сирии и восточную и юго-восточные части Халепской области”. Для ведения переселения на места были направлены государственные инспектора.

Причиной переселения является измена и восстании армян, которые предполагали, что земли захваченные ими будут переданы им после Первой Мировой Войны и там будет создана независимая Армения. Целью переселения армян, находящихся на линии иранского и кавказского фронта, не является политикой их истребления, а обеспечение их безопасности и безопасности страны, и является в мире самым успешным образом переселения.

В докладе на последнем конгрессе партии «Единение и Прогресс» 1 ноября 1916 г. Талят паша коснулся и вопроса о переселении. Баюр поместил в своей книге фрагменты из доклада, опубликованного 12 июля 1921 г. в газете «Вакыт». Мы заимствовали этот материал у Баюра пишет К.Гюрюн: «Вопрос о переселении армян вызвал много толков как внутри страны, так и, особенно, за рубежом. Прежде всего следует сказать, что рассказы по этому поводу непомерно преувеличены. Армянская и греческая пресса, рассчитывая на реакцию далекой, вернее, предвзято относящейся к туркам европейской американской общественности, раздула факты и вызвала переполох во всем мире мифом о резне. Я вовсе не собираюсь отрицать действительность. Моя цель выяснение истины и опровержение инсинуаций. Нужно признать, что было немало нежелательных случаев в ходе переселения. Но никогда Порта не давала указаний подобного рода. Ответственность за подобные случаи падает, прежде всего, на элементы, вызвавшие нетерпимую обстановку. Разумеется, не все армяне повинны в этом. Однако, участвуя в войне, в которой решался вопрос о самом существовании государства, они не могли надеяться на равнодушные государства к восстаниям в тылу, отвлекавшим армию от дела защиты отечества и ставящим под угрозу безопасность страны. Армянские банды, отвлекавшие силы армии на Эрзурумском фронте, пользовались поддержкой и помощью всех ар-

¹К.Гюрюн. АрмянскоДосье. С.237.

мянских сел района. Попадая в тяжелое положение, они оповещали об этом жителей сел, и те, вооружившись оружием, хранящимся в церквях, спешили им на помощь. Мы не могли закрывать глаза на подрывную деятельность в тылу армии, ослабившей ее боеспособность. Сведения, поступавшие из армии, и известия о событиях в вилайетах вынудили нас в конце концов принять решительные меры.

Вот по этой причине и возник вопрос о переселении, решение о котором стало необходимостью. Я хочу сказать, что переселение в каждом случае осуществлялось организованно и только при необходимости. В ряде мест события в связи с давно существовавшей враждой приняли нежелательный для нас оборот. Некоторые чиновники проявили чрезмерную жестокость. Нередко жертвами становились ни в чем неповинные мирные люди. Я признаю это».¹

Нельзя завершить разговор о переселении, не остановившись на вопросе численности погибших в ходе осуществления акции. В докладе министерства внутренних дел правительству от 7 декабря 1916 г. сообщается, что перемещено 702900 человек, на что в 1915 г. затрачено 25 млн. и 86 млн. курушей - до октября 1916 года, до конца которого предполагалось затратить еще 150 млн. Кuruşey.²

Непрекращающаяся антитурецкая пропаганда утверждает, что перемещаемые армяне заранее были обречены на резню, и что число погибших армян достигло 2000000 человек. В 1915 г. называлась иная цифра – 300000 (триста тысяч). С каждым годом она возрастала и к 1980 г. достигла нынешней величины. Вообще, рост численности населения вполне естественное явление, но история человечества не знает второго случая размножения мертвых. Мы не будем останавливаться на том, кто и когда назвал ту или иную цифру. В ходе переселения по разным причинам люди умирали, часть из них погибла в результате заболеваний, часть - в результате резкой смены климата, среди обитания, тягот дороги, часть - стали жертвами нападений, ставших возможными в результате преступления ряда должностных лиц. Следует отметить, что много погибших было в ходе подавления восстаний, начавшихся до вступления Турции в войну и продолжавшихся и после принятия решения о переселении, вплоть до 1916 г. Немало погибло и армянских добровольцев, находившихся в рядах русской армии - смерть не обходила и их стороной. Какая же часть погибших может быть сочтена жертвой убийств? Погибших в бою к невинным жертвам никак не причислишь. Не относятся к жертвам и умершие от свирепствовавших по всей Турции эпидемий тифа, оспы и других болезней или от голода. Болезни и голод косили одинаково и турок, находившихся в своих домах, и армян, не подтвердившихся переселению. Потери Турции в военных действиях в первой мировой войне составили 550000 - 600000 человек. Кроме того, более двух миллионов погибло от болезней, голода и действий армянских и греческих банд, вырезавших мирное население в тылу, т. е. по причинам, не относящимся непосредственно к боевым операциям. Поэтому и эту категорию погибших следует исключить из наших расчетов. Можно ли отнести к числу жертв резни погибших от перемены климата, не выдержавших дорожных мытарств? Хотя нам могут возразить, что, оставаясь в домах, они могли бы избежать смерти. Согласны, но здесь не учитывается, что среди народов, с которыми воевала Турция в первой мировой войне, находился и армянский, проживавший к тому же на территории Турции, являвшийся подданным Турции народом. По-моему, никто не сможет отрицать, что армяне участвовали в войне на стороне врагов Турции. Смысл телеграммы русского царя, направленной командующему русскими войсками на Баязетском фронте после захвата Вана 18 мая 1915 г., на наш взгляд, не нуждается в комментариях. Царь просил «передать населению Вана благодарность за самоотверженность». Перекликается по

¹Там же

²Там же, с.238.

смыслу с телеграммой царя и публикация парижской газеты «Темпс» от 13 августа 1915 г.: «В самом начале войны Арам, пожертвовав покоем и забросив дела, взял оружие и возглавил восстание в Ване. Теперь захватившая вилайет Россия в знак благодарности к блестящему проявившему себя в войне армянам назначила Арама губернатором». Речь идет об Араме Манукяне. Другая публикация, в «Соле де Миди» от 9 февраля 1916 г.: «По дошедшему до нас сведению, месье Сазонов заявил в Думе, что до 10000 армян в Ване во главе с Арамом Манукяном в течение месяца оказывали сопротивление турецкой армии и еще до прихода русских вынудили ее к отступлению. 30000 армянских революционеров в сасунских горах вот уже 9 месяцев ведут безнадежную борьбу в ожидании прихода соединений русской армии и армянских добровольцев. Сазонов также принадлежат слова: «Армяне в этой войне вместе с русскими воюют против Османской империи». Словом, нет сомнений в том, что турецкие армяне были на стороне враждебных Турции государств. Они сами позже подтвердили это в Севре. Небезынтересны с этой точки зрения и воспоминания начальника турецкого генерального штаба того времени генерала Бронсарта, опубликованные в «DeutscheAlgemeineZeitung» (4 июля 1921 г.): «Захваченные в районах пребывания армян бесчисленные листовки, подстрекательские брошюры, боеприпасы, взрывчатка и т. п. доказывали, что восстание готовилось и финансировалось загодя русскими. В Стамбуле были получены сведения о запланированных покушениях на высокопоставленных турецких государственных чиновников и военных. И наконец, свидетельство ярого туркофоба. Хассе Арфа пишет: «В 1914 г. после поражения турок под Сарыкамышем и оккупации русскими турецкой территории прибыли добровольческие полки, составленные из кавказских и турецких армян. Один из них находился под командованием кровопийцы некоего Андраника... Эти армяне, мстя за убитых курдами сородичей, творили невиданные зверства. Между 1915 и 1918 гг. ими в восточных вилайетах Турции было убито до 600.000 курдов»¹.

Переселение армян было вызвано их принадлежностью к вражескому лагерю. Их гражданская принадлежность не имеет значения. Жители Хиросимы и Нагасаки, погибшие после взрыва атомной бомбы, не были солдатами. Гибли гражданские мирные люди и в Лондоне, подвергавшемся немецким бомбардировкам. Гибло мирное население Бельгии и Голландии в годы первой мировой войны. Турция же решила не убивать своих врагов, а переселить их. Учитывая условия и возможности того времени, говорить о погибших в пути переселенцах как о жертвах геноцида по меньшей мере несправедливо. Подкреплю свою мысль конкретным примером. В годы турецкой освободительной борьбы французы были вынуждены оставить Мараш. Вместе с французами 10 февраля 1920 г. город покинули 5000 армян. Отступление длилось до 14 февраля. Итог: «В Мараше были оставлены 200 трупов, в том числе тела 7 офицеров и майора Марти среди них, 200 раненых, среди них 11 с тяжкими ранениями, 150 человек отморозили ноги, погибли в пути 2000-3000 армян».² Так что же, этих армян убили французы? И все же, нужно признать, люди гибли и пали, подвергались нападениям. Ответственность за это падает на местные власти, не сумевшие организовать должную защиту переселенцев, а в ряде случаев и потворствующие преступлениям. Но правительство сразу же приняло меры, оно арестовывало виновных и предавало их трибуналу. Многие из осужденных были казнены.

Сколько же на самом деле невинно погибших? Определить это абсолютно точно не представлялось возможным и тогда, теперь это просто невыполнимая задача. Однако мы попытаемся все же ответить на этот вопрос. В число погибших включаются все потери с начала войны, вплоть до оккупации Турции странами Антанты. Сейчас, как мы уже говорили, называется 2000000 человек. Но по подсчетам Тойнби, результаты которых

---

¹ H. Arfa. The Kurds. London, 19f,8, p. 25-26

² G. Boudiere. Notes sur la Campagne de Surie-Cilicie.L'Affaire de Maras.Turcica, tome IX/2-X, 1978, p. 160.

приведены в «Голубой книге», число погибших армян составило 600000 человек.¹ Метод подсчета прост: берется численность армян до войны и из этой цифры вычитывается численность оставшихся в живых после войны, разница и принимается за искомую величину. Сегодня мы можем эту операцию произвести более успешно на основании уточненных данных. Комитет по перемещенным лицам Лиги наций указывает, что в ходе первой мировой войны из Турции в Россию эмигрировало 400000-420000 армян, эта цифра приведена в докладе Фритьофа Нансена. Здесь учтены турецкие армяне, которые проживали в России после окончания войны. Война между Турцией и Россией окончилась 16 марта 1921 г. подписанием Московского договора и ликвидацией Восточного фронта. Таким образом, становится понятным, что учитываются те, кто перешел в Россию до 16 марта. В 1921 г. стамбульский патриарх сообщал, что в пределах Османской империи к указанному времени (**до подписания Севрского договора**) находится 685000 армян, включая и вернувшихся в страну беженцев². Итак, вместе с проживающими в России общая численность турецких армян достигает 1045000 человек. Так как численность армянского населения Турции в 1914 г. составляла около 1300000 человек, то, следовательно, число всех погибших за годы войны армян не превышает 300000. Проверим этот подсчет иным методом. Тойнби в уже цитированном источнике отмечает, что к 5 апреля 1916 г. в Зоре, Дамаске, Алеппо обреталось 500.000 живых переселенцев. Так как операция по переселению длилась до октября 1916 г. и не все переселенцы были размещены лишь в этих трех районах, на конец 1916 г. эта цифра, вполне естественно, была выше. Общая численность подвергшихся переселению армян как уже известно, составила 702900 человек. Если принять даже, что к 5 апреля все живые переселенцы оказались собранными в указанных трех районах и все переселенные после этой даты погибли, то и тогда число погибших не превышает 200000. Но если учесть, что переселенцы были размещены не только в Зоре, Дамаске и Алеппо и что переселение продолжалось и после 5 апреля 1916 г., то станет ясным, что численность погибших в процессе переселения армян значительно ниже ста тысяч. И большинство этих потерь падает на долю погибших в ходе боевых операций, а не переселенцев.

Подсчет еще по одной методике принят за основу в республиканской Турции. Первая перепись населения в Турецкой Республике проведена в 1927 г. В то время в стране проживало 123602 армянина. По французской переписи 1931 г. во Франции проживало до 35000 армян-выходцев из Турции, 5114 из которых к указанному времени приняли французское гражданство.

Канадские источники показывают, что между 1912 и 1924 гг. в Канаду из Турции прибыли 1244 армянина.³ За тот же период в Америку эмигрировало из Турции 34136 армян.⁴ В 1928 г. в Греции насчитывалось 42200 армян-эмигрантов.⁵

Болгарская статистика доводит численность армян-григориан в стране до 10958 человек в 1920 и 25402 человек в 1926 г.⁶

Разница в 15000 составляет как раз численность иммигрантов из Турции. Из статистики Лиги Наций также выясняем, что 2500 армян эмигрировали на Кипр. Число армян-переселенцев в арабских странах и Иране определяется Ованисяном следующим образом:

Сирия – 100000

Ливан – 50000

¹ К.Гюрюн. Армянское Досье. С.254.

² Там же. С.255.

³ I. Ferenczi International Migration, vol. 1. N. Y., 1929, p. 891.

⁴ R. Mirak. Armenian Emigration to the US to 1915.

⁵ MilletlerCemiyeti A. 33-1927.

⁶ Annuairestatistique du Royaume de Bulgarie 1931, p. 35.

Иордания – 10000
Египет – 40000
Ирак – 25000
Иран – 50000¹

Если сложить все эти цифры и приплюсовать к ним 420 000 армян, эмигрировавших в Россию, получим 824 560, или, округленно, - 825 000 человек. Если принять еще за 50 000 число армян, осевших в других европейских странах и неучтенных при подсчетах, то общая численность покинувших Турцию армян достигнет 875 000 человек, а со 123 000 оставшихся в Турции - 998 000 человек. Если эту цифру вычесть из показателя численности армянского населения Турции на 1914 год, 1 300,000 человек, то останется 302.000.

Таким образом, каким бы методом подсчета не пользоваться, общие военные потери армян в ходе первой войны (**так как армянский народ непосредственно участвовал в войне, мы сочли уместным применение именно такого оборота**) не превышает 300 000 человек. Принимая во внимание гибель армян по разным причинам, мы можем утверждать, что по причинам, непосредственно связанным с переселением, а тем более в результате убийства безоружных переселенцев, погибло значительно меньше людей, чем указано в результате общего подсчета.

Убийца остается убийцей, оправданий ему быть не может. Мы не оправдываем армян, совершивших убийства турок, точно также мы не оправдываем турок, убивавших армян. Повторим: убийства армян совершались не по указанию правительства, которое строго наказало, вплоть до смертной казни, уличенных в преступлении лиц.²

Таким образом, лидеры “Дашнакцутюна” мечтавшие о захвате части Турции для реализации своего плана “Великой Армении от моря до моря” привела к выселению армянского населения Турции. Дележ шкуры неубитого медведя оказался преждевременным. По иронии судьбы, Россия после революционного взрыва 1917 года вышла из войны, русская армия оставила захваченные территории, вместе с ними новые сотни тысяч армян перебрались в Закавказье и расселились на грузинских и азербайджанских землях.

20 ноября 1917г., Петроградский Совнарком провозгласил: „Мы заявляем, что договор о разделе Турции и „отнятии“ у нее „Армении“ порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу“.³

Большевистский переворот в России и их политика в отношении „армянского вопроса“ повергла дашнаков (бывших так близко к заветной цели) в смятение. Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды образования „Великой Армении“ и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав несомненно сходились на „армянском вопросе“, но интерес этот вовсе не означал еще готовность оказать реальную всестороннюю и широкомассштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал.

Между тем Грузия 26 мая 1918 г. провозгласила восстановление независимости. Провозглашение независимости Грузии вызвало взрыв негодования среди дашнаков⁴, армянских большевиков да и всей армянской общественности⁵. Оно было расценено как предательство интересов армянского народа. Так, большевик Шаумян следующим

¹The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East.-Middle-East journal, vol, 28, № 1, winter 1974, p. 20.

²К.Гюрюн. Армянское Досье.с.267.

³Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., Наука, 1972, с. 24.

⁴См.: Б.А. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М., 1929, ч. II, с. 58.

⁵ См.: Д.Чумбуридзе.Грузино-Армянские взаимоотношения в 1918-1921 гг. И Грузинская общественная мысль. Тб. 1999, с.16 и след. (на груз. Яз.)

образом расценивал провозглашение независимости Грузии: "Объявление независимости Грузии, свидетельствует о новом преступлении меньшевиков. Это новая попытка предательства по отношению к соседнему с Грузией армянскому народу, невероятнейшее, бесстыднейшее предательство".¹

По мнению дашнаков грузинские меньшевики объявили Грузию отдельной республикой только для того, чтобы начать с Турцией сепаратные переговоры и избавиться от турецких захватчиков отдачей им всей Армении².

Провозглашение независимости Грузии так негативно воспринятое дашнаками, вынудило турецкое правительство внести существенные корректировки в своих планах по отношению к Армении. Так, во время подписания Батумского соглашения глава турецкой делегации Халил-бей заявил: "Оттоманское имперское правительство управляло своими чувствами с большим спокойствием и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства".³

Дашнакские лидеры, давно мечтавшие стать хозяевами независимого армянского государства, пришли в восторг от "щедрости" младотурков⁴. 28 мая 1918 г., центральный армянский национальный совет в Тифлисе объявил Армению независимой республикой и дашнакское правительство 17 июня неохотно выехало в азербайджанский город Иреван, которая стала новой столицей нового государства состоящей из грузинских и азербайджанских территорий.

После провозглашения 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики одним из начальных шагов его правительства явилась уступка 29 мая 1918 г. города Эривань (Ереван), провозгласившей независимость, но не имевшей своего политического центра, Республике Армения. Территория Армянской республики свелась практически к Эриванскому и Эчмиадзинскому уезду с 400 тыс. жителей. В дальнейшем всяческими средствами осуществлялась политика изменения демографии Эривана, зангорских земель в пользу армян.

Внешняя политика Азербайджана в этот период была ориентирована на развитие дружественных и добрососедских отношений с Арменией. К сожалению, вынашивающее аннексионистские планы дашнакское правительство Армении заявило претензии на входившие в состав азербайджанского государства Нахичевань, Зангезур и Карабах, что стало причиной кровопролитной войны с Азербайджаном в 1918-1920 гг. По имеющимся сведениям, только за лето 1918 г. в Зангезуре было уничтожено 115 азербайджанских сел, убито свыше 7 тыс. человек и 50 тыс. азербайджанцев покинули пределы Зангезура.

В марте-июле 1920 г. произошли столкновения с дашнаками в Карабахе, в особенности, Шуше, Нахичевани, Ордубаде. Бои развернулись в Ханкенди, Тертере, Аскеране, Зангезурском, Джебраильском, Нахичеванском, Гянджинском уездах, были уничтожены десятки азербайджанских сел.

Дашнаками была развязана также война против Грузии, однако потерпели поражение, так «армянских вопрос» со своими угрозами переместился на Южный Кавказ, и здесь армянами была пролита кровь азербайджанцев и грузин. Такова в общих чертах история зверства армянства против тюркского народа, сегодня армянская сторона ведет войну с историей и стремится вести мировое сообщество в заблуждение, наша задача не допустить этого.

---

¹ С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М., 1958, т. 2, с. 263.

² Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика..., с. 363.

³ ЦГИАА. ф. 200, оп., 1, д. №74, лл. 40-41.

⁴ В Стамбуле представителям дашнакского правительства Энвер-паша заявил: «Турецкие министры две недели думали - создать Армению или нет, и, наконец решили создать, потому что так было выгодно как для армян, так и для турок». (Е. К. Саркисян. Экспансионистская..., с. 401).

Fəxri Valehoğlu
F.r.e.ü.f.d., Azərbaycan Respublikası XİN

**ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ 1905-Cİ İL
TİFLİS KÜTLƏVİ QIRĞINLARI ARXİV MƏNBƏLƏRİNDE
VƏ DÖVRÜN YERLİ MƏTBUATINDA**

1905-ci ildə Cənubi Qafqaz regionu Rusiya imperiyası daxilində baş verən inqilabi proseslərdə fəal iştirak etməklə yanaşı, XIX əsrədə sünə şəkildə yaradılmış “erməni amili” ilə bağlı mülətlərərəsi münasibətlərin kəskinləşməsiylə də diqqət mərkəzində olmuşdu. Türkmençay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələrindən sonra Cənubi Qafqazda kütłəvi şəkildə məskunlaşdırılan ermənilər XIX əsrin sonlarından etibarən siyasi və hərbi baxımdan təşkilatlanır, XX əsrin əvvəllərindən isə muxtarıyyət tələbləri irəli sürürənlər. Onlar paytaxt Tiflis şəhəri olmaqla əzəli Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarında xülyasında olduqları “Böyük Ermənistən” dövləti qurmaq istiqamətində təcavüzkar fəaliyyətə keçirlər. İlk mərhələdə ermənilər dövlət idarəetmə orqanlarında əsas və aparıcı mövqelərə yiyələnir, regionun bütün gəlirlili sahələrini, azərbaycanlılara və gürcülərə məxsus mülkləri, iri torpaq paylarını öz əllərinə keçirməyə çalışırlar.

İrədan və Anadoludan köçürülmüş ermənilərə belə münbit şərait yaranan imperiya Cənubi Qafqazda özünə sadiq qüvvə formalasdırmaq niyyətində idi. Bununla belə, tarixən yaşıdırıqları dövlətlərə xəyanət etmiş bu gəlmə xalq öz xisətinin əsirinə çevrilərək çox keçmədən Rusiya üçün də “baş ağrısına” çevrilməyə başlayır. Erməni özbaşinalığının qarşısını almaq məcburiyyətində qalan hökumət 1903-cü ildə onlara məxsus bəzi məktəbləri və kilsələri bağlayıb, mülkləri müsadirə etməli olur [14, s. 303]. Hətta Tiflisdə polislə ermənilər arasında toqquşmalar da baş verir [6, iş № 4].

Hökumətin sərt qərarları erməniləri daha təcavüzkar addimlar atmağa sövq edir. Xüsusi radikallığı ilə seçilən ermənidilli mətbuat bu yönədə fəaliyyətlərin təbliğində müstəsna rol oynayır. 1903-cü il oktyabrın 14-də “Hnçak” (“Zəng”) erməni sosial-demokrat partiyası tərəfindən təşkil olunmuş terror aktı nəticəsində Qafqazda mülki hissə rəisi general-adyutant Q.Qolitsin başından bir neçə xəncər yarası alır və 1904-cü ilin sonunda səhhətindəki problemlərlə bağlı istefaya getməyə məcbur olur. Ermənilər dəfələrlə belə üsullardan istifadə etmişdilər. Çox vaxt yeni təyin olunmuş məmər özündən əvvəlki məmərun aqibətini yaşamamaq üçün istər-istəməz ermənilərin yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı düşmən mövqeyini dəstəkləməyə məcbur olurdu.

Erməni mürtəce, şovinist təşkilatları Birinci rus inqilabına təkan verən “Qanlı bazar”dan – 1905-ci ilin yanvarın 9-u bazar günü Sankt-Peterburqdə fəhlələrin dinc nümayishi imperator qoşunları tərəfindən gülləboran ediləndən sonra ölkə daxilində yaranmış gərginlikdən və qeyri-sabitlikdən öz mənfur məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Dövlət strukturlarında mühüm vəzifələr tutan, regionda bir çox sənaye və ticarət müəssisələrinə nəzarət edən erməni şovinistləri bu cür üstünlüklərdən və imkanlardan istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı açıq-aydın düşmən münasibəti bəsləməyə başladılar. Cənubi Qafqazda etnik və dini zəmində qarşıdurmaların yaranmasında erməni qırqoryan kilsəsi və 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış “Daşnaksutyun” partiyasının fəalları müstəsna rol oynadılar.

“Daşnaksutyun” partiyasının, başqa sözə “Erməni İnqilabı İttifaqı”nın 1904-cü ildə Vyandas keçirilən III qurultayında kəşfiyyat funksiyaları olan “Deli” terror təşkilatı yaradılmış, habelə daşnakların mühəribə etmək üçün mütəşəkkil hərbi təşkilatının əsasını qoyan hərbi nizamnamə qəbul olunmuşdu [18, s. 299]. Məhz bu qurultaydan sonra daşnakların təxribatları nəticəsində Cənubi Qafqazda sosial narazılıqlar milli münaqışəyə, erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasına çevrildi. Bakı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, Qazax, İrəvan, Zəngəzur, Pəmbək, Tiflis, Borçalı olmaqla azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrdə imperiya hakim dairələrinin gözü qarşısında minlərlə günahsız insan qətlə yetirildi, 158 azərbaycanlı kəndi dağıdılib yerlə-yeksan edildi [17, s.

55]. Yaşından və cinsindən asılı olmayaraq əliyalın dinc insanlar sadəcə azərbaycanlı olduqları üçün qətlama, soyqırımına məruz qaldılar.

Milli zəmində ilk kütləvi toqquşmalar 1905-ci ilin fevral ayında Bakıda və İrəvanda baş vermişdi. Fevralın 6-da erməni kilsəsi qarşısında Məşədi Ağarza Babayev adlı şəhərdə nüfuz sahibi olan bir azərbaycanının ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürüləməsi nəticəsində Bakıda sonradan bütün Cənubi Qafqazı ağışuna alan kütləvi iğtişaşlar başlandı və fevralın 10-a qədər davam etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv mənbələri və gürcü mətbuatından 1905-ci ildə Cənubi Qafqazın şəhər və bölgələrində cərəyan etmiş qanlı hadisələrin hamisini ermənilərin təxribatı, heç bir səbəb olmadan günahsız azərbaycanlı əhalini qətlə yetirmələri nəticəsində baş verdiyi aşkar olur.

Bakıdan sonra İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında tügyan etmiş erməni-azərbaycanlı toqquşmaları həmin ilin payızında Tiflis quberniyasında da vəziyyəti gərgin həddə çatdırır. Burada da hamı hər an yeni bir münaqişənin, qırğının gözləntisi içərisində olur. O dövrün yerli mətbuat səhifələrinə göz gəzdirdikdə görünür ki, artıq 1905-ci ilin oktyabr ayından etibarən Tiflis şəhərində və ətraf nahiyyələrdə erməni təşkilatlarının üzvləri və bu təşkilatlarla əlbir olan qüvvələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı təxribat xarakterli cinayətlər törədilir, onlar təhqir olunur və hətta heç bir səbəb olmadan öldürülürler. Tiflisdə nəşr olunan gürcüdilli “İveriya” və “Tsnobis purtseli”, rusdilli “Tiflisskiy listok”, “Novoye obozreniye” və “Vozrojdeniye” qəzetlərinin 1905-ci il oktyabr-noyabr saylarında haqqında məlumat verilmiş bu tipli faktlardan bir neçəsi:

- Noyabr ayının əvvəlində Borçalının ermənilər yaşayan Durnuk kəndində iki azərbaycanlı öldürülür [7, № 202];

- 13 noyabrda Tiflisin Şeytanbazar (Meydan, VI məhəllə) məhəlləsindəki Noraşen küçəsində ermənilər tərəfindən üç azərbaycanlı öldürülür. Yerli müsəlmanların həyəcanına səbəb olan bu hadisə məhəllə nəzarətçisinin gözləri qarşısında baş versə də canilər yaxalanmış. Öldürünlərdən 15 noyabrda İran təbəəli Məşədi Məmmədəlinin, 18 noyabrda isə adı barədə məlumat verilməyən bir seyidin dəfn mərasimi keçirilir [9, № 235; 10, № 32; 11, № 241];

- “Novoye obozreniye” qəzeti 17 noyabrda təqribən axşam saat 6-da Tiflisdə çərkəzi geyimdə naməlum bir şəxsin faytonla müsəlman məhəlləsi Şeytanbazara gələrək səbəbsiz-filansız göyə bir neçə dəfə atəş açdığını və sonra da Metex körpüsünü keçib Peska məhəlləsinə doğru getdiyini bildirirdi [11, № 241]. “İveriya” qəzeti isə həmin gün axşam saat 7-də şəhərin Vorontsov körpüsü yanında “tatar” (azərbaycanlı – F.V.) qiyafəsində bir şəxsin avropalı geyimli başqa bir şəxsi revolverlə gülələdiyi barədə məlumat dərc edərək yazır: “Şahidlər deyr ki, tatar əlbisəsində olan şəxs müsəlman deyildi. Görünür ki, o, təxribatçı olub və ermənilərlə tatarlar arasında qırğın salmaq istəyir” [7, № 211];

- 19 noyabr səhəri Avcala tramvayının Nekrasov küçəsindəki dayanacağında vağzal istiqamətində hərəkət edən tramvay vagonuna biri əsgər paltarında olan dörd erməni minir və vəqonda oturan iki azərbaycanlı fəhləyə yaxınlaşış onların üstünü yoxlamaq istəyir. Bu azərbaycanlılar isə müqavimət göstərərək deyirlər, “sizə kim icazə verib bizi yoxlayırsınız, indi azadlıqdır, heç hökumət də adamların üst-başını yoxlamır, siz kimsiniz?!” Buna rəğmən ermənilər zorən azərbaycanlı fəhlələrin üstlərini arayırlar və pullarını əllərindən alırlar. Ətrafa xeyli adam yığılır. Hadisəni seyr edən bir neçə nəfər gərginlik içərisində olan azərbaycanlı fəhlələrə yaxınlaşış yalvarır ki, sizinkilərə heç nə deməyin. Tikiş maşınları ticarəti ilə məşğul olan Aqaronov onlara 9 manat verir və digər ətrafdakılar kimi xahiş edir ki, öz soydaşlarına bu barədə heç nə deməsin-lər [8, № 2957].

Yuxarıda qeyd olunan faktlar açıq-aşkar Cənubi Qafqazın başqa şəhərlərində baş vermiş qırğınların bunda marağı olan erməni təşkilatları və onların himayədarları tərəfindən Tiflis də keçirilməsi cəhdindən xəbər verirdi. Gözlənilən təhlükə barədə gürcü mətbuatı da həyəcan təbili çalırdı.

Bu ərəfədə yerli azərbaycanlı ziyalılar boş dayanmır, bütün ermənilərin katolikosunun Tiflisdə olmasından istifadə edərək qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər

hazırlanması üçün hər iki xalqın ziyalı və ruhani zümrəsinin iştirakı ilə yiğincaq keçirməyə çalışırıllar [10, № 32]. Onlar mümkün təhlükənin aradan qaldırılması yönündə gərgin fəaliyyət göstərməklə, mütəmadi toplantılar keçirməklə erməni ziyalılarından fərqli davranış qoyurdular. Söylənənləri 1905-ci ildə mətbuat səhifələrində əks olunmuş məlumatlar təsdiq edir [10, № 27, № 33; 9, № 236].

Azərbaycanlıların bütün cəhdlərinə rəğmən künclə-bucaqda baş verən cinayət hadisələri və ümumi gərginlik öz yerini qızgrün döyüşlərə buraxır və öncədən gözənilən qanlı olaylar millətçi-terrorçu erməni təşkilatlarının dəst-xətti ilə Tiflisə də sıçrayır. Belə ki, 1905-ci ilin 22 noyabr axşamı Tiflisin əsasən Azərbaycan türkləri yaşayan və Şeytanbazar adlanan VI məhəlləsindəki “Tatar meydani”nda iki ermənin azərbaycanlı qəssablara revolverdən atış açıb onlardan birini yaralaması bu şəhərdə həmin gün başlayıb 1 dekabrda davam edən qanlı olaylara səbəb olur. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olan “Daşnaksutyun” partiyasının silahlı dəstələri şəhərin bütün mühüm nöqtələrində, xüsusən də Şeytanbazar (Meydan) ətrafindəki yüksəkliklərdə mövqe tuturlar. Həmin gün Avlabar yüksəkliyindən Şeytanbazar məhəlləsi gülləboran edilir. Nəticədə iki azərbaycanlı öldürülür [9, № 236], podporuçik Hüseyn bəy Yadigarovun, Ağalarovun, nüfuzlu şəhər sakini M.Y.Ələsgərovun evləri ciddi xəsarət görür. H.Yadigarovun Vorontsov küçəsində yerləşən evi atışa tutulduğu zaman bir müəllim yaralanır [9, № 236]. Eyni zamanda Müqəddəs Georgi (Surp-Karapet) kilsəsinin yaxınlığında qəhvəxananın qarşısında toqquşma olur. Burada bəzi mənbələrə görə beş, bəzilərinə görə isə yeddi nəfər azərbaycanlı və erməni öldürülür [7, № 213; 10, № 34].

23 noyabr səhəri azərbaycanlılara qarşı silahlı həmlələr yenidən başlanır və günortaya qədər davam edir. Şəhərin küçələri ermənilər tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirilmiş dinc azərbaycanlı sakinlərin meyitləri ilə dolur. Günorta saat 2-də Tamamşevin karvansarasının yanında Əhməd adlı bir azərbaycanlı sinəsindən güllə yarası alır, bundan təqribən bir saat sonra isə erməni bazarda bir neçə erməni Kirpiçni küçəsi ev № 1-də yaşayan İbrahim Osman oğluna hücum edib onu xəncərlə başından yaralayıb və 150 rubl pulunu əlindən alır [9, № 236]. Azərbaycanlılara məxsus dükanlar – Saracev döngəsində Kvizireli-Kopadzenin evində yerləşən baqqal dükanı, eyni küçədə yerləşən xirdavat dükanı, Tutaşvilinin, İvrətişvilinin, Peska küçəsində Alxazovun, Tairovun və İmnadzenin evlərində yerləşən xirdavat dükanları, Xosroyevin karvansarası qarət olunur [4, iş № 1044; iş № 516]. Tiflis polismeysteri də raportunda V və VIII məhəllələrdə azərbaycanlıların mağazalarının qarət olunduğunu təsdiq edirdi [2, iş № 557].

Şəhərin mərkəzi Qolovin prospektində Qaqelev Kurtsun və Nikolayev körpüsündə Ter-Sarkisovun silah mağazalarının qarşısına erməni kütləsi yığılır və qapıları qıraraq satışda olan silah-sursatın hamısını ələ keçirir. Bundan başqa erməni bazarda ləzgilərə məxsus silah emalatxanası talan edilir və oradan da bütün silahlar götürülür.

Həmin gün şəhərdə baş vermiş hadisələrlə bağlı sosial-demokrat fəhlə partiyasının Tiflis təşkilatı tərəfindən Naxalovka məhəlləsində mitinq təşkil olunur. Mitinq iştirakçıları şəhər küçələri ilə ağ bayraqlarla sülh yürüşünə çıxməq qərarını verirlər [12, № 293]. Şəhərin küçələrində atışma səngiyəndən dərhal sonra, Naxalovka mitinqinə paralel olaraq, şəhər başçısının müavini (həmin dövrdə şəhər başçısı vəzifəsinin icraçısı) knyaz V.N.Çerkezov, şəhər idarəsi nəzdindəki sülh bürosunun üzvləri N.E.Arqutinski-Dolqorukov, A.S.Babov, Şahbudaqov və digərləri, şəhər polismeysteri, eləcə də düşmənçilik edən hər iki millətin ruhaniləri və tanınmış nümayəndələri atışma baş vermiş küçələri təftiş etmək və əhalini sakitləşdirmək üçün azərbaycanlı və erməni məhəllələrinə – Şeytanbazara və Avlabara gedirlər. Onları nüfuzlu gürcü ziyalıları, ruhanilər, yerli dövri mətbuat orqanlarının təmsilçiləri, o cümlədən “İveriya” qəzetinin reaktoru-naşırı İ.Çavçavadze, “Tsnobis purtseli” qəzetinin redaktoru Al.Cabadari, “Tiflisskiy listok”un “Qburq” imzalı müxbiri də müşayiət edir və sonradan bu gəzinti barədə təssüratlarını öz qəzetlərində əks etdirirlər. Bununla bağlı hər nə qədər rusdilli “Kavkaz” qəzeti öz səhifələrində “neytrallığını” qoruyub saxlamağa və həqiqətləri gizlətməyə çalışsa da, bir o qədər gürcüdilli “İveriya”, “Tsnobis purtseli” qəzetləri hadisələrə daha obyektiv yanaşır və 23 noyabrda vəhşiliklərin kimlər tərəfindən törədildiyini açıqca üzə qoyurdu [7, № 213; 8, № 2958; 9, № 236; 12, № 293].

Tiflisdəki qanlı hadisələrin şahidi olmuş görkəmli gürcü publisisti A.Q. Cabadari redaktoru olduğu “Tsnobis purtseli” qəzetiində noyabrın 23-ü gördükəri barədə ətraflı məlumat verirdi. Noyabrın 23-də şəhərin cəhənnəmə bənzədiyini, dükənlərin bağlandığını, tatarların erməniləri qırması, filan qədər gürcüyə zərər yetirməsi, Borçalıdan bir neçə yüz adamin gəlməsi və s. Haq-qında ermənilərin dəhşətli şayiələr yaydığını vurğulayan müəllif yazırı: “Təhlükənin haradan gəldiyi açıq-aşkar görünürdü. Tatar meydanından bu yana heç bir təhlükə yox idi” [8, № 2958].

Sion kilsəsi qarşısında öldürülmüş tatarı öz gözləri ilə görən müəllif eşitdiklərini də qələmə almışdı. Soso İvanişvili və Arto Somxişvilinin söylədiklərinə istinad edən Cabadarının qeydlərindən məlum olur ki, tapançalarla silahlananmış 60-a yaxın erməni Moğnis meydanında arabada oturan iki tatarı mühəsirəyə alır. Hadisənin şahidləri onlardan birinin Radixov (Sadixov? – F.V.) olduğunu bildirmişdi. Tatarların üstlərindən pullarını, bahalı nə varsa hamisini götürdükdən sonra onları öldürmək istəyirlər. Lakin şahidlərin xahişlərindən sonra buraxılan tatarları gürcülər təhlükəsiz əraziyə qədər müşayiət edirlər. Moğnis meydanında başqa bir dəhşətli hadisə də baş verir. Bir tatar tuluqçunu meydanda öldürdükdən sonra “Cvaris mama” küçəsinə sürüyülər. Küçə boyunca tatarı atlarla sürüyərək Sion küçəsiylə Yerüsəlim küçəsinin birləşdiyi yerə atırlar. “Cvaris mama” küçəsində isə 68 yaşlı bir səyyar çayçını öldürürək. Atışma başlananda geri qayıtmak istəyən bu tatar çayçını “Cvaris mama” ilə Yerüsəlim küçələrinin kəsişməsində arxasında gələn naməlum şəxs tapança ilə gullələmişdi. Onun qarət olunmuş cəsədi Riğenin alt səmtindəki küçəyə atılmışdı.

Məhəllə nəzarətçisi Berdzenişvili və dörd polislə bərabər Tatar meydanına gələn müəllif burada iki tatarın və bir odun satmağa gəlmış kəndlinin meyitini görür. Onlar Avlabar küçəsinin qarşısında 10-a yaxın erməninin tatarların gizləndiyi Gülhəmədovun qumaş parça və xalça mağazasının qapılарını qırıb içəri girmək istədiyinin şahidi olurlar. Onlara məhəl qoymayan ermənilər qapını qırırlar, lakin əsgərlərin və Berdzenişvilinin işə qarışmasından sonra mağazanın qarşısına gözətçi qoyulur.

Bundan sonra polismeysterin müşayiət etdiyi şəhər başçısının müavini knyaz V.N. Çerkezov, şəhər dumasının üzvləri Babov və Şahbudaqov, şəhər icra idarəsinin əməkdaşı Arqutinskiyə qoşulan A.Q. Cabadari erməni və müsəlman ruhaniləri ilə birlikdə bütün məhəllələri təftiş edirlər. Əvvəlcə tatarların məhəlləsinə gələn heyəti sakinlər müşayiət edir. “Ələsgərovun üç mərtəbəli evinin şüşəbəndləri qarşı taydan atılan gullələrlə dəlmə-deşik olmuşdu. Arğıtaşvili küçəsində bir tuluqçu öldürülmüşdü” [8, № 2958].

Metex türməsinə tərəf hərəkət edən heyət Avlabar körpüsünə çatanda yüzədək erməni xulqanın (dələduzun) Bakxal küçəsində Hacı Qəhrəman Vəli oğlunun dükənini yarmağa cəhd etdiyini görür. Monastırski soyadlı bir polis onlardan birini yaralayıb polismeysterin yanına gətirsə də, o, qaçıb gizlənə bilir. Burada heyət üzvlərinə Mirzoyev hamamlarının yanında üç tatar və bir erməninin ölü və yaralı halda olduqları barədə məlumat verilir. Heyət Metex türməsinin yoxusunda bir neçə evə baş çəkir [8, № 2958].

Nəhayət, “Tsnobis purtseli” qəzetiin redaktoru Aleksandr Cabadari həmin gün Mixail xəstəxanasına baş çəkmiş və yaralı tatarların vəziyyəti ilə maraqlanır. Ağır yaralanmış Əli Çalmadan Verdi adlı balaca tatarın həyatını xilas etmiş Coxadze ona məlumat verir ki, Əli iki qohumu ilə birlikdə İraklı meydanından tatar məhəlləsinə qayıdarkən iyirmiyə yaxın adam onlara hücum edir. Büyükləri öldürürək, yaralı Əli isə Mantaşovun evinin qarışısındakı kərpiclərin arxasında gizlənir. Coxadze Əlinin həyatını xilas edərək onu Mixail xəstəxanasına aparır. Görkəmli publisist xəstəxanada gördüyü yaralılar barədə də məlumat verirdi: “İsmayıll Hüstin oğlu – Verada yaralanıb; Həsən İsmayıll oğlu – Tatar meydanında yaralanıb, saatını və paltosunu ogurlayıblar; Abram Sarkisov – 76 yaşlı kömürçü; Sandro Mazniaşvili (oldü) – özü sağ ikən dediyinə görə bir malakan həyatindən furqonla çıxıb Riğe küçəsinə gedərkən bir neçə erməni onu furqondan çıxarıb ayaqları altına alır və tapança ilə gullələyir; Deyrşal oğlu – Ortacalada yaralayıb Kürə atıblar. Bu Həsəni çaydan əsgərlər çıxarıb xəstəxanaya gətirir; Əli İsmayıll oğlu – sahibi çörək dalınca Çuxuretə göndəribmiş; iki dəfə behbudla, iki dəfə də xəncərlə vurublar; Qulu Baba-

yevin Didubedə dükənə var imiş. Oqanezov adlı birisi bu dükana girib onu yaralayırdı; Viktor Arç- vadzeni bazarın ortasında yaralayırlardı” [8, № 2958].

Təftiş zamanı toplanmış faktlar əsasında yazılmış başqa bir məqalə digər gürcü qəzeti “İveriya”nın 27 noyabr tarixli 213-cü sayında dərc olunmuşdu. “Tiflisskiy listok” qəzetiinin “Q-burq” imzalı müxbiri də təftiş-reyd zamanı qarşılışlığı dəhşətli mənzərələri təfsilatı ilə qeydə almışdı: “...Sion kilsəsinin yaxınlığında, Gümüş cərgələrindəki Osipovun mağazası qarşısında 9 nömrəli evlə üzvbəüz ilk qan gölməçəsini gördülər. Burada bir tatar-hambal öldürülmüşdü, onun cəsədini yenice götürmüştülər. Bu zaman hamının diqqəti dağdan VI məhəllənin evlərinə istiqamətlənən atəşə yönəldi. Gedənlər bir az sonra Serebryanni və Noraşen küçələrinin kəsişməsində ikinci meyiti gördülər, o da tatar-hambal idi. Üçüncü tatar-hambalın meyiti Tünd cərgələrin yaxınlığındaydı. Kuzanovun mağazasının yanında olan dördüncü və Nikoqosovun mağazasının yanındakı beşinci meyitlər də tatar qara fəhlələrin (hambalların) meyitləri idi... Kür üstündə sayca yeddinci tatarın öldürüldüyü və birinin də yaralandığı yerə baxıb hamımız Vorontsov küçəsi ilə yola düşdü. Qarşımızdan yaralı bir tatar aparırdılar...” [9, № 236].

“Q-burq” imzalı müxbir həmin günlərdə arxasız və köməksiz qalmış azərbaycanlıların çarəsiz vəziyyətlərini də təsvir etmişdi. Hamam qapıları yanında üç tatar və bir ermənin yaralandığını və Mixail xəstəxanasına göndərildiyini qeyd edən müxbir orada bir qrup tatarın polis-meysterə və qəzet işçilərinə müraciət edərək onların yaşadıqları Vera məhəlləsinə aparılmaları üçün yalvardıqlarının şahidi olmuşdu. “Vorontsov küçəsində dayanmış digər tatarlar isə qorxudan dəyişmiş üzləri ilə polismeysterdən onları qorumağı xahiş etdilər. Polismeyster geri qaydan da onlara qoruma dəstəsi verəcəyinə və bəzilərini şəhərin başqa hissələrinə yola salacağına söz verdi” [9, № 236].

Təftiş zamanı VI məhəllənin sakinləri bildirirlər ki, səhər tezdən Avlabar dağından, Kürün üstündə olan kilsənin həyatindən və şəxsi evlərdən, eləcə də qarşı dağdan məhəllə siddətli atəşə tutulmuşdu. Təftiş edənlər Ələsgərovun evinin yanındaki kiçik meydanda dağdan atılmış güllə ilə bir tatarın öldürülməsi, bir tatar oğlanının da yaralanması, bundan əlavə bir susatan tatarın üzərində çəlləklər olan iki atı ilə birlikdə öldürülməsi faktlarını yerində yoxlayaraq təsdiq edirlər [9, № 236].

“Kavkaz” qəzeti 29 noyabr 1905-ci il sayında verilmiş məlumatə görə 23 noyabrda Mixail xəstəxanasındaki ölüxanaya 13 meyit götürülmüşdi, onlardan 10-u azərbaycanlı, 2-si erməni idi, birinin isə milliyyəti bəlli deyildi.

24 noyabr səhər erkəndən azərbaycanlıların qətləməsi və məhəllələrinin güllə yağmuruna tutulması davam edir. Kommersiya məktəbinin yanında bir qrup erməni yolla gedən bir azərbaycanlıının üstüne cumub onu vəhşicəsinə qatlə yetirir [4, iş № 519]. Peska küçəsində ermənilər tərəfindən beş azərbaycanlı öldürülür, onlardan ikisinin cəsədini Mixail xəstəxanasına aparırlar, üçünün cəsədini isə Kürə atırlar [4, iş № 516]. “Tsnobis purtseli” qəzeti həmin gün ümumilikdə 9 nəfərin öldüyüünü, 26 nəfərin isə yaralandığını yazırı [8, № 2958].

Baş verən hadisələrlə bağlı sosial-demokratlar tərəfindən Naxalovkada xalq mitinqi təşkil olunur. Mitinqdə qətnamə qəbul olunur və aşağıdakı tələblər irəli sürürlür:

1. Dinc sakinlərin qorunması üçün xalq drujinalarına silah verilsin;

2. Şəhərdə qayda-qanun yaradılması həvalə olunmuş əsgərlərin komandanları siyasi partiyalarla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərsin.

Elə həmin gün canişinin razılığı ilə Tiflisdə bütün siyasi təşkilatlar silahlandırılır. Əvvəlcə kifayət qədər patronla birlikdə 500 tūfəng (berdanka), bir neçə müddətdən sonra isə daha 700 tūfəng paylanılır. Əldə olunmuş ilkin razılığa baxmayaraq, silahlı drujinalar bir-birindən əlaqəsiz, sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Tərkibi əsasən fəhlələrdən və yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq sülhməramlı cildinə girən daşnaklardan ibarət olan yüzlüklər, batalyonlar və başqa tipli silahlı birliklər bellərindən tūfəng asıb küçələrdə patrulluq etməyə başlayırlar. Bunuyla “Daşnaksutyun” terrorçuları Azərbaycan türklərinə qarşı öz mənfur məqsədlərini həmçinin drujinaçı bayraqı altında həyata keçirmək imkanını əldə edirlər.

“Tsnobis purtseli” qəzeti məlumat verirdi ki, 22-24 noyabrda Mixail xəstəxanasına 19 ölü (15 müsəlman, 3 erməni, 1 gürcü) və 32 yaralı (əksəri azərbaycanlı) gətirilmişdir. Üç gün davam edən döyüşlər nəticəsində şəhərin azərbaycanlı sakinləri içərisində itkin düşənlərin, xəstəxanaya aparılmayan ölü və yaralıların sayı da çox olur.

“İveriya” qəzetində isə tanınmış gürcü ziyalılarının həmin günlərdə baş vermiş hadisələrlə bağlı Tiflisdə fəaliyyət göstərən gürcü siyasi təşkilatlarına aşağıdakı məzmunda açıq məktubu dərc olunur:

“Biz – Tiflisdə yaşayan gürcü vətəndaşlarının bir qrupu sizə - yuxarıda qeyd olunan təşkilatların komitələrinin üzvlərinə müraciət edirik:

1) Sizin üzvləriniz arasından seçilmiş komissiyada 22, 23 və 24 noyabrda Tiflisdə baş vermiş erməni-tatar qırğının səbəbləri ciddi araşdırılsın;

2) “Daşnaksutyun” təşkilatının fizionomiyası və bu işdə fəaliyyəti təhqiq olunsun və aşkarlansın;

3) Tələb edirik, bu utancverici və barbar qırğında iştirak edənlər müəyyən edilsin və belə şəxslər xalqın müstəqil təşkilatları tərəfindən cəzalandırılsın” [7, № 213].

Bu açıq məktubdan görünür ki, gürcü ziyalıları Tiflisdə baş vermiş qırğının səbəbkarları qismində daşnakları şübhəli bilirdilər.

Tiflis azərbaycanlılarının amansız qırğını ətraf bölgələrdə - Borçalı və Qazax qəzalarında, Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyyəsində yaşayan qarapapaqları hiddətləndirir. Azərbaycan türklərinin subetnik qruplarından olan qarapapaqlar süvari dəstələr toplayıb Tiflisə doğru istiqamət götürürülər və hökumət rəsmilərinin onların şəhərə daxil olmasının qarşısını kəsmək üçün giriş yollarına seçmə qoşun növləri göndərməsinə rəğmən, müxtəlif vasitələrlə qruplar halında Tiflisdəki soydaşlarının imdadına yetişə bilirlər. Belə ki, 25 noyabr axşamı Tiflis ətrafında düşərgə salan Borçalı döyüşçülərinin bir hissəsi artıq 26 noyabr səhəri Şeytanbazarda ön mövqelərdə, müdafiə postlarında dayanmışdır. Tiflisə daxil olan borçlılar təcili surətdə “Daşnaksutyun”dan sühl zəmanəti tələb edirlər. Zəmanətin şərtlərindən biri şəhərin küçələri boyunca azərbaycanlıların silahlı yürüşünə şərait yaradılması idi. Bu, erməni terror dəstələrinə azərbaycanlıların özlərini müdafiə etmə qabiliyyətində olduqlarını göstərmək üçün vacib idi.

Artıq qüvvələr nisbətində ermənilərin üstünlüyü aradan qaldırılmışdı və 27-28 noyabrda baş verən atışmalar bunu açıkca göstərirdi. Regionda baş verən böyük mühəribələrdə həmişə ön xəttə yer alan [bax: 16] və qaçaq hərəkatında fəal iştirak edən [10, № 34; bax: 15] cəsur və qorxmaz Borçalı azərbaycanlılarının döyüş təcrübəsi öz sözünü deyirdi. Hətta bəzən vəziyyət o dərəcəyə gəlib çatırdı ki, borçlıların sərrast atəşlərinin və həmlələrinin qarşısının alınmasında aciz durumda qalan ermənilər çar ordusunun əsgərlərinin xidmətlərindən yararlanırdılar.

Şəhərin erməni əhalisi də vəlvələyə düşmüdü. Borçalıların hücumu keçib erməniləri qıracağı barədə şayıələr şəhəri bürümüşdü. Avlabarda, eləcə də Şeytanbazara qonşuluqda yerləşən və sakinlərinin əksəri ermənilərdən ibarət daha bir məhəllədə – Sololakda (Sululəkdə) evlərin çoxu boşalmışdı. Bu məhəllələrdə yaşayan ermənilər Tiflisin gürcü və rus məhəllələrinə sığınmışdır. Digər tərəfdən də canişinlik və şəhər idarəsi binalarının qarşısı qorxuya düşmüş və sülhün bərqərar olması üçün hökumətdən təcili qəti tədbirlər görməyi tələb edən ermənilərlə dolmuşdu.

28 noyabrda da gün ərzində az-çox fasılələrlə şiddetli atışmalar davam edir. Tiflis polismeystərinin qubernatora hesabat məktubunda ermənilərin nəzarətində olan Xarpux yüksəkliyindən yaxın ərazidə yerləşən VI məhəllənin evlərinin atəşə tutulduğu bildirilirdi [11, № 249]. Həmin gün təkcə müalicəxananın Xarpux şöbəsinə 70 yaralı azərbaycanlı gətirilir [12, № 295]. Xarpuxda, Seyidabad küçəsində K.Mamamtavrişviliyə məxsus evdən atılan atəşlə VI məhəllənin pristavı Qurgenidze yarananır. Səhərisi gün həmin evdə 15 silahlı erməni həbs olunur [2, iş № 557; 11, № 249].

29 noyabr səhər dan üzündən Meydanda ermənilər tərəfindən böyük yanğın törədirilir. Yanğın axşam saat 5-də daha geniş miqyas alır və bu zaman Vorontsov küçəsi ilə “Krasilni” döngəsi arasındaki evlər, mağazalar və dükanlar yanır külə dönür. Yanğınsöndürənlər taqımı iki dəfə hadisə yerinə getməyə cəhd göstərsə də, Avlabar ermənilərinin nizamsız revolver və tüfəng atəşləri

nəticəsində geri dönməyə məcbur olur və yalnız axşam saat 9-da kazaklar və piyada əsgəri birliklərin əhatəsində dövrə vuraraq Mnatsakanov körpüsü tərəfdən Meydana çata bilir.

Polismeysterin Tiflis qubernatoruna ünvanladığı raportunda 29 noyabrda Surp-Sarkis küçəsində Hacı Hüseyn Bağırovun evinə od vuran bir neçə ermənin yerindəcə azərbaycanlılar tərəfindən tutulduğu və yanğın alovunun Mirzəyev və Oskanovların evlərinə, Müqəddəs Yekaterina yunan kilsəsinə keçdiyi barədə məlumat verilirdi [2, iş № 557; 11, № 249].

Sonradan bəlli olur ki, ermənilərin bu təxribatı nəticəsində şəhərin azərbaycanlılar yaşıyan hissəsində Vorontsov küçəsində 6 ev (onlardan 3-ü iki mərtəbəli), Meydanda 10 ev, "Krasilni" küçəsində 6 ev (onlardan 2-si iki mərtəbəli), Surp-Sarkis küçəsində Bağırov qardaşlarına məxsus 2 böyük ev, bundan başqa 40 dükan və Vorontsov küçəsində yunan kilsəsinin iç hissəsi yanmışdır [8, № 2960; 12, № 301].

Yanan evlər arasında görkəmli ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun Narinqalanın girişcəyində yerləşən evi də olur [7, № 223]. GMTA-da saxlanan ““Daşnaksutyun” erməni inqilabi partiyasının şərq bürosuna dair” sənədlər toplusundan Ə.Topçubaşovun evinin Petxain küçəsi № 28 (indiki Betlem küçəsi) ünvanında yerləşdiyini aşkar etməyə müvəffəq olduq [5, iş № 1060].

29 noyabrda azərbaycanlı və erməni məhəllələri arasında atışmalar baş verməsə də, şəhərin digər məhəllələrində ermənilərin azərbaycanlılara yönəlik silahlı təqibləri və vəhşilikləri davam edirdi. Gündüz saat 12-də vağzal tərəfdən hərəkət edən Korqanov konkasiına minən 10 azərbaycanlı Nekrasov küçəsindəki dayanacaqdə silahlı erməni güruhunun silahlı hücumuna məruz qalır. Azərbaycanlılar canlarını güllələrdən qurtarmaq üçün müxtəlif istiqamətlərə doğru qaçmağa başlasalar da hamısı buna nail ola bilmir. Onlardan ikisi öldürülür – biri Nikolayev meydanında, o biri isə “Razyejaya” küçəsində, və meyitləri Didxev enişində Kür çayına atılır. Sağ çıynindən və əlindən yaralanmış cənubi azərbaycanlı Nağı Sadıx oğlu isə ələ keçib öldürülməsin deyə özünü çaya atır və sağ qalır. Onu VIII məhəllənin ərazisində, Kür üstündəki dəyirmandan bir az aşağıda adları bəlli olmayan malakanlar sudan çıxarıb Mixail xəstəxanasına aparırlar [12, № 296]. Bundan bir saat sonra Peska küçəsində daha bir azərbaycanlı öldürülür.

Həmin gün günorta saat 2-nin yarısında “Gürcü mətbəə cəmiyyəti”nin yaxınlığında Vank küçəsi ilə gedən 2 azərbaycanlıya revolverdən atış açılır; onlardan biri yerindəcə ölü, o birini isə faytonla Mixail xəstəxanasına aparırlar [11, № 246]. Saat 3-də Vorontsovun heykəli yaxınlığında tramvay vagonlarında erməni druğinaçılar tərəfindən iki müsəlman öldürülür və bir gürcü yüngül şəkildə yaralanır. Öldürünlərin cəsədləri və yaralı gürcü Mixail xəstəxanasına göndərilir [7, № 215; 11, № 247]. Qəzet xəbərlərinə istinadən göstərdiyimiz bu faktları arxiv sənədləri də təsdiq edir [bax: 2, iş № 557].

Günün günorta çığı saat 3-də Nersesov və “Russkaya” küçələrinin kəsişməsində, “Tsnobis purtseli” gürcü qəzetiinin redaksiyası qarşısında baş vermiş yuxarıda qeyd olunan sonuncu vəhişi aksiya qəzet əməkdaşlarının sərt təpkisinə səbəb olur və onlar tərəfindən “Daşnaksutyun” partiyasına qəddarlıqlara son verilməsi ilə bağlı aşağıdakı məzmunda qəti tələb ünvanlanır [8, № 2960]:

“Daşnaksutyun” partiyasının komitəsinə

Dünən (29 noyabrda – F.V.) bizim redaksiyanın qarşısında dəhşətli qətl hadisəsi baş verdi. İki tatar fəhləsi gizlənməyə çalışırı və çömbələrək gizlənirdilər. Bizim mətbəənin işçiləri bədbəxtləri çağırıldır – buraya gəlin, amma bu zaman erməni gözətçiləri (daşnak druğinaçılar nəzərdə tutulur – F.V.) tatarları gördülər və gülə atmağa başladılar. İki silahsız və ya adı bıçaqlarla silahlanmış tatarları ələ keçirmək asan idi, amma silahlanmış güruh yazıq fəhlələri rəhm-sizcəsinə öldürdü. Öldürmək yetmədi, ruhsuz cəsədləri dəyənəklərlə və bıçaqlarla döyməyə başladılar, cəsədləri təhqir etdilər. Sonra “gözətçilər” cəsədin birini götürüb Kürə atdilar...

İyrəncilik bundan uzağı gedə bilməz! Bu nə hadisədir? Biz dünən intibahnamələrlə müraciət edən və günahsız tatarlarla heç bir işləri olmadıqlarını bəyan edən “Daşnaksutyun”dan sorusuruq: Belə qətləri törədən bu “gözətçilər” kimlərdir?

Bu qanunsuzluğu görəndə və işə qarışanda, erməniləri sakitləşdirəndə və vəhşiliklərinə

ışarə vuranda, “gözətçilər” incidilər: Sizin nə işiniz var! Onda gərək əlimizi ürəyimizə qoyub oturaq və baxaq, necə gülə-gülə mənəviyyat və insansevərlik prinsiplərini tapdalayırlar?! “Gözətçi” revolverini onun üstünə şığıyan və “niyə adı adamları öldürürsünüz”, – deyən bir gürcü tələbənin ürəyinə dirədi; siz – orada oturanlar ölçü götürmədiyiniz üçün, burada da bu iyrəncilik olur... Bu nə deməkdir?

Bütün bunlar “Daşnaksutyun” partiyasının adı ilə baş verir. Onun intibahnamələri isə başqa şey deyir. Cavab! Birbaşa cavab! Bu bir. İkinci: bu cür iyrənciliyə tacili son qoyulsun!

Erməni xislətini aşkara çıxaran və gürcülərin növbəti sərt reaksiyasına səbəb olan başqa bir hadisə sallaqxanada baş verir. Nəftluq məhəlləsində, Palavandov küçəsindəki sallaqxanada Tiflis meşşanı (kiçik sahibkarı) Sarkis Mailova və Məşədi İbrahim oğluna məxsus bağırısaq emal edən iki sex fəaliyyət göstərirdi. Sarkis Mailov şəhərdəki qarışılıqlı və xaosdan istifadə edərək, noyabrın 29-da silahlı soydaşları ilə birlikdə azərbaycanlı rəqibinin sexini talayıb yerlə-yeksan edir. Bundan hiddətlənən Nəftluğun gürcü sakinləri yığılıb erməniyə müsəlmanın dağıdılmış sexini yenidən tikməsini, əks halda ona qarşı cəza tədbirlərinə əl atacaqlarını bildirmək qərarına gəlirlər [2, iş № 557; 10, № 38; 9, № 241; 11, № 249].

Toqquşmaların baş verdiyi məhəllələrdən kənarda ermənilər tərəfdən azərbaycanlıların qəddarlıqla öldürülməsi ilə nəticələnən daha bir hadisə barədə “İveriya” və “Kavkaz” qəzetlərində məlumat verilirdi. Məlumatdan aydın olur ki, VI polis məhəlləsində “Levis” papiros fabrikində və dəri fabrikində yanğın olanda, daşnaklar yolla gedən 4 silahsız tatardan şübhələnlər və onları Çuxuretdəki kommersiya məktəbinin qarşısına apararaq tapançalarla gulləlməyə başlayıllar. İki yerindəcə öldürülür, digər ikisi isə qaçmağa başlayır. Onlar Kukiya körpüsü ilə erməni bazarına tərəf qaçırlar. Onları təqib edən daşnaklar tatarlardan birini 10 gülə ilə vuraraq öldürür, başından xəncərlə yaralanmış o birisini isə itlər xilas edir [7, № 217; 12, № 295]. “Tsnobis purtseli” qəzetində isə “Tatarların öldürülməsi və yaralanması” başlığı altında yazılmışdı: “Bizim redaksiyanın qabağında öldürülən o iki tatardan başqa noyabrın 29-da başqa-başqa yerlərdə də tatarları öldürüb-yaralayıblar. Kukiyada cəmi 12 tatar görüblər. Onlardan bəziləri Vorontsov küçəsində, bəziləri Rıge küçəsində, bəziləri isə Kommersiya məktəbinin yanında öldürülüb. Cəmi 3-4 nəfəri xilas etmək mümkün olub” [8, № 2960].

Həmin gün yanığının davam etməsindən istifadə edərək, azərbaycanlı qiyafəsində, bomba ilə silahlanmış bir erməni Şeytanbazara keçmək istəyir, lakin azərbaycanlılar tərəfindən müəyyən edilərək ələ keçirilir [2, iş № 557]. Axşam saat 8-də V polis məhəlləsində Baqratiyə və Muxran küçələrinin kəsişdiyi yerdə Qorqanovun binasında Məşədi Abbasəli Məşədi Əhməd oğluna məxsus xirdavat malları dükəni 30-a yaxın erməni tərəfindən qarət edir. Həyata keçirilmiş çevik axṭarış tədbirləri nəticəsində qarətçilərdən dördü yaxalanır [7, № 218].

Borçalıların Tiflisə gəlməsi ilə vəziyyətin arzuolunmaz istiqamətə dəyişdiyini görən çar hakimiyyəti 28 və 29 noyabrda şəhərə nizami ordu birləşməsi – Ərəvan leyb-qrenadyor alayının hissələrini və Gürcü alayının qrenadyorlarını yeridir. Eyni zamanda Qafqaz canişini qərar verir ki, sosial-demokrat fəhlə partiyasından silahlar geri alınsın. Drujinalar özlərinin məhəllələrdəki möqələrini əsgərlərə buraxırlar və silahlarını sosial-demokrat partiyasının bürosuna təhvil verirlər.

Şəhərə yeridilən əlavə qoşunlar mövqə tutduqdan sonra, daha doğrusu artıq Tiflisdəki soydaşlarının həyatlarının təhlükəsizliyinə tam əmin olduqdan sonra Borçalı kəndlərindən gəlmiş silahlı azərbaycanlılar 29 noyabrda etibarən qruplarla öz ellərinə qayitmağa başlayıllar; axşama qədər Tiflisi təqribən 300 silahlı azərbaycanlı süvarisi tərk edir və bu proses axşam saatlarında da davam edir [7, № 217; 2, iş № 557]. Ümumilikdə Borçalıdan Tiflisə nə qədər döyüşçünün gəldiyi dəqiq bəlli deyildi. Bəzi mənbələr bu rəqəmin 1000, bəziləri isə 1300, 1500, hətta 2000 olduğunu yazırı.

30 noyabrda Şeytanbazarda və Avlabarda atışmalar olmasa da, ümumi vəziyyət yenə də gərgin olur. Borçalı azərbaycanlılarının çoxu şəhərdən çıxır. Onlarla birlikdə Tiflisdə uzun zaman yaşayıb ticarətlə məşğul olan bəzi azərbaycanlılar da şəhəri tərk edir [7, № 218]. Şeytanbazarda yanğınlara tamamilə söndürülür. “Kavkaz” qəzeti yazırı: “Şəhərin bu hissəsinin əhalisinin yardımına ehtiyacı var. Uşaqlar daha çox acliqdan və soyuqdan əziyyət çəkir” [12, № 297].

Şeytanbazarda könüllü çalışan tıbb işçiləri döyüşlər zamanı yaralanmış və ev şəraitində müalicə olunan azərbaycanlıların Mixail xəstəxanasına aparılmaları üçün müəyyən işlər görülür. Nəticədə, noyabrın 30-da Mixail xəstəxanasına yaralı vəziyyətdə 45 yaşlı Həlim Ələkbər oğlu (Vorontsov küçəsində yaşayan susatan), 40 yaşlı İsmayılov Hüseyn Əsgər oğlu və 20 yaşlı İrzaqulu Zamanov (Vorontsov küçəsində Məşədi Əhmədin evində yaşayan fəhlə) gətirilir [9, № 238].

Həmin gün Tiflis şəhər idarəsində erməni və azərbaycanlı-müsəlman cəmiyyətlərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə toplantı keçirilir. Tədbirdə qərara alınır ki, düşməncilik edən tərəflərin təmsilçilərindən ibarət barışq komissiyası yaradılsın. Bu komissiya ermənilər və azərbaycanlılar arasında mehriban münasibətlərin qurulması və milli ədavətin aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlamalı idi.

1 dekabrdə şəhərdə sakitlik hökm sürür, şəhər dumasının iclas zalında sülh şərtlərinin müzakirə olunması üçün azərbaycanlı və erməni ziyalılarının növbəti toplantısı keçirilir və bu tədbirdə barışq əldə olunur.

Borçalıların çoxu Tiflisi tərk etsə də, dövlət rəsmiləri onların yenidən şəhərə qayıda biləcəklərindən ehtiyat edirdilər. Bunun üçün şəhər kənarında süvari qoşunlar və toplar yerləşdirilmişdi. Bəzi mətbu orqanları VI məhəllədə hələ də 800-ə yaxın Borçalı tatarının qaldığını yazırdı [10, № 38].

Dekabrin 2-də müsəlmanların bayramı olmasına baxmayaraq, Şeytanbazarda müsəlmanlar məxsus dükanlar, çayxanalar və digər müəssisələr açıq olur [12, № 298]. “Yaralılar, yetimlər, dullar, qarətlərdən və yanğınlardan mülklərini itirənlərin hamısı böyük ehtiyac içində” [8, № 2967; 11, № 254] olduqlarından müsəlmanların bayram keçirəcək halı qalmamışdı. Şəhərin bu hissəsində bir çox evlər boşalmış, əvvəlkı canlanmadan əsər əlamət qalmamışdı.

Həmin gün Mixail xəstəxanasına bir neçə gün əvvəl gullə yarası almış Xəlil Ələkbər oğlu, Hüseyn Əsgər oğlu və Mirzə Samarov gətirilir, atışmalar zamanı yaralanmış digər 30 nəfər isə buradan Nəftluqda yerləşən şəhər barak xəstəxanasına köçürülr. Mixail xəstəxanasının meyitxanasında 25 müsəlman və 2 erməni olmaqla, toqquşmalarda öldürülülmüş 27 nəfərin cəsədi saxlanılırdı [12, № 298]. Müsəlmanlar öz məhəllələrindən kənarda yenə də erməni silahlılarının hücumları ilə üzləşdikləri üçün bu 25 cəsədi dəfn etmək imkanından məhrum idilər. Xəstəxana işçilərindən də heç kəs bu cəsədləri müsəlman məzarlığına aparmağa cəsarət etmirdi. Şəhər idarəsi məsələ ilə bağlı şeyxüislamı və VI məhəllənin pristavını məlumatlandırır. Cəsədləri dekabrin 3-də dəfn etməyi qərarlaşdırırlar və 30-a yaxın cənaza müsəlman qəbiristanlığında müsəlman ruhanıları tərəfindən torpağa tapşırılır. Əvvəlcədən əldə olunmuş razılığa əsasən bu cəsədlərdən 25-i gecik ikən Mixail xəstəxanasının meyitxanasından gətirilmişdi [12, № 299].

Dekabrin 4-də çətinliklə əldə olılmış kövrək sabitliyin pozulmasından ehtiyat edən şəhər başçısı v.i.e. knyaz V.N.Çerkezovun başçılığı altında sülh komissiyasının üzvləri yenidən şəhərin azərbaycanlı məhəlləsinə gələrək bir daha tərəflərin sülh bağladığı və bir gün əvvəl Sion küçəsində öldürülülmüş müsəlmanla bağlı araşdırma aparıldığını bildirirlər [12, № 300].

Bu arada Meydanda knyaz Orbelianinin hamamının yanında Hüseyn Kuri oğlunun evində ayağından gullə yarası almış 6 yaşlı azərbaycanlı qızın qaldığı məlum olur. Bu barədə “Kavkaz” qəzeti məlumat verirdi: “Bədbəxt qızçıqazın valideynləri erməni-tatar atışması zamanı öldürülmişdi. Onun yaralanmış ayağı hansısa sanitər tərəfindən sarınmışdır və bu sarğı 4 gün ərzində heç kəs tərəfindən dəyişdirilməmişdir. Dekabrin 4-də qız ayaq ağrısından şikayət etməyə başlayıb. Onu saxlayan qonşular həkimlər nə etmək lazımlı olduğunu bilmirdilər. Qız pristav Qurqənidze ilə Mixail xəstəxanasına göndərilibdir”. Qəzet müsəlmanlar arasında öz mənzillərində kənara çıxmayan belə yaralıların çox olduğunu və ona görə də şəhərin tatar hissəsinə həkimlərin göndərilməsini, bu məhəlləni gəzib sakinlərdən yaralı və yardımə ehtiyacı olanları müəyyən etməyin vacib olduğunu yazırdı [12, № 301]. “Vozrojdeniye” qəzeti də Şeytanbazarda yaralı müsəlmanların çox olduğunu və qorxudan həkimə getmədiklərini yazırdı [10, № 44].

Qafqaz canişini general-adyutant qraf İ.I.Vorontsov-Daşkov Tiflisdə milli zəmində baş vermiş qırğıın barədə imperatorun ünvanına Peterburqa rəsmi teleqram göndərir. Teleqramda toq-

quşmalara ermənilərin başladığı açıq ifadə olunsa da, qırğının qarşısını almaq üçün heç bir təsirli addımlar atmayan və ermənilərin özbaşinalığına bilərkədən göz yuman canişin öz fəaliyyətinə haqq qazandırmağa, əslində isə fəaliyyətsizliyini ört-basdır etməyə çalışırı: “Yelizavetpol hadisələrinin təsiri ilə Tiflisin erməni əhalisi arasında təlaş yarandı. Onlar silahlanmağa və özlərinin müdafiə dəstələrini təşkil etməyə başladılar. Bu dəstələr gecələr küçəyə çıxıb qonşu kəndlərdən gələn silahlı tatarların tutulması adı altında gəlib-gedənin hamisini yoxlayırdılar. Özünümüdafiənin təşkilində erməni inqilabi partiyasından başqa digər millətlərin nümayəndələri... də iştirak etdi. Bir sözlə küçələrdə tərksilah edilməsi mümkün olmayan təqribən 6500 silahlı şəxs peydə oldu...” [12, № 316].

Polisin tətil etdiyi, ordu hissələrinin isə Borçalı qəzası tərəfdən hərəkət edən silahlı tatar dəstələrinə qarşı göndərildiyi bir şəraitdə, noyabrın 22-də ermənilər və tatarlar arasında amansız atışmaların baş verdiyini qeyd edən canişin müəyyən faktları təhrif etməkdən belə çəkinmir. Yuxarıda hadisələrin geniş təsvirindən də göründüyü kimi, qırğın ərəfəsində ordu Borçalılara qarşı hələ göndərilməmişdi. Bununla belə, canişin atışmalarda əsasən azərbaycanlıların zərər çəkdiyini etiraf edirdi: “Şəhərin erməni hissəsi əlverişli ərazidə yerləşdiyi üçün tatarlar bu atışmalardan daha çox zərər çəkirdilər. Ordu hissələri ayrı-ayrı erməni dəstələrini dağdan, təpələrdən çıxarmağa məcbur olurdu”. Belə şəraitdə silahlı şəxslərə qarşı tədbirlər görülməsi barədə dinc əhalinin xahişini, qoşunların müsəlmanlar yaşıyan dar küçələrdə hərəkət etmək imkanının olmamasını və atəşə məruz qalmasını nəzərə alaraq, erməniləri və müsəlmanları barışdırmağa çalışan fəhlə partiyasına 500 tüfəng verməyi qərara aldığınu vurgulayan canişin, bu qərarın təqdirəlayiq olduğunu və növbəti iki gün yarım atışmaların olmadığını qeyd edir. Burada da canişin bilərkədən toqquşmaların bilavasitə səbəbkər və münaqişə tərəfi olan “Daşnaksutyun” partiyasının drujinalarının da silahlandırılması məsələsinə toxunmur. “Sülhməramlı fəhlə partiyasına mən tərəfdən silah paylandıqdan sonra özbaşına silahlanmış dəstələr küçələrdən yığışdı. Bununla yanaşı fəhlə partiyası müəyyən etdi ki, **Tiflisdə qırğın ermənilərin özü tərəfindən təhrik edilmişdir**. Bu fikri əvvəllər bir ağızdan administrasiyanın aşağı vəzifəli məmurlarını təxribatlılıqda ittiham edən birləşmiş inqilabi partiyalar da bölüşürler” [12, № 316].

Tiflisdə həssas sabitliyin saxlanması istiqamətində müəyyən işlərin görüldüyü günlərdə, toqquşmaların davam etdirilməsində maraqlı olan ermənilər dinc durmur, əllərinə keçən azərbaycanlıları qətlə yetirməkdə davam edirdilər. Yuxarıda dekabrın 3-də Sion küçəsində bir müsəlmanın öldürüldüğünü qeyd etmişdik. Dekabrın 6-da isə Vorontsov küçəsində Hacı Baba İbrahim oğlunun evində yaşıyan İran təbəəsi Hüseyin oğlu adlı şəxs erməni meyxanaçı (duxançı) Vano tərəfindən ölümcul yaralanır və bir gün sonra ölürlər [12, № 303; 9, № 245]. Bu hadisə barədə müsəlmanlar şəhər rəhbərliyinə məlumat verib onun araşdırılmasını tələb edirlər.

Toqquşmalardan bir həftə keçməsinə baxmayaraq, müsəlman məhəllələrindən yaralı azərbaycanlıların Mixail xəstəxanasına aparılması prosesi davam edirdi. Dekabrın 7-də VI məhəllədən Mixail xəstəxanasına 12 gün əvvəl atışmalar zamanı güllə yarası almış Ramazan Yəhya oğlu gətirilir [12, № 303]. Həmin gün həkimlər artıq xəstəxanaya yerləşdirilmiş 6 yaşlı azərbaycanlı Uqbaba (Rübəbə ? – F.V.) Əkbər qızının ambulator müalicə aldığı bildirirlər [12, № 303].

Tiflisdə baş verən toqquşmalar və azərbaycanlılara qarşı qırğınlar səbəbindən VI məhəllədə yaşayan İran təbəəli müsəlmanlar öz mal-mülklərini tez-tələsik satıb, vətənlərinə yola salınmaları üçün Sololakda yerləşən İran konsullugu müraciət edirdilər [12, № 302]. “Tiflisskiy listok” qəzetinin yazdığını görə İran təbəəli 500 nəfər vətonlularına dönmək üçün Tiflis dəmir yolu vağzalına toplaşmış, lakin güclü qar yağlığı üçün bir müddət onları İrana göndərmək mümkün olmamışdı [9, № 245]. Qeyd olunan faktlar bir daha 1905-ci ildə daşnakların azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparmağa başlamalarını təsdiq etməklə yanaşı, müəyyən qədər istədiklərinə nail olduqlarını da göstərir.

Sadə tiflislilər, xüsusilə də gürcülər azərbaycanlılara münasibətdə təzyiqlərə və qırğınlara qarşı sərt şəkildə etirazlarını bildirsələr də, Tiflis şəhər idarəsində əyləşən məmurların azərbaycanlılara ögey münasibətini görməmək mümkün deyildi. Bununla bağlı “Kavkaz” qəzetində

dərc olunmuş yazı maraq doğurur: “Şəhərin tatar hissəsindəki Xarpuxun əhalisi baş vermiş erməni-tatar atışmaları, yanğınlar və qarətlər nəticəsində möhkəm ehtiyac içindədir. Çoxu acliq və soyuqdan xəstələnir. Təcili yardımılara ehtiyac var. Quriyalılara, müxtəlif yerlərdə tar-mar edilmiş yəhudilərə, şüsalılara, bakiılırlara və digərlərinə böyük miqdarda pul ayırmış şəhər ictimai idarəsi nədənsə erməni-tatar hadisələrindən zərər görmüş bu Tiflis kasiblarının ehtiyaclarına eti-nasız yanaşır” [12, № 303].

Həmin ərəfədə mətbuatda Zaqqafqaziya şeyxüislamı Axund Əbdüssəlam Axundzadənin milliyyətindən və dinindən asılı olmayıaraq Cənubi Qafqaz xalqlarına müraciəti yayımlanır: “Tiflisdə rüsvayçı erməni-müsəlman qırğının qara günləri onlarla günahsız insanı qurban apardı. Sağ qalanlar onlara həsəd aparır. Yaralılar, yetimlər, dullar, qarətlərdən və yanğınlardan mülklərini itirənlərin hamısı böyük ehtiyac içindəirlər və maddi kömək üçün mənə müraciət edirlər. Onlar kasib və əslində zərərdidə olan öz tiflisli dindəşlərindən yardım uma bilmirlər. 22-30 noyabr hadisələrinin iztirab çəkən qurbanları adından, taleyin hökmünə buraxılmış və yaşamaq üçün heç bir vəsaitləri olmayan qadınlar, qocalar, uşaqlar adından Cənubi Qafqazın milliyyətindən və dinindən asılı olmayıaraq bütün əhalisinə yoxsullaşmış qardaşlarına imkan daxilində kömək göstərmələri xahişi ilə müraciət edirəm” [8, № 2967; 11, № 254].

Şeyxüislamın son dərəcə təsirli müraciəti cavabsız qalmır. “Vozrojdeniye” qəzeti zərər çəkmiş Tiflis müsəlmanları üçün “İ.V.” inisiallı şəxsin (İbrahim ağa Vəkilov- F.V.) öz iş yoldaşları və dost-tanışlarından 70 rubl 50 qəpik, “Ş.M.” inisiallı şəxsin (Şərif Mirzəyev- F.V.) isə 47 rubl 20 qəpik toplayıb şeyxüislama verdiyini yazırı [10, № 45].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1906-ci ilin əvvəlində Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkov Zaqqafqaziya şeyxüislamı Ə.Axundzadənin səhhəti ilə əlaqədar, onun vəzifəsinin icrasını Zaqqafqaziya şəhəru ruhani idarəsinin üzvü Abbasqulu Sultan Hüseynbəyova həvalə edir [13, № 36]. M.Şahtaxtinskinin “Kavkaz” qəzetində dərc etdirdiyi “İztirab çəkən şeyxüislamın sözü” başlıqlı mə-qaləsindən məlum olur ki, Ə.Axundzadənin 18 yaşlı qızı erməni-müsəlman davası zamanı keçirdiyi sarsıntılardan xəstələnib dünyasını dəyişir və 1906-ci ilin fevralın 10-da dəfn olunur. Bu zaman axundun özü də xəstə yatdığı üçün yas yerinə gələnlər onu narahat etməmək üçün qonşu evə baş çəkərək o zaman Xarkov Universitetinin tələbəsi olan oğlu Rəşid bəyə baş sağlığı verirlər. Məqalədə axundun da Tiflisdə baş vermiş qırğınlar səbəbindən xəstələndiyi göstərilir [13, № 37]. Arxiv sənədlərindən Zaqqafqaziya şəhəru ruhani idarəsinin sədri - şeyxüislam Ə.Axundzadənin çox keçmədən (1907-ci ilin noyabr ayında) 64 yaşında dünyasını dəyişdiyi məlum olur [1, iş № 684].

Mətbuatın xəbərlərinə əsasən, Tiflisdə milli zəmində baş vermiş iğtişəşlər zamanı Mixail xəstəxanasına 39 müsəlman (onlardan 8-i ölmüşdür), 27 erməni (1-i ölmüşdür), 14 gürcü (3-ü ölmüşdür), 4 rus, 1 alman və 1 yəhudü götürülmüşdür. Xarpux müalicəxanasına isə hamısı müsəlman olmaqla 300 yaralı (onlardan ölümcul yaralı – 25, ağır yaralı – 15 nəfər) götürülmüşdür [7, № 224; 12, № 304].

Erməni terroru dəstələri Borçalı qəzasında belə təxribatlar və qətlamlar törətməkdən çə-kinmirdilər. Arxiv mənbələrindən və mətbuat yazılarından 1905-ci il noyabrın 27-də erməni silahlı dəstəsinin Borçalı qəzasının Loru nahiyyəsinin (Güney Borçalı) Şahəli stansiyasında yerlə-şən Allahverdi-Elyar misəritmə zavodunda çalışan azərbaycanlı fəhlələri meşəyə apararaq kütlə-vi şəkildə qətl etdiyi məlum olur [4, iş № 522; 8, № 2966].

“Tsnobis purtseli” qəzetinin 9 dekabr 1905-ci il sayında fransızların cəmiyyətinə məxsus “Şahəli-Elyar zavodunun sahibləri Tomit Franq və Emil Kabalın misəritmə zavodunda baş verən hadisə barədə söylədikləri təfərrüati ilə dərc olunmuşdu. Zavod sahiblərinin dediklərindən məlum olur ki, noyabrın 26-sı axşam 130 nəfər erməni fəhlə (zavodda cəmi 150 fəhlə işləyirdi), hər şənbə aldığıları pullarını da istəmədən, işdən çıxıb gedirlər. Onların bu qəribə gedisi zavodda işləyən tatarları və rusları düşünməyə vadər edir və onlardan da bəziləri haradasa gizlənir. Zavodda 1 gürcü gözətçi və 16 tatar qalır. Səhəri gün 60-dan çox yaraqlı erməni zavoda gəlir və atəş açmağa başlayırlar. Ermənilər binadan çıxanları öldürəcəkləri ilə hədələsələr də zavodun sahibi onların qarşısına çıxaraq atəsi kəsmələrini, əvəzində istədiklərini verəcəyini bildirir. Bu

dəstəyə başçılıq edən 26-28 yaşlı, Avropa geyimində, köynəyi kraxmallı erməni onun sözlərinə məhəl qoymur və onlar zavoda soxulurlar. Tatarlar isə zavoddan çıxıb meşəyə qaçırlar. Ermənilərin bir hissəsi onların dalınca gedir. Zavodda 75 yaşlı bir tatar kişi və bir də tatar qadın qalır. Bu ixtiyarı bir neçə nəfər xəncərlə öldürür, illərlə yığıdığı və üstündə saxladığı 500 rublu götürürlər. Ermənilər tatar qadını özləri ilə aparmaq istəyirlər, lakin zavod sahibinin müdaxiləsindən sonra qadını zavodda saxlamaq mümkün olur. Bir müddət sakitlik olur, sonra yenə tüsəng səsləri eşidilir. Ermənilər meşədə gizlənməyə çalışan tatarları da güllələyirlər. Bir yaralı fəhlə meşədən qayıdır zavoda girir, lakin təqib edənlər gəlib onu da öldürürler. Noyabrın 28-də erməni fəhlələr zavoda gəlib əşyalarını yiğib həmişəlik gedirlər [8, № 2967, s. 2-3].

Misəritmə zavodunda baş vermiş qətlama “Tiflisskiy listok” qəzeti də öz səhifələrində yer ayırmışdı [9, № 244].

Qeyd edək ki, Tiflis arxivlərində ermənilərin Borçalı azərbaycanlıları ilə six qohumluq telleri ilə bağlı olan Pəmbək azərbaycanlılarına qarşı da qətlamlar törətdiklərini təsdiqləyən sənədlər qorunur. Gürcüstan Milli Tarix Arxivində saxlanılan “Ermənilər və müsəlmanlar arasındakı silahlı toqquşmalar haqqında canışınə hesabat məruzəsi” adlı qovluqda [3, iş № 32] toplanmış rəsmi yazışmalardan və təlimatlardan məlum olur ki, 1905-ci il sentyabrın 20-də arabalarla çörək almaq üçün ermənilərin yaşadığı qonşu Cəngi kəndinə gedən Pəmbək mahalının Qursalı, Xancıgaz və Türk Gözəldərəsi kəndlərinin 24 azərbaycanlı sakinindən yalnız 4-ü canını sağ qurtarıb geri döñə bilir. Qalan 20 nəfər erməni silahlıları tərəfindən Cəngidə öldürülərək bur quyuya gömürlürlər [3, iş № 32, v. 3].

Arxiv mənbələrindən və dövrün mətbuat xəbərlərində aydın olur ki, Tiflisdə öz soydaşlarının ermənilərin silahlı basqınlarına məruz qalmalarına və qəddarlıqla qətlə yetirilmələrinə biganə qala bilməyən Borçalı qarapapaqları bir tərəfdən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qısa zamanda silahlı süvari dəstələr yaradıb Tiflisə doğru hərəkətə başlayır, digər tərəfdən mahalda böyük bir xalq hərəkatına başlayırlar. Hərəkatın məqsədi Tiflis və Borçalıda ermənilər tərəfindən törədilən azərbaycanlı qətlamların qarşısının alınması idi. Bu məqsədlə Tiflis ətrafında, eləcə də Borçalı qəzasında zəngin tiflisli ermənilərə məxsus zavodlar, fabriklər, xutorlar və digər maddi gəlir mənbələri yerlə yeksan edilir, ancaq bu zaman insan tələfatı hallarına yol verilmir; bir sözə ermənilərə fiziki yox, maddi ziyan yetirilir.

Borçalı xalq hərəkatına Təkəli kəndindən general-leytenant İsrafil bəy Yadigarovun oğlu, general-major Həsən bəy Yadigarov rəhbərlik edirdi. Qeyd edək ki, Həsən bəyin Tiflisdə Vorontsov küçəsində yaşayan əkiz qardaşı, poruçık Hüseyn bəy Tiflis müsəlmanlarının ermənilərə qarşı müqavimətinin təşkilində müstəsna rol oynamışdır.

Xalq hərəkatı zamanı Borçalı azərbaycanlıları — qarapapaqlar bir daha müdrik və tolerant toplum olduğunu nümayiş etdirirlər. Çünkü onlar daşnakların gəlir mənbəyini erməni kapitalistlərinin (zavod-fabrik və bank sahibləri, iri torpaq sahibkarları və s.) pul köçürmələrinin, ianələrinin təşkil etdiyini bilirdilər və hədəfə bu kapitalistlərin mülklərini götürürdülər. Hərəkat düşməni canlı itkiyə məruz qoymaq, erməni xalqının sadə nümayəndlərinə zərər yetirmək, erməni kəndlərini yerlə-yeksan etmək məqsədini daşıyırdı. Əks halda, Borçalıda böyük azərbaycanlı kəndlərinin əhatəsində anklav şəklində kiçik erməni yaşayış məntəqələri var idi və qarapapaqlar üçün onları mühasirəyə alıb yandırmaq, əhalisini yox etmək və ya didərgin salmaq, sadə erməni kəndlisinin malına ziyan yetirmək çox asan idi. Doğrudur, bütün digər xalq hərəkatlarında olduğu kimi, bu hərəkatda da müəyyən istisnalar ola bilərdi, çünkü tarixdən geniş xalq kütlələrinin iştirak etdiyi proseslər (hərəkatlar, inqilablar, üsyənlər və s.) zamanı həmin proseslərə qoşulmuş bəzi qrupların nəzarətdən çıxa bilmə təcrübəsi mövcuddur. Amma bütün etibarlı mənbələr Borçalı xalq hərəkatının ona rəhbərlik edənlərin nəzarətində olduğunu və kor-təbii hərəkat olmadığını göstərir. Borçalılar törətdikləri talanlar zamanı açıq şəkildə Tiflisdəki soydaşlarına qarşı qırğınlara dayandırmağı tələb edir və bunu o qırğınlara görə qisas məqsədilə etdiklərini bəyan edirdilər. Ara sakitləşəndən sonra ermənilərdən talan olunmuş mal-qaranın bir hissəsinin geri qaytarılması da əslində qarapapaqların xoş məramından xəbər verirdi.

Görkəmli alimimiz Yaqub Mahmudov Borçalı xalq hərəkatını xalqımızın erməni təcavüzü nə qarşı müqavimət və mübarizə tarixinin şərəfli səhifələrindən biri kimi dəyərləndirmişdir.

Yekun olaraq bir məsələyə xüsusi toxunmaq yerinə düşərdi. BMT Baş Assambleya-sında 9 dekabr 1948-ci ildə 260 (III) sayılı qətnamə ilə qəbul olunmuş "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya"nın 2-ci maddəsinə görə soyqırımı termini altında etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş və sistematik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsi nəzərdə tutulur [19]. Yuxarıda qeyd olunan faktlar-dan göründüyü kimi, 1905-ci il hadisələrini törətməkdə ermənilərin əsas məqsədlərindən biri azərbaycanlıları fiziki cəhətdən yox edərək etnik təmizləmə aparmaqdan ibarət olmuşdu. Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlı məhz milli mənsubiyyətinə görə erməni terrorçu-şovinist dəstələri tərəfindən kütləvi şəkildə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Zənnimizcə, çoxsaylı arxiv mənbələrinə, faktlara istinadən və sözügedən Konvensiyaya əsasən çəkinmədən 1905-ci ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədildiyi iddiasını irəli sürmək olar.

1905-ci il kütləvi qırğınları yaşadığımız regionda XX əsr boyunca xalqımıza qarşı mərhələ-mərhələ, sistematik şəkildə həyata keçirilmiş soyqırımlarının ilkin mərhələsi idi.

Ədəbiyyat

1. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxiv (GMTA), fond 13, siyahi 6.
2. GMTA, f. 17, s. 2.
3. GMTA, f. 83, s. 1.
4. GMTA, f. 115, s. 1.
5. GMTA, f. 153, s. 1.
6. GMTA, f. 153, s. 2.
7. "İveriya" qəzeti, 1905-ci il.
8. "Tsnobis purtseli" qəz., 1905-ci il.
9. «Тифлисский листок» qəz., 1905-ci il.
10. «Возрождение» qəz., 1905-ci il.
11. «Новое обозрение» qəz., 1905-ci il.
12. «Кавказ» qəz., 1905-ci il.
13. «Кавказ» qəz., 1906-ci il.
14. F. Maxaradze. Zaqaqfaziyada 1905-ci il, Tiflis, 1932, (gürcü dilində)
15. V.Hacilar. XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqlıq hərəkatı, Tiflis, 2003.
16. F.Valehoğlu. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərb tarixi, Bakı, 2005.
17. T. Svyatoçovski. Rusiya və Azərbaycan: Sərhədyani bölgə keçid dövründə, Bakı, 2000.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, iki cilddə: I cild / Baş red.: Y.Mahmudov, Bakı, 2004.
19. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

Фахри Валехоглу

ТИФЛИССКАЯ МАССОВАЯ РЕЗНЯ 1905-ГО ГОДА, СОВЕРШЕННОЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ И МЕСТНОЙ ПРЕССЫ

Резюме

Расстрел мирной демонстрации рабочих в Санкт-Петербурге 9 января 1905-го года имперскими войсками дал импульс массовым выступлениям с политическими лозунгами и вызвал начало событий, известных в исторических источниках как «Русская революция 1905-го года» или «Первая русская революция». Восстания, всеобщие забастовки и митинги распространились по территории всей страны, включая Южный Кавказ.

В результате провокаций и усилий армянских дашнакских группировок социальный конфликт, имеющий место в Российской империи превратился в кровавый межнациональный конфликт на Южном Кавказе и сопровождался массовой резней азербайджанцев. В Баку, Иреване, Нахчыване, Карабаге, Зангезуре, Пэмбеке, Гяндже, Тифлисе, Борчалы и других местах тысяча невинных людей были убиты на глазах уластных структур, 158 азербайджанских сёл были разрушены и стёрты с лица земли.

Армяно-азербайджанские столкновения, имевшие место в 1905 году в Бакинской, Иреванской и Елизаветпольской губерниях Южного Кавказа также ухудшили ситуацию в Тифлисской губернии. Начиная с осени того же года со стороны членов армянских националистическо-террористических организаций и способствующих им сил в городе Тифлис и его окрестностях совершались провокационные преступления против азербайджанцев, унижая и даже убивая их без всякой причины. Несмотря на все усилия тифлисской азербайджанской интеллигенции, избежать кровавых событий не удалось; 22-30 ноября 1905-го года азербайджанское население города стало мишенью армянских вооруженных сил и подверглась массовой резне.

В представленной статье на основании первичных письменных источников, привлечены к исследованию армяно-азербайджанские столкновения, происходившие в Тифлисе в ноябре 1905 года. Ссылаясь на официальные документы, хранящиеся в Национальном Историческом Архиве Грузии, а также на грузиноязычные и русскоязычные периодические издания, опубликованные в Тифлисе в 1905-1906 гг. обнаружены факты зверства и массовой резни, совершенные армянскими вооруженными террористическими группировками против азербайджанского населения г. Тифлис и Борчалинского уезда, которые ещё раз доказывают, что авторами первых массовых убийств в 20-ом веке на Кавказском ареале являлись армяне.

Fakhri Valehoglu

**TIFLIS MASSACRES OF 1905 COMMITTED AGAINST AZERBAIJANIS BY ARMENIANS
ACCORDING TO THE ARCHIVE SOURCES AND LOCAL PRESS**

Summary

In January 9, 1905, the participants of peaceful demonstration of workers in St. Petersburg were shot by Russian imperial troops. This gave an impetus to the massive demonstrations with political slogans and thus caused to the beginning of events that are known in historical sources as “Russian Revolution of 1905” or “First Russian Revolution”. Rebellions, massive strikes and demonstrations spread the territory of the country, including South Caucasus.

As a result of zeal of Armenian Dashnaks, the social conflict and confusion within the territory of the Russian Empire turn into the bloody national conflict in the South Caucasus and massacres against Azerbaijani. In Baku, Irevan, Nakhchivan, Karabagh, Zengezur, Pembek, Ganja, Tiflis, Borchali and other places, thousands of innocent people were killed in front of Russian ruling structures' eyes, 158 Azerbaijani villages were destroyed and razed.

The Armenian-Azerbaijani conflict that started in 1905 in Baku, Irevan and Yelizavetpol (Ganja) provinces of the South Caucasus also deteriorates the situation in Tiflis province. Since the fall of the same year the members of Armenian chauvinist-terrorist organizations and the forces that were at one with them commit provocative crimes against Azerbaijanis, in Tiflis and its surrounding areas. Azerbaijanis were being offended and even killed without any reason. In spite of all the efforts of the Azerbaijani intelligentsia, it was impossible to avoid the bloody events on 22-30 November, in Tiflis. Azerbaijani population of the city were targeted to the Armenian armed force's bullets and were exposed to massacre.

This article investigates the skirmishes between Armenians and Azerbaijanis that took place in November of 1905 according to the early written sources. The facts of savagery and massacres committed against Azerbaijanis were revealed according to the official documents of Georgian National Archives of History and Georgian and Russian press of 1905-1906, therefore it proved that Armenians were the authors of the early massacres in the Caucasus region in XX century.

Ирада Алиева
Д.ф.по и., Института Истории НАНА

АРМЯНСКИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ПО ОТНОШЕНИЮ К АЗЕРБАЙДЖАНЦАМ БОРЧАЛЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ключевые слова: азербайджанцы Борчалы, армянский экстремизм, геноцид, Первая мировая война

В период Первой мировой войны 1914 - 1918 годов до предела усугубились политический, экономические, национально-культурные и этнические проблемы азербайджанцев Борчалы.

Россия воевала с Турцией на Кавказском фронте, что оказало немаловажное значение на положение азербайджанцев Тифлисской губернии. Они испытывали все тяготы военного времени и враждебного отношения к себе армян (российское правительство на случай потери территории Юго-Западного Кавказа стремились использовать армянскую карту) и российских властей, преследовавших азербайджанцев по религиозному и лингвистическому признаку, подозревая в сочувствии к единоверным туркам. Жандармское управление особенно пристально следило за деятельность интеллигенции и наиболее инициативных представителей азербайджанского народа. На фоне развития тюркского и национального самосознания созревалось азербайджанское национальное самосознание.

Репрессивный аппарат царизма строго следил за деятельностью различных общественных и националистических организаций. На особую заметку брались те, кто выступал с пропагандой агитацией. Так, в январе 1915 года обнаружилась деятельность 25-летнего азербайджанского мещанина из Нухи Расул Ибрагим Халил оглы. Он переписывался с жителем города Сигнаха Сигнахского уезда Тифлисской губернии персидским подданным азербайджанцем Алекскером Расум оглы – содержателем чайного заведения в Сигнахе. Они обвинялись в том, что возбуждали местных азербайджанцев против российского правительства и христиан, упрекая сигнахских азербайджанцев в том, что «они сидят в г. Сигнахе и спокойно торгуют, тогда когда их братья турки проливают свою кровь за мусульман в войне с Россией». Вслед за этими двумя азербайджанцами по аналогичному обвинению был арестован Каграман Керим оглы, еще одному подозреваемому - Мешади ага Месхиеву удалось скрыться из Сигнаха. В дальнейшем, 11 февраля Каграмана Керим оглы и Алекскера Расул оглы освободили из-под стражи, а в отношении Расула Ибрагим Халил оглы предложили запретить проживание на Кавказе в период военных действий с Турцией.

Все эти примеры свидетельствуют о напряженной обстановке в Тифлисской губернии. Подозрительность, наблюдение за азербайджанцами, доносы были, видимо, обычным делом в то время. За антироссийские высказывания по распоряжению Тифлисского губернатора от 21 февраля 1915 года были высланы шесть жителей Борчалинского уезда [4, с. 2, 3 об., 4,, 5, 5 об.].

Наибольшая активность тифлисских азербайджанцев объясняется, видимо, тем, что в многоэтничном и многоязычном городе они имели возможность сравнивать свое положение с положением других этносов и социальных групп. Кроме того, городские жители имели больший доступ к мусульманской и национальной прессе, общественным организациям и пр. [12].

Сплочение азербайджанцев и развитие национального самосознания встречало враждебность со стороны армян. Они уже давно вынашивали и проповедовали фантастические планы образования собственного государства за счет азербайджанских земель, а в 1917 году пытались реализовать свои идеи.

В октябре 1917 года армянская партия «Дашнакцутюн» на армянском национальном конгрессе выдвинула проект, по которому они предполагали создать новую губернию для армян – Александропольскую. В ее состав они «включили» почти весь Ахалкалакский и часть Борчалинского уездов. Армянские и грузинские националисты напрочь игнорировали азербайджанскую принадлежность этих земель и населения [16].

В феврале 1915 года деятельность дашнаков достигла своего апогея. Они возмущались российским правительством, ничего не предпринявшием для решения т.н. армянского вопроса после победы над турками в Сарыкамышской операции в январе 1915 года. Армяне угрожали российским властям в случае неразрешения «армянского вопроса» выступить против России. В марте-апреле 1915 года вслед за наступлением российских войск армяне подняли восстание в Ванской вилайете, сопровождавшееся истреблением местного турецкого населения. Как известно, в ответ на это турецкие власти предприняли выселение армян из прифронтовых вилайетов в Сирию, что ныне преподносится армянами за «геноцид».

Летом 1916 года по ходу наступления российских войск дашнаки беспощадно расправились с местными турецкими и азербайджанскими жителями. В связи с этим азербайджанская делегация во главе с А.М. Топчибашевым прибыла на встречу к заместителю командующего кавказским фронтом генералу А. Мышилаевскому с требованием «оградить азербайджанское население от армян, жаждущих кровавых столкновений». Протест действиям армян выразил также депутат IV Государственной Думы М.Ю. Джагаров [5, с. 194-195].

Армянские экстремисты, образовавшие еще в 1914 году военизированные дружины, начали национальную резню азербайджанского народа на территории Западного Азербайджана. Сотни тысяч азербайджанских беженцев хлынуло к своим сородичам в Ахалцыхский уезд. Никакой адекватной реакции и отпора армяне от российских властей не получили, напротив, из-за того, что они воевали вместе армяне пользовались их попустительством. Причем, агитационная компания армян затушевывала действительное положение вещей [6, с. 26].

Местный казий Ахалцыхского уезда обратился в распорядительный комитет кавказского благотворительного общества в Тифлисе с просьбой о помощи. Как правило, помочь азербайджанским беженцам оказывалась Бакинским мусульманским благотворительным обществом [11].

Передовые азербайджанские деятели пытались донести до мировой общественности положение азербайджанцев.

Азербайджанские деятели всюду пытались ставить на повестку дня в числе других и вопрос о положении азербайджанцев Тифлисской губернии.

Комиссар Временного Правительства А.И. Чхенкели созвал даже совещание по разбору межнациональных конфликтов на Кавказе. Азербайджанское население представлял Х.П.б. Султанов (будущий генерал-губернатор Нагорного Карабаха). Эта конференция не решила территориальные конфликты, оставив их на дальнейшее рассмотрение [13]. Но выгодно ли было грузинским национальным лидерам разрешение проблем азербайджанского народа? Грузины, в свою очередь, вынашивали планы образования своего государства без учета исторических и национальных прав азербайджанцев.

В то же самое время в Тифлисе конференция грузинских социалистов-федералистов вынесла решение о территории будущей автономной Грузии. По их проекту, в состав Грузии включалась Тифлисская губерния со всеми уездами, а два уезда – Ахалкалакский и Борчалинский – частично. Часть этих двух уездов вместе с Закатальским округом, Батумской областью, Кутаисской губернией и частью Сухумского округа также вводили в пределы Грузии. Предусматривалось проведение референдума среди местного населения этих районов по вхождению в состав Грузии [14].

Все это вызвало беспокойство и недоумение азербайджанского населения. Азербайджанцы, уже сто лет испытывающие на себе гнет российского управления и полицейского режима, столкнулись с еще большей проблемой – грузинским национализмом.

Волонтистское решение об объявлении всей Тифлисской губернии – территорией Грузии – национального государства – не могло не вызвать разочарование и тревогу азербайджанского населения, чья судьба и так была искромсана и исковеркана действиями российского самодержавия.

В некоторых местах проживания азербайджанцев Тифлисской губернии возникли конфликты по земельному вопросу – уже долгое время наиболее наболевшему и острому – с представителями других народностей. Самые ожесточенные споры происходили с армянами, нашедшими приют в местах проживания азербайджанцев только благодаря политике российских властей, во всем попустительствующих и благоволивших им.

В середине июля 1917 года в сел. Ацхур Ахалцыхского уезда состоялся митинг азербайджанцев с протестом против ареста выборного ахалцыхского уездного комиссара ротмистра Гудиева. Председателем митинга избрали Меджида Эфендиева, а секретарем Мамеда Пепинова. Участники митинга жаловались с трибуны на произвол в отношении азербайджанцев. В городе Ахалцыхе по доносам армян не раз избивали, арестовывали и обыскивали азербайджанских жителей. Единственной защитой азербайджанцев был комиссар Гудиев, избранный от азербайджанцев. Напомним, что в городе были также по одному комиссару от армян и грузин, буквально преследовавших азербайджанского коллегу и покрывавших своих бесчинствующих сородичей. Рабочая партия (80 человек) города Ахалцыха, возглавляемая армянами, не принимала в свои ряды более 1000 рабочих азербайджанцев. Более того, армянские авантюристы, держа правление рабочей партии в своих руках, требовали передачи власти в уезде городской рабочей партии – их марионетке.

Митингующие азербайджанцы вынесли резолюцию с требованиями: 1) немедленно освободить и реабилитировать Гудиева с правом восстановления в должности, 2) довести сведения о положении азербайджанцев Ахалцыхского уезда всему мусульманскому миру Кавказа, 3) срочно командировать в Тифлис азербайджанских делегатов из уезда в Закавказский комитет и Совет рабочих и солдатских депутатов [15].

Мусульманский национальный совет в конце 1917 года, озабоченный действиями грузинских и армянских националистов, выдвинул в комиссию по переделу административных границ Закавказских губерний Л.Б. Бебутова, Ф. Хан-Хойского и Шейхульисламова [17].

Особо следует обратить внимание на армянский проект административного передела Закавказского края, принятый армянской национальной конференцией. Причем он был одобрен армянскими лобби в подкомиссии и комиссии, созданной при Особом Закавказском комитете, (Особый Закавказский Комитет был создан 22 марта 1917 в Тифлисе). и представлен на рассмотрение совещанию ОЗАКОМА 14 – 15 октября. По оценке А. Гаджиева, проводимый в том же месяце армянский национальный конгресс «фактически явился подготовкой к массированному наступлению созданных к тому времени армянских воинских формирований на территорию Юго-Западного Кавказа» [6, 21].

Армяне бесцеремонным образом претендовали на Елисаветпольскую, Эриванскую губернии, Карскую область и два уезда Тифлисской губернии: Ахалцыхский и Борчалинский – места традиционного проживания азербайджанцев [18]. И таким образом, армяне намеревались образовать Александропольскую губернию из южной части Тифлисской губернии, двух округов Карской области (Карского и Кагизманского), Александропольского уезда и четвертого участка Эчмиадзинского уезда. В свою очередь, придуманная армянами губерния, должна была, по их проекту, состоять из уездов:

1) Ахалкалакского с присоединением к нему трех сельских обществ Триалетского участка Борчалинского уезда и двух селений Бакурианского сельского общества Го-рийского уезда (Кизил Кимес и Молив) до водораздельной линии Цхранского хребта.

2) Лорийский с добавлением к нему Лорийского участка Борчалинского уезда с прирезкой к нему территории Борчалинского и Екатеринфельских участков, а также одного участка Александропольского уезда. Они предлагали осталльную часть Борчалинского уезда отнести к Тифлисскому уезду Тифлисской губернии [19].

В меморандуме, представленной «Дашнакцутюн» О.Качазнуни, в состав т.н. Армении планировалось включить Иреванскую губернию, Карскую область без северной части Ардагана и южную половину Тифлисской губернии. Дашнаки и были той организацией, которая вынашивала планы захвата азербайджанских земель – Ахалкалаки, Борчалы, и др. [7, 22, 65, 69].

Этот немыслимый и вызывающий проект вызвал справедливое негодование азербайджанской стороны [20]. Исторический ареал проживания азербайджанцев кромсался недружественными соседями, стремившимся за счет исконных азербайджанских земель, урвать побольше участков для «создания» своих «государств».

Армяне собирались устроить свое «государство» не только за счет азербайджанских земель на Юго-Западном Кавказе – Борчалинского и др. уездов бывшей Тифлисской губернии, но и центральных азербайджанских земель – Карабах, и пр. [3, л.14].

Армяне и грузины хотели основать свои республики за счет азербайджанских земель. Но если в Грузии в азербайджанцах видели один из этносов Грузии, то армяне вовсе не терпели присутствия азербайджанцев.

Н.Н. Жордания в своей речи на заседании Закавказского Сейма – законодательного органа Закавказского комиссариата, открывшегося 23 (10) февраля 1918 года в Тифлисе. 22 февраля 1918 года признавал, что в Грузии «две главные нации»: азербайджанцы и грузины. О кровавых событиях в Ахалцыхском уезде он заявил следующее: «есть трения в Ахалцыхском уезде; но я должен сказать, что я был там и что все мои товарищи, и не только товарищи, но все скажут, что в этом виновны не мусульмане ахалцыхские, а грузины. Так что трения в Ахалцыхском уезде имеют частичный характер, и эти трения больше возникают на почве провокаций, чем на почве интересов» [23, с.74, 78].

С занятием турецкими войсками Карса и других прилегающих окрестностей армянские военные формирования, воевавшие на стороне российских войск в ходе войны, а после вывода российских солдат оставшиеся в регионе, в отместку напали на местные мусульманские селения, творя бесчинства и убийства [6, с. 39].

По сообщению борчалинских жителей, грузинские войковые части и армянские отряды Андраника, отступающие через территорию азербайджанских жителей Борчалы, разграбили азербайджанские селения Шабанлы, Кызыл-Килис, Каклиян, Хамамлы, Верхний Озман, Нижний Озман, Маилы, Сафарли, Муганлы, Сары-Яр, Мола-Эюблы, Ангирвал, Камышлы, Саатлы, Савук-Будак, Ходжа-Кенды, Ирганджак, Ильмазди, Калакала, Кара-Исалы, перебив всех жителей этих сел. В период погромов грузинские жители соседних селений Камарлинского сельского общества напали на Гаджи Муссу и Гаджи Ису. А около селения Шабак грузины захватили 500 голов овец, принадлежащих Кызыл-Аджилинцам. По заявлению борчалинских жителей, Башкичетский пристав и дислоцированные в уезде германские войковые части «являются игрушкой и орудиями в руках богатых грузинских и немецких землевладельцев..., которые буквально раздирают на части Борчалинский уезд, как голодные волки».

Башкичетский пристав напал на азербайджанские селения Шабандиляр, Дамурчи-Гасан, Гаклиян, Кызыл-Килис, др. и вывел оттуда всех мужчин связанными, а женщин и детей изгнал из домов и предоставил их жилища на разгром армянам. Раздевали и избивали азербайджанцев. По сообщению борчалинских жителей, германские солдаты притесняли азербайджанцев по конфессиональному признаку, заставляли содержать их «насильственным путем с плетью и палкой в руках». При этом они пользовались помощью местных немецких колонистов, насилино врывавшихся в мирные дома и грабивших

азербайджанский народ. Из-за всех этих притеснений, некоторые азербайджанцы вынуждены были укрыться со своими семьями в горах. Аналогичные сообщения о ситуации в азербайджанских селениях Тифлисской губернии и о желании азербайджанцев соединиться со своими сородичами в Азербайджане поступали от различных мусульманских организаций Тифлиса, Управления Тифлисского мусульманского Благотворительного Общества, и др. [2, л. 1-12].

Кроме того, с азербайджанских жителей требовали выплату различных взысканий. Так, от жителей сел. Корабиль (60 дымов) – 71 тыс. руб.; сел. Муганлу Мола (23 дыма) – 51 тыс. руб.; сел. Коша-Килиса Малый (18 дымов) – 61 тыс. руб., сел. Коша-Килиса Большой (20 дымов) – 61 тыс. руб.; сел. Кызыл-Аджлы (300 дымов), сел. Сарван (350 дымов), сел. Аллавар (18 дымов) от 60 – до 70 тыс. руб.; сел. Гасан-Ходжали (30 дымов) – 56.350 руб.; сел. Таштан-Коллар (30 дымов) - 98 тыс.руб.; сел. Асмаляр (3 дыма) – 30 тыс.руб.; сел. Косалар (22 дыма) – 30 тыс руб.; сел. Фахралы (3 дыма) – 150 тыс.руб.; сел. Мугрири (23 дыма) – 23 тыс.руб., и т.д.

Азербайджанцы обращали внимание на то, что они терпели российское правительство, «лишь благодаря неприкосновенности нашей веры и обычая», они не понимали, почему немцы хозяйничали в «грузинской стране», или наоборот, почему грузины распоряжались в «Германии», чьи войска оккупировали азербайджанские земли [2, л. 20 об., 21-24].

После объявления независимости Грузии 26 мая 1918 года, Закавказский сейм принял решение об упразднении ЗФДР. Председатель правительства Рамишвили заявил об установлении границ Грузинской республики по административным рубежам бывших Елизаветпольской и Тифлисской губерний.

Начался новый виток истории азербайджанцев, чьи земли на Юго-Западном Кавказе в ходе их оккупации российскими войсками оказались сначала в пределах т.н. «татарских дистанций», далее - уездов Тифлисской губернии, а затем оказались в составе Грузинской республики, произвольно очертившей свои границы.

С распадом Закавказских республик в июне 1918 года военные отряды грузинских и германских войск развернули на территории Борчалинского уезда боевые действия против мирного азербайджанского населения, несогласного входить в состав Грузинской республики и изъявивших желание быть в составе Азербайджанской Республики. Германские войска заняли территорию Борчалинского уезда вплоть до ст. Санайн. Опираясь на силу оружия, грузинские власти установили свое управление. Насильственное подчинение азербайджанского населения сопровождалось разбоем, насилием и произволом. Грузинские власти развернули беспрецедентную конфискацию продовольственных запасов у азербайджанского населения, и по-разному вынуждали его покинуть свое местожительство. Всячески притесняя азербайджанцев, представители грузинской власти усугубляли и без того сложную обстановку в регионе, делая положение азербайджанцев невыносимым [1, л. 9 об-10].

Между тем, в конце апреля – начале мая 1918 года турецкие войска полностью овладели ситуацией в Карской области [2, л. 41-42].

В то же время, турецкие войска, заняв Александропольский уезд, вошли в пределы южной части Борчалинского уезда (Джалал оглы, Калагеран), преградив путь германским передовым постам от границ т.н. Арагатской республики.

Местное азербайджанское население, справедливо считая территорию Борчалинского, Тифлисского и Сигнахского и др. уездов своей исторической родиной, неотъемлемой частью Азербайджанской республики, просило помочь у правительства Азербайджана и настоятельно требовало создания органов своей власти в местах компактного проживания азербайджанцев. Азербайджанцы Борчалинского уезда возражали против присутствия германских войск в их регионе.

Жители Борчалинского уезда неоднократно обращались к азербайджанским влас-

тям, направляли соответствующие мирские приговоры и прошения. В одном из прошений, помимо жалоб на насильственные действия со стороны представителей христианских народов: немецких солдат, грузин и армян, отмечалось, в частности, немецкие солдаты разгромили полностью селения Коша-Килиса (84 дыма), Имри (60 дымов), а также 2 дыма в селении Арыхлы, убив одного человека, 4 дома в сел. Базаклы, 3 – в селении Узманда и 6 дымов на кочевке Арыхлы, двух жителей Гала-Кечит повесили. В кочевые Капаначинцев убили 8 человек, в сел. Демурчи-Гасан выстрелом из пушек подожгли несколько домов, в селении Дарбаз из пулеметов стреляли по мечети, подожгли два дома в сел. Балданорма. Азербайджанцы жаловались также на разбой со стороны армян, совершающий в отношении них по дороге из Тифлиса в Борчалы, куда они отправлялись за покупками, либо с целью сбыта продукции и скота. Азербайджанцы требовали прекращения беспредела, возмещение им материального ущерба, создание справедливого суда, наказание виновных. В заключение своего Прошения, вполне воинственно и решительно заявляли: «Мы, «карапапахцы», имея способность и силу и достойное самосознание, обладая численностью для защиты своих прав и своего существа, будучи сами по природе своей воинственны, могли бы... претендовать на право господства и защищать свое существование... Но дело в том, что с одной стороны, мы не хотели запятнать свою национальную историю, с другой – не решаемся отвлечь силы уважаемой нами Турции..., мы до сих пор воздерживались, молча перенося всяческие притеснения и враждебные отношения, рассчитывая, что всему этому будет положен конец... просим о выделении нас в полусамостоятельное ханство под названием «Карапапах», под протекторатом Турции и назначением центра в Тифлисе... сумеем защищать свое национальное господство, обладая всеми необходимыми для этого данными, или же о присоединении нас вместе с Тифлисом к соседнему с нами государству – Азербайджану. Документ подписали Борчалинский казий суннитского учения Аллах Яр заде Юсуф Эфенди, Борчалинский казий шиитского учения Мухаммед Али заде Халил Эфенди; Тифлисский Казий Ага заде Шейх Мухаммед Али, Управление Борчалинского Благотворительного Общества: председатель и члены Чобан Али Эфенди Халил заде и Иса [2, л. 20-32].

Но вскоре передовые посты германских войск сменила грузинская пограничная стража (56, 1919). Министр иностранных дел Азербайджанской Республики М. Гаджинский в письме на имя министра иностранных дел Грузинской республики просил «принять незамедлительные меры к выводу воинских частей из пределов Борчалинского уезда и к отмене распоряжения о занятии вышеуказанных частей территорий Азербайджана». Речь шла также о частях Тифлисского и Сигнахского уездов, примыкающих к Елисаветпольской губернии, населенных преимущественно азербайджанцами [9, с. 436 – 437].

Правительство Азербайджанской Демократической Республики направило грузинскому правительству ноту протesta в связи с размещением в Борчалинском уезде войск и выразило желание решать проблему путем переговоров. В ответ грузинские власти заявили о недопустимости вмешательства Азербайджанского Республиканского Правительства во «внутренние дела» Грузии [9, с. 436 – 437].

В июле 1918 года грузинское правительство предъявило ультиматум с требованием в течение 24 часов вывести свои воинские подразделения из района Карайзы. Азербайджанская сторона вновь напомнила, что пока не определены границы между двумя государствами, лучше избегать открытой конфронтации и решать вопросы путем переговоров.

В качестве выхода из сложившейся ситуации правительство Азербайджана предложило образовать азербайджано-грузинскую комиссию по вопросу о спорных территориях [10, 437 – 438].

Азербайджанцы Борчалинского уезда жаловались Азербайджанским властям на бесчисленные злодействия и злоупотребления со стороны армян, грузин и германских войсковых частей: «убивают и вешают людей, поджигают и разрушают дома и целые селения, насильно отнимают у жителей, где бы только не встречали, их имущество,

домашний скот и деньги – буквально грабят народ; арестовывают людей, подвергая их истязаниям днем и ночью...» [4, 4, 4 об.].

Под давлением представителей Германии и Турции на Кавказе, правительство Грузии, в связи с вопросом о спорных территориях, в августе 1918 года дало свое согласие на создание арбитражной комиссии в составе трех лиц: от Азербайджана, от Грузии и представителя нейтрального государства [8, 439].

По заключению комиссии, Грузия претендовала на юго-восточную часть Сигнахского уезда, Кааязскую степь Тифлисского уезда, Борчалы, а также на всю Закатальскую область – исконную территорию азербайджанцев.

Напомним, что граница Азербайджанской Республики по отношению к Грузии пролегала следующим образом: по прежней границе Закатальского округа с Сигнахским уездом до р. Алазани и далее по этой реке до г. Зильча, затем по прямой линии через Эльдарскую степь к реке Иоре (Габирри) (у сел. Кясыман) по прежней границе между Гянджинской и Тифлисской губерниями до ст. Пойлы на реке Куре, вверх по Куре до Красного моста на реке Храм и оттуда на юг по старой административной границе между Казахским и Борчалинскими уездами. Установление такой границы включало в состав Грузии значительную часть Азербайджанской территории. Еще раз отметим азербайджанские земли, на которые претендовала Грузинская Республика: на юго-восточную часть Сигнахского уезда, Кааязскую степь Тифлисского уезда, Борчалы, Закатальскую область (1, с. 1-2, 6-9).

Позже азербайджанская и грузинская стороны приняли решение передать вопрос о спорных территориях на рассмотрение намечавшейся Стамбульской конференции.

В преддверии конференции и в местной, и в турецкой печати каждая из сторон опубликовала множество статей с изложением своей позиции по спорному вопросу. Азербайджанская делегация в качестве основного аргумента приводила факт подавляющего численного преимущества в Борчалинском уезде и части Сигнахского уезда азербайджанского населения, а также настоятельные обращения и пожелания местного населения с просьбой о включении указанных территорий в состав Азербайджанской Демократической Республики. Грузинская делегация, в свою очередь, необходимость включения Борчалинского уезда в состав Грузии обосновывала близким географическим расположением этого уезда к столице республики. Однако на этот раз решить спорные территориальные проблемы стран Южного Кавказа не удалось, поскольку Стамбульская конференция так и не состоялась [21].

Азербайджанское Правительство все время обращало внимание на то, что часть Северо-Западного Азербайджана и Ахалцихский уезд, населенные преимущественно азербайджанцами, были волюнтаристским решением российских властей включена в состав Тифлисской губернии [1, 4 об.].

Земли Борчалинского, Кааязского и Сигнахского регионов с подавляющим азербайджанским населением оставались «спорными территориями». Хотя стороны согласованно вынесли данный вопрос на Парижскую мирную конференцию, представители великих держав ограничились лишь признанием «де-факто» трех южнокавказских республик, но территориальные проблемы остались до полного прояснения международного положения.

В связи с создавшимся неопределенным положением и агрессивным поведением грузинской стороны, азербайджанцы бывшей Тифлисской губернии пришли к решению о провозглашении самостоятельного государственного образования «Гарапапаг». В газете «Грузия» от 20 марта 1919 года сообщалось обращение азербайджанцев к Совету Министров Азербайджанской республики: «...Исконными жителями этих мест являемся мы, и численное большинство за нами. У нас есть все основания и мы достойны организовать здесь свою власть. Исходя из наших намерений, мы обратились к султану и великому

везирю с просьбой признать наши права и под покровительством Высокой Порты содействовать воссоединению наших земель с Азербайджаном» [22].

Однако ввиду чрезвычайно запутанного и напряженного положения на Кавказе, а также с целью обеспечения безопасности населения, создатели «Республики Борчалы – Гарапапаг» приняли решение объединиться с Араз – Тюркской Республикой (1918 – 1920), включавшей земли Нахичевань – Сюрмели и бассейна реки Аракс, и Карской республикой (1918 – 1919), включавшей территории Карской области и земли ахыс-кинских тюроков и азербайджанцев Ахалцыхского и Ахалкалакского уездов [23, с. 147].

Таким образом, азербайджанцы Борчалы в годы Первой мировой войны оказались в самом тяжелом положении. Они испытали на себе прессинг со стороны армянских националистов и их покровителей в лице германских военных.

Список литературы.

1. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 227.
2. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 24.
3. ARPISS. Sürətli fond 360.
4. ARPISS. F. 276. Siy. 8. İş 531.
5. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 – 1917. Баку: Элм, 1997.
6. Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики). Баку, 2004.
7. Мамедов И. «Великая Армения». Смертоносная программа кровавых злодеяний. Книга 1. Баку, 2006.
8. Отношение Правительства Грузинской Республики на имя Дипломатического Представителя Азербайджанской Республики от 31 августа 1918 года, № 3004// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
9. Письмо Министра иностранных дел Азербайджанской Республики на имя Министра Иностранных Дел Грузинской Республики от 14 июня 1918 года, № 15// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
10. Письмо Министра Иностранных Дел Азербайджанской Республики на имя Уполномоченного при Грузинском Правительстве от 22 июня 1918 года, № 19// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
11. Каспий, 31 января 1916, № 31.
12. Каспий, 4 февраля 1916, № 27.
13. Каспий, 16 (29) мая 1917, № 106.
14. Каспий» 17 (30) мая 1917, № 107.
15. Каспий, 16 июня 1917, № 157.
16. Каспий, 2сентября 1917, № 196.
17. Каспий, 13 декабря 1917, № 272.
18. Каспий, 21 декабря 1917, № 279.
19. Каспий, 22 декабря 1917, № 280.
20. Каспий, 29 декабря 1917, № 283.
21. Каспий, 21 января 1919, № 13.
22. Грузия, 20 марта 1919, № 62.
23. Жордания Н.Н. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи. Тифлис, 1919

Bəxtiyar Əhmədov
E.i., AMEA Tarix İnstitutu

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ GÖYÇƏ MAHALINDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİ

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ərazilərində erməni dövləti yaratmaq ideyası iflasa uğradıqdan sonra, Birinci dünya müharibəsi dövründə ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında “Erməni dövləti” qurmaq planlarını ciddi cəhdələ həyata keçirməyə başladılar. Erməni şovinistlərinin bu siyaseti Birinci dünya müharibəsi dövründə də aktuallığını saxlamaqdır idi və bu istiqamətdə fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Ermənilər Rusyanın təşəbbüsü ilə Birinci dünya müharibəsinin (1914-1918) yaratdığı “əl-verişli” tarixi şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb bölgələrində, o cümlədən Göyçə mahalında güclü hərbi qüvvələr formalasdırmışdır. Bu hərbi hissələrin əsasını Rusiyada təlim keçmiş zabitlər və türk ordusundan qovulan erməni əsilli əsgər və zabitlərdən ibarət idi. Həmin dəstələr birbaşa Rusiya tərəfindən silahlandırılırdı.

Həmişə olduğu kimi, Birinci dünya müharibəsi dövründə də Rusyanın hakim dairələri ermənilərə böyük etimad göstərir, həlliədici cəbhələrdə, xüsusilə Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşlərdə onlardan geniş istifadə edirdi. Ermənilər də öz növbəsində Rusiya qoşun hissələrinə eəllərindən gələn yardımı göstərirdilər. Ermənilərin Rusyanın qələbə çalmasında əsas marağı Rusyanın Türkiyədən ələ keçirdiyi əraziləri İrəvan quberniyasına qatmaq, bununla da “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmağa nail olmaq idi. Hələ 1914-cü il sentyabrın əvvəllərində İrəvan quberniyasında könüllü erməni birləşmələri təşkil olunmağa başlamışdı. Qısa müddətdə 7 könüllü erməni alayı təşkil olunmuşdu ki, onların da tərkibində müharibə ərefəsində 6000 nəfərdən çox əsgər və zabit var idi. Bu birləşmələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak Qafafyan, Vardan Mehrabyan, Hamazasp Srvandzyap, Qriqor Avşaryan, Hayk Byşkyan (Qaj), Havsep Arğutyan komandanlıq etmişlər. Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı. Türklərə qarşı vuruşmalarda erməni könüllülərinin qəddarlıqla vuruşmaları haqqında onlarca faktlar vardır. Erməni birləşmələrinə maddi yardım üçün vəsait toplanması təşkil olunmuş, bu iş xüsusilə Moskvada, Petroqradda, Bakıda, Tiflisdə daha səmərəli həyata keçirilmişdi. Yalnız 1915-ci ildə bu məqsəd üçün 1 milyon 444 min rubl vəsait (bunun 1 milyon 20 min rublunu Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilər yığmışdı) toplanmışdı (18, 33).

Qeyd olunduğu kimi, “Erməni dövləti” yaratmaq üçün Türkiyə ərazisinin Şərqi Anadolu hissəsi hədəfə alınsa da lakin baş verən siyasi hadisələr və beynəlxalq vəziyyət bunun reallıqdan kənar olduğunu göstərməkdə idi.

Türkiyənin erməni əhalisi yaşayan vilayətləri əsasında “Ermənistən dövləti” yaratmaq barədə arzuları nə siyasi, nə demoqrafik, nə də tarixi planda real bazaya malik deyildi. 1914-cü ildə Osmanlı dövlətində ermənilər yaşayan bölgələrdə ermənilər əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etmirdilər: «Nə bir şəhər, nə bir məhəllə, nə də bir kənd bütövlükdə ermənilər tərəfindən tam məskunlaşmamışdı. Əksinə, ermənilər türk əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə məskunlaşmışdır. Bütün Anadoluda yalnız Van ərazisində ermənilər çox cəmləşmişdilər və orada cəmi 43 faiz təşkil edirdilər. Fakt budur və bu məsələ ilə bağlı obyektiv statistik məlumatlar mövcuddur (4, 229).

Bunu yaxşı anlayan “Daşnaksütyun” və “Hnçak” təşkilatları “Erməni dövləti” ideyasını tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaratmağa qərar verdilər. Çünkü bu dövrdə Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan torpaqlarında onların dövlət yaratmaq imkanları daha böyük idi. Belə ki, XIX əsrən etibarən Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ruslar tərəfindən məskunlaşdırılan ermənilər Qərbi Azərbaycan bölgəsinin müəyyən ərazilərində kompakt halda yaşayırlıdalar.

Digər tərəfdən Rusyanın hakim dairələri də Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhəd qərb bölgəsində “Erməni dövləti” yaratmaq ideyasını dəstəkləyir və bu məqsədlə siyasi və hərbi yardım göstərildilər.

Daşnak hökuməti T.Nazaryanın, Dro Qanyanın başçılıq etdikləri 25 min nəfərlik qoşun yaratdı. Üç diviziyadan ibarət qoşunun əsas missiyası İrəvan quberniyası, Naxçıvan, Qarabağ bölgələrində kütləvi qırğınlar törədərək azərbaycanlıları bu ərazilərdə çıxarmaq idi. Üçüncü diviziya polkovnik Slikov-Silikyan Göyçə gölü ətrafi rayonlarda azərbaycanlıları məhv etməli idi (12, 29; 8, 61).

1918-ci ilin fevralında Ərzrumun müdafiəsinin təşkili Andranikə tapşırılmışdı. Lakin türk qoşunlarının zərbəsinə tab gətirə bilməyən Andranikin qoşun birləşmələri Sarıqamış—Qars—Aleksandropol istiqamətində geri çəkilməyə məcbur oldu, xeyli erməni əhalisinin köçürüлüb İrəvan quberniyasında yerləşməsini təşkil edir. Sonra Dilicana tərəf üz tuturlar. Yol boyu yerləşən azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın edirlər. Andranikin Dilicanda dincələn qoşun birləşmələri 1918-ci il iyunun 1-də Dilican—Jelenovka (Sevan)—Hor Bayazit—Martuni—Dərələyəz istiqamətində hərəkət edərək iyunun 17-də Naxçıvana çatırlar. Bu dəfə yol boyu yerləşən Rəhmankənd, Bağlı Hüseyin Saraklı, Hacı Uluxan, Ağzıbir, Ayrıvəng, Başkənd, Aliçalı, Karvansaray, Yanıx, Mədinə, Siçanlı, Kartluq Çamırlı, Aşağı Aliçalı, Tüsgülü, Sadanaxaç, Böyük Məzrə kəndləri və bir sıra digər yaşayış məntəqələri dağıdırılır. Andranikin qoşun birləşmələri ilə Türkiyədən gətirilən ermənilər bu kəndlərdə yerləşdirilir (18, 36).

Qeyd olunduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu bölgəsindən gətirilmiş erməni əhalsinin böyük bir hissəsi Göyçə mahalında yerləşdirilmişdir.

Rəsmi statistik rəqəmlərə nəzər yetirək:

Sevan kəlünün şimal-qərb sahilində, Sevan şəhərindən 9 km cənub-qərbdə, Sevan—Novo—Bayazid yolu üstündə yerləşən Rəhman kəndi. 1831-ci ildə bu kənddə 28 nəfər, 1906-ci ildə 479 nəfər, 1914-cü ildə 654 nəfər azərbaycanlı əhalisi olub. 1918-ci ildə dağıdırılıb, Qarsdan gətirilən ermənilər burada yerləşdirilib. 1931-ci ildə həmin kənddə 339 nəfər erməni, qırğınlardan qurtaran 10 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. Azərbaycanlılar 1930-yyı ildə kəndi tərk ediblər (5, 299).

Sevan—Novo—Bayazid yolu üstündə, Sevan şəhərindən 7 km məsafədə yerləşən Bağlı (Bağlı Hüseyin Saraklı) kəndində 1831-ci ildə 26 nəfər, 1873-cü ildə 356, 1897-ci ildə 646, 1906-ci ildə 658, 1914-cü ildə isə 846 nəfər azərbaycanlı əhalisi olub. 1918-ci ildə kənd bütünlükə dağıdırılıb (18, 37).

Ağqala İrəvan quberniyasının Novo Bayazid qəzasında azərbaycanlı kəndi. 1897-ci ildə 331 nəfər, 1904-cü ildə 424, 1914-cü ildə 507, 1916-ci ilə 520 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən dağıdırılmış, Türkiyədən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdir (5, 297).

Qeyd olunduğu kimi erməni siyasi təşkilatlarının və şovinistlərinin Azərbaycan ərazisində “Erməni dövləti” yaratmaq planları və Rusiya hakim dairələrinin bu ideyani dəstəkləməsi nəticəsində növbəti dəfə Azərbaycan türklərinin kütləvi qətlamları və deportasiyası prosesi başlandı. Bu mərhələ 1917-1920-ci illəri əhatə edən bir dövrdür. Bu mərhələdə Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusilə də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş, yerli əhali öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmışdır.

Rəsmi arxiv sənədlərinə əsasən demək olar ki, bu dövrdə təkcə Göyçə mahalını əhatə edən Yeni Bəyazid qəzasının 7 kəndi 668 ailə ilə birlikdə dağıdırılmış, ümumilikdə 4649 yerli azərbaycanlı sakın qətlə yetirilmiş və deportasiya olunmuşdur. (2, 220).

1916-ci ildə Yeni Bayazid qəzasında 50754 nəfər azərbaycanlı yaşayırırsa 1926-ci ildə bu rəqəm 14065 nəfərə enmişdir. On il müddətində bu qəzada əhali 36689 nəfər azalmışdır. (18, 39).

Tbilisidə nəşr edilən “Revolüssionniy Vostok” jurnalı 1923-cü il aprel sayında yazırıdı: “Daşnak hökuməti öz hakimiyyəti dövründə Ermənistandakı azərbaycanlıların 60 faizini qırıb”.

Yenə həmin jurnal 1936-cı ildə yanzırdı: “Təkcə 1914-1918-ci illərdə İrəvan quberniyasında 88 kənd dağıdılıb, 1920 ev yandırılıb, 131.970 kişi öldürülüb” (10, 455).

1918-1920-ci illərdə Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə soyqırımı məruz qalmasını aşağıda vermiş rəsmi xronologi məlumatlardan da aydın şəkildə görmək olar:

24 noyabr 1918-ci il: Daşnak terror qrupu Yeni Bəyazit qəzasının Toxluca kəndini bombalayıb dağıdırırlar. Sağ qalan kənd əhalisi yurd-yuvasını biryolluq tərk edir. Ələ keçirdikləri kənd sakini İbrahim Hüseyn oğlunun gözlərini çıxarıb buraxırlar (6, 27).

24 yanvar 1919-cu il: Göyçə mahalının Çamırlı kəndinə basqın edən daşnak terrorçuları dörd kişisinin başını, altı qadının döşlərini kəsərək on nəfər dinc sakini vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər;

28 yanvar 1919-cu il: Daşnak terror qrupu Göyçə mahalının Zağalı kəndinə basqın edir. Terrorçular tərəfindən 25 Azərbaycan türkü qətlə yetirilir, kənd tamamilə dağıdılır. Öldürünlərlə arasında qadınlar və uşaqlar da olmuşdur. Daha doğrusu, terrorçular Daşnakşüyunun «şəraitdən asılı olmayaraq türkləri məhv etmək» tezisini Zağalıda həyata keçirmişlər; (6, 30)

30 yanvar 1919-cu il: Daşnak terror birləşmələri Kəvər mahalının Bığlı, Əfəndi, Hacı, Muğan, Əyrivəng, Ağzıbir kəndlərinə soxulmuş, əhalini kəndlərdən didərgin salmışlar, Təqiblər nəticəsində əhali yayda belə başı qarla örtülü olan Ağmanqan dağının yuxanlarında mühasirədə saxlanılmış, üç min nəfər dinc sakın şaxtadan donaraq məhv olmuşdur. Hükum zamanı ələ keçirdikləri Əfəndi kənd sakini İbrahim Hacihüseyn oğlunun gözlərini çıxarmış, sonra da diridir yandırmışlar;

05 fevral 1919-cu il: Daşnak terror qrupları Göyçə mahalının Daşkənd oymağına basqın edirlər, 21 Azərbaycan türkünü qətlə yetirirlər. Daşkənd oymağından olan el sənətkarı Aşıq Nəcəf daşnaklar tərəfindən girov götürürlür. Onu 2 gün ac-susuz çalıb-oxumağa məcbur edirlər. Sonra isə Aşıq Nəcəf Çaxırlı kəndi ilə Basarkeçər kəndləri arasındakı Kültəpə adlanan yerdə ağır işgəncə ilə qətlə yetirilir. Belə ki, kürəyinə qaynar samovar bağlayaraq onu küləyin əks istiqamətində qaçmağa məcbur edirlər;

05 fevral 1919-cu il: Daşnak terror qrupu Göyçənin Şorca kəndinə basqın etmişlər. Kənddəki bütün kişilər qılınadan keçirilmiş, uşaqları isə təndirlərə atmışlar. 8 seçmə qadını isə kənddən aparıb 20 gün saxlamışlar, şərəflərinə toxunduqdan sonra buraxmışlar;

06 fevral 1919-cu il: Daşnak terror qrupu Göyçə mahalının azərbaycanlılar yaşayan Nəriman kəndinə basqın etmişdir. 29 kişi, 10 qadın, 12 uşaq işgəncələr verilməklə qətlə yetirilmiş, cəsədləri eybəcər hala salınmışdır. Gözləri çıxarılmış, qulaqları kəsilmişdir. 37 evə od vurub yandırmışlar.

07 fevral 1919-cu il: Daşnak terror qrupu Göyçənin Kələnti kəndinə soxulmuşdur. 15 kişi, 3 qadın və 5 uşaq öldürülmüş, meyitləri eybəcər hala salınmışdır;

İlxır çərşənbə 1919-cu il: Polkovnik Hələbyanın başçılıq etdiyi daşnak terror qrupu Göyçə mahalının Şısqaya kəndində xüsusi qəddarlıq aktı törədir, 640 nəfər dinc, əliyalın kənd sakinini alovlandırb ətrafında dövrə vurdurduqları tonqala atıb yandırmışlar; 23-24 mart 1919-cu il: Daşnak terror qrupları Göyçə mahalının Kiçik Məzrə və Hüseynquluağalı kəndlərinə həmlə edirlər. Kiçik Məzrədə 90, Hüseynquluağalı da isə 30 nəfəri türk olduqlarına görə qətlə yetirirlər;

13 aprel 1919-cu il: Tayqulaq Andronikin başçılıq etdiyi daşnak terror qrupları Göyçə mahalının 22 kəndinə, İnkədağ və ətraf kəndlərə basqın etmiş, əhalisini yurd-yuvasından didərgin salmışlar. Söyüdülü aşırımdan Kəlbəcər tərəfə aşmağa can atan 400 ailə qara, çovguna düşərək Sümüktökülən dərədə kütləvi şəkildə donvurmadan məhv olmuşlar;

Ümumiyyətlə, fevral 1917 - noyabr 1920-ci illər ərzində Andranik, Dro, Nijde kimi türkə qənim kəsilmiş daşnakların qaniçən generallarının başçılığı altında daşnak terror qrup və birləşmələri tərəfindən 1). Novo Bəyazid qəzasının 84 kəndi dağıdılmış, 75000 nəfər (15 min ailə) qətlə yetirilmişdir; 4) Göyçə mahalının 22 kəndi yerlə-yeşsan edilmiş, 22 min nəfər qətlə yetirilmişdir (6, 27-35).

1918-1920-ci illərdə Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinin soyqırımı və kütləvi şəkildə deportasiyası ilə bağlı yüzlərlə rəsmi dövlət sənədləri və arxiv materialları mövcuddur.

Azərbaycan Xalq Cumhurriyyəti hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski Gürcüstan-dakı daimi nümayəndəyə 1918-ci il avqustun 28-də göndərdiyi teleqramda Novo-Bəyazid qəzasının Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sariyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərinin nümayəndələrinin onun yanına şikayətə gəldiklərini və ermənilərin həmin kəndlərə hücum etdiklərini, kəndləri yandırıqlarını, əhalinin dağlara çökildiyini, əkin sahələrinin məhsulunu ermənilərin yiğdiqlarını bildirmiş, Azərbaycan hökumətindən etiraz verilməsini tapşırır. Avqustun 30-da Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistən nümayəndəsinə Azərbaycan hökumətinin sədrinin Novo-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı zorakılıqlara qarşı etiraz məktubu təqdim edir (13, 4).

Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik nümayəndəsi Ermənistən Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkilinə göndərdiyi məktubda bildirirdi ki, Gəncə qəzasının 9-cu sahəsinin pristavı Gəncə şəhərinə gələrək bildirmişdir ki, oktyabrın 12-də Novo-Bəyazidin qəzasının komissarı Basarkeçər kəndinə gəlib, kənd starşinalarını və ruhaniləri toplayaraq bəyan edib ki, 9-cu sahə bundan sonra Ermənistana tabe olacaq. Özünü pristav elan edən Çayxorski tələb edib ki, bir həftə ərzində vergilər ödənilsin, silahlar təhvıl verilsin, bu tələbləri yerinə yetirməyənlər ərazini tərk etsinlər.

12 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in Ermənistən XİN-ə göndərdiyi notada bildirdi ki, Ermənistən silahlı dəstələri başda erməni zabiti olmaqla Göyçə gölü ətrafında sərhədi keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olmuş, Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və s. müsəlman kəndlərini viran etmişdir. Adları çəkilən kəndlərin kişilərinin bir hissəsini öldürmüşlər, bir hissəsi də qaçaraq canlarını qurtarmışlar. (13, 4).

Azərbaycan Xalq Cumhurriyyətinin Himayəcilik Nazirliyinin müvəkkili Abbasəli bəy Makinskinin və doktor Qənizadənin 21 dekabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdikləri hesabatlar əsasında hazırlanan məruzədə bildirilir ki, 1919-cu ilin payızına qədər İrəvan qəzasında 25 mindən artıq, Eçmədzin qəzasında da bir o qədər, İrəvan şəhərində 13 min qaçqın və yerli əhali toplanıb. Novo-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün Şərq sahili istisna olmaqla müsəlman qalmayıb. Hazırda bütün qaçqınların sayının 70-80 min arasındadır və onlar əsəasən Büyük Vedi, Aralıx, Başkənd, Yengicə və Naxçıvanda cəmləşiblər. Makinski qaçqınların vəəziyyətinin həddindən artıq ağır olduğunu örək tapılmadığını, müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını, ev sahiblərinin isə evsiz-eşiksiz, acyalavac qaldıqlarını bildirir. Məruzədə həmçinin təkcə 1919-cu ilin avqustun 2-ci yarısında Eçmədzin, Novo-Bəyazid və Sürməli qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndinin dağıdıldığı öz əksini tapmışdır. (13, 4).

Bu dövrə baş verən erməni vəhşiliklərini sonralar Daxili İşlər Nazirinə məlumat göndərən Gəncə qubernatorunun Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məruzəsində görə bilərik: «...ermənilərin vəhşiliyinin həddi-hüdudu yoxdur. Onların yanında orta əsrin kədərli dəhşətləri çox solğun görünür. Adam inana bilmir ki, XX əsrə bütün Avropada öz mədəniyyətindən dəm vuran bir xalq köməksiz dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərin bütün üsullarını tətbiq etmiş olsun. Hər gün quberniyanın hər yerindən alınan raportların, məlumatların yaratdığı dəhşətlərlə bu sətirləri yazmaq çətindir: qadınlar zorlanır, uşaqlar odda yandırılır, dillər, qulaqlar kəsilir, işgəncələr, təhqirlər» (2, 192-194; 9, 98).

AXC Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayılov Sultanov Gəncə qəza rəisi nə ünvanlaşlığı 1919-cu il 12 aprel tarixli məlumatında deyilirdi: «Ararat Respublikasının» hərbi hissələri Göyçə rayonunun, Yeni Bayazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücuma keçmişdir. Məqsəd Göyçə gölünün şərq və şimal hissələrini bura-da yaşayan müsəlmanlardan təmizləməkdir. Hazırda 60.000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhali isə qırılmışdır. Göyçə müsəlmanlarını qırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və bunu yerirtə yetirən erməni qoşunlarının atəşləri ilə bədbəxt müsəlman əhalisi rəhimsizcəsinə məhv olur. Erməni hökumətinin... öz təbəəliyində olan müsəlman vətəndaşlarına qarşı belə vəhşiliklərini gördükdə adam dəhşətə gelir. Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə buraxmir, ağlagəlməz işgəncələrlə onlara zülm edir... Qadınları, uşaqları, qocaları və

gəncləri öldürürlər, əhalinin malı, dövləti ac-göz erməni qoşunları tərəfdən ələ keçirilib, öz aralarında bölüşdürülr... Erməni quldur dəstələri tərəfindən təqib olunanlar Gəncə qəzasının qarlı zirvələrində, dərələrdə gizlənlərlər, qarın altında qalıb məhv olurlar... Artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bayazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22 kənd aprel ayının 13-20 tarixlərində dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarı Yaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğangülü-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu Ağalı, Büyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zər-zəbil, Çanəhmədli, İnəkdağ, Qara İman, Kəsəmən, Baş Kənd, Kiçik Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qərib Qaya kəndlərinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu mal-dövlət hazırda ermənilərə qalıb: qarət edilmiş əmlak bir neçə milyardlar dəyərindədir” (bax. 3).

Bu dövrə baş verən erməni vəhşiliklərini azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmış erməni hərbçiləri və rəhbərləri də etiraf etmişdirler.

«Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan, türk əhalisini qirdim, lakin bəzən gülləyə hayifim gəlirdi. Bu köpəklərə qarşı ən düzgün vasitə odur ki, döyüşdən sonra bütün sağ qalanları toplayıb su quyularına doldurub üstündən ağır daşları tökəsən ki, onlardan əsər-əlamət qalmasın. Mən elə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları bir yerə topladım, əvvəlcə hamisini quyuşa atdım, sonra isə quyunu ağızınadək daşla doldurub işlərini bitirdim». Bu sətirləri Yuxarı Bəyaziddən olan daşnak «qəhrəmanlarından» biri Valıram 1920-ci ildə öz «qoçaqlığını» yuxarıdakı kimi təsvir etmişdir (21, 50).

Həmin dövrə Ermənistanda daşnak hökumətinin yeritdiyi siyasetdən narazı qalan Q.Muradyan Göyçə gölünün şimal sahilində yaşayan Azərbaycan kəndlərinin dağıdılması barədə yazırı: "... bizim hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində bu kəndlərin əhalisi Ermənistən sərhədlərini tərk etmişdir. Mən sahibsiz qalan kəndləri gördüm, orada bir pişikdən, sarsıcı sakitlikdən heyrətlənən itlərin qəribə hürüşməsini gördüm. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük sahələrdə kartof, bugda və arpa əkini qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən iki milyon pud bugda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək” (11, 41).

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımı, zorakılıq və cinayətlər sonrakı dövrə ayrı-ayrı erməni tarixçiləri tərəfindən də etiraf edilmişdir. Belə ki, A.A.Lalayan “Daşnakşütyun” partiyasının əksinqilabi rolu” məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazırı ki, “Daşnakşütyun” partiyası hakimiyyətdə olduğu otuz ay müddətində Zaqqafqaziyada türk (azərbaycanlı) əhalisinin altmış faizini məhv etmişdir. “Daşnakşütyun” Ermənistən ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı mübarizə apararaq, dövlət tələblərinin yerinə yetirilməsi bəhanəsi ilə dinc əhalini talayır və öldürür, bütöv kəndləri məhv edirdilər” (7, 76).

Andranikin ordusu Azərbaycanın qərb torpaqlarında və Naxçıvanın əyalətlərində dəhşətli qırğınıları davam etdirməsi barədə Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinə xəbərlər gəlmişdi. Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubunda göstərilmişdi ki, Yeni Bəyazitdə bir neçə müsəlman kəndi yenə də dağıdılmışdı. Onların generalı Andranik, öz ordusunu Zəngəzur tərəfdən Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının sərhədlərinə çəkərək Gorusa yaxınlaşmışdı (1, 130).

Bu dövrə ermənilərin vəhşilikləri ilə bağlı Göyçə gölünün yerli sakinlərinin də dövlət orqanlarına onlarla rəsmi müraciəti olmuşdur.

Yerevan quberniyası Nor-Bayazid qəzasının Daşkənd sakinləri Məşədi Hacı Kərim oğlunun və Büyük Ali Hacı Mirzə Ələkbər oğlunun Daxili İşlər Nazirinə 23 yanvar 1919-cu il tarixli ərizəsində deyilir:

Ermənistən çinovnikləri qoşunları ilə müsəlman kəndlərini talan etdilər. 1) Zağalı, 2) Daşkənd, 3) Zod, 4) Hüseynqulu ağalı, 5) Sarıyaqub, 6) Büyük Qaraqoyunlu, 7) Yeni keti, 8) Aşağı Şorca, 9) Kiçik Qaraqoyunlu, 10) Qayabaşı, 11) Qoşabulaq, 12) Ağkilsə, 13) Zərzibil, 14) İnəkdağ, 15) Sultanlı Qışlağı, 16) Şorca, 17) Büyük Məzrə, 18) Kəsəmən, 19) Şişqaya, 20) Sədənəxəc, 21) Qızıl Vəng....

Aşağıdakı kəndləri yandırılmışdır: 1) Örkülü, 2) Alçalı, 3) Qanlı, 4) Yarpızlı, 5) Kərkibəsi, 6) Çaxırlı, 7) Böyük Məzrə, 8) Kefliyudu, 9) Qaraimanlı (5, 273).

1918-1920-ci illərdə erməni quldurlarının azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də demoqrafik baxımdan azərbaycanlı əhaliyə ciddi zərbə vuruldu.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Himayədarlıq Nazirliyinin məlumatına görə, təkcə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzaları üzrə 1919-cu ilin sonunda qaçqınların sayı 200 min nəfərə çatmış, ümumiyyətlə isə 1 milyon nəfərdən az olmamışdır (16, 119).

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının amerikalılara xatırlatmasında deyilir: “88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131 min 970 kişi öldürülmüşdür..” (11, 37).

Bu dövrdə ermənilər Göyçə mahalında 93 kəndi tamamilə dağıtmış, bu kəndlərdə yaşayan əhalinin böyük bir hissəsi qətlə yetirilmiş və sağ qalanların hamısı bu kəndləri tərk etmişdir (19, 387).

Daşnakların hakimiyyətdə olduğu dövrdə Qərbi Azərbaycanda 575.000 müsəlman türkündən 565.000 nəfəri öldürülmüş və qovulmuşdır (10, 454).

Ümumiyyətlə, Birinci dünya müharibəsi dövründə tarixən Azərbaycan torpaqları olan Göyçə mahalında (indiki Ermənistən ərazisində) erməni faşistlərinin apardıqları etnik təmizləmə siyaseti nəticəsində bu bölgədə Azərbaycan türklərinə qarşə soyqırım siyaseti həyata keçirilmiş, yüzlərlə kənd dağıdılmış, yüz minlərlə əhali öldürülmüş və doğma torpaqlarından sürgün edilmişdir. Bu qırğınlar nəticəsində onlarla kənd və yüzlərlə ailə yer üzündən silinmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı, Nurlan, 2005, 176 s.
2. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990, 381 s.
3. “Azərbaycan” qəzeti 17 may 1919. Rus dilində
4. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifləri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı, Qartal, 1998, 279 s.
5. Ermənistən Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s
6. Əroğlu Ə. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, «Təknur», 2009, səh.200
7. Həsənov C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, Gənclik, 1991.
8. Həsənov K. And yerimiz. Bakı, Steyk, 2011, 352 s.
9. Qaziyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçekliklər. Bakı, Nurlar, 2009, 344 s.
10. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, Adiloğlu, 2003, 700 s.
11. Məmmədov İ., Əsədov S. “Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi”. Bakı, Azərbaycan, 1992, 72 s.
12. Musayev T. Ermənilər və Faciələrimiz. Bakı, Nurlar, 2008, 320 s.
13. Mustafa N. 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların soyqırımı. “Xalq qəzeti”, 31 mart 2010-cu il, N 66, s.4
14. Nəvvab M.M. 1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, Azərbaycan, 128 s.
15. Nəcəfov B.İ. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu - XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. I hissə. Bakı: Çaşioğlu, 2007, 300 s.
16. Nəcəfov B.İ. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çaşioğlu, 2006. 436 s.
17. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı: 1991, 144 s.
18. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağlamaz yaralar. Bakı: ADN, 1997, 260 s.
19. Vilayətoğlu S. Oğuz elinin müqəddəs ocağı Göyçə. Bakı: 2006, 512 s.
20. Zeynaloglu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
21. Lalayev A. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и Империалистическая Война 1914-1918 гг. AMEA-nın xəbərləri, N 4, 1989, c. 36-62.

Nigar Abuşova
Doktorant, AMEA Tarix İnstitutu

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ YARADILMASI VƏ ONUN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİ

1828-ci il Türkmənçay, 1829-cu il Ədirnə müqavilələrinə əsasən ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə başlandı. İrandan və Türkiyədən rəsmi sənədlərə görə 120 minə yaxın erməni ailəsi Azərbaycan ərazisinə köçürüldü. (Bax: 10) Çar Rusiyasının himayəsinə sığınan ermənilər elə ilk gündən də azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmağa başladılar. Bunun üçün ermənilər azərbaycanlıları fürsət düşdükçə öldürür, təxribatlar törədərək onları ata-baba torpaqlarından çıxıb getməyə məcbur edirdilər. Beləliklə, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı həm soyqırımı, *həm də etnik təmizləmə siyasetinə başladılar.

Ermənilər xalqımıza qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasetini mərhələli şəkildə bu günədək həyata keçirirlər. Əvvəllər böyük dövlətlərin himayəsinə sığınan, daxili və xarici siyasi vəziyyətdən fürsət düşdükçə istifadə edən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında dövlətlərini qurduqdan sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasetini artıq dövlət səviyyəsində davam etdirdilər.

XIX əsrin birinci yarısında Çar Rusiyasının Qarabağ xanlığı və Qacarlar dövləti ilə bağlılığı müqavilələrin (Kürəkçay, Gülvəstan, Türkmənçay) mətnlərində “erməni” sözünə rast gelmirik. Bu onu göstərir ki, göstərilən dövrdə sayları yerli-türk (azərbaycanlı) əhalisinə nisbətdə cüzi olan ermənilərin siyasi qüvvə kimi rolü yox idi. Bunun üçün də, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik

*Soyqırımı, genosid – bütöv əhali qruplarının, etnosların irqi, milli, etnik, yaxud dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi [8, səh. 353]

təmizləmə siyaseti həyata keçirərək siyasi qüvvə olmağa çalışırdılar. Çar Rusiyası isə ermənilərdən türklər-müsəlmanlara qarşı dayaq nöqtəsi, yeni əldə etmiş sərhədlərini qorumaq məqsədilə bufer zona yaratmaq istəyi ilə əlaqədar onların törətdikləri bütün bu qırğınlara nəinki göz yumur, hətta onu dəstəkləyirdi.

XIX əsrin sonrakı illərində, eləcə də XX əsrin ilk onilliyində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyaseti davam etdirildi. Bunu sübüt edəcək kifayət qədər sənədlər mövcuddur.

1914-cü ilin iyulunda Birinci Dünya müharibəsi başlandı. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən ermənilər yenidən soyqırımı siyasetini gücləndirdilər. Bu dəfə hədəf həm Azərbaycan, həm də Osmanlı imperiyası (Şərqi Anadolu ərazisi) ərazisindəki türk-müsəlman əhalisi idi. Ermənilərin məqsədi özlərinə dövlət yaratmaq və bu cür soyqırımları həyata keçirməyi hökumət səviyyəsində davam etdirmək idi.

Ermənilərin Rusyanın qələbə çalmasında əsas marağı, rus qoşunlarının

Türkiyədən ələ keçirdiyi ərazilərdə, həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində Böyük Ermənistən dövləti yaratmaqdən ibarət idi. Onların uydurduqları Böyük Ermənistən xəritəsinə görə bu dövlət üç dəniz (Ağ, Qara və Xəzər) arasındakı bütün torpaqları əhatə etməli idi. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistənə daxil edilmişdi. Erməni dönyaşının coğrafi xəritəsində bütün Zaqqafqaziya diyarı və Asiya Türkiyəsi öz əksini tapmışdı. [5, s. 38]

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında, Rusiyada fevral inqilabı və oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda vəziyyət gərgin idi. Bu qeyri-sabitliyin içərisində Cənubi Qafqazın idarəciliyində də tez-tez dəyişikliklər baş verirdi. 1917-1918-ci illərdə Cənubi Qafqazda yaradılan üç idarəcilik sisteminin (Xüsusi Zaqqafqaziya Komitəsi, Zaqqafqaziya Komissarlığı və Zaqqafqaziya Seymi) hakimiyyəti dövründə də ermənilər azərbaycanlılara qarşı öz ərazi iddialarını, düşmənçilik siyasetini davam etdirdilər. (Bax: 6, 9, 13, 4, 14)

Yalnız 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin mart ayına qədər Andranikin, Qayın (Hayk Bjşkyan) və başqalarının rəhbərliyi altında erməni silahlı birləşmələrinin törətdikləri qırğınlar və talanlar nəticəsində, İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Eçmiədzin qəzasında 84 kənd (5493 ailədən 35784 nəfər), Yeni Bəyazid qəzasında 7 kənd (668 ailədən 4649 nəfər), ümumiyyətlə, 197 kəndin əhalisi soyqırımlarına məruz qalmışdı. [5, s. 4]

1918-ci il martin sonlarında daşnak-erməni S.Şaumyan başda olmaqla Bakı Sovetinin Bakıda həyata keçirdiyi soyqırımı nəticəsində 12 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. (Bax: 7, 9)

Bakıda soyqırımını həyata keçirənlərin əksəriyyəti ermənilər idi. Eyni etnosun nümayəndələri olduqlarından heç şübhəsiz onlar gələcəkdə yaratmaq istədikləri erməni dövlətinin mənafeyini müdafiə edirdilər. Xəyallarında canlandırdıqları "Böyük Ermənistən"ı yaratmaq üçün ermənilər əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan torpaqlarımızı ələ keçirmək üçün ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Məqsədlərinə çatmaq üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımları həyata keçirirdilər. Azərbaycanlılar ermənilərin bu iddialarına və törətdikləri qırğınlara müqavimət göstərir, onların təcavüzkar əməllərinə qarşı mübarizə aparırdılar. Öz tarixi torpaqlarının aborigen əhalisi olan yerli azərbaycanlı əhali əlbəttə, ermənilərin iddialarını qəbul edə bilməzdilər.

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi sonuncu iclas keçirərək özünü buraxdı. Beləliklə, Cənubi Qafqazda 3 dövlətin yaradılmasının əsası qoyuldu. Ermənilərə dövlət yaratmaq üçün torpaq lazım idi. Bu torpaq təəssüf ki, Azərbaycan ərazisi oldu.

1918-ci il may ayının 29-da erməni Milli Şurası ilə danışıqlar barədə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski Azərbaycan Milli Şurasının iclasına məlumat verdi. O göstərdi ki, Ermənistən Federasiyası yaratmaqdən ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır, Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra belə bir siyasi mərkəz, ancaq İrəvan şəhəri ola bilər, ona görə bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür. Bu məsələ barəsində X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Seyxülişlamov, M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəşt edilməsini qaçılmasız bəla kimi qiymətləndirdilər. Milli Şuranın icası İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedilməsi barədə öz razılığını bildirdi. [12, s. 78-79]

Şuranın 29 may iclasında İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi üzrə səsvermə nəticəsində 28 Şura üzvündən 16-sı İrəvanın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdır. Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. [8, s. 61; 11, s. 74]

Azərbaycan Cumhuriyyəti Hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazdı: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və muharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvani onlara güzəştə getdik". [8, s. 61; 12, s. 77]

İki gün sonra İrəvan Milli Şurasının üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvan şəhərinin Ermənistən Respublikasına güzəşt edilməsinə etiraz etdirilər. Lakin iyun ayının 1-də keçirilən Azərbaycan Milli Şurasının icası bu etirazı qəbul etmədi. Bununla belə, Milli Şura İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəşt edilməsi ilə bağlı meydana çıxan problemləri həll etməkdən ötrü İrəvana M.Seyidov, B.Rzayev, M.Y.Cəfərovdan ibarət nümayəndə heyəti göndərməyi lazım bildi. Sonra iclas Yelizavetpol quberniyasındaki vəziyyəti müzakirə etdi. Bu barədə Gəncədən qayıdan N.Usubbəyov və Ş.Rüstəmbəyov məlumat verdilər. İclas qərara aldı ki, Batumdakı Azərbaycan nümayəndələrini respublikadakı vəziyyətlə yaxından tanış etmək üçün N.Usubbəyov Batuma ezam olunsun. Batumda olan Azərbaycan və Ermənistən nümayəndələri arasında da sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan "Aleksandropol quberniyası" hüdudlarında Erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır, bu şərtlə ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə (Qarabağ) olan iddialarından imtina etsinlər. Azərbaycan nümayəndəleri Türkiyə ilə Ermənistən arasında müqavilə bağlanmasına yardım göstərəcəklərini də vəd etdilər. [12, s. 79]

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycan torpaqlarında xristian (Ermənistən) dövlətinin yaradılmasına hələ çox əvvəldən başlanılmışdı. (Bax: 9) 1828-ci il martin 21-də 1 Nikolayın

fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazi-sində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün "Erməni vilayəti" yaradıldı. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılmasının əsası qoyuldu. 1828-ci ildə özü də ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsindən sonra "Erməni vilayəti"ndə olan 1125 kəndin 1111 - də ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırırdı. (Bax: 10, s. 25-26)

Nəhayət, 1918-ci ilin mayın 29-da yenicə elan olunmuş Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti hökuməti böyük dövlətlərin təzyiqi ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı təqribən 9,5 min kv.km torpaqla birlikdə ermənilərə güzəştə getdi. [10, s. 26]

Azərbaycan hökumətinin İrəvana güzəştə getməkdə bir neçə məqsədi var idi: hökumət ümidi edirdi ki, ərazi güzəşt etməklə ermənilərin Azərbaycanın digər ərazilərinə olan iddialarına son qoyulacaq, digər tərəfdən əsas məqsədi Bakını daşnak-bolşevik rejimindən azad etməkdən ibarət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qərbdən öz təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir; ermənilərin Azərbaycana qarşı düşmənciliyinə son qoyulacaq və gələcəkdə baş verə biləcək hərbi müdaxilədə ermənilər azərbaycanlılara kömək edəcək; İrəvan bölgəsindəki azərbaycanlıların soyqırımına son qoyulacaq; dünya ictimai rəyi Azərbaycanın xeyrinə dəyişəcək (ermənilər dünya mətbuatında həqiqətə uyğun olmayan, Azərbaycanın nüfuzunu aşağı salan məlumatlar yayırdılar ki, guya azərbaycanlılar erməniləri qırır, ərazilərini işgal edir); bu güzəşt Paris sülh konfransında Azərbaycana sülhsevər bir ölkə nüfuzu qazandıracaq və onun de-yure tanınmasına kömək edəcək.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ümidi boşa çıxdı; İrəvanı ermənilərə güzəşt etməklə və ermənilərə inanmaqla hökumət böyük səhvə yol vermiş oldu. Azərbaycan təqribən 8,3% torpağını itirdi. [Bax: 10, s. 26] Bu ərazidə erməni xristian dövləti yaradıldı. Bundan sonra İrəvan bölgəsindəki azərbaycanlılar daha böyük təhlükə ilə üzləşdilər, ermənilər onları qovmağa, sıxışdırmağa və qırmağa başladılar. İrəvan və ətraf ərazilərin güzəştə gedilməsi ilə yaradılan Ararat Respublikası azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasetini dövlət səviyyəsində həyata keçirməyə başlamış oldu. Avropana dövlətləri və siyasetçiləri xristian ermənilərin tərəfini tutdular, Paris konfransında Azərbaycan de-yure deyil, de faktō tanındı və nəhayət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rusiya tərəfindən işgalinə göz yumuldu. İşgal ərəfəsində ermənilər bolşevik Rusiyasının sıfəri ilə Qarabağda qiyam qaldıraraq Azərbaycan hərbi qüvvələrinin bölgəyə göndərilməsinə nail oldular. Bununla şimal sərhədləri müdafiəsiz qalan Azərbaycan ermənilərdən ümud etdikləri köməyi "gördülər" – ermənilər Azərbaycanın işgal olunmasına fəal surətdə kömək etdilər. Azərbaycanın başının Bakını xilas etməyə qarışdığını görən ermənilər Azərbaycanın nəinki İrəvan, həmçinin Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və Ağrıdağ ətrafında olan digər ərazilərdə təxribatlar törətməyə, soyqırımlar həyata keçirməyə, etnik təmizləmə ilə məşğul olmağa başladılar.

Ararat Respublikası ona edilən güzəştlərdən istifadə edərək Azərbaycana qarşı yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Ermənilər İrəvan quberniyasında, Qarayazda olan Azərbaycan hərbi hissələrinin 24 saat müddətində oradan çıxarılması haqqında ultimatum verdilər, azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırımları həyata keçirməyə başladılar və bununla, həmin əraziləri zor gücünə ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. [7, s. 11]

Ararat Respublikası Göyçə bölgəsinə (Yeni Bəyazid qəzasının şərqi hissəsi), Naxçıvan bölgəsinə (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və İrəvan qəzasının bir hissəsi), Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə, Qarabağa və Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları qaldırır, xəritələr tərtib edirdilər. [7, s. 343]

İyun ayının 13-də Azərbaycan Milli Şurasının iclası İrəvandan gələn həyəcanlı xəbərlərin müzakirəsinə həsr edildi. Şura üzvü İbrahim ağa Vəkilov qaçqın müsəlmanların fəlakətli vəziyyəti barədə məlumat verərək, acliq çəkən qaçqınlar üçün 150 min rubl ayırmağı təklif etdi, məlumatının sonunda 206 kəndin də dağıdıldığı bildirdi. Şura dərhal ixtiyarında olan bütün nəğd vəsaitin İrəvan mahalına göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. [11, s. 75]

Soyqırımlar Ararat Respublikasının iddia etdiyi İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur bölgələrində daha amansızlıqla həyata keçirilirdi. İrəvan bölgəsində Ararat Respublikasının azə-

baycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinə dair kifayət qədər arxiv sənədləri mövcuddur. Silahlı ermənilər tərəfindən kəndlərinin dağıdırılması ilə bağlı İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzası müsəlman əhalisinin Qazax qəzasının rəisində ünvanlaşmışları 24 avqust 1918-ci il tarixli teleqramında deyilir: “Bu ilin 15 martında bizim qonşuluğumuzdakı erməni kəndlərinin sakinləri adları çəkilən kəndlərimizin (Irəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Əyriyəng, Ağqala, Ağzıbir, Munaq, Rəhmankənd, Bigli-Hüseyn, Saraclı kəndləri) bütün əhalisini talan edib: daşınar əmlakımızı sürüb apardılar, bütün ev əşyalarımızı talan etdilər. Bizi ilk növbədə soyadı məlum olmayan qəza komissarı və Yeni Bəyazid şəhərinin başçısı Voqan Apremovun başçılığı ilə Yeni Bəyazid şəhərinin sakinləri qarət etdilər. Bu soyğun və talanlarda Nərədüz, Qışlaq, Quləli, Paşakənd, Kosaməmməd, Kərimkənd, Başnalı (Başpel), Qozluca, Ördəkli və Dəliqardaş kəndlərinin və Yeni Bəyazid şəhər sakinlərinin böyük hissəsi iştirak edirdi. Yeni Bəyazid qəza komissarı və şəhər rəisi tərəfindən silahlandırılan bu kəndlərin erməni sakinləri bizim kəndlərə basqın edəndə bizim əhali qəcmağa məcbur oldu. Həftələrlə açıq havada qalmağa məcbur olan əhalinin hər iki cinsindən 2 minə yaxın insan (azərbaycanlı – A.N.) həlak oldu. Yeni Bəyazid şəhərində bizim 27 sakinimiz salamat qaldı. Bizim əhali öz evlərini tərk etdikdən sonra, yuxarıda göstərilən erməni kəndlərinin sakinləri bizim evləri dağıdırıb tikinti materialları kimi özləri ilə apardılar. Biz acınacaqlı və çıxılmaz vəziyyətdəyik. Qazax qəzasının rəisində bildiririk ki, biz çıxılmaz vəziyyətdəyik, soyuqdan və acliqdan məhv oluruq, xahiş edirik hal-hazırda erməni kəndlərində qalan əmlaklarımızın geri qaytarılması haqqında sərəncam verəsiniz.” [3, s. 26-27]

İrəvan quberniyasının müsəlmanlar idarəsinin sədri T.Makinski Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə 18 yanvar 1919-cu il tarixli məlumatında bildirirdi: “Məlum olduğu kimi, ötən ilin yayında türk hərbi birləşmələri İrəvan quberniyasının bir hissəsini, xüsusilə də müsəlman əhalisinin yaşadığı Sürməli və Şərur qəzalarını, həmçinin Eçmiədzin, İrəvan və Naxçıvan qəzalarını tutdular. Bu sonuncu qəzalarda müsəlman əhalisi çoxluq təşkil edirdi. Ermənistən Respublikası hökuməti türklərdən təmizlənmiş göstərilən ərazilərə heç bir əsas olmadan öz əraziləri kimi baxır. Ermənistən orduları müsəlmanların kütləvi şəkildə yaşadığı bütün Sürməli, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarını tutdular, Şərur və Naxçıvan qəzalarını isə tutmaq niyyətindədirlər. Bunun üçün həmin ərazilərə ordu göndərirlər və əldə etdiyimiz məlumatlara görə göstərilən yerlərdə erməni orduları ilə müsəlman əhalisi arasında hərbi toqquşmalar baş verir.” [3, s. 44]

Ermənistən hökumətinin müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi zoraklıqlar haqqında İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının 26 kəndinin müsəlman əhalisinin 2 aprel 1919 – cu il tarixli çağırışında deyilir: “29 mart 1919-cu ildə 26 kənddən ibarət Yeni Bəyazid qəzasının müsəlman əhalisinin ümumi yiğincığında Ararat Respublikası ordusunun, yerli ermənilərin, şovinist və Daşnaqçakanların quldur dəstələrinin müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi zoraklıqlar haqqında müzakirələr oldu. Ermənilər İrəvan quberniyasında qalmış müsəlmanların qalan hissəsini də sixşdirib çıxartmaq məqsədi ilə sakinlərin bütün var-dövlətini, çörəyini və məişət əşyalarını talayır, mal-qarasını əllərindən alırlılar. İrəvan quberniyasında 270 müsəlman kəndi dağıdırılmışdır. Yuxarıda qeyd olunan vəziyyəti diqqətinizə çatdıraraq bildirmək istəyirik ki, hal-hazırda Respublikanın (Ararat Respublikası – A.N.) hər tərəfindən bura erməni ordu hissələri gəlir. Bizi üzük qaşı kimi mühəsirə edərək müsəlman aləmindən ayıırlar ki, həyatımızı xilas etmək şansımız olmasın və bütün əlimizdə olan hər şeyi talan edə bilsinlər. Artıq Basarkeçərdə çoxsaylı erməni quldur dəstələri cəmləşib. Burada müsəlmanlar üçün ölüm tələsi hazırlanır. Bizim üçün son dərəcə ağır olan bu anda müsəlman qardaşlarımıza müraciət edərək bizə bu qeyri-bərabər döyüsdə kömək etməyə çağırırıq. Müsəlman qardaşlarımız, son dəfə sizə müraciət edirik. Bizim çıxılmaz vəziyyətimizi nəzərə alın və bacardığınız qədər kömək edin. İrəvan quberniyasında qalmış 60 000 müsəlman əhalisinin tiranlar, şovinistlər və daşnakçakanlar tərəfindən qırılmasına imkan verməyin. Vaxtında çatmağa tələsin, vəziyyət dəhşətlidir, məhv oluruq və kömək gözləyirik. Bu çağırış Gəncə qəzasının 5 dairəsinin pristavına müsəlman

əhalisinin xəbərdar edilməsi və Azərbaycan hökumətinin məlumatlandırılması üçün təqdim olunur. Goyçə mahalının əhalisi xahiş edir ki, sənədin surətləri Gəncə qəzasının başçısına və qubernatoruna göndərilsin.” [3, s. 68]

Irəvanda baş verən soyqırımlar barədə çoxlu sayıda bu cür faktlar mövcuddur. Irəvan quberniyasından qaçmağa məcbur olan əhali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər ərazilərində (Xankəndi, Xoylı və s.) məskunlaşdırılırlırlar.

Irəvanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini çox narahat edirdi. Parlamentdə Irəvan məsələsi bir neçə dəfə iclas gündəliyinə salınmış, parlament üzvürləri məsələ ilə bağlı dəfələrlə öz çıxışlarında həyəcanla danışmışdır (8 yanvar 1919-cu il, 7-ci iclas; 25 yanvar 1919-cu il, 9-cu iclas; 14 aprel 1919-cu il, 29-cu iclas; 7 iyul 1919-cu il, 52-ci iclas; 5 iyul 1919-cu il, 53-cü iclas; 17 iyul 1919-cu il, 56-cı iclas; 21 iyul 1919-cu il, 57-ci iclas; 30 oktyabr 1919-cu il, 90-ci iclas; 8 yanvar 1920-ci il, 115-ci iclas; 9 mart 1920-ci il, 132-ci iclas). [Bax: 1, 2]

9 mart 1920-ci il tarixli 132-ci iclasda Şəfi bəyin söylədikləri: “Biz görürük ki, erməni hökuməti özünün tutduğu məsləkdən ayrılmayırlar. Öz xaniman söndürən siyasetini təqibdə davam edir. Şimdi də Kars vilayəti müsəlmanlarını qırmağa, onların köylərini dağıtmaya başlamışdır. Oradan hər gün alınmaqdə olan xəbərlərdən anlaşırlar ki, Ermənistən sistematik bir üsul ilə öz planını icra edir. O istədiyi yerləri müsəlmanlardan təmizləmək siyasetini güdür. Bu açıq və aydınlaşdır. Bunu Irəvan quberniyasında və Bayazid qəzasında icra etdi. Bu kimi planını hazırla Qars vilayətində icra etməkdədir.” [2, s. 619]

Parlamentin 25 yanvar 1919-cu il tarixli 9-cu iclasında Irəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımları ilə bağlı bəyanat da qəbul olunmuşdur. Bəyanatda deyilir: “Naxçıvan və Şərur uyezdlərində və Irəvan quberniyasının sair yerlərində müsəlmanlar - türklər başında yenə təzədən top qumbaraları partlayır, müsəlmanlar min türlü əzab və cəfələrə düşər olurlar. Hələ erməni-gürcü konfransında əsgər təxrisi müzakirə edildikdə ermənilər demişlər ki, bizim daxili düşmənlərimiz var, asılərimiz var, onları tabe və tədib üçün əsgər lazımdır, ona görə qanunumuzu muzdu buraxa bilməyəcəyiz. Məgər bu düşmənlər yazıq, torpaqlarından əl çəkmək istəməyən zavallı naxçıvanlılar imiş, məgər bu düşmənlər istiqlaliyyət istəyən, heç kəsə qul olmaq istəməyib, müstəqil yaşamaq arzusunda olan müsəlmanlar imiş? Əlbəttə, hökumət bu xüsusda tədbirlər görməli, nahaq tökülən qanların önünü almağa çalışmalıdır.” [1, s. 142]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti Irəvan quberniyasından qaçqın düşməş həmvətənlərimizə maddi yardım haqqında da qərar qəbul etmişdir: “Müzakireyi-yomiyə: ; ....4. Ermənistanda bulunan müsəlman qaçqınlarına yardım etməkdən ötəri smetadan xaric olaraq üç milyon rüblə buraxılması haqqında layihəyi-qanuniyyət;” [1, s. 618] “Bir neçə vaxt qabaq Irəvan qaçqınları üçün 3 milyon manat buraxılmışdı. Ona görə bir orqan lazımdır ki, bu pulları yerinə yetirsin.” [2, s. 283]

Parlamentdə Irəvandakı hadisələrlə bağlı hökumətin tədbir görəcəyi qərara alınmışdı. Lakin görülən tədbirlər nəticə vermir, Irəvanda müsəlman əhalisi qırğınlara məruz qalır, qaçqın kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər ərazilərinə köçməyə məcbur olurdular.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində Andranik, Dro, Njde və b. öz amansızlıqlarına görə xüsusişlə fərqlənirdilər. Lakin azərbaycanlılar doğma torpaqları uğrunda qeyri-bərabər mübarizəni davam etdirirdilər. Bakıda təşkil edilmiş Irəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti də quberniyada yaşayan azərbaycanlılarla həmrəylik sahəsinə də fəal iş aparırdı. [8, s. 55]

Beləliklə, Azərbaycanın torpaqları hesabına dövlət yaradan ermənilər soyqırımı və etnik təmizləmə siyasetini davam etdirildilər. Azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından deportasiyasının növbəti mərhələsi başlamış oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq Ararat Respublikasının təcavüzkar siyasetinin qarşısını ala bilmədi. Bu bir tərəfdən Azərbaycan hökumətinin səhv olaraq yürütüdüyü ərazi güzəsti siyasetinin ifası idisə, digər tərəf-

dən böyük dövlətlərin Azərbaycana yox Ermənistana tərəf çıxması ilə bağlı idi. Ermənistanın qərb mətbuatında yaydıqları yalan bəyanatlar da bu işdə az rol oynamadı. Xristian həmrəyliyi amili də mühüm rol oynadı. Bununla belə ermənilər Naxçıvan və Qarabağ bölgəsində yerli azərbaycanlı əhalinin güclü müqavimətinə rast gəldilər. Hadisələrin sonrakı inkişafı da göstərdi ki, burada ermənilər qalib gələ bilmədilər və Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinə muxtarıyyət verildi və bu ərazilər Azərbaycanın tərkibində qaldı. İrəvan və Zəngəzur bölgəsi Ermənistən tabeliyinə verildi və soyqırımı siyasəti nəticəsində bu ərazilərdə azərbaycanlıların sayı kəskin şəkildə azaldıldı.

Mənbələr və Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı 1998
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild. Bakı 1998
3. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cilddə). II cild, 2-ci kitab. İrəvan Quberniyasında soyqırımı. Bakı 2011
4. Zeynalıoğlu Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı 1992
5. Abışov Vaqif. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı 2007
6. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı 1990
7. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. Bakı 2004
8. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı 2004
9. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V cild. (1900-27 aprel 1920) Bakı 2001,
10. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi. Bakı 2010
11. Nəsibzadə Nəsib. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı 1996
12. Həsənli Cəmil. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı 2009
13. Həsənov Cəmil. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı 1993
14. Svyatoçovski Tadeusz. Rusiya Azərbaycanı. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı 2000
15. Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı 2006

Xülasə

Bu məqalə mənim “Ararat (Ermənistən) Respublikasının azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti” adlı dissertasiya mövzusuna aiddir. Məqalədə qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvanın güzəştə gediləməsi və Ararat (Ermənistən) Respublikasının azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinə başlamasından bəhs olunur. 1918-ci ilin 29 mayına qədər ermənilərin dövlətlərinin olmaması, İrəvanın Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti tərəfindən ermənilərə güzəştə gedilməsindən sonra dövlət səviyyəsində soyqırımların davam etdirilməsi, azərbaycanlıların İrəvan və ətraf ərazilərdən deportasiya edilməsi sənədlər və tutarlı tarixi faktlarla sübut edilmişdir. Məqalədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsinə dair bir neçə arxiv sənədi də öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə qaldırılan məsələlər ilk dəfə olaraq ətraflı araşdırılaraq tədqiq olunur.

Summary

This article is about the subject of my thesis named “The policy of genocide and ethnic cleansing against Azerbaijanis by Republic of Ararat (Armenia)”. This article is about given a present of ancient Azerbaijani land Irevan and starting of the policy of genocide against the Azerbaijanis by Republic of Ararat. Until May 29, 1918, the absence of the state of armenians, the Armenians in Irevan by the Government of the People's Republic of gedilməsindən concessions at the state level and then continue the genocide of Azerbaijanis deported from Irevan and the surrounding areas are consistent with the documents and historical facts have been proven. The article genocides of the Armenians against Azerbaijanis and implementation at the state level is also reflected in a number of archival documents.

Fəridə Əliyeva
T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE ERMƏNİLƏRİN
TÜRKİYƏNİN QARS, ƏRZİNCAN VƏ ƏRZURUM VİLAYƏTLƏRİNDE
TÜRKLƏRƏ QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİ**

XV-XVII əsrlərdə dünya tarixində çox mühüm rol oynamış olan Osmanlı imperiyası tənəzzül dövrünə daxil olduqdan sonra XVIII əsrən başlayaraq özü daha güclü dövlətlərin, ilk növbədə Rusyanın təcavüz hədəfinə çevrilmişdir. Qara dəniz boğazları və İstanbulu, Şərqi Anadolunu ələ keçirməyi asanlaşdırmaq üçün çar Rusiyası burada yaşayan azsaylı xristianlardan, ilk növbədə ermənilərdən bir alət kimi istifadə etməyə çalışır, onları türklərə qarşı ayaqlandırırırdı.

I Dünya müharibəsi başlarkən erməni millətçiləri Antanta dövlətlərinin, ilk növbədə Rusyanın köməyi ilə Türkiyənin şərq hissəsini zəbt edib burada “Ermənistən” dövləti yaratmağa can atırdılar.

Rusiya da öz növbəsində Türkiyə torpaqlarını tutmaq üçün ermənilərdən bir maşa kimi istifadə edirdi. Osmanlı ordusunun yarısının Dardanel və Çanaqqala əməliyyatlarına cəlb olunmasından istifadə edən ruslar 1914-cu ilin dekabr 1915-ci ilin yanvar ayında Sarıqamış, 1915-ci ilin dekabr – 1916-ci ilin yanvar ayında Ərzurum, Ərzincan, Van, Muş, Alaşkert, Bayburt, Bayazid, Malazgirt və bir sıra başqa səhərləri tutaraq Mosul və Sivas sərhədlərinə yaxınlaşdırır [6, 169-170; 2, 259-302].

Məlum olduğu kimi müharibədə tamamilə çökmüş Rusiyada əvvəl 1917 fevral inqilabı, daha sonra isə bolşevikləri hakimiyətə gətirən oktyabr çevrilişi baş verdi.

Bolşeviklər dərhal Dünya müharibəsindən çıxdılar və 1918-ci ilin mart ayında bir çox ərazini Almaniyaya verməklə Brest-Litovsk müqaviləsini bağladılar. Sovet Rusiyası Almaniyadan müttəfiqi olduğu üçün onunla da barişiq aktı bağlamalı idi. 1917-ci ilin dekabr ayında Ərzincanda Türkiyə və Rusiya qoşun komandanlıqları arasında barişiq bağlandı. Lakin sülh müqaviləsi bağlanması uzandı.

Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olunan rus-türk anlaşmasının şərtinə görə Asiyadakı rus-osmanlı cəbhəsində iki tərəfin komandanlığı qarşılıqlı anlaşma əsasında sərhəd xəttini müəyyənləşdirildilər. Bu iş Türkiyə tərəfdən III ordu qərargahı rəisi albay Ömər Lütfi bəyə, Rusiya tərəfdən Qafqaz ordusu qərargahı rəisi general Vişinskiyə həvalə edilmişdi. Onlar 1917-ci il dekabrın 5-18-də Ərzincanda 14 maddəlik bir barişiq və sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi üçün anlaşma imzalamışdılar [8, 53-56; 4, 36].

Ərzincanda barişiq müqaviləsi imzalandıqdan sonra Qafqaz cəbhəsində rus qoşunları geri çəkilməyə başladı. Əslində Rusiya üçün bu cəbhə dağıldı. Qafqaz cəbhəsi qərargahının komissarı D.Donskoy qərara aldı ki, ordunu milli zəmində təşkil etsin. Zaqqafqaziya komissarlığı rus ordusunun Qafqazda qalmasından ehtiyat edirdi, dağılma və pozğunluq həddinə çatmış ordu bolşevik təbligatının təsirinə düşüb komissarlıq üçün təhlükə törədə bilərdi.

Erməni və gürcü milli ordusu hissələrinin yaradılması bir qədər asanlıqla oldu, çünkü Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun tərkibində onlar, xüsusən ermənilər könüllü hərbi dəstələr adı ilə fəaliyyət göstərildilər.

Erməni hərbi birləşmələri əsasən artıq mövcud olan hissələrin əsasında, yaxud da onların yenidən təşkili və hərbi texnika, silahların erməni birləşmələrinə verilməsi yolu ilə yaradılırdı. Məsələn, hələ 1917-ci il dekabrın 31-də 2-ci sərhəd polkunun əsasında 2-ci erməni süvari alayı təşkil olunmuşdu. İki ay ərzində 1917-ci ilin dekabından 1918-ci ilin yanvarına kimi olan müddətdə erməni korpusunun demək olar ki, bütün hərbi hissələri, xüsusü dəstələri və idarə orqanları formalaşdırıldı [7, 333-334].

1918-ci ilin əvvəllərində ermənilərin mütəşəkkil bir korpusu var idi. Ermənu qüvvələri 16 min piyada, 1000 süvari və 4 min milisdən ibarət idi.

Oktyabrın 23-də Ali Baş komandanlıq 2-ci Erməni atıcı briqadasının təşkili haqqında qərar qəbul etmişdi. Noyabrın 17-də isə Erməni korpusunun təşkili haqqında qərar qəbul edildi [7, 326-327].

Azərbaycanın silahlı qüvvələrini təşkil etmək isə çətin idi.

Azərbaycanın qabaqcıl siyasi xadimləri Müvəqqəti hökümətdən Milli Ordunun yaradılmasına icazə istəmiş, lakin müsbət cavab almamışdır. Oktyabr inqilabından sonra Müsəlman Milli fraksiyası milli ordunun yaradılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atdı. Azərbaycan milli korpusunun əsasını Petroqraddan köçürürlən “dikara diviziya”nın tatar suvari polku təşkil edirdi. Ümumi komandanlıq general Ə.Şıxlinskiyə həvalə edildi. 1917-ci ilin payızında Bakıda kadet məktəbində yerli zabit kadrlarının hazırlanması işinə də başlanıldı.

1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada dövlət quruluşu dəyişsə də, ölkənin Türkiyəyə qarşı təcavüz siyaseti dəyişmədi. Ağır hərbi-siyasət durumda olduğundan Almaniya və onun müttəfiqi olan Türkiyə ilə sülh danışqlarına başladığından Sovet Rusiyası Türkiyəyə qarşı işgal siyasetini pərdələnmiş şəkildə həyata keçirməyə başladı və rus işğalında olan Türkiyə əraziləri hesabına Ermənistən yaradılması lahiyəsini irəli sürdü və 1918-ci yanvarın 11-də Xalq Komisarlar Soveti “Türkiyə Ermənistəni” barədə dekret verdi.

Brest anlaşmasından sonra “Türkiyə Ermənistəni” haqqında qərardan rəsmi surətdə imtina edən rus hökuməti bu işi ermənilərin öz öhdəsinə buraxdı və onları himayə etməyə başladı.

Ərzincan barışından sonra Qafqaz cəbhəsindən çəkilib gedən rus hissələrinin yeni erməni hərbi birlərkəli tutmağa başladı. Gələcək Ermənistən üçün ərazi təmizləməkdən ötrü ermənilər türk əhalisini məhv etməyə, qovmağa başlıdır. Qafqaz rus ordusunun komandanı general Odişelidzenin də etiraf etdiyi kimi ermənilər minlərcə dinc türkü işgəncələr verərək öldürür, kütləvi şəkildə quyulara doldururdular. Vəhib paşa sülh bağlamaq təklifilə Komisarlıq müraciət etmişdi. Türkiyə hökuməti Cənubi Qafqaz komisarlığını Brest-Litovskda aparılan sülh danışqlarına dəvət edir və vəd edirdi ki, yeni dövlətin tanınması üçün əlində olan bütün vasitələrdən istifadə edəcəkdir [4, 45]. Türkiyə Cənubi Qafqazı öz təsiri altında olan müstəqil dövlət kimi görmək istəyirdi. Bu dövlət Rusiya ilə Türkiyə arasında buşer rolunu oynaya, Rusyanın Türkiyəyə qarşı ekspansiyası yolunda maneə ola bilərdi. Həm də Türkiyə rus ordusunun Qafqazdan çıxması ilə əlaqədar Antantanın burada möhkəmlənə biləcəyindən də ehtiyat edirdi.

Lakin Cənubi Qafqaz komissarlığı Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinin səlahiyyəti olmadan danışqlara başlamaya hazır olmadığını bildirdi [5, 39-40]. Məlum olduğu kimi 1918-ci il yanvarın 18-də açılan Müəssisələr Məclisi tezliklə bolşeviklər tərəfindən qovuldu. Bu Cənubi Qafqazda yeni siyasi böhran yaratdı. O, artıq öz ümidiñə buraxılmışdı və çıxış yolu aramaq məcburiyyətində idi.

Cənubi Qafqazda vəziyyət daha da mürəkkəbləşməkdə davam edirdi. Erməni hərbi birləşmələri yerli türk əhalisinə qarşı cəza tədbirlərini gücləndirirdilər. Vəhib paşa general Odişelidzeyə göndərdiyi 2 fevral 1918-ci il tarixli teleqramda ermənilərin yollarda çalışmaq bəhanəsilə Ərzincanda 650 türkü toplayıb naməlum bir yerə aparmaları və onların aqibəti haqqında heç bir məlumat olmadığını bildirirdi. Teleqramda daha sonra deyilirdi 1918-ci il yanvarın 18-31-də Sivaslı Muradın gətirdiyi erməni qüvvələri yerli erməni qüvvələri ilə birlikdə 1500 nəfərə yaxın yerli dinc türkü qonaq evinə toplayıb buradakı qonaqlarla birlikdə güllələmişlər. Bundan başqa qəsəbədəki qala qışlağına və üç böyük mehmanxanaya qadın və uşaqları dolduraraq yandırmışlar. Teleqramda həmçinin Muradın əmri ilə erməni hərbi dəstə

başçılarından biri olan Arşakın Bayburtun bütün müsəlman əhalisini qətl etməsi planlaşdırıldığı xəbər verilir və qısa zamanda təsirli tədbirlərin görülməsi tələb edildi [12, 113; 10, 179-180].

Komissarlığın sülh məsələsinə həsr olunmuş növbəti iclasında general Odişelidze ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi vəhşilikləri etiraf etdi.

Fevralın 12-də Osmanlı komandanlığı ermənilərin vəhşiliklər törətməkdə davam etdiklərini xatırladaraq Osmanlı ordusunun müsləmanların kütləvi qırğınına müşahidəçi kimi baxmayacağını bildirdi [4, 46]. Bu zaman Brest-Litovsk şəhərində sülh danışıqları da növbəti dəfə kəsildi. Belə şəraitdə rus işğalı altında olan yerləri yalnız qüvvə ilə qurtarmağı mümkün hesab edən Ənvər paşa Vəhib paşaya hərbi əməliyyatlara başlamağı əmr etdi. III Ordunun Qafqaz korpusu Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə fevralın 12-də demarkasiya xəttini keçərək 13-də Ərzincanı xilas etdi [11, 41; 10, 190]. Vəhib paşanın baş komandanlığı göndərdiyi 16 fevral 1918-ci il tarixli raportda deyilirdi: «12 yanvar 1918-ci ildə Kelersen kəndinə basqın edən ermənilər 15 müsəlmanın qollarını bağlayaraq, hamısını güllemişlər; 7 yanvar 1918-ci ildə isə rus forması geyən ermənilər Qara dəniz sahilindəki Ful qəsəbəsindən 50-dən artıq qadın və kişini Trabzona doğru aparmış, daha sonra onların cəsədləri Ful dairəsində tapılmışdır. Qızılıağac kəndində ermənilər müsəlmanların qollarını bağlayıb, hamısını qılıncañdan keçirmişlər. Kölele və Erekli kəndlərindəki müsəlman əhalini qətlə yetirmişlər. Şarlı bazarı, Ağkilsə və İnesil kəndlərindəki müsəlman əhalisini məhv etmişlər. Ərzincan ətrafindakı kəndlərdən topladıqları 500 nəfəri Ərzincana gətirərək güllemişlər. Ərzurumdan 28 km qərbdəki bir kənddə ermənilər 278 nəfəri öldürmüştərlər: ermənilər Xocan və Kalçak sakinlərindən 50 nəfərə qədərini Qumguldə şəhid etmişlər. Ərzurumda Qars darvazası qarşısında 250-yə qədər müsəlman cəsədi tapılmışdır. Ərzurumdan şimaldakı Erkinis kəndindən qaçan 60-a qədər müsəlman ermənilər tərəfindən şəhid edilmişdir. Həsənqala və ətrafindakı kəndlərdə faciəli şəkildə qətl keçirilmiş, kişi, qadın və uşaqlar xəncər, balta və gülə ilə öldürülmüşlər. Gümüşxananın şərqində Təkə kəndində dəhşətli şəkildə 25 müsəlman kişi arabaların içərisində doğranmışdır. Bayburt kəndində ermənilərdən qurtula bilməyən müsəlman əhali evləri ilə birlikdə yandırılmış və süngüdən keçirilmişlər. 200-dən çox cəsəd toplanaraq dəfn edilmişdir [10, 184-185].

Türkiyə Cümhuriyyəti Ordusunun Baş ştabının Hərbi tarix və strategiyanın öyrənilməsi şöbəsinin arxivində «Yaradılmasından 1918-ci ilin fevralın 27/martın 12-də Ərzurumun türk qoşunları tərəfindən tutulmasına qədər 2-ci Ərzurum qala polkunun vəziyyətinin очерки» saxlanılır.

Oçerk Ərzurumda əsir götürülümuş Rusiya ordusunun podpolkovniki Tverdoxlebov tərəfindən yazılmışdır. O, Ərzurumun möhkəmləndirilmiş mövqeyinin artilleriya rəisi vəzifəsini müvəqqəti icra edən və 2-ci Ərzurum qala artilleriya alayının komandiri idi. Oçerkin bir hissəsi hələ XX əsrin 80-ci illərinin sonunda mərhum akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən Azərbaycana gətirilərək nəşr olunmuşdur. Tverdoxlebov yazır ki, 1917-ci ilin dekabrın sonlarında Qafqaz rus ordusu cəbhəni tərk edərkən Ərzurum qala artilleriya alayı da getmişdi. Ancaq 40 zabit topları bəssiz qoymaq istəməyərək mövqelərində qalmışdılar [13, 121].

Rus ordusu Ərzurumu tərk edən kimi şəhərdə «Erməni döyüşülərinin ittifaqı» adlanan birlik yaradılmışdı. Onun döyüşüləri cəbhəni tərk etmiş rus əsgərlərinin yuxarıda adları çəkilən hissələrin tərkibinə daxil edilirlər. Ərzurum qarnizonunun rəisi bolqar erməni Torkom Təyin olundu [13, 122].

Tverdoxlebovun yazdığına görə yanvarın ortalarında bir neçə erməni əsgəri şəhərin adlı-sanlı və çox hörmətli adamlarından birini öldürüb evini qarət etmişdilər [13, 123].

Yanvarın 25 (fevralın 7)-də Torkom “hərbi parad” keçirib muxtar Emənistən yaradıldığını, özünü isə onun hakimi elan etmişdi [13, 123].

Rus zabitlərinə xəbər çatdırmışdı ki, Ərzincanda ermənilər dinc əhalini qırırlar, sonra isə Ərzincana hücum edən türk qoşunlarının qarşısından qaçırlar. 800 dinc türk qətlə yetirilmişdi. Ərzurumun yaxınlığındakı İlicə kəndində də silahsız dinc sakinlərin qətlə yetirilməsi xəbəri alınmışdı [13, 124].

Tverdoxlebov daha sonra yazırkı ki, erməni milisləri işə aparmaq adı ilə türk kişilərini yiğib harasa aparırdılar. Erməni əsgərləri 70-dən çox türkü kazarmaya yiğib qətlə yetirmək istəyirdilər. Yalnız Tverdoxlebovun və digər rus zabitlərinin qəti müdaxiləsi sayəsində həmin türklər xilas ola bilmışdılər [13, 124].

Gün ərzində ermənilər ayrı-ayrı yerlərdə silahsız türkləri qətlə yetirirdilər. İşə aparılmaq adı ilə türklərin çoxu geri qayıtmırıldı.

Fevralın 12-də bir qrup təpədən dırnağa kimi silahlanmış ermənilər vağzalda 10-12 dinc türk sakini güllələmişdilər [13, 125].

Fevralın 13-də rus Qafqaz ordusunun komandanı Odişelidze Ərzurumdağı möhkəmləndirilmiş mövqenin komandiri gen-major Gerasimov Ərzurumu tərk edib getdikdən sonra milliyətcə erməni olan polkovnik Morel Ərzurum qalasının komendantı təyin olundu [13, 128]. Morel elan etmişdi ki, heç bir rus zabitini şəhərdən buraxmayacaq və getmək istəyən güllələnəcək [13, 128].

Şəhərdə özbaşinalıqlar davam edirdi. Erməni komandirləri dinc türkləri qətlə yetirən erməni əsgərlərinə hec bir cəza vermirdilər. Tverdoxlebov bir neçə beləsini tutsa da Morel onları buraxdırmışdı [13, 129].

Fevralın 17-də Andronik doktor Zavriyevlə birlikdə Ərzuruma gəlmışdı [13, 129-130]. Andronik qala komendantlığını öz üzərinə götürdü.

Andronik gələn gün Təpəköy kəndində ermənilər bütün sakinləri məhv etmişdilər.

Andronik və digər erməni başçıları Ərzurum müsəlmanlarının guya üsyən hazırlaması bəhanəsi rus zabitlərini türklər yaşıyan məhəllələrdən köçürmək istəyirdilər ki, sonra maneəsiz dinc türkləri öldürə bilsinlər. Lakin rus zabitləri bu göstərişi yerinə yetirməkdən imtina etdilər [123, 131-132].

Ermənilər “türklərin üsyən niyyətinə qarşı” sakinləri intensiv şəkildə həbs etməyə başladılar [13, 136].

Tverdoxlebov daha sonra yazır ki, türk qoşunlarının Ərzuruma yaxınlaşlığı ərəfədə gecə saat 2-3 arasında o güllə səsləri eşitmiş və məlum olmuşdu ki, erməni yaraqlıqları dinc türkləri bir-bir tutub güllələyirlər [13, 144].

Səhəri isə nizami türk qoşunları şəhərə yaxınlaşan kimi erməni “cəsurları” dabalarına tüpürüb qaçmışdılər [13, 146].

Mənbələr və Ədəbiyyat

1. Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Ankara, 1983.
2. Kurat Nimet, Türkiye ve Rusya. Ankara, 1990.
3. Yıldırım Hüsamettin. Rus-türk-ermenin münasibetleri (1914-1918). Kök sosyo ve strateji araştırmalar serisi.6 . Ankara-1990.
4. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı-Azərnəşr, 1993.
5. Nəsibzadə N. Azərbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920) Bakı , 1996.
6. Акопян С.М. Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны. Ереван, Изд. АН. ССР, 1967, 264 с.
7. Арутунян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван , Изд. «Айастан», 1971, 416 с.
8. Документы Внешней Политики СССР том 1,часть,7 (7.XI.1917-31.XII.1918. гг) М, 1957, 771 с.
9. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. Документы и материалы, Изд. Ерев. Университета, Ереван.1970, 250 с.

10. Hacıyev S. Türkiyə-erməni münasibətlərinə erməni terroru, Bakı, 1998.
11. Muhammet Erat. Kazım Karabekirin Naxçıvan ve çevresindeki faaliyetler. (1918) "Kafkas araştırmaları". IV.
12. Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle erməni mezalimi. II nəşri. Hilal Kemal, Türközü. Ankara 1983. 115 s.
13. Мемуары русского офицера// История Азербайджана по документам и публикациям. Баку.1990, с.121-148.

Фарида Алиева

ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ТУРКОВ В ОБЛАСТЯХ ТУРЦИИ КАРС, ЭРЗИНДЖАН И ЭРЗЕРУМ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В годы Первой Мировой войны армяне с помощью стран Антанты, в первую очередь, России приступили к реализации мечты «Великой Армении» путем захвата восточных территорий Турции. Поскольку армяне составляли значительное меньшинство в этом регионе, с целью заложить основу для своего государства, они стали убивать турков, не исключая детей, женщин и стариков. Это признает даже подполковник царской службы Твердохлебов.

Farida Aliyeva

THE GENOCIDE CRIMES COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST TURKS IN TURKISH PROVINCES OF KARS, ARZINCAN AND ARZURUM DURING THE WORLD WAR I.

Summary

Armenians fell an illusion of creating “Great Armenia” with occupying eastern provinces of Turkey with the help of Entente states, especially Russia during the World War I. Armenians formed an insignificant part of population in this region. For providing safe condition for creating the state, they massively killed peaceful turkish woman, children, and even olders. This was also proved by Russian colonel Tverdokhlebov who was at Arzurum at that period.

Zəfər Kərimov

E.i., AMEA Tarix İnstitutunun

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNĐƏ AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMIN MƏTBUATDA ƏKSI

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə çar Rusyasının bir çox yerlərində olduğu kimi Cənubi Qafqazda da ictimai-siyasi vəziyyət xeyli gərginləşmişdi. Rusiya və digər antanta dövlətlərinin bu müharibədə başlıca məqsədlərindən biri, Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq, torpaqlarını isə bölüşdürmək idi. Bunun üçün erməni amilindən istifadə edərək daşnak silahlı birləşmələrinin köməyi ilə Anadoluda dövlət əlyhinə qiyam qaldırmaq bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu. Çar Rusiası başda olmaqla bütün antanta ölkələri Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilərə hərbi yardım, silah-sursat göndərməyə hər an hazır idi. Antanta dövlətləri Osmanlı imperatorluğunun parçalanması müqabilində ermənilərə, Anadolunun şərqi hissəsində - Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkr, Xarput və Sivas bölgələrində “Erməni əyaləti”nin yaradılacağına söz vermişdi.

1915-ci il aprelin 15-də Van vilayətinin Şitak qəzasında erməni silahlı dəstələri tərəfindən başlanan qiyam tezliklə bütün vilayəti əhatə etdi. Ümumi sayı 10.000 nəfəri təşkil edən erməni qiyamçı qüvvələri Van şəhərini mühasirəyə almışdı. Aprelin 24-də Van valisi Cövdət bəy erməni qiyamçılarından qorunmaq üçün Daxili İşlər Nazirliyinə aşağıdakı məzmunda teleqram göndərdi: “Asilər (ermənilər) yolu bağlayır, quzdurluq edir və ətrafdakı kəndlərə hücum edərək buraları yandırırlar. Onlara mane olmaq imkanımız daxilində deyil. İndidən bir çox qadın və uşaq ev-eşiksiz qamışdır. Onları erməni kəndlərində məskunlaşdırmaq məqsədə uyğun və mümkün deyil. Onları qərbədəki kəndlərə göndərmək mümkünürmü?” [1, s. 222].

Şərqi Anadoluda başlanan erməni qiyamları Osmanlı dövlətinin başqa vilayətlərinə də keçməyə başlamışdı. Qiyamçılar qarşı dövlətin təhlükəsizlik qüvvələri ermənilərin yaşadıqları yerlərdə axtarışlar apararkən çoxlu miqdarda silah və sursat tapmışdı. Van vilayətində baş verən qiyam məcburi qaydada yerdəyişmə əməliyyatını sürətləndirdirdi. Osmanlı hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən 24 aprel 1915-ci ildə verilən “Təhcir qanunu” (Köçürülmə qanunu) erməni komitə və cəmiyyətlərinin bağlanılması, onların sənədlərinin müsadirə edilməsi və rəhbərlərinin həbs olunması ilə bağlı idi.

Ermənilər Osmanlı dövləti ərazisində böyük sayda qırğınlar törətməsinə baxmayaraq, öz istəklərinə nail ola bilmədilər. Onların əsas məqsədi Şərqi Anadoluda yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz vilayətləri ələ keçirərək öz dövlətlərini qurmaq idi. Arzularının puç olduğunu görən erməni millətçi ideoloqları bu dəfə Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazisində məqsədlərini həyata keçirməyə başladılar. Onlar Göyçə gölünün ətrafi, Naxçıvan, Zəgəzur və Dağlıq Qarabağ ərazisində Ermənistən dövləti yaratmaq üçün yeni planlar hazırlayırdılar. Erməni millətçiləri həm Qafqazdakı rus qoşunlarının tərkibində öz saylarının çoxalmasına çalışır, həm də milli hərbi hissələrinin gücləndirilməsinə cəhd göstərirdilər. Hələ 1915-ci ildə, Cənubi Qafqazda gürcülərin və azərbaycanlıların heç bir milli hərbi hissələri olmadığı halda, ermənilərdən ibarət 9 drujina yaradılmışdı [2, 154]. Sonralar bu hərbi qüvvələrdən Azərbaycan ərazisində dinc türk- müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar törətmək üçün istifadə ediləcəkdi.

1917-ci il fevral ayının əvvəlinə qədər Cənubi Qafqazda rus ordusuna çağırılanlar içərisində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər: 304164 çağırışçıdan 121921 nəfəri erməni idi ki, bununla da ermənilər Qafqazdakı rus hərbi hissələrinin əksəriyyətində böyük təsira malik idilər [3, s. 98]. Şübhəsz ki bu da səbəbsiz deyildi. Hələ 1915-ci ilin fevralın 22-də Misirdə olan Rusiya nümayəndəsi Smirnov Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktubunda yazmışdı: “Amerikadan, Fransadan və Misirdən toplaşan 1000-ə yaxın erməni, “Hnçak” partiyasına müraciət edərək Rusiya ordusu tərkibində Qafqaz bölgəsində döyüşmək üçün öz xidmətlərini təklif edirlər” [3, s. 10].

Azərbaycanın milli hərəkatına qarşı mübarizədə real qüvvələrdən biri də, Bakıda toplanmış erməni-daşnak silahlı dəstələri idi. Bir tərəfdən Bakı şəhəri və onun ətrafında olan ermənilərin səfərbər edilməsi, digər tərəfdən isə döyüşlərdən tərxis olunmuş erməni əsgərlərinin cəlb olunması nəticəsində 1918-ci ilin mart hadisələri ərəfəsində Bakıda xeyli erməni-daşnak qüvvələri (S.Şaumyanın məlumatına əsasən onların sayı 3-4 min nəfər təşkil edirdi) cəmləşmişdi [2, s. 157].

T.ü.e.d. B.İ.Nəcəfov araşdırmalarında qeyd edirdi ki, Erməni Milli Şurası 1918-ci ilin martında cəbhədən qayidian erməni əsgərlərinə müraciət göndərərək onları Bakıda erməni-daşnak qüvvələrinin sırasında birləşməyə, silahını kimsəyə təhvil verməyərək özündə saxlamağa və yeri gələndə millətin mənafəyi naminə onu təcavüzkarlara qarşı işlədilməsinə hazır olmağa çağırırdı [3, s. 54].

Həmin günlərdə S.Şaumyan Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mücadiləyə başlamış milli qüv-

vələrə müraciətlə bildirmişdi ki: "Sizə Azərbaycanın müstəqilliyi yerinə bir məzarlıq verəcəyəm" [1, s. 250]. Martin 29-dan başlanan qırğınlar demək olar ki, Bakının hər bir tərəfini əhatə etmiş və 3 gün ərzində şəhərdə 12 min nəfər dinc müsəlman qətlə yetirilmişdi. Qırğınlara S.Şaumyan başda olmaqla Stepan Lalayev və Tatevos Əmiryan rəhbərlik edirdilər. Daşnak bolşeviklər qadına, uşağa, qocaya fərqli qoymur, qarşılara çıxan müsəlman əhalini yerindəcə gullələyir və süngüdən keçirirdilər. Qırğınlar Bakı ilə yanaşı, Qubada, Şamaxıda, Göyçayda, Salyanda, Lənkəranda, Naxçıvanda, Zəngəzur və İrəvanda da dinc müsəlman əhaliyə qarşı xüsusi amansızlıqla icra olunurdu.

Birinci dünya müharibəsi illərində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım əməlləri o dövrün bir çox mətbuat orqanlarında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Həmin illərdə Şimali Azərbaycanda nəşr olunan "Kaspi" (1881-1919), "Yeni İqbal" (1915-1917), "Açıq söz" (1915-1918), "Şeypur" (1918-1919), "Azərbaycan" (1918-1920), "Azərbайджан" (1918-1920) və b. qəzet və jurnallarda daşnak bolşevik ermənilərin azərbaycanlılara qarşı amansız soyqırım əməllərini xalqa çatdırır, faciənin qarşısının alınması üçün çıxış yolu axtarb-arayırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərmiş "Azərbaycan" və "Azərbайджан" qəzetləri qırğınların baş verdiyi yerlərdən mütəmadi olaraq materiallar dərc edir, faciənin miqyasının get-gedə böyüdüyüünü ürək yanğısı ilə oxuculara çatdırır. 1919-cu il martın 30-da soyqırımin ildönümündə, Bakıda nəşr olunan "Azərbайджан" qəzetində Şamaxı qırğınları ilə bağlı "Şamaxının son günləri" adlı məqalə dərc olunmuşdu. Məqalədə ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qanlı hadisələr zamanı yaşınan ağılagalmaz faciələr əks olunmuşdu. Qəzet yazdı ki, Birinci dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah götürirdilər və bu silahları da sonradan öz həmyerililərinə paylayırdılar. Məqalədə qeyd olunurdu ki, 1918-ci ilin yanvarından Şamaxıya Bakıdan emissarlar gələrək, ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks-təbliğat aparmağa başlamışdır. Emissarlar təkcə ermənilər arasında deyil, eyni zamanda malakan və yəhudilər arasında da təbliğat aparmışdır ki, guya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Əslində isə, uzun illər boyu bir yerde yaşıyan malakan və yəhudilərlə azərbaycanlı əhali arasında bir dəfə də olsun qarşılurma yaşınamamışdır. Məqalə müəllifi göstərirdi ki, belə bir ağır vaxtda, Şamaxını tərk edən rus əsgərləri də öz hərbi hissələri və silahlarını ermənilərə təhvil verib gedirdilər. Bunun müqabilində Şamaxıda azərbaycanlıların nə hərbi, nə də silahlı dəstəsi yox idi. Hətta yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşılurmaqın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini səfərbər etmişdilər. Lakin S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələrini Şamaxıya göndərərək azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlardan törətmişdilər [4, № 67].

1918-1920 - ci illərdə fəaliyyət göstərmiş "Azərbaycan" qəzetində bir çox dövlət rəsmilərinin, parlament üzvlərinin və ziyalıların soyqırımla bağlı xeyli sayıda yazıları, məqalələri dərc olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentin üzvü olmuş Mehdiyə Hacıbababəyov Şamaxı qırğınlarından sonra şəhərə səfəri zamanı gördüklərindən təsirlənərək yazdı ki, baş verən hadisələr zamanı Şamaxı və ətraf kəndləri tamamilə dağıdılib, qeyri-məskun hala düşdüyündən, Kürdəmirdən gediş-geliş tamamilə kəsildiyindən indiki halda heç bir nəqliyyat vasitəsi mövcud deyildir. Kürdəmirdən Şamaxıya doğru yol üzərində olan kəndlər tamamilə yer ilə yeksan edilmişdir. Şamaxı şəhəri bir halətdədir ki, onu təsvir etmək mümkün deyildir. Vəli bir dənə də olsun salamat binaya təsəruf edilməyir [5, 1919, 16 temmuz (iyul)].

Ermənilərin Şamaxı şəhəri və qəzasında törətdikləri qəddarlıqları Pompey şəhərinin fəlakəti ilə müqayisə edən müəllif, daşnak bolşeviklərin şəhəri xüsusi bir plan əsasında dağıtdıqlarını göstərərək qeyd edirdi ki, "bunu yapanların şəhərdə bir sükünat, ömrən asari-həyat olmasın deyə əllərindən gələn xarab və şumluğu icra etməklə az da olsa, insaf, mürvət və insaniyyət tərəfini gözləməmişlər. Şəhəri xarabazara döndərməklə kirvələr olmazın alçaqlığa tənəzzül etmişlər. Gözlərini yumub əllərini açmışlar" [6, 18 avqust 1919].

Erməni vandalları Şamaxıda bütün evləri yandırmış, on altı məsciddən heç biri salamat qalmamışdı. Şamaxılıların nəinki evləri, it və pişikləri də erməni quldur dəstələri tərəfindən tələf edilmişdi. "Azərbaycan" qəzetiinin müxbirinin yazdığı kimi, "Allah evinə, insanların, heyvanların diriliyinə xidmət edən, bulaqlara, məzarıstanda və adı xamuşanda məskən salan ölülərin, meyitlərin qəbir daşlarına top, tūfəng atıb dağdan asılərin, yağıların ayaq başlığıları mövqelərdə abadlıq olmayıcağı mühəqqeqdir [7, 28 təşirini-əvvəl 1919]. Qəzeti müxbiri qeyd edir ki, ermənilərin törətdikləri bütün bu qeyri-insani hərəkətlərə baxmayaraq, şəhərə qayıdan azərbaycanlılar yerli ermənilərə, onların kisəsinə toxunmadılar. "Məbədləri böylə təhqir və xarab edilmiş türk və müsəlmanlar sonradan şəhəri isterdad edərkən erməni və rus kəlisalarına heç bir toxunmadan öyləcə salamat qalmışlardır [8, 28 təşirini-əvvəl 1919].

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

“Azərbaycan” və “Azerbaydjan” qəzetləri həmin dövrə Bakıda, Goyçədə və Zəngəzurda baş vermiş soyqırımlarla bağlı da geniş sayda yazılar dərc etmişdi. Erməni millətçilərinin yaratdığı Ararat respublikasının qeyri-qanuni əməlləri haqqında Dağlıq zolağın 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisi müvəkkili İsmayılov Sultanovun Gəncə qəzası rəisinin adına göndərdiyi məlumatın çıxarışı “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuşdu. Çıxarışda deyilirdi: “Bu ilin 13 aprel tarixindən başlayaraq Ararat respublikasının qoşunları Goyçə rayonunun, Yeni Bayazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücum keçmişdir. Məqsəd, Goyçə gölünün şərq və şimal hissəsini burada yaşıyan müsəlmanlardan təmizləməkdir.

Hal-hazırda 60 000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi isə qırılmışdır. Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə sağ buraxmir, ağlagalmaz işgəncələrlə onlara zülm edir, bəzi qadınları və yeniyetmə qızları çıxmak şərtilə, qadınları, uşaqları, qocaları və gəncləri öldürürler, malı, dövləti acgöz erməni qoşunları tərəfindən ələ keçirilib, öz aralarında bərabər bölüşdürülr, sağ qalanlar isə qoşunlar tərəfindən təqib edilir, çox az miqdarda Gəncə qəzasının beşinci sahəsinin kənarlarına axışib gəlirlər. Qalan 17 kəndin sakinləri isə Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsinə qaçırlar, daha doğrusu, 7 – 8 kəndin sakinləri erməni qoşunları tərəfindən təqib olunan Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin qarlı zirvələrində, dərələrdə gizlənlərlə, qarın altında qalib kütləvi şəkildə məhv olurlar. Ararat respublikasının məsələsi artıq həll olunub, artıq Goyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hal-hazırda Yeni Bayazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağılmışdır, onlardan 22-si aprel ayının 13-20 tarixlərində dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu Ağalı, Büyük Qaraqoyunu, Kiçik Qaraqoyunu, Zərzibil, Cayəhmədli, İməkdəğ, Qara İman, Kəsəmən, Başkənd, Kiçik Məzrə, Şışqaya, Baş Hacı, Qərib Qaya 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışlar. Bütün bu mal-dövlət hal-hazırda ermənilərə qalıb: qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir” [9, 17 may 1919].

Birinci dünya müharibəsi illərində erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımları digər mətbu orqanlar da işıqlandırmışdır. 1918-1919-cu illərdə Bakıda nəşr olunan “Şeypur” jurnalı Goyçə ətrafında baş verən hadisələrdən söz açarkən ermənilərin məkrili işgalçılıq siyasetinin məqsədlərini açıb göstərir və daşnak mətbuatında çalışan jurnalistlərin təhrikləndirici riyakar əməllərini kəskin təqnid edirdi.

“...O gün Gəncədən iki telegraf gəlib ki, erməni soldatları Goyçə sərhəddini keçib müsəlmanlara hücum etmişlər. 60 min müsəlmanın irzü-namusu, həyatı, malı və mülkü təhdid edilir.

İndi Tiflisdə olan Camalyana və erməni qəzetlərinə desən ki, balam bu nə əhvalatdır? Özlərini eşitməzliyə vurub deyəcəklər ki, qoymayıñ, erməni milləti qırıldı qurtardı. Bu işlərdən belə görünür ki, ermənilər Ermənistana qənaət etməyib Rey havasına düşmüşlər.

Xülasə, erməni kirvələri çox ərköyun bəslənmişlər. Onlar deyir ki, biz hər nə etsək, siz danışmayıñ. Ancaq siz bir balaca əl tərpətsəniz qiyamət qopardarıq.

Başını ağırtıtmayım, bu axır vaxt heç ermənilər özləri də bilmirlər nə istəyirlər” [10, 14 noyabr 1918]. Jurnal erməni mətbuat nümayəndələrinə kəsərli cavab verməklə yanaşı, Ararat hökumətinin yürütdüyü avantürist siyasetə də qarşı çıxaraq onları ittihəm edirdi.

“Doğurdan da, həya bir yaxşı şeydi. İnsan ki, həyasız oldu heç nə, həyasız adamdan hər nə desən baş verər...

Bu həyasızlardan biri Ermənistən hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb, müsəlmanları qırmağa başlamışdı. Ermənistən hökuməti də gözlərini yumub, əli ilə işarə eləyir. Ermənistən hökumətinin nə tövr siyaset yeritdiyini və nə fikirdə olduğunu təfsir etmək artıqdır.

Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistən ola bilər. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistən olsun, ya da Ermənistənə tabe kimi bir şey olsun” [11, 7 dekabr 1918, № 8].

Qeyd edək ki, ermənilərin azərbaycanlılara və digər müsəlman millətlərinə qarşı anti-milli, ayrıseçkilik siyaset yürüdüyü onların öz mətbuat orqanları da açıq şəkildə etiraf edirdilər. Erməni qəzeti “Mşak” (Rəncər) yazırı ki, indyədək bizim ictimai əxlaqi yönümüz elə olmuşdu ki, həmişə müsəlman qardaşlarımızla qapalı davranışmışıq, onlarla xeyirxah dostluq münasibətləri yaratmağa çalışmadıq. Ziyalılarımız, xüsusən də, milli siyasetimizin başında duranlar dəridən-qabıqdan çıxıblar ki, xalqımızda, demokratiyamızda türklərə, müsəlman millətlərinə siyaset yeritsinlər [12, № 4, 1918].

Ermənilərin tanınmış dövlət xadimi Aleksandr Myasnikyan daşnakların Ermənistənə müsəlmanlara qarşı yürüdüyü anti-milli siyaset haqqında hələ 1921-ci ildə yazmışdı: “Milli siyaset müstəvisində

daşnakların yeganə məqsədi Ermənistəni başqa millətlərdən təmizləmək idi. Onlar deyirdilər: -“Xbapet ruhlu erməni olmaq istəyirsinizsə nifrat etdiyiniz türkləri, insana bənzəməyən tatarları qırın, od vurub kəndlərini yandırın, var-yoxlarını çapıb-talayın, əllərindən alın, Ermənistəni başqa millətlərdən təmizləyin.” [15, 1921, № 234].

Birinci dünya müharibəsi illərində Ermənistən dövlətinin yaradılması üçün daşnak ideoloqları çox böyük ictimai-siyasi və təbliğati iş aparır, “Daşnaksütun” və digər milli partiyaların program və qərarlarının həyata keçməsi üçün yorulmadan çalışırdılar. “Daşnaksütun” tərəfindən yaradılan “Milli büro” bütün səlahiyyətləri ələ aldıdan sonra ermənilərin katalikosu V.Qevorka müraciət edərək Rusiya çarı II Nikolaya “ermənilərin onun ən sadıq təəbələri” olduğunu bildirməsi və onları Osmanlı dövlətinin əsarətindən xilas edilməsində və oradakı qardaşlarının kədərinə son qoyulmasında köməklik göstərməsi xahişində bulunmasını istədilər. Müraciətdə deyildirdi: “Doğma vətənimizin üzərinə düşən bu ağır sınaqların müvəffəqiyyətlə başa çatmasında qüdrətli rus silahının zəfərinə inanırıq. Qoy rus bayrağı Bosfor və Dardaneldə dalgalansın. Böyük hökmüdar, qoy Sizin iradənizlə Türkiyənin zülmü altında inləyən xalqlar azadlığa qovuşsunlar” [13, 143]. “Daşnaksütun” partiyasının orqanı olan “Hayrenik” (Vətən) qəzeti yazdı: “Çarın Qafqazdakı köməkçisi Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç dünən Tiflisə gəlmişdir. Biz dərin-dən əminik ki, Böyük knyaz Türkiyənin hökmüranlığına birdəfəlik son qoyaçaqdır!” [14, 1915, № 2]. Göründüyü kimi, məqsədlərinə çatmaq üçün hər bir vasitədən məharətlə istifadə edən ermənilər, təbliğati və təşviqatı məsələlərə də xüsusi önəm verir və bu işdə ən çox daşnak mətbuatından istifadə edirdilər.

Araşdırduğumuz mövzuya yekun vuraraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Birincisi, I dünya müharibəsi illərində Osmalı dövləti ərazisində qiyam və kütləvi qırğınlardan ilə öz dövlətlərini yaratmağa çalışan ermənilər, hökumətin sərt tədbirlərindən sonra məqsədlərinin baş tutmayıcağıını anlayaraq, bu dəfə Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazisində istəklərini həyata keçirməyə başladılar. Bu məsələdə Rusiya imperiyası başda olmaqla Avropanın aparıcı dövlətləri ermənilərə güclü dəstək verirdi.

İkincisi, çar Rusiyasının təkibində olan Cənubi Qafqazda erməni hərbiçilərinin sayının durmadan artması və azərbaycanlı əhalinin özünü müdafiə etməsi üçün isə heç bir hərbi güça - silah və sursata malik olmaması daşnak millətçilərin milli dövlət yaratmaq istəklərini xeyli ümidiştirmişdi. O dövrdə Şimali Azərbaycanda nəşr olunan bir çox demokratik yönlü mətbuat orqanları yaranmış bu təhlükəli vəziyyəti duyur, və bununla bağlı artıq yazılar dərc etməyə balamışdır.

Üçüncüsü, I dünya müharibəsi illərində erməni daşnaklarının azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlarını cinayətlərini “Kaspi”, “Açıq söz”, “Azərbaycan”, “Azərbайджан”, “Şeypur” və s. qəzet və jurnallar ətraflı şəkildə işıqlandırır, faciəvi hadisələrdən operativ məlumatlar verir və qırğınların qarşısının alınması üçün müxtəlif yollar axtarır-arayırdılar. Erməni mətbuat orqanları isə tam əksinə, qanlı hadisələrin daha geniş xarakter alması və müsəlman-türk əhalinin böyük miqyasda itkilər verməsi üçün onlar müxtəlif istiqamətli təbliğati işlər aparır, bu sahədə xüsusi canfəşanlıq göstərildilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baykara H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda istiqlal mücadiləsi. Ankara: “Genclik” Basım Evi, 1975, 329 s.
2. Qohrəmanov N. I Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007. 296 s.
3. Наджафов Б.И. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX веков. Баку: ЕЛМ, 1994, 392 с.
4. “Azərbайджан” qəzeti, 30 mart 1919, № 67.
5. “Azərbaycan” qəzeti, 16 təmmuz (iyul) 1919.
6. Yenə orada, 18 avqust 1919.
7. Yenə orada, 28 təşirini-əvvəl 1919.
8. Yenə orada, 17 may 1919.
9. “Şeypur” jurnalı, 14 noyabr 1918.
10. Yenə orada, 7 dekabr 1918. № 8.
11. “Azərbайджан” qəzeti, № 4, 1918.
12. Arıman O. Çarlık Rusiyasının Türkiyedeki oyunları. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967. 275 s.
13. “Hayrenik” qəzeti, 24 sentyabr 1915, № 2.
14. Корганов О. Участие армян в Первой мировой войне на Кавказском фронте. Париж: Белое движение, 1927, 65 с.
15. “Xorhurdain Hayastan” (Sovet Ermənistəni) qəzeti, 1921. № 234.

MÜNDƏRİCAT

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, Dövlət Mükafatı Laureati, AMEA Tarix İnstitutu

Birinci dünya müharibəsi və Azərbaycan

(Beynəlxalq elmi konfransın açılışında Giriş sözü) 3

İradə Bagirova

Д.н. по и., Институт Истории НАНА

Пробуждение национально-освободительного движения

в Азербайджане в годы Первой мировой войны 9

Юрий Петров

Д.и.н., Директор Института Российской Истории РАН, РФ

Первая мировая война: кто виноват? (историографический этюд) 16

Mehmet Ali Çakmak

Doç., Dr., Gazi Universiteti, Türkiye Cumhuriyyəti

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Politikası 26

Шамсудин Мансуров

К.и.н., доц. каф. «Всеобщей истории» ДГПУ

Шарафетдин Магарамов

К.и.н., ИИАЭ ДНЦ РАН, ДГПУ, РФ

Политика иностранных государств на Кавказе накануне и

в годы Первой мировой войны 34

Саид Хасан Мусхаджиев

К.и.н., доцент, ФГБОУ ВПО МГТУ, Республика Адыгея, РФ

Россия и Кавказ: между мировой войной и русской революцией 36

Малхаз Мацаберидзе

Проф., Тбилисский Университет, Грузия

Первая мировая война и трансформация геополитической ситуации на Кавказе 41

Vasif Qafarov

T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti 45

Cəbi Bəhramov

t.ü.f.d., elmi işlər üzrə direktor müavini, AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı nefti böyük dövlətlərin hərbi-siyasi planlarında 60

Abdullah İlgazi

Prof., Dr., Dumluşpınar Universiteti, Türkiye Cumhuriyyəti

Birinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Dağıstan Harekatının Stratejik Önemi 64

Tofiq Mustafazadə

T.ü.e.d., prof., AMEA Tarix İnstitutu

Avropa diplomatiyasının «erməni məsələsi», yaxud Türkiyənin bölüşdürülməsi planı? 71

İlgar Niftaliyev

Д.ф. по и., Институт Истории НАНА

К вопросу о создании армянского государства и определения его границ на

переговорах в Батуме и Стамбуле в 1918 г. 87

Nigar Maxwell

Д.ф. по и., Институт Истории НАНА

Азербайджан в геополитических планах Великобритании (1917-1918 гг.)

(по материалам Британских архивов) 94

Sevinc Mustafayeva

T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində çarizmin Şimali Azərbaycanda antitürk siyasəti 105

Hacı Həsənov

T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində Cənubi-qərbi

Azərbaycanda erməni-Rusiya birliyinin antitürk siyasəti 109

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

Sevda Süleymanova <i>t.ü.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində Şimali Azərbaycanda sosial-siyasi hərəkat	115
Röfət Quliyev <i>T.ü.f.d., Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası</i>	
Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Şimali Azərbaycan ərazisində idxl-ixrac əməliyyatları (gömrük sənədləri əsasında)	122
Nailə Bayramova <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində Böyük Britaniyanın xarici siyasetində Bakı nefti	128
Şamil Rəhmanzadə <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
1918-ci ildə "Dördlər İttifaqı" ilə Antantanın mübarizəsi şəraitində Azərbaycan və Gürcüstan arasında faktiki sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi	132
Nəriman Əmirbəyova <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Azərbaycan və Osmanlı hərbi qüvvələrinin daşnaq-bolşevik təcavüzünə qarşı birləşmiş hərbi əməliyyatları	139
Betül Aslan <i>Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyyəti</i>	
Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Köməgi	143
Şohestaxon Uльjaeva <i>D.и.н., проф., Республика Узбекистан</i>	
Политическая обстановка Российской империи в конце XIX - начале XX вв.: народы Туркестана и Азербайджана	162
Rahilə Şükürova <i>Prof. Dr., Gazi Universiteti, Türkiye Cumhuriyyəti</i>	
Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı dövləti	165
Abdul-Nasir Diibirov <i>D. и. н., ДНЦ РАН</i>	
Евгений Белоусов	
Игорь Гафуров Война, революция и «советская» идентичность	167
Михаил Шацилло <i>K.и.н., с. н. с., Институт Российской Истории РАН</i>	
Опыт установления экономических связей Франции и Закавказья после Первой мировой войны (деятельность «Торгового, промышленного и финансового общества в России и лимитрофах» в 1919-1922 гг.)	172
Rəşad Rüstəmov <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Dördlər İttifaqının Azərbaycan siyasəti (1917-ci ilin oktyabrı – 1918-ci ilin mayı)	177
Vladimir Buldakov <i>D.и.н., гл. н. с., Институт Российской Истории РАН</i>	
Первая мировая война и российская ориентофобия, 1914-1916 гг.	187
Tofig Müstafazadə <i>D.и.н., проф., Институт Истории НАНА</i>	
Полководцы – азербайджанцы Первой мировой войны	204
Cəvinidj Aliyeva <i>D.ф. по и., Институт Истории НАНА</i>	
Первая мировая война: тюрко-исламская общность Кавказа и Кавказский фронт	209
Zeynab Gafovə <i>D.ф. по и., Институт Истории НАНА</i>	
Об этнографии г. Иревана и влиянии на неё Первой мировой войны	216
Qabil Əliyev <i>T.ü.e.d., prof, Bakı Dövlət Universiteti</i>	
Birinci Dünya müharibəsi dövründə müsəlman qaćqlıqlara yardım haqqında	221

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ VƏ AZƏRBAYCAN

Аскер Панеш

Д.и.н., Адыгейский Республиканский Институт Гуманитарных исследований

Из истории боевого содружества народов Кавказа в годы Первой мировой войны:

азербайджанцы в Кавказской конной дивизии 225

Ахмед Муртазалиев

Д.ф.н., проф., Институт языка, литературы и искусства ДНЦ РАН

Первая мировая война в воспоминаниях кавказских мухаджиров

(По материалам книги Хамзы Османа Эркана "Горстка храбрецов") 229

Камиль Алиев

Д.ф.н., Дагестанская Республика РФ

Кумыки в Первой мировой войне (1914-1917 гг.) 234

Хаджи Мурад Доного

Д.и.н., проф., ДГУ, РФ

Азербайджанцы – всадники 2-го Дагестанского конного полка 240

Марем Долгиева

Д.и.н., Ингушский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, РФ

История Ингушского конного полка в составе "Дикой дивизии" 244

Малика Арсанкуаева

Д.ю.н., Министерство Юстиции РФ

Генерал Эрис-хан Алиев и другие вайнахи в Первой мировой войне (1914-1918 гг.) 248

Даниял Кидирниязов

Д.и.н., проф., ДГУ, заслуженный деятель науки РД и КЧР, РФ

А.М. Ахлов – славный сын народа 254

Майрбек Вачагаев

Д.и.н., Президент Центра Кавказских исследований (Париж, Франция),

Editor (russian) of the journal «Caucasus Survey» (London, UK)

Чеченский и Азербайджанский полки на фронтах Первой мировой войны 258

Qasim Hacıyev

T.ü.e.d. AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə,

Xosrov Paşa bəy Sultanov 263.....

Şikar Qasımov

T.ü.e.d., prof., Azərbaycan Texniki Universiteti

Birinci Dünya müharibəsində azərbaycanlı hərbçilərin döyüş yolu 270

Сабухи Ахмедов

Д.ф.по и., Национальный Музей Истории Азербайджана НАНА

Личный состав татарского (азербайджанского) конного полка 274

Nihat Büyükbاش

ATAM başkan yardımcısı, Türkiye Cumhuriyyəti

Kazım Karabekir'in Anadolu'da Birinci Dünya savaşı sırasında Eğitim Faaliyetleri 282

Polad Xəlilov

E.i., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində türk hərbi əsirlərinin Nargin həbs düşərgəsindən

xilas edilməsində azərbaycanlıların roluna dair 291

Aygün Əzimova

E.i., AMEA Tarix İnstitutu

Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətində erməni amili 295

Нигар Эйвазова

Н.с., Институт Истории НАНА

О влиянии миграционных процессов на демографическую ситуацию

в Северном Азербайджане накануне и в годы Первой мировой войны 301

Rəna Əsədova

T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində çarizmin Şimali Azərbaycanda

iqtisadi siyasətinin tarixindən 304

Zəminə Əsgərova

E.i., AMEA Tarix İnstitutu

Birinci Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlıların Türkiyəyə mühacirəti 309

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ VƏ AZƏRBAYCAN

Рабадан Султанбеков <i>К.и.н., ДГПУ, РФ</i>	
Крестьянские волнения в Дагестане в период Первой мировой войны.....	313
Санубар Гасanova <i>Н.с., Институт Истории НАНА</i>	
Бакинская нефть в годы Первой мировой войны.....	316
Gülşən Hüseynova <i>AMEA Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin doktoranti</i>	
Azərbaycan xalqının görkəmli sərkərdəsi Hüseyn xan Naxçıvanski	321
Алексей Безугольный <i>С.и.с., Научно-исследовательский Институт Военной Истории Военной Академии генерального штаба, РФ</i>	
Мартовские события 1918 года и становление советской власти в Баку.....	325
Натиг Мамедзаде <i>Д.ф. по и., Институт Истории НАНА</i>	
Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана в период Первой мировой войны	331
Vaqif Abışov <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı	341
Güntəkin Nəcəfli <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları (Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri əsasında).....	353
İradə Məmmədova <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları (Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri əsasında).....	362
Гурам Мархулия <i>Докт.ист., проф., Сухумский Государственный Университет, Президент Кавказского международного Центра Исследования геоистории и geopolитики</i>	
Первая мировая война и зверства армян против тюркского народа.....	367
Fəxri Valehoğlu <i>F.r.e.ü.f.d., Azərbaycan Respublikası XİN</i>	
Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-ci il Tiflisdə kütləvi qırğınıları arxiv mənbələrində və dövrün yerli mətbuatında.....	390
Ирада Алиева <i>Д.ф. по и., Институт Истории НАНА</i>	
Армянский экстремизм по отношению к азербайджанцам Борчалы в годы Первой мировой войны	404
Bəxtiyar Əhmədov <i>E.i., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində Göyçə mahalında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti.....	412
Nigar Abuşova <i>Doktorant, AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Ermənistən Respublikasının yaradılması və onun azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti	418
Fəridə Əliyeva <i>T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində ermənilərin Türkiyənin Qars, Ərzincan və Ərzurum vilayətlərində türklərə qarşı törətdikləri soyqırım cinayətləri	424
Zəfər Kərimov <i>E.i., AMEA Tarix İnstitutu</i>	
Birinci Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın mətbuatda əksi	429

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılardan nəzərə alınmalıdır.

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazılılığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstəriləməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman AzLat – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Formatı: 60x90 $\frac{1}{8}$. F.ç.v. 27,5.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi